ВЕЛИКИ РАТ 1914–1918: УЗРОЦИ, ПОСЛЕДИЦЕ, ТУМАЧЕЊА:

Међународни тематски зборник
посвећен академику Драгољубу Р. Живојиновићу
(1934–2016)

Међународни тематски зборник

Књига I

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Бојана Димитријевић

Уредник издања
Проф. др Александар Растовић

Редакција
Проф. др Горан Максимовић, Филозофски факултет Ниш;
Проф. др Волчек Владимир Алексеевич, Камеровски државни Универзитет, Русија;
Проф. др Полухин Олег Николаевич, Белгородски државно-национално истраживачки Универзитет, Русија;
Проф. др Сунчица Денић, Учитељски факултет, Врање;
Проф. др Младенко Сапак, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, Република Српска;
др Миле Бјелајац, Институт за новију историју Србије, Београд;
Проф. др Надежда Јовић, Филозофски факултет, Ниш;
Проф. др Дејан Микавица, Филозофски факултет, Нови Сад;
Проф. др Урош Шуваковић, Филозофски факултет, Косовска Митровица;
Проф. др Раде Вељановски, Факултет политичких наука, Београд;
Проф. др Владимир Баровић, Филозофски факултет, Нови Сад;
Доц. др Александар Животић, Филозофски факултет, Београд;
Доц. др. dr Ionut Cojocaru, University Lumina, Bucharest, Румунија;
Проф. др Михаљ Радан, Западни универзитет у Темишвару, Румунија;
Проф. др Gürsoy Şahin, Afyonkarahisar Universitesi, Турска;
Проф. др Suleyman Seydi, Isparta Universitesi, Турска;
Проф. др André Gerolymatos, Simon Fraser University, Канада;
Проф. др Walter Epp, Lakehear University, Thunder Bay, Канада;
Доц. др Alessandro Vagnini, Sapienza University of Rome, Италија;
Доц. др Giuseppe Motta, Sapienza University of Rome, Италија;
Др Наталија Ниаголова, Универзитет „Св. Ћирил и Св. Методије“ у Великом Трнову, Бугарска;
Доц. др Димитър Михайлов Иванов, Универзитет у Великом Трнову, Бугарска;
др Славенко Терзић, дописни члан САНУ, Београд;
Проф. др Ненад Кецмановић, Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Република Српска;
dr Jaroslaw Rubacha, The University of Warmia and Mazury, Olsztyn, Пољска;
dr Andrzej Malinowski, Akademia Pomorska w Slupsku, Slupsk; Пољска,
Проф. др Александар Растовић, Филозофски факултет, Ниш;
Проф. др Срето Танасић, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Милена Коцић, секретар

Рецензенти
Проф. др Gheorghe Onisoru, Stefan cel Mare University, Suceava, Румунија
Проф. др Mehmet Yavuz Erler, Ondokuz Mayis Universitesi, Samsun, Турска
Др Нина Быстрова, Институт российской истории РАН, Москва, Русија

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ћирила и Методија 2

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Сва ауторска права задржана. Забрањено је свако неовлашћено
умножавање, фотокопирање или репродуковање делова текста

ВЕЛИКИ РАТ 1914–1918: УЗРОЦИ, ПОСЛЕДИЦЕ, ТУМАЧЕЊА

Међународни тематски зборник
посвећен академику Драгољубу Р. Живојиновићу
(1934–2016)

Књига I

Приредио
Проф. др Александар Растовић

Филозофски факултет
Ниш, 2016.

Edition
NAUČNI SKUPOVI

Editor In-Chief
Professor Bojana Dimitrijević, Ph.D.

Editor
Associate Professor Aleksandar Rastović, Ph.D.

Editorial Board
Prof. Goran Maksimović, Ph.D., Faculty of Philosophy, Niš
Prof. Vladimir Alekseevich Volchek , Ph.D., Kemerovo State University, Russia
Prof. Polukhin Oleg Nikolaevich, Ph.D., Belgorod State National Research University, Russia
Prof. Dr. Sunčica Denić, Ph.D., Teaching Faculty, Vranje
Professor Milenko Sadzak, Ph.D., Faculty of Philologhy, Banja Luka, Republic of Srpska
Mile Bjelajac, Ph.D., Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
Prof. Nada Jović, Ph.D., Faculty of Philosophy, Niš
Prof. Dejan Mikavica, Ph. D, Faculty of Philosophy, Novi Sad
Assoc. Prof. Uroš Šuaković, Ph. D, Faculty of Philosophy, Priština
Ass. Prof. Vladimir Barović, Ph. D, Faculty of Philosophy, Novi Sad
Ass. Prof. Aleksandar Životić, Ph. D, Faculty of Philosophy, Belgrade
Ass. Prof. Ionut Cojocaru, Ph. D, University Lumina, Bucharest, Romania
Prof. Radan Mihai, Ph. D, West University of Timisoara, Romania
Ass. Prof. Gürsoy Şahin, Ph. D, Afyonkarahisar Universitesi, Turkey
Assoc. Prof. Suleyman Seydi, Ph. D, Suleyman Demirel Universitesi, Turkey
Prof. Andre Gerolymatos, Ph. D, Simon Fraser University, Canada
Prof. Walter Epp, Ph. D, Lakehear University, Canada
Prof. Alessandro Vagnini, Ph. D, Sapienza University of Roma, Italy
Prof. Giuseppe Motta, Ph. D, Sapienza University of Roma, Italy
Natalia Niagolova, Ph. D, St. Cyril and St. Methodius University of V. Tarnovo, Bulgaria
Ass. Prof. Dimitry Ivanov, PhD, St. Cyril and St. Methodius University of V. Tarnovo, Bulgaria
Slavenko Terzić, Ph. D, Corresponding Member of SASA, Belgrade
Prof. Nenad Kecmanović, Ph. D, Faculty of Political Sciences, Banja Luka, Republic of Srpska
Jaroslaw Rubacha, Ph. D, University of Warmia and Mazury, Olsztyn, Poland
Andrzej Malinowski, Ph. D, Akademia Pomorska w Slupsky, Slupsk, Poland
Assoc. Prof. Aleksandar Rastović, Ph. D, Faculty of Philosophy, Niš, Institute of History, Belgrade
Prof. Sreto Tanasić, Ph. D, Institute of Serbian Language, SASA, Belgrade

Milena Kocić, Secretary of the Organizing Committee

Reviewers
Prof. Dr Gheorghe Onisoru, Stefan cel Mare University, Suceava, Румунија
Prof. Dr Mehmet Yavuz Erler, Ondokuz Mayis Universitesi, Samsun, Турска
Др Нина Быстрова, Институт российской истории РАН, Москва, Русија

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, photocopying or otherwise, without the prior written permission of the Publisher.

THE GREAT WAR 1914-1918: CAUSES, CONSEQUENCES, INTERPRETATIONS

International Thematic Collection
Papers in Honour of academic Dragoljub R. Živojinović
(1934-2016)

Book 1

Editor
Associate Professor Aleksandar Rastović, Ph.D.

Faculty of Philosophy
Niš, 2016

Овај Зборник је резултат рада на пројектима Министарства просвете, науке и технолошколог развоја Републике Србије: 177002-Војвођански простор у контексту европске историје, 177009-Модернизација Западног Балкана, 177010-Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку, 177011-Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку 177030-Од универзалних царстава ка националним државама, друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану, 177031-Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске модерне, 178014-Културолошке теорије књижевности и српска књижевна критика, 147019-Традиције и трансформација-историјско наслеђе и национални идентитет, 147023-Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција

САДРЖАЈ / CONTENTS

Zoran Lakić
ISTORIJSKA NAUKA I SLOBODA STVARALAŠTVA
- Pokušaj revizije ocjena Prvog svjetskog rata 1914–1918 - 19

Смиљана Ђуровић
ИСТОРИЈСКА НАУКА ПРЕД МЕТОДОЛОШКИМ ИСКУШЕЊЕМ У СУОЧАВАЊУ СА ИСТОРИЈСКОМ ДИСТАНЦОМ СТОГОДИШЊИЦЕ ОД ВЕЛИКОГ РАТА 1914–1918. ГОДИНЕ
Summary: HISTORICAL SCIENCE FACED WITH METHODOLOGICAL CHALLENGE TO THE CENTENARY HISTORICAL DISTANCE OF THE GREAT WAR OF 1914 - 1918. 23

Александар Растовић, Стефан Стаменковић
СРПСКИ ДИПЛОМАТА ЉУБОМИР МИХАИЛОВИЋ О ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Summary: SERBIAN DIPLOMAT LJUBOMIR MIHAILOVIĆ ON THE YUGOSLAV QUESTION IN THE GREAT WAR 39

Ema Miljković, Ionuț Cojocaru
BALKANS – ETHNIC CONFLICTS ON THE BORDER OF EMPIRES
Резиме: БАЛКАН – ЕТНИЧКИ КОНФЛИКТИ НА РУБОВИМА ЦАРСТАВА 53

Ahmet Altıntaş
PRISONERS IN OTTOMAN – SERBIAN RELATIONS BASED ON ARCHIVES (1912-1923)
Rezime: PISANI ZAPISI O RATNIM ZAROBLJENICIMA U OKVIRU OSMANSKO-SRPSKIH ODNOSA (1912-1923) 67

Славиша Недељковић
ПРИЛИКЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊИМ ГОДИНАМА ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ
Summary: THE SITUATION IN THE OLD SERBIA IN RECENT YEARS OF OTTOMAN RULE IN THE BALKANS 77

Ahmet Ali Gazel
THE PARLIMENTARY INQUIRY COMMENCED ON THE UNIONIST GOVERNMENTS IN THE OTTOMAN EMPIRE AS A RESULT OF THE DEFEAT IN THE FIRST WORLD WAR
Rezime: ISTRAGE PARLAMENTARNE KOMISIJE PROTIV JUNIONISTIČKE VLADE TURSKOG CARSTVA ZBOG PORAZA U PRVOM SVETSKOM RATU 99

Срђан Словић, Весна Зарковић
ОДНОСИ МЕЂУ САВЕЗИМА КАО ЈЕДАН ОД ГЛАВНИХ УЗРОКА ИЗБИЈАЊА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
Summary: RELATIONSHIPS AMONG ALLIANCES AS ONE OF THE MAIN CAUSES OF THE WORLD WAR I OUTBREAK 109

Feyza Kurnaz Şahin
THE NATIONALITY PROBLEMS OCCURRING BETWEEN SERBIA AND THE OTTOMAN EMPIRE DURING WORLD WAR I
Rezime: PROBLEMI DRŽAVLJANSTVA KOJI SU NASTALI IZMEĐU SRBIJE I OSMANSKOG CARSTVA TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA 127

Gürsoy Şahin
SOME OBSERVATIONS ABOUT THE POLITICAL PROBLEMS BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND SERBIA DURING WORLD WAR I (1914-1918)
Rezime: RAZMIŠLJANJA O POLITIČKIM PROBLEMIMA IZMEĐU OSMANSKOG CARSTVA I SRBIJE TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA (1914-1918) 141

Јована Шаљић
ТУРСКА ОБЈАВА „СВЕТОГ РАТА“ 1914. ГОДИНЕ:
последице и одјеци код муслиманског становништва Србије
Summary: TURKISH ANNOUNCEMENT OF THE „HOLY WAR“ IN 1914: Consequences and echoes on the Muslim population of Serbia 155

Giuseppe Motta
THE ITALIAN ARMY BETWEEN RECONSTRUCTION AND SUBVERSION. THE EXPEDITION TO TROGIR (SEPTEMBER 23, 1919)
Rezime: ITALIJANSKA ARMIJA IZMEĐU OBNOVE I PROPASTI. EKSPEDICIJA NA TROGIR (23. SEPTEMBRA 1919) 171

Sadık Sarısaman
OTTOMAN EMPIRE'S POLICY TO IRAN DURING WORLD WAR I
Rezime: POLITIKA OSMANSKOG CARSTVA PREMA IRANU TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA 189

Марко П. Атлагић, Далибор М. Елезовић
УПОТРЕБА ХЕРАЛДИЧКИХ СИМБОЛА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ПОЈАВА ГРБА КРАЉЕВИНЕ СХС
Summary: THE USE OF HERALDIC SYMBOLS OF THE SERBIAN STATEHOOD IN THE FIRST WORLD WAR AND THE NOTION OF THE COAT OF ARMS OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 205

Владимир Вучковић
ПОЛИТИЧКА И ПАРЛАМЕНТАРНА КРИЗА ПОВОДОМ ПРАВНОГ УРЕЂЕЊА НОВИХ КРАЈЕВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1913. И 1914. ГОДИНЕ
Summary: POLITICAL AND PARLIAMENTARY CRISIS DUE TO THE LEGAL REGULATION OF NEWLY FORMED AREAS IN THE KINGDOM OF SERBIA IN 1913 AND 1914 223

Биљана Стојић
РЕМОН ПОЕНКАРЕ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ
Summary: RAYMOND POINCARÉ AND THE FIRST WORLD WAR 241

Михаел Антоловић
ИДЕЈЕ ИЗ 1914. – НЕМАЧКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И ЛЕГИТИМАЦИЈА РАТНИХ ЦИЉЕВА НЕМАЧКОГ РАЈХА
Summary: *THE IDEAS OF 1914* – GERMAN INTELLECTUALS AND THE LEGITIMATION OF THE WAR AIMS OF THE GERMAN REICH 259

Милена С. Коцић
ПИТАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У КОНТЕКСТУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-НЕМАЧКИХ ОДНОСА
Resümee: DIE FRAGE DER VERANTWORTUNG FÜR DEN ERSTEN WELTKRIEG IM KONTEXT DER JUGOSLAWISCH-DEUTSCHEN BEZIEHUNGEN 275

Иван Ристић
ДВЕ ПОЛЕМИКЕ О ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ВОЂЕНЕ У ДОМАЋОЈ И ЕВРОПСКОЈ ЈАВНОСТИ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА
Summary: TWO POLEMICS ABOUT RESPONSIBILITY FOR THE FIRST WORLD WAR IN DOMESTIC AND EUROPEAN PUBLIC IN THE 1920's 287

Милан Гулић
ПИТАЊЕ ДУНАВА У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА АУСТРОУГАРСКОЈ УОЧИ И ТОКОМ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА
Summary: QUESTION OF DANUBE IN SERBIAN POLITICS TOWARD AUSTRIA-HUNGARY BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR 301

Дејан Микавица
СРПСКА ПОЛИТИКА У АУСТРОУГАРСКОЈ 1914–1918.
Summary: SERBIAN POLICY IN AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY 1914–1918 321

Саша Марковић
НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА КОД СРБА ЈУЖНЕ УГАРСКЕ (ВОЈВОДИНЕ) 1914–1918 – ОД РЕЗИГНАЦИЈЕ ДО ЕГЗАЛТАЦИЈЕ
Резюме: НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ У СЕРБОВ ЮЖНОЙ ВЕНГРИИ (ВОЕВОДИНА) 1914-1918 – ОТ БЕЗРОПОТНОСТИ ДО ЭКЗАЛЬТАЦИИ 335

Душко Томић, Јелена Динић
БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА УОЧИ И ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, МЕСТО И УЛОГА СРБИЈЕ У ЊИМА
Summary: SECURITY ASPECTS OF INTERNATIONAL RELATIONS BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE ROLE OF SERBIA 349

Драган Симеуновић
ГАВРИЛО ПРИНЦИП И МЛАДА БОСН
Summary: GAVRILO PRINCIP AND "MLADA BOSNA" 363

Vesna Stanković Pejnović
GAVRILO PRINCIP – REVOLUCIONARNI HEROJ
Summary: GAVRILO PRINCIP, REVOLUTIONARY HERO 383

Марио Калик
РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ИДЕЈЕ И ДУХ МЛАДЕ БОСНЕ
Summary: REVOLUTIONARY IDEAS AND SPIRIT OF YOUNG BOSNIA 397

Сергей П. Костриков
ИДЕЙНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ПРЕДВЕСТНИКИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ. К СТОЛЕТИЮ НАЧАЛА ВОЙНЫ
Резиме: ИДЕЈНИ И ДУХОВНИ ВЕСНИЦИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА. УОЧИ СТОГОДИШЊИЦЕ ПОЧЕТКА РАТА 413

Елена Г. Кострикова
МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ РОССИИ В БОРЬБЕ ЗА ЕВРОПЕЙСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
Резиме: МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА РУСИЈЕ У БОРБИ ЗА ЕВРОПСКО ЈАВНО МЊЕЊЕ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 421

Биљана Б. Вучетић
СРБИЈА И РУСИЈА У АМЕРИЧКОМ ЈАВНОМ МЊЕЊУ У ЛЕТО 1914. ГОДИНЕ: ПРИМЕР *ЧИКАГО ТРИБЈУНА*
Summary: SERBIA AND RUSSIA IN AMERICAN PUBLIC OPINION IN THE SUMMER OF 1914: THE EXAMPLE OF *CHICAGO TRIBUNE* 431

Борис Сергеевич Котов
САРАЕВСКОЕ УБИЙСТВО 1914 ГОДА В ЗЕРКАЛЕ РОССИЙСКОЙ ПРЕССЫ
Резиме: САРАЈЕВСКО УБИСТВО 1914. ГОДИНЕ У ОГЛЕДАЛУ РУСКЕ ШТАМПЕ ... 445

Золтан Бада
СРБИЈА И БАЛКАН У МАЂАРСКИМ СТРУЧНИМ ДЕЛИМА ОБЈАВЉЕНИМ У ПЕРИОДУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914–1918)
Summary: SERBIA AND THE BALKANS IN THE SCHOLARLY WORK PUBLISHED DURING THE FIRST WORLD WAR IN HUNGARIAN LANGUAGE (1914–1918) 461

Галина Игоревна Шевцова
РОССИЙСКАЯ И ЕВРОПЕЙСКАЯ ПЕЧАТЬ О ПОЛОЖЕНИИ СЕРБСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ОККУПИРОВАННЫХ ОБЛАСТЕЙ (1916 - ФЕВРАЛЬ 1917 ГГ.)
Резиме: РУСКА И ЕВРОПСКА ШТАМПА О ПОЛОЖАЈУ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У ОКУПИРАНИМ ОБЛАСТИМА (1916. - ФЕБРУАР 1917. ГОДИНЕ) 487

Дејан Д. Антић
ИЗБИЈАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ОГЛЕДАЛУ ЛИСТА *ПОЛИТИКА*
Summary: OUTBREAK OF THE FIRST WORLD WAR ON THE OUTLOOK OF THE NEWSPAPER *POLITIKA* 495

Божица Б. Младеновић, Мирослав Д. Пешић
НА „КУЋНОМ ФРОНТУ“ – СРПКИЊЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ
Summary: AT THE HOME FRONT: SERBIAN WOMEN IN THE GREAT WAR 511

Јасмина Миловић
БЕОГРАДСКО ЖЕНСКО ДРУШТВО У ВЕЛИКОМ РАТУ
Summary: BELGRADE WOMEN'S SOCIETY IN THE GREAT WAR 523

Sanja Lazarević Radak
VELIKI RAT I INVERZIJA RODNIH ULOGA: ULOGA ŽENSKIH POKRETA I ORGANIZACIJA U OBLIKOVANJU EVROPSKE I AMERIČKE SLIKE O SRBIJI 1914–1918.
Summary: THE GREAT WAR AND GENDER ROLE INVERSION: THE ROLE OF SUFFRAGGETE MOVEMENT IN CREATION OF EUROPEAN AND AMERICAN IMAGE OF SERBIA 1914–1918 541

Jelena Dinić
OBAVEŠTAJNA DELATNOST VELIKIH SILA U TOKU PRVOG SVETSKOG RATA SA OSVRTOM NA ULOGU ŽENA U OBAVEŠTAJNIM AKTIVNOSTIMA
Summary: INTELLIGENCE ACTIVITIES OF POWERFUL STATES DURING THE FIRST WORLD WAR WITH SPECIAL REVIEW ON FEMALE INTELLIGENCE 555

Урош В. Шуваковић
ХЕРОЈСТВО ЈЕ ИСТИНУ САОПШТИТИ – ПРИМЕР ЧАСНОГ ШВАЈЦАРЦА ДР АРЧИБАЛДА РАЈСА
Summary: HERIOISM IS TO TELL THE TRUTH – EXAMPLE OF HONORABLE SWISS DR. ARCHIBALD REISS 571

Мирјана Зорић
СТРАНЕ МЕДИЦИНСКЕ И ХУМАНИТАРНЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ 1914–1915.
Summary: FOREIGN MEDICINAL AND HUMANITARIAN MISSIONS IN SERBIA 1914–1915 583

Vukašin Antić
JEDINICA AMERIKA (AUSTRALIJSKA JEDINICA) BOLNICA ŽENA ŠKOTSKE SA SRPSKOM VOJSKOM U VELIKOM RATU
Summary: THE „AMERICA" UNIT (AUSTRALIAN UNIT) THE SCOTTISH WOMEN'S HOSPITAL WITH SERBIAN ARMY IN THE GREAT WAR 609

Лела Вујошевић
„НАШЕ ЕНГЛЕСКИЊЕ" У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Summary: «OUR ENGLISH WOMEN» AT FIRST WORLD WAR 625

Александра Колаковић
ФРАНЦУСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ ВИКТОР БЕРАР У ВЕЛИКОМ РАТУ
Summary: FRENCH INTELLECTUAL VICTOR BÉRARD DURING THE GREAT WAR 643

Нинослав Станојловић
ЂАЦИ ИЗ ВРАЊА НА ШКОЛОВАЊУ У ФРАНЦУСКОЈ 1916. ГОДИНЕ
Summary: STUDENTS FROM VRANJE DURING THE EDUCATION IN FRANCE IN 1916 661

Драгана Ј. Јањић, Јован Д. Симијановић
МИТРОПОЛИТ ВИКЕНТИЈЕ КРЏИЋ
Summary: METROPOLITAN VIKENTIJE KRDŽIĆ 667

Ђорђе Ђекић
КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ВЕЛИКИ РАТ
Summary: CULTURAL HERITAGE AND THE GREAT WAR 689

Владан Виријевић
ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1915–1918)
Summary: TERROR AND VIOLENCE OF BULGARIAN AGGRESSORS IN KOSOVO AND METOHIJA IN WORLD WAR I (1915–1918) 707

Marija Đorić
POLITIČKO NASILJE BUGARSKIH OKUPATORA POČINJENO NAD STANOVNIŠTVOM VRANJA I OKOLINE TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA
Summary: POLITICAL VIOLENCE COMMITED BY BULGARIAN OCCUPANTS ON VRANJE AND SURROUNDING POPULATION DURING THE FIRST WORLD WAR 721

Дејан Р. Дашић
СИСТЕМАТСКИ ЗЛОЧИНИ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ У ВЕЛИКОМ РАТУ
Summary: SYSTEMATIC CRIMES OF THE ENEMY ARMY IN OCCUPIED SERBIA IN THE GREAT WAR 737

Иван М. Бецић
СТРАДАЊЕ ПРИВАТНИХ ФИНАНСИЈСКИХ УСТАНОВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1915–1918.
Summary: CALVARY OF PRIVATE FINANCIAL INSTITUTIONS IN SOUTH SERBIA 1915–1918. 751

ПРЕДГОВОР

Међународни тематски зборник ***Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења*** који објављује Филозофски факултет у Нишу у два тома настао је као резултат научноистраживачког рада деведесет шест научника из Србије, Црне Горе, Русије, Турске, Италије, Румуније, Мађарске, Републике Српске, а поводом обележавања стогодишњице од почетка Првог светског рата. Овај зборник посвећен је академику Драгољубу Р. Живојиновићу, једном од најбољих познавалаца Првог светског рата у српској историографији. Циљ тематског зборника је да се на основу нових, релевантних и до сада необјављених архивских докумената, домаће и стране литературе и штампе, али и књижевних дела, романа и мемоара, још једном целовито размотре политички, војни, дипломатски, друштвени, економски, и културни аспекти овога, до тада највећег, сукоба у историји човечанства.

Први светски рат оставио је стравичне последице по скоро све ондашње државе и народе. Процењује се да је погинуло петнаест милиона људи, а рањено двадесет два милиона. Такође, било је и девет милиона војних жртава, од тога су силе Антанте изгубиле пет милиона војника, а Централне силе око три милиона. Причињена је и огромна материјална штета. Србија је у Првом светском рату претрпела застрашујуће људске и материјалне губитке. Изгубила је четвртину становништва (милион и сто хиљада), од тога четиристо педесет хиљада су биле војне, а шестсто педесет хиљада цивилне жртве. Процењује се да је ратна штета износила између седам и десет милијарди златних франака. Вођена вишим националним и државним циљевима жртвовала је чак и своју државност тако што ју је утопила у нову државу. Србија је у Првом светском рату прошла кроз једну од најтежих и најславнијих фаза у својој модерној политичкој историји.

Значај објављивања овог зборника је утолико већи што се појављује у тренутку када је дошло до кулминације необјективне и нетачне интерпретације узрока и последица избијања Великог рата. У делу европске историографије већ неколико година је присутна злонамерна тенденција искривљавања и фалсификовања историјских чињеница, чији је основни циљ да се од одговорности за избијање Првог светског рата ослободе његови главни изазивачи и подстрекачи – Немачка и Аустроугарска, а да се, истовремено, као главни кривци апострофирају Србија и српски народ, српска државна и политичка елита, и Русија, као њена главна подршка. Вредност зборника се огледа и у томе што су поред бројних европских и светских проблема у њему заступљени и текстови који разматрају локалну проблематику, односно у којима се истиче значај, место и улога јужног дела Србије у Првом светском рату, а ту пре свега мисли-

мо на велике жртве и разарања која су јужна Србија и Македонија претрпеле током четири године ратних дешавања.

Први том овог зборника чини педесет један рад из области војне, политичке, дипломатске, привредне и културне историје, односно текстови који се односе на историју санитета и штампе о Првом светском рату, док други том садржи двадесет девет радова из области књижевности и језика и осам радова из сфере уметности и штампе, а који се такође тичу проблематике Великог рата.

Сви радови су добили позитивне међународне рецензије, и приређени су по стандардима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, на чијим пројектима је ангажован велики број домаћих аутора текстова овог зборника.

Ниш 1. март 2016.

Проф. др Александар Растовић
уредник издања

PREFACE

The International Thematic Collection ***The Great War 1914–1918: Causes, Consequences, Interpretations,*** published by the Faculty of Philosophy, Niš, has been born out of the research studies conducted by ninety-six scholars from Serbia, Montenegro, Russia, Turkey, Italy, Romania, Hungary, and the Republic Srpska to commemorate the centennial anniversary of the First World War. This issue pays tribute to Dragoljub R. Živojinović, member of SASA and one of the leading historians in the field of the First World War. The political, military, diplomatic, social, economic and cultural aspects of this, up to that moment, unprecedented conflict of global proportions have been thoroughly revised and analysed on the grounds of certain newly acquired, relevant and unpublished source documents from archives, national and international reference materials and newspaper articles, as well as various literary works, such as novels and memoirs.

The impact of the First World War was horrible for almost all the states and nations of that time. Fifteen million people are estimated to have been killed, with twenty-two million wounded in various battles. In addition, nine million soldiers were killed, five million on the side of the Entente Powers and around three million soldiers on the side of the Central Powers. The war had far-reaching and devastating effects. Serbia suffered enormous human and material losses during the war. One quarter of the Serbian population was killed (one million and one hundred thousand people), four hundred fifty thousand of them being military and six hundred fifty thousand being civilian casualties. The war damage was estimated at seven to ten milliard golden francs. Guided by higher national causes, Serbia sacrificed its own independent statehood for the sake of being incorporated into a new state. Serbia experienced one of the most painful but at the same time most heroic stages in its modern political history.

Moreover, this collection of papers is published at the moment when some unobjective and inaccurate interpretations of the causes and consequences of the Great War have reached their peak. Namely, some segments of the contemporary European historiography have been postulating a rather negative notion for some time, which has resulted in the distortion of historical facts and falsification of historical records, the principal aim being an attempt to absolve Germany and Austro-Hungary from guilt for causing and instigating the war and to simultaneously incriminate Serbia and its people and its political elite, as well as Russia, its main ally. This collection of papers is also important in that it contains papers discussing the issues related to the southern part of Serbia and its role in the First World War, particularly the great destruction that Serbia and Macedonia experienced during the four years of the war conflicts.

The first volume numbers fifty-one papers which focus on the military, political, diplomatic, economic and cultural history of the time, including the historical facts

referring to the medical achievements and distribution of press reports about the First World War. The second volume is composed of twenty-nine papers that discuss literature and language and eight papers that examine art and press, also related to the issues of the Great War.

All the papers have been selected following the international peer-review process and standardization rules prescribed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, in whose projects most of the published Serbian authors are involved.

Niš, March 1, 2016

Professor Aleksandar Rastović, PhD
Editor

akademik Dragoljub R. Živojinović (1934-2016)[1]

[1] Izražavamo zahvalnost akademiku Gojku Subotiću, redovnom članu SANU, koji nam je ustupio fotografiju akademika D. R. Živojinovića iz svoje lične arhive.

Zoran Lakić
akademik, CANU
Podgorica, Crna Gora

UDK 930.1:94(497.11)"1914/1918"

ISTORIJSKA NAUKA I SLOBODA STVARALAŠTVA

- Pokušaj revizije ocjena Prvog svjetskog rata 1914–1918 -

U političkom žargonu se kaže da pobjednici pišu istoriju. Prevedeno na jezik nauke – to znači da je istorijska nauka po pravilu, pod pritiskom politike. Kako nekada – tako i sada. I zaista bilo je slučajeva da nauka podlegne tom pritisku. Pa su se u savremeno doba, neki stranački zaključci – pretvarali u „naučne stavove" – podobnih istoričara.

Na drugoj strani istorijska nauka je pokušavala da sačuva svoju autonomnost. Osvajala je slobodu: korak, po korak, slijedeći načelo moderne istoriografije – da treba pisati onako kako se istorija odista dešavala. To načelo ima sve više pristalica u svim zemljama razvijene nacionalne istoriografije. Naročito o značajnim istorijskim procesima i događajima, kakav je i bio Prvi svjetski rat. Pojavljuju se međutim, usamljeni primjeri anonimusa u nauci sa tezom koja u sebi sadrži namjeru da se izvrši revizija naučno utemeljenih ocjena o povodu, uzrocima, posledicama i protagonistima Prvog svjetskog rata. Nažalost, mediji su popularisali te „anonimuse" i predstavljali njihove stavove kao stavove nekih nacionalnih istoriografija.

Sa tog aspekta razmatram pokušaje revizije utemeljenih ocjena o uzrocima i posledicama Prvog svjetskog rata 1914–1918. godine, o njegovim posledicama, i, konačno o krivcima za silna razaranja i milionske ljudske žrtve. Srbija i Crna Gora su bile na pravoj – pobjedničkoj strani istorije, odnosno na pobjedničkoj strani suprotstavljenih država u Prvom svjetskom ratu. Drugi naši narodi nijesu tada imali svoje nacionalne i nezavisne – međunarodno priznate države, pa su se i, mimo svoje volje, često nalazili sa obije strane frontova u Prvom svjetskom ratu.

U široj verziji saopštenja analiziram poznate istoriografske stavove o osnovnim uzrocima, posledicama i istorijskoj odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata. Riječ je o davno verifikovanim istoriografskim ocjenama koje su kao takve ušle u sve velike enciklopedije, i u našu *Jugoslaviju*. I nacionalne istoriografije, bez obzira da li pripadaju zemljama pobjednicama ili gubitnicama u Prvom svjetskom ratu. Mogli bi ići od zemlje do zemlje, od jedne do druge nacionalne istoriografije. Sve su one oslonjene na fundamentalnu arhivsku građu, počev od Zbornika dokumenata o Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, u kome se precizno i vrlo jasno utvrdila istina koja ne dozvoljava bilo

kakve revizije ocjena o Prvom svjetskom ratu 1914–1918. Za našu istoriografiju pomenućemo zaboravljenu knjigu dr Vojislava Bogićevića – **Sarajevski atentat – dokumenta,** koju je objavio Državni arhiv Bosne i Hercegovine, inače jedne od prvih kod nas, koja se bavila uzrocima i posledicama Prvog svjetskog rata i utvrđivanja krivice za te posledice.

Možda se očekuje da u izlaganju tretiram pitanja učešća Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, s obzirom da dolazim iz tih krajeva. Ovdje ću apostrofirati samo jedno pitanje: (1) Odnos zvanične Crne Gore prema ovom događaju i (2) odnos svenarodne Crne Gore prema Sarajevskom atentatu kao neposrednom povodu za Prvi svjetski rat, što je neosporna istorijska činjenica. Crna Gora je i ovaj put odlučila da joj je mjesto sa Srbijom i uz Srbiju. To kaže i zvanična i narodna Crna Gora. Njen Parlament i njena Vlada. Citiraću, kratko riječi njenog Gospodara – Kralja Nikole I Petrovića:

„Kada sam krajem jula 1914. godine objavio rat Austriji, rekao sam... **tržem** mač za ujedinjenje Jugoslovena... Jugoslavija se ne može zamisliti bez svih Slovenaca, Hrvata i Srba. U našoj Crnoj Gori, dobro znate, od davnina žive najbolji Srbi i (najbolji) Jugosloveni... Sa najvećim zanosom, radošću i oduševljenjem – želim... da i naša mila Crna Gora bude sastavni dio Jugoslavije... u kojoj će svako očuvati svoja prava, svoju vjeru, uredbe i običaje... Svi da budemo jednaki u čednim njedrima majke Jugoslavije!“ (Glas Crnogorca – Cetinje, 21. 11. 1918. godine).

Htio sam reći da se sva Crna Gora opredijelila za zajedničku budućnost, kao što joj je bila zajednička prošlost sa Srbijom i svim južnoslovenskim narodima na Balkanu. Zajedničke su im bile pobjede, radosti, veselja i rijetka tugovanja zbog poraza u borbi. Zajednička im je tradicija, koja se mjeri vjekovima. Istorija. Jednako su razmišljali borci sa Cera i Kolubare sa onima sa glasovitog Mojkovca na Badnji dan 1916. godine:

- Nemojte se plašiti junaci
Ako budu krvavi badnjaci!

To zajedništvo na svoj način kazuje i utamničeni atentator – rodoljub Gavrilo Princip – poznatim stihovima:

- Evo nas u kazamatima
Pogaženi, zgnječeni, strti!
Ja nijesam idiot!
Pa to je za mene smrt!
Ko hoće da živi – nek’ mre!

Istini za volju zapažamo pojedinačna „iskakanja“, uglavnom anonimnih istoričara; kod nas ih nazivamo i „podobnim“, koji su motivisani nenaučnim razlozima u svojim stavovima o uzrocima i posledicama Prvog svjetskog rata. Njihova izdanja se štampaju, čak i u milionskim tiražima. To je snažan podatak za zaključak da je u pitanju nenaučno istorijsko djelo. Nema naučne potrebe za

tolikim tiražima „naučnih“ radova! Politička propaganda, a ne ozbiljna nauka traže reviziju ocjena o Prvom svjetskom ratu. Iz političkih, a ne naučnih razloga, za potrebe politike a ne nauke – čuju se usamljeni glasovi o potrebi revizije davno izrečenih naučnih ocjena o Prvom svjetskom ratu. Za mene je to *par exelence* pitanje slobode stvaralaštva u društvu i posebno u istorijskoj nauci!

Samo se po sebi otvara mnogo važnije pitanje: **da li se to čini zbog prošlosti?** Moj odgovor je negativan. Nije riječ o prošlosti – samo radi prošlosti! Sve se to čini radi aktuelne sadašnjosti, a najviše radi predstojeće budućnosti. Odavno se vodi debata ko su Srbi i kakvo je njihovo istorijsko porijeklo. Ko kontroliše prošlost taj gospodari sadašnjošću. A ko gospodari sadašnjošću taj usmjerava i predstojeću budućnost u poželjnom smjeru. Danas je ratom na planeti zahvaćeno čak 70 država. To politika naziva lokalnim ratovima. U svakom od njih učestvuju SAD – po svom nahođenju i svojom odlukom. Kao što su 1999. godine, mimo odluka odgovarajućih organa OUN – odlučile da brutalno bombarduju Srbiju i Crnu Goru, kako se tada nazivala njihova zajednička Savezna država. Uvijek su u svaki novi rat ulazile pod parolom **borbe za mir** ili „rat za mir“. Tako treba razumjeti i ocjenu jednog mladog engleskog istoričara koji je već lansiran kao bestseler, a koji je nedavno bio gošćen u Beogradu. Upotrebiću *ad literam* njegove riječi, koje se inače često citiraju: **poslije Srebrnice 1995. godine – treba drugim očima gledati na ulogu Srbije i (a ja bih dodao srpskog naroda) u Prvom svjetskom ratu.** Drugim riječima – žrtva se promoviše u ubicu. Srbi su genocidan narod, iako su najviše stradali od genocida! Srbi su krivi što su živi i što su Srbi – to je bio odgovor na pitanje žrtve upućeno zločincu 1944. godine. Poučna je spontana izjava nedavno preminulog književnika Dobrice Ćosića: **koliko Srbija treba da bude mala da ne bi bila velika!**

Na kraju želim da izrazim uvjerenje da istina o Prvom svjetskom ratu nije ugrožena. Na sceni je još jedan pokušaj politike da stavi pod kontrolu istorijsku nauku. Ta vremena su, nadamo se, daleko iza nas. Nauka sve više govori punim i slobodnim glasom. Odavno je ona saopštila punu istinu o Prvom svjetskom ratu – njegovom povodu, uzrocima, posledicama i neposrednim krivcima. Obavezni smo da čuvamo dostojanstvo nauke. Vjerujem da ćemo i ovom debatom konačno sahraniti usamljeno krivotvorenje o Prvom svjetskom ratu – politički i profiterski motivisano.

Смиљана Ђуровић
Београд, Србија

УДК 930.2:948100)”1914/1918”

ИСТОРИЈСКА НАУКА ПРЕД МЕТОДОЛОШКИМ ИСКУШЕЊЕМ У СУОЧАВАЊУ СА ИСТОРИЈСКОМ ДИСТАНЦОМ СТОГОДИШЊИЦЕ ОД ВЕЛИКОГ РАТА 1914–1918. ГОДИНЕ

У раду се методолошки разматра однос историјске дистанце према историјској структури. Предмет посебног интереса је феномен „нове историјске дистанце“ настале поводом јубилеја стогодишњице Великог рата 1914–1918. године. Корени ове појаве се налазе у догађањима европске Транзиције краја 20. и почетка 21. века, а најизраженији су у овом случају када је у питању интерпретација и тумачење улоге Гаврила Принципа, Младе Босне и Краљевине Србије у историји Великог рата. Супротстављајући се фалсификовању историје у смислу представљања Србије као главног кривца за избијање Великог рата, у раду се указује на пресудну важност за тај период историје Балкана и Средње Европе, стварање услова за формирање модерних капиталистичких структура, рушењем старих феудалних монархија, посебно Хабзбуршке монархије и Османске империје. На рушевинама ових, ношена снажним модерним интеграционим процесима, ствара се на крају рата 1918. године Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Југославија), при чему Србија има улогу Пијемонта. За сагледавање ових процеса актуализирају се резултати научних истраживања српског научника Јована Цвијића вршена за потребе Српске владе у припремама за Париске мировне преговоре. На крају, у тексту се методолошки отвара питање тумачења феномена „рата“ као историјске појаве од општег значаја за разумевање историје људске цивилизације на Земљи, при чему се ослања на тумачења Николе Тесле у чланку „*Проблем повећања људске енергије*“.

Кључне речи: Историјска дистанца, Велики рат, Србија, Цвијић, Тесла, рат

Преплављени смо данас текстовима о Великом рату (1914–1918) – историјским догађајем са почетка прошлог, 20. века, пресудног за европске народе по много чему. Суочавамо се при томе са појавом „нове“ историјске дистанце, „новом транзиционом историјском дистанцом“, која се одликује у многим случајевима ревизијом и фалсификатима историје о улози Србије у избијању Првог светског рата. Не може се због тога озбиљније разматрати овај догађај,

ако му се не приступи са методолошке стране, посебно ако се не узме у обзир транзицијска природа „нове“ историјске дистанце и њена интеракција са историјском структуром. Она је управо када је у питању Велики рат изродила и обновила манипулације историјским догађајима и личностима, удаљеним сто година од историјске свести људских индивидуа живећих данас почетком 21. века. На мукотрпном путу утврђивања историјске истине, научник се поред замки „нове“ историјске дистанце сусреће са постојањем и других тешко савладивих препрека. Као отежавајући фактор за формирање научне историјске синтезе јавља се проблем заостајања у економскоисторијским истраживањима модерне цивилизације, али и игнорисање постигнутих научних сазнања из ове области. Преовладавање аграрне и феудалне свести и игнорантски однос према значају индустријске револуције у историји света, а тиме и Балкана, имало је за последицу занемаривање схватања о важности формирања модерних историјских структура капитализма и интеграционих процеса у којима се стицајем историјских збивања и свога геостратешког положаја нашла 1918. године Србија, која је у настанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије) одиграла сличну улогу Пијемонта у уједињењу Италије пола века пре тога. При томе Србија се нашла геостратешки у средишту урушавања великих феудалних монархија Османске империје и Хабзбуршке монархије и последица које су произашле из тога.

Предмет овога текста није интерпретација и реконструкција Великог рата, односно историје прошлости или „поновно стварање прошлости“, него напор „да се она протумачи“, како је историјска истраживања формулисао у најновијој књизи Џон Тош.[1] Тумачење узрока и последица Великог рата захтева уважавање потребе аналитичке сложености у објашњењу догађаја. Ово све нужно тражи да се из превласти политичке историје пређе и у тумачење порекла економских и политичких промена тога доба, као и да се упозна са интелектуалним и културним контекстом раздобља које се истражује – почетак 20. века у Европи. Кад су у питању узроци Првог светског рата Џон Тош наводи Џејмса Џојла, који је написао „да су основи европског политичког мишљења били болесни страх од револуције и модерно учење о опстанку најспособнијих“. Џојл је „подвукао и да су се у кризним тренуцима творци политике јула 1914. године ослањали на неизговорене претпоставке и деловали у тако великој паници да нису били кадри на прави начин да процене положај у којем су се нашли.“[2]

Не можемо да се не запитамо одакле данас, и поред важности обележавања јубилеја почетка Првог светског рата, као таквог, одједном толики интерес за изналажење кривца за његово избијање и за улогу Гаврила Принципа, Младе Босне и Србије у томе?

[1] Џон Тош са Шоном Лангом, „У трагању за историјом, Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје“; превела с енглеског Ксенија Тодоровић; Clio, Роторграфика, Суботица, 178.

[2] Исто, 181.

У прошлом 20. веку као видљива појава у неким историографијама испољили су се привржености и робовање временској историјској дистанци, а тиме и тврдња да је изучавање савремене историје, тј. историје 20. века ненаучно. Већина историографа стајала је на становишту да се научно могу истраживати само антика и средњи век, евентуално време Великих географских открића и Француске револуције, са којима је по тадашњој периодизацији почињао Нови век. У неким од тих историографија присутна је изражено идеологија, тј. покушавано је да се методолошким средствима из стварне историје и историјске свести Европљана уклони сећање и интерес за Други светски рат (1941–1945), и из њега произашле историјске догађаје, везане за појаву фашизма, али и успостављање социјализма у делу централне, источне и југоисточне Европе. При томе, у заборав историје хтела су да се гурну и историјска сећања на Први светски рат (1914–1918), и улогу Централних сила у њему, али још више Октобарске револуције и њених последица на светску историју и појаву социјализма.

Тако се започело са великим методолошким манипулисањем у историографији, и брисањем дела светске историје. У црно-белом разврставању историографи су се поделили на оне који су поштовали историјску дистанцу, и нису се бавили савременом историјом, и оне који су започели да је истражују и проучавају. За упознавање са овом појавом у нас карактеристична је појава 1959. књиге др Мирослава Ђорђевића *Савремени проблеми историјске науке*[3], као и појава Историографске школе савремене историје у Београду и око ње.[4]

Мора се објаснити одакле сада, одједном, поводом јубиларне године почетка Првог светског рата толико интересовање, не за законе развитка капитализма и феномен појаве империјализма и колонијалну политику великих сила, као историјских појава, него за оптуживање Србије као „кривца“ за избијање Великог рата? Чини се да су се историографи поделили на оне који сматрају да су Гаврило Принцип, Млада Босна и Србија криви за почетак Рат, и оне који то поричу. Главно питање, које се искристалисало у публицистици и историографији, постало је питање: ко је крив за поче-

[3] Dr Miroslav Đorđević, „Savremeni problemi istorijske nauke“, Kultura, Biblioteka društveno – političke studije, Beograd, 1959, 103.

[4] „Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958–1978.“, Institut za savremenu istoriju, Beografski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1979.; - „Metogologija savremne istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)“, Institut za savremenu istoriju, Posebna izdanja, „Narodna štamparija“ – Bačka Topola, Beograd,1987, 173.; - „The historiography of Yugoslava 1965 – 1975.“, Published by: The association of Yugoslav historical societies, Printed by: Beogradski izdavačko – grafički zavod, Beograd, 1975, 522; – Др Смиљана Д. Ђуровић, „Богумил Храбак – један од оснивача Историографске школе савремене историје Југославије настале у Оделењу за историјске науке Института друштвених наука и Института за савремену историју у Београду у другој половини 20. века“, „Живот и дело академика Богумила Храбака,Међународни тематски зборник“, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Чигоја, Косовска Митровица, 2011, 157–171.

так Првог светског рата? Сериозном историографском анализом историчар Миле Бјелајац је то показао у својој књизи *„1914–2014: Зашто ревизије? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата“,* у којој је сумирао релевантну савремену литературу написану о овом догађају.[5]

Као прво, и најважније са цивилизацијског становишта, нужно је у испитиваним историјским догађајима Великог рата установити, шта је позитивно, и које су моралне вредности испољене у ослободилачкој борби народа, и сваког појединца тих народа. Нужно је посветити пажњу подвизима у борби за ослобођење покорених народа и држава, и у вези са тим испољеном јунаштву, храбрости, хероизму и хуманизму, војној вештини и др. После тога долази посао око утврђивања негативних појава и чињеница испољених са становишта историје цивилизације, и оних које су ван моралних норми важних за опстанак људских бића на Земљи, и хуманизма. Посебно је нужно извршити паралелне анализе историјских структура пре и после ратова, па тиме и Великог рата. Исто тако је потребно установити позитивне процесе наспрам негативних, који су се зачели у току историјских догађаја, али и наставили, или престали да се манифестују, и живе после. Нужно је сагледати објективно историјски свет и Европу пре, за време, и после Великог рата, а онда тек доносити оцене о Гаврилу Принципу и Србији.

На догађаје који су повод овог јубилеја не може се гледати само априори са становишта кривичног права, без обзира колике жртве и разарања су изазвале силе агресије, што је посебна тема истраживања, јер је жртава било, и то више на страни бораца за слободу, тј. на страни праведних, невиних и моралних. Историјска наука није кривично право. Да јесте, онда би свакако главно питање које би се поставило било: Ко је крив за Албанску голготу српске војске, народа и државе, за „Плаву гробницу“ и Зејтинлик? Или: Ко је крив за прву употребу бојних отрова у рату (иперита)? Дакле, предмет разматрања кривичног права могли би бити, кад је у питању Велики рат 1914–1918, који је био први општи рат, у коме је суделовало 36 од 56 држава, колико их је тада било на нашој планети – губици који су у енергији људске масе износили више од 10 милиона мртвих и више од 20 милиона рањених, као што би требало узети у обзир и енормна разарања материјалних добара. Ратни издаци 11 главних зараћених држава износили су око 200 милијарди долара.[6] Посебна тема за истраживање су велика страдања и губици Краљевине Србије, која је изгубила четвртину становништва и била

[5] Др Миле Бјелајац, „1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата.“, Издавач Медија центар „Одбрана“, Београд, март 2014, 246.

[6] О људским губицима и материјалној штети коју су претрпели учесници Првог светског рата 1914–1918. године постоји обимна литеатура. Најприступачнији су подаци у „Малој политичкој енциклопедији“, Савремена администрација, Београд, 1966, 976. и енциклопедијска јединица „Svjetski rat, prvi“ у: „Opća enciklopedija Jugosovenskog Leksikografskog zavoda“, tom 7, Mladinska knjiga, Ljubljana, Zagreb, 1981. 766–773.

потпуно разорена, и над њеним становницима вршени свирепи злочини од стране припадника непријатељских држава, чије војске су је и окупирале. Посебно је питање, које непријатељске војске су учиниле да је уништена огромна људска енергија уграђена у рату разорене инфраструктуре Србије и српског етничког простора, такође природних добара, дакле: Колика је ратна штета коју је претрпела Србија, и ко је произвео?[7]

Постављањем питања, и издвајањем као најважнијег: „Ко је крив?“ за избијање Великог рата 1914–1918, и тврдњама да су то Гаврило Принцип, Млада Босна и Србија, „транзицијска историјска дистанца“ баца сенку политичке манипулације на историјску свест савременика и враћа на старе ревизије историје о Првом светском рату. Тиме се аутоматски потапају у субструктуру историје сва друга питања и појаве везане за овај догађај, од којих су неки за историју цивилизације важнији. Међу њима је, на пример, шта се дешава у Првом светском рату са историјским структурама у којима се налазила Србија, геостратешки постављена између Западне Европе и Азије.[8] Налазећи се вековима између феудалних структура Средње Европе и Истока – Хабзбуршке монархије и Османске империје, а повремено и поклапана са тим историјским плочама, тј. структурама у време Првог светског рата до ње је досегао империјалистички продор капиталистички развијеног Запада, одмаклог у привредном развоју услед индустријске револуције.[9] Нужно је утврдити шта се дешавало у сукобу између преживелог патријархалног аграрног друштва и модерне индустријске цивилизације, која је у себи носила изражене интеграционе трендове, супротне феудалном регионализму и његовој затворености. Требало би као важно, најпре са становишта националне историје, али и опште, испитати стварање на почетку

[7] Вид. литературу регистровану у „The historiography of Yugoslavia 165–1975“, Published by: The association of Yugoslav historical societies, Printed by: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975, 522.

[8] Ово питање је у склопу са балканским питањем и Источним питањем подробно анализирао академик Милорад Екмечић у књизи: „Србија између Средње Европе и Европе“, Библиотека Српско питање, Политика, БМГ, Београд, 129.

[9] Др Смиљана Ђуровић, „Са Теслом у Нови век, Нова синтеза историје, Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918 – 1941.“ Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Библиотека града Београда,Историјск архив Београда, штампа „Наука и друштво“, Београд, 1977, 306.
Српски научник Јован Цвијић је у својим запаженим социолошким истраживањима обухватио Балканско полуострво и јужнословенске земље посветивши пажњу проучавању друштвеном развоју у целини, али и на појединачне историјске типове друштва, појединих њихових етапа и преласка из једне у другу . Тако је он изучавао патријархални тип балканског друштва, али и балканско феудално друштво у специфичним условима структура заосталог турског феудализма и аустро – угарског капитализма и колонијализма, о чему је објавио обимну студију др Светозар Ћулибрк под насловом „ Цвијићева социологија Балкана“, Институт друштвених наука Центар за социолошка истраживања, Библиотека социолошке студије, Монографија 3, Просвета, Београд, 1982, 54.

20. века тада највеће модерне државне интеграције на Балкану – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године – као последице Великог рата, и шта је у ту интеграцију унела Србија.

Шта се дешава са историјским структурама, које постоје у стварној историји, и ван утицаја са историјске дистанце, субјективистичке и објективистичке, временске и ванвременске? То јест, шта се дешава са природном историјом људи, при чему историјска дистанца као део научног метода може да помогне да се ова протумачи и разуме, тј. да се установи историјска истина? Може се данас поставити питање њеног утицаја у историји ревизионистичких транзиционих идеја, оних које имају и могу имати утицаја на догађајну историју или померање и промене у историјским структурама?

Велика тема требало би да буде питање односа историјских структура и историјских догађаја. Посебно је занимљиво њихово позиционирање, кретање, премештање и тумбање у време тектонских померања у историји људске цивилизације, какав је био Први светски рат. Које све историјске структуре чине сложеност Великог рата? Које су све структуре постојале и појављивале се пре, за време и после рата? Као важну за сагледавање овога потребно је указати и на, из времена пре транзиције, у југословенској историографији општеважећу историјску синтезу о историји Првог светског рата, у којој се овај рат карактерише као империјалистички по својој природи. Она је објављена 1981. године као енциклопедијска јединица у *Општој енциклопедији Југословенског Лексикографског завода*.[10]

На страни 766 стоји следећи исказ: „На прелому 19. и 20. столећа капитализам је ушао у монополистичку фазу развитка, империјализам. Једно од битних обиљежја тога раздобља јесте да је територијална подјела свијета већ била завршена. Земље које су прије биле ступиле на пут капиалистичког развоја (Велика Британија, Француске и др.) основале су своје колонијалне империје, а за оне државе које су стјецајем ист., геогр. и других околности закасниле у свом развитку (Њемачка, Италија, Јапан и др.) остало је мало или нимало слободних подручја за колонијалну експанзију. Отад је неуједначен, скоковит развитак капиталима 20. ст. заоштрио међусобну борбу империјалистичких држава за колоније, сфере утицаја и изворе сировина, одн. борбу за нову подјелу свијета на бази новостворених односа снага. На тој основи нагомилане супротности империјалистичких велесила довеле су до Првог свјетског рата (1914–1018). Његови су узрочници империјалисти свих земаља, а непосредни зачетници њемачки империјалисти“.[11]

Карте које су дате у прилогу ове енциклопедијске јединице показују простор–време[12] Европе у првим деценијама 20. века. На њима су видљиве

[10] „Opća enciklopedija Jugoslovenskog Leksikografskog zavoda, tom 7, Zagreb, 1981, n. d., 766–767 , и даље.

[11] Исто, 766.

[12] У „Појмовнику“, који се налази на крају најновије књиге Стивена Хокинга , дата је следећа

историјске структуре пре, у време и на завршетку Великог рата на основу обележеног географског простора и државних граница у историјским догађајима тога времена, тј. простирање Централних сила, Антанте и неутралних држава у подели Европе. Структура је видљива и из презентованих карата три ратна фронта формирана у време војних операција: „Западног фронта“, „Источног фронта“ и „ Балканског фронта“ (1914–1918).

1. Структура – На „Западном фронту“ приказан је почетни распоред војски 1914. између Немачке и Русије, и померање тога фронта према Истоку 1916. као и аустроугарски фронт, који захвата Румунију и померање иза Дњепра и Азовског мора према Дону; године 1918. немачка и аустроугарска окупација Ростова и Крима.[13]
2. Структура – У приказу „Балканског фронта“ видљив је 1914. почетни распоред аустроугарске војске на Дрини према Србији, такође је и фронт аустроугарске, немачке и бугарске војске 1915. године, прешао преко Србије на границе Бугарске и Србије, тј. окупација Србије; „Балкански фронт“ у октобру 1916. када се помера на југ захватајући области Албаније и Грчке.[14]
3. Структура – „Западни фронт“ 1914–1918. је приказан на карти на којој су означене границе држава уочи Првог светског рата: Француске, Белгије, Немачке, Низоземске, Луксембурга, Швајцарске. Приказан је такође и почетни распоред немачке војске 1914. године, немачки и савезнички фронт 9. септембра 1914, као и простор максималног ширења немачких војних снага до 18. јула 1918. године.[15]

За сагледавање померања историјских структура у Европи корисна је и карта „Ситуација на европским ратиштима у августу 1916“[16] на којој је

дефиниција за појам „Простор време“: „Четвородимензиони простор чије су тачке догађаји“ (стр. 216) - Stiven Hoking „Kosmos u orahovoj ljusci“, Laguna, ATM Sistem, Zemun, Beograd, 2006. Економски теоретичари и економски историчари, кад су у питању историјске структуре и привреда, користе појам „Привреда-свет. Од историчара употребио га је Ф. Бродели у књизи о Средоземљу: Fernard Braudel, „La Meditarenee et la monde mediteraneen a l’epoque de Philippe II,“Paris, 1949, 325. Др Душан Пирец и проф. др Миомир Јакшић протумачили су да је по Броделу свака „Привреда - свет“ „ један склоп, узастопно ређање међусобно повезаних зона, али на различитим нивоима. На терену се оцртавају најмање три „подручја“, три категорије: прво, један уски центар, друго области које су доста развијене и , најзад, огромни спољни простор. Особине и карактеристике друштва, привреде, технике, културе и политичког поретка обавезно се мењају кад се прелази из једне зоне у другу.“ – Dušan Pirec i Miomir Jakšić,“Svetski kapitalistički sistem. Od privreda sveta do svetske privrede“, Ekonomika, Biblioteka Izazov, Beograd, 1987, 78.

[13] Opća enciklopedija Jugoslovenskog Leksikografskog zavoda, n.d.,767.

[14] Исто.

[15] Исто, 769.

[16] Исто, 771.

приказана структура: 1. распореда снага Централних сила, 2. распоред снага Савезника, и унутар тога у субструктури, као 3 – ће границе држава пре Првог светског рата. Није дата карта историјских структура после уласка у рат на страни Антанте Сједињених Америчких Држава, нити карта Балкана у време пробоја Солунског фронта. Није картографски приказано рушење старих историјских структура и успостављање нових кад је у питању формирање југословенске државне интеграције стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918, у времену када је Аустроугарска престала да постоји. Није дата ни картографски нова структура Балкана настала престанком постојања Отоманске империје као владајуће силе на полуострву, и њеног повлачења само на област Босфора.

Када је у питању промена у унутрашњим историјским структурама Балкана на трагу балканског питања почетком 20. века, које се односе на Србију, као и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије), нужно је потребно обратити пажњу на истраживања Јована Цвијића, познатог српског научника и учесника балканских и Првог светског рата, који се бавио антропогеографским и др. истраживањима за потребе Српске владе за Версајску мировну конференцију, и учествовао у пословима око стварања југословенске државе.

Сложеност балканских структура уочио је и анализирао историчар Владимир Ћоровић у књизи *Борба за независност Балкана*[17], која је објављена први пут 1937. године, у којој се ослања на истраживања Јована Цвијића и његов закључак о неуједначености и сложености Балканског полуострва, цитирајући овај његов текст:

„Оно је разноврсног геолошког састава и још разноврснијих геоморфолошких или физиолошких особина“; „на њему има неколико самосталних планинских система“; „са овим особинама су у вези разноврсности биљног и животињског света и прилика њиховог живота“; „на њему има око седам различитих народа, више но и у којој области Европе“. Уз те географске и антропогеографске разноврсности нагласио је К. Јиречек и историјске. Балканско полуострво „нема никакво природно средиште које би нашло израза у историји“; „никада није било политичка или језичка јединица“; „њим су једино Римљани владали потпуно, а Византинци и Османлије само изузетно“.[18]

Коментаришући ове Цвијићев тврдње, Ћоровић је написао, да су, међутим, „природа и историја намениле Балканском Полуострву врло крупну улогу“. Он то објашњава на следећи начин: „Растављено од Азије само једним уским мореузом а спојено са малоазијском обалом преко многобројних острва, поређаних као степенице, оно је представљало најближу и најинтимнију везу Европе са Азијом. У време кад је источни део Сре-

[17] Исто, Владимир Ћоровић, „Борба за независност Балкана“, LogosART, Београд, 2007, 199.

[18] Исто, 5.

доземног мора био носилац европске цивилизације, на Балкану је античка култура дошла до свог најпунијег израза и одатле је, вековима, оплођавала цео свет. Нехомогеност, и теренска и национална, није представљала никад сметњу за духовни развој и материјални напредак; напротив, појачавала је такмичење и изазивала све нове енергије на рад. То такмичење добијало је, као свуда на свету, понекад и врло оштре облике, и то не само између појединих народа и држава него унутар ужих племенских и народних заједница. Пелопонески ратови нису били ни први ни једини те врсте. Али тежину балканског проблема није чинило то. Ма колико да су те борбе пуне криза, оне ипак никада не би узеле оне размере и усекле се у судбину Европе, да од давних времена, због своје изузетне географске важности, Балканско полуострво није постало циљ других, ванбалканских, сила и народа. Методи политике коју су водиле на Балкану туђе силе, да би обезбедиле свој успех и да би потисле или паралисале тежње и акције других истих таквих сила, отровали су Балкан и изазвали сукобе који су редовно потресали не само југоисток Европе него често пута и њу целу. Те методе и та политика довели су, на крају, 1914. г., и до светског рата, највећег и по броју уложених снага, и по учешћу држава и народа, и по свом обиму, откако уопште постоји хисторија човечанства... Ма колико да су њихови путеви током хисторије бивали разнородни, сви балкански народи, без изузетка, поучени искуством, дошли су одавно до сазнања да је једини услов за њихов опстанак тај да буду остављени сами себи.“ „Балкан балканским народима“ је девиза, коју су прихватили сви државници овога полуострва, и у доброј мери и они државници Европе, који незаинтересовано траже истинско смиривање духова. Источно питање, за које се једно време говорило да је баук Европе, изгубиће врло много и од своје сложености и од своје опасности, ако се остави да буде само источно, или још боље, само југоисточно. Уосталом, као и сви други, и балкански народи имају право на своју апсолутну слободу. Ако има противности међу њима, нема их мање ни међу великим силама. Само кад се воде спорови између малих на Балкану, онда не постоји никаква опасност да ти спорови кријуиза себе много даље позадине и да служе као обрачун и за друга сложенија и не балканска питања, као што је случај код спорова које крећу велике силе“.[19]

Цвијић је указао на важност антропогеографског проблема као централног питања свих студија о народима највећег дела Балканског полуострва, износећи парадигму о узрочно-последичној везаности Балкана са балканским питањима, заснивајући их на: 1. учењу о културним појасевима, и 2. дефиницији етнографских граница балканских народа, етничких проблема, миграцијама, као и распореду балканских народа. Цвијић налази следеће културне појасеве Балканског полуострва: појас између византијске културе, турско-источњачки утицај, појас западне културе и патријархални

[19] Исто, 5–7.

режим. Централно питање, коме је поклањао пажњу, било је тзв. „јадранско питање“, тј. питање изласка Србије на Јадранско море, дискутујући при томе о питању Србије као „затворене земље,“ али и могућности њене модернизације и отварања изградњом железничке пруге која би везала централни Балкан, тј. Косово и Метохију са Јадранским морем. Он је сматрао да препрека интеграцијским процесима за Србију није само у балканским планским масивима – Динарским, него и у одсуству градова у историји Србије.[20] У говору одржаном почетком 1918. године у великом амфитеатру париске Сорбоне, забринут за судбину Србије на крају Великог рата, Цвијић је говорио о ономе шта је Србији донео овај рат, казавши да је он поново отворио питање њеног опстанка. Између осталог он је казао:

„Србија, наша драга и тужна отаџбина, већ три године гажена од варвара, беше не само лепа земља него и веома богата и најнасељенија на Балканском полуострву. У неким крајевима је густина становништва достизала 100 на квадратном километру. Живот је био угодан, широк, готово без брига за сутрашњицу, нарочито код сељака који сачињавају 90 од 100 становништва, сељака вредних, здравих, увек готових на највеће жртве за опште добро, сељака најнапреднијих на Полуострву. Створене су стручне школе па и Велика школа, доцније Универзитет, прва школа за више образовање на Балкану. Србија је пре Великог рата била у најживљем економском и интелектуалном полету. Основане су разне економске, друштвене и научне установе, које су доприносиле дизању благостања и цивилизације. Богатство се нагомилало у току слободног развитка у току сто година.“ Али, закључује Цвијић, „Овај напор је прекинут и уништен циклоном, који већ четири године пустоши свет.“ У том кратком периоду нестала је четвртина становништва Србије, земља опљачкана и разорена. „Пошто су прегазили Србију,

[20] Јован Цвијић, „О даровитости“, Јован Цвијић, „Сабрана дела“, књ. 3 (том I), „Говори и чланци“, Београд, 911. За разумевање историјских структура, које ће одиграти важну улогу у време Великог рата 1914–1918. године, Цвијић се поред истраживања културних појасева Балканског полуострва бавио и изучавањем јединства и психичких типова динарских Јужних Словена, као и утврђивањем народа који су живели на Полуострву. За три главна балканска народа тога времена сматрао је: Србо-Хрвате, Бугаре и Грке, који су држали географски индивидуалне делове, које географски лоцира. По њему , у средишњем делу Полуострва, где се ови народи додирују, становништво је јако измешано, и залази једно у друго. На Балкану се јављају и „нове народне масе“: Арбанаси, Турци, Аромуни и македонски Словени. У чланку „ Распоред балканских народа“, објављеном у напред наведеном првом тому његових „Сабраних дела“, Цвијић објављује етнографску карту Балканског полуострва. Чланак је 1913. године штампан у „Гласнику Географског друштва“. Ту Цвијић износи тврдњу да етнографска карта ни једног дела Европе не застарева тако брзо као етнографска карта Балканског полуострва.“ Ово су области где су народи још у кретању и стварању и сваки знатнији рат је узрок миграција, асимилационих процеса и других етнографских промена...Од турске инвазије на Балканско полуострво у 14. веку па до данас није било овако судбоносног рата, који ће више променити етнографске прилике“ каже Цвијић за тадашњи балкански рат (1913. г.). За време балканских ратова су се тако по њему „узнемирили
сви народни слојеви на Балканском полуострву“ (стр. 123).

Бугари и Аустро-Мађари се дадоше на посао да затру српско становништво и да униште богатство земље. Нарочито Бугари.“[21]

Методолошка сложеност сагледавања теме Великог рата, захтева да се позабавимо још једним проблемом – „ратом“, као таквим. Са свим оним што се наталожило у протеклих сто година у историји људске цивилизације на планети Земљи, данас кад се налазимо у епоси „организованог ратовања“, и са перспективом да ће се ратови јављати и у, парадоксално, историји будућности, суочава нас са обавезом да поставимо и отворимо питање: Шта су ратови као такви, односно, каква је то историјска појава у друштвеном животу људске цивилизације на Земљи? Каква је природа и перспектива те појаве? Одговоран научни приступ јубилеју Великог рата захтева теоретско и филозофско-историјско разјашњење питања „Шта је Рат?“ И како и да ли је могуће успоставити константан мир? Потребно је указати на значај природно-историјског тумачења појаве ратова, као константне, можда и цикличне, појаве у историји људске цивилизације. Европа и Балканско полуострво у 20. веку су управо Простор–Време који нам пружају могућност за то. Управо нам пружају могућност, и дају аргументе, да се позабавимо и теоријски питањем феномена ратова у људској цивилизацији на Земљи, и да се тако уздигнемо изнад позитивистичких и политиколошких стереотипа у тумачењу овог питања на досадашњим научним скуповима. На то нас усмеравају и најновији резултати природних наука, као и појаве значајних и широких покрета за успостављање трајног мира и престанка страдања човековог на овој планети Сунчевог система. Неке од ових појава су као Велики рат данас од нас удаљене сто година мерено временском историјском дистанцом. Отварајући теоријски ово питање, нужно је да се актуелизује питање дефиниције и одређивања природе рата једног од утемељивача савремене технолошке цивилизације инжењера Николе Тесле, српског и америчког научника, који је био својим проналасцима и утемељивач Америчке пламтеће револуције, која је утицала на историју модерног света. Никола Тесла се као савременик Великог рата ангажовао око помоћи и одбране Србије,[22] али је био заокупљен и теоријским сагледавањем и тумачењем појаве рата, као историјске појаве.

„Рат, револуција и сличне ванредне појаве у друштву“ за Теслу су биле „стање људског живота, без обзира како је необично то стање.“ Био је заговорник космичке теорије о пореклу ратова на Земљи. По њему механичка теорија објашњава да је рат „последица космичког поремећаја“. „Рат не може никад да произведе један човек својевољним активностима, иако то тако изгледа“, каже Тесла. „Рат је, мање или више, директна последица неког космичког поремећаја у који је првенствено умешано Сунце, које је

[21] Јован Цвијић, „ Беда у Србији и наша вера“, „Сабрана дела“, н. д., 303–307.

[22] До сада су остале тајанствене приче и мистерија о Теслиној замисли да високим електромагнетним зидом окружи Србију, и тако одбрани.

изазвало и многе међународне историјски значајне сукобе, а који су убрзали глад, болест и катастрофе.“

Ма колико да је у прошлости незнање могло да успори човеково кретање напред, Тесла је сматрао да су у савременом времену постале значајније негативне силе које успоравају људско кретање. Далекосежнија од осталих негативних сила је, према њему „организовано ратовање“. Сматрао је да се против тако великог зла какво је „организовано ратовање“ не може учинити наједном ништа радикално. Он каже: „Рат је негативна сила и не може се претворити у позитиван смер без фаза. Проблем је како окренути точак, који се креће у једном смеру, да се окреће у супротном, а да се не успори, заустави и да се убрза поново у другом смеру... Кад би се народи одједном разоружали више је него вероватно да би уследило стање ствари горе него рат. Светски мир је диван сан који се не може реализовати одједном.“ За Теслу је успостављање општег мира на почетку 20. века била „физичка немогућност“. По њему, цивилизација се најбоље унапређује рушењем свих баријера које раздвајају нације и земље. Кад је објављен његов чувени чланак *Проблем повећања људске енергије*[23] у коме је сумирао резултате експеримената изведених у својој лабораторији у Колорадо Спрингсу 1900. године, Тесла је изнео схватање да би први рационални корак ка смањењу силе која успорава људско кретање био један међународни споразум о смањењу ратне силе на минимум. Веровао је да постојећи услови не могу бескрајно да трају и да је промена на боље близу. Према њему, први корак ка успостављању мирољубивих односа међу народима биће стално смањивање броја људи ангажованих у рату.[24]

Тесла је сматрао да ће нарочито велику моћ у рату имати „апарат“ и њиме ће управљати само неколико људи, што ће довести до све веће афирмације машине или механизма, којим ће управљати све мањи број људи, доћи ће до напуштања великих, гломазних, спорих јединица, којима се тешко управља. Сталним смањивањем броја појединаца, губици живота биће све мањи, да би се на крају среле „само машине у надметању без крвопролића, народи ће бити само заинтересовани амбициозни посматрачи. Кад се тај срећни услов оствари, биће обезбеђен мир. Јер, све док се људи сусрећу у бици, биће и крвопролића, а крвопролиће ће увек одражавати барбарску страст.“ Да би се створио нови принцип ратовања, и сломио ужасни барбарски дух неизбежно је битку претворити само у „спектакл, игру, такмичење без проливања крви,“ учинити да се машине боре само против машина, „направити машину која би радила као да је део људског бића, а не само ме-

[23] Никола Тесла, „Проблем повећања људске енергије“, Музеј Николе Тесле, Београд, МЦМ; - др Смиљана Ђуровић, „Никола Тесла и основи модерне цивилизације“, „Војно дело“, година XLVIII, бр. 3, Београд, 1996, Општи теоријски часопис, Генералштаб Војске Југославије, стр. 146–156.

[24] Никола Тесла, н. н., 19.

ханичка шема, која се састоји од ручки, шрафова, точкова, квачила и ничег више, већ машина која отелотворује један виши принцип, који ће јој омогућити да изводи своје дужности као да поседује интелигенцију, искуство, разум, расуђивање, душу.“[25]

Завршила бих ово разматрање о Теслиним идејама, које има за циљ да иницира отварање питања историјског тумачења феномена појаве рата у историји људске цивилизације, при чему је нужно скренути пажњу, да је увођењем беспилотних летилица у савремено ратовање можда започео експеримент на трагу Теслиних открића, али да се судећи по ужасним крвопролићима у савременом „организованом ратовању“, или још сувише далеко од хуманистичке Теслине замисли, или су злоупотребљени његово откриће, и његова мисао.

Литература

I

Бјелајац, Миле. 2014. *1914–2014. Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата.* Београд: Медија центар „Одбрана“.

Braudel, Fernard. 1949. *La Meditarenee et la monde mediteraneen a l'epoque de Philippe II*. Paris .

Vesović, Milan(glavni i odgovorni urednik), Redakcija (Ž. Avramovski, S. Cvetković, P. Damjanović, S. Đurović, A. Spasojević, M. Vasić, V. Vinaver i dr.). 1979. *Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958 – 1978)*. Beograd : Beogradski izdavačko - grafički zavod .

Đorđević, Miroslav. 1959. *Savremeni problemi istorijske nauke.* Beograd: Kultura .

Ђуровић, Смиљана. 1977. *Са Теслом у Нови век. Нова синтеза историје. Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918–1941.* Београд : Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Библиотека града Београда, Историјски архив Београда.

Đorđević, Jovan (predsednik naučne grupe i opšta redakcija),Naučna grupa instituta političkih nauka pravnog fakulteta u Beogradu.1966. *Mala politička enciklopedija,* Beograd: Savremena administracija.

Екмечић, Милорад. 1992. *Србија између Средње Европе и Европе.* Београд : Политика, БМГ.

Krleža, Miroslav (direktor). 1981. *Opća enciklopedija Jugoslovenskog Leksikografskog zavoda, 7, Raš – Szy* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, Mladinska knjiga Ljubljana.

Pirec, Dušan i Jakšić, Miomir. 1987. *Svetski kapitalistički sistem. Od privreda sveta do svetske privrede.* Beograd: Ekonomika.

[25] Исто, 24.; - У бр. 6 за 1996, новембар-децембар часописа „Војно дело“ Проф. Др Велимир Абрамовић објавио је чланак „Теслино схватање рата и будућност ратних процеса“.

Ћулибрк, Светозар. 1982. *Цвијићева социологија Балкана.* Београд: Просвета.

Ћоровић, Владимир. 2007. *Борба за независност Балкана.* Београд: Logos ART.

Тесла, Никола. *Проблем повећања људске енергије,*Музеј Николе Тесле, Београд. МЦМ.

Janković, Dragoslav (editor- in Chief), Editors : S. Ćirković, B. Grafenauer, M. Gross, D. Janković, V. Strugar), The association of Yugoslav historical societies. 1975. *The historiography of Yugoslavia 1965–1975.* Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod .

II

Kačavenda, Petar (odgovorni urednik), Redakcija: S. Cvetković, S. Đurović (urednik), B. Gligorijević, V. Vinaver, N. Živković. 1987. *Metodologija savremene istorije* (*Saopštrnja sa okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu).* Beograd : „Narodna štamparija"- Bačka Topola.

III

Смиљана Д. Ђуровић. 2011. *Богумил Храбак – један од оснивача Историографске школе савремене исорије Југославије настале у Одељењу за историјске науке Института друштвених наука и Института за савремену историју у Београду у другој половини 20. века",- Живот и дело академика Богумила Храбака,* међународни тематски зборник. Косовска Митровица : Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Чигоја, 157–171.

Цвијић, Јован. *О даровитости,* Цвијић, Јован. 1987. *Сабрана дела,* књ. 3, (том I), *Говори и чланци,* Beograd , 911.

Цвијић, Јован . *Беда у Србији и наша вера*, н. д., 303–307.

IV

Ђуровић, Смиљана. *Никола Тесла и основи модерне цивилизације,* „Војно дело", Општи теориски часопис Генералштаба Војске Југославије, година XLVIII, бр. 3, 1996, 146–156. Београд: Новинско – издавачка установа „Војска".

Абрамовић, Велимир.*Теслино схватање рата и будућност ратних процеса,* „Војно дело", н. д. бр. 6, 164–188.

VII

Џон Тош са Шоном Лангом. 2008.*У трагању за историјом: циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје.* Превела са енглеског Ксенија Тодоровић, Београд: Clio (Суботица: Ротографика).

Hoking, Stiven. 2006. *Kosmos u orahovoj ljusci.* Preveo Zoran Živković, Beograd: Laguna ATM Sistem Zemun.

Smiljana Đurović

HISTORICAL SCIENCE FACED WITH METHODOLOGICAL CHALLENGE TO THE CENTENARY HISTORICAL DISTANCE OF THE GREAT WAR OF 1914 - 1918.

Summary

This paper has a methodological character. It points to the necessity of a more complex methodological approach to the study and interpretation of the Great War of 1914 – 1918, the greatest and most comprehensive historical event in the history of mankind on Earth. It requires a different interpretation from the previous one – a biased historical one of distorted historical data in the treatment of this war, mainly in order to find the main culprit, and finding it in Gavrilo Princip and Serbia. Such an interpretation of history can be compared with the criminal law in its many aspects, disregarding the essence of the historical science, relying on a "new transitional distance". Contrary to this, this paper, using the historical methodology, deals with the very depth and range of the historical structure and events of the Great War. The paper observes the space – time category of the Balkan Peninsula at the time when the old historical structures of the Habsburg Monarchy and Ottoman Empire were breaking down at one historical level; whereas, at the same time, new capitalist societies of Europe and the World were developing. From this tectonic shift, the Kingdom of Serbia, like the Italian Piemont, survived and acted as an important historical factor for the Yugoslav unification, and the creation, in 1918, of the most modern state integration on the Balkans – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. At the same time, the importance of research and works of the historians Vladimir Ćorović and Jovan Cvijić for the understanding of the Great War is emphasized.

The end of the paper methodologically opens the question of the interpretation of the phenomenon of "War" as a historical phenomenon in the history of mankind on Earth, relying on the ideas of Nikola Tesla, expressed in the paper "*The Question of an Increase in Human Energy*" published in the well known American journal after his experiments at Colorado Springs in 1900.

Александар Растовић
Стефан Стаменковић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

УДК 930.2:003.074:929 Михаиловић Љ.
94(497.11)"1914/1918"
323:341.218.1(497.1)"1918"
327(497.11)"1914/1918"

СРПСКИ ДИПЛОМАТА ЉУБОМИР МИХАИЛОВИЋ О ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Овај рад се бави делатношћу дипломате Љубомира Михаиловића и његовим залагањем за остварење југословенске идеје. За време Првог светског рата био је отправник послова српске владе у Риму, а затим посланик на Цетињу и у Вашингтону. Са ових позиција био је значајан чинилац у развијању односа Србије, Италије и Ватикана, са једне, и српско-америчких односа, са друге стране, борећи се за југословенско уједињење као први циљ српске спољне политике.

Кључне речи: Први светски рат, Љубомир Михаиловић, југословенско питање

Једна од најзаступљенијих тема у домаћој историографији годинама и деценијама уназад јесте југословенско питање, тј. стварање Југославије. Овом проблематиком бавили су се неки од наших најугледнијих историчара, као и њихове колеге из других југословенских држава.[1] У години када се навршава један век од почетка Првог светског рата, када се југословенско пи-

[1] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973; Исти, *Стварање Југославије 1790–1918* I–III, Београд 1989; Исти, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд 2008; В. Дедијер (и група аутора), *Историја Југославије*, Београд 1972; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001; Исти, *Срби и Југославија, простор, друштво, политика*, Београд 1998; Исти, Д. Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије: 1917–1919,* Београд 1970; Исти, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе: 1914–1920,* Београд 1980; Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд 1967; Исти, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд 1973; В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945* I, Београд 1995; Б. Кризман, *Распад Аустро – Угарске и стварање југословенске државе*, Загреб 1977; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, Београд 1984; Б. Петрановић, *Историја Југославије* I, Београд 1988; Ч. Попов, *Источно питање и Српска револуција*, Нови Сад 2008; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање југословенске државе*

тање посматра са поприличне временске дистанце и са великим бројем нових сазнања, стиче се утисак да се о овој теми не може рећи готово ништа ново а да се не понове резултати дугогодишњих истраживања највећих српских и југословенских научника. Међутим, радови који се тичу мање познатих учесника догађаја који су довели до решења југословенског питања, веома су ретки. Домаћа историографија се претежно бавила делатношћу великих личности какве су били краљ Александар, Никола Пашић и др. и организацијама попут Југословенског одбора. Делатност мање познатих личности, више или мање цењених дипломата, представника српске владе у великим европским и светским центрима, који су радећи свој посао, на неки начин учествовали у процесу стварања југословенске државе, није нашла место у радовима наших истакнутих научника. Један од њих је Љубомир Михаиловић, српски дипломата и значајан радник на остварењу југословенске идеје.

Као што је познато, југословенску идеју подстицали су многи наши великани у 19. и 20. веку. Свој полет ова идеја добија почетком 19. века и то на просторима Кнежевине Србије, Црне Горе и Хабзбуршке Монархије. Са различитим концепцијама али са сличним циљевима, за југословенску идеју залагали су се Људевит Гај, Јосип Јурај Штросмајер, Фрањо Рачки, Иван Цанкар у Дунавској монархији, владика Петар II Петровић Његош у Црној Гори, кнез Михаило Обреновић, Илија Гарашанин, Светозар Марковић, Стојан Новаковић и др. у Србији. Југословенска идеја ширила се и развијала као визија уједињења и живота југословенских народа у заједничкој држави. Крајем 19. и почетком 20. века југословенска идеја шири се међу Србима и Хрватима у Хрватској и Далмацији. Убрзо долази до стварања Југословенског омладинског покрета из кога ће се развити хрватско-српска коалиција, чији ће потписници касније као чланови Југословенског одбора активно учествовати у остварењу уједињења. У Србији су од Илије Гарашанина до Стојана Протића готово сви грађански политичари српско питање решавали у оквиру југословенске концепције. Идеја о стварању југословенске државе развијала се постепено до избијања Првог светског рата, да би за време његовог трајања ескалирала и на крају довела до решења стварањем заједничке државе Јужних Словена.

Српски дипломата Љубомир Михаиловић је рођен у Београду 1874. године. Потиче из угледне породице која је дала многе знамените лекаре и правнике. У Београду је завршио средњу школу и Правни факултет након чега одлази у Париз где такође студира права. У дипломатској служби био је од 1899. до 1918. године.[2]

Своју каријеру започео је као писар IV класе. Од 1902. до 1905. године радио је као писар у конзулатима у Битољу и Скопљу. Секретар V класе у Ца-

[2] Stanoje Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Beograd / Zagreb 1929, knjiga 2, 889; Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић,* Историјски часопис LVII (2008) 416.

ригради постао је 1905. и на том положају служио до јуна 1907. године. Вратио се у Скопље а затим поново у Битољ, где постаје конзул I класе маја 1910. године. На овом положају остао је до јуна 1912. када је постављен прво за секретара а затим и за отправника послова српске владе у Риму. Крајем 1914. године постаје посланик на Цетињу. Октобра 1916. именован је за посланика у Вашингтону где ће остати до августа 1918.[3] После повлачења из дипломатске службе, Михаиловић се 1925. године кандидовао за народног посланика на листи Демократске странке. Посветио се књижевном раду и 1922. основао фонд за награђивање дела лепе књижевности. Преминуо је 1957. године.

За тему овог рада значајан је тренутак Михаиловићевог постављања за отправника послова српске владе у Риму јуна 1912. У то време Србија се припремала за ослобађање старих српских области које су се налазиле под турском влашћу. Како је на просторима Старе Србије и Македоније постојао знатан број католика, Михаиловићево постављање у Риму имало је поред општих циљева добијања одрешених руку од италијанских политичких кругова за балканске ратове, задатак да упозна Ватикан са жељом да се католици ослобођених области укључе у Краљевину Србију. Да би се уклонио аустроугарски протекторат над католицима у Србији и елиминисао утицај Монархије, српска влада је тежила потписивању Конкордата са Ватиканом. Осим уређивања положаја католика и уклањања аустријског утицаја, српска влада је у будућем Конкордату видела оруђе и средство југословенске политике.[4] У време када се врше припреме за отпочињање преговора око потписивања Конкордата, Михаиловић је успоставио сталне контакте са страним дипломатама и новинарима, желећи да популарише Србију као либералну државу. Значајну улогу имао је у посредовању између српске владе и др Луја Бакотића који је постављен за главног преговарача српске владе по питању Конкордата. Када је овај документ ратификован у Скупштини, српска влада је одлучила да у Ватикан пошаље др Михаила Гавриловића као повереника који ће радити на спровођењу одредби Конкордата. Иако је Љуба Михаиловић први изнео потребу отварања посланства при Ватикану и за ту дужност предлагао др Јована Ђају[5], Пашић је ипак ову дужност поверио Гавриловићу. Михаиловић је сматрао да би присуство једног српског посланика у Ватикану било од велике важности, како за питања у вези са ратом, тако и за питање стварања југословенске државе.

После Сарајевског атентата, Михаиловић је извештавао о стању у италијанском јавном мњењу поводом убиства аустријског престолонаследника

---

[3] АЈ, Посланство и конзулати Краљевине Југославије у САД, 371, Ф – 69, Д - 88 : Ранг листа: Љубомир Михаиловић, посланик II класе у Вашингтону.

[4] Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920. године,* Београд 1980, 18*;* Исти, *Ватикан и Први светски рат – Србија на удару,* Београд 2013, 17.

[5] АЈ, Заоставштина Јована Јовановића (у даљем тексту ЗЈЈ), 80, Ф -3, Д – 49: Михаиловић – Пашићу, Рим 5.XII 1914.

указујући на непретерану жалост, чак и на задовољство у одређеним круговима услед нестанка са политичке сцене надвојводе Фердинанда[6].

На почетку рата италијанска штампа је доста писала о Далмацији изазивајући забринутост српске владе. Иако је Михаиловић из Рима јављао да новински натписи нису превише озбиљни и да званични италијански кругови у својим претензијама не иду даље од Истре[7], Никола Пашић је био неповерљив према свом посланику. Наложио је др Љуби Јовановићу да напише и објави чланак о Далмацији. Овај чланак је уместо Јовановића написао др Лујо Бакотић и објавио у *Политици* под називом *Спасавајмо Далмацију*[8]. Уследило је велико незадовољство у италијанским круговима, а Михаиловић је, необавештен од Пашића, упорно доказивао да српска влада нема везе са тим чланком.

Због гласова о евентуалној италијанској акцији у Далмацији које су подбуњивали италијански листови, Љуба Михаиловић је ступио у контакт са југословенским политичким емигрантима. На његов позив из Венеције у Рим долазе Анте Трумбић и Франо Супило који заједно са Иваном Мештровићем почињу да раде на упознавању савезничких сила са југословенским проблемом[9]. Српски посланик их је упутио код амбасадора сила Антанте да као Далматинци и католици изложе опасност од било какве италијанске акције у Далмацији.[10] Прваци југословенске политичке емиграције из Аустроугарске су најпре посетили француског амбасадора Камила Барера коме су доказивали да је народ Далмације исти народ са својом браћом у Босни и Херцеговини, Србији и Црној Гори, а затим су своја гледишта изнели британском и руском амбасадору.[11] Овакав поступак и одушевљење за српско–хрватско–словеначки унитаризам југословенских емиграната навели су Пашића да тражи да се појача њихова акција и оснује југословенски комитет. После састанка на коме је донесена одлука о оснивању једног одбора који ће се борити за остваривање југословенског уједињења, Пашић је наложио Михаиловићу да организује састанак са представницима југословенске политичке емиграције.[12] Састанку у Риму који је организовао Љуба Михаило-

[6] С. Скоко, *Војвода Радомир Путник* (II), БИГЗ 1990, 26.

[7] АЈ, ЗЈЈ, 80, Ф -1, Д – 257: Михаиловић – Пашићу, Рим 17. IX. 1914; Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915 године,* Београд 1973, 105.

[8] *Политика* 29. IX 1914, бр. 3835; Д. Јанковић, нав. дело.

[9] В. Вучковић, Из односа Србије и Југословенског одбора, *Историјски часопис XII–XIII,* 1961/1961, 350.

[10] АС, МИД, ПО 1914: Михаиловић – Пашићу, Рим 16.IX. 1914; Д, Јанковић, нав.дело, 452.

[11] Исти; D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918,* Školska knjiga Zagreb, 1970, 21; Исти, *Srpska vlada i počeci jugoslavenskog odbora*, Historijski zbornik broj 1 – 4, Godina XIII, Zagreb 1960, 6.

[12] Д. Јанковић, нав. дело, 453.

вић присуствовали су Никола Стојановић, Душан Васиљевић, Анте Трумбић и Јулио Газари. Договорено је оснивање Југословенског одбора чим се прикупи довољан број поузданих људи из Аустрије. Речено је да ће организација испрва радити тајно и да ће деловати из Француске. Михаиловић је на крају од Пашића добио суму од 30 хиљада динара за организовање одбора.[13] У писму Јовану Јовановићу, посланику у Лондону, Михаиловић је изнео гледиште да будућа организација за страни свет треба да представља жеље потлаченог народа Аустроугарске и да циљ за који се залаже може доћи на ред тек по завршетку рата.[14]

Из овога се види пројугословенско држање посланика Михаиловића који је веома активно радио на прикупљању југословенских политичких емиграната и активно учествовао у образовању будућег Југословенског одбора. Међутим, Михаиловић је у Риму имао извесних проблема да оправда, до тада незваничну, југословенску концепцију српске владе. О томе сведочи податак о држању Шарла Лоазоа, француског публицисте и дипломатског представника. Опредељење Лоазоа за решење југословенског питања стварањем две државе: српско-православне, тзв. Велике Србије и католичке хрватско-словеначке, проистицало је и делимично из предлога Делкасеа да се Србији уступи Црна Гора, јужни део обале са острвима и део Босне и Херцеговине[15]. Овакви погледи могли су да нашкоде српским циљевима, поготово што је Лоазо имао доста присталица у католичким круговима Француске и Италије и самом Ватикану. У пролеће 1915. Михаиловић је изјавио да се Француска плаши стварања југословенске државе која за њу представља претходницу Русије.[16]

На другој страни, српски посланик је упозоравао италијанску владу због подржавања бугарског питања и указивао на добит коју би Италија имала ако би се окренула Србији и помогла остварење јединства српског и хрватског народа. Званичним италијанским круговима је изнео да би својом помоћи српским ратним циљевима, Италија у будућности стекла наклоност својих нових суседа, али готово никакве озбиљније користи.[17] Овде је присутно убеђење српског посланика у коначно решавање српског питања у оквиру југословенске државе после завршетка рата, а исто тако и чињеница да италијанској спољној политици није било у интересу поменуто уједињење и стварање велике словенске државе, због чега су напори Михаиловића остали без резултата.

---

[13] АЈ, ЗЈЈ, 80, Ф – 1, Д – 276: Михаиловић – Пашићу, Рим 27. X 1914 ; Д. Јанковић, нав. дело, 453.

[14] АЈ, ЗЈЈ, 80, Ф – 37, Д – 507: Михаиловић – Јовановићу, Рим 10. XI 1914.

[15] АЈ, ЗЈЈ, 80, Ф – 1, Д – 264: Михаиловић – Пашићу, Рим 9. X 1914; Д. Јанковић, нав. дело, 206; Д. Живојиновић, нав. дело, 190, D. Šepić, nav. delo, 22.

[16] Д. Живојиновић, *Србија на удару*, 160.

[17] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 281–282.

Такође је видљива југословенска политика српске владе и председника Николе Пашића која је још пре *Нишке декларације* и објављивања српског ратног програма 7. децембра 1914. активно радила на организовању Југословена из Монархије и јачању покрета за југословенско уједињење.[18] Када је српски ратни програм објављен, Михаиловић је покушао да његову суштину представи Еуђенију Пачелију, тадашњем подсекретару и најутицајнијем човеку Конгрегације за пропаганду вере, који је касније постао папа Пије XII, али је наишао на неразумевање.

Своје пројугословенско опредељење Љуба Михаиловић је показао и за време службовања на Цетињу 1915–1916. године. После разговора са Трумбићем поводом Супиловог иступања из одбора, Михаиловић је јуна 1916. написао предлог о увођењу представника одбора у српску владу. Предложио је проширење нишког програма и претварање српског питања у југословенско. Према његовом плану требало је прво ослободити део српске територије. Затим је регент требао да упути војсци прокламацију о југословенским циљевима рата. Влада би поднела оставку а регент би састав нове владе, не више српске већ југословенске, поверио погодној личности која би за министре позвала, поред Срба, и по једног представника Хрвата, Словенаца, Црногораца и Босанаца. Са овим предлогом Михаиловић је упознао Миленка Веснића, посланика у Паризу који га је одвраћао од намере да напис пошаље на Крф и у Солун. У јесен 1916. Михаиловић је предлог послао Пашићу који полако почиње да губи поверење у свог посланика.[19]

На Цетињу је Михаиловић био у сталном контакту са руским послаником Ославином који га је обавештавао о покушајима Немачке да преговара о миру са Црном Гором[20]. Био је у добрим односима са Андријом Радовићем, прваком црногорског одбора за уједињење са Србијом и великим противником краља Николе.[21] Михаиловић је такође помагао многим избеглицама које су се бежећи пред непријатељем повлачиле преко Цетиња према мору и савезницима.

Високо ценећи улогу и значај Сједињених Америчких Држава, влада Краљевине Србије на Крфу, на челу са Николом Пашићем, затражила је и добила право да оснује посланство у Вашингтону. Следећи и последњи дипломатски ангажман Љубе Михаиловића био је управо у Вашингтону. Агреман за положај првог изванредног посланика и опуномоћеног мини-

[18] Исти, 84.

[19] В. Вучковић, *Из односа Србије и Југословенског одбора,* 371.

[20] Реферат "Политика Краља Николе", стр. пов. 389/17, *Дипломатска преписка српске владе 1917.* Збирка докумената, прир. Миодраг Зечевић, Миладин Милошевић, Београд 1991, 285.

[21] АС, МИД, ПО 1916, Ф – XVII, Д – VIII, IX, Посланство Србије при црногорском двору бр. 113, Љуба Михаиловић – Николи Пашићу ; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату,* Београд 1984, 495.

стра Краљевине Србије у САД, Михаиловић је добио 16. октобра 1916.[22] У Вашингтон је отпутовао почетком 1917, а са радом почео 26. јануара 1917, када је америчком председнику Вудроу Вилсону предао акредитивно писмо. Основни задаци са којима је Михаиловић дошао у Вашингтон били су добијање финансијске помоћи од САД, рад на прикупљању добровољаца и посебно упознавање водећих америчких политичара са српским ратним програмом и популаризовање југословенске идеје тј. залагање за америчку објаву рата Аустроугарској и Немачкој. Овај последњи задатак му је био додатно отежан, што због снажне аустроугарске дијаспоре у САД која је преко својих удружења и листова успела да ојача свој утицај на америчко јавно мњење, што због неслагања самих исељеника са југословенских простора, о чему је известио Јована Јовановића.[23]

Имајући у виду чињеницу да амерички председник почетком 1917. још увек заговара политику оружане неутралности,[24] Михаиловић је увидео да се мора постепено радити на приближавању српских ратних циљева америчким званичницима, зато је на почетку свог рада у Вашингтону пажњу најпре усмерио на добијање финансијске помоћи. Почетком маја 1917. Михаиловић је издејствовао одобравање првог државног зајма САД Србији у износу од 3 милиона долара.[25]

Српском посланику није требало много да проникне у срж спољне политике председника Вилсона уочи и након проглашења ратног стања. Увидео је да америчка администрација још увек није била спремна за српске ратне циљеве. Покушавао је током читаве 1917. године да српско – америчке односе подигне на један виши ниво, али је наишао на неразумевање и своје и америчке владе. Главни разлог је био, као што је више пута предочавао у телеграмима српској влади, тај што САД нису објавиле рат Аустроугарској. Међутим Михаиловићево залагање ће уродити плодом већ наредне године.

Доношење *Крфске декларације* јула 1917. године којом је одређено устројство будуће југословенске државе није привукло пажњу америчке администрације што је још један доказ незаинтересованости и непознавања стања на Балкану о чему је Михаиловић извештавао српску владу.[26]

Још један од многих доказа југословенске оријентације српског дипломате у Вашингтону јесте његова реакција на мировну ноту папе Бенедикта

---

[22] АЈ, Посланство и конзулати Краљевине Југославије у САД, 371, Ф – 69, Д - 88: Ранг-листа: Љубомир Михаиловић, посланик II класе у Вашингтону

[23] АЈ, ЗЈЈ, 80, Ф – 37, Д – 510: Михаиловић - Јовановићу, Вашингтон 14. X 1918.

[24] АС, МИД, ПО 1917, Ф – IX, Д – IV, VII: Веснић – Министарству иностраних дела, Париз 15. II 1917.

[25] Убавка Остојић Фејић, *Сједињене Америчке Државе и Србија 1914–1918*, Београд: Институт за савремену историју 1994, 85.

[26] Исти, 87; Драгољуб Р. Живојиновић, *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920. године,* Београд 2010, 47.

XV од 1. августа 1917. Овај документ је показао непријатељски став Ватикана према Србији и југословенском питању тиме што Србија није ни поменута док се папа залаже за враћање на *status quo*, чиме је југословенско питање одбачено.[27] Реакција српске владе на папску ноту била је крајње негативна што је Михаиловић доказао у разговору са Вилијамом Филипсом, помоћником секретара за иностране послове.[28] Ни одговор председника Вилсона на папску ноту није био прихватљив за српску владу и њеног посланика у Вашингтону. У складу са Пашићевим меморандумом, Михаиловић је уверавао Стејт Департмент да би Србија била задовољна изјавом у којој би се тражила правда и једнакост за све велике и мале народе, без изузетака. Међутим то је немогуће остварити ако се желе спасавати „царства која су основана на сасвим противним принципима". Михаиловић је настојао да предочи америчкој администрацији да ако се настоји на очувању царства, онда папска нота која позива на закључење мира на принципу *status quo ante bellum* има оправдања.[29]

Током читаве 1917. године Никола Пашић је настојао да у САД упути једну државну мисију са циљем да упозна америчког председника и владу са српским програмом тј. југословенским питањем али је Михаиловић био доследан својим ставовима да је слање такве мисије преурањено и да осим топлог дочека и одређене финансијске помоћи она не може више постићи јер се САД не налазе у рату са Аустроугарском[30]. Америчком објавом рата Дунавској монархији, створили су се услови за слање мисије на челу са Миленком Веснићем. О њеном деловању Михаиловић је детаљно известио Министарство иностраних дела и самог Пашића и доказао да је био у праву пошто мисија није имала запаженијих резултата.[31]

Својим отвореним пројугословенским држањем Михаиловић је успео да дође у сукоб са Михаилом Пупином, почасним српским конзулом који је од свог постављања заиста много урадио за Србију. Њихове расправе одразиле су се на расположење међу тамошњим Србима и утицале на слаб одзив добровољаца и смањено одушевљење југословенском идејом.

Пресудни догађај у каријери Љубе Михаиловића представља сукоб са Пашићем јануара 1918. После изјаве британског премијера Лојда Џорџа од 5. јануара и објаве *Четрнаест тачака* америчког председника Вилсона 8.

---

[27] Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан у балканском вртлогу,* Београд 2012, 91.

[28] Исти.

[29] АС, МИД, ПО 1917, Ф – IV, Д – V, Михаиловић – Пашићу, Вашингтон 29. VIII. 1917; Д. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920,* 248; Исти, *Србија на удару,* 208.

[30] *Дипломатска преписка српске владе 1917. године,* бр. 425, 138.

[31] Драгослав Јанковић, Богдан Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе (1.I – 20. XII 1918),* Институт друштвених наука, одељење за историјске науке, Београд 1964, Михаиловић – Пашићу, Вашингтон 16/29. 4. 1918.

јануара, дошло је до велике забринутости српских политичара. У својим програмима, представници савезника су се залагали за ослобођење Румуна и Италијана од аустријске власти и васпостављање погажених уговора док је за југословенске народе Хабзбуршке монархије било предвиђено аутономно решење а за Србију обнова и уједињење са Црном Гором уз излазак на море[32]. Овакви ставови великих сила навели су председника српске владе да упути Михаиловићу телеграм са налогом да код америчких званичника испита да ли се мисли и на Берлински уговор и дезанексију Босне и Херцеговине, када се говори о васпостављању погажених уговора и зашто се тражи само ослобођење Румуна и Италијана од аустријске власти а не и Југословена.[33]

Уследио је запрепашћујући одговор српског посланика. Процењујући да се, уплашен говорима англо - америчких водећих личности, Пашић колеба по питању великог југословенског уједињења и повлачи на минимум захтева, покушавајући да добије бар Босну и Херцеговину, Михаиловић одбија да поступи по налогу свог надређеног. У одговору Пашићу српски посланик истиче да би одступање од програма савезници прихватили као напуштање истог а саплеменици као издају. Истакао је да му лична убеђења не дозвољавају да заступа овакве погледе. Бранећи Крфску декларацију и Југословенски одбор, називао их је најјачим оруђем које Србија тренутно има. На крају телеграма известио је Пашића да изјаве шефова савезничких земаља не представљају коначне програме и да до краја рата треба водити обазриву политику.[34]

Када је у следећем телеграму Пашић објаснио да у говорима Лојда Џорџа и Вилсона постоје неподударности које жели да испита,[35] Михаиловић је још једном стао у одбрану југословенског програма и одбио да поступи по Пашићевом налогу. Овакав поступак српског дипломате био је можда и највећи узрок његовом прераном пензионисању.

У меморандуму који је крајем јануара Михаиловић упутио америчком државном секретару Лансингу, исказао је незадовољство Вилсоновим мировним програмом и указао на нека нерешена питања као што су задржавање Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, питање будућности Јужних Словена и издаја начела самоопредељења.[36]

Несумњиво је залагање српског посланика за остварење југословенске идеје и његов утицај на водеће америчке државнике да коначно прихвате растурање Хабзбуршке Монархије. У том погледу значајан је Конгрес

[32] В. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata,* Beograd 1985, 62–63.

[33] *Грађа о стварању југословенске државе*, Пашић – Михаиловићу, Солун 22. I 1918;

[34] Исто*,* Михаиловић – Пашићу, Вашингтон 23. I 1918.

[35] Исто, Пашић – Михаиловићу, Солун 28. I 1918.

[36] Д. Живојиновић, *У потрази за заштитником,* 147.

потлачених народа Аустроугарске одржан у Риму априла 1918. и реакција америчких државника на Римски пакт у коме је југословенско питање добило значајно место. Изјава Лансинга да америчка влада изражава симпатије према националним тежњама Чехословака и Југословена улила је нову наду српским државницима.[37] У телеграму Пашићу крајем маја 1918. Михаиловић истиче да је покрет Југословена и Чехословака у Монархији привукао пажњу савезника и да се сада треба енергично тражити изјашњавање по том питању. У истом телеграму достављен је препис писма које је Михаиловић упутио Лансингу у коме велича политичку борбу Југословена у Аустроугарској, истиче да је њихов циљ победа над немачким империјализмом и уједињење у једну независну целину а да услов трајном миру треба тражити у дисолуцији Аустроугарске.[38] Одлуке савезничке конференције у Версају почетком јуна 1918. узнемириле су српску владу и посланика Михаиловића који је увидео непринципијелност савезничке политике, у првом реду Велике Британије и САД, о чему је у преписци известио посланика Јовановића у Лондону, и притом навео да су чешка и пољска организација признате као надлежне за своје цивилне сународнике, што није био случај са југословенском, због чега је британској амбасади у САД предложио да се слично уради и са Југословенима.[39] Америчком државном секретару Лансингу је упутио меморандум у коме се тражила потпуна подршка народима Аустроугарске у борби за слободу. У свом одговору, Лансинг је изјавио да је став америчке владе да сви словенски народи буду ослобођени немачке и аустријске власти, и већ 26. јуна председник Вилсон је прихватио и одобрио Лансингов предлог.

Коначно признање Михаиловићевом залагању изречено је 28. јуна 1918. када је амерички председник Вилсон решио да подржи растурање Аустроугарске, и у форми званичног саопштења владе САД, изнео гледиште да све гране словенског племена треба да буду потпуно ослобођене немачке и аустријске власти.[40]

Последњи напори Љубе Михаиловића као посланика у Вашингтону били су управљени на проглашење дана Срба у САД 28. јула 1918. Већ августа је пензионисан, а на његово место долази Јеврем Симић. Своје пројугословенство је по ко зна који пут исказао на самом крају службовања у Вашингтону када је помоћника секретара Филипса обавестио да српска влада настоји да новој држави наметне свој централизам који ће пренети на остале народе.

---

[37] *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata,* 66.

[38] *Грађа о стварању југословенске државе*, Михаиловић – Пашићу, Вашингтон 12/25. V 1918.

[39] Н. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, Београд 2011, 308.

[40] Исто; *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata,* 66.

Да је пензионисање Љубе Михаиловића довело до великог незадовољства у југословенској средини сведочи напис чувеног новинара Хенри Викем Стида у часопису *New Europe* од 22. августа 1918. у коме указује на тужан утисак у круговима Југословена због пензионисања посланика Михаиловића и уклањања Милана Прибићевића који су свом душом радили на остваривању југословенских начела. Такође, и Ситон Вотсон је у писму Форин офису од 4. октобра исте године упозорио да је Михаиловић био експонент југословенске политике и да је уживао екстремну популарност међу Југословенима у САД.[41]

На основу доступне архивске грађе и обимне литературе о југословенском уједињењу покушали смо да прикажемо ставове и настојања српског дипломате Љубомира Михаиловића који је по налогу српске владе а нередко и по свом нахођењу утицао на догађаје који су довели до стварања Краљевине СХС. У одређеним тренуцима, деловање Михаиловића било је ултрајугословенско, можда чак и антисрпско због чега је на крају и прерано завршио дипломатску каријеру. Ипак, често је показивао велику дипломатску мудрост и залагање чиме је заиста у довољној мери утицао да се оствари први циљ српске спољне политике. Улога Михаиловића у југословенском уједињењу, посебно за време ангажмана у Вашингтону, где је био у сталним контактима са водећим америчким државницима и имао великог удела на промену њиховог гледишта према југословенском питању, несумњива је и веома значајна, стога његови ставови итекако заслужују да буду истражени и објављени.

Литература

Необјављена архивска грађа:

Архив Југославије, Фонд Јована Јовановића Пижона 80, Посланства и Посланство и конзулати Краљевине Југославије у САД 371.

Архив Србије, Министарства иностраних дела, политичко одељење.

Објављена архивска грађа:

Јанковић Д. Кризман Б., *Грађа о стварању југословенске државе (1.I – 20. XII 1918),* Институт друштвених наука, одељење за историјске науке, Београд 1964.

Зечевић М., Милошевић М., *Дипломатска преписка српске владе 1917.* Збирка докумената, Београд 1991.

[41] *R. W. Seton-Watson I Jugoslaveni: korespondencija 1906–1941*, knj. 1. 1906–1918, Zagreb: Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija 1976, 350.

Петрановић Б., Зечевић М., *Jugoslavija 1918–1988. Zbirka dokumenata,* Beograd 1985.

R. W. Seton-Watson I Jugoslaveni: korespondencija 1906–1941, knj. 1. 1906–1918, Zagreb: Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija 1976.

Монографије и чланци:

Вучетић, Биљана. 2008. Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис* LVII, 413–426.

Вучковић, Војислав. 1961–1962. Из односа Србије и Југословенског одбора, *Историјски часопис* XII–XIII, 345–385.

Габрић, Ненад П. 2011. *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, Београд: Завод за уџбенике.

Екмечић, Милорад. 1973. *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Српска књижевна задруга.

Живојиновић, Драгољуб Р. 2013. *Ватикан и Први светски рат. 3. Србија на удару: стварање југословенске државе*, Београд: Хришћанска мисао.

Живојиновић, Драгољуб Р. 1980. *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920. године,* Београд: Нолит.

Живојиновић, Драгољуб Р. 2012. *Ватикан у балканском вртлогу: студије и расправе*, Београд: Албатрос плус.

Живојиновић, Драгољуб Р. 2010. *У потрази за заштитником: студије о српско-америчким везама 1878–1920,* Београд: Албатрос плус.

Јанковић, Драгослав. 1973. *Србија и југословенско питање 1914–1915 године,* Београд: Институт за савремену историју.

Митровић, Андреј. 1984. *Србија у Првом светском рату,* Београд: Српска књижевна задруга.

Остојић Фејић, Убавка. 1994. *Сједињене Америчке Државе и Србија 1914–1918*, Београд: Институт за савремену историју.

Скоко, Саво. 1990. *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918,* књ. 2. Београд: БИГЗ.

Stanojević, Stanoje. 1929. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka,* knj. 2. Zagreb: Bibliografski zavod.

Šepić, Dragovan. 1970. *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918, Zagreb: Školska knjiga.*

Aleksandar Rastović, Stefan Stamenković

SERBIAN DIPLOMAT LJUBOMIR MIHAILOVIĆ ON THE YUGOSLAV QUESTION IN THE GREAT WAR

This paper deals with the activities of the Serbian diplomat Ljubomir Mihailović and his efforts at the realization of the Yugoslav idea. During the Great War, he was at the post of charge d'affaires for the Serbian Government in Rome, and then its emissary in Cetinje and Washington. These posts enabled him to become a significant factor in the development of the relations between Serbia, Italy and Vatican, on the one hand, and Serbia and the USA, on the other, fighting for the Yugoslav union as the first goal of the Serbian foreign politics.

Key words: the Great War, Ljubomir Mihailović, the Yugoslav issue

Ema Miljković
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš, Serbia

Ionuț Cojocaru
Lumina University
Bucharest, Romania

UDC 323.173(497:560)”1914/1918”
327(4:497)”1914/1918”
316.483(497)”1914”
94(497)”1914/1918”

BALKANS – ETHNIC CONFLICTS ON THE BORDER OF EMPIRES

In order to understand better the situation in the Balkans at the beginning of World War I, it is necessary for us to know the history of a few states over several centuries of incessant bloody clashes. To someone not familiar with the area, the igniting spark of the European politics seems to be its residents, who are perceived as natural creators of conflicts in a well-known conflict zone. At a closer look at the area, it appears that due to its resources and its geographical position, the Balkan Peninsula has always been a tempting area, an area which had to be won through conquest. The Balkans has fallen victim to successive devastation, more than in any other civilized region on Earth. The Balkan nations sometimes fought among themselves, occasionally seizing a portion of territory from one another, but in general, their wars were either against invaders or conquerors.

Keywords: the Balkans, conflict, the Ottoman Empire, the First World War

The Great Powers, at that time, were not able to or did not want to break the militant momentum of the new anti-Ottoman alliance. The Agadir crisis had barely passed. The Tsarist Empire was still reeling after being defeated by Japan (1904-1905) and from the cataclysm of the first Russian revolution (1905-1907). Any interference from Austria-Hungary and Germany siding with Turkey could have forced it to intervene for the Balkans (otherwise it would have lost all authority, as it had already been heavily impaired in the Congress of Berlin) at a time when it still was not ready for war. The Russian Foreign Minister, P. Sazonov, sensed the danger of transforming this regional conflict into a world-wide one and tried by all means to settle it, but to no avail.

The Austro-Hungarian-German bloc was not ready either for a full-scale war. Weakened Turkey remained alone facing its former vassals who were fully armed by both its new friends (Germany and Austria-Hungary) and its old

enemies (the Tsarist Empire).

The new allies started the war without having an overall perspective on the new territorial configuration of the Balkan Peninsula with Turkey. Drawing the borders of Macedonia was postponed until after the war. The adventure of the Balkan "monstrous alliance" resulted in a success that was as unexpected as it was resounding. On October 9, 1912, Montenegro declared war on the Ottoman Empire. After eight days, it was joined by Serbia and Bulgaria, and on October 18 - by Greece.

In a short span, almost all of Turkey's Balkan possessions (except for a narrow strip along the Straits and a few besieged strongholds) were occupied by allied troops. Bulgarian army units reached the Ciatalgi-Midia line of defence - their last obstacle on the path to Istanbul (the Bulgarian clergy rushed to acclaim Tsar Ferdinand I as liberator and ruler of Constantinople!). On November 3, Turkey already sued for peace. The armistice was signed in London only at the end of May. The delay in negotiations was caused not by military complications, but by the disagreements that emerged between the allies[1].

On the opposite side, after France had occupied all it desired, Italy made its territorial claims. As Morocco was awarded to France, Rome considered that it could not wait to claim possession of Tripolitania. The pretext was that the Ottoman authorities hindered Italian trade. Italians asked the Porte by ultimatum their consent to occupy Tripolitania. The ultimatum was followed after 24 hours by a declaration of war.[2] Europe was "outraged" by the Italian gesture although this had happened before in the case of Britain with Egypt, France with Northwest Africa, Austria with Bosnia and Herzegovina, Tsarist Empire with Crimea and Bessarabia. Although the gesture of Italy was immoral, General Izzet Pasha, Chief of General Staff of the Turkish Army said: "By human law and even by international law, the unwarranted attack on this province (Tripolitania) is indeed unfair. But maybe a more serious crime is that committed by a State when it shows itself too weak compared to the size of its Empire and its natural riches, when its fortitude is weakened by wastefully squandering the resources and riches of its immense territory."[3] The statement made by the general was true because, due to negligence, the Turks lost this province. After simple calculations, from which they understood that the possibility of war was negligible, the officials hoped that the Anglo-French protests would stop the Italians in their action. But the Italians had an agreement with them. If the loss of Bosnia and Herzegovina, compared with the loss of Tripolitania was a secondary issue, now the Ottoman Empire was forced to act because integrally Muslim-populated provinces were involved. By leaving them to the Christians without a fight, Turkey would have lost its

[1] http://www.mdn.md/index.php?day=3527

[2] D.v. Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal*, *1880-1938*, Scrisul Românesc Publishing House, Craiova, p. 92

[3] op.cit. p. 93

last remnant of dignity in the Islamic space, the probable loss of the Caliphate. Therefore, the government in Constantinople had no other option than fight, hoping for a miracle from Allah. The Italians had not taken into consideration the Muslim unity brought on by their gesture. When the Arab tribes learned that their sovereign and Caliph in Constantinople had not deserted them, but was sending help, they came running from their pastures and oases to fight the invader. United under the green flag of the Prophet, Islam made them forget their quarrels. Even in Yemen, where the Ottoman army was leading a hard battle with Bedouin insurgents, the hostilities ceased as if by magic. In this battle, Mustafa Kemal was promoted to the rank of Major, fighting in Northeast Cyrenaica. The battle for Tripoli became a battle for positions. After repeated attempts to conquer the whole province, the Porte accepted the terms offered by Italy. On October 18, 1912, the peace of Ouchy was signed. The Sultan, in order to avoid the humiliation of surrendering Muslim territory, granted full autonomy to Tripolitania. Italy undertook to evacuate the island of Rhodes and the Dodecanese, but it did not respect its pledge.

The year 1913 brought important changes in the Ottoman Empire, the main strategic actor in the Balkans. On January 23, the leaders of "Union and Progress" association forced the government to resign. This action was not to the liking of the young Major, who thought at that moment that defending Adrianople city was more important, as it was under attack by the Bulgarians, who later occupied it. Moreover, Prime Minister Mahmut Pasa Sevket was assassinated. The beginning of the Second Balkan War brought significant changes. Mustafa Kemal led the Balayir Army Corps, and together with Enver Bey who commanded the army brought from Istanbul city, succeeded in liberating Adrianople. Following this result, Enver Bey was appointed Pasha, while Mustafa Kemal was not awarded any honour. To keep him away from Istanbul, he was assigned military attaché in Sofia.

The outbreak of World War I found Mustafa Kemal in Sofia as military attaché. Energetic by nature, he was unhappy with the position he was assigned to. Moreover, he was against an alliance with Germany, which he considered catastrophic for his country. Moreover, the entrance of the Ottoman Empire in war meant the end of the expansion policy in the East. At that time the borders of the Empire had reached Afghanistan and Egypt.

In the Balkans, the southern Danubian states came to an agreement for the first time in history and concluded a military alliance against the Ottomans. The aim was to cast Turkey out of Europe. At the insistence of Venizelos, the Balkan League supported Prince of Montenegro's declaration of war on the Sultan and Caliph, followed by the kings of Serbia, Bulgaria and Greece[4]. The Great Powers were carefully analysing this conflict but declared in unison that they would not allow a change in the status-quo, regardless of the consequences. The good fortune

[4] *Ibidem*, p. 100

of the Turks was that the opposing camp did not have any military ingenuity; they were only a coalition of dominators whose members suspected each other and envied each other's successes. Moreover, once the Greeks and Serbs secured their prey, they left the Bulgarians alone, to shed blood in front of the lines at Ciatalgea. After seeing the way in which things were going, the Great Powers intervened according to their own interests. Russia remembered that it was its moral duty to make peace in the region on the grounds that it was preferable that Turkey, not a Balkan state, held the Straits. European Cabinets mediated a truce and negotiations started under the protectorate of London. In London, the participating States demanded that Turkey yields all Balkan territories except a corner in the north of the capital, as well as the islands in front of the Dardanelles. In Europe, Turkey was only left with Constantinople and the Straits. As the loss of Adrianople was unimaginable in Constantinople, and the Divan had decided to meet the demands made from London, on January 23 the government was overthrown in a coup. Turkish historians claim that the government had to be overturned after the definitive answer had been sent to London and thus peace had been formally concluded. In this way, the blame for the defeat could be thrown on the political opponents. The new government was in charge of cancelling the decision to sign peace and continuing the fight.

The Turks continued the war, achieving some significant victories. Communication was not the strong point of the Balkan allies; the Serbs were disappointed because they didn't receive an exit to the sea at the cost of Muslim Albanian independence. Greece considered itself discontent in favour of Bulgaria. In July 1913, just months after the London peace, fighting broke out again in the Balkans. Serbia and Greece attacked Bulgaria; Romania sent troops against Sofia. In this conflict between Christians, Turks, ignoring the Great Powers, guided their armies towards Adrianople. The Turkish army advanced, crushing the low resistance of Bulgarians, and on July 23, 1913, on the anniversary of the Young Turk Revolution, the Turkish regained Adrianople. Through the Peace of Bucharest, the Turks kept Adrianople, the Greeks received most of Macedonia in the prejudice of the Bulgarians, and the Serbs were left once more without access to the sea.[5]. But the borders established in Bucharest in 1913 were not observed for long.

The new government took decisions so that the state could overcome the crisis in an attempt to restore its identity. The desire to remove capitulations was the main reason for the entry of the Ottoman Empire in the First World War. In trying to change something, they brought teachers from Europe, with as much participation as possible from all powers in order to remove suspicions. Reorganizing the Navy was entrusted to Great Britain; the gendarmerie, which played a more important role in Turkey than in Europe as well as financial administration, was assigned to France. Other countries had other assignations;

[5] *Ibidem*, p. 107

it was the only possible end to the economic crisis envisioned by the leaders in Constantinople. The army was reorganized by a guest military detachment after the German model. Regarding the military, Russia, Britain and France protested, arguing that its reorganization had to be placed under a joint committee, but Enver Pasha, Minister of War, did not change his decision.

Choosing Camp

After conquering Adrianople, Mustafa Kemal was promoted to the rank of Lieutenant-Colonel. Because he was opposing Enver's policy, especially when it came to an alliance with Germany, and disturbing military and political circles in the capital with his ideas, he was sent as military attaché in the Bulgarian capital. Among his biggest grievances was General Liman von Sanders' assignment as head of the Turkish army, an unthinkable insult in the eyes of Lieutenant Colonel Mustafa Kemal.

In his memoirs, Hans Kannengiesser[6] recalled the moment when Enver Pasha, Minister of War, decided the side the Ottoman Empire would take: "I was at the Minister of War, Enver Paşa, for my regular report when, against protocol, the servant announced in mid-report Lieutenant-Colonel von Kress". He declared to the Turkish Minister of War: "The citadel of Cannakale reports that German warships <Goeben> and <Breslau> are at the Dardanelles and ask for free passage. The fortress asks to be given immediate instructions for the commanders of forts Kum Kale and Sidil Bar". The Turkish minister, annoyed because of the potential repercussions, said, "I cannot decide now. I need to talk first with Grand Vizier". Kress: "But we must telegraph immediately." Unsure of his decision, Enver Pasha consents "Let them enter." From the account of D.v.Micusch and Lieutenant Colonel Kress, present at the time, they breathed a sigh of relief, because the decision was favourable to their nation. The dialogue that followed is interesting, Kress: "If English warships follow the German ones, should we fire upon them in case they want to come through as well?" Naturally, War Minister replied that such a decision should be taken by the Board of Ministers, but the German officer, as stated in his memoirs, raises: "Your Excellency, we cannot leave our subordinates without clear and urgent orders in such a situation. To shoot or not to shoot?" After a pause, Enver Pasha concluded: "Yes."[7]

The Germans took advantage of this event, pushing the Ottoman state in an

[6] Hans Kannengiesser was a German officer during the First World War. He served alongside Turkish troops in the battle of Gallipoli. He was more than a liaison officer with the Turkish army, he commanded Turkish troops on the field of battle, including the 9th Turkish Division, which was a part of the Fifth Army, under the command of general Otto Liman von Sanders during the Gallipoli campaign. After the war, Kannengiesser published his memoirs on the battle of Gallipoli.

[7] Hans Kannengiesser *Gallipoli*, Berlin, 1927, op. cit. and in D.v.Micusch *Gazi Mustafa Kemal 1880-1938*, Craiova, Scrisul Românesc Publishing House, p.114

alliance that the public opinion did not want. Since 1914, there had been a secret treaty signed with Germany, but most ministers in Constantinople pleaded for neutrality. However, due to its position and the importance for the Great Powers to pass through the Straits, it was obvious that the Turkish state would not be able to maintain for long its neutrality. Things were precipitated because the main forces in the executive: Enver, Talaat and Djemal decided to risk and face their cabinet colleagues with the facts, believing in the victory of the Central Powers. Faced with the facts, three ministers resigned, the most well-known among them being Djavid Doenme[8]. The scales could be tipped towards those who preferred Entente, who wanted to guarantee their integrity, but without removing the capitulations.

Russo-Turkish Hostilities in the Black Sea led to the declaration of war by the Entente against Turkey, in November 1914. In order to create a positive frame of mind, the Sultan, by decree, unilaterally cancelled the capitulations, which were considered discriminatory by the Ottomans. Contemporary documents showed that Mustafa Kemal warned the government that its path was wrong, that the country was headed to disaster if it continued on the side of Germany. As at that time the Germans were marching to Paris, he was not taken into account. After much insistence from officer Mustafa Kemal to be let into the fight, in 1915 he was appointed commander of Turkish Division 19 at Gallipoli. General Liman von Sanders had supreme leadership.

Mustafa Kemal stood out in the Battle of Canakkale in 1915. It was the last line of defence against the conquest of Constantinople. War teamed Britain and France against the Empire. By reason of his qualities, Lieutenant Colonel Mustafa Kemal was able to take over all duties of the front and managed to convince the young officers to listen. The stakes were enormous for the Ottomans. If they lost in Canakkale, they would also lose Constantinople, which was unthinkable. After six months of fighting, the Ottoman Empire cleared allied attacks and kept its territories. Mustafa Kemal was promoted to colonel (May 5, 1915). The newly appointed colonel wrote a letter to his superior, Enver Pasha, mentioning that the appointment of a German general to lead the army was not a solution. Mustafa Kemal opined that General Liman von Sanders, did not know the Turkish army so it was pointless to insist in this direction. Unfortunately, his opinion was not taken into consideration by his superiors who transferred him elsewhere. Thus, he was appointed commander of Corps 16 in Eastern Anatolia. On April 1, 1916 he was appointed Pasha. His protests against continuing the war with Germany had strengthened but proved to be useless. Mustafa Kemal was appointed commander in various divisions, but away from the main battle theatres. In protest, he resigned his leadership positions. He was considered on leave for a period of three months. On returning to Istanbul he received the proposal to be part of the entourage of heir prince Vahdettin. After the cease-fire signed in Mudros on October 30,

[8] "Doenme" –name given to the immigrant jews in Spain, who converted to Islam.

1918, Mustafa Kemal warned the Turkish government of the consequences of this agreement. His vigilance and criticism of the government resulted in Mustafa Kemal receiving the proposal to be appointed Minister of War. Being considered by the government as a person with a negative conduct, he rejected the idea of being appointed.

An issue to be highlighted is that minorities in the empire had lived for 600 years on equal terms with the Turks, but they eventually joined the conquering forces and rose against the Turks. This act stirred national solidarity of Turks.

The peninsula outside the Dardanelles had become the war centre. In an attempt to pass through the Straits, Allied losses became significant and they tried to advance simultaneously by land towards the capital of the Turkish state. The attempt was logical because if they succeeded, the Allies would have been able to achieve three goals: Turkey would be forced to make peace, a direct link with Russian ally would have been established, and the circle in South-East Central Europe would have been closed.

Surprisingly, the UK brought into the fight Scots, Australians, New Zealanders. The Allies planned the landing in three places, and the decisive attack would be launched at Ariburnu. Coincidence or not, Mustafa Kemal was there and with exemplary mobilization and great human sacrifices succeeded in winning the strip. The battle of Cannakale is synonymous in Turkey's history with the rebirth of the state. As the British could not give up the Straits, they mobilized forces in the final battle of Anafara, where they were 2 minutes away from victory. General Liman von Sanders appointed Mustafa Kemal supreme commander and the enthusiasm and encouragement coming from his countrymen were decisive for obtaining victory. But the Turks could not enjoy their victory for long because Russia entered Turkish territory through the Caucasus. Enver Pasha, still Minister of War, wanted to take charge of this battle so that after the victory he would advance through Afghanistan to India. However, the commander attracted public opprobrium because, in battle, the Turkish army of 90.000 soldiers lost 78.000 to the cold, taken prisoners or from other causes; and the remaining 12.000 were affected by camp fever.

After the British troops retreated, Mustafa Kemal became a national hero. Back in the capital he did not hesitate to criticize the government for its alliance with Germany. As such beliefs did not converge with the intentions of the politicians he was kept away by being sent to the Caucasus.

To the Ottoman Empire, the loss of Baghdad, in March 1917, came as a shock. Baghdad, the ancient holy city of Caliphs was special to the Ottomans. Enver, no longer enjoying the popularity of old, asked the German High Command for help and received an affirmative answer, although the Germans had other objective reasons for having an interest to keep its ally in the fight and things went better for the Germans as long as war minister Enver was in command. Germans appointed General von Falkenhayn to assist the Turks with a

significant number of troops. They were divided in two armies, one of them led by General Mustafa Kemal, who tried to recover Baghdad. But something occurred on the front that politicians had not foreseen: the Turks could not accept being commanded by German officers and this was the source of misunderstandings. Moreover, General Mustafa Kemal, considered the campaign to recover Baghdad lost and resigned, appointing in his position Ali Fuad Pasha. His superiors were unhappy – for such a gesture one was normally sent to the Martial Court – and tried to assign him to his old post in the Caucasus, but the officer refused this alternative.

Back in Constantinople, the General was on standby. He refused proposals to overthrow the government in different ways. Meanwhile, on February 10, 1918, occurred the death of Sultan Abdul Hamid, whom Officer Kemal had met during the trip to Germany. His death was followed by Prince Wahededdin's, the younger brother of Sultan Abdul Hamid and of the current Sultan.

The last Sultan, who had graduated from a political school, was convinced that the Ottoman Empire could not be preserved except through a powerful Sultanate based on Islam. He considered the intrusion of Western ideologies dangerous, becoming one of the most intransigent leaders in the decision not to propagate this ideology on the territory of his state.

The relationship between Mustafa Kemal and Sultan Wahededdin was normal at first. The Sultan knew the antagonism of the general towards the Triumvirate and its supporters, especially that many officers and opponents of the alliance of Enver with Germany put their hopes in the winner of Anafara. The General sought to enlighten the heir to the throne as to the difficult situation of the country, to try to make him change his political orientation, he declared: "This man could do much, provided you open his eyes, always stand beside him and loyally support him."[9] Despite his insistence, Wahdeddin received assurances from the German headquarters that things are on track for both Germany and Turkey.

On a political level, the visit of Emperor Wilhelm at Constantinople was not a success. The Heir to the throne, in one of his statements, asked: "My country is suffering increasingly heavy blows without having the ability to avert them. If things continue this way, Turkey will collapse. From the statements of Your Majesty I have not gained the confidence so far that these fatal blows for us would come to an end. Could you, Sir, give me some reassurances in this respect?"[10]. The answer from his German counterpart was prompt: "I find, Your Grace, that there are Personalities in your entourage that sow the seed of doubt in your mind (referring to Gen. Mustafa Kemal), and prompt for distrust. I can give you the assurance that we are confident that we shall reach a happy outcome. I think that

[9] *Ibidem*, p. 132

[10] *Ibidem,*_ p. 134

will be sufficient for you."[11] His fears were justified especially since the Empire, who had already been on the verge of decline, found itself dragged into a war in which it did not want to participate. The meeting that took place after a long time between Wahededdin and Mustafa Kemal, orchestrated by Marshal Izzet Pasha, was decisive for the future of Turkey. The General asked him to become head of the army and to appoint him Chief of General Staff: "Above all it is necessary to have power over the army, to have it under control. Appoint yourself, Sire, as the head of the army staff and assign me as Chief of the General Staff."[12]. The Sultan was curious if he could find other officers with the same views, so that after a period of thinking he could make the right decision. Delaying a decision, in a different meeting he tried to push things but when he learned that the Sultan had discussed what to do with Talaat and Enver, Mustafa Kemal understood that the Sultan was also on the wrong path.

The problems of the Turks had not come to an end. After losing Syria, Macedonia also fell. Simultaneously the Bulgarians surrendered, with King Ferdinand as the first monarch among allies who had to surrender and abdicate. With these territories won by the Allies, the road to Constantinople was open. French general Franchet d`Esperey, the commander in Macedonia was regrouping his forces and heading towards the new target. The English Fleet from the Aegean Sea conducted similar preparations. Mustafa Kemal, who at that time was still fighting in Aleppo, was convinced that something had to be done to save the nation, so he sent a telegraph to the Sultan. He asked him to make major changes. Among his requests was the appointment of Marshal Izzet Pasha as Grand Vizier, of a number of men who he believed competent for various jobs, and for him, the ministry of war[13].

His wishes, read by the Sultan were only fulfilled by half. The Sultan made the suggested changes but without appointing him to the ministry of war, instead giving him the command of the army in northern Syria.

As soon as he was appointed Vizier, Izzet Pasha started negotiations for an armistice. The Turks hoped that by concluding a separate peace they would get away more easily. Townshend, the English General, was sent as an intermediary to Admiral Calthrop, who was anchored in the Mudros harbour near the Dardanelles. Turkey had to surrender unconditionally. The truce with the British was concluded aboard the Agamemnon ship, without consulting the French. On the day the armistice was signed, 30 October 1918, the French were passing the Marita River near Adrianople, and in a few days they could reach Constantinople. The French were not pleased that they had not been present aboard the ship where

[11] Idem

[12] *Ibidem*, p. 137; see also Semen Aralov *Rus Buyukelcisi`nin Hatiralarinda Ataturk ve Turkiye (The Memoirs of the Russian Ambassador Semen Aralov on Ataturk and Trurkey)*, Kum Saati Publishing House, Istanbul, 2005, p. 67

[13] *Ibidem*, p. 146

the armistice had been signed, but the British didn't want the French to reach the gates of Constantinople.

The conditions of surrender [14] were not as punitive as even the Turks expected. The fleet had to be surrendered, but the land forces were treated with clemency. This was an oversight on the part of Britain, represented by Admiral Calthrop, a maritime expert, who in his haste to conclude an armistice forgot the land army. In his study, Count Sforza, *How we lost the war with Turkey*, accused London of pursuing a two-faced policy: "it wanted to make provisions in order to be able use Turkey if needed as a still not completely removed agent against the uncomfortable claims of the Allies."[15]

The Turkish General, commander of the armies in Northern Syria, had to return to Constantinople following the Armistice, pending that the Turks evacuate the Syrian territories. The Greeks, in the Pera district of Istanbul were raising their flags and portraits of Venizelos[16], in turn the English and the French entered Constantinople.

The Turks considered themselves powerless in the face of their occupiers; it had taken Christians about 500 years to reach Constantinople. The Greeks believed that the Allies had occupied the imperial capital for them, and Venizelos was to lead Greece from Constantinople, the Armenians[17] encouraged by the ideas of the American President, W. Wilson, hoped to build the ancient Armenia and the Kurds aspired to independence[18]. Were these ideas not the ideas expressed at the Paris Peace Treaties?

Turkey was going through the most difficult moment in its history. Nearly eight years of continuous wars had decimated the country; spreading hunger and destitution. There was no ally, no sign of help, Austro-Hungary had fallen apart, the Tsarist Empire no longer existed, and the situation of Germany was not good either. Cities like Damascus, Jerusalem, Baghdad, and Mosul were no longer part of the great Empire. Islamic Unity had disappeared. Southern provinces wanted to form an empire of all Arabs. In conjunction with these political decisions, military

[14] Immediate disarmament and disbandment of its armies were not requested, nor handing in all war material as is customary. It was claimed that the Turkish army had to be discharged as soon as possible except the necessary troops to guard the frontiers and keep the country in order.

[15] Count Sforza *How we lost the war with Turkey*, The Contemporary Review, November, 1927, London

[16] Cretan attorney succeeded in overthrowing king Constantin, brother-in-law of the Emperor of Germany and entered the country in an alliance with the Entente.

[17] For further details see: Dr. Docent Azmi Suslu *Ruslara Gore Ermenilerin Turklere Yaptiklari Mezalim*, Baski Eve Turk Inkilap Tarihi Enstitusu, Ankara, 1987, (Docent Azmi Suslu, PhD, *The massacres committed by the Armenians against the Turks according to the Russians*, The Institute of History of the Turkish Revolution Publishing House, 1987)

[18] D.v.Mikusch.. p. 149

planners occupied all important roads, railways, and exits to the sea[19]. The delay in taking a resolution for Turkey was a wrong decision for the representatives of the Great Powers, they considered that things could wait; they considered the most burning issue to be that of the Central Powers.

The conclusion in the view of the future leader was that "Western powers had proclaimed the principle of nationalities as supreme law of nations. Very well: Turkey for the Turks, like America for the Americans. We must build a new state on new foundations, from the people and for the people; and in this new Turkey that the nation itself creates, her full sovereignty must revive."[20]. In this Turkey the Sultan and the Caliph no longer belonged.

In these hard times, according to those around him, Mustafa Kemal reached the conclusion that Turkey should copy the existing political model of the states represented as Great Powers. But to express this idea in public meant suicide. Turkish society believed the Sultanate and its representative, the Sultan, who had both the role of ruler of the state and of religious leader, as a shadow of Allah on earth, which made him untouchable in the eyes of the population. The society respected the function not the man, which remained ingrained to this day. How a Muslim could not see the general's plan, operating without declaring in order to achieve a secular and national state, the only one that realized it was the sultan, who could see that the movement he began was turning against the Dynasty.

General M. Kemal was aware that achieving independent Turkey meant a conflict with the Great Powers or in the best case scenario, only with one of them. But in a country wearied by so many conflicts, how could the people conceive a struggle in which eventually even Germany had been defeated? Skilful tactician, he foresaw that not only Turkey was worn out, Britain and France were even more tired of war and their people would not start a new purely imperialist war, even if their governments requested it of them[21].

His plans were not even shared with his close associates, but he argued, backed by facts, that the government in Constantinople was not free to take independent decisions and that the Sultan had become the prisoner of the victors. He claimed that the centre of gravity of the national will should be transferred inside the country. The aim was for the people to know that the emergence of a movement in Anatolia was aimed at supporting and saving the Throne and any movement against the Entente should be avoided. The General managed to avoid the help of any particular faction, and wanted the movement to start from the people altogether.

Romania's evolution from a political, economic and military point of view was largely determined by the tendency of both its neighbours, Hungary and

[19] *Ibidem,* p. 150

[20] D.v. Mikusch…p.158

[21] *Ibidem*, p. 159

Bulgaria which were part of a system of alliances which contravened the political interests of both Romania and Turkey. In fact, one of the main efforts of the states involved in the Balkan Entente was focused on trying to include Bulgaria in the Alliance.

This was a fairly tumultuous period, primarily due to the growing influence of Nazi Germany and of the countries that had joined its revisionist claims. Due to the dissatisfaction of the defeated states in World War I and enforcing the obligations stated in the Paris peace treaties of 1919 - 1920, the defeated states developed extremist currents that gained momentum and won voters amid mass social discontent.

Balkan states found themselves caught up in this extremely cloudy context, being forced to defend their integrity and independence to the detriment of the states that were dissatisfied with the decisions taken at the Paris peace treaties of 1919 – 1920. Romania was in an unpleasant situation, as its neighbours to the south, Bulgaria and to the north - west, Hungary hoped to recover the Quadrilateral, respectively Transylvania. Also the two neighbouring countries joined the revisionist states in this hope. Romania and the member states of the Balkan Entente made intense efforts in cooperating in order to obtain the support of a Great Power, hoping that in this way, they would not enter in conflict with the revisionist states.

References

Aralov S., *Rus Buyukelcisi`nin Hatiralarinda Ataturk ve Turkiye (The Memoirs of the Russian Ambassador Semen Aralov on Ataturk and Trurkey)*, Kum Saati Publishing House, Istanbul, 2005.

Kannengiesser H, *Gallipoli*, Berlin, 1927.

Mikusch D.v., *Gazi Mustafa Kemal*, *1880-1938*, Scrisul Românesc Publishing House, Craiova.

Count Sforza *How we lost the war with Turkey*, The Contemporary Review, November, 1927, London.

Suslu A., *Ruslara Gore Ermenilerin Turklere Yaptiklari Mezalim*, Baski Eve Turk Inkilap Tarihi Enstitusu, Ankara, 1987, (*The massacres committed by the Armenians against the Turks according to the Russians*), The Institute of History of the Turkish Revolution Publishing House, 1987.

http://www.mdn.md/index.php?day=3527, uploaded on 20th September 2014.

Ема Миљковић, Јонут Коцокару

БАЛКАН – ЕТНИЧКИ КОНФЛИКТИ НА РУБОВИМА ЦАРСТАВА

Резиме

Да би се боље разумела ситуација на Балкану на почетку Првог светског рата, неопходно је познавати историју неколико држава, током неколико векова непрекидних крвавих сукоба. За оне који нису добро познавали ову област, иницијална искра европске политике били су становници Балкана, који су сматрани за природне узрочнике сукоба. Ближим увидом у то подручје и његову прошлст, уочава се да је, захваљујући својим природним богатствима и свом географском положају, Балканско полуострво представљало стратешки важну територију која је стално била на удару освајача. Балкан је био жртва сталних разарања, више него иједан регион у свету. Балкански народи су се понекад борили међусобно, заузимали привремено једни другима делове територија, али уопштено говорећи, њихови ратови су били углавном одбрамбени.

Кључне речи: Балкан, конфликт, Османско царство, Први светски рат

Ahmet Altıntaş
Afyon Kocatepe University
Afyonkarahisar, Turkey

UDC 94:930.85(497.11)”1912/1918”
355.257.7(497)”1912/1918”
327(497.11:560)”1912/1918”

PRISONERS IN OTTOMAN – SERBIAN RELATIONS BASED ON ARCHIVES (1912-1923)

One of the inevitable consequences of the Balkan Wars and the ensuing World War I was the prisoners. The conditions in which the Serbian prisoners of war captured by the Ottoman Empire were kept and the attitudes of the intermediary states concerned with the issue provide some enlightening information. Likewise, the health of the Ottoman prisoners of war situated in Serbia, circumstances of their survival, the attitudes of the intermediary states concerned with the issue and the studies on that matter shed some new light on this subject.

The works written by the Serbian officers and soldiers in the Ottoman Empire, their attempts to escape, the information taken from the ones recaptured render some important and relevant facts. Serbian civilian prisoners gradually transported to Isparta, which was reimbursed by the Americans, Serbian prisoners in Afyonkarahisar Prisoner Camp, and many other Ottoman prisoner camps reveal detailed contents on that subject.

The transportation of the released Ottoman prisoners in Serbia, the needs of the Ottoman prisoners transported from Serbia to Thessaloniki, the attempts to transport them by specially appointed ferries, the emerging difficulties, the difficulties in transporting families of officers, the reimbursement of the transportation costs by the Islamic Community, offer some remarkable information.

The Ottoman prisoners in Serbia were faced with a new treatment towards the end of the war. The care of prisoners, the emerging housing difficulties of the prisoners of war complying with the war law, as well as the insistence that the Serbian prisoners held by the Ottoman Empire be treated properly had a strong influence on the Serbian government. The Serbian government decided to release the Ottoman prisoners completely. In respect to this decision, it was decided that the prisoners be returned to their countries in groups. However, this situation was seen as potentially creating some drawbacks. Ensuring their safety, difficulties that would be encountered during the journey, such as accommodation and transportation problems and the number of prisoners per group, were the main questions that were encountered. Following this assessment, a more practical solution was proposed. The idea of sending all prisoners in Serbia back to the Ottoman lands at the same time was adopted and the actions to realise this idea were accelerated.

The city of Thessaloniki played the crucial part in the transport of prisoners to the Ottoman lands. In an attempt to prepare a customized transportation programme for the prisoners to reach Thessaloniki, the transportation of the prisoners was

accelerated by means of the ferries prepared for this mission. Besides, the welfare of the prisoners sent to Anatolia was of vital importance. It was attempted to create a new budget to provide them with some comfort.
This paper analyses the importance of the prisoners for the Ottoman–Serbia relations, how the prisoners created a link between the two countries on every convenient occasion.

Keywords: Balkan Wars, World War I, prisoners of war, civilian prisoners, Thessaloniki, Serbia, the Ottoman Empire, Holland, America

Introduction

A peace treaty was signed between Serbia, including Kosovo, Macedonia and Sanjak known as South Serbia since 1912, and the Ottoman State after the Balkan Wars on 1st November 1914. Although this peace settlement ensured the rights of the Muslims in Serbia, the Ottoman Empire and Serbia ended their connections on 1 November 1914 upon the break-out of World War I on 28 July 1914. The Ottoman's engagement in the war on 11 November 1914 resulted in the two states being part of two separate hostile groups. Thereby Serbia began to impose burdensome demands upon the Muslims in their country, such as drudgery, recruitment and property confiscation, which provoked protests and riots on the part of the Muslims[1]. The Serbian government prohibited emigration in order to prevent young people from leaving the country; furthermore, they even refused to issue passports to the elderly and women, who desired to leave Serbia. Also, the transition of the immigrants who were not in the conscription was not even admitted[2]. A duty of the Foreign Ministry was the admittance to the citizenship process of the Muslim communities who lived in abandoned areas under the Serbian invasion. Some of the Muslims who had left their country, being refugees to Ottoman provinces, chose the voyage of Salonika-Alexandroupoli (Selanik-Dedeağaç) or Alexandroupoli-Urla (Dedeağaç-Urla) and were declared to be captives though they were exempted from military service and dispatched to Cyprus and Malta[3].

b. Applications during the War

After World War I had broken out, *Jurnal* newspaper declared that Serbia was preparing a legislation to seize the properties of the enemy state community[4].

[1] Ayşe Özkan; The Attitude of Serbia Towards Muslims During the War, Academic View, Vol. 7 Number 14 2014, p.49.

[2] BOA. HR.SYS. 2378/3 31.01.1915

[3] BOA. HR.SYS. 2405/67 19.01.1915, see also The treatment of enemy states to civil captives, Ali Özuyar, First Civil Captivity Camp of Modern History Knockaloe and UnknownTurks, İstanbul, 2008.

[4] BOA, HR.HMŞ.İŞO. 209/12 1333.S.23 (10.01.1915)

In conclusion, the Serbian government declared that Muslims who had lands and properties in the invaded parts should show their title deeds of real estates and lands until 10 April 1915; otherwise, their tenures would not be accepted[5]. When this declaration appeared in newspapers, the right holders in Konya and Edirne provinces started to hand in their petitions. However, the governor of Hudavendigar wrote to the Ministry of the Interior that most of them were poor people who emigrated from Serbia after the Balkan Wars to different places, that their poverty resulted from their migrations, but that even the ones that could apply were going to be considered as a Serbian community, conscripted, and, also, the ones who were from the Ottoman community were going to be held captive as belligerent citizens. For these reasons, the rights of the people who could not apply were to be protected under the supervision of Serbia[6]. Upon the announcement of Serbia to protect the expedience of the Muslim community in Serbia, the Embassy of Italy, situated in Nis, was required to play a part of a mediator[7].

In a document which the Governor of Selanik, Nazmi Bey, sent on 27 April 1913, the emphasis was placed on the twenty-first report. That report mentioned that the Ottoman captives were sent from Uskup to Selanik in groups. It was pointed out that, for whichever reason, instead of determining the exchanges of war captives and their places of delivery, the Serbs had sent them away immediately before the delivery time came. He remarked that because the Serbs sent these captives hastily, a group of captives of more than 600 people came to Selanik after 27 April, which created a problem concerning the supply of food, accommodation and transportation for them. To bring the captives of Anatolian community to Izmir, the Governor demanded in his letter that a majority be sent to Selanik and that the Rumeli captives be dispatched by train, with a demand for a sum of money necessary for this project to be realised. He emphasized in his letter that a reasonable number of officers with enough authority was needed to be sent since it was evident that all the captives in the hands of the Serbs were going to be sent away in the same manner[8].

Yet another document on the same subject stated that the Ottoman captives that were sent gradually lived in miserable conditions and slept in the streets, which was another proof of the previously expressed demand for the money to be sent for the transportation of the captives to their hometowns. Part of the Ottoman captives from Anatolia who had come to Selanik were sent to İzmir by Egypt Hilal-i Ahmer ship and the ones who were from Rumeli were provided with food and residence by the Selanik İslam Community.

---

[5] BOA, DH.İ.UM.EK. 92/29 1333.Ca.21 (06.04.1915), BOA, DH.İ.UM. 25/2-04 1333.L.21 (01.09.1915)

[6] BOA, DH.İ.UM. 25/2-04 1333.L.21 (01.09.1915)

[7] BOA, HR.SYS. 2409/74 27.05.1915

[8] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8

The documents certify that 150 people actually came while 500 people were supposed to have come to Gümülcine Station. They were residing at a mosque and were given 1500 kıyye (a kıyye equals approximately 1300 grams) per day. The captives in Gumulcine were supposed to reach Selanik, and the Ottoman Government and the committee in Selanik were obliged to react promptly and take responsibility for the transportation of captives[9]. As it can be understood from this document, there existed no definite plan concerning the supply of food, accommodation, duration of stay, funding of transport and means of transport for the Ottoman captives in Selanik and the ones who had just moved from Serbia to Selanik. However, it has been found out that the Selanik İslam Community was doing as much as they were able to do.

In another document dated 28 April 1913, it was stated that the Serbs had sent about 500 Ottoman captives to Selanik by train. The captives were held in very poor conditions, and the sick and weakened ones were sent to Hilal-ı Ahmer Hospital in Selanik. Thus, it was impossible for the Selanik İslam Community to pay the train and ship expenses for the captives from Anatolia and Rumeli to be transported. It was understood that the Serbs would free all of the Ottoman captives which would inevitably deteriorate the situation. The fact that the Serbs would send the captives from Manastır and Kosovo required some precaution measure to be taken for those coming on foot whereas the necessary funding was urgently demanded for those to be sent by ship and train[10]. A committee was formed whose members were the commander Medical Lieutenant Colonel Nikolali, Gendarmerie Reorganizing Officer Mr. Filon, Debre Governor Hilmi, Chief of Police Salih, Government Law Officer Mr. Adil and whose task was the supervision of food supply, accommodation and distribution of money to the Ottoman captives[11].

Yet another document dated 28 April 1913 offers some different information concerning the situation of Selanik, and also states that the captives that were said to be from Edirne desired to move to their hometown, mentioning the movement of the ones from Kavala as well[12].

The document dated 12 May 1913, which also testifies about a poor condition of the Ottoman captives in the Serbian lands, determines that a major part of the Ottoman soldiers freed by the Serbian Government were killed by gangs intentionally and most of them were slaughtered by being attacked in the regions such as Osmaniye and Razlık[13].

The document dated 23 May 1913, sent by the mufti of Selanik to the Ministry of the Interior, states that a part of the captured Ottoman soldiers were gradually transferred to Gumulcine Station by the Serbian Government and

[9] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8

[10] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (6/3); BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (1/1)

[11] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (6/4); BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (5)

[12] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (5)

[13] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (4)

then transferred to Selanik on the verge of starvation, that most of them got sick and passed away in the meantime, whereas the condition of those who arrived in Selanik deteriorated. Mufti of Selanik declared that the condition of the aforementioned captives was piteous and that even though the Islam Community helped them with food supplies, their other necessities could not be met. It was of utter importance that they be accommodated appropriately since the very scene of the captives scattered around and wondering aimlessly aroused some deep emotions of sadness and sympathy on the side of the town residents. However, the reason why the Ottoman Government appeared to be so reluctant concerning those people was not understood. In his letter, the mufti demanded from the government that they take urgent measures regarding the captives' hygiene in order to protect them from various diseases and their transfer to their regions. Mufti of Selanik proposed that the funds used for paying travel expenses of half a dozen Turkish liras per day to the families of commissioned officers could be used more appropriately for paying the provisions, accommodation and transportation of the captives[14].

The document dated 4 June 1913 concerns the standpoint of the Ottoman Hilal-i Ahmer Community. This document was signed by the second President of Hilal-i Ahmer, Besim Ömer, and written by the Presidency of Hilal-i Ahmer Aid Commission. It points out that 46 captives coming from Uskup to Selanik in the state of utter starvation were not allowed entry to Selanik because of the suspicions regarding their health and were left in a miserable state. He stated that a thorough research of the captives' condition demanded for an urgent report to be sent to the International Committee of Red Cross regarding the captives coming from İşkodra, who, just like other captives, represented a threat to the health of the town residents[15].

The document sent from the Ministry of War to the Foreign Ministry on 18 June 1913 emphasises the difficulties encountered by the Ottoman captives released by the Serbian Government. Moreover, it states that a letter was sent to the Ministry of Economics concerning the issue of officers and the families of commissioned officers. All the transferred commissioned officers and the families of soldiers were supposed to have come from Rumeli, yet some of them were from Anadolu. Therefore, the decision of the Serbian Government to release the captives meant that, instead of sending money to Selanik, it would be more appropriate to bring the aforementioned captives to Selanik and transfer them by special ships on determined days via German Embassies and Consuls, as it was done for the Ottoman captives in Karadağ[16].

[14] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8

[15] BOA. DH. SYS.,112-23/55-8; About diseases of captives in a document dated 21st August 1913 it was mentioned about cholera and other some diseases of the Ottoman captives who had come to Selanik BOA. DH. SYS.,112-23/55-8

[16] BEO. 004185-313832-003-001; DH.SYS., 112-23/25. BEO. 4188/314058.

Another document dated 23 June 1913 and sent from the Ministry of Economics to Vizierate certifies that it was approved to post a thousand Turkish liras in the name of the Committee in Selanik for the transfer of the families and captives released by the Serbian Government and sent to Selanik. The Committee used the money for the expenses concerning the transfer and provisions of 152 soldiers. The record books of the aforementioned captives had been sent by the Ministry of Military, they had to be transferred gradually and the records were expected to be kept regularly. The document approved of the contact made with the German diplomatic representatives regarding the method the Ottomans used for the transfer of the captives in Karadağ, proposing that the same method be implemented in case of the captives the Serbian Government would release. The necessary precautions were proposed in determining the definite dates of ship transfer of the captives to their hometowns and in transferring them on determined dates, rather than gradually. In addition, it was also stated that the Committee consisting of three people would not be enough for carrying out the whole procedure related to the captives coming to Selanik from everywhere. Besides, the Foreign Ministry was required to take necessary actions concerning sending of a special official by the Ministry of Military to Selanik appointed to solve the issues of the oncoming captives[17].

Serbian Captives in the Ottoman State

Serbian captives, who had been brought by the Germans to work in Derbent region in the road construction of Kütahya-Tavşanlı were mentioned in a document sent on 8 January 1919 by the Ministry of Military to the Foreign Ministry. The document also emphasises that 22 people lost their lives in an accidental fire caused by a lamp flame in the shelter of the aforementioned captives. This tragic accident was to be investigated and reported. The document dated 4 February 1919 about the aforementioned tragic death of 22 Serbian captives in Derbent region points out that the local garrison command confirmed how a detailed investigation was carried out by lieutenant governor and supervised by Lieutenant Beckam from the English Army. The matter was thoroughly explained in the records of the department. These records state that the aforementioned captives had been employed and handled in the region previously by the Germans and that they had been at German Construction Commission's disposal. However, once the Mondoros Armistice Agreement was signed, the management of the Serbian captives passed onto the Ottoman Government. The tragic incident happened when the officers and commissioned officers who were going to transfer the captives joined them. The shelter was described as a place which had a roof, an entrance through a staircase leading to only one door and a basement floor. At the moment of the fire outbreak, there were 114 soldiers in the shelter, 22 of whom

[17] BEO. 004196-314645-003-001; BEO.004188-3104058-001; BEO. 004185-313832-001-002.

were reported to have died due to their blocking the exit in the state of general panic. The Italian captives and guards staying in the same region rescued the remaining 92 soldiers by destroying the back part of the shelter.[18].

A document dated 13 October 1920, which was sent to Lieutenant Government of İçel by the Ministry of the Interior, reveals some information about the Serbian captives in Anatolia. The document mentions a correspondence between the French Emergency Commissariat and the Serbian community consisting of soldiers and civilians who were commended to the Ottoman State by the Germans to be employed in various works. It was also stated that some of the aforementioned Serbs living in Anatolia were not able to return to Serbia due to their poor health condition and there was no accurate information regarding their whereabouts. It was demanded by the representative of the Serbian Government in Istanbul that the aforementioned captives be provided a safe and urgent return to Istanbul and their hometowns[19].

Conclusion

The peace treaty was signed between Serbia, including Kosovo, Macedonia and Sanjak, known as South Serbia since 1912, and the Ottoman State after the Balkan Wars on 1 November 1914. This peace settlement ensured the rights of the Muslims in Serbia. When World War I broke out, the Ottoman State and Serbia ended their relations. The Ottoman's engagement in the war on 11 November 1914 resulted in the two states being part of two separate hostile groups. Thereby Serbia began to impose burdensome demands upon the Muslims in their country, such as drudgery, recruitment and property confiscation, which provoked protests and riots on the part of the Muslims. The Serbian government declared that the Muslims who had lands and properties in the invaded lands should show their title deeds of real estates and lands until 10 April 1915; otherwise, their tenures would not be accepted. Upon the announcement of Serbia, in order to protect the expedience of the Muslim community in Serbia, the Embassy of Italy, situated in Nis, was required to play a part of a mediator.

Selanik played an important part in the captivity affairs between the two states. As it can be understood from the documents, there was no definite plan concerning the issues of provisions, accommodation, transportation money, duration of stay and means of transport for the captives. The Selanik İslam Community tried to help the Ottoman captives as much as they could so that the captives were provided with food and accommodation.

The Red Crescent had an opportunity to observe the state in which the Ottoman captives found themselves on the borders of Serbia. The Red Crescent observed that a major part of the Ottoman soldiers released by the Serbian

[18] BOA. HR. SYS., 2232/55

[19] BOA. DH.İUM E-61/7.

Government were killed by gangs intentionally and most of them were slaughtered by being attacked in the regions like Osmaniye and Razlık.

The documents testify that the Serbian captives lived in the Ottoman state although their number was not great. Some of them were the captured soldiers sent by the Germans to the Ottoman lands. The aforementioned captives were kept in captive quarters. There is no certain information about their number and place of residence. The document dated 8th January 1919 mentions the Serbian captives brought by the Germans to be employed in the Derbent region of Kütahya-Tavşanlı way. It testifies of the accidental fire that started in their shelter which resulted in the death of 22 captives.

The document dated 13 October 1920, which was sent to Lieutenant Government of İçel by the Ministry of the Interior, offers some information about a written note taken from the French Emergency Commissariat and Serbian community concerning soldiers and civilians who were sent to the Ottoman State by the Germans to be employed in various jobs. It states that some of the aforementioned Serbs living in Anatolia were not in the state to be able to return to Serbia and there was no accurate information about their whereabouts

Therefore, both the Ottoman military and civilian captives in Serbia and the Serbian military and civilian captives in the Ottoman state experienced various difficulties and grave consequences of the war environment in which they found themselves during the Balkan Wars and World War I.

Bibliography

A. Archive Documents

Prime Ministry Ottoman Archive Documents (BOA)

BOA, BEO. 004185-313832-003-001; BEO. 4188/314058; BEO. 004196-314645-003-001; BEO.004188-3104058-001; BEO. 004185-313832-001-002.

BOA, DH.İ.UM. 25/2-04 1333.L.21 (01.09.1915); E-61/7. ,DH.İ.UM.EK. 92/29 1333. Ca.21 (06.04.1915),

BOA. DH. SYS.,112-23/55-8 (1/1, 4, 5, 6 , 6/3)

BOA. HR.HMŞ.İŞO. 209/12 1333.S.23 (10.01.1915)

BOA. HR.SYS; 2232/55; 2378/3 31.01.1915; 2405/67 19.01.1915; 2409/74 27.05.1915

B. Books and Articles

Özuyar, Ali; First Civil Captivity Camp of Modern History Knockaloe and UnknownTurks, İstanbul, 2008.

Özkan, Ayşe; The Attitude of Serbia Towards Muslims During the War, Academic View, Vol. 7 Number 14, 2014, p.49.

Ahmet Altıntaş

PISANI ZAPISI O RATNIM ZAROBLJENICIMA U OKVIRU OSMANSKO-SRPSKIH ODNOSA (1912-1923)

Rezime

Ratni zarobljenici predstavljaju neizbežnu posledicu Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata koji je usledio kasnije. Proučavanje uslova u kojima je Osmansko carstvo držalo srpske ratne zarobljenike kao i država koje su posredovale u rešavanju tog problema pruža neke nove informacije vezane za ovu temu. Takodje, nova saznanja se mogu dobiti i na osnovu izučavanja zdravstvenog stanja osmanskih ratnih zarobljenika u Srbiji, uslova u kojima su oni uspeli da prežive i stavova država posrednika prema ovom problemu.

Relevantne činjenice se mogu dobiti i čitanjem radova koje su pisali srpski oficiri i vojnici zarobljeni u Osmanskom carstvu, proučavanjem njihovih pokušaja da pobegnu iz zarobljeništva, kao i izveštaja ponovo zarobljenih vojnika. Detaljne informacije se mogu dobiti i na osnovu proučavanja stanja srpskih civilnih zarobljenika prebačenih iz stepa u Ispartu, koju su prisvojili Amerikanci, srpskih zarobljenika u vojnom zatvoru Afyonkarahisar i mnogim drugim ratnim zatvorima u Osmanskom carstvu.

Takođe, mnoge značajne informacije se mogu dobiti i na osnovu proučavanja načina na koji su oslobođeni turski zarobljenici transportovani iz Srbije, stanja turskih zarobljenika prilikom njihovog prebacivanja iz Srbije u Solun, pokušaja da se prebace pomoću posebnih brodova, problema koji su se tom prilikom javili, problema prilikom prebacivanja porodica oficira kao i novčane nadoknade za prevoz koju je obezbedila Islamska zajednica.

Pri kraju rata turski zarobljenici u Srbiji su se suočili sa novim načinom odnosa prema njima. Naime, sprska vlada se ponašala pod snažnim uticajem određenih prilika, kao što su briga za zarobljenike, problemi smeštaja zarobljenika u skladu sa ratnim zakonom, kao i insistiranje na tome da se i prema srpskim zarobljenicima u Osmanskom carstvu odnose primereno. Srpska vlada je odlučila da oslobodi sve turske zarobljenike i da im omogući povratak u domovinu u grupama. Međutim, smatralo se da će ovakvo rešenje verovatno dovesti i do nekih problema. Osnovni problemi na koje bi se moglo naići prilikom prevoza zarobljenika bili su njihov smeštaj, način transporta kao i broj zarobljenika u grupi. Stoga se pristupilo praktičnijem rešenju. Prihvaćena je ideja da se svi turski zarobljenici u Srbiji pošalju u domovinu odjednom, te se pristupilo što bržoj realizaciji ovakvog rešenja. Grad Solun je odigrao važnu ulogu u prevozu turskih zarobljenika na teritoriju Osmanskog carstva. U pokušaju da se obezbedi istovetan način transporta kako bi se zarobljenici prevezli do Soluna, ovaj prevoz je obavljen pomoću brodova unapred pripremljenih za tu namenu. Osim toga, vodilo se računa i o uslovima u kojima su zarobljenici koji su poslati u Anadoliju živeli. Bilo je pokušaja da se obezbede novčana sredstva kako bi im se omogućile određene pogodnosti i komfor.

Ovaj rad proučava važnost ratnih zarobljenika za tursko-srpske odnose i kako su zahvaljujući njima stvorene veze između dve države.

Keywords: Balkanski ratovi, Prvi svetski rat, civilni zarobljenici, Solun, Srbija, Osmansko carstvo, Holandija, Amerika

Славиша Недељковић[1]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

УДК 94(497.11)"19"
316.662:323(497.11)"19"

ПРИЛИКЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊИМ ГОДИНАМА ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ НА БАЛКАНУ[2]

Последње године османске власти у Старој Србији биле су обележене заоштравањем политичких, привредних и аграрних односа, што је због слабости османске управе довело до јачања безвлашћа, анархије и терора Арбанаса над незаштићеним српским становништвом. Услед појачане аустроугарске пропаганде међу Арбанасима (који је требало да послуже као бедем против аспирација Србије и Црне Горе) и немоћи турске власти да контролишу Арбанасе у готово одметнутом Косовском вилајету, арбанашки злочини поново су довели у питање опстанак тамошњег српског становништва, које се пред терором све масовније исељавало у Краљевину Србију. Прве године младотурске владавине српском становништву у Старој Србији нису донеле прокламовану једнакост и побољшање положаја. Младотурске власти су брзо заборавиле на бројна обећања која су дале у првим недељама након доношења Устава. Срби су се изнова, у извесној мери и драматичније него раније, нашли у процепу између наоружаних Арбанаса и младотурских власти које су све слабије успевале да одржавају власт у овим крајевима.

Кључне речи: Стара Србија, српски народ, Арбанаси, Порта, турске власти, политичка ситуација

Критски устанак и грчко-турски рат (1897) погоршали су друштвено-економске и политичке прилике у Старој Србији. Арбанашко становништво је страховало да би Србија, Црна Гора и Бугарска могле да следе пример Грчке, па су широм Старе Србије почели да се окупљају и војно организују. Узнемирене и раздражљиве Арбанасе нису могле да умире помирљиве изјаве које су долазиле из Србије и Црне Горе. Ратна опасност подстакла је муслимански фундаментализам међу Арбанасима и поново идентификовала

[1] ned.slavisa@gmail.com

[2] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси (Ев. бр. 177014)*.

њихове интересе с интересима Османског царства. Религиозни фанатизам захватио је све слојеве арбанашког становништва под претњом да прерасте у отворен покрет против српског становништва у Турској. То се нарочито осећало у годинама које су наступиле после завршетка грчко-турског рата када је терор над српским хришћанским становништвом достигао своју кулминацију.[3]

Почетком 1899. године Арбанаси су одржали неколико зборова од којих је најзначајни био онај у Пећи, назван Пећка лига. Арбанашки збор у Пећи трајао је од 26. до 29. јануара 1899. године. Заседања су одржана у Хамам џамији, а скупштином је председавао Хаџи Мула Зека. Порта је са великом пажњом пратила рад арбанашке лиге, па је у Пећ био послат посебан султанов изасланик капетан Куртеш ефендија. На скупштини арбанашких старешина у Пећи било је донето неколико одлука. Једна од њих, била је изјава Арбанаса да они своју будућност виде једино у оквиру Османског царства и да ће заувек остати верни интересима царевине и ислама. У том контексту била је донета одлука да ће у случају упада наоружаних комитских чета из Србије и Бугарске, Арбанаси мобилисати од 15.000 до 20.000 људи, а да ће у случају рата послати 20.000 људи који би се под командом племенских главара борили у саставу османске војске. Од турских власти Арбанаси су затражили да им оставе оружје и да им се не шаљу реформне комисије.[4] Последице арбанашке скупштине у Пећи почеле су врло брзо да се осећају широм Старе Србије. Арбанашке старешине из Приштинског санџака одржале су скуп код Муратовог Тулбета (у близини Приштине) на коме је склопљена беса о измирењу крви и хватању преступника. Почетком марта то су исто урадили и Арбанаси из Призренског санџака. Иако је требало да ови скупови покажу јединство и слогу међу Арбанасима, односи између појединих фисова давали су потпуно другачију слику. Тако је у априлу 1899. године избио оштар племенски сукоб у Пећкој нахији, да би се почетком 1900. године све то поновило и у Приштинском санџаку.[5]

Почетак 20. века донео је српском народу у Старој Србији велике проблеме. Ситуација се још више погоршала када је због сакупљања оружја у Ибарском Колашину дошло до таласа прогона над тамошњим српским становништвом. Средином јула 1901. године, турска патрола је на планини Рогозни пресрела товар пушака које су биле намењене Србима у Ибарском

[3] Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897), културно-просветни и национални рад,* Ниш 2012, 359–361; Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку,* Београд 1992, 19–20; Гастон Гравије*, Стара Србија и Албанци*, Приштина 1995, 34–36.

[4] Милош Јагодић, *Српско-арбанашки односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 48–50; Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа,* у: Српске студије 1, Београд 2010, 199–201.

[5] Милош Јагодић, *наведено дело*, 59–62.

Колашину. У сукобу са турским заптијама један Србин је био убијен, један рањен, док су се остали разбежали. Свега неколико дана након овог инцидента, међу Арбанасима се пронела прича да су српска села пуна оружја и да су тамо формиране српске чете које имају задатак да убијају виђеније муслимане. Вилајетске власти су по наређењу Порте у Ибарски Колашин послале војне и полицијске снаге којима су се придружили бројни арбанашки добровољци.[6] Међу Арбанасима који су учествовали у претресу српских села по својој бруталности нарочито су предњачили Арбанаси из фиса Шаља са својим поглаваром Исом Бољетинцом. Иако је Иса од раније био у сукобу са властима које су га теретиле за убиство неколико турских војника, вилајетске власти су то заборавиле и у дешавањима око истраге оружја дале му велике ингеренције.[7] Иса је свој „посао“ прво обавио у српским селима Митровачке нахије а онда је са својим Арбанасима кренуо на Колашин. Том приликом, Бољетинац је на примеру некадашњих турских освајача повео и своје робље, односно групу од 15 Срба из села Митровачке нахије код којих је претресом пронађено оружје.[8]

Увидевши да ће арбанашки зулуми уништити српско становништво у Старом Колашину, српска влада је интервенисала прво код вилајетских власти а потом и у Цариграду. Српску дипломатску акцију подржао је руски конзул у Скопљу Машков, који је од косовског валије затражио да опозове арбанашке одреде и заведе ред у Старом Колашину. Долазак руског конзула у Колашин натерао је косовског валију да измени свој став према нередима у тим крајевима и да у Митровицу хитно упути команданта вилајетске жандармерије Нури-пашу, више утицајних чланова приштинског меџлиса и приштинског мутесарифа. Деловање конзула Машкова и српског конзула Аврамовића смирило је ситуацију у Старом Колашину. По наређењу власти у Цариграду, крајем августа смењени су приштински мутесариф и комесари полиције у Новом Пазару, Митровици и Приштини, док су вилајетске власти добиле наређење да ухапсе и у Цариград спроведу све оне који су починили злочине над српским становништвом приликом истраге оружја у Ибарском Колашину.[9] Колашински догађаји привукли су пажњу руске дипломатије на

[6] *Косово и Метохија у српској историји*, група аутора, Београд 1989, 259–260; Владимир Стојанчевић, *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године,* у: Историјски часопис XII–XIII (1961–1962), Београд 1963, 300–302; Михаило Војводић, *Србија у Међународним односима крајем XIX и почетком XX века,* Београд 1988, 432–434.

[7] Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Просветно–политичко одељење (даље: ПП), 1901, ф I, Пов. бр. 195, Српски конзулат у Приштини–Министарство иностраних дела, Приштина 18. јули 1901.

[8] Исто, ф III, Пов. бр. 205, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина, 16. јули 1901.

[9] Исто, ф II, Пов. бр. 240, Српско посланство у Цариграду–Министарству иностраних дела, Цариград 28. август 1901.

тежак положај српског народа у Старој Србији тако да је већ наредне године Русија донела одлуку о отварању свог конзулата у Митровици.[10]

Немирно стање у европском делу Турске заокупило је средином 1902. године пажњу великих европских сила. Акције бугарских наоружаних чета, деловање комитета у Македонији, покрети међу Арбанасима у Старој Србији, нестабилна политичка ситуација у Србији и Грчкој, као и опасност од избијања великог сукоба у Македонији, створило је погодну климу за избијање велике политичке кризе на Балканском полуострву и поновног отварања Источног питања.[11] Да би предухитрио реформни план великих сила, нарочито Русије и Аустроугарске, које су по члану 23 Берлинског уговора имале право заштите хришћана у Турској, султан Абдул Хамид II је у новембру 1902. године објавио реформни програм.[12] Турски реформни план предвиђао је стварање мешовите жандармерије и реформу турског административног система. Циљ ових реформи био је побољшање положаја хришћана у Турској и ограничавање самовоље појединих чиновника у турском државном апарату.[13] На челу реформне акције налазио се јеменски валија Хусеин Хилми-паша. Он је формирао реформне комисије које су децембра 1902. године отпочеле са радом. Цео посао око спровођења турских реформи је од самог почетка ишао веома траљаво. Томе су кумовале потпуна незаинтересованост турских локалних власти на њиховом спровођењу и тврд, непопустљив, антиреформни став муслимана, у првом реду Арбанаса.[14] То је довело до парадоксалне ситуације да су се турске реформе завршиле пре него што је њихова реализација стварно и започела.

Велике силе су брзо увиделе неефикасност турског реформног плана и схватиле да ће уколико се не изврши притисак на Порту, реформе остати само мртво слово на папиру. Тако су руски и аустроугарски амбасадори у Цариграду, Зиновјев и Каличе, израдили детаљни план реформи и 17. фебруара 1903. године предали га великим силама потписницама Берлинског конгреса. Пошто је добијена њихова подршка, пројекат реформи је 21. фебруара 1903. године достављен великом везиру Ферид-паши.[15] Овај програм предвиђао је следеће: убирање пореза преко Османске банке и наплаћивање десетка по европском систему; формирање мешовите жандармерије са

[10] Владимир Стојанчевић, Срби и Арбанаси 1804–1912, Нови Сад 1994, 286–288.

[11] Михаило Војводић, *наведено дело,* 417.

[12] Емин Плана, *Народи Косова према реформама у Турској од 1902. до 1904. године*, у: Историјски часопис, књ. 1, Београд 1976, 289.

[13] Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, 241.

[14] АС, МИД-ПП, 1903, ред Р/1,ф-VIII, Пов. No., 47, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина, 17. фебруара 1903.

[15] Исто, ред Р/13, Ф-VIII, ПП No 1212, Српско посланство у Цариграду–Министарству иностраних дела, Цариград 17. март 1903.

официрима страних сила; именовање једног генералног инспектора на пет година за Стару Србију и Македонију, који би био независан и не би могао бити смењен без пристанка великих сила; право избора генералног инспектора имала је Порта и организовање неке врсте међународне контроле коју би сачињавали конзули великих сила у Македонији.[16] Бригу за спровођење реформи у три румелијска вилајета требало је да преузме генерални инспектор. Његов рад контролисан је постављањем два цивилна агента, једног из Аустроугарске и другог из Русије.[17]

Турске реформе изазвале су велики отпор код арбанашког становништва у Старој Србији. У увођењу Срба у жандармерију, Арбанаси су видели могућност за њихово изједначавање са муслиманима, што они нису могли никако да прихвате. Давање права хришћанима да ступе у државну службу као и намера турске власти да заведе мало више реда у иначе увек немирном Косовском вилајету, створило је од Арбанаса најокорелије противнике реформи. Арбанашки антиреформни покрет почео је 15. јануара 1903. године збором арбанашких старешина из Ђаковице, Пећи и Призрена.[18] Почетком марта 1903. године дошло је до великог арбанашког скупа код Лучког Моста у близини Пећи. Из одлука које су донете на овом скупу „хришћани не могу бити једнаки са мухамеданцима; укинуће се првостепени судови и судиће се само по шеријату“ може се видети какав су став Арбанаси имали према спровођењу реформи у Турској.[19] Арбанашки антиреформни покрет своју кулминацију достигао је 15/28. марта. Тада је око 10.000 Арбанаса под командом Рам Љутана упало у Вучитрн и буквално заузело ово место.[20] Охрабрени овим успехом, Арбанаси су 17. марта напали Митровицу. Око 2000 Арбанаса сукобило се са турском посадом која је бројала 1200 људи. Захваљујући великом залагању руског конзула Шчербине, који је током целе битке био на првој линији одбране, Митровица је била одбрањена. У кратком али оштром судару, Арбанаси су били разбијени и на бојном пољу су оставили око 200 мртвих. Следећег дана док је обилазио предграђе Митровице, на Шчербину је пуцао турски каплар Ибрахим, пореклом Арбанас и тешко га ранио. Десет дана касније конзул Шчербина

[16] Славиша Недељковић, *Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године* (реформна акција великих сила), у: Лесковачки зборник, LIV, Лесковац 2014, 72–74; Емин Плана, *наведено дело,* 295–296.

[17] Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 14–15.

[18] АС, МИД, ПП, 1903,ред р/12, Српска православна општина у Призрену–Министарству иностраних дела, Призрен 6 март 1903

[19] Исто, ред р/1,ф-VIII, Пов, No 47, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 17. фебруара 1903.

[20] *Косово и Метохија у српској историји*, наведено дело, 265–266.

је од последица рањавања умро.[21] После убиства Шчербине у Бечу се јавила забринутост да би Русија могла да промени своје дотадашње држање и политику немешања. У разговору, који је Ламздорф (руски министар иностраних дела) водио са аустроугарским амбасадором, подвучено је да трагичан губитак живота конзула Шчербине неће променити држање Русије у стварима које се тичу њене политике на Балкану. У другој половини априла 1903. године, руски и аустроугарски амбасадори у Цариграду заједно су наступили код султана и од њега ултимативно затражили да се настави даље спровођење реформи. Да би могла да настави посао око реформи, Порта је прво морала да смири арбанашки антиреформни покрет. Пошто се арбанашки покрет није могао смирити мирним путем, Порта се одлучила за војно решење. И поред многих свечано задатих „беса“ да ће турској војсци бити пружен жесток отпор, Арбанаси су врло брзо положили оружје. При томе треба напоменути да су турске војне јединице, сходно наређењима која су добијале из Цариграда наступале врло споро и да су потпуно незаинтересовано улазиле у сукобе и дејствовале по побуњеницима.[22]

Почетком августа 1903. године у Крушеву је избио Илинденски устанак. Овај догађај је одмах привукао пажњу великих сила у првом реду Русије и Аустроугарске. Немири у Македонији могли су да створе велику политичку кризу, што никако није одговарало овим великим силама. Илинденски устанак као и пасивни отпор Арбанаса, потпуно су успорили рад на спровођењу реформи.[23] Да би се реформе даље спроводиле, била је неопходна интервенција великих сила. Сламање Илинденског устанка праћено турским терором, као и нагло погоршавање положаја хришћана у Турској, натерало је Русију и Аустроугарску да предузму нове кораке по питању спровођења реформи у Турској. Аустроугарски цар Фрањо Јосиф I и руски цар Никола II, састали су се 2. октобра 1903. године у Мирцштегу и ту су склопили споразум о заједничком програму реформи.[24]

Мирцштегски реформни план није био добро примљен на Порти. Међутим, под притиском великих сила Турска је морала да попусти, па је по наговору Немачке, Порта 24. новембра у начелу прихватила понуђени програм реформи.[25] Турска је пристала на то да помоћници Хилми-паше буду два

[21] АС, МИД, ПП, 1903, ред Ф/8, Пов. No 174, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 15. јуни 1903.

[22] Исто, 1903, ред Ф/8, , Пов. No 106, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 10 април 1903; Исто, Пов. No 190, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 10. јули 1903; Исто 1904, ред 217, ПП No 1406, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 12. децембар 1905.

[23] АС, МИД, ПП, 1904, ред 14, ПП No 321, Генерални конзулат у Скопљу–Министарству иностраних дела, Скопље 8. април 1904.

[24] Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 161.

[25] Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци 1908–1912*, Бања Лука 1983, 22.

цивилна агента, док је за себе задржала право наређивања. Порта је такође, инсистирала и на томе, да се мандат главног инспектора ограничи на две године.[26] Италијанском генералу Де Ђорђису, поверен је задатак реорганизације жандармерије. Да би тај посао могао да заврши како треба, додељени су му помоћници из земаља шест великих европских сила. Свака велика сила била је дужна да у циљу реорганизације турске жандармерије издвоји један број жандармеријских официра и инструктора. Аустроугарска је дала официре и инструкторе за Косовски вилајет, Италија за Битољски вилајет, Русија за Солунски санџак, Енглеска за Драмски санџак и Француска за Серески санџак.[27] Из планиране реорганизације жандармерије, били су изузети Елбасански, Дебарски и Призренски санџак, као и западни делови санџака Корице, Охрида и Пећи. Порта је пристала на ову одлуку великих сила, примила генерала Де Ђорђиса и неколико норвешких, белгијских и шведских официра и обећала да ће испунити све одредбе Мирцштегског уговора.[28]

Иако се Мирцштегски реформни програм односио на сва три вилајета (Косовски, Солунски и Битољски), Аустроугарска је показивала све већу заинтересованост да се Косовски вилајет искључи из сваке реформне акције.[29] Беч се нарочито трудио, да из реформне акције искључи оне крајеве који су били насељени мешовитим српско-арбанашким становништвом. За Аустроугарску је сврха реформних акција била у спречавању распадања Турске у корист балканских држава. Уколико би се то међутим десило, Аустроугарска је планирала да формира две области, једну велико-арбанашку под својим надзором и једну малу македонску, која би била прикључена Аустроугарској у случају њене експанзије ка Солуну или Бугарској, чиме би се избегло стварање велике словенске (српске) државе на Балкану.[30] Почетком 1904. године, Аустроугарска је од великих сила и Порте затражила да се њеним реформним официрима додели Скопски санџак.[31] Истовремено се у Бечу све гласније истицало да се западни делови Косовског вилајета морају искључити из реформне акције. Заузета ратном експедицијом против Јапана на Далеком Истоку, Русија није желела сукоб са Аустроугарском. Русија се повиновала аустроугарском предлогу, па је у аустроугарско-рускоj

[26] Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, Београд 1938, 116.

[27] АС, МИД, ПП, 1904, ред 217, ПП No 1406, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 12. децембар 1905.

[28] Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, 116.

[29] Ђорђе Микић, *наведено дело*, 21.

[30] Ц. П. Гуч, Јован. М. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе 1878–1919,* Београд 1933, 337–340; Славиша Недељковић, *Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године,* 73–75.

[31] Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 125.

ноти упућеној Порти половином фебруара 1904. године истакнуто да се реформе „за сад“ неће уводити у Пљеваљском и Сјеничком санџаку, нити у деловима Косовског и Битољског вилајета, и то у: Коричком, Дебарском и Призренском санџаку док се Приштински санџак и источни делови Пећког санџака уопште нису ни помињали.[32] Имајући војне гарнизоне у Новопазарском санџаку и реформне жандармеријске официре од Митровице до Кратова и Криве Паланке, Аустроугарска је скоро сав северни део турског европског подручја ставила под своју контролу.[33]

Почетак 1904. године, довео је до нових немира у централним деловима Старе Србије. Најпре се побунила Љума, а потом се арбанашки покрет пренео на Ђаковачку и Пећку нахију.[34] Да би европским силама показале да су спремне да се ухвате у коштац са побуњеним Арбанасима, турске власти су на прилазима Пећи и Ђаковице концентрисале 40 батаљона којима је командовао Џемал-беј. Ова војска имала је задатак да осигура главне саобраћајнице и похвата разбојничке чете. Међутим и поред импозантне војне моћи, турска војска је постигла веома слабе резултате. Главни кривац за то био је нико други, него сам Џемал-беј. Наиме, овај турски командант био је пореклом Арбанас из Ђаковице, и гледао је да што више заштити своје сународнике. Тако су турске патроле „гониле“ качаке тако што су им поручивале којим ће се путем кретати, па су качаци унапред знали распоред турских потерних одељења.[35] Немири и покрети који су избили међу Арбанасима, додатно су оптеретили положај Срба у централним деловима Старе Србије, нарочито у Пећкој и Гњиланској нахији. У жељи да појачају и онако снажан притисак на српско становништво у овим областима, Арбанаси су формирали посебну оружану организацију – Сулх. Њен главни задатак био је исељавање и истребљивање Срба. Њену ударну формацију сачињавала је група младих Арбанаса, која је требала да врши нападе на Србе, док је са друге стране Сулх на себе преузео обавезу да поменуте Арбанасе штити од евентуалне реакције турских власти.[36]

Арбанашки немири из 1904. године, наставили су се и наредне 1905. године. Почетком марта дошло је до масовног окупљања Арбанаса у Приштинском снаџаку и Метохији.[37] У разговору са представницима власти Арбанаси су поред старих захтева (да не желе реформе, односно давање

[32] Емин Плана, *наведено дело,* 299.

[33] Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1989, 689.

[34] Милош Јагодић, *наведено дело*, 81–83.

[35] АС, МИД, Политичко одељење (даље: ПО), 1904, ред 15, ПП No 1051, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 15. децембар 1904.

[36] Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа,* 211.

[37] Милош Јагодић, *наведено дело*, 83.

регрута, грађански суд и српске заптије), изјавили и да неће плаћати агнам (порез на стоку), нити ће трпети војне патроле у својим селима. Ситуација је нарочито била напета у Призренској нахији где је почетком новембра дошло до напада Арбанаса Љумљана на Призрен. Незадовољни због тога, што турске власти још увек нису из прогонства пустиле Арбанасе ухваћене за време антиреформне побуне 1903. године, око 8.000 Љумљана напало је Призрен. У оштром сукобу са градским гарнизоном, који је поред пешадије (3.000 војника) имао и неколико батерија брдских топова, нападачи су били разбијени и уз значајне губитке били приморани на повлачење.[38] Сукоб код Призрена алармирао је власти у Цариграду. По специјалном наређењу султана Абдул Хамида II у Призрен је био послат Шаћир-паша, који је добио у задатак да смири напетост и изгласи односе између Арбанаса и турских власти. Уместо да у Старој Србији коначно заведе ред, Порта се и овог пута определила за попустљивост. Порта је најпре сменила више вилајетских чиновника који нису били по вољи Арбансима, а потом је почетком августа 1905. године помиловала већи део пећких и призренских главара, интернираних 1903. године.[39]

Без обзира на сукобе који су повремено избијали између њих, став Арбанаса и турских власти према српском народу био је готово идентичан. То се најбоље видело за време великохочанске афере јуна 1905. године. Почетком јуна седмочлана четничка група коју је предводио Лазар Кујунџић добила је задатак да се преко Куршумилије, Подујева и Метохије пробије до јужних делова Старе Србије и делује на подручију Пореча и Кичева.[40] Приликом проласка кроз Призренски санџак, чета је била уочена у близини Велике Хоче, због чега је била приморана да се склони у село. Убрзо је у село стигао одред турске војске и заптија. Њима се придружило и око 1500 Арбанса из околних села. Турци и Арбанаси су опколили кулу у коју су се склонили српски четници и позвали их на предају.[41] Уместо да положе оружје, четници су отворили ватру из својих маузерки и пружили жесток отпор. Арбанси и турски војници су успели да униште четнике тек када су следећег дана запалили кулу у којој су се налазили српски борци. После уништења четника код Велике Хоче, турске власти и Арбанаси су широм

[38] АС, МИД, ПО, 1905, ред 455, ф VIII, ПП. No 233, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 7. фебруар 1905; Исто, ред 217, ПП. No 381, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 11. новембар 1905.

[39] Исто, ПП. No 876, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 11. новембар 1905; Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа*, 212; Милош Јагодић, *наведено дело*, 85.

[40] Александар Јовановић, *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима, у: Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937,* Скопље 1937, 289–290.

[41] АС, МИД, ПО ред 73, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 30. мај 1905.

Косовског вилајета завели прави терор над српским становништвом.[42]

Две године касније, у селу Пасјану, у Гњиланској кази, дошло је до новог сукоба између српских четника и Арбанаса. Иако је српски конзулат у Приштини више пута упозоравао Министарство иностраних дела, да се Гњиланска каза не користи за пролаз српских чета, већ да се оне шаљу косовско-сиринићким путем, на тражење Главног одбора у Скопљу, и српских војвода Бабунског и Трбића, крајем јуна 1907. године у правцу Тетовске казе кренула је чета од 34 човека. Чета коју је предводио Раде Радивојевић (војвода Душан), је на свом путу, свратила на коначиште у село Пасјане. Мештани Пасјана су прихватили чету и ради безбедности сакрили је у Пасјанску цркву. Српске четнике је, међутим приметио један Циганин из Пасјана и одмах је о томе обавестио Турке и Арбанасе. Потпомогнути од турских војника, Арбанаси су у великом броју упали у село и напали четнике. У жестокој борби која је трајала пуна два дана, српска чета је била уништена. Српски четници борили су се веома храбро, а нарочити утисак на Арбанасе оставило је то што су поједини четници након што су остали без муниције, својим задњим метком пресудили себи. Иако су се Арбанаси пре напада на село договорили, да неће чинити зулум и палити село, они су одмах при уласку у Пасјане, почели да пуцају на српске сељаке и том приликом су убили 10 људи.[43] Сукоб у Пасјану веома се негативно одразио на положај српског народа у Старој Србији, тако да су другу половину 1907. године, обележиле учестале арбанашко-турске репресалије над српским живљем.[44]

Намера турских власти да уведу нови порез на крупну стоку, изазвала је у јесен 1903. године немире у српским селима у северозападним деловима Старе Србије. Увођење овог пореза било је велико оптерећење за српске сељаке у сточарским крајевима, јер су продајом стоке, сељаци најлакше долазили до новца којим су подмиривали обавезе према држави и читлук-сахибијама. Одмах након увођења овог пореза, вилајетске власти су кренуле са претресом и разоружавањем српских села у Доњем Колашину и Пљеваљскм санџаку. Међутим, и поред ових мера, турске власти нису успеле да

[42] Исто, ред 217, ПП. No 626, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 10. јуни 1905; Исто, 1906, ред 361, ПП. No 392, Српски конзулат у Битољу–Министарству иностраних дела, Битољ 16. јуни 1905; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1987, 42–45; Јован М. Јовановић, *наведено дело*, 170; Бранко Перуничић, *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, Београд 1989, 345–346; Милош Јагодић, *наведено дело*, 84–85; Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа,* 212; Мирко Ф. Јовановић, *Значај Јужне Србије у нашем националном животу,* Београд 1937, 132. Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији,* Београд 1928, 17.

[43] Славиша Недељковић, *Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године,* у: зборник Филозофског факултета у Приштини, 26/27 (1996–1997), Приштина 1997, 189–196.

[44] АС, МИД, ПП, 1907, ред 977, ПП. No 1013, Српски конзулат у Скопљу–Министарству иностраних дела, Скопље 8. октобар 1907.

спрече окупљање и организовање Срба, тако да је септембра 1903. године, почео покрет Срба у беранском и рожајским крају. Побуна је најпре почела у српским селима на обронцима Јадовика, Златара и Љубишње, а потом се проширила на српска села у околини Сјенице. Срби из Сјеничког санџака решили су да не плаћају нови порез и нису дозволили турским порезницима да им попишу стоку. [45]

Почетком 1904. године вилајетске власти су у поједина српска села послале војне јединице и заптије, што је довело до војног организовања Срба широм Пљеваљског санџака. Средином фебруара побуњени Срби опколили су Пљевља, која су се налазила у некој врсти мирне опсаде. У жељи да смири ситуацију, пљеваљски мутесариф, Сулејман-паша предложио је побуњеним Србима да плате порез на стоку (агнам), онолико колико они сматрају да треба. Српски сељаци су то одбили и престали да снадбевају градове дрвима, што је довело до велике несташице огрева у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју. Намера турских власти да уведу нове порезе (мериф-порез на школе и прирез уз порез од 6%) довела је почетком марта 1905, до побуне Срба у околини Нове Вароши. Побуњени Срби су дошли у Нову Варош где су испред турског суда побацали раонике говорећи Турцима „ево вам оно чиме смо хранили и вас и нас, а ми сад идемо и нећемо више остати на царској земљи“.[46] По обећању власти да ће бити ослобођени пореза, Срби су деблокирали Нову Варош и вратили се у своја села. По овом догађају, покрет Срба у северозападним деловима Старе Србије од 1903. до 1907. године назива се Раоничка буна. Чим су се Срби повукли из Нове Вароши турске власти су покушале да ухапсе вође буне што је довело до оружаних борби у којима су Срби имали 15 погинулих и већи број рањених. Крајем маја, борбе су се пренеле на Доњи Колашин, као и на област између Таре, Лима и Прибоја. Залагањем српске, црногорске и руске дипломатије, Порта је обећала да у побуњене области неће слати војску и да ће донети одлуку о укидању свих нових пореза у Пљеваљском и Пријепољском санџаку и Нововарошкој кази.[47] Како до тога ипак није дошло, сукоби између Срба и турских власти наставили су се и наредне 1906. године. Најпре је јануара у планинским селима Пријепољске и Пљеваљске казе дошло до пушкарања између српских чета и турских патрола а потом је средином маја на просто-

[45] Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна,* I, Сјеница 1969, 80–102; *Историја српског народа, VI–1*, Београд 1994, 284–285.

[46] АС. МИД-ПП, 1905, ред 353, ПП. No 1046, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, Приштина 19. септембар 1905; Исто, ПП. No 4308, Министарство иностраних дела–Српском конзулату у Приштини, Београд 23. септембар 1905; Исто, ПП. No 1073, Српски конзулат у Приштини–Минстарству иностраних дела, Приштина 9. октобар 1905.

[47] Вукоман Шалипуровић, наведено дело, 95–97; Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900–1912,* Београд 1995, 104–109; Бранко Перуничић, *Сведочанства о Косову 1901–1913,* Београд 1988, 270.

ру Доњег Колашина избио жесток сукоб између побуњених Срба и турске војске и башибозлука. У међусобним разрачунавањима страдала су бројна српска и муслиманска домаћинства. По наређењу Порте, у Доњи Колашин послати су јаки одреди турске војске под командом Шемси-паше. Пред навалом турске војске, побуњени Срби су са породицама, преко Таре прешли на црногорску територију. На посредовање Црне Горе, Србије и великих сила, Порта је дозволила избеглим Србима да се врате у своја попаљена села обећавајући им амнестију. Међутим, упркос датом обећању, Турци су ухапсили око 15 народних првака и осудили их на дугогодишњу робију.[48] Упркос репресалијама турских власти Срби су наставили са пружањем отпора, па су у септембру 1906. године плануле нове буне у Новопазарској, Сјеничкој и Нововарошкој кази. Уследила је брза реакција власти тако да је и овај покрет био угушен. Међутим, када су почетком 1907. године турске власти објавиле да је повећана бедел-аскерија (војница) од 37 на 50 гроша, талас протеста захватио је Пљеваљски, Сјенички и Пријепољски санџак. Овога пута побуњеним Србима, придружило се и бројно муслиманско становништво, што је приморало Порту да укине порез на крупну стоку и друге новоуведене порезе.[49] Иако Раоничка буна није успела она је била од великог значаја, јер је код тамошњих Срба улила веру у национално ослобођење и припремила их за коначан обрачун са Османским царством, до кога ће доћи само пар година касније.

Јула 1908. године, дошло је до промене власти у Османском царству. Она је настала као резултат деловања оних снага које су под изговором даљег проширивања реформи желеле да пресеку мешање великих сила у унутрашње послове Царства, као и тражење нових концесија на рачун турских државних интереса. Власт у држави преузели су младотурци који су извршили смену државног апарата у свим провинцијама Царства. Доласком младотурака на власт и завођењем Устава прокламовани су једнакост и равноправност свих грађана Османског царства. Тиме је и хришћанима била дата могућност да учествују у политичком животу Турске. Од самог почетка револуције, младотурци су сматрали да треба што пре признати српски милет у Турској. За време младотурских манифестација у Скопљу, могли су се чути узвици „живео српски народ“ док се на зборовима говорило да се Србима мора признати њихова народност и да се то више не сме одлагати.[50] По варошима Старе Србије и Македоније, младотурци су позивали вијеније

[48] Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна, књ. II*, Прибој 1970, 50–65; Исти, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912,* Нова Варош 1972, 304–312. Милић Ф. Петровић, *наведено дело*, 130–148.

[49] *Историја српског народа, књ. VI–1,* 285.

[50] Ђорђе Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, у: зборник Филозофског факултета у Приштини, XII, Приштина 1975, 155–159; Богумил Храбак, *Косово према Младотурској револуцији 1908. године*, у: Обележја бр. 5, Приштина 1974, 109.

Србе да приђу младотурским одборима и да са њима политички сарађују. Од почетка младотурске револуције, хришћанима је стављено до знања, да сада, у новим околностима, они могу слободно да се развијају и да уживају сва права као равноправни грађани Османског царства. Истовремено, младотурске власти су хришћанским поданицима саопштиле да су оне изричито против тога да хришћани одржавају било какву везу са земљама из којих потичу њихове народности.[51]

У првим данима после проглашења уставности, сходно упутствима из Србије, Срби из Турске држали су се по страни осматрајући даљи развој политичких прилика. Тек после десетак дана српска влада је дала сигнал османским Србима да могу да се прикључе акцијама младотурских власти.[52]

Користећи се чињеницом да су оснивање народних организација покренули сами младотурци, српска влада је преко својих конзулата почела активно да ради на политичком организовању српског народа у Старој Србији и Македонији. Тако су већ средином августа конзулати у Скопљу и Приштини почели да шаљу поверенике у српска села како би тамошњем становништву објаснили до каквих је промена дошло у Царству и какав би став они требало да заузму према новим властима.[53]

До првог званичног контакта између младотурских власти и представника Срба из Турске дошло је 4. августа. Тада је подпредседник младотурског одбора у Скопљу, пуковник Изет-бој позвао српског адвоката Саву Стојановића[54] и у присуству неколико турских официра понудио му учешће у формирању вилајетског међунационалног одбора. Овај одбор је по замисли младотурака требао да има 40 чланова (по десет Турака, Срба, Бугара и Грка), а његов задатак је био да ради на јачању уставности у вилајету.[55] У складу са новим приликама, представници српског народа из Маћедоније и

---

[51] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (даље: *Документи...*), књига III, св.2/II, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011, док. бр 285, 622–624; док.бр.465, 899–901.

[52] *Документи...*, док.бр.274, 604–606; Ђорђе Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, 162–163; *Историја српског народа, књига VI–1*, 330–31; Богумил Храбак, наведено дело, 144.

[53] *Документи*…, књ.III, св.2/II, док. бр. 274, 604–606; АС, МИД-ПП, 1908, ред 711, Ф-XVIII, ПП.бр.780, Српски конзулат у Приштини–Министарству иностраних дела, 1 .август 1908; ПП No 797, распис Министарства иностраних дела–српским конзулатима у Скопљу и Приштини, Београд 15. август 1908.

[54] Сава Стојановић, народни посланик српског народа за подручје Приштине, изабран у јесен 1908. године за време парламентарних избора у Турској. Административну школу завршио је у Једрену. Радио је као адвокат у Скопљу. Као добар познавалац турског језика, био је ангажован у српској гимназији у Скопљу. Ђорђе Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, 155–157.

[55] *Документи...*, књига III, свеска 2/II, док. бр.294, 637–638*; Историја српског народа, књига VI–1*, 331.

Старе Србије су после једномесечних припрема, на конференцији у Скопљу одржаној од 23. до 26. августа, формирали своју политичку странку-Српску демократску лигу.[56] Лига је заузела платформу напуштања дотадашње револуционарне борбе, а све активности везане за просветни и привредни напредак Срба у Турској пренела је на легалне оквире путем парламента.[57] За седиште рада Српске демократске лиге одређено је Скопље. На конференцији је изабран Централни привремени одбор који је бројао десет чланова. За председника Централног одбора изабран је Богдан Раденковић, шеф дотадашње четничке организације.[58]

У септембру 1908. године, започела је кампања за парламентарне изборе у Турској. Све обавезе око учешћа Срба на предстојећим изборима преузео је на себе Централни одбор. Представници Централног одбора Српске демократске лиге у сарадњи са конзулом Балугџићем, залагали су се за склапање изборног споразума са младотурцима. Разлози за овакав став налазили су се у томе, како због релативне политичке несигурности младотурских власти, тако и због раштрканости и сразмерне малобројности српског народа у Косовском, Битољском и Солунском вилајету. Тако је Главни одбор Српске демократске лиге у Скопљу донео одлуку да пошаље делегацију која би преговарала са представницима централног младотурског одбора у Солуну. Ову делегацију су сачињавали Богдан Раденковић, Јован Шантрић и Ђорђе Хаџи Костић.[59]

Од свих питања које је требало расправити са младотурским комитетом, питање склапања споразума о изборима налазило се на првом месту. После овога, требало је расправљати и о осталим питањима, међу којима се нарочито издвајало оно које се односило на положај школа и цркава у новодобивеним селима у јужним крајевима Старе Србије и Македонији.[60] Први радни састанци вођени између српске делегације и младотурског комитета у Солуну нису донели значајније резултате. Главни разлог за то је

[56] Милош Јагодић, *наведено дело*, 344–345.

[57] АС, МИД-ПП, 1908, ред 711, Ф-Х, Стр. пов. Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу–Министарству иностраних дела, Скопље 10. август 1908.

[58] Богдан Раденковић (Србовац, Бугарић 1875 – Солун, 30. јул 1917), национални радник. Завршио је Галатасаријски лицеј. Био је наставник Српске гимназије у Скопљу, секретар Скопске митрополије, председник Српске просветне организације у Турској. Био је ангажован у Министарству иностраних дела, Посланству у Цариграду, Посланству у Атини а 1916. године, био је наименован за вицеконзула у Корчи. Године 1917. био је оптужен да је члан тајне превратничке организације. Умро је у затвору. Миле Станић, *Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића,* Вардарски зборник, бр. 2 , Београд 2003, 123.

[59] Ђорђе Микић, *Младотурски парламнетарни избори 1908. и Срби у Турској*, 163.

[60] *Историја српског народа, књига VI–1*, 334; Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци*, 45–60.

по речима српског вицеконзула Милана Ракића[61] лежао у опортуном ставу младотурака који су намерно одуговлачили преговоре, одлагали састанке и избегавали решавање појединих питања. Због тога су преговори у Солуну, у једном тренутку дошли у фазу када су веома лако могли бити прекинути. Да би то спречило, Министарство иностраних дела наредило је конзулу Балугџићу да хитно отпутује за Солун како би смирио ситуацију и издејствовао продужетак преговора са младотурцима.[62]

Ова иницијатива уродила је плодом тако да су преговори у Солуну били настављени. Елиминацијом крупних српских захтева и постављањем младотурског програма у коме се налазило скоро све оно што су Срби тражили, створиле су се основе да се преговори наставе и приведу крају. Питање признавања српске народности није било постављено јер је српска страна заузела став да је оно Уставом решено, те да га као таквог треба примењивати у пракси. Једно од питања на коме је српска страна инсистирала у току преговора, односило се на арбанашке зулуме над српским становништвом у Старој Србији. Српска делегација је од младотурака тражила да се у Косовски вилајет што пре пошаљу додатне војне јединице које би завеле ред и похватале качаке, као и да се смене сви неспособни и корумпирани вилајетски чиновници. Младотурски одбор је овај захтев прихватио и у посебном протоколу преузео је на себе обавезу да ће предузети све потребне мере како би се ситуација у немирном Косовском вилајету поправила.[63] Споразум између младотурака и Српске демократске лиге о заједничком наступању на предстојећим изборима био је склопљен почетком октобра. Српска страна је одустала од самосталног изласка на изборе. Разлози за то лежали су у бројном стању српског народа, изборној геометрији и релативно лошој политичкој ситуацији која је могла да има значајан утицај на слободу гласања и сам изборни процес. Српска демократска лига је усвојила програм младотурака и пристала је да њени посланички кандидати буду на изборној листи Комитета уједињење и напредак. Према том споразуму Срби су добили мандате за Скопски, Приштински и Призренски санџак, док је питање избора посланика за Битољски санџак требало да се реши у Битољу.[64]

Турски парламентарни избори одржани у новембру 1908. године, протекли су у знаку бројних махинација и нерегуларности. Тамо где су муслимани били компактни, ту практично, избора није ни било, нити су

[61] Милан Ракић (Београд, 18. септембар 1876 – Загреб, 30. јун 1938), песник и дипломата. Као вицеконзул и конзул, службовао у српским конзулатима у Приштини, Скопљу и Солуну. Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985, 67–68; 83–84; 139–140; 153–155.

[62] Ђорђе Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, 164–165.

[63] АС, МИД-ПП, 1908, ред 711, ПП. Бр. 1155, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу–Министарству иностраних дела, Скопље 30. октобар 1908.

[64] *Историја српског народа, књига VI–1*, 333–334.

се хришћани уопште јављали на бирачка места. Извештавајући о изборима конзул Балугџић је писао „да чак ни у Тетову и Гостивару, где је политичко стање било много подношљивије него што је било у Пећи или Приштини, правих избора у ствари није ни било“. Аге и бегови су сами изгласавали поверенике према сопственом нахођењу, а потом су терали Србе да у гласачке кутије убацују листиће на којима су била заокружена имена њихових кандидата.[65] На парламентарним изборима у Турској 1908. године, Срби су добили три представника у скупштини. То су били: Сава Стојановић (Приштински санџак), Александар Парлић (Скопски санџак) и Јанићије Димитријевић (Битољски санџак). Поред тога, Срби су добили и једног сенатора. То је био Темко Поповић из Охрида.[66]

Иако су младотурске власти бројним уставним амандманима истакле примат законодавне власти (Скупштине) над традиционално доминантним институцијама извршне власти коју су чинили султан и Порта, реформа законодавства и уопште турске државе је ипак на самом свом почетку стала. Разлог за то налазио се у недостатку иницијативе за спровођење суштинских и коренитих промена које су биле неопходне ради оздрављења посрнулог Османског царства. Свега пар месеци после парламентарних избора у Турској, младотурци су за своје главне непријатеље означили националне покрете Срба, Грка и Бугара, који су током 19. века основали своје националне државе на рачун Османског царства. Младотурци су брзо заборавили на бројна обећања која су свечано дали у првим недељама након Хуријета, док је њихова неискреност и сумњичавост према политичком организовању хришћана убрзо почела да даје резултате.[67] У Косовском вилајету, који је важио за најнемирнију провинцију у Румелији, уставност и парламентаризам нису довели до елиминисања анархије и увођења реда. Косовско-метохијски Арбанаси који су у лето 1908. године, због отпора према реформама, пришли младотурском покрету, већ од јесени 1908. године налазили су се у стању латентне побуне. Када су младотурци уместо муслиманске солидарности покушали да стабилизацију државне управе спроведу по систему отоманизације, где су сви поданици најпре Османлије а потом све друго, Арбанаси су им се супроставили оружјем. Арбанашко незадовољство нарочито је било присутно у Дреници, Лабу, Пећкој и Ђаковачкој нахији, областима које су од раније биле познате као центри анархије и арбанашке самовоље. Навикнути на привилегије који су имали под режимом султана Абдула Хамида II, Арбанаси су одбијали да дају регруте, плаћају порез и да предају оружје. Знајући да Арбанаси представљају одлучан бедем према

[65] АС, МИД-ПП, 1908, ред 711, ПП. No 1155, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу–Министарству иностраних дела, Скопље 30. октобар 1908.

[66] *Историја српског народа, књига VI–1*, 335.

[67] Јован М. Јовановић, Ц. П. Гуч, *Дипломатска историја модерне Европе 1878–1919*, 408–410; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001, 253–255.

Србији и Црној Гори, власти се нису одлучивале за радикално војно решење већ су арбанашко незадовољство желеле да реше комбиновањем преговора и мањим покретима трупа. Све је ово створило тешку ситуацију која је нарочито погодила српски живаљ у овим областима.[68]

Прве године младотурске владавине, српском становништву у Старој Србији нису донеле прокламовану једнакост и побољшање положаја. Младотурске власти су брзо заборавиле на бројна обећања која су дали у првим недељама након доношења Устава, тако да је њихова неискреност и сумњичавост према политичком организовању хришћана убрзо почела да даје резултате. Срби су се изнова, у извесној мери и драматичније него раније, нашли у процепу између наоружаних Арбанаса и младотурских власти које су све слабије успевале да одржавају власт у овим крајевима.[69] Најтежа ситуација била је у централним деловима Старе Србије, где су тамошњим Србима, Арбанаси јасно ставили до знања, да је промена режима и увођење уставности за њих само привремена ствар и да се они никада неће помирити са тим да српска раја има иста права као и правоверни муслимани.[70] Извештаји српских дипломата из Турске, показују на знатан пораст насиља извршених над српским живљем у скоро свим областима Старе Србије. Убиства, пљачке и разбојништва сваке врсте, достигли су велике размере. Спискови зулума учињених над Србима, достављани из конзулата у Приштини и Скопљу, били су све дужи. Притиснути арбанашким терором бројни Старосрбијанци су се обраћали српској влади тражећи оружје како би се одбранили од насилника. Међутим, до слања оружја није дошло.[71]

Велико незадовољство Срба у Старој Србији изазвало је и чифчијско питање. Турске аге и бегови терале су српске чифчије да склапају уговоре а они који су то одбили били су протерани са имања. На позив незадовољних читлук-сахибија, турске заптије би упадале у српске домове и избацивале читаве породице са имања, вршећи притом најтеже злочине. Због тога су многи Срби избегавали да се жале вишим органима власти, бојећи се да тако не погоршају своју ситацију. Поред прогона српских чифчија са поседа, турски феудалци вршили су и узурпацију имања која су била у власништву Срба, чак и у случајевима када су они имали докуметацију (тапије) за земљу.[72] Упоредо са погоршавањем аграрних односа текао је и процес

[68] Милош Јагодић, *наведено дело*, 93–98.

[69] Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, бр. 14243/4565.

[70] АС, МИД-ППО, 1908, ред 711/5, Ф-VII, без броја, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу–Министарству иностраних дела, Скопље 19. септембар 1908.

[71] *Задужбине Косова,* Призрен–Београд 1987, 700–708; Милош Јагодић, *наведено дело*, 346–349.

[72] АС, МИД-ПП, 1909, И/17, Јаворска царинарница–Министарству иностраних дела, Јавор 20.

новог насељавања мухаџира у Старој Србији. После проглашења анексије знатан број босанско-херцеговачких муслимана напустио је своје домове и прешао у Турску. Изузев једног мањег броја који је био насељен у Македонији, већина босанско-херцеговачких мухаџира била је насељена у Рашкој области и у Косовској равници.[73] Насељавање мухаџира вршено је плански с циљем да се разбије компактност српских насеља у оним областима у којима су Срби још увек имали већину.

Серија арбанашких устанака од 1910. до 1912. године, војни походи, казнене експедиције и есклација насиља над српским становништвом поново су од Старе Србије начинили поприште свеопште анархије. Непросвећени и традиционално верни падишаху, Арбанаси су са негодовањем примили вест о збацивању султана Абдул Хамида. Чак ни долазак новог султана Мехмеда V Решада на Косово у лето 1911. године, који је неколико месеци пре доласка у Стару Србију изјавио да су Арбанаси „најлепши дијамант у круни Отоманској" није омекшао тврд став фисовских поглавара. Многи од њих су одбили да одају почаст новом султану и нису се појавили код Муратовог тулбета где је био постављен султанов чадор.[74] Арбанашке побуне против младотурске власти створиле су могућност за стварање макар привременог савеза између Србије и Арбанаса. Побуњеним Арбанасима помоћ у оружју, намирницама, новцу и прихвату избеглица пружиле су и српска и црногорска влада. Све је то требало да приближи Србе и Арбанасе и макар теоретски створи предуслов за њихов заједнички суживот у новој српској држави која би настала након слома османске власти на Балкану. Са друге стране то је требало да делује на фисовске поглаваре и бар мало поправи тежак положај српског народа у Старој Србији. Све је то, међутим, остало без успеха.[75] Иако су и представници власти, као и арбанашки главари обећавали да ће српском народу у Старој Србији обезбедити имовинску и правну сигурност, то се није догодило. Како је Србија била немоћна да политичким средствима поправи положај српског народа у Старој Србији, преостала јој је само једна опција, а то је био ослободилачки рат.

септембар 1909; Исто, 1910, No 197, Православна црквено–школска општина у Пљевљима–Министарству иностраних дела, Пљевља 27. март 1910.

[73] *Историја српског народа, књига VI–1,* 342.

[74] Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911,* 246–249.

[75] Богумил Храбак*, Арбанашки устанци 1912. године,* у: Врањски гласник, XI, Врање 1975, 178–190; Милош Јагодић, *наведно дело*, 350–362.

Извори и литература

Необјављена архивска грађа

Архив Србије

Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење

Министарство иностраних дела, Политичко одељење

Архив Српске академије наука и уметности

Историјска збирка

Објављена грађа

Докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига III, св. 2/II, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.

Документа о Рашкој области 1900–1912 (приредио Милић Ф. Петровић), Београд 1995.

Задужбине Косова (група аутора), Призрен–Београд 1987.

Милан Ракић, Конзулска писма 1905–1911 (приредио Андреј Митровић), Београд 1987.

Сведочанство о Косову 1901–1913 (приредио Бранко Перуничић), Београд 1988.

Литература

Васиљевић, Хаџи Јован.1928.*Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд: Братство.

Војводић, Михаило. 1988. *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века.* Београд: САНУ.

Гравије, Гастон. 1995. *Стара Србија и Албанци.* Приштина: Јединство.

Историја српског народа, књига VI–1, 1994. Београд: СКЗ.

Јагодић, Милош. 2009. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912).* Београд: Завод за уџбенике.

Јовановић, Александар. 1937. Четнички покрет у Јужној Србијипод Турцима. Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937. Скопље: Јужни преглед. 275–297.

Јовановић, М. Јован, Гуч, Ц. П. 1933. *Дипломатска историја модерне Европе 1878–1919.* Београд: Геца Кон.

Јовановић, М. Јован. 1938. *Борба за народно уједињење.* Београд: Геца Кон.

Јовановић, М. Јован. 1941. *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења.* Београд: Геца Кон.

Јовановић, Ф. Мирко. 1937. Значај Јужне Србије у нашем националном животу. Београд: Братство.

Косово и Метохија у српској историји, 1989. Група аутора. Београд: Просвета.

Микић, Ђорђе. 1983. *Аустро-Угарска и Младотурци 1908–1912.* Бања Лука: Институт за историју из Бања Луке.

Микић, Ђорђе. 1975. *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*. *Зборник радова,* XII, Приштина: Филозофски факултет у Приштини, 150–175.

Недељковић, Славиша. 2012. *Србија и Косово и Метохија (1856–1897), културно-просветни и национални рад.* Ниш: Филозофски факултет у Нишу.

Недељковић, Славиша. 1997. *Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године. Зборник радова* 26/27 (1996–1997), Приштина: Филозофски факултет у Приштини, 188–200.

Недељковић, Славиша. 2010. *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), у вртлогу анархије и безвлашћа. Српске студије 1.* Београд: Филозоски факултет у Београду, 195–216.

Недељковић, Славиша. 2014. *Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила). Лесковачки зборник LIV.* Лесковац: Народни музеј у Лесковцу, 69–80.

Павловић, К. Стеван. 2001. Историја Балкана. Београд: Клио.

Плана, Емин. 1976. *Народи Косова према реформама у Турској од 1902. до 1904. године, Историјски часопис књ. 1,* Београд: Историјски институт.

Поповић, Васиљ. 1996. *Источно питање.* Београд: Службени лист.

Станић, Миле. 2003. *Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића. Вардарски зборник 2.* Београд: 69–141.

Стојанчевић, Владимир. 1994. *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад: Прометеј.

Стојанчевић, Владимир. 1963. *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године. Историјски часопис XII–XIII (1961–1962).* Београд: Историјски институт. 287–317.

Ћоровић, Владимир. 1937. *Борба за независност Балкана.* Београд: Геца Кон.

Ћоровић, Владимир. 1989. *Историја Срба.* Београд: БИГЗ.

Ћоровић, Владимир. 1992. *Односи узмеђу Србије и Аустро-Угарске у XX веку.* Београд: Библиотека града Београда.

Храбак, Богумил. 1974. Косово према младотурској револуцији 1908. године. Обележја 5. Приштина: Јединство. 108–126.

Богумил, Храбак. 1975. *Арбанашки устанци 1912. године. Врањски гласник XI,* Врање: Народни музеј у Врању. 173–375.

Шалипуровић, Вукоман. 1969. *Раоничка буна, књига I.* Сјеница: Заједница образовања Сјеница.

Шалипуровић, Вукоман. 1970. *Раоничка буна, књига II.* Прибој: Општинска заједница образовања Прибој.

Шалипуровић, Вукоман. 1972. *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1912.* Нова Варош: Општинска заједница образовања Нова Варош.

Slaviša Nedeljković

THE SITUATION IN THE OLD SERBIA IN RECENT YEARS OF OTTOMAN RULE IN THE BALKANS

Summary

The last years of Ottoman rule in the Old Serbia were marked by the intensification of political, economic and agrarian relations, which was due to the weakness of the Ottoman administration that supported the lawlessness, anarchy and terror of Arnauts against unprotected Serbian population. Due to the increased Austro-Hungarian propaganda distributed by Albanians (who were supposed to serve as a bulwark against the aspirations of Serbia and Montenegro) and the inability of the Turkish authorities to control Arnauts in almost breakaway Kosovo Vilayet, Arnauts' crimes again brought into question the survival of the local Serbian population, who emigrated to the Kingdom of Serbia in large numbers. The situation further deteriorated in the early 20th century, when the collection of weapons in the Ibarski Kolasin initiated a wave of violence against the local Serbs. After those events, the European Great Powers showed a strong and direct interest into the opportunities in Old Serbia. To avoid an intervention of European countries, Porta acted promptly and, in November 1902, published a reform for Rumelia Vilayet. Turkey's reforms provoked a storm of discontent among the Arnauts. In the maelstrom of anarchy that has gripped Old Serbia, the Russian consul Gregory Ščerbina lost his life. The first years of the Young Turkish rule did not bring a proclaimed equality and empowerment to the Serbian population in Old Serbia. Turkish authorities quickly forgot many promises which they made in the first weeks after the adoption of the Constitution, so that their insincerity and suspicion of the political organization of local Christians soon began to produce results. Serbs again, to some extent and more dramatically than before, found themselves in a gap between the armed Arnauts and the Turkish government. A series of Arnauts' uprisings from 1910 to 1912, military invasions, retributive expeditions and the escalation of violence against the Serbian population again from the Old Serbia created an impression of widespread anarchy. While the representatives of the government and Arnauts' chiefs promised to the Serbs in Kosovo Vilayet that they would provide security, it did not happen. The improvement of the position of the Serbian people could be achieved only by the liberation from the Turkish rule, and the only way to do that was a war.

Key Words: Old Serbia, Serbian people, Arnauts, Porta, Turkish authorities, political situation.

Ahmet Ali Gazel[1]
Afyon Kocatepe University
Afyonkarahisar, Turkey

UDC 94:323(560)"1918"

THE PARLIMENTARY INQUIRY COMMENCED ON THE UNIONIST GOVERNMENTS IN THE OTTOMAN EMPIRE AS A RESULT OF THE DEFEAT IN THE FIRST WORLD WAR

Although the Ottoman Empire took part in the First World War with great expectations, this act tolled the death knell for the empire. The Ottomans came out of the war by signing the Armistice of Mudros in 1918, after which they were invaded by the allied powers.

Since the Ottoman Empire came out of the First World War defeated, the government searched for the culprits. Clearly, the culprits were to be found among the Unionist people and their government. During the First World War, two Unionist governments were formed. The first one was the government of Sait Halim Pasha, who signed the alliance agreement and thus prompted the Ottoman Empire to fight in the war, and the second one was the government of Talat Pasha, who succeeded Sait Halim Pasha after his resignation and served until the end of the war.

A parliamentary inquiry was commenced about the two governments in question on 4 November 1918. To sum up, the following accusations were mentioned in the inquiry proposal: (I) entering the war without any reason; (II) misinforming the assembly about the announcement and trajectory of the war; (III) refusing the advantageous conditions allies offered to our government, and being in the war on the side of Germany without taking any promise concerning the end of war; (IV) giving power to incapable commanders; (V) undermining the empire by legislating temporary laws against the constitution; (VI) hiding the war-related news from the public; (VII) refusing the peace offers of the allies; (VIII) disregarding various examples of war profiteering which brought fortune to some wealthy people; (IX) violating the freedom of the press with censorship; (X) prohibiting European newspapers from being distributed in the homeland; and, (XI) helping some gangs which endangered the lives and property of people.

The parliamentary inquiry commission, whose first meeting took place on 6 November 1918, interrogated 14 ministers from the governments in question by 19 December 1918. However, the parliamentary commission was annihilated on 21 December 1918 before discussing the inquiry report. Although the inquiry occupied an utterly important place in the 4th legislation session, it could not be

[1] agazel@aku.edu.tr

resolved successfully due to the re-annihilation of the parliamentary commission on 11 April 1920.
This study aims to give information about the parliamentary inquiry commenced as a result of the First World War, and the inquiries conducted. The main sources are the parliamentary memorandums and the inquiry reports which were published by the parliamentary commission.

Key Word: The Ottoman Empire, Union and Progress, Enver Pasha, Sait Halim Pasha, parliamentary inquiry, First World War

The Ottoman State had just terminated Turkish-Italian War and the Balkan Wars, trying to recuperate from these conflicts, while Europe was induced into political and economic rivalry, which inevitably led to the beginning of World War I. The Ottoman State took sides with the allied states in this war; however, it lost the war with its allies and withdrew from the war officially by signing the Armistice of Mudros on 30 October 1918.

The defeat in World War I was an inevitable reason to take an action to determine the ones who were responsible for this defeat. World War I was a war in which the Ottoman State fought upon the request of the members of the parliament. In this regard, not only the defeat but also the engagement in the war was negotiated in this search for those responsible for the ultimate outcome. The members of the Unionist movement and their governments were the first to be held responsible. During World War I, two unionist governments officiated. The first one was Sait Halim Pasha's Government (12 June 1913/3 February 1917), which directly induced the Ottoman State into the war by signing the alliance agreement with Germans, and the second one was Talat Pasha's Government (4 February 1917/8 October 1918) that followed after the resignation of Sait Halim Pasha and was dominated by the Unionists. Furthermore, the defeat in the war made the Party for Union and Progress lose its reputation, and this changed the dimension of the subject. It was the time to take revenge against the Unionists.

Fuat Bey, the parliamentary member of Divaniye, put forward an inquest motion to the speakership of the parliament in order to send the governments of Sait Halim Pasha and Talat Pasha to the Supreme Court (Divan-ı Ali). The president of the parliament suggested that the motion be read in the assembly, whose attendance was large on Mondays, which was approved by other parliamentary members (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1992, Devre.: 3, İctima Senesi: 5, İnikad: 10, I, pp. 82-91). In line with this decision, the inquest motion was brought to the parliamentary agenda on 4th November 1918. After the motion was given to the presidency of the parliament (four days later), the former grand vizier Talat Pasha [2], former war minister Enver Pasha and former

[2] In the letter which Talat Pasha left to the Grand Vizier Ahmet İzzet Pasha, Talat Pasha said that he wanted to account before the public and be judged; however, he abandoned this idea due to the

admiralty minister Cemal Pasha left Istanbul by boarding a German submarine on 2 November. Thus, the former grand vizier Talat Pasha, a significant name for the engagement in the war and the subsequent events, Enver Pasha, the most effective official during World War I, and Cemal Pasha, as liable as Talat Pasha and Enver Pasha, bewared of an investigation by going abroad. However, Sait Halim Pasha, in the grand vizierate, behaved differently. On 4 November 1918, the date on which the inquest motion was negotiated, Sait Halim Pasha stated that he aspired to be questioned about the events and actions which took place in his grand vizierate by giving a motion to the Assembly of Notables (Ayan Meclisi) (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 1990. Devre: 3, İctima Senesi: 5, İnikat: 7, pp. 64-68). As stated above, the parliament had already taken action towards the Supreme Court (Divan-ı Ali) before Sait Halim Pasha wanted.

The inquest motion, which Fuat Bey, the parliamentary member of Divaniye, put forward on 28 October 1918, came to the agenda of the parliament on 4 November 1918. The motion indicated the following accusations: being in the war untimely and causeless; misinforming the parliament about the announcement and trajectory of the war; refusing the offers of the allied states in favour of the Ottoman State before the war; being in the war with Germany without negotiating any benefit, prospects and duration of war; causing the war actions unsuitable for the war by entrusting the unskilled and unqualified commanders with commanding duties; appropriating and abusing the rights of the public for their own personal benefits; undermining the state by making temporary laws, orders and regulations contrary to the provisions of law, the constitution, and humanity; concealing the information about the actual situation concerning the war; refusing the peace negotiations which were suggested several times by the Allied States; damaging the economy of the country by tolerating the abuses which created an opportunity for some wealthy people to increase their fortune instead of taking the precautions which would meet the needs of the people in the times of the war; the violation of the freedom of the press and communication by arbitrary politic and military censorship and by prohibiting the European newspapers from being published in the country; helping some gangs which endangered the lives, property and honour of the people by establishing the ground for riots, and collaborating with these gangs in their crimes.

After the inquest was read, Fuat Bey, the parliamentary member of Divaniye, cast lots, and the investigation was decided to be carried out by the 5th branch (*MMZC*, 1990, Devre: 3, İctima Senesi: 5, İnikat: 11, I, pp. 103-104). The chairman of the 5th branch, which was comprised of 44 parliamentary members, Abdullah Azmi (Torun) Efendi had a meeting with his secretary, Şemsettin (Günaltay) Bey,

advices of his friends and indicated that he would return with the invitation of the Grand vizier on the day which the state gained its freedom. See Talat Paşa, 2006. *Hatıralarım ve Müdafalarım* (My Memories and Defenses), İstanbul, p. 7; Cemal Pasha stated that he did not have any action which he could not defend but the current situation and time was not convenient for this so he wanted his retirement. Nevzat Artuç. 2008. *Cemal Paşa*, Ankara, p. 331.

the parliamentary member of Ertuğrul, in the assembly at 14:00 on Tuesday, 5 November 1918, and they negotiated on the issues, such as determining the place and the date on which the branch would work and providing the clerk who would write down the words of the former minister and grand viziers. In short, Meclis-i Mebusan (The Assembly of Parliamentary Members) decided that the 5th branch would start working immediately on the following day, 6 November, with the necessary safety precautions in the outhouse which was allocated for the branch and committee (Sılan, 2010, p. 92).

In line with the decision, the 5th branch held their first meeting on 6 November 1918 and finalized the inquest on 19 December 1918, after 16 meetings.[3] The 5th branch questioned the following people in the following meetings and on the following dates: the Grand Vizier Sait Halim Pasha in the second meeting on 9 November 1918; the former minister of Public Works, Çürüksulu Mahmut Pasha and the former minister of Justice, İbrahim Bey, in the third meeting on 10 November 1918; the former minister of Education, Ahmet Şükrü Bey and the former minister of Foreign Affairs, Ahmet Nesimi (Sayman), in the fourth meeting on 12 November 1918. The investigation of Ahmet Nesimi Bey was continued in the fifth meeting on 13 November 1918. The branch also investigated the following people: the former minister of Public Works, Abbas Halim Pasha, in the sixth meeting on 14 November 1918; the former chairman of Meclis-i Mebusan (The Assembly of Parliamentary Members), and the former minister of Foreign Affairs and Justice, Halil Bey, in the seventh meeting on 23 November 1918; the former minister of Finance, Cavit Bey, in the eighth meeting on 24 November 1918. The investigation of Cavit Bey was continued during the ninth and tenth meetings on 25 and 26 November 1918 respectively.

The 5th branch continued to question the following people in the following meetings and on the following dates: the former minister of Public Works, Ali Münif (Yeğena) Bey, in the tenth meeting on 26 November 1918 after Cavit Bey;

[3] The inquest proceedings of the 5th branch were published by the Assembly. First, it was published in Ottoman Turkish in 1918. See *Said Halim ve Talat Paşalar Kabinelerinin Divân-ı Âliye Sevkleri Hakkında Divâniye Mebusu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikât Kur'a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikât ve Zabt Edilen İfadât*, İstanbul 1334. The inquest proceedings were published with the new letters by TBMM (Grand National Assembly of Turkey) in the year of 1993. See *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniyye ile Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat*, No.: 503-523. Volume: 1, Ankara 1993. The inquest proceedings were published apart from these official reports. First, they were published by Hakkı Tarık Us in the name of "Harp Kabinelerinin İsticvabı" (The Arraignment of War Cabinets) in 1993. However, the inquest proceedings of some people could not be found in this text, and the other inquests were reduced. See Hakkı Tarık Us, *Harp Kabinelerinin İsticvabı* (The Arraignment of War Cabinets), 1993. The inquest proceedings were published by Osman Selim Kocahanoğlu based on the original proceedings of TBMM (Grand National Assembly of Turkey) in 1998. See Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998.

the former minister of Commerce and Agriculture, Mustafa Şeref (Özkan) Bey, in the eleventh meeting on 27 November 1918; the former minister of Internal Affairs, İsmail Canbulat Bey, in the eleventh meeting on 27 November 1918; the former minister of Post and Telegraph, Haşim (Sanver) Bey, in the twelfth meeting on 28 November 1918; and the former minister of Food Service, Kemal Beyi, during the thirteenth and fourteenth meetings on 2 and 7 December 1918 respectively. During the sixteenth meeting, which was the last one, held on 19 December 1918, the depositions which the former sheiks al-Islam Ürgüplü Hayri Efendi and Musa Kazım Efendi sent to the branch were read. [4] Consequently, 1 grand vizier and 12 ministers working at the war cabinets were questioned, and the depositions of two sheiks al-Islam were received.

When the inquests were thoroughly evaluated, the ministers criticised Enver Pasha for the engagement in the war and military issues, and they complained about not ever being informed by him. İbrahim Bey, one of the Justice Ministers in the war period, stated that Enver Pasha did not give any information about the war.

When they asked question about the situation, Enver Pasha replied and circumvented them by saying that "these are the necessities of military operations" and "we do not have to answer". Abbas Halim Pasha also complained that it was not possible to make Enver Pasha listen to anything. The Sheik al-Islam Hayri Efendi complained that Enver Pasha did not provide any information about the war. Furthermore, even Sait Halim Pasha said that some pieces of military information, such as the invasion of Erzurum, weres concealed. In the inquest, when the Branch chairman Abdullah Azmi Efendi asked Sait Halim Pasha "Did you not recourse to the Deputy of Supreme Military Command for the unskilled and inconsistent people?", the Pasha said: "I would always tell it" but Enver Pasha would take responsibility on himself by saying "The responsibility is mine".

Although the ministers complained about Enver Pasha harshly, they almost never complained about Talat Pasha, who was involved in all issues during the engagement in the war and the war process and collaborated with Enver Pasha in many issues.

In addition, Cemal Pasha, one of the leaders in the Party for Union and Progress and the admiralty minister of the war time, was held responsible only for the policies in Syria.

Most of the ministers were not interrogated about the engagement in the war because they got into the parliament after the engagement. Almost all of the ministers said that censoring was just normal practice during the war period. Almost all of the ministers also said that they did not know anything about Teskilat-i Mahsusa.

Sait Halim Pasha, who started the engagement in the war by signing the alliance agreement on behalf of the Ottoman State and served for three years as

[4] For the inquests of ministers, see Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı'nın Son Savaşları Nedeniyle Açılan Meclis Soruşturmaları*, Ankara 2013, pp. 125-435.

a grand vizier, seemed to be weak and helpless. [5] For instance, Sait Halim Pasha, based on his experiences, expressed that the grand vizier did not have any authority because the grand vizier was at the mercy of the ministers. He also stated that the ministers would do whatever they wanted and the grand vizier was not aware of what the ministers were doing. When Şemsettin Bey, the parliamentary member of Ertuğrul, asked "Don't grand viziers have the right to change ministers who do not obey?" Sait Halim Pasha stated: "How do you change ministers if they do not resign? An interpellation should be carried out concerning their ministry that they resign due to this reason. I know how I suffer from the issue of Edirne, and I even told them how merciless they are! Even if they have a headache, they pull back but I cannot get rid of the fellow whom I do not want". When the parliamentary member of Bursa, Rıza Bey, said "For example, public notices? We did not hear about what is happening" Sait Halim Pasha gave an interesting answer "Bey, we were in the same situation. We learn the situation about the war from the public notices at the grand vizierate because they monopolize the throne. Nobody can do anything; even if they ask, they cannot get a satisfactory answer. Consequently, we could not get any information before the others". Sait Halim Pasha also said that he was not aware of military operations, even trivial issues were concealed from him, and he learned from a friend during the first days of war that there was an army of 30 or 40 thousand Ottoman soldiers at the front line of Sina.

Sait Halim Pasha admitted that the time and reasons were not suitable for the war. The Pasha said that he supported being neutral so they signed the alliance agreement for this reason. However, the Ottoman State had to be in the war with fait accompli which he was not aware of. He remarked that he was not aware of the arrival of Goeben and Breslau and the Black Sea issue. He resigned on account of the Black Sea issue but he withdrew his resignation because it was not adequate to leave the country in this calamity. The condition for withdrawing his resignation was an apology for the Black Sea issue, and this was accepted and a letter was written. Sait Halim Pasha claimed that not only the government and the minister of war but also the assembly were responsible for the calamity in World War I (Gazel, 2013, pp. 126-174).

In the inquest talks, the former minister of Education, Şükrü Bey gave the most anomalous answers compared to other ministers' replies. According to Şükrü Bey, the time and reasons were reasonable for the war because the reason of the Ottoman State to fight in the war was the attack against the navy by Russia. Based on the reports of the admiral and the speech of the minister of War at Meclis-i Vükela (The Cabinet), he said that Russians attacked the Ottoman navy. When Abdullah Azmi Efendi, the chair of the branch, said "But our navy harried the Russian navy without any reason, and this caused Russians to attack our navy", Şükrü Bey replied that this kind of explanation was improvised by the

[5] Cavit Bey claimed that these words were Pasha's attitude to save himself. Cavit Bey, *Felaket Günleri*, I (The Days of Calamity, I), (Prepared to Publish by Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000, p. 62.

enemies in order to abdicate the responsibility. Şükrü Bey added that he did not believe commanders were unskilled because the great and skilled commanders of Germany were in charge of the military forces (Gazel, 2013, pp. 214-242).

The longest inquest was led with Cavit Bey. He was the person who gave the most detailed information about the engagement in the war. He was opposed to the war so he resigned from the Ministry of Finance (Gazel, 2013, pp. 296-362).

The three most effective names during the engagement in the war and the war process, Enver Pasha, Talat Pasha and Cemal Pasha, were not questioned upon their desertion abroad.

The 5th branch also demanded to be presented with some official reports from the government. These reports were as follows: the alliance agreement and appendices signed with Germany, the diplomatic notes given by foreign ambassadors and the Ottoman State after the entrance of Goeben and Breslau to the Straits, the meetings with foreign ambassadors during the mobilization period, the cabinet negotiations on the mobilization, the cabinet decisions about the engagement in the war from the declaration of the mobilization to the end of the war, the official documents about the launch of the navy and the content of the instructions given to the captain in closed letters, the reports how the Black Sea issue emerged and progressed, the diplomatic notes given by the Ottoman State to foreign ambassadors after the Black Sea issue, the declaration protocol of the war, the reports concerning whether Germany offered to cover war expenditures, the documents about the offers which were rumoured to be offered by enemies during the war, the documents about the establishment and activities of Teskilat-i Mahsusa, the documents and decisions about the reasons and applications of the relocation, and the documents about the responsible people for the executions and relocation in Syria. The Grand Vizierate demanded that the available documents be sent to the branch by writing to the ministries on 17 November 1918 (*BOA, HR.SYS*. 2461/6). Then, the 5th branch demanded the British, Russian and French book parts which included information about the situation of the Ottoman State before and after the war and the engagement in the war, and the telegraphs which foreign ambassadors sent to their governments. Upon this request, the Grand Vizierate wanted the aforementioned parts and telegraphs to be translated and sent to the branch immediately by writing a request to the Ministry of Foreign Affairs (*BOA, HR.SYS*. 2461/28). However, the chairman of the branch demanded the documents again when these documents were not sent. On 11 December 1918, the Grand Vizier Tevfik Pasha wrote to the Ministry of Foreign Affairs and wanted the relevant documents to be sent to the cabinet immediately (*BOA, HR.SYS*. 2461/6). On 7th December 1918, the original or copy versions of books and records in the ministries of Admiralty, Internal Affairs and Foreign Affairs were demanded (*BOA, HR.SYS*. 2461/39).

The inquests were finished on 19 December 1918. After that, the 5th branch should have prepared the inquest report and sent it to the general assembly based on the

internal regulation. However, there was not an opportunity for this because Meclis-i Mebusan (The Assembly of Parliamentary Members) was cancelled on 21 December 1918, two days after the end of the inquest (*MMZC*, Devre: 3, İctima Senesi: 5, İnikat: 29, I, p. 364). Meclis-i Mebusan could be opened on 12 January 1918, at the beginning of the legislative year. In this assembly, the last assembly of the Ottoman State, the unfinished inquest about World War I was brought to the agenda again. Abdullah Azmi Efendi, the chairman of the 5th branch, who investigated Sait Halim Pasha and Talat Pasha governments in 1918, and Yahya Sezai Bey, the parliamentary member of Kala-i Sultaniye (Çanakkale), made a motion which suggested that the inquest be continued by the new assembly on 12 February 1920 by stating that the previous assembly was cancelled before the inquest was finished. The motion was accepted, and it was decided that the inquest would be continued by the 2 branch (Gazel, 2013, pp. 445-446). However, the inquest about World War I, the last Ottoman war, was not concluded as the others because the Assembly of Ottoman Parliamentary Members was adjourned on 19 March 1920 until a safe working environment was provided, and it was cancelled on 11 April 1920. The issue was not brought to the agenda at the Grand National Assembly of Turkey (TBMM).

In conclusion, it was not possible to ballot about whether the parliamentary members, who played a significant role in the engagement of the Ottoman State in World War I, would be sent to the Supreme Court so there was not an opportunity to investigate the parliamentary members. Although the parliamentary members were not investigated, the inquest which was carried out by the assembly left deep significant traces regarding both Turkish political history and history of Turkish democracy.

References

Artuç, Nevzat.2008. *Cemal Paşa,* Ankara 2008.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (BOA, HR.SYS), 2461/28.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı BOA, HR.SYS. 2461/39.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı BOA, HR.SYS. 2461/6.

Cavit Bey.2000. *Felaket Günleri,* I, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul.

Gazel, Ahmet Ali. 2013. *Osmanlı'nın Son Savaşları Nedeniyle Açılan Meclis Soruşturmaları*, Ankara.

Kocahanoğlu, Osman Selim. 1998. *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (*MAZC*). 1990. Devre: 3, İctima Senesi: 5, İnikat: 7, Ankara.

Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniyye ile Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat.1993. No: 503-523,I, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,(MMZC). 1992. Devre.: 3, İctima Senesi: 5, İnikad: 10, I, Ankara.

Said Halim ve Talat Paşalar Kabinelerinin Divân-ı Âliye Sevkleri Hakkında Divâniye Mebusu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikât Kur'a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikât ve Zabt Edilen İfadât.1334.İstanbul.

Sılan, Necmeddin Sahir.2010. *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım,* (Hazırlayan: İsmail Dervişoğlu), İstanbul.

Talat Paşa.2006.*Hatıralarım ve Müdafaalarım*, İstanbul.

Us, Hakkı Tarık.1933. *Harp Kabinelerinin İsticvabı*.

Ahmet Ali Gazel

ISTRAGE PARLAMENTARNE KOMISIJE PROTIV UNIONISTIČKE VLADE TURSKOG CARSTVA ZBOG PORAZA U PRVOM SVETSKOM RATU

Rezime

Mada je Osmansko carstvo ušlo u Prvi svetski rat sa velikim očekivanjima, ovaj čin je predstavljao posmrtno zvono koje je označilo njegov kraj. Osmansko carstvo je okončalo svoje učešće u ratu potpisivanjem Primirja u Mudrosu 1918. godine, nakon čega su ga napale savezničke snage.

Pošto je Osmansko carstvo izašlo iz rata poraženo, vlada je želela da utvrdi ko je odgovoran za ovaj poraz. Bilo je jasno da je odgovorne trebalo tražiti među unionistima i članovima njihove vlade. Tokom Prvog svetskog rata, oformljene su dve unionističke vlade. Prva je bila vlada Sait Halim-paše, koji je potpisao sporazum o savezništvu i time uveo Osmansko carstvo u rat, a druga vlada Talat-paše, koji je nasledio Sait Halim-pašu nakon što je ovaj dao ostavku i ostao na čelu vlade sve do kraja rata.

Istrage parlamenta protiv dve pomenute vlade počele su 4. novembra 1918. Istražni postupak je naveo sledeće optužbe: (I) ulazak u rat bez ikakvog razloga; (II) odbijanje da se skupštini prenesu prave informacije vezane za najavu i tok rata; (III) odbijanje povoljnih uslova koje su saveznici ponudili vladi, i učešće u ratu na strani Nemačke bez ikakvih konkretnih informacija vezanih za kraj rata; (IV) postavljanje nesposobnih komandanata; (V) potkopavanje carstva putem donošenja privremenih protivustavnih zakona; (VI) skrivanje od javnosti informacija vezanih za tok rata; (VII) odbijanje mirovnih ponuda saveznika; (VIII) zanemarivanje različitih slučajeva ratnog profiterstva koje je donelo veliko bogatstvo nekim već imućnim građanima; (IX) narušavanje slobode štampe putem cenzure; (X) zabrana

evropskih novina u zemlji; i, (XI) pomaganje nekim bandama koje su dovodile u opasnost imovinu i živote ljudi.
Parlamentarna istražna komisija, koja se prvi put sastala 6. novembra 1918, ispitala je do 19. decembra 1918. godine 14 ministara iz već pomenutih vlada. Međutim, parlamentarna komisija je ukinuta 21. decembra 1918. pre nego što je uspela da razmotri izveštaj istrage. Mada je ova istraga imala važno mesto u radu četvrte zakonodavne sesije, ona se nije mogla uspešno okončati jer je parlamentarna komisija ponovo ukinuta 11. aprila 1920.
Ovaj rad ima za cilj da pruži neke informacije vezane za istragu parlamentarne komisije koja je počela nakon Prvog svetskog rata. Osnovni izvori rada su memorandumi parlamenta i izveštaji istrage koje je objavila parlamentarna komisija.

Ključne reči: Osmansko carstvo, unionisti i napredak, Enver-paša, Sait Halim-paša, istraga parlamenta, Prvi svetski rat

Срђан Словић
Весна Зарковић
Институт за српску културу
Приштина - Лепосавић, Србија

УДК 94(100)"1914/1918"
327.51(4:497.11)"1914/1918"

ОДНОСИ МЕЂУ САВЕЗИМА КАО ЈЕДАН ОД ГЛАВНИХ УЗРОКА ИЗБИЈАЊА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА[1]

Први светски рат је имао више узрока. Немогуће је издвојити само један, али је равнотежа снага међу савезима сигурно један од најважнијих. Овоме треба придодати и милитаризам, империјализам, национализам и унутрашњу ситуацију у оквиру чланица савеза. Ови чиниоци су такође утицали и на односе између савеза. Неки историчари избијање Првог светског рата тумаче као *sui generis case*, али је однос моћи међу савезима и у оквиру њих кључ за разумевање избијања рата. Перцепција моћи међу њима је веома битна за објашњење ратоборности великих сила пре 1914. године и неспремност да се преузму ризици мира, као и разлога зашто је рат избио баш те године.
Све до 1905. године водеће силе у Европи биле су Немачка, Енглеска и Русија. Русија и Немачка су биле скоро једнаке по свим параметрима моћи, а одмах иза њих је била Енглеска. Француска, Јапан и Аустроугарска су биле силе нижег ранга. Савез између Немачке и Аустроугарске је био благо инфериоран у односу на руско-француски савез. Приближавање Енглеске француско-руском савезу а касније и Русији, значило је превагу на страни сила Антанте, јер Италија није играла искрену улогу у Тројном савезу.
Сам рат је отпочео у источној Европи и то онда када су Србија, Аустроугарска, Русија и Немачка одлучиле да рат и ризик његовог избијања постану прихватљива опција. Након Друге мароканске кризе и балканских ратова, велике силе и њихови савезници међу малим силама, почели су да воде тријумфалистичку и мање опрезну политику. Српска влада није довољно преговарала са Бечом, а Аустроугарска је била поново оптерећена балканским проблемом, јер је њен утицај почео да слаби. Русија је била осокољена успесима Србије и почела да води офанзивнију политику према Аустроугарској и Немачкој, а сама Немачка била је забринута поновним руским наоружањем. Убиство Франца Фердинанда је само убрзало рат, па су у року од месец дана заратиле Аустроугарска и Србија, а касније се рат проширио на Европу.

Кључне речи: Први светски рат, савези, велике силе, Балкан, милитаризам, национализам, одлуке

[1] Рад је настао у оквиру пројекта „Материјална и духовна култура Косова и Метохије" ев. бр 178028, који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

1. Учвршћивање савезничких позиција пре избијања рата

Кризе које су избиле непосредно пре Првог светског рата биле су одговорне за консолидацију већ образованих савеза и антанти. Ради се о Анексионој и Другој мароканској кризи. Русија, Енглеска и Француска су образовале Тројну антанту, а Немачка, Аустроугарска и Италија Тројни савез.[2] Односи између савеза били су антагонистички, мада је у одређеним елементима долазило и до политике детанта. Основно обележје савеза који су се заокружили у првој деценији XX века била је њихова крутост. Једноставно, затварали су се у себе и више личили на блоковске савезе биполарне равнотеже снага, него на мултиполарну, која је карактерисала европске односе током XIX века. Равнотежа снага која је инаугурисана концертом великих сила после Бечког конгреса 1815. године била је права равнотежа где је улогу уравнотеживача играла Енглеска, јер није дозвољавала да нека од великих сила добије превагу. Међутим, нешто више од деценије пре избијања Првог светског рата дошло је до промене у систему савеза.

Дотадашњу равнотежу покушала је да наруши Немачка, чији је раст био импресиван. Њена тешка индустрија је крајем XIX века претекла енглеску, а раст БНП-а био је двоструко већи од раста енглеског. У другој половини XIX века Енглеска је поседовала 25% светске индустријске производње, да би до

[2] До образовања савеза је почело да долази у другој пловини XIX века. На иницијативу Бизмарка 1879. године дошло је до образовања савеза између Немачке и Аустроугарске. Немачка је овим добила поузданог партнера у борби против Русије, али јој је стварао и обавезу подршке аустријским интересима на Балкану. Савезу се 1882. године придружила Италија, јер је Француска анектирала Тунис. Италија није била поуздан савезник, јер је склапала тајне споразуме са Француском како би освојила либијску престоницу Триполи. Француској је, заузврат, гарантована позиција у Мароку. Бизмарк је и даље одржавао добре односе са Русијом, желећи да избегне рат на два фронта.
После 1890. године, након смене Бизмарка, Немачка је почела да води другачију политику. За разлику од Бизмарка, који је заговарао праву равнотежу снага уз мању агресивност савеза, Кајзер Вилхелм II је био доста амбициозан, исхитрен и агресиван и желео да од Немачке направи не само европску, већ и светску силу. Заговарао је политику *Drang Nach Osten* (Продор на Исток) уз колонијалну и поморску експанзију. У периоду од 1890–1907. године успео је да од себе одбије Русију, Енглеску и Француску, чиме је ојачао антинемачки савез. Услед оваквог стања ствари, Русија се окренула Француској, непомирљивом противнику Немачке. У почетку је било проблема око склапања савеза, јер се радило о односу између републиканске Француске и царистичке Русије, али их је претећа опасност од Немаке зближила. Након овог савеза склопљеног 1893. године, Француска више није била у изолацији. Енглеска је, након савеза са Јапаном, трагала за европским савезником и нашла га такође у Француској. Пошто су решиле спорове везане за колоније у Африци, јер су увиделе да им је главни супарник по колонијалном питању Немачка, склопиле су споразум 1904. године (Entente Cordiale). Признале су једна другој интересне сфере у Африци, а на руку им је ишла и смрт енглеске краљице Викторије, чији је син Едвард VIII био више наклоњен Француској. Најзад, 1907. године споразум су склопиле Енглеска и Русија након решавања супарништава по колонијалним и трговинским питањима на Блиском и Далеком истоку (Персија, Авганистан и Тибет).

пред почетак рата немачки удео порастао на 15%, а енглески се смањио на 10%.[3] Нешто од своје индустријске снаге Немачка је претворила у војне капацитете, са посебним акцентом на поморско наоружање. Овде је Енглеска била најрањивија, јер је вековима била најјача поморска сила у свету. Изградњом друге највеће морнарице у свету, Немачка би постала светска сила, што је био и циљ политике кајзера Вилхелма II. Енглеска је почела да страхује да би могла остати изолована и била у немогућности да брани своју империју. Основа енглеске политике током XIX века била је *splendid isolation*.

Верни пратилац Немачке била је Аустроугарска, чији су планови били везани за Балканско полуострво. Управо, њено деловање на Балкану довело је до избијања Првог светског рата. Након Париског мира 1856. године поједине европске земље усмериле су пажњу на подручје Старе Србије. Аустроугарска је своје политичко тежиште ставила на Балкан, нарочито после дипломатских и војних пораза у Италији 1859. и код Садове у Пруској 1866. године. Њен план је подразумевао продор ка Солуну преко Косова и Моравско-вардарском долином. Ову тврдњу поткрепљује чињеница о успостављању гарнизона у Новопазарском санџаку, који је постао политички земљоуз за раздвајање Србије и Црне Горе, што је и било у основи аустроугарске политике. Аустроугарски политичари су често изјављивали да неће дозволити спајање Србије и Црне Горе, чак и по цену рата.[4]

Поред Аустроугарске и осталих великих сила и балканске државе су имале своје интересе и планове у погледу територије Старе и Јужне Србије. То су, у првом реду, Србија и Бугарска, затим Црна Гора и Грчка, а извесних, минорних планова имала је и Румунија. С обзиром на чињеницу да су се збивања одигравала на територији, тада у Османском царству, не сме се изгубити из вида да је оно утицало на развој ситуације више од свих балканских држава. Ипак, утицај балканских држава, укључујући и Османско царство, био је слабији у односу на онај који је долазио од стране великих сила. О значају њиховог мишљења говори изјава лорда Дербија да „ниједна промена обавеза од 1856. и 1871. [године]*неће вредети без пристанка Сила* које су учествовале у тим уговорима“.[5]

Деловање великих сила имало је више аспеката. Оно је омогућено, осим њиховом моћи, и Берлинским конгресом, који је то одлукама дозволио, а Османско царство обавезао на поједине уступке. Преузете обавезе биле су потиснуте на одређено време, све до отварања Јерменског и Критског питања. Ови догађаји скренули су пажњу Европи на неизвршавање преузетих обавеза од стране Османског царства, пре свега у погледу побољшања поло-

[3] Dž. Naj, *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, sa engleskog preveo Dragan Simić, Stubovi kulture, Beograd, 2006, str. 105–118.

[4] *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1983, стр. 275–276.

[5] Васиљ Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 2007, стр. 143.

жаја хришћана. Зато европске силе инсистирају на увођењу реформи којима би се ово осетљиво питање решило. Османско царство суочено са бројним проблемима није могло да одбије овај захтев европских сила, али није имало ни искрену жељу да га спроведе. Зато турска држава пребацује отпор против увођења реформи на Арбанасе, који после епитета бранитеља царства добијеног заслугом Берлинског конгреса, постају и главна антиреформна снага. Деловање, или боље речено неделовање, турске државе омогућило је да се антиреформни покрет чврсто усади међу Арбанасима; из њега је проистекло Арбанашко питање. Томе је свакако допринело и смишљено деловање аустроугарске државе, што се најбоље огледа у изузимању територије Косова и Метохије у највећој мери из реформне акције, која је, после више ломова уследила 1903. године. Сталном пропагандом међу Арбанасима о кривици српског народа за увођење реформи и одузимање територије Османског царства Аустроугарска је подстицала и одржавала стање безакоња на овој територији. Иза тога крила се намера да на неком новом конгресу Аустроугарска добије нови мандат и запоседне нове области на југоистоку.

Највећег такмаца на овим просторима Аустроугарска је имала у Русији. То је решила склапањем споразума с овом државом 1897. и 1903. године[6], у којима је Аустроугарска званично заговарала принцип status quo, а незванично, деловањем међу Арбанасима и македонским комитетима, чинила све да тај принцип пропадне. Таквом акцијом куповала је време знајући за руску заузетост на Далеком истоку.

Иако су Аустроугри сами тврдили да ће се залагати за одржавање добрих односа са Русијом, постојале су три, по њима, важна питања у којима не би били попустљиви.

1) Аустроугарска не може дозволити да нека друга сила учврсти свој положај у Албанији и да за њу Јадранско море буде затворено.
2) Аустроугарска никада неће дозволити уједињење Србије и Црне Горе.
3) Према мишљењу бечког кабинета питање Дарданела ниједна сила не може да решава једнострано. С аустроугарске стране су се могле чути и изјаве да никада не би трпели Русе „у Константинопољу". По њима, Руси би у Константинопољу представљали перманентну опасност за одржавање Хабзбуршке монархије и руски утицај би отуда досегао до Босне и Херцеговине.[7]

Ситуација у којој се Русија нашла на Далеком истоку праћена је с посебном пажњом у Европи. У Аустроугарској су се чули гласови прекора упућени грофу Голуховском, министру спољних послова, услед недостатка

[6] Михаило Војводић, „Аустро-руски споразум 1897. године" у: *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999, стр. 113, 118.

[7] *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914*, 18. Band, I, Berlin 1924, Nr. 5435, str. 99–101.

иницијативе и непредузимања одговарајућих корака на Балкану. Тако је војни аташе, принц Хоенло изјављивао да аустроугарско-руски споразум може да буде делотворан само уколико догађаји не пређу линију од Босне према Солуну која представља источну границу подручја које Аустроугарска сматра искључиво својом интересном сфером. Можда је ова изјава представљала репродукцију војних кругова спремних да крену у рат.[8]

Погодно тло за остварење својих циљева Аустроугарска је нашла међу Арбанасима. Познати су бројни примери који упућују на Арбанасе, као узрочнике нереда, због којих их је Аустроугарска штитила. Зато је често долазила у сукоб са Србијом, која није могла да остане равнодушна према злоделима која су вршена над српским становништвом у Старој и Јужној Србији. Желећи да потисне утицај и смањи интересовање Србије за ове просторе Аустроугарска није бирала средства. Тако се у Бечу 1902. године могла чути изјава „да ће Аустроугарска узети саму Србију, ако се ова умеша у маћедонске нереде“.[9] И годину дана раније 1901/02. аустроугарски министар спољних послова Голуховски је, на помен Србије, „помињао топове“.[10] Из напред наведеног произилази да је за аустроугарске политичаре застрашивање било погодно средство које би умирило не само Србију, него и друге балканске државе.

Намере и циљеве Аустроугарске могу се уочити и приликом поделе појединих области реформних вилајета међу великим силама. Иако је у почетку било предвиђено да Италија добије серски крај, предлог није био прихваћен.[11] Након дужег прегањања и надмудривања око поделе жандармеријских рејона између представника великих сила одлучено је да Аустроугарска добије Косовски, Италија Битољски вилајет, док су остале земље добиле поједине санџаке на управу: Русија – Солунски санџак, Енглеска – Драмски, а Француска – Серски.[12]

Међутим, намере Аустроугарске су биле очигледне, како за српски народ, тако и за њихове политичаре. Према посланику Краљевине Србије у Берлину М. Ј. Милићевићу „коначно решење балканских питања зависило је од историјских основа и много крупнијих начела, суревњивости великих сила, која су се у тим преговорима огледала, а не у ситном питању хоће ли ова или она сила имати неколико официра у овој или оној области“.[13]

---

[8] *Die Grosse Politik*, 18. Band, I, Berlin 1924, Nr. 5573, str. 318–323.

[9] Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, стр. 35.

[10] Исто, стр. 31.

[11] Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко просветно одељење (=ППО), 1904, Р ред 93 (I), ПП бр. 576, Рим 7. фебруар 1904.

[12] *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909*, предговор и редакција др М. Миноски, избор на документи и превод мр Г. Стојчевски, Скопје 2002, док. 52, стр. 201.

[13] АС МИД ППО 1904, Р ред 93 (I), Пов. № 86, посланик М. Ј. Милићевић – Николи Пашићу,

И након поделе области три вилајета међу великим силама, Аустроугарска је остала доследна својој политици. Она је, избегавајући да се реформна акција прошири на читав Косовски вилајет, доприносила томе да ситуација буде лоша. Полазила је од политике што горе – то боље, рачунајући да ће лоша ситуација у Косовском вилајету довести до тога да она, као и у случају Босне и Херцеговине, добије мандат да окупира ове крајеве.

У годинама непосредно пре избијања рата, Француска и Русија су желеле да већ оформљену Тројну антанту преобразе у савез, организацију са чвршћом дисциплином и оданошћу. У том циљу Француска је вршила перманентан притисак на Енглеску да се договори са Русијом око поморских аранжмана на Далеком и Блиском Истоку. Истовремено, радила је на одбрани својих војних и поморских аранжмана са Енглеском. У том циљу је сер Едвард Грej заједно са Винстоном Черчилом, првим лордом адмиралства, отпочео преговоре са Русијом. За њих је сазнала Немачка, али је Грej све негирао. Берлин је сумњао и у војне и поморске аранжмане између Енглеске и Француске.[14] Француска је константно вршила притисак на Русију да врши модернизацију своје армије како би успешно парирала Немачкој. У том циљу јој је дала кредит за консолидацију железнице, која би умногоме олакшала кретање руских трупа. Рејмон Поинкаре, прво премијер, а касније председник Француске уноси жестину у француску дипломатију и тиме ојачава везе са Русијом. Успео је да допринесе доношењу Закона о трогодишњој војној обавези, што је повећало број француских трупа у активној служби.[15] Лидери Тројног савеза и Антанте били су веома активни у месецима након Мароканске кризе око Агадира. Француска је послала своје трупе 1911. године да помогну профранцуском султану од Марока. Немачка се овоме успротивила и желела компензацију на територији француског Конга и послала топовњачу у Агадир на мароканској обали. Британска флота је била у приправности. Кајзер не би устукнуо да француски и немачки банкари нису лобирали против рата. Међутим, ови догађаји су указали на велики успон Немачке чега се јавно мњење Европе плашило. Немачка је у оваквим ситуацијама показивала нефлексибилност. Тачно је то да су „Немци имали амбиције светских размера“[16], али су то покушали да остваре окрећући више савезника против себе, потпуно супротно начину на који је радио Бизмарк. Кајзер Вилхелм II је форсирао тврду, а занемарио меку моћ. Од Енглеза су Немци начинили непријатеље изазивајући их

министру иностраних дела, Берлин 26. март 1904.

[14] Z. Steiner, *Britain and the Origin of the First World War*, London, 1977, nav. prema: Samuel Williamson, „The Origins of the First World War“, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol 18, No 4, 1988, p. 795.

[15] Детаљније видети у: J. F. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, London, 1983.

[16] Dž. Naj, *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju...* op. cit., str. 107.

у поморској трци у наоружању, Русима су се замерили због питања Турске и Балкана, а Французима због протектората у Мароку. Кајзер је користио методе застрашивања, верујући да ће тако придобити Енглеску. Резултат је био обрнут: Енглеска је гурнута у француске руке. Једноставно, Немачка је својим уљуљкањем међународног система полако улазила у рат.

Остало је да се чланице Тројног савеза међусобно подрже и признају своје интересне сфере. Италију су и Немачка и Аустроугарска подржале у њеним намерама да освоји Триполи, за који је морала да ратује са ослабљеним Османским царством. Савез са Италијом је продужен на пет наредних година што је било сасвим пристојно од полупоузданог савезника какав је била Италија. Маневрисали су око својих позиција у Малој Азији и Албанији, која је посебно била предмет несугласица између Италије и Аустроугарске. Посебно је самопоуздање монархије било пољуљано Балканским ратовима. Након ових ратова, односи између Србије и Русије су знатно поправљени. Русија је подржавала Балкански савез потписан у пролеће 1912. године, који је био противан интересима Аустроугарске и Турске. Русија је подржала и тадашњег српског премијера Николу Пашића, који је већ био у сукобу са српским војним врхом. Власт је изгубио у јуну 1914. године, али га је на притисак Русије краљ Петар I поново поставио за премијера.[17] Посебан балкански проблем за Тројни савез представљала је Румунија. Румунија је била на ивици изласка из споразума са Тројним савезом, што би умногоме отежало ситуацију Аустроугарској на Балкану. Балкански ратови су подстакли румунски национализам, тако да су Румуни у Трансилванији тражили промену свог статуса у оквиру монархије. Да би решио ситуацију, Беч је крајем 1913. године послао свог изасланика Чернина у Букурешт. Посета није дала никакве резултате. Руски министар спољних послова Сазонов је посетио Трансилванију у циљу пружања подршке румунском живљу. Након тога, гроф Берхтолд је Румунију сматрао изгубљеним савезником. Од тада, Русија се све више сматрала одлучујућим чиниоцем рата.[18]

2. Перцепције моћи Русије као један од узрока избијања рата

Из горе наведеног се јасно види да је Русија заиста била један од одлучујућих чинилаца избијања рата. Њена увећана моћ и модернизација наоружања, уз константно добру конфигурацију тла и бројност становништва, могли су да представљају велики изазов Немачкој и превагу у односима између савеза. Независно од пораза у рату са Јапаном, **Енглеска** је Русију респектовала као велику силу како у погледу квалитета њене пешадије, тако и одбрамбене способности. Сматрало се да би Русија могла да се супротстави

[17] V. Dedijer, *The Road to Sarajevo*, New York, 1966, str. 385–388.

[18] S. Williamson, „The Origins of the First World War"... op. cit., str. 796–797.

и неком од савеза у одбрамбеном рату, а не само појединој држави. Енглески аташе је у Сант Петерсбургу 1908. године истакао да „у Русији постоје јаке снаге на граници са изузетно развијеним системом железнице“.[19] Војни аташеи су, надаље, констатовали стални напредак у војној обуци, дисциплини и модернизацији, тако „да је питање времена када ће у потпуности моћи да парира снагама Запада“.[20] Из изгубљеног рата са Јапаном Русија је извукла велике поуке у тактичком и организационом смислу. Једна од слабости руске војске била је ратна морнарица, која није покварила општу слику енглеских аташеа у Сант Петерсбургу. Једино се Енглеска бојала руског повлчења пред немачким ултиматумом за време анексионе кризе у Босни и Херцеговини. Руски премијер Столипин је тада изјављивао да „Русија још није спремна за рат, јер није у стању да парира удруженим снагама Аустроугарске и Немачке. За тако нешто ће бити спремна за 3–4 године“.[21] Било је и оних који су сумњали у руску моћ, јер су били престрављени немачким војним расходима и излаз видели у приближавању Русије енглеско-француској антанти.[22] Пад руске моћи је штетио европској равнотежи снага, па су Француска и Енглеска желеле њен брзи опоравак. Сер Ајр Кроу и Николсон су Русију сматрали веома озбиљним чиниоцем који је у истој равни са Немачком. Чланице Антанте су очекивале да ће Русија анулирати моћ Аустроугарске, а Немачку одвући са западног фронта.

Француска је у периоду после окончања руско-јапанског рата била скептична у погледу силе способне да ограничи моћ Немачке. Извештаји војних аташеа из тог периода о томе најбоље сведоче.[23] Међународне кризе које су претходиле избијању рата из 1908, 1911. и 1912. године биле су сасвим довољни показатељи о руској снази. Посебно је током Друге мароканске кризе било јасно да ће Русији требати две до три године да буде спремна за рат са Немачком. Током Балканских ратова Русија је савезницима јасно ставила до знања да „чак иако Аустроугарска нападне Србију, Русија не би отворено ушла у рат“.[24] Међутим, након 1912. године, став Француске према руској моћи се мења. Француска је била посебно задовољна величином руске армије, квалите-

[19] W. C. Wohlforth, „The Perceptions of Power: Russia in pre-1914 Balance“, *World Politics*, Vol 39, No 3, 1987, str. 355.

[20] K. Neilson, „Watching the 'Steamroller': British Observers and the Russian Army before 1914“, *Journal of Strategic Studies* 8, 1985, str. 211.

[21] W. C. Wohlforth, „The Perceptions of Power: Russia in pre-1914 Balance“... op. cit., str. 357.

[22] British Documents on the Origins of the War, London, 1927–38, X, Pt, 2, str. 767.

[23] Војни аташе Француске у Русији из тог периода, генерал Мулен, истицао је да ће требати још три до четири године како би Русија могла да парира Немачкој. Заступао је тезу да оно што Немциураде за годину дана, Русима за исто треба дупло времена.

[24] Детаљније видети у: *From the History of the Onset of the First World War: Russian-French Relations 1912–1914*, Masow University, 161, str. 148.

том наоружања и стратегијском мрежом железнице. Још један од суштинских чинилаца који је утицао на промену става Француске према руској моћи било је руско скретање од дефанзивне ка офанзивној стратегији, јер се очекивало да ће Немачка гро својих снага стационирати на западном фронту. У оваквој констелацији односа створила би се прилика да Русија изведе *Blitzkrieg* против Немачке, јер се претпостављало да је Немачка слабија на источном фронту.

Француска је, желећи по сваку цену реванш Немачкој за поразе у претходним ратовима, и даље сумњала у офанзивну моћ Русије. Овог пута је за Жофра, главног команданта оружаних снага Француске, једна од препрека могла бити унутрашња ситуација у Русији. Посебно је указао на пораст значаја радничких организација које би својим штрајковима, тарифним акцијама и демонстрацијама могле да поремете руску „мобилизациону машинерију". Убрзо након тога, а уочи избијања рата, Русија је усвојила „Велики Програм" наоружавања у циљу повећања своје војне способности у односу на Немачку. Дакле, све док се Русија по главним параметрима моћи није изједначила са Немачком, рат није ни могао да почне. Просто је невероватно колико је требало снаге и воље да се успостави антанта између царистичке Русије и републиканске Француске засноване на принципима народног суверенитета. Француска је у припреми Русије за рат играла и на карту патриотизма у Русији, чему би избијање рата и допринело.

У немачким аналитичким круговима се успон моћи Русије веома озбиљно узимао у обзир. Очекивало се да ће руска моћ током 1914. године досећи ниво из 1905. године. До тада је **Немачка** сматрала да је Русија у односу на њу инфериорна по три параметра моћи: војна сила, економско-финансијско стање и друштвена кохезија. Немачка се посебно уздала у овај трећи параметар, јер је Русијом кружио „баук револуције". Немачка је сматрала да током анексионе кризе у Босни и Херцеговини Русија неће да преузме ризик рата услед неприпремљености и унутрашње друштвено-политичке ситуације. У том циљу је немачки канцелар Билов потврдио аустријском министру спољних послова Еренталу следеће: „сагласан сам са вама да у овом тренутку Русија није у позицији да инаугурише активну политику".[25] Током Балканских ратова, Русија је била у фази реорганизације своје армије, оружја и опреме за рат. Цар Никола није био оптимиста у скорашњи улазак у рат због веома јаке Немачке и руског „баука револуције". Немачка је, са своје стране, била забринута растућом моћи Русије и није желела много да чека. Изузетно се плашила „квантитативних показатеља Русије, балтичке флоте Русије и стратегијских железница".[26]

Аустроугарска је перцепирала руску моћ слично немачкој. Током анексионе кризе, Ерентал је сматрао да Русија неће бити у стању да спрово-

[25] L. Britter, *Austria-Hungary's Foreign Policy from the Bosnian Crisis in 1908 to the Outbreak of War in 1914*, Wienna and Leipzig, Österreichiescher Bundesverlog, 1930, str. 15.

[26] W. C. Wohlforth, „The Perceptions of Power: Russia in pre-1914 Balance"... op. cit., str. 362.

ди своју офанзивну политику. Услед такве позиције Русије, Аустроугарска је била спремна за превентивни рат против ње. Међутим, почев од 1912. године, побољшањем унутрашње ситуације у Русији, војних реформи и скраћења времена потребног за мобилизацију, аустроугарски званичници су постајали много обазривији. Од тада су сви почели озбиљно да схватају руску офанзивну моћ.[27] Како се током 1913. године ситуација све више одвијала у корист Русије, више се није говорило о њеним способностима, већ и њеним намерема. Тренутна расподела моћи је још увек била на страни Централних сила, али је драстично смањена у односу на период након руско-јапанског рата. Аустроугарска је и даље водила велику кампању против Србије, чему се угарски премијер Тиса супротстављао. Аустроугарска је била војно снажнија од Србије, али је морала да рачуна и на рат са Румунијом, Црном Гором и Русијом, што јој није ишло у прилог.

Најзад, и сâма **Русија** није била сигурна у сопствене могућности ратовања. Током анексионе кризе руски званичници су сматрали да Русија још није била спремна за рат, јер је ⅓ њених војних капацитета била ангажована на унутрашње немире. Током Друге мароканске кризе, независно од тога што је ратни план био усвојен, а француска инсистирала на руској подршци јер им је Мароко представљао интересну сферу од великог значаја, цар Никола је и даље био неодлучан. Одговорио је полудипломатски да „Руси још увек нису завршили са припремама за рат“.[28] Чињеница је да Русија још увек није била спремна за рат, а поготово онај офанзивни. Једино што би се од ње у том тренутку могло очекивати, јесте да одговори на немачку мобилизацију, тиме што ће убрзати сопствену.

Балкански ратови су били добар тест за Русију и њен улазак у рат, али она је и даље себе сматрала неспремном за рат. То мишљење је делио и министар спољних послова Сазанов, који је такав став заузео на Савету министара крајем 1912. године. Русија је неспремност за рат образлагала страхом од сукоба са Немачком, неспремношћу армије и недостатком патриотизма услед поменутих унутрашњих немира. Руски војни планови су почели да попримају офанзивнији карактер тек почетком 1913. године, а сам план је предвиђао офанзивну акцију против Немачке и Аустроугарске. Планирана офанзивна акција била је резултат повећаних могућности и самопоуздања стеченог напретком у војној техници и реформи у друштву.

Један од узрока рата могао би бити и дипломатска криза везана за стационирање немачке војске у Цариграду под командом генерала Вон Сандерса, што је иритирало Русију, која је била спремна да уђе у рат са Немачком али само у савезу са Енглеском и Француском. Ова криза је показала да Русија и савезници још нису били спремни да уђу у отворени рат са Немачком. Штавише, Русија је оклевала да уђе у рат и након упућивања аустроугарског

[27] Memoari ambasadora Thurn-a, Ministarstvo spoljnih poslova, Ö-UA, Fa 29, IV, 794, str. 822.

[28] W. C. Wohlforth, „The Perceptions of Power: Russia in pre-1914 Balance“... op. cit., str. 367.

ултиматума Србији, јер „њена флота и армија још увек нису досегле ниво Немачке“.[29] Криза у Цариграду је Немачкој дала јасан сигнал о руским мобилизацијским плановима. По први пута се дешава да се две балтичке силе директно конфронтирају, а да протагонист није Немачка, већ Русија.[30]

3. Односи између супарничких савеза непосредно пре избијања рата

Односи међу савезима су били углавном непријатељски и оптерећени ратном реториком. Међутим, било је и момената сарадње и чињења уступака. Основни циљ међу савезима био је задржавање балканских превирања на ниво из лета 1913. године. Немачка и Русија су мало утишале своје ратне реторике, а Аустрија је инвестирала у руске фабрике оружја. Династијске посете су такође биле актуелне. Овакво стање није трајало дуго, тако да је на снагу ступила нова доктрина – доктрина офанзивног рата, док је она о *Blitzkrieg*-у била превазиђена. Немачка, Аустроугарска и Енглеска су дефинисале нове планове офанзивног рата, за који се веровало да ће донети брзи успех. Проблем се састојао у чињеници што ниједна земља није разматрала питање шта би се десило уколико успех не би дошао одмах након отпочињања рата. Епилог оваквог стања била би пат позиција.

Од свих великих сила у најтежем положају била је **Аустроугарска**. Њена мета, Србија, се охрабрила успесима у Балканским ратовима удвостручивши своју територију, а иступање Румуније из Тројног савеза створило је још једну границу коју је требало бранити. Реванш Србији је отежан бугарским поразом у Другом балканском рату. У том циљу су се у мају месецу 1914. године састали Конрад вон Хоцендорт, шеф аустријског генералштаба, и Хелмут Молтке, његов пандан из Немачке. Циљ састанка било је преиспитивање руске претње. Хоцендорт је тражио мобилизацију већег броја немачких трупа на источном фронту, а Молтке се залагао за аустроугарску реакцију против Русије, уз секундарну акцију против Србије. До споразума није дошло, али од тада **милитаризам** постаје главно обележје реторике великих сила. Војни врхови су стално упозоравали цивилне да постоји опасност заостатка у војној премоћи. Хладноратовским речником речено, отпочела је трка у наоружању.

Империјализам је такође био једно од обележја односа међу савезима. Након Друге мароканске кризе, империјализам постаје више балкански, а мање азијски и афрички проблем. Објашњење лежи у чињеници да се источно питање ближило свом решењу, а европске силе су морале да реагују

[29] Исто, стр. 368.

[30] Детаљније видети у: E. R. May, *Knowing One's Ennemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars*, Princeton, 1984, str. 43–48.

на османску заоставштину. У јесен 1911. године Русија је поново покренула питање мореуза, Италија није била вољна да врати османске територије које је освојила у рату 1912. године у Егеју. Немачка и Италија су хтеле да остваре одређене добитке у Малој Азији. Босна и Херцеговина је представљала значајан део османског легата. То је био хабзбуршки империјални добитак на штету Османског царства. Аустроугарска ни по коју цену није желела да се одрекне Босне и Херцеговине. Био је то једини добитак Франца Јозефа.

Поред милитаризма и империјализма, војно-политички савези су подгрејавали и **национализам**. Национализам се сматра дугорочним узроком Првог светског рата. У Европи је био присутан, а у Румунији у порасту. Русија је подгрејавала национализам у Галицији и Буковини. Руска подршка панславизму никако није одговарала Бечу. Озбиљна претња Бечу од национализма лежала је дуж јужне границе царства. Српски и хрватски лидери су отворено говорили о идеји југословенства, што су још више појачали Балкански ратови.[31] Беч је за појачане тензије међу јужним Словенима кривио Србију, а разлог сумњи била је појачана пропагандна активност владе у Београду током анексионе кризе у Босни и Херцеговини. Дакле, Србија је за Беч била пијемонт уједињења јужних Словена. Још је опаснија била тајна организација „Црна рука“, група српских војних и политичких личности заклетих да насилно реше јужнословенски проблем. Мада је Беч био обавештен о постојању овакве организације, ипак није у потпуности био свестан њене снаге и преданости коришћењу насилних метода. Посебну улогу је играо Драгутин Димитријевић Апис, који је учествовао у убиству краља Александра 1903. године. Од 1912. године, он постаје шеф српске војне интелигенције и играо је важну улогу у завери против Франца Фердинанда. Адут су им били студентска омладина и немогућност владе Николе Пашића да контролише ову организацију.

У Немачкој је дошло до унутрашњих превирања. Дошло је до повећања захтева за уставним променама и пораста рејтинга социјалистичке партије, што је забринуло водећу политичку елиту. Ако се узме у обзир и неефикасна политика кајзера Вилхелма II, онда је била сасвим јасна забринутост канцелара Холвега. У оквиру монархије, која је била повезана зајдничким монархом, армијом и спољном политиком, такође се осећала велика забринутост, а посебно услед успеха Србије у Балканским ратовима. Фердинанд је желео да очува династију, па је био мишљења да би му у томе помогла проруска спољна политика. Подржавао је Берхтолдову милитантну политику, али је био против војних дејстава. Убиство надвојводе је ослабило снаге које су биле за мир, али је представљало изговор за одлуке у Бечу за отпочињање Трећег балканског рата.[32]

Одлуке које су се доносиле током јула месеца 1914. године сматране су кључним за избијање рата. Берхтолд и министар рата Кребатин били су за

[31] V. Dedijer, *The Road to Sarajevo....* op. cit., str. 160–284.

[32] S. Williamson, „The Origins of the First World War“... op. cit., str. 805.

отпочињање рата против Србије. У томе су имали подршку генерала Поћорека у Сарајеву. Поћорек је био за улазак у рат ради заштите провинције Аустроугарске (Босна и Херцеговина). Непосредно пре подршке од стране Немачке, Беч је планирао одмазду према Србији. Једино је мађарски премијер Иштван Тиса био против овакве одлуке. Аустрију је посебно иритирала уплетеност Београда у атентат, јер се знало за конспирацију између Гаврила Принципа и владе у Београду. Овакво расположење је владало у Аустрији непосредно пре избијања рата.

Следећи корак ка избијању рата била је подршка Немачке у рату против Србије. Кајзер и канцелар Холвег су се сложили о војној акцији против Србије јер „су много жалили за жртве у атентату". Коначно, 5. и 6. јула 1914. године Берлин је дао подршку Бечу у његовој војној акцији против Србије. Берхтолд је сматрао да ће подршком Немачке одвратити Русију од могуће интервенције.[33]

Постоје различита објашњења зашто је Немачка подржала Аустроугарску у војној акцији против Србије. Међу традиционалним објашњењима се истичу савезничка лојалност, лична осећања и жеља за самопоуздањем. Суштински разлози су се састојали у застрашивању чланица Тројне Антанте и окончању конфронтација између Србије и Аустроугарске. Без немачке подршке Аустроугарска се не би усудила да нападне Србију. Независно од подршке немачке владе, Аустроугарска је ултиматум Србији упутила 23. јула исте године. Разлог кашњења састојао се у организацији аустроугарске војске. Њихови војници су добили одсуство како би обавили жетвене радове, а након тога су се вратили у јединице за годишње летње маневре. Уколико се ови радови не би обавили све би се сконцентрисало на војну акцију, пољопривредна производња би била уназађена, а дошло би и до конфузије око железничке мобилизације.

Кашњење у отпочињању ратних дејстава се може објаснити и чињеницом што је мађарски премијер Тиса био против рата, па је Бечу требало времена да га убеди о неопходности рата против Србије. Берхтолд је имао свој велики адут – Трансилванију и могућност вршења притиска Румуније на мађарско становништво у овој покрајини. Тиса је попустио и 15. јула исте године у Представничком дому мађарског парламента подржао војну акцију против Србије, уз услов да се Србији упути ултиматум и да се не врши анектирање словенских територија.[34]

Текст ултиматума је уобличен на Министарском савету 19. јула и веровало се да Србија неће да га прихвати. Уз то је требало испоштовати и Тисин захтев за неанектирање словенских територија. Међутим, било је очигледно

[33] V. Čubrilović, *Recueil des travaux aux assisses scientifiques internationales. Les grandes puissances et la Serbie à la veille de la Première guerre mondiale*, Belgrade, 1976, str. 387–418.

[34] N. Stone, „Hungary and the Crisis of July 1914", *Journal of Contemporary History*, I, 1966, str. 153–170.

да је рат са Србијом на помолу уз могућност укључивања Русије и Немачке у њега. Чим је ултиматум стигао у Београд, веровало се да ће истог дана бити одбијен. Нема довољно података о реакцији Пашићеве владе, али се са сигурношћу зна да су виши официри у влади били упознати са Аписовом конспиративном активношћу у мају и јуну 1914. године и покушавали су да то спрече. С друге стране, Пашићева подршка је слабила тако да није било могуће конфронтирати се са Аписом и српским војним врхом. Једноставно, Пашић није имао моћ да Аписа испоручи у Беч.[35]

Пашић је на ултиматум одговорио ставом да Србија неће толерисати подривање њеног суверенитета. Рачунала је на подршку Русије. Русија је веровала у подршку Француске, а ултиматум коначно уручен од стране Аустрије 23. јула исте године. Пашић је у то време спроводио изборну кампању, па је одговор дао након њеног окончања. Његов одговор је помало изненадио Беч, јер је прихватио већину захтева осим последњег: није могао да прихвати аустријску полицијску истрагу у вези атентата. Био је сигуран да ће Србија бити оптужена за атентат. То се и обистинило, јер Аустрија није прихватила српски одговор и одмах након тога, 25. јула исте године дала наредбу за мобилизацију, која је отпочела 28. јула. Истог дана је и Русија извршила делимичну мобилизацију, а Аустроугарска објавила рат Србији. Исте вечери је отпочела са бомбардовањем Београда. У том тренутку ни Беч ни Београд нису исказали никакву вољу за дипломатијом. Нису морали да сарађују, јер су сукоб и сарадња крајње тачке у међудржавном односу. Међутим, постојало је много међуелемената који стоје између сукоба и сарадње: концилијација, арбитража, добре услуге и др. Конрад је желео коначни обрачун са Србијом, а Тиса постајао све милитантнији. У његовој подсвести био је страх од румунске акције против Мађара у Трансилванији. Беч је уласком у рат против Србије дефинитивно иницирао рат ширих размера.

После овога, целокупна дипломатска и војна активност проширила се на **западну Европу**. Кајзер Вилхелм II био је задовољан одговором Србије и није рат сматрао начином решавања спора Србије и Аустроугарске. Дипломатски начин решења спора није уродио плодом. Ни Грај није био успешан у својим активностима. Њему је фалила процена аустријске могућности и воље за вођењем рата. Веровао је у немачку контролу Аустроугарске. Превидео је могућност ескалације ове кризе. Русија, да би одржала своје присуство на Балкану, стала је уз Србију. Француска је пожуривала Русију да изврши мобилизацију, јер се плашила напада Немачке. Након аустроугарског бомбардовања Београда, Русија је извршила потпуну мобилизацију.

Немачка се, по традицији, плашила рата на два фронта – против Француске и Русије истовремено. Од Русије је тражила да обустави мобилизацију, што је ова одбила и Немачка јој је објавила рат 1. августа. Ратне активности Немачке су биле

[35] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, Београд, 1980.

везане за Шлифенов ратни план.[36] Пре него што је напала Француску, Немачка јој је послала ултиматум тражећи од ње неутралност. Како је Француска одговорила да ће стати уз Русију, Немачка јој је објавила рат 3. августа. Немачке трупе су, 4. августа, саобразно Шлифеновом плану прешле белгијску границу, чиме су прекршиле њену неутралност. Кршење белгијске неутралности директно је угрозило безбедност Енглеске, која објављује рат Немачкој истог дана.

Закључна разматрања

Из напред изложеног можемо да извучемо један генерални закључак о узроцима избијања Првог светског рата: то је била комбинација дугорочних узрока са краткотрајним тактичким одлукама. Доносиоци политичких одлука били су скучени могућностима избора, а посебно они у источној Европи. Оно што је све актере удаљавало од мира били су следећи чиниоци: лојалности савезништва, притисци војног врха и различите перцепције моћи супарника. Када свему овоме додамо национализам и етничку ароганцију, онда се рат чинио неизбежним. Постојали су и неспоразуми између цивилних вођа и војног врха. У том контексту је преовладала офанзивна идеологија, која је цивилном вођству оставила мало времена за преиспитивање актуелне ситуације.

Систем савеза је био један од главних узрока избијања рата из више разлога:

- како су се савези углавном образовали у тајности, међу чланицама савеза и изван њих је владало неповерење. У оваквом систему односа је посебно место заузимала Италија, која се сматрала непоузданим савезником. Такви односи су били један од главних узрока неизналажења погодног решења за кризе које су претходиле рату,
- савези су за собом повлачили тензије, које су утицале на појаву трке у наоружању. Након образовања Тројне антанте 1907. године, Немачка је изградила 9 борбених бродова, а Енглеска чак 18,
- рат који би избио између два супарничка табора тицао би се свих чланица савеза. Савези су својој чланици пружали сигурност, али када би избио рат, нека од чланица би морала супротно својој вољи да се понаша у складу са интересима савеза,
- до 1910. године сви савези су били дефанзивног карактера, да би након тога постали офанзивни. Штавише, аустријско-немачки савез је пре-

[36] После образовања Двојног савеза између Русије и Француске 1893. године, Немачка је увидела опасност рата на два фронта – са Француском на западу и Русијом на истоку. Резултат оваквог стања односа међу савезима био је и Шлифенов ратни план. Шеф немачког Генералштаба, Шлифен, израдио је нацрт свог војног плана према коме ће Русији требати барем шест месеци да изврши мобилизацију, пре него што нападне Немачку. У међувремену, Немачка би требала да искористи тај тренутак и сконцентрише своје трупе против Француске. Напад би био извршен преко територије неутралне Белгије.

растао не само у офанзивни, већ и у агресивни савез. Немачка је дала гаранције Аустроугарској да ће јој пружити помоћ уколико Русија помогне Србију у рату са Аустроугарском. Ови савези постају средства националне агресије, што је дуплирало шансе за избијање рата,

- после образовања Тројне антанте, Немачка је почела да осећа претњу својој безбедности – била је окружена непријатељима са свих страна. Оваква ситуација је иницирала агресивну политику Вилхелма II како би сломио јединство Тројне антанте.

Из Јулске кризе су велике силе извукле одређене поуке. Прва се састојала у придавању значаја перцепције моћи супарника, а друга у значају улоге прошлог искуства у процени актуелне ситуације односа снага. Током 1914. године, одређени број вођа који су имали искуство у вођењу државе и овладавању кризама, свесно су доносили одлуке које су у себи саджавале ризик рата. Чини се да је разлог оваквим одлукама био у страху од будућности. Типичан пример ове тврдње је Аустроугарска: доносиоци одлука монархије су се више бавили пројекцијама будућности, а мање контролом текућих догађаја. Комбиновале су се могућности домаће дезинтеграције заједно са страним интервенцијама са југа и севера, што је рат чинило веома могућим избором. У једном тренутку је дошло до спреге офанзивних војних стратегија са страхом од будућности, што је уз недораслост да се размотре мање опасни избори такође рат чинило извесним, док је избор мира постао мање вероватан чим се Аустроугарска одлучила за рат.

На крају, општа је оцена да је рат почео као локално решавање трвења међу великим силама са међународним импликацијама. Управо су те међународне импликације прерасле у ратни сукоб ширих раазмера. Локална трвења никада не остају само на том нивоу, већ теже експанзији.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко просветно одељење, 1904.

Објављени извори

Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909, предговор и редакција др М. Миноски, избор на документи и превод мр Г. Стојчевски, Скопје 2002.

Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914, 18. Band, I, Berlin 1924.

Литература

Војводић, Михаило, 1999. „Аустро-руски споразум 1897. године“ у: *Путеви српске дипломатије*, Београд: Clio, 107–119.

Историја српског народа, VI/1, 1983. Београд: Српска књижевна задруга.

Čubrilović, V. 1976. *Recueil des travaux aux assisses scientifiques internationales. Les grandes puissances et la Serbie à la veille de la Première guerre mondiale*. Belgrade: SANU, 387–418.

Dedijer, Vladimir. 1966. *The Road to Sarajevo*. New York: Simon and Schuster.

Hamilton F., R. Holger and H. Holger. 2003. *The Origins of Warld War I*. Cambridge: Cambridge University Press.

Joll, James. 1984. *The Origins of the First World War*. London and New York: Longman.

May, R. Ernest. 1984. *Knowing One's Ennemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars*. New Jersy: Princeton University Press.

Naj, Džozef. 2006. *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, prev. D. Simić. Beograd: Stubovi kulture.

Поповић, Васиљ. 2007. *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Steiner, Z. And K. Neilson. 2003. *Britain and the Origin of the First World War*. Basingstoke: Palgrave Macmilian.

Stone, Norman. 1996. Hungary and the Crisis of July 1914. *Journal of Contemporary History*, 3, 153–170.

Ђоровић, Владимир. 1992. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд: Библиотека града Београда.

Williamson, Samuel. 1988. The Origins of the First World War. *The Journal of Interdisciplinary History*, 4, 795–818.

Wohlforth, C. William. 1987. The Perceptions of Power: Russia in pre-1914 Balance. *World Politics*, 3, 353–381.

Srđan Slović, Vesna Zarković

RELATIONSHIPS AMONG ALLIANCES AS ONE OF THE MAIN CAUSES OF THE WORLD WAR I OUTBREAK

Summary

The World War I had many causes. It is impossible to single out only one, but the balance of power among alliances was surely one of the most important. We should add to this militarism, imperialism, nationalism and internal relationships among the members of the alliance. These facts had also an impact on the relationships among alliances. Some historians interpret the outbreak of the World War I as *sui generis case*, but relationships of power among alliances was the key fact for the outbreak of the war comprehension. Power perception among them was very important for the pugnacity of great powers before 1914 and unwillingness to take over the risks of peace, and the reason why the war broke out in 1914 in particular. Until1905, the leading powers in Europe were Germany, England, and Russia. Russia and Germany were almost equal as per all power parameters, and England followed. France, Japan and Austria-Hungary were the powers of a lower degree. The alliance between Germany and Austria-Hungary was slightly inferior to the Russian-French one. The convergence of England to the Franco-Russian alliance and later on to Russia meant the prevalence to the Entente powers' side, since Italy did not play a genuine role within the Triple Alliance.

The war itself commenced in Eastern Europe at the moment when Serbia, Austria-Hungary, Russia and Germany had decided the war and risk of its outbreak became an acceptable option. After the Second Morocco crisis and Balkan wars, great powers and their allies among small powers commenced to lead a triumphal and less cautious politics. Serbian government did not negotiate enough with Vienna, and Austria-Hungary was once again busy with the Balkan problem since its influence started waning. Russia was encouraged by the successes of Serbia, and began to implement more offensive politics toward Austria-Hungary and Germany, but Germany itself was worried by the Russian rearmament. The assassination of Frantz Ferdinand only accelerated the war so that within a month Austria-Hungary and Serbia entered the war, and later on the war spread through Europe.

Key words: alliances, Entente Powers, World War I

Feyza Kurnaz Şahin[1]
Afyon Kocatepe University
Afyonkarahisar, Turkey

UDC 94(497.11)"1914/1918"
327:342.713(497.11:560)"1914/1918"

THE NATIONALITY PROBLEMS OCCURRING BETWEEN SERBIA AND THE OTTOMAN EMPIRE DURING WORLD WAR I

Abstract

It is well known that the Ottoman Empire lost a large part of its territory in the Balkans after the Balkan wars. As a result, some of the Muslim population migrated to the lands of the Ottoman Empire while the others continued to live on their territories. Naturally, the nationality problem emerged as a result of this situation. There were attempts to solve this problem by international treaties but problems arising from the issue of nationality continued because of the ongoing immigration from both sides during World War I. Consequently, the nationality problem of citizens continuing to live on the territories left by the Ottoman Empire and of the citizens who were originally from the Balkan states but living on the Ottoman territories became one of the important issues during the years of World War I.

The Ottoman Empire experienced the above-mentioned problems with Serbia, as well. In fact, as a result of the Istanbul Treaty signed between Serbia and the Ottoman Empire on 13 March 1914, an important step was taken regarding the solution of nationality problems between these two states. In this context, some of the Muslim population living on the territories left to Serbia by the Ottoman Empire preferred the Serbian nationality. This change brought many problems. The Ottoman Empire endeavoured a lot to internationally guarantee the nationality, property, military, religious and worship freedoms of the Muslims living on territories left by them. However, serious differences emerged between the real-life applications and the rights granted with the treaties. In particular, nationality matters became more complex with the start of World War I. Although there were attempts to clarify the issue of nationality with the treaties, the uncertainty in some matters could not be removed. Due to the fact that the Ottoman Empire and Serbia participated in World War I on opposite sides, the solution for the problems of nationality became more difficult.

This paper aims to investigate the issues related to the nationality problems occurring between Serbia and the Ottoman Empire during World War I. In this regard, nationality rights which were included in the principles to save the rights of the Muslims living on the territories left by the Ottoman Empire and their applications will be emphasized. In the same vein, the regulations for Serbian

[1] fsahin@aku.edu.tr

citizens living on the territories of the Ottoman Empire will also be evaluated. In the scope of the binding provisions of the treaties, the attitudes of the states related to this matter and the problems regarding the application of the issue will also be detected.
In this study, the researcher will mainly benefit from the Prime Ministry Ottoman Archive Documents, nationality regulations of the Ministry of Foreign Affairs and copyrighted works.

Keywords: Balkan Wars, World War I, Serbia, the Ottoman Empire, nationality, Istanbul Treaty (13 March 1914).

Introduction

It is well known that the Ottoman Empire had to leave a big amount of its territories to the Balkan states after the Balkan wars (Bayur, 1991; Sancaktar, 2011; Büyükbaş, 2013). While some of the Muslims living on the abandoned territories migrated to the Ottoman lands, others stayed in their places by admitting the nationality of another country (Yıldırım, 2012; Kaya, 2013). Nationality problems of the Muslims staying on the territories abandoned by the Ottoman Empire appeared to be an important matter in this period. These problems were also experienced with Serbia. In fact, nationality problems of the Muslims staying on the territories left to Serbia by the Ottoman Empire were expected to be solved by the Istanbul Treaty signed with Serbia on 14 March 1914. However, the start of World War I, as well as the fact that the two states took part in the war on the opposite sides made the solution of these problems more difficult.

1. Istanbul Treaty from March 14, 1914 and Efforts Regarding the Solution of Nationality Problems

Istanbul Treaty dated 14 March 1914 was the baseline of dealing with the natıonality problems between Serbia and the Ottoman Empire. The problems of citizensip were clarified in the fourth article of this treaty. According to this article, the inhabitants of the territories left to Serbia would be Serbian citizens. Besides, individuals had the right to apply for the Ottoman citizenship by giving a written statement to Serbian officials throughout the period of three years after signing the treaty. This statement had to be approved and recorded by the Ottoman Embassies. However, individuals had to transfer their residence outside Serbia to use their right of choosing the nationality. People living in other countries gave the statement to editorial deparments of the Serbian consulates. Afterwards, this statement was to be registered officially by the Ottoman embassies (Muahedename, 1330; Ökçün, 1961; Özkan, 2014).

On the other hand, it was guaranteed by the Ottoman deputy, Ahmed Reşid Bey, in a letter sent to the Serbian deputy, Mösyö Dragomir L.Stéfanovitch, that if the Christians, being the original inhabitants of the left territories and living in Ottoman lands, wanted to choose the Serbian nationality and not the Ottoman one, they would be helped within the scope of the laws the Ottoman Empire had (Muahedename, 1330).

The Ottoman Empire declared a regulation to its embassies in May 1914 in order to provide a smooth solution of the nationality problems. This regulation included the application of the related article stated in the treaty between the Ottoman Empire and Serbia signed in Istanbul and the nationality principles that had to be followed (Talimatname, 1330). The ways that had to be followed were clearly stated in the regulation. The regulation was also declared to governorships and lieutenant governors by the Ministry of Foreign Affairs (BOA, DH.İUM., E88/11; BOA, DH.KMS., 20/60; BOA, DH.EUM.MTK., 77/4; Serbestoğlu, 2013).

The first article of the regulation stated that individuals being on the territories left to Serbia and dwelling there on 14 March 1914 would obtain the Serbian nationality due to the land abandonment. In the second article, it was stated that Ottoman nationality could be preferred within the scope of the principles in the treaty (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60).

The term "inhabitant" was explained in the third article of the regulation (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60)[2]. It was emphasized in the fourth article that individuals were not compelled to admit the Serbian nationality and they had the right to choose the Ottoman nationality within the periof of three years, from 14 March 1914 to 13 March 1917 (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60). In the fifth article, their right of choosing a nationality would be realized if the individuals being the original inhabitants of the abandoned territories gave a written statement to Serbian officials and made registration procedures to the law office of the nearest Ottoman embassy. It was underlined in the sixth article that the individuals who used their nationality rights had to leave the abandoned territories after using them.

On the other hand, the regulation also made some ambiguous points clear. For instance, it was not clear whether individuals who were the inhabitants of the abandoned territories would leave the territories just after having used their nationality rights or at any time in the stated three years. The regulation declared that it would be better if the individuals, who were residing on the abandoned territories and chose the Ottoman nationality, left the country and came to the Ottoman lands as soon as possible so that the Serbian government would not

[2] In the original text, the term "inhabitant" was used for the residents and this term was explained in the third article of the regulation. According to this, the statement "it should be known that an inhabitant refers to the person who dwells in the left territories with his/her family on the 14th of March 1914" took place in the regulation.

make this process more difficult. The seventh article stated that individuals who had used their nationality rights would reside in other countries except Serbia. The eighth article stated that no export duty would be taken from the moveable properties of the people migrating from Serbia. The ninth article stated that people who were the inhabitants of the abandoned territories on 14 March 1914 but lived in other countries temporarily or got transferred there after the mentioned date, would have the right to choose the Ottoman nationality without going to the abandoned territories (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60).

The principles regarding the official steps required for choosing the nationality were mentioned in the tenth and eleventh articles. According to this, in order to handle this nationality choosing right without any problems, the Ottoman embassy would want a document from individuals which showed that they gave their written statement to the Serbian officials. The Serbian officials and consulates would continue to submit a voucher certificate in return for the written statement. In case the voucher certificate had not been prepared, the Ottoman embassy would prepare a new one for the individual and send it to the Serbian side under a registered cover. After the process of choosing nationality, the Ottoman embassies would give individuals a certificate showing their nationality. Likewise, the Ottoman embassies would give passports to the individuals who had chosen the Ottoman nationality so that they could go to the Ottoman lands and other countries. The registry of the person would be written in the Turkish part of this passport. The passport holder also had to keep a certificate given by the embassy showing his/her preference of the Ottoman nationality as required by the fourth article of the Ottoman-Serbian treaty signed in Istanbul (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60).

1.1. Nationality Rights of the Individuals in Foreign Countries

Together with the nationality treaty, the situation of individuals staying in foreign countries was also clarified in the treaty of 14 March 1914. According to the principles in the fourth article of the treaty, individuals inhabiting the abandoned territories and residing in foreign countries, in other words outside the Ottoman and old Serbia territories, on 14 March 1914, would be accepted as Ottoman citizens. However, if they wanted, they would choose the Serbian nationality within next three years (14 of March 1914- 13 March 1917). The individuals who wanted to transfer to the Serbian nationality would give a written statement to the Ottoman embassies and this statement would be approved and registered by the Serbian embassies (Muahedename, 1330; Serbestoğlu, 2014; Ökçün, 1961).

After getting the Serbian citizenship, these individuals could not go back to the Ottoman territories. Nationality preferences depended on individuals and it applied to children, as well but after they attained maturity. The individuals who had to migrate due to their choice of nationality would be exempt from

custom duties for the goods they carried. Besides, these people would have the right to preserve their real properties or manage them with the help of others. The Muslims staying on the territories left to Serbia were exempt from military service for three years (Muahedename, 1330; Serbestoğlu, 2014; Ökçün, 1961).

The sixteenth article gave a detailed explanation of the regulation prepared in accordance with the treaty. The seventeenth article of this regulation explained the official steps that had to be followed by the individuals in foreign countries if they wanted to use their right of changing nationality. According to this, individuals who lived in foreign countries and wanted to use their nationality right would give a written statement to the law department of the nearest Ottoman embassy. In this statement, they would state that they came from the territories left to Serbia and they also had to give a document that would prove their residence in foreign countries. Besides, they would register themselves officially in the nearest Serbian consulate. The Ottoman embassy would demand a document showing the registry process was completed by the Serbian consulate. If the individual did not do these, they would be told that the right of choosing nationality would not be completed by the Ottoman government. In the same vein, statements that were not registered and approved by the Serbian consulates would be invalid. The people who had used their nationality right would be denied the Ottoman natonality after getting the Serbian one and this would occur as a result of the Serbian consulate's approval of the Serbian nationality.

The eighteenth article stated that nationality rights of the people being the inhabitants of the abandoned territories and living in foreign countries were also personal and for this reason, their spouses, adult children or other children of their own would not be deprived of the Ottoman nationality due to this situation. Yet another article stated that the individuals undergoing the process of obtaining Serbian nationality would not be allowed to the Ottoman territories. Any demand made by them for the visa of their passport to go to the Ottoman territories would be rejected. The twentieth article determined the principles of keeping the records of nationality issues which were sent to the embassies (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60).

Thus, nationality regulation determined the principles of nationality choosing rights and how this process was handled, and it provided the guidelines for the embassies to follow.

1.2. Property and Military Service etc. Rights of People Changing Nationality

The twelfth article of the regulation was about the real properties of people who had changed their nationality. According to this, the legal rights of people who had used their nationality rights would be passed onto their real properties and they would use them however they wished. Since they had used their nationality rights, they could neither completely nor partly be deprived of

their managing rights on these properties (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60). Likewise, it was stated in the eighth article of the regulation that no export duty would be demanded for the transferred goods of people who had left Serbia.

The thirteenth article stated that the right of choosing nationality was personal and it only depended on the person him/herself. The spouse or the adult children of the person who changed his/her nationality had to use their rights separately to choose the Ottoman nationality. In the course of using the nationality right, children had to continue to use their rights to gain the Ottoman nationality like their fathers and mothers. The fourteenth article, on the other hand, clarified the situation of individuals who were minors. According to this article, minors would use their nationality rights throughout the period of three years after they reached maturity. In addition to this, if those people dwelled on the Ottoman territories one more year without giving any statement to Serbian officers that they wanted to make use of the Serbian nationality after they reached maturity, they would be regarded as refugee, and accordingly Ottoman (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60).

The explanation regarding the military services took place in the fifteenth article. According to this, Muslims who dwelled on the abandoned territories on 14 March 1914 would be exempt from military service during three years in which they had to use their nationality rights (Talimatname, 1330; BOA, DH.KMS., 20/60). Though these treaties guaranteed the nationality rights, there occurred some problems in the application of them (Arslan, 2008).

2. Problems Encountered Regarding Nationality

Following the Balkan wars, the start of World War I led to some problems in the application of the articles on nationality stated in the treaties signed after the Balkan wars. The fact that the Ottoman Empire and Serbia participated in the war as opponents made the application of Istanbul Treaty more difficult. The limitation of the relationships between these two countries caused the extension of nationality matters.

A written document was sent to institutions by the Ministry of Internal Affairs in order to prevent any failures in nationality applications at the time till the preparation of the regulation was completed. In the document dated 16 April 1914, it was demanded that the same procedures be followed for the people coming from the territories left to Serbia since the articles regarding nationality in the treaty signed with Serbia were similar to the ones included in the treaty signed with Greece, and the procedures to be undertaken were just like the ones undertaken for the people coming from Greece till the regulation in question was completed (BOA, DH.MB.HPS.M., 12/37; BOA, DH.KMS., 20/60).

In fact, when the archive documents are examined, it can be seen that the rights of choosing nationality were used long after the Ottoman-Serbian treaty

dated 14 March 1914 was signed. Moreover, the number of applications for the use of this right increased remarkably after the start of World War I and it got more intense between March and September 1915. For instance, some people, who were living on the Ottoman terrirories but were originally from Serbia, applied for choosing the Ottoman nationality during that time and later they were allowed the Ottoman Empire nationailty (BOA, DH.İD., 61/-2/60; BOA, DH.İ.UM., 29/-1/71; BOA, DH.İ.UM., 29/-2/5; BOA, DH.İ.UM., 29/-2/48; BOA, DH.İUM., 29/-2/83; BOA, DH.SN.THR., 64/79).

A detailed intelligence was conducted while evaluating the nationality applications. After the nationality application had been sent to the Nationality Department of Foreign Affairs, this ministry had to transfer it to the Ministry of Internal Affairs. After that, the Ministry of Internal Affairs demanded a detailed report from the police department about the person and whether there was a problem regarding his/her choosing the Ottoman nationality. The police department reported their opinion regarding the fact whether the person would be allowed the nationality or not by exploring all the information about him/her.

This intelligence work was based on the investigation of the following: the person's date and place of birth, the place where he/she lived in Serbia, how long he/she stayed on the Ottoman territories, whether he/she had been in other parts of the Ottoman territories, whether he/she was married and had children (if yes, their ages and names), whether he/she had any registered properties or any document registered to his/her foreign nationality and whether there was an obstacle regarding his/her being granted the Ottoman natonality (BOA, DH.İD., 61/-2/60).

For instance, the field of Davut, the son of Malik, was occupied by the Serbian government during the Balkan wars. For this reason, the person migrated to the Ottoman territories. This person applied for choosing the Ottoman nationality after the the treaty on 14 March 1914. Thereupon, the police deparment conducted a detailed intelligence work on this person. As a result of this work, it was understood that Davut, the son of Malik, had a wife called Ayşe, a seven year- old son called Murat and a one-and-a half year old daughter called Fatma. It was also found that this person was from Gurban village in Kalkandelen town, that he reached Istanbul from Selanik upon the occupation of his field by the Serbs during the Balkan wars, he worked in a pudding shop in Beyoğlu for six weeks, he did not have a document showing that he was a foreigner and he hadn't been to other Ottoman territories. The police department indicated that there was no problem in his being granted the Ottoman nationality (BOA, DH.İD., 61/-2/53).

As it is understood again from a document dated 21 March 1915, Hayrettin, the son of Hacı Salih, who lived in Istanbul but was originally from Serbia, wanted to choose the Ottoman nationality, and the police department conducted a similar intelligence work on this person. At the end of it, it was reported that he was registered to Taşlıca population, lived in the Paluca district of Bosnia,

migrated to Istanbul due to the Serbian occupation of Taşlıca in April 1914, he did not have any registered property or field and there was not a problem in his being granted the Ottoman nationality (BOA, DH.İD. 61/-2/60).

Many immigrants came from the territories occupied by Serbia, and then they chose the Ottoman nationality. İsmail, the son of Müslim, from Manastır who lived in İstanbul but was originally from Serbia was one of them. He applied for choosing the Ottoman nationality in February 1915. Thereupon, Nationality Department of the Ministry of Foreign Affairs reported this to the Ministry of Internal Affairs and wanted an investigation whether there was a drawback in his choosing of the Ottoman nationality. A necessary investigation was conducted by the police department of Internal Affairs. According to this, İsmail, the son of Müslim, had come to Istanbul over Selanik with his 23-year-old wife and nine-year-old son due to the Serbian occupation of his town during the Balkan wars. After residing in Sirkeci for a while, they had dwelled in a house in Topçular district. It was understood that Ismail had not been in other districts of the Ottoman Empire and he did not have any registered property or field. The police department reported that there was not an obstacle in his being granted the Ottoman nationality. The Ministry of Internal Affairs reported this to the Misitry of Foreign Affairs on 24 Mrach 1915 (BOA, DH.İD., 61/-2/63)

One of the important problems that occurred regarding the nationality matters with Serbia was the emergence of some exceptions related to the ways that were followed during the usage of the nationality right. In fact, according to the treaty signed between the Ottoman Empire and Serbia on 14 March 1914, it was admitted that people who were on the territories left to Serbia chose the Serbian nationality. Besides, it was a must for the ones who wanted to choose the Ottoman nationality to give a written statement to Serbian officials and register this to the nearest Ottoman embassy. However, these two countries being on opposite sides at the beginning of World War I led to a break-up of the relationship between them in November 1914. Since it was not possible for people who wanted to use their nationality rights to give a statement to the Serbian officials during this period, a solution was found for this situation. In the meantime, it was stated that people who migrated to the Ottoman territories but belonged to Serbian nationality could use their nationality right by going to the Ottoman embassies and registering themselves without giving a statement to the Serbian officials (BOA, DH.MB.HPS., 154/81; BOA, DH.UMVM., 123/106; Özkan, 2014).

On the other hand, some instances of delay emerged for the ones who wanted use their nationality rights during the war. The fact that the Ottoman Empire and Serbia participated in the war as opponents brought up the question whether they would obey the principles of Istanbul Treaty that was the baseline of applications related to nationality matters. Thereupon, emphasising the need to act upon the principles of the treaty signed with the Serbian government in using the nationality rights, the Ottoman Empire published some notices declaring

that Muslims who held some rights on the Serbian territories could choose the Ottoman nationality if they wanted (BOA, DH.MB.HPS., 154/81).

Another fundamental problem on nationalty matters was about the people who were originally from the terriotires left by the Ottoman Empire, those who stayed on the Ottoman territories but belonged to the nationality of the Balkan states. This problem was negotiated on 11 March 1917 in the Council of Ministers. According to this, two months were allowed for the ejection of people who were originally from the lands left to the Balkan states and belonged to their nationalities but staying on the Ottoman territories (BOA, MV., 207/25-1.1.).

In fact, this situation became a problem in the following years as well. For instance, it was stated in a document sent by the police department to the Ministry of Internal Affairs on 23 November 1918 that there were Serbian people who were from the territories left to Serbia after the Balkan wars who came to Istanbul during the war. It was reminded that such people had to be excluded from the Ottoman territories as required by the treaties; however, their exclusion was delayed due to extraordinary conditions. On the other hand, it was reported that some people, including merchants, who were from those territories left to Serbia but who lived in Istanbul had the desire to return to their hometowns to preserve their relationships and rights. It was stated on this issue that a travelling visa was given to the foreigners who wanted to travel, but there occurred a hesitation on what kind of a procedure to follow for old Ottoman people of the Serbian origin. The police department wanted to be informed regarding the procedures to be followed on this issue. Thereupon, a series of correspondence was made. In the document sent with the signature of Mustafa Sami, the Minister of Foreign Affairs, to the Ministry of Internal Affairs on 29 December 1918, it was stated that some people, who were from the territories left to Greece and Serbia after the Balkan wars but did not preserve their Ottoman nationality, traded in Ottoman territories or they demanded permission from the police department to go to their own lands. An allowance was demanded for these people who did not have the Ottoman nationality but wanted to go to their hometowns by treating them like the people of Allied powers and let them go. It was also stated that the people who dwelled on the Ottoman territories and wished to travel and trade should not be permitted due to the fact that "the relationship with Greece and Serbia had not been set yet and there was not an article in the treaty related to this issue." However, it was emphasised that it would be better if people should be warned to leave the country without using any power because of the seriousness and delicacy of the situation during that period (BOA, DH.EUM.ECB., 21/35, 1-10).

The same problem was encountered in the following period. In a document dated 15 January 1919, for instance, the Ministry of Internal Affairs clarified the issue originating from the residence of people, who had lived on the territories left to Greece and Serbia and preferred the nationalities of these countries, on the Ottoman territories. In fact, as required by the conditions of the treaty, old Ottoman citizens

who preffered the nationality of the Balkan states though they had the chance to prefer the Ottoman nationality were not allowed to live on or travel across the Ottoman territories. However, the condition of World War I made the principles of the treaty flexible. In this regard, the Ministry of Internal Affairs announced that no pressure should be made and it was enough to warn people to leave the country due to the delicate situation at that time. In addition to this, it was pointed out that those people who wanted to leave the country should be allowed that right like the citizens of other countries. On ther other hand, people who wanted to trade in and travel across the Ottoman territories were not to be allowed that right since no formal relationships were set yet with Serbia and Greece (BOA, DH.İ.UM.EK., 112/55).

Another important matter encountered regarding the nationality problem was to miss nationality choosing time determined in the treaties. For instance, according to the treaty signed with Serbia after the Balkan wars, the people living on the territories left to Serbia by the Ottoman Empire would choose the Ottoman nationality during the period of three years after the date of the treaty if they wanted so. However, there were people who missed that period. For example, the person called Hacı Vançoğlu Todori did not migrate to the Ottoman Empire at the stated time and then wanted to choose the Ottoman nationality, but the law deparment of Sublime Porte rejected his application. As the justification, it was shown that the person should have migrated to the Ottoman territories in three years' time, as stated in the treaty with Serbia, after the Balkan wars, but this was not done by the person (BOA, DH.SN.THR., 87/55-1-2; Erim, 1953).

The problems regarding the nationality continued during World War I. For example, the problems regarding the processes of people who migrated to the Ottoman territories from Montenegro, Serbia and Albania continued. In the document sent to the Ministry of Internal Affairs by the governorship of Kala-I Sultaniye on 30 August in 1916, for example, it was notified, by referring to one of the old documents, that no military assistance was applied for the people coming and refugeeing from Serbia, Montenegro and Albania; people who wanted to go back due to the political change in those countries should be allowed to do so, and the ones who wanted to stay in the Ottoman Empire could do this if they preferred to choose the Ottoman nationality. The governorship, as a response to the document sent by the Ministry of War on 13 August 1916 and numbered 283, stated that military service would be made compulsory for the people who had chosen the Ottoman nationality, but such an attempt was currently not possible since no document was sent by the Ministry of Internal Affairs about this issue.

After this issue, the Ministry of Interal Affairs sent a letter regarding this situation to the Ministry of Foreign Affairs. In the response, they stated that the situatation related to the process of people coming from Montenegro, Serbia and Albania to the Ottoman territories was reported to the Council of Deputies, but there was no answer yet. Thereupon, the Ministry of Internal Affairs wrote to the governorship and stated that the case of the people mentioned above and the

process to be followed would be negotiated in the Council of Deputies and the result would be announced later on (BOA, DH.EUM.5.ŞB., 5/20).

One of the important application principles regarding the nationality problems is about the situation of children's nationality. It was stated in the nationality regulation that children of the people who had chosen the Ottoman nationality would be regarded as Ottomans till they reached maturity. However, there occurred some delays in applying this rule. Upon these, the Ministry of Internal Affairs wrote to the related institutions reminding the officials that children of people who were originally from the territories left to Serbia and migrated to the Ottoman territories would be regarded as Ottomans till the time they would prefer their own nationality and this situation had to be taken into consideration during the process of nationality rights (BOA, DH.SN.THR., 64/79).

On the other hand, another problem regarding the application of nationality principles was false declarations. For example, Serbian Embassy claimed that Ottoman officials sent Serbian citizens living on the Ottoman territories to military service in defiance of the laws, and sometimes frightened them by taking them to the police stations with little excuses. They based their claims on the complaints of İshak Veledi Yakof. The Ministry of Foreign Affairs reported this claim to the Internal Affairs on 3 September in 1914. The Internal Affairs responded by demanding the names of the mentioned people so that they could investigate the issue based on these names. Besides, it was reported that nobody had been frightened or battered so far by the police department; the aforementioned person, İshak Veledi Yakof, had made and sold biscuits in Istanbul the year before, offered bribe to a municipal police at that time, and ran away to his home town during the trial. Afterwards, he was informed about the punishment but was released on bail since he had to return his hometown in 20 days due to the article that people who did not preserve their Ottoman nationality could not migrate to the Ottoman territories. In this case, it was understood that Serbian Embassy's calumniating the Ottoman Empire based on the claims of Yakos was unreal and this situation was reported to the Serbian Embassy (BOA, DH.EUM.KLU., 2/24).

Conclusion

There were attempts to solve the nationality problems of Muslims living on the territories left to Serbia by the Ottoman Empire with the Istanbul Treaty signed on 14 March 1914. In this regard, the Muslims living on the territories left by the Ottoman Empire were given the rights to be Serbian citizens or to choose the Ottoman nationality within the period of three years after the treaty was signed. The Ottoman Empire determined the principles for the application of nationality rights by sending nationality regulations to the embassies. In the light of these regulations, people who wanted to use their nationality rights were

informed by the embassies and they performed the necessary steps by completing the required documents.

However, there occurred several problems with the start of World War I. The fact that the Ottoman Empire and Serbia participated in the war on opposite and hostile sides made the application of the principles of Istanbul Treaty particularly difficult, and the problems encountered in the application of this treaty, which was supposed to guarantee the nationality rights, extended the time regarding the solution of nationality problems.

To sum up, it can be said that the Ottoman Empire tried to solve the nationality problems through international treaties and with the regulations sent to the institutions in the country. One of the most important attempts for the solution of this matter was related to the people who were on the territories left to Serbia and wanted to choose the Ottoman nationality, and their using that right in three years. Though these precautions seemed unproblematic on paper, the start of World War I led to some problems regarding the application of the principles set by the treaty.

Bibliography

1. Archive Document

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Prime Ministry Ottoman Archives Documents)
DH.EUM.5.ŞB., 5/20.
DH.EUM.ECB., 21/35, 1-10.
DH.EUM.KLU., 2/24.
DH.EUM.MTK., 77/4;
DH.İ.UM., 29/-1/71.
DH.İ.UM., 29/-2/48.
DH.İ.UM., 29/-2/5.
DH.İUM., 29/-2/83.
DH.İUM., E88/11.
DH.İ.UM.EK., 112/55.
DH.İD., 61/-2/53.
DH.İD., 61/-2/60.
DH.İD., 61/-2/63.
DH.KMS., 20/60.
DH.MB.HPS., 154/81.
DH.MB.HPS.M., 12/37.
DH.SN.THR., 64/79.
DH.SN.THR., 87/55-1-2.

DH.UMVM., 123/106.

MV., 207/25-1.1.

2. Published Document

Muahedename, 1330/1914, Devlet-i Âliye-i Osmaniye ile Sırbiye Devleti Arasında 1-14 Mart Tarihinde İstanbul'da Akd Olunan Muahedenamedir, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Talimatname, 1330/1914, Hâriciye Nezâreti, Dersaâdette Akd Edilen Devlet-i Âliye-Sırbistan Muâhedenamesi Ahkâmı Mucibince Tatbik ve Takib Olunacak Olan Tabiiyet Mesailesine Dair Devlet-i Âliye Şehbenderlerine Tebliğ ve İrsal Olunacak Talimatnamedir, Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye.

3. Research

Sezer, Arslan. 2008, Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskanları, Edirne: Trakya University Institute of Social Sciences, Unpublished Master's Thesis.

Bayur, Yusuf Hikmet. 1991, Türk İnkılap Tarihi, Cilt II, Kısım II, Third Edition, Ankara: Türk Tarih Kurumu Press.

Büyükbaş, Hakkı. 2013, Kimlik, Güç ve Dış Politika:1912-13 Yıllarında Rusya'nın Balkan Politikası Üzerine Bir Analiz, Journal of Academic Inguiries, Vol. 8, Issue 1, 245-276.

Kaya, Mehmet. 2013, Balkan Savaşları Sırasında Anadolu'ya Göçler ve Karşılaşılan Sorunlar, History Studies, Special Issue on Balkan Wars, Vol. 5, Issue 6, November, 1-16.

Ökçün, Gündüz. 1961, Bazı Türk Anlaşmalarına Göre Toprak Kazanma Ve Kaybetmenin Yurttaşlık Üzerine Etkisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Vol. XVI, Nr. 1, (1 March), 221-244.

Sancaktar, Caner. 2011, Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Vol. 2, Issue 2, 27-47.

Serbestoğlu, İbrahim. 2014, Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu, İstanbul: Yeditepe Press.

Serbestoğlu, İbrahim. 2013, Balkan Savaşları ve Tabiiyet Sorunu, Tarih İncelemeleri Dergisi, Vol. XXVIII, Issue 2, 471-486.

Erim, Nihat. 1953, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C. 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Ankara: Ankara University Faculty of Law Press.

Özkan, Ayşe. 2014, I. Dünya Savaşı'nda Sırbistan'ın Müslümanlara Karşı Tutumu, Gazi Akademik Bakış, Vol. 7, Issue 14, (Summer), 49-70.

Yıldırım, Seyfi. 2012, Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, (CTAD), Year 8, Issue 16, (Fall), 75-92.

Feyza Kurnaz Şahin

PROBLEMI DRŽAVLJANSTVA KOJI SU NASTALI IZMEĐU SRBIJE I OSMANSKOG CARSTVA TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA

Rezime

Poznato je da je Osmansko carstvo izgubilo veliki deo svoje teritorije na Balkanu nakon Balkanskih ratova. Usled toga, neki pripadnici muslimanskog stanovništva odselili su se na teritoriju Osmanskog carstva dok su drugi nastavili da žive na istoj teritoriji kao i pre ratova. Naravno, to je dovelo do problema vezanih za državljanstvo. Bilo je pokušaja da se ovaj problem reši putem međunarodnih sporazuma ali bez uspeha usled stalnih migracija stanovništva iz obe zemlje tokom Prvog svetskog rata. Stoga je problem državljanstva stanovnika koji su nastavili da žive na teritorijama koje više nisu pripadale Osmanskom carstvu i stanovnika koji su poticali iz balkanskih zemalja ali su se odselili na teritoriju Osmanskog carstva postao jedan od najvažnijih problema tokom Prvog svetskog rata.

Osmansko carstvo je iskusilo takve probleme i sa Srbijom. Potpisivanjem sporazuma u Istanbulu između Srbije i Osmanskog carstva 13. marta 1914, preduzeti su važni koraci ka rešavanju problema državljanstva između ove dve države. Shodno tome, neki pripadnici muslimanske zajednice koji su živeli na teritorijama koje su pripale Srbiji uzeli su srpsko državljanstvo. Ovo je dovelo do brojnih problema. Osmansko carstvo je uložilo velike napore ne bi li na međunarodnom planu osiguralo nacionalnu, imovinsku, vojnu i versku slobodu muslimanskom stanovništvu koje je živelo na teritorijama koje je carstvo izgubilo. Međutim, problemi su nastali usled toga što je postojala velika razlika između prava garantovanih sporazumima i praktične primene tih prava u svakodnevnom životu. Problemi vezani za državljanstvo postali su veći i složeniji kada je počeo Prvi svetski rat. Mada je bilo pokušaja da se problem državljanstva reši putem sporazuma, ipak su ostale neke nejasnoće. Problem je postao još teži usled činjenice da su Osmansko carstvo i Srbija učestvovali u Prvom svetskom ratu na suprotnim stranama.

Ovaj rad ima za cilj da istraži problem vezan za državljanstvo koji je nastao između Srbije i Osmanskog carstva tokom Prvog svetskog rata. Posebna pažnja je posvećena principima da se zaštite prava Muslimana koji su ostali da žive na teritorijama koje je Osmansko carstvo izgubilo i praktičnoj primeni tih principa. Takođe se razmatraju i pravila koja su važila za Srbe koji su živeli na teritoriji Osmanskog carstva. Shodno obavezujućim stavkama iz sporazuma, rad se bavi i stavovima ovih država prema ovom problemu, kao i teškoćama koje su se javljale pri primeni dogovorenih principa.

U radu je korišćena građa iz arhive kancelarije Velikog vezira (premijera) Osmanskog carstva, regulativa Ministarstva spoljnih poslova vezanih za pitanja državljanstva i publikacija.

Ključne reči: Balkanski ratovi, Prvi svetski rat, Srbija, Osmansko carstvo, državljanstvo, Istanbulski sporazum (13. mart 1914).

Gürsoy Şahin[1]
Afyon Kocatepe University
Afyonkarahisar, Turkey

UDC 94:327(560:497.11)”1914/1918”
930.25(560)”1914/1918”
930.85(497.11)”1914/1918”

SOME OBSERVATIONS ABOUT THE POLITICAL PROBLEMS BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND SERBIA DURING WORLD WAR I (1914-1918)[2]

The relations between the Ottoman Empire and Serbia date back to the ancient times. The relations between the two countries gained a different dimension with the declaration of Serbia’s independence in 1878. The Balkan Wars were an important turning point in the Ottoman –Serbian relations, because the Ottoman Empire left a significant portion of its lands in the Balkans to the Balkan states after these wars. As a result, the most important issue between Serbia and the Ottoman Empire was the protection of the Muslims’ rights in the abandoned area. Indeed, with signing the Istanbul Agreement on March 14, 1914 there were attempts to solve these problems. However, the start of World War I, which began immediately after the Balkan Wars, and the fact that these states took part in World War I as opponents made the political relations difficult once again. In this context, the diplomatic relations between the two states ended officially on November 1, 1914, so the problems were to be solved under the patronage of the mediator states. During World War I, the relations between the two states, which had already been bad, deteriorated and worsened.

The scientific studies on the Ottoman-Serbian relations during World War I are very limited. It is a common belief found in the scholarly papers that the relations between the two sides were interrupted during this period. However, a thorough investigation of this issue shows that there were attempts to resolve this problem by the mediator states.

This study discusses the political relations between Serbia and the Ottoman Empire during World War I. In this context, the influence of the mediator states’ role in conducting the relations, the diplomatic tensions experienced in the first month of the war and the oppressions against the Muslims in the Ottoman-Serbian relations are emphasised. The documents of the Prime Ministry’s Ottoman Archives represent the main source of the research.

Keywords: The Ottoman Empire, Serbia, World War I, Balkan Wars, Italian Embassy, Political Relations.Introduction

---

[1] gsahin@aku.edu.tr

[2] This study the part of 14.FENED.02 numbered project which is supported by AKU BAP (Afyon Kocatepe University, Scientific Investigation Projects) Coordination Unit.

Introduction

The relations between the Ottoman Empire and Serbia date back to the ancient times. Serbia entered the Ottoman sovereignty in the 15th century and continued its existence in this way until 1830 (Jelavich, 2009a). Serbia which was recognised by the Ottoman Empire as a principality independent in the internal affairs after this date, became an internationally recognized state after the Berlin Congress (1878) (Serap, 2013; Demir, 2013; Toprak, 2013; Özkan, 2011; Aslantaş, 2006; Hajek, 1980; Kurt-Hacısalihoğlu. 2009).

The Balkan Wars, which were fought in the first quarter of the 20th century, carried the Ottoman-Serbian relations to a different dimension. While the Ottoman Empire lost a large part of its Balkan territory, Serbia became a shareholder in some of these territories. As a result of the Balkan Wars, the Ottoman Empire signed an agreement known as " Mün'akid Muahede-i Sulhiyye in Dersaadet with Serbia" in Istanbul on 14 March1914, in order to solve the problems with Serbia (Düstur, 1336). Border problems were not included in the mentioned agreement due to the fact that the Ottoman Empire did not have any border with Serbia, whereas the protection of the Muslims' rights living in this region became the major issue.

On the other hand, the colonial competition, which took place at the end of the 19th century throughout Europe, began to affect the Balkan countries after some time. In addition, the crisis which started in 1908 when the Austro-Hungarian Monarchy annexed Bosnia and Herzegovina is considered in a sense to be the rehearsal for World War I (Jelavich, 2009b). Due to the experienced annexation, the relations between Serbia and the Austro-Hungarian Monarchy were rather tense. The crisis in Bosnia, although it did not lead to a war at that time, had contributed greatly to the start of World War I in 1914. Indeed, as the result of the fact that on June 28, 1914, the Austrian Archduke Franz Ferdinand was assassinated by a young Serbian, Austria sent an ultimatum to Serbia on 23 July 1914 and a week later it started the war (Wachtel, 2009). Meanwhile, as a result of Russia's support of Serbia and Germany's support of Austria, the European states were drawn into the war.

The Ottoman Empire declared its neutrality after its alliance agreement signed with Germany on 2 August 1914. The neutrality of the Ottoman Empire, declared in the early days of the war, prompted a positive response on the part of Serbia. It was even mentioned that the Ottoman Empire would benefit more from its alliance with the Entente Powers than with Germany (BOA, HR.SYS., 2402/1). Likewise, as it was understood from a document dated 29 July 1914, it was of extreme significance that Russia and Serbia declared their wish to continue a good relationship with the Ottoman Empire (BOA, HR.SYS., 2402/16). But due to the problem caused by the two German warships which entered the Bosporus, the Ottoman Empire announced that it had bought these ships. The government

got involved in the war by thinking that it would be beneficial to enter the war on the side of Germany (Armaoğlu, 1994). Thus, the Ottoman Empire entered World War I as the opponent of Serbia.

However, the academic writings on the political relations of the two states during World War I are extremely limited (Dilek, 2004; Özkan, 2014; Жупанчић/ Zupancic, 2004, Özkan, 2013). This paper intends to provide a contribution to the researches in this field as well as to keep a lens on the Ottoman- Serbian relations during World War I (1914-1918), which was extremely important for the history of Serbia and other Balkan nations.

1. The Determination of the Mediator States in the Ongoing Relations

The Istanbul Agreement, which was signed on 14 March 1914 and which regulated the Ottoman –Serbian relations after the Balkan Wars, was not implemented because the two states entered World War I as opponents (BOA, DH. EUM.VRK., 15/11). For this reason, the Ottoman Empire tried to protect the rights of the Serbian Muslims by using every possible diplomatic tool. Indeed, the diplomatic relations between the two countries ended officially on November 1, 1914. Consequently, Mr Cevad (Ezine), the Ottoman Ambassador in Belgrade, and Dr. Jakov Nenadovic, the Serbian Ambassador in Istanbul, returned to their countries (Dilek, 2004). In fact, before the official relations between the two states were interrupted, the diplomatic relations with Serbia had become very difficult. For example, according to a document dated September 8, 1914, it was impossible to organise a summit meeting with Serbia, even though the Ottoman side was willing to, because of the state of war in Serbia (BOA, HR. HMŞ. İSO., 209/9).

The mediator states were introduced in order to ensure the indirect execution of the most important crisis in the Ottoman- Serbian relations at the beginning of the war and to protect the rights of the citizens of both countries in the international field. The formal cessation of the diplomatic relations between the two countries led to a seeking process for mediator states. It was extremely important to protect the lives and goods of the civilians during the war in terms of the inter-state relations.

The first attempt in this regard came from Italy. In fact, Russia left the protection of the Russian citizens living in the Ottoman Empire to Italy. Italy requested an approval by declaring the situation to the Ottoman authorities on September 4, 1914 and besides it made an offer to the Ottoman Empire. The Italian authorities stated that they were ready to protect the interests of the Ottoman citizens in Russia and in Serbia if required. The Ottoman government responded that they would be grateful if Italy would protect the interests of the Ottoman

citizens in Serbia by declaring that they were delighted with the reception of such an offer (BOA, HR.SYS., 2167/2; BOA, HR.SYS., 2406/63; BOA, HR.SYS., 2167/26). Thus, the Italian embassy undertook the task to protect the rights of the Muslims in Serbia during the war and to intervene if necessary (BOA, HR.HMŞ. İŞO., 209/14).

On the other hand, it was accepted that the auspices of the Serbian, British and French citizens would be conducted by the American embassy. In this sense, on November 2, 1914, one day after the cessation of the official relations, the US embassy reported to the Ottoman government that they were assigned to protect the interests of the Serbian citizens according to the provision of the international law regarding the "protection of the enemy citizens' rights" due to the fact that the agreement signed before the war and the other concessions remained invalid. The Ottoman government found the US embassy suitable to protect the interests of the mentioned state and citizens (BOA, HR.SYS., 2167/13; BOA, HR.SYS., 2167/17).

Later on, Italy managed to achieve the interests requested by the Adriatic according to the agreement made with the Entente Powers on April 26, 1915 in London. In response it promised to include the places specified in this agreement into the war within a month. As a result, on May 20, 1915, Austria lost its neutrality by declaring war. Because Italy remained an opponent to the Ottoman Empire in World War I, its mission of patronizing the Ottoman citizens in Serbia ended. After this development, the issue of the Muslims' protection in Serbia was on the agenda again.

It seems that this issue could not be resolved quickly; even the Ottoman government wanted the Italian state, which had lost its neutrality and had declared war against the Allies, to continue the mediation in the protection of the Muslim population's rights in Serbia. As a result of these attempts, on May 27, 1915, the Italian ambassador, who was residing in Nis at the time, in line with the request of the Ottoman Foreign Ministry, continued its mediation activities with the Serbian state in order to protect the rights of the Muslim community in Serbia. As it is seen from the documents, the Ottoman Empire was pleased with the work made in the region by the Italian embassy. As the result of the Italian Embassy's efforts the Serbian Prime Minister Nikola Pašić treated the Muslim population well, and promised to treat them well in the future. The Italian embassy reported this to the Ottoman Empire. Thereupon, the Ottoman government thanked the embassy for the efforts of the Italian embassy in Nis (BOA, HR.SYS., 2409/74).

In August 1915, Italy entered the war on the side of Germany and the Ottoman Empire. After this, it was on the agenda to contact the Bulgarian government in order to demand from the Bulgarian consul and state representatives to take on the patronage of the Ottoman citizens (BOA, HR.SYS., 2168/28). However, on September 6, 1915, Bulgaria decided to act along with the Alliance and declared war against Serbia on October 14, 1915. So, the Bulgarian patronage of the

Ottoman citizens in Serbia was not possible anymore. The issue of the Muslims' patronage was not completely solved (Öksüz-Okur, 2006).

On the other hand, when on April 2, 1917 the USA got involved to the war, the Ottoman Empire's patronage in Serbia was left to the Swedish embassy (BOA, DH.ŞFR. 76/243). However, as a response to the experienced problems, the US embassy continued to be involved in the events (BOA, HR.SYS., 2169/32).

2. Diplomatic Tension during the First Months of the War: "Mutual Attacks against the Embassies"

It is understood that there were a number of diplomatic tensions between Serbia and the Ottoman Empire immediately after the cessation of the formal relations. In fact, the Serbian side captured the official documents by attacking the embassy in Skopje and Nis before the Ottoman Empire entered the war (BOA, HR.SYS., 2167/18).

According to the document which was sent by the consulate in Skopje on this subject on November 3, 1914, the Serbs made an inspection by attacking the mentioned consulates before the cessation of the official relations. Likewise, they arrested the officers of the consulate and took them to the police station. Later, their clothes and homes were restored. The Serbs withheld the documents found in the consulate and returned them later. The situation of the consulate in Skopje was reported to the Foreign Ministry. It was stated that the documents would be returned but the Serbs also mentioned the possibility that they might keep some of the documents (BOA, DH.EUM.5.Şb., 3/47.)

As retaliation for the attack which took place in the consulate in Skopje, the Ottoman Empire intervened in the Serbian embassy in Istanbul. During the intervention carried out by the Ottoman police in the official residence of the Serbian embassy on November 8, 1914, the rooms were sealed and a gendarme sergeant was assigned in order to control the entry and exit. The US embassy, which acted as the supporter of the Serbian interests in the Ottoman Empire, protested with a verbal note[3] on November 16 1914, in response to the retaliation of the Ottoman Empire against Serbia.

The USA reported in the performed protest that there were political documents belonging to the embassy in the official residence, and since the embassies were exempt from any attacks during wars, the Ottoman Empire violated the law of the states by these attacks (BOA, DH.EUM.5.Şb., 3/47). The Ottoman Empire stated that, according to the reciprocity principle applied during wars, they had the right to control the Serbian consulate (BOA, HR.SYS., 2167/18); moreover, they expressed that a consulate was not a place for keeping political documents and that some of the documents could be used for the needs

[3] Is a term used for the unsigned proposals given by the embassies (Pakalın, 1983).

of the state by sealing the places where the documents were available. In addition, the Ottoman Empire reminded of the fact that the consulate in Skopje and the embassy in Nis were attacked by the Serbs and the actions were performed in line with the following principle: "If a state does not comply with the interstates law, a right may arise for the others to disobey also", and thus could not be contrary to the law. Also, it was stated that taking some pieces of property, such as a wireless telegraph machine from the Serbian Embassy which was necessary for the defence of the state, could not be considered inappropriate or illegal. The Ottoman Empire was cautious about this issue. First, an investigation was started about whether the embassy and the consulate were separate locations or not and whether the seized documents had political content or not, and the results were scheduled to be reported to the American Embassy (BOA, DH. EUM. 5Şb., 3/47).

Subsequently, on November 24, 1914, the Ottoman administrators gave information on this issue to the US embassy. According to this, it was reported that seizing certain documents while inspecting the Serbian consulate in Beyoglu just at the beginning of the war was retaliation for the confiscation of the documents belonging to the Ottoman embassy in Skopje. It was expressed in the reply written to the US embassy that if the documents which were taken from the consulate in Skopje would be returned back to the Ottomans, the Ottoman police would return the seized documents belonging to Serbia (BOA, HR.SYS., 2167/33).

As far as it was detected from the documents, the repercussions of this problem continued throughout the war, and both the US and the Swedish embassies included in resolving this issue. In this sense, this problem arose again at the end of the war. Indeed, on February 1, 1918, the Swedish and US embassies, by taking initiatives before the Ottoman Empire could appropriate the documents found in the Serbian consulate, sealed the rooms where the documents of the consulate were kept. It was stated that some fresh air needed to be let into the rooms by emphasising that the Serbian embassy did not open the room where the documents were kept and that the documents must have been cleared by reviewing them (BOE, HR.SYS., 2169/32). Likewise, the same issue rose again on October 3, 1918. The matter of cleaning and ventilating the room resulted probably from the idea to check whether the documents were in their place or not.

Thereupon, the Ottoman administrators had cleaned the rooms of the Serbian consulate in Beyoglu from time to time but it was reported to the American and Swedish embassies that the documents were untouched. The Ottoman Empire requested some information with help of the Swedish Embassy in Istanbul concerning the state of the consulate in Skopje. According to the obtained information, it was revealed that the Ottoman consulate was still closed. Considering this information, the Ottoman Empire stated that the documents and the buildings belonging to the Ottoman consulate in Skopje needed to be cleaned and ventilated, too (BOE, DH.EUM. 5. Şb, 70/32). However, they failed to reach the exact data about how to solve this issue, which made both sides struggle for a long time.

3. The Oppression towards the Muslims and the Reflection of these Implementations on the Ottoman-Serbian Relations

One of the major issues affecting the relations between Serbia and the Ottoman Empire during World War I was the various oppressions to which the Muslims were exposed in Serbia. These problems included censorship applied by the Serbian state to the letters of the Muslim populations, the confiscation of their properties, applying oppression by making the Muslims do all the donkeywork and violating the law by the military enlistment (Özkan, 2014).

In the first months of World War I, Serbia took extraordinary measures which were applied to the entire nation. In Mid-August of 1914, all the letters reaching the post offices went through a censorship. In fact, its aim was to prevent the Serbian public from the news which might reduce their enthusiasm. It was decided to punish the writers of the letters with such content. This situation which was open for comment was the reason for the arrest and imprisonment of many Muslims, and it caused serious problems to them. The difficult situation in which the Muslims found themselves owing to the introduced censorship applied to the letters set the Ottoman embassy into motion. Mr Cevad, the Ottoman ambassador who had been just appointed to that position, requested that necessary measures be taken. He stated that in a report he sent to the Ottoman government on August 18, 1914 (BOA, HR.SYS 2402/24; Özkan, 2014).

Immediately after Serbia had entered war, various forms of oppression were applied to the Muslim population, which were reflected in the archive documents dated October 19, 1914 (BOA, HR.SYS., 2403/74). One of the problems encountered in this sense was the matter of the Muslims' military enlistment. In fact, according to the Istanbul Agreement dated March 14, 1914, the Muslims were exempt from the military service. However, Serbia, due to the attack of some Bulgarian gangs including Muslims, made effort to send the Muslim population to military service or use them for donkeywork which was the violation of the agreement.

This situation made the Muslims living in this area react. The Muslims opposed the implementation in a more pronounced way, especially after jihad had been declared by the Ottoman Empire. The Muslim community gathered and evaluated this issue and stated that this decision of the Serbian government would not be accepted due to the reason of being Muslims. As a result of the Muslim protest, it was understood that the Serbian government rejected this request (Özkan, 2014).

Another problem faced by the Muslims was the donkeywork given to the Muslim population by the Serbian government during November-December in 1914. In this regard, on January 10, 1915, some information was requested from the Italian Embassy in Nis, which was protecting the rights of the Ottoman citizens living in Serbia. In these documents it was stated that procedures contrary to

the agreement and to the human rights were performed, the Muslims were taken to military service using pressure and violence, their domestic animals, which were the source of their lives, were confiscated and these implementations caused some serious disturbance (BOA, HR,HMS,İSO.,209/13).

Another issue which was on the agenda between Serbia and the Ottoman Empire during this period is the matter of extraditing the Muslim soldier fugitives to Serbia. According to a document dated September 8, 1915, the Serbian soldiers with a Bulgarian and Muslim citizenship who fled from Serbia to Greece were extradited to Serbia by trains. Thereupon, the Ottoman leaders addressed the Greek Ministry of Foreign Affairs and required from them not to extradite the Muslim soldier fugitives to Serbia (BOA, HR.SYS., 2413/11).

4. Problems Related to Properties and Land

Another problem faced by the Muslims living in Serbia during this period is the issue of property and land confiscation. In fact, after the Balkan Wars, all the rights of the Muslim community living in Serbia were specified according to the Istanbul Agreement dated March 14, 1914. This agreement stated that the Muslims had the right to choose their nationality within three years, those who changed nationality and emigrated were both exempted from customs duties and had the right to protect their properties and control them through a third party (BOA, DH.MB.HPS.M.13/30).

However, the Serbian government started to make new arrangements in the regions which were under its sovereignty. In this sense, a law called “Regulations of the Settlement right of the entities in the Annexation Area” (the Regulation and Colonization of the Agrarian Reform) had been issued yet before the Istanbul Agreement was signed (Özkan, 2014). According to this, the ownership and settlement of the abandoned lands and the unrequited state lands, which were suitable for settlement, were made easier. In the second article of the mentioned law, the ownerless and abandoned lands which were owned by the state would be inhabited by the population. The lands mentioned as abandoned were the lands where no agricultural activities had been done in the last year and were left uncultivated (BOA,DH.MB.HPS.M.,13/11; Özkan, 2014).

The Serbian government signed the Istanbul Agreement while making plans about the implementation of this regulation adopted before the agreement. It seemed that, despite the agreement signed on March 14, 1914, Serbia had regarded this property issue from a distance and aimed to continue the implementation just as it was before the agreement. Thereupon, the Ottoman administration argued against the land regulation made by Serbia just before the agreement and warned its citizens.

On the other hand, in this regard, the Ottoman Empire addressed the Italian Embassy in Nis and demanded from it to protect the rights of the Muslims living

in Serbia. The Italian Embassy made contact for the protection of the lands belonging to the Ottoman citizens who had migrated or had remained in Serbia, for the cancellation of the 2nd Article of the law issued on May 1914 in order to improve the situation and not to consider the uncultivated lands as abandoned (BOA, HR.SYS., 2409/74).

The persistent pursuits of the Ottoman Empire and the Italian ambassador in Nis were successful. The 2nd Article of the law which would have been put into force on May 26, 1914, was replaced by the Serbian government on May 9, 1914, as a result of the responses relevant to this issue. So, the regulations concerning the abandoned lands were expressed to be invalid (Özkan, 2014).

But again, the Ottoman Empire did not give up the precaution. In this sense, a document sent by the Interior Ministry on May19, 1914 reminded people of the possibility of confiscating the lands left behind by the population of the areas which were annexed by Serbia after the agreement signed on March 14, 1914 in case these lands remained uncultivated for a year due to the emigration of their owners back to the Ottoman Empire. It was emphasised that the citizens of the Ottoman Empire who were in such a situation should not give up the precautions (BOA,DH.MB.HPS.M.,13/11).

However, at the later stages of World War I, Serbia made action again under the pretext of "Confiscating the goods and properties belonging to the citizens of the enemy state" by taking advantage of being on the opponent side to the Ottoman Empire. Based on the news from the Journal newspaper, it was reported that Serbia would prepare a law on confiscating and goods of the enemy countries. Also, on January 10, 1915, Serbia took another step on the same issue (BOA, HR.HMŞ,İSO,Ç. 209/12). According to this, by publishing advertisements in the newspapers, the government of Serbia ordered the citizens to present the certificate of the ownership of all land, real estate and other properties owned by Muslims until April 10, 1915; otherwise, such rights would not be recognized. Upon this, the Ottoman administration took action. By warning the Muslims who emigrated from Serbia, the Ottoman government warned the Muslims who owned properties in the mentioned area in respect of giving petition object for the application in question by presenting the certificate of the properties ownership (BOA, DH.İ.UM.EK.,92/29, BOA, DH.UMVM.,123/86; DH.MB. HPS.,154/50). In order to prevent the Muslim population from falling into debt, The Ottoman Empire issued the names of those suffering damage before and after the conciliation arranged tables showing the amount of the damage for reporting it to the Interior Ministry. (BOA, DH.EUM.LVZ., 28/11; BOA, DH.EUM.MTK., 72/4; BOA, DH.HMŞ., 27/53; BOA, DH.İ.UM.EK., 92/55; BOA, DH.HMŞ., 53/27). The warnings on this subject were repeated frequently (BOA, DH.MB. HPS., 154/51; BOA, DH.UMVM., 123/85).

In light of these developments, some of the immigrants who spread across the regions of Turkey claimed the protection of their lands in the mentioned area

by giving petitions. For example, Mehmed Muammer Efendi, who was a police sergeant in Urfa gave a petition to the lieutenant governor to be forwarded to the Interior Ministry. In his petition Mehmed Muammer Efendi requested the protection of his household land situated in Kosovo in the town of Prizrin which was occupied by Serbia and reported that he had the ownership certificate of this land by referring to the cases specified in the advertisement section of the Tasfir-i Ekfar newspaper dated on Mach 25, 1915 (BOA, DH.İ.UM.EK., 92/46).

Consequently, the Serbian government decided to comply with the property rights of the Muslims who had chosen to have the Ottoman citizenship (BOA, DH.İ.UM.25/2-04; Özkan,2014). However, it emphasized again the importance of not leaving the lands uncultivated. For example, in a communique reported by the Foreign Ministry on September 1, 1915, the citizens who left Serbia but owned lands in the abandoned area were reminded to rent their lands through a trustee in order not to lose the right of the ownership and that the agricultural activities should have continued on the lands (BOA, DH.İ.UM.EK., 10/2). There are many example of repeating the same warnings (BOA, DH.İ.UM., 25/2-04; BOA, DH.İ.UM.EK., 94/63; BOA, DH.İ.UM.EK., 92/30).

Another problem faced by the Muslims who stayed in the area after the Balkan Wars and during the years of World War I was the issue of the citizenship. Essentially, the nationality issue of the Muslims who stayed in Serbia was set according to the Istanbul Agreement signed on March 14, 1914. But the mentioned agreement was terminated due to the outbreak of World War I. For this reason, it was difficult to reach the solution of the nationality issue during the years of World War I. Instructions in accordance with the terms of the agreement were published in order to solve this issue. (BOA, DH.SN.THR., 69/41; BOA, DH.ŞFR., 82/181). (BOA, DH.UMVM., 123/106; BOA, DH.EUM.VRK., 15/11, BOA, DH.UMVM., 123/106; BOA, DH.MB.HPS., 154/81; BOA, DH.SN.THR., 67/72; BOA, DH.SN.THR. 64/79; Serbestoğlu, 2014).

Conclusion

The most sensitive period of the relations between the Ottoman Empire and Serbia, which date back to the ancient times, was undoubtedly the years of the Balkan Wars and World War I. A number of problems were experienced in the relationship because the two states fought as opponents during World War I. There were two key issues creating tension in the diplomatic relations between the Ottoman Empire and Serbia during the war. The first of these was the attack of the embassies while the second was related to the rights of the Muslims who emigrated or stayed on the Serbian territory.

In this sense, the embassy's attack was one of the most important examples of exhibiting retaliation by both states during the war. The attack on the Serbian

Embassy in Istanbul, which was carried out by the Ottoman Empire in return for the seizure of the documents made by Serbia by attacking the Ottoman embassy and consulate in Nis and Skopje, created a diplomatic problem. The issue was subsided through the intervention of the mediator states, so that the two parties did not create a major crisis.

When it came to the issue of protecting the rights of the Muslims, Serbia appeared to behave reluctantly towards it and used the war as an excuse. Serbia even turned towards applications such as confiscating the land, property and the animals of the Muslims and forced the Muslim population to enter the military service, which was contrary to the Istanbul Agreement signed on March 14, 1914. The Ottoman Empire made the necessary attempts in order to protect the rights of the Muslims and occasionally, it achieved positive results.

It is noteworthy that in both issues Serbia sidestepped the problems by showing World War I as a reason and wanted to solve them in accordance with its own wishes. However, it should be also noted that these kinds of problems are not inevitable during wars.

Therefore, it is the responsibility of the descendents of both nations to make steps towards a friendly future by learning the lessons from our common history.

Bibliography

1.Archive Document

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Prime Ministry Ottoman Archives Documents)
DH.EUM.5.Şb, 70/32.
DH.EUM.5.Şb., 3/47.
DH.EUM.LVZ., 28/11.
DH.EUM.MTK., 72/4.
DH.EUM.VRK., 15/11.
DH.HMŞ., 27/53.
DH.HMŞ., 53/27.
DH.İ.UM., 25/2-04.
DH.İ.UM.EK., 10/2.
DH.İ.UM.EK., 92/29.
DH.İ.UM.EK., 92/30.
DH.İ.UM.EK., 92/55.
DH.İ.UM.EK., 92/46.
DH.İ.UM.EK., 94/63.
DH.MB..HPS., 154/50.

DH.MB..HPS., 154/51.
DH.MB..HPS., 154/81.
DH.MB.HPS.M., 13/11.
DH.MB.HPS.M., 13/30.
DH.ŞFR., 82/181.
DH.SN.THR., 64/79.
DH.SN.THR., 69/41.
DH.SN.THR., 67/72.
DH.UMVM., 123/85.
DH.UMVM., 123/86.
DH.UMVM., 123/106.
HR.HMŞ.İŞO., 209/9.
HR.HMŞ.İŞO., 209/12.
HR.HMŞ.İŞO., 209/13.
HR.HMŞ.İŞO., 209/14.
HR.SYS., 2401/16.
HR.SYS., 2402/24.
HR.SYS., 2167/13.
HR.SYS., 2167/17.
HR.SYS., 2167/18.
HR.SYS., 2167/2.
HR.SYS., 2167/33.
HR.SYS., 2168/28.
HR.SYS., 2169/32.
HR.SYS., 2402/1.
HR.SYS., 2403/74.
HR.SYS., 2409/74.
HR.SYS., 2167/26.
HR.SYS., 2406/63.
HR.SYS., 2413/11.

2.Published Document

Düstur, 1336, Tertip 2, (Tertib-i sani), Vol. 7, (25 Zilhicce 1332-5 Muharrem 1334, 1 Teşrinisani 1330-31 Teşrinievvel 1331), Dersaadet: Matbaa-i Amire Press.

3.Research

Armaoğlu, Fahir. 1994, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990, Vol. I, 1914-1980, Ankara: Türkiye İş Bankası Press.

Aslantaş, Selim. 2006, Sırbistan: İsyanlar ve Bağımsız Devlet, Balkanlar El Kitabı, Vol. I, Gleaners: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Ankara: Karam-Vadi Press, 472-487.

Demir, Hakan. 2013, Federalizm–Üniterizm İkileminde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda Siyasal Yaşam (1918-1929), Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Vol. 2, Number 2, (December), 91-114.

Dilek, Mehmet Sait. 2004, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya) ile Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Kral Alexander Karadjordjevic Gözüyle Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye, Journal of Atatürk, Vol. 4, Nr. 2, July, 267-278.

Güveloğlu, Gülşah Kurt. 2012, SHS ve Yugoslavya Krallığı'nın Türkiye İle Diplomatik İlişkileri (1923-1938), Türkiye-Sırbistan İlişkileri, Belgrad'a Uğrar Yolu Tuna'nın, Ed. Yeliz Okay-Tuncay Babalı, İstanbul: Doğu Kitabevi Press, 143-190.

Hajek, A. 1980, Sırbistan, İslam Ansiklopedisi, Vol. 10, MEB Press, İstanbul, 556-566.

Jelavich, Barbara. 2009a, Balkan Tarihi, 18-19. Yüzyıllar, Translators: İhsan Durdu-Haşim Koç-Gülçin Koç, Second Edition, İstanbul: Küre Press.

Jelavich, Barbara. 2009b, Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl, Translators: Zehra Savan-Hatice Uğur, Second Edition, İstanbul: Küre Press.

Kurt, Halil - Hacısalihoğlu, Mehmet. 2009, Sırbistan, İslam Ansiklopedisi, Vol. 37, İstanbul: TDV Press, 120-126.

Öksüz, Hikmet- Okur, Mehmet. 2006, Birinci Dünya Savaşında Balkanlar, Balkanlar El Kitabı, Vol. I, Gleaners: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Ankara: Karam-Vadi Press, 625-640.

Özkan, Ayşe. 2011, Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878), İstanbul: IQ Kültür Sanat Press.

Özkan, Ayşe. 2013, Sırplari Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat Sloven Krallığı'na (1878-1918), İstanbul: IQ Kültür Sanat Press.

Özkan, Ayşe. 2014, I. Dünya Savaşı'nda Sırbistan'ın Müslümanlara Karşı Tutumu, Gazi Akademik Bakış, Vol. 7, Nr. 14, (Summer), 49-70.

Pakalın, Mehmet Zeki. 1983, Takrir-i Şifahi, Tarih Deyimleri ve Terimleri, Vol. 3, İstanbul: MEB Press, 385.

Serbestoğlu, İbrahim. 2014, Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu, İstanbul: Yeditepe Press.

Toprak, Serap. 2013, Osmanlı-Avrupa İlişkileri Çerçevesinde Sırbistan'ın Bağımsızlığı, The Journal of International Social Research, Vol. 6, Issue 24, (Winter), 348-353.

Wachtel, Andrew Baruch. 2009, Dünya Tarihinde Balkanlar, Trans. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Doğan Kitap Press.

Жупанчић, Тонка, 2004, Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919-1945. (1890-1945), (Tonka Zupancic, The Mission

of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey - Constantinople, Ankara 1919-1945. (1890-1945)), Архив, 2, Београд, VII. (http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/izdanja/casopis_arhiv_v01/dosadasnji_brojevi/casopis_arhiv_godina_5_brojevi_1_i_2/casopis_arhiv_godina_5_br_2.html) [16.12.2015].

Gürsoy Şahin

RAZMIŠLJANJA O POLITIČKIM PROBLEMIMA IZMEĐU OSMANSKOG CARSTVA I SRBIJE TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA (1914-1918)

Rezime

Odnosi između Osmanskog carstva i Srbije potiču još iz drevnih vremena. Ovi odnosi su dobili novu dimenziju nakon što je Srbija proglasila nezavisnost 1878. Balkanski ratovi predstavljaju važnu prekretnicu u tursko-srpskim odnosima, pošto je Osmansko carstvo izgubilo prilično veliki deo svoje teritorije na Balkanu koja je pripala balkanskim državama nakon ovih ratova. Usled svega toga, može se reći da je između Srbije i Osmanskog carstva najvažnije pitanje bilo pitanje zaštite prava muslimanskog stanovništva koje je nastavilo da živi na tim izgubljenim teritorijama. Nakon potpisivanja sporazuma u Istanbulu, 14. marta 1914. godine, bilo je nekih pokušaja da se ovo pitanje reši.

Međutim, politički odnosi između ove dve države postali su teži nakon izbijanja Prvog svetskog rata, koji je počeo neposredno posle Balkanskih ratova, usled činjenice da su one učestvovale u ratu na suparničkim stranama. Shodno toj situaciji, dve države su prekinule diplomatske odnose 1. novembra 1914, te je rešenje ovog problema prepušteno državama koje su igrale ulogu posrednika po ovom pitanju. Tokom Prvog svetskog rata su se odnosi između ove dve zemlje, koji su i pre toga bili loši, znatno pogoršali.

Problem tursko-srpskih odnosa tokom Prvog svetskog rata razmatra se u malom broju naučnih studija. Obično se u njima i navodi da su odnosi između ove dve države prekinuti tokom ovog perioda. Međutim, podrobno istraživanje ovog problema pokazuje da je bilo pokušaja da se on reši pomoću intervencije država posrednika.

Ovaj rad razmatra političke odnose između Srbije i Osmanskog carstva tokom Prvog svetskog rata. Posebno se ističe uloga koju su imale države medijatori u ovim odnosima, zatim diplomatske tenzije tokom prvog meseca rata kao i razni oblici neprijateljstva prema Muslimanima. Rad se zasniva na izvorima iz arhive kancelarije Velikog vezira (premijera) Osmanskog carstva.

Ključne reči: Osmansko carstvo, Srbija, Prvi svetski rat, Balkanski ratovi, Italijanska ambasada, politički odnosi

Јована Шаљић
Историјски институт
Београд, Србија

УДК 327:28-768(560)”1914”
323.1(497.11):28-768(497.11)

ТУРСКА ОБЈАВА „СВЕТОГ РАТА“ 1914. ГОДИНЕ:
последице и одјеци код муслиманског становништва Србије[1]

У раду је приказан утицај који је фетва о светом рату, објављена након уласка Османског царства у Први светски рат на страни Централних сила, имала на муслиманско становништво Србије, као и последице које је по српску државу и њене муслимане, позив на свети рат произвео. У раду је такође приложен сам текст фетве, као и пратеће прокламације са обавезама и упутствима за понашање муслимана у светом рату из којих се виде намере и очекивања самог Османског царства везане за његово учешће у Великом рату. Текст и прокламације у преводу на српски језик чувају се у Архиву Србије, у Политичком одељењу фонда Министарства просвете и иностраних дела, и у раду су дате у тачном препису, без граматичких, правописних и других исправки, у виду прилога на крају текста.

Кључне речи: Османско царство, фетва, свети рат, муслимани, Србија, Аустроугарска

У јесен 1914. године, након вишемесечних недоумица, дипломатских али и других ургенција и притисака великих сила, Османско царство је ступило у Први светски рат и то на страни Централних сила Немачке и Аустроугарске. Улазак царства у рат, пратила је и посебна шејхулисламова верско-правна декларација – тзв. фетва. Овом фетвом су сви муслимани, у име исламске вере и османског султана као калифа, тј. верског поглавара читавог исламског света, позвани на свети рат – џихад – против савезничких држава Русије, Велике Британије, Француске, Србије и Црне Горе, проглашених непријатељима калифата и његових савезника. Мада је у исламу сваки рат једне муслиманске са немуслиманским државама у суштини сматран светим, његово званично оглашавање је, у овом случају, имало далеко ширу политичко-друштвену конотацију и циљ. Текст фетве, датиран на 3. Мухарем 1333. по хиџретском, односно 8. новембар 1914. године по јулијанском календару, почињао је следећим речима: „Ej мухамеданци! Знајте да

[1] Рад настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Министарства за просвету и науку Републике Србије: *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне*, бр. 177031.

се наша држава данас налази у ратном стању са крвним непријатељима Ислама: Русијом, Енглеском, Француском, Србијом и њиховим савезницима. Стога, поглавице правоверни и намесници Мухамедови, позивамо вас у свети рат.“[2] Даљи текст је, по старом обичају, писан у виду питања и одговора који су код муслимана широм света захваћеног ратом, имали за циљ да реше недоумице везане за њихово учешће у догађајима, било као цивила, било као војника под барјаком ислама. Тако се у тексту дају општа упутства за поступање муслимана у рату која су подразумевала лично и материјално ангажовање свих следбеника Мухамедове вере широм света, без обзира на старост и занимање, уколико не желе да по исламском верском праву – шеријату, буду проглашени издајницима и неверницима, чиме би неминовно на себе навукли и гнев Божји. Осим тога, тешки грех и велике муке следовале су и оним муслиманима који би се борили против Немачке и Аустроугарске, као савезница калифата. Како је сама фетва садржала само општа упутства, било је неопходно да је прате и додатна појашњења кроз прокламацију великог научног одбора и мешихата о светом рату, с наређењем да се ова прокламација објави „у свима частима света где Муслимани живе“.[3] У првом делу прокламације помињу се Русија, Француска и Енглеска као највећи непријатељи човечанства, и земље које су, како се наводи, поробиле милионе муслимана у Индији, Средњој Азији и Африци, изазивајући саме, на тај начин, свети рат. Такође, ове три земље су оптужене да су окуражиле и суседе Османског царства да против њега поведу балкански рат у коме је „изгубљено стотине људи и силовано хиљаде жена, а и наше светиње постале су играчке њихових прохтева“. Даље се наводи да је ово велико намесништво мухамеданства сматрало за највећу дужност да на основу предње фетве позове све муслимане у свети рат за одбрану њихових светиња и победу над непријатељем. Уз обећање да их на овом свету чека срећа, а на оном све благодети рајског насеља, позвани су муслимани пре свега са Крима, из Казана, Туркестана, Бухаре, Индије и свих оних области које су се налазе у рукама непријатеља ислама, као и муслимани Кине, Авганистана, Персије, Африке и других делова света, да узму учешће у светом рату. Након што је свечано прочитана у Фатиховој џамији у Истанбулу, фетва је преведена на четири језика: арапски, персијски, татарски и урду.[4] Ови преводи, као и сам текст прокламације, указивали су на то да је фетва била упућена пре свега муслиманима Русије и енглеских и француских колонија, код којих се оче-

[2] Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), ролна микрофилма 466, фасцикла (=ф.) XIX, бр. 29, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, 27. марта/9. априла 1915, у Скопљу, у прилогу: превод са турског језика фетве о светом рату (видети Прилог 1. на крају текста).

[3] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, исти-истом, у прилогу: Прокламација научног одбора и мешихата о светом рату (видети Прилог 2. на крају текста).

[4] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 384.

кивала и најснажнија реакција. У ствари се рачунало с тим да ће се запалити исламски свет, и да ће муслимани широм, пре свега, Русије, где их је било око 20 милиона, и колонијалног света Азије и Африке, устати на оружје и стати у одбрану полумесеца против узурпаторских хришћанских држава. У суштини, султан је верском декларацијом играо на карту светог а не световног рата, верујући да ће једино на тај начин подићи етнички подељен и национално неопредељен муслимански свет. То се, на разочарење Цариграда, ипак није догодило. Још су стручни оријенталисти предвиђали минималан ефекат фетве док се писало о томе како је такав рат могућ једино у главама цариградских теоретичара.[5] Заостало становништво умирућег царства није било спремно за велике историјске подухвате, док је прави пораз светог рата за Турску представљало њено побуњено арапско становништво које је почело да устаје против султана. На тај начин, свети рат је пропао у готово целом исламском свету, осим у једном малом његовом делу, међу балканским муслиманима, где је, како то обично бива, имао највише одјека.

У томе је значајну улогу одиграла и једна од фетвом означених савезница калифата, Аустроугарска, која је у објави светог рата угледала прилику за сопствене интересе везане за босанске муслимане. С једне стране, ишло се на сам одзив и мотивисаност босанских муслимана у рату, како би они у што већем броју стали на страну монархије. Тако су Сарајевске новине писале о позиву на свети рат тумачећи обавезе свих муслимана: „Дужни су сви муслимани у овом рату судјеловати. Ратовати не морају дјеца, жене, робови, слијепци и сакати. Ако се непријатељ побиједи, тиме је рат довршен, али ако буде друкчије буде па непријатељ побиједи, онда може жена, а да не пита свога мужа, и роб, а да не пита свога господара поћи у рат... Сви су муслимани обавезни у овоме случају да судјелују у рату против оних, који су означени као непријатељи Ислама“.[6] Осим тога, тузлански муфтија је, заједно са неким босанским великашима, послао у Цариград поруку да је вест о позиву на свети рат, као и заједничка султанова борба са великим пријатељем и заштитником муслимана Фрањом Јосифом против непријатеља ислама, обрадовала срца свих верника у Босни.[7] С друге стране, како би се избегле етничке поделе међу самим муслиманима, као и српске тежње према националном уједињењу које је укључивало и муслимане српског језика и словенског порекла у Босни и Херцеговини, Аустрија је потенцирала муслиманску народност која почива не на заједничком језику, већ осећају припадности који везује све муслимане света, па и оне на Балкану. Позивајући се на пророка Мухамеда који је све муслимане окупио у једну нацију под заједничком исламском, а не арапском заставом, аустријска пропаганда је,

[5] Исто, 138.

[6] Исто, 139.

[7] Исто, 139, 140.

у складу са својим тежњама према Албанцима, говорила и о солидарности и заједништву босанских и албанских муслимана без обзира на различите језике којима говоре. На тај начин стварала се атмосфера заједничких интереса окупљених под круном Беча и зеленом заставом калифата, остављајући по страни све раније несугласице између савезника. Међутим, та зелена калифска застава је за Аустрију представљала деликатан проблем, због чега је Оскар Поћорек сматрао да у Цариграду треба испословати посебну фетву којом би босанско-херцеговачким муслиманима било дозвољено да свој верски рат воде под царским орловима на застави монархије, чиме би они своју религиозну дужност према султану помирили са политичким обавезама према цару. Ипак, како би захваљујући томе била отворена потенцијална опасност да султан касније поново баци око на Босну и Херцеговину, након вагања за и против, Аустоугарска је решила да одустане од овакве замисли.[8] Султанова фетва је ионако одиграла своју улогу у Босни у којој је религиозни рат био и најизраженији. Домет српских настојања према босанским муслиманима фетвом је сасвим ограничен а и поред реисових порука из Сарајева да босански муслимани треба да буду обазриви према својим сународницима друге вере, погроми муслиманских ханџар јединица над тамошњим Србима остаће запамћени као мрачан део босанске историје. Почев од самог уласка Турске у рат, преко фетве и аустријске пропаганде, читава прича се неминовно преливала и на муслимански живаљ у другим деловима Балканског полуострва, нарочито онај настањен на територији српске државе.

Након Балканских ратова 1912/1913. године, Краљевина Србија је, са увећањем територије, добила и увећање свог становништва. Све до тада, становништво Србије је било хомогено, већином српско-православно, са малим процентом муслиманског живља – 0,49%.[9] Према извештајима окружних начелника новоослобођених области, насталих током пролећа 1913. године, у састав земље је, након балканских ратова, ушло близу 700.000 становника муслиманске вероисповести, већином етничких Албанаца, Турака и српског исламизованог становништва.[10] Самим тим, муслимани нових области чинили су и највећи део укупног муслиманског становништва на територији целе Краљевине Србије. Њихов положај је, између осталог, био регулисан и Цариградским мировним уговором, склопљеним марта 1914. године између Србије и Османског царства. Према члану 4. Цариградског уговора, сви муслимани нових крајева били су ослобођени војне обавезе

[8] Исто, 150.

[9] *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године,* Београд 1911, 5.

[10] Табеларни преглед броја муслимана по окрузима као и укупну националну и полну структуру муслиманског становништва нових крајева Србије на основу извештаја окружних начелника видети у: М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915),* Београд 2013, 115–152.

и плаћања војних такси на период од три године, колико им је остављено да, по сопственом избору, оптирају за османско држављанство.[11] Уласком Османског царства у рат на страни Централних сила, Цариградски уговор о миру је престао да важи, а муслимани нових крајева и формално-правно су сматрани српским поданицима изједначеним не само у правима, већ и у обавезама према новој држави, што је укључивало и служење у српској војсци у којој до тада нису имали обавезу учешћа. Тиме је турска објава светог рата, осим за српску државу, имала негативне практичне последице и за њено муслиманско становништво. Крајем 1914. године, српско Министарство иностраних дела издало је саопштење у коме је стајало следеће: „сви уговори, конвенције и аранжмани закључени између Србије и Турске, а међу њима и Уговор о Миру закључен између Србије и Турске 1. марта 1914. у Цариграду, престају важити од 18. новембра ове године пошто је Турска објавила свети рат Србији и њеним савезницама“, уз напомену да се ова објава има штампати у првом наредном броју Српских новина.[12] Ипак, без обзира на поступак Турске који је директно довео до укидања привилегија муслиманског становништва у Србији, ово становништво је наставило да криви српску државу за војну обавезу која му је ненадано наметнута, након чега су побуне муслимана постајале све учесталије. Регрутација овог дела становништва је оглашена 31. децембра 1914. године, а подлегли су јој муслимани првог позива рођени 1892, 1893. и 1894. године.[13] Поред појачања у људству, постојали су и политички разлози њиховог упућивања у кадар. Министар унутрашњих послова, Љубомир Јовановић, упутио је председнику владе Николи Пашићу писмо у коме је, поред осталог, стајало: „Са прекидом дипломатских односа између нас и Турака престао је да важи и познати Цариградски Уговор, а с њим и привилегије које су уживали муслимани у новим крајевима, и које су несумњиво ишле на штету наших државних и националних интереса... Ово утолико пре што су муслимани до данас уживали, захваљујући поменутом уговору, известан привилегисан положај у овим крајевима, који је нарочито почео падати у очи и рђаво утицати на овдашњи словенски живаљ, одкад је настао данашњи рат, у коме они не учествују ни непосредно ни посредно.“[14] Сличног мишљења је био и командант Трупа Нове области, генерал Дамјан Поповић, који је сматрао да

[11] *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, priredio M. Stojković, tom I, Beograd 1998, 410.

[12] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 430, ф. XIV, бр. 7, Краљевско српско Министарство иностраних дела – Министарству унутрашњих дела, 24. децембра 1914/6. јануара 1915, у Нишу.

[13] Војни Архив (=ВА), Пописник (=П) 3, Кутија (=К) 81, Фасцикла (=ф.) 4, број документа (=док.бр.) 8/28, Министар војни, пуковник Р. Бојовић – Врховној команди, 18/31. децембра 1914, у Нишу.

[14] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 430, ф. XIV, бр. 7, Министар унутрашњих дела Љ. Давидовић – Председнику владе, Н. Пашићу, 25.октобра/7. новембра 1914, у Нишу.

ће цела ствар повољно утицати на немуслиманско становништво, у смислу пуне равноправности у правима и дужностима свих држављана Србије, и њиховог чвршћег везивања за Србију и њену судбину.[15]

Новонастала ситуација је захтевала и објављивање „Додатка светој фетви“ који је, како се чини, био написан управо за српске муслимане, и то у режији цариградског Одбора за уједињење ислама. Како свети рат није узео маха тамо где је то од њега највише очекивано, цариградски умови су се усредсредили на балканске муслимане, уз тврдње да су њихова браћа од Индије до Алжира устала под свету заставу из Медине и протерала своје поробљиваче због чега се, како се у закључку наводи: „данас смеју лица свих Муслимана, јер као што у историји није било оваквих светих ратова, тако ни на свету није било оваквих случајева“.[16] Тиме се још једном потенцирала његова посебност у односу на све претходне свете ратове исламских држава, а тврдње, иако неосноване, о његовом великом успеху који је дигао на ноге све муслимане од истока до запада, требало је да послуже као додатна мотивација и задатак балканских муслимана да се придруже успесима своје браће по вери широм света. Додатак светој фетви је након тога додатно прилагођен муслиманском становништу наших крајева међу којима се растурао у виду посебних прогласа, од којих је најзаступљенији био управо проглас друштва „Уједињење ислама“: „Муслимани! До јуче се лепршала османлијска застава са светим знамењем полумесеца у нашој драгој отаџбини, а данас се вије прљава застава Срба који својим гнусним ногама газе свети гроб султана Мурата на Косову... Овај ниски народ шаље вас у борбу против Аустро-Угарске и Немачке који су савезници муслиманског калифата. Браћо по вери! Падишахов ферман, проглас улеме и фетва шејх-ул-ислама јасно вам говори: ако употребите оружје противу савезника калифата, сматраћете се издајници и преступници као да сте га употребили противу Бога, пророка Мухамеда и Св. Ћабе. Према томе, слушајући заповест падишахову, ви ћете оружје које вам је дато да га употребите противу наших савезника окренути противу непријатеља наших. Са потпуном војничком опремом бежите у Бугарску, ако у овоме немогнете успети ви се предајте аустријанцима... вршите разноврсне штете непријатељу, да бисте посведочили да сте достојни потомци Турака и Муслимана. Убијајте више и ниже официре, бацајте у ваздух магацине с муницијом, рушите железничке и остале мостове, јер ће те на тај начин извршити заповест пророковог пуномоћника – нашег честитог падишаха“.[17] Тако су са пуномоћјем директно од пророка, муслима-

[15] ВА, П3, К81,ф. 4, док. бр. 8/21, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – Врховној команди, 25. новембра/8. децембра 1914, у Скопљу.

[16] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, командант Трупа нове области, генерал Д. Поповић – министру војном, пуковнику Р. Бојовићу, 27. марта/9. априла 1915, у Скопљу, у прилогу: Додатак светој фетви (видети Прилог 3. на крају текста).

[17] АС, МИД, ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, проглас друштва „Уједињење

ни Србије добили до краја јасна и прецизна упутства шта им је чинити у рату против своје нове земље, а целу ситуацију додатно је погоршавала и агитација аустријских, бугарских и турских агената на терену. Још крајем 1914. године, Живојин Балугџић, посланик у Атини и бивши српски конзул у Скопљу и Битољу, извештавао је о незадовољству Турака због тога што прокламација светог рата није имала дејство које се очекивало, па како се ни у једном крају није јавио никакав покрет по овом питању, Турци су у Сирији спремали нарочите чете са задатком да продиру у Персију, Кавказ и Египат и шире мисао о устанку.[18] Осим тога, из Балугџићевог извештаја се види да се турска влада трудила да придобије Бугарску за какву акцију и све се јаче везивала за македонски комитет чији су најважнији изасланици боравили у Цариграду где су се бавили прављењем бомби и организовањем бугарско-турских комитских чета. Након тога, ни штампа није седела скрштених руку и пратила је објаву светог рата у стопу. Министар унутрашњих дела известио је, почетком јануара 1915, како муслимани на читавој новој територији добијају кришом неке турске новине у којима стоји да ће Турци заједно са Бугарима да нападају Србију из Албаније и из Струмице.[19] Командант Трупа Нове области, генерал Дамјан Поповић, послао је у исто време извештај министру војном да се муслиманима нових крајева тајно дотурају новине штампане у Пловдиву у којима им се препоручује да ни у ком случају не пристају да се боре као српски војници против турских савезника, већ да беже у Бугарску која ће их радо примити. Такође пише да сви они који не успеју да побегну, у првој борби треба да се предају аустријској војсци која ће их третирати као и Бугаре. Цивилном становништву је, с друге стране, препоручено да чине све што могу на штету Србије: помажу турским и бугарским комитама у саботирању железничких пруга, телеграфских и телефонских линија и путева. На крају се наводи да ће сви муслимани који се оглуше о ове захтеве бити проглашени неверницима.[20]

И заиста, бекства су била редовна појава, што међу муслиманским регрутима, што међу обичним становништвом, а бежало се најчешће у Бугарску, Албанију и Грчку. Међу муслиманима у српској војсци примери непослушности, притајених и отворених побуна и дезертерстава били су бројни. Недисциплина и одбијање наређења представљали су редовну појаву у муслиманским батаљонима, иако је муслиманима у јединицама српске војске била омогућена исхрана и практиковање верских обичаја по свим

ислама“ нашим муслиманима (један одломак из прогласа).

[18] АС, МИД, ПО, ролна микрофилма 430, ф. XIV, бр. 29, телеграм Ж. Балугџића упућен српској влади 29. новембра/12. децембра 1914. из Атине.

[19] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, Министарство унутрашњих дела – Министарству иностраних дела, 8/21. јануара 1915, у Нишу.

[20] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, Министарство војно – Министарству иностраних дела, 12/25. јануара 1915, у Нишу.

правилима исламске вере.[21] Према подацима команде Трупа Нових области, закључно са 15. јулом 1915. године, у Бугарску, Грчку и Албанију је побегло или се није одазвало позиву укупно 7197 обвезника муслимана.[22] Они који су остали, током борбених дејстава, а нарочито приликом одбране Београда у јесен 1915. године, имали су обичај да окрећу пушке ка својим претпостављенима након чега су бежали на аустријску страну. Након овога, упућен је захтев Врховној команди: „да сасвим обустави слање овога несигурнога елемента за попуну јер је он од врло велике штете и може имати фаталне последице.“[23] Што се тиче цивилног становништва, оно је бежало што из страха за сопствени живот, што из верског фанатизма, а велики број је одвођен под присилом и уценама бугарских и турских комита. Према сведочењима повратника у Србију, у Струмици и околини се налазило преко 10.000 људи, укључујући жене и децу, све бегунци из Македоније и готово све муслимани.[24] Сви повратници су тврдили да су били силом одведени од стране комита који су им говорили: „ко остане значи да хоће да буде Србин, и тај ће бити погубљен“.[25] У Струмици их је, како наводе, сачекао Ибрахим-бej, турски официр из Цариграда и организатор турско-бугарских комитских чета. Он је вршио упис и обуку комита обећавши сваком добровољцу по један динар дневно за издржавање. Остали су терани у Џумају где су радили на оправци и изградњи стратешких путева према Србији и Грчкој. Старешина комитских чета у Џумаји био је такође турски официр Фикри-бej, а турски и бугарски официри су заједно командовали при упадима на српску територију.[26] Према извештајима повратника, махом су их глад, лош третман и очајни услови живота определили да се врате у Србију својим кућама, док су се младићи враћали након што су, како наводе, били преварени од стране Бугара, који су хтели да их шаљу у Једрене, у турску војску.[27] Тако је јуна 1915. године забележен случај у пограничној области, када је бугарска гранична патрола ухватила неколико српских бегунаца који

[21] ВА, П3, К81, ф. 4, док. бр. 8/52, Команда Нишких резервних трупа, командант пуковник Ј. Поповић – Врховној команди, 23. фебруара/8. марта 1915, у Нишу.

[22] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, Министарство војно – Министарству иностраних дела, 5/18. септембра 1915, у Нишу.

[23] ВА, П7, К25, ф. 1, док. бр. 10/4, командант XIX кадровског пешадијског пука, пуковник Ж. Поповић – Врховној команди, 8/21. октобра 1915, војиште.

[24] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, сведочење Адама Сали-бeја из Дојрана, 14/27. маја 1915, у Нишу.

[25] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, сведочење Хасана Рецеповића из Винице, 16/29. априла 1915, у Нишу.

[26] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, сведочење Ахмеда Рецеповића из Липца, 18. априла/1. маја 1915, у Нишу.

[27] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, сведочење Мустафе Омера из Бараклије, 5/18. маја 1915, у Нишу.

су покушали да се врате у земљу. Они су изјавили да су из Србије побегли од војне обавезе али да сада кад и Бугари хоће да их шаљу у војску, желе да се врате и служе у својој земљи. На то им је вођа патроле рекао да они нису људи већ стока размажена, паразити који варају два цара, и да, као такви, не заслужују да живе. Беже из Србије да избегну војску, а сад беже из Бугарске, не зато што хоће да се пријаве у српску војску, већ зато што им је у Србији лакше да се крију код родбине и познаника. Након тога, како се наводи у извештају сведока, Бугари су их испробадали бајонетима.[28] Бегунци нису боље пролазили ни у Албанији одакле су се, према сведочењима, брже боље враћали својим кућама, након што су бивали опљачкани, пребијани а многи од њих и убијени од стране локалног становништва.[29] Они који су пак пребегли у Грчку, најчешће су се враћали услед немогућности да нађу посао и да се прехране, уколико пре тога нису били ухваћени од стране грчке војске.[30] Остали су или успели да пређу у Турску, или су одлазили у бугарски конзулат, где су добијали папире за прелазак у Бугарску, након чега су упућивани у комитске чете.[31] На тај начин се прост и махом необразован муслимански свет, напуштајући своје домове и породице, нашао у улози политичког пиуна у ратним играма Турске и њених савезника, трпећи суштински највеће последице духовног позива на световну непослушност.

Фетва о светом рату, наравно, није била главни узрок деловању пропагандне машинерије непријатеља или турско-бугарских комитских чета. Такве активности, нарочито у новим областима Србије, постојале су и пре њене објаве. Позив на свети рат који је Турска упутила, њене савезнице су само покушале да искористе за своје уске ратно-политичке циљеве. С друге стране, муслиманско становништво Балкана и Србије је ново стање, настало завршетком балканских ратова, сматрало тек привременим, не престајући да верује у поновни повратак султана и турске управе на Балкан. Када је фетва о светом рату објављена, она је, како то обично бива, под окриљем вере, и неизбежну награду и казну од Бога, дала прецизна и јасна световна упутства о понашању муслимана у рату. Иако нигде у муслиманском свету није наишла на већи одјек, за балканске муслимане она је значила нову наду да ће се ствари вратити „на старо“. Уз свесрдну помоћ „савезница калифата“ та нада је додатно продубљивана кроз ратну пропаганду спровођену међу муслиманским становништвом. Дојучерашњи непријатељ босанских муслимана, Аустроугарска,

[28] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, начелник Скопског округа – министру унутрашњих дела, 6/19. јуна 1915, у Скопљу.

[29] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, начелник тетовског округа – председнику министарског савета, 4/17. јуна 1915, у Скопљу.

[30] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, сведочење Хусеина Бетешевића из Кавадарца, 5/18. маја 1915, у Нишу.

[31] АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 466, ф. XIX, бр. 29, сведочење Вели махмутовића из Тамјаника, 5/18. маја 1915, у Нишу.

постала је њихова заштитница и пријатељ, саборац у светом рату за који нико није био сигуран ни шта је, а још мање због чега се води. За прост муслимански живаљ то није ни било много важно, нити се о томе претерано размишљало, иако је сама фетва за балканске муслимане на крају била и најпогубнија. Турска управа се није вратила, а многи муслимани су, верујући у њу, остали без својих имања, домова и породица, избегли и расељени по свим крајевима Балканског полуострва. Ипак, за Турску и њене савезнице циљ је оправдавао средство, па иако основна намера фетве о светом рату није остварена, она је на сваки покушај асимилације муслиманског становништва, које асимилацији ионако није претерано тежило, ставила коначну тачку, и већ у првој години Великог рата, духовно окренула муслиманску заједницу против Србије.

Прилог 1.

(Превод с Турског)
ТЕКСТ ПРОКЛАМАЦИЈЕ:
Великог Одбора и Фетве Шехул Ислама
О СВЕТОМ РАТУ

Ej Мухамеданци! знајте да се наша држава данас налази у ратном стању са крвним непријатељима Ислама Русијом, Енглеском, Француском, Србијом и њиховим савезницима. С тога поглавице правоверни и намесници Мухамедови, позивамо вас у свети рат.

НАРОДУ
ТЕКСТ СВЕТЕ ФЕТВЕ

Ако извесно непријатељ нападне на неку државу исламску и пљачка, отима, бешчасти житеље и робу, у том случају владаоц нареди општу мобилизацију, према ставу светога корана: „Ако будете потиштени и притиштени, борите се до последњег...“, јели неизбежни дуг свих Муслимана: младих, старих, пешака и коњаника да притече и помаже рат са имањем и лично? – јесте.

На овај начин имајући неизбежну дужност сви Муслимани да похитају у Свети Рат па, ако неки од њих, не хтедне, Хоће ли изазвати против себе гњев Божји и бити кажњен за ову своју гнусну одметност? – Хоће.

Но ако државе, које ратују против нас, наморају своје поданике, Муслимане, убијајући их и упропашћујући њихове породице, да се боре противу наше војске, - јесу ли ови муслимани учинили грех и постали убице, по шеријату и хоће ли зато заслужити казну Божју? – јесу. хоће.

Такође, ако Муслимани поданици Енглеске, Француске, Русије, Србије и Црне Горе и њихових савезника, боре се против војске наших савезника Немачке и Аустрије, заслужују ли тешке муке, пошто тиме чине велики грех, јер наносе штету намесницима Ислама? – Заслужује.

Написао Божји сиромах
Хајри син Авдија Рукјиба

Прилог 2.

Прокламација великог научног одбора и Мешихата
О
СВЕТОМ РАТУ

Наређујем да се ова прокламација објави у свима частима света где Муслимани живе.

4. Мухарема 1333 године.

(т. ј. 8./XI 914. године).

Ова прокламација која је украшена Царским потписом 4. Мухарема 1333. год. у суботу а састављена од великог научног Одбора који се састао у Фетвани (канцеларија Конзисторије), односи се против непријатеља који су устали против свете државе. Но према становницима ових држава, које су непријатељски расположене према нама има се Муслимани и даље понашати и узајамно поштовати као што доликује Муслиманима. Ова је прокламација од Шеих Ул.-Ислама свуда распростртa и објављена.

Русија, вековни неумитни свирепи непријатељ благостања човечијег која се труди да народима највећи Божји поклон – Слободу уништи, а која је узрок толиким несрећама на Блиском и Далеком истоку, удружила је се са Енглеском и Француском, које су такође милијоне Муслимана ставиле под своје ропство, и желе да потресу и ослабе намесништво Мухамеданства, проузроковале су овај светски рат. Ове државе узурпаторке, које сачињавају Тројни Споразум, поробиле су, прошлих столећа, све Муслиманске народе у Индији, средњој Азији и Африци. Поред тога, они, од пре половине века, помажући једна другу, отеле су нам многе скупоцене делове Отоманске империје. Ето колико јуче окуражиле су наше суседе, те је у Балканском рату изгубљено стотинама људи и силовано хиљадама жена, а и наше светиње постале су играчке њихових прохтева. Такође и овога пута окренуле су највећу од овог светског пакла против Исламизма и, да Бог сачува, труде се, да њиховим ђаволским справама Божју светлост угасе.

Извесно је да ће сви непријатељи који ратују против вере Мухамедове која је под Божијом заштитом распростирала Божју светлост, тиме изазвати Божји гњев и бити морално и материјално уништени. Но да би се очувале Муслиманске највеће светиње: Ћаба, Свечева чиста Башта, Јерусалим

Нецеф Јербела и Престоница намесника Мухамедових, Ово велико намесништво Мухамеданства сматрало је за највећу дужност да на основу предње фетве позове све Муслимане у овај Свети рат за одбрану светиња и за победу над непријатељем и да моли онога који је Свети Куран послао.

Да би се сви Муслимани који учествују у светом рату телесно и материјално (Борите се и т. д.) ставу из курана стекли милост Божију (СЕВАП) изашла је општа наредба да се сви поданици Отоманске империје од 20 до 45 година без разлике позову под оружјем. Просветници, богослови, учитељи, професори и нада будућности, омладина, чиновници и сви Муслимани из Крима, Казана, Туркистана, Бухаре, Хиве, Индије, области које се налазе у рукама држава узурпаторски као и они из Кине, Евгана, Персије, Африке и свих делова света, где Муслимани живе, узевши на ум ставове из Курана „...“ да би се на овом и оном свету спасли мука и добили вечну благодет, треба да ступе у овај Свети Рат. Што се тиче Муслимана, поданика непријатељских, које они шаљу на источно и западно војиште, на касапницу против намесника Мухамедових или њихових савезника, управо лукавства, која непријатељ употребљава да би Муслиманин својом руком убијао Муслимана то је једна највећа несрећа која мора да боли сваког правоверног. Ну, да би се овом страшном суду стало на пут, сваки Муслиманин треба да сматра за највећу дужност, да све што може учинити стрпљиво сносећи све непријатности.

По божијем обећању сви они Муслимани који се боре за Божију Веру, биће награђени Божјом милошћу и помоћу у сваком погледу. Такође, који се боре за славу Мухамеданства света сенка његова помоћи ће им.

Ej Муслимански народе!

Према наређењу „...“ става из курана, циљ је ове велике вере покоравати се оснивоцу Мухамеданске вере, Божјим Изаслаником, имати све врлине које треба да има човечанство међу људима; да служи за пример и да створи један народ са врлинама; основ му је јединство и уједињење, циљ право и благостање човечије, те према томе сви људи који припадају овој великој вери, ма којој држави или части живели, треба да срца окрену Богу, лице ка Божијој Ћаби и да се покупе под Свету Заставу и да живе као један велики народ који се само Бога уклапа. Такође треба да имају јуначке особине те да оне бунтовнике који хтедну да нападају на џамије увек под сабљу мећу.

Ej Божји покорни робови Муслимани!

Они који иду у Свети Рат и боре се за спас правоверних, ако се живи врате, биће срећни, а ако погину имаће рајско насеље (ШЕХАДЕТ). По Божијем обећању, они, који погину за правду биће у рају а живи имаће част.

Ej Муслимани: који сте готови да за правду положите своје животе и жртвујете имање, који сте жељни части и среће, који сте готови да се изложите свакој опасности и нападу, - знајте, да се наша домовина налази у рат-

ном стању са нашим заклетим непријатељима: Русијом, Енглеском, Француском и Србијом, као и са њиховим савезницима. С тога, пошто је господ нама одредио срећу на обадва света, са уједињеним срцима покупите се око великог царског престола, загрлите велику Намесникову Катедру, јер вас представници верни и свети намесници Ислама позивају у Свети Рат.

Ej храбри Муслимани! Имате велико Божије обећање да ће те његовом помоћу непријатеље Ислама уништити и ваша ће се срца вечном срећом обрадовати.

Верске војне старешине
(Кази Скери):
Ахмед Хулиси
Мехмед Шукри
Мехмед Есад
Мехмед Саид
Мустафа Теуфик
Теуфик
Улор Хулуси
Ибрахим Есад
Исмет

Бивши Шехул Ислами. Муфтије
Муса Ћазим
Хајри
Есад
Чувари Фетве:
Неџмудин
Али Хајдер
Председник Конзисторије
Хусејин Ћамил

Саветник Мешихата, Ибраим Улија

Прилог 3.

ДОДАТАК СВЕТОЈ ФЕТВИ

Ej Муслимани! Отоманска империја која је намесница и заштитница Мухамеданства, ево већ три стотине година како ратује са непријатељима Ислама. Сви Муслимани, да би се осветили овим дугогодишњим непријатељима вере и Муслиманства, чим добију заповест од намесника свих Мухамеданаца треба да трче под свету величанствену заставу, која је изнета на ратиште.

Знајте да су Руси, Енглези и Французи од пре неколико године милијоне Муслимана поробили и на послетку и на Цариград око бацили. Исламизам је давао свете лекције врлина а ми ако би смо пристали да будемо гажени Руским ниским ногама и крвавим чизмама, то би значило да нисмо деца наших очева. Зато у име Божије објављен је овај свети рат.

Извађена је света застава из Медине. Искупили су се Муслимани из Индије, Јемена, Кине и са свих страна света под ову свету заставу. У садањи рат узето је пола Египта; Французи су стерани с Фиса, Туниса и Алжира; Руси из Тефлиса и Кавказа а Индијски муслимани су се побунили и буна се продужује.

Резиме: данас се смеју лица свих Муслимана, јер као што у историји није било оваквих светих ратова, тако ни на свету није било оваквих случајева.

Ej Муслимани! До јучерашњи саставни део наше отаџбине – Косово, на коме се налази Свети Гроб СУЛТАНА МУРАТА, на који се лепршала застава полумесеца и звезде, на њему се данас вије застава ниског СРБИНА, који џамије претвара у цркве и отима вам све што имате. Ето тај ниски народ тера вас да се са пушком у руци борите против савезника намесника Мухамедових.

Ej браћо по вери! Вами, Царски Ферман, прокламација научника и Фетва кажу, да ако пуцате на савезнике намесника Мухамедових виће те учинити такав грех и злочин (БУНТ), као да сте пуцали на Бога, Пророка и Ћабу.

С тога пушке које су вам дате да их употребите против савезника наших, ви послушајте заповести намесника Мухамедових и окрените их против непријатеља. Са пушкама и муницијом бежите у Бугарску, а ако у том не успете онда се предјте Аустроугарској. Но, да би сте доказали да сте Турски односно Муслимански синови чините све могуће штете непријатељу: убијајте више и ниже официре, кварите мостове и магацине; извршите наредбу пророкова намесника, да би сте данас светла образа пред једноверним а на страшном суду пред пророка изашли. Браћо! Бог нам је у помоћи. Вами од нас хиљада поздрава ej Муслимани!

Одбор за уједињење Ислама

Извори и литература

Необјављени извори

1. Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (АС, МИД-ПО).
2. Војни архив, Пописник 3, Врховна команда 1914–1920, први део (ВА, П3).
3. Војни архив, Пописник 7, Ратна архива одреда, јединица и команди (ВА, П7).

Објављени извори

1. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. Priredio Momir Stojković. 1998. Tom I. Beograd: Službeni list SRJ.
2. *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године.* 1911. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Литература

1. Екмечић, Милорад. 1973. *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд: Српска књижевна задруга.
2. Јагодић, Милош. 2013. *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет.

Jovana Šaljić

TURKISH ANNOUNCEMENT OF THE „HOLY WAR“ IN 1914:

Consequences and echoes on the Muslim population of Serbia.

Summary

In November 1914, the Ottoman Empire officially entered the First World War, joining the Central Powers of Germany and Austro-Hungary. This entry was followed by the special Sheikh-ul-Islam's religious decree – fatwa, by which all Muslims in the world were invited, in the name of the Islamic faith and the Ottoman Sultan as the Caliph of all the Muslims, to stand up in defending the Ottoman Empire and its allies, and to join the Holy War against Allied countries Britain, France, Russia, Serbia and Montenegro. A declaration of the Holy War, which was solemnly read in December 1914 in Fatih Mosque in Istanbul, although primarily intended for the Muslim population of Russia and British and French colonies in the Middle East and Africa, had the greatest repercussions for the Muslims on the Balkan Peninsula. The text of the fatwa was spread among the Serbian Muslim population in the form of special proclamations out of which the most common was the proclamation of the society "Unification of Islam". According to the text of fatwa and proclamation, the duty of all Muslims was to join Germany and Austro-Hungary as an "allies of the Caliphate," by making a variety of damages to the "enemies of the Caliphate" in the form of escape, disobedience and different sorts of sabotage, in order not to be declared as traitors but worthy descendants of Turks and Muslims. Turkish, Bulgarian and Austrian field agents put an additional pressure on the Muslim population of the Balkans by spreading negative propaganda among the Serbian Muslims in particular, about the alleged contempt of the Islamic faith by the Serbian authorities, urging them to act in accordance with the instructions of the fatwa and proclamation. This created many problems for Serbia, particularly among the Muslim recruits in the Serbian Army who had very often deserted by turning a rifle towards their superiors, and also among ordinary people who massively fled to Bulgaria and Albania, from where many of them later returned, testifying about the poor treatment they had experienced there.

Key words: Holy War, fatwa, sabotage, proclamation

Giuseppe Motta
Sapienza University of Rome
Rome, Italy

UDC 94(497.5)"19"
355.355(497.5 Trogir)"1919"
327.2(450:497.5)"19"

THE ITALIAN ARMY BETWEEN RECONSTRUCTION AND SUBVERSION. THE EXPEDITION TO TROGIR (SEPTEMBER 23, 1919)

This article is focused on the first post-war period and on some documents of the Italian army, which showed the dualism of the latter: on the one side, immediately after the war the Army was called to bring order to many regions, on the other, some sections preferred to follow D'Annunzio's example and thought it was necessary to fight in order to gain Dalmatia and other contested regions. In this phase, many meaningful episodes, such as the expedition to Trogir, could be used in order to describe the atmosphere in which a part of the army and Italian public opinion consolidated the myth of the "Mutilated Victory" and prepared the ground for the rise of fascism.

Key words: Dalmatia, Trogir, Fiume, frontiers, minorities**.**

1. Introduction

On April 26, 1915, the Italian government signed the London Pact with the United Kingdom, France and Russia negotiating the Italian intervention in the First World War against the former allies, Germany and Austria-Hungary. Italy was to join the Triple Entente and to declare war and, in case of final victory, to gain some territories, that is to say, the unredeemed lands (*Italia irredenta)* that were necessary to conclude the historical phase of *Risorgimento* and the project of a state-nation including all the Italian territories, or those lands that were considered so, historically, culturally and ethnically.

These territories included the regions of Tyrol as far as the Brenner pass, the entire Austrian Littoral, Northern Dalmatia and most of the Dalmatian islands according to the previous administrative borderlines, the Dodecanese islands occupied since the 1911 Italian-Turkish war, a protectorate over Albania and the port of Vlorë, "a just share of the Mediterranean region adjacent to the province of Adalia" in the event of a partition of Turkey and an equitable compensation to balance the extension of French and British colonial territories in German Africa.[1]

[1] Under the Treaty of Peace, Italy shall obtain the Trentino, Cisalpine Tyrol with its geographical and natural frontier, as well as Trieste, the counties of Gorizia and Gradisca, all Istria as far as

This treaty was to remain secret but was published by the Russian journal "Izvestia" after the October Revolution, following Lenin's refusal of secret diplomacy, which was shared also by the American president Woodrow Wilson. Finally, the pact was nullified by the Paris peace-conference and contributed to the rise of a widespread belief in what Gabriele D'Annunzio called a "mutilated victory" (*vittoria mutilata*) and to animate a widespread resentment against the Italian government and the prime minister Francesco Nitti.[2] Nitti himself would later realize that the secret character of the London pact was to be considered a mistake because Serbia probably would have easily accepted it in the tragic phase of 1915, and this mistake became incredibly important during the post-war phase.[3]

As a matter of fact, at the end of war, the frontier between Italy and the newborn Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS) became a matter of international concern and one of the main political issues in both Italian and Yugoslav political scenes. Both states had to "welcome" within their borders more or less substantial minorities and the minority question later became an outstanding subject in regulating the bilateral relationships between Rome and Belgrade.

The ethnic situation of this region was quite complicated and recorded an evident distinction between the cities and ports, where the Italian element was generally predominant, and the rural area where the Italian presence was instead greatly reduced and the Slavic majority was overwhelming.

This division, anyway, was practically not existent in many mixed areas, for example in Quieto (Mirna) valley. According to the Austrian census, the Slovenian coastland hosted 334,200 Italians, 213,000 Slovenes and 143,600 Croats out of a total population of 712,400 people in 1900; Dalmatia, on the contrary, had only 2.6% of Italians (15,300) and a majority of Slavic people (95.2% of the population declared using the Serbo-Croatian language); in 1910, in the district of Istria, the Croatian language was used by 41,6% of the population, Italian by 36,5%, Slovenian by 13,6% and German by 3,3%.[4]

---

the Quarnero and including Volosca and the Istrian islands of Cherso and Lussin, as well as the small islands of Plavnik, Unie, Canidole, Palazzuoli, San Pietro di Nembi, Asinello, Gruica, and the neighbouring islets (art.4); Italy shall also be given the province of Dalmatia within its present administrative boundaries (art.5).

[2] The troublesome relationship between Nitti and D'Annunzio has been fully analyzed by Paolo D'Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica*, Feltrinelli, Milano 1976. This political confrontation, on the other side, was inevitably conditioned by the discussions about the frontier between Italy and the Reign of Serbs, Croats and Slovenes. I.J. Lederer. 1964. *La Jugoslavia dalla conferenza di pace al trattato di Rapallo 1919-1920*, Milano, Il Saggiatore.

[3] F.S.Nitti. 1921. *L'Europa senza pace,* Firenze, pp.75 ff.

[4] The same data, anyway, should be analyzed taking into consideration the Austrian administrative frontiers, the criteria of language in the census and the changes occured most of all in the years of the war. After the war, in 1921, Italian Adriatic coastal lands hosted 176,300 Italians (34.9%),

The beginning of this new phase was undoubtedly to be placed on November 3, 1918, when the armistice was signed in Padua, at Villa Giusti, and the Italian forces arrived at Trento and Trieste. The landing in the city of Trieste began at 4.30 p.m. when the ship Audace brought the first troops who placed the Italian flag, *tricolore*, on the tower of San Giusto. Naturally, this moment was celebrated with enthusiasm by the Italian press and by many articles that reported about the expressions of joy that the citizens showed towards the army. On November 5, 1918 Sem Benelli stated on the pages of "Corriere della Sera":

> "I've seen decrepit old men who were sustained by their families looking for a sign of the new redemption with a trembling mouth and the evanescent eyes. I've seen men and women getting down on their knees, joining their hands and adoring the soldiers, who were rough and rude after the long war, but emotional as teenagers, almost blaming themselves for not having seen that all this love would come at the end of their sorrows".[5]

On that occasion, General Carlo Petitti di Roreto landed and took the possession of the city, inaugurating the post-war period and the struggle that would inevitably confront Italy with the Kingdom SHS. As a matter of fact, in the same region (at Trieste, Fiume, Pola and in other cities) and in the same period, the Slavic population formed some committees under the auspices of the National Council established in Zagreb claiming the annexation of these lands to the Yugoslav state, to be formed with the former Habsburg territories and united to the existing Reign of Serbia.

After November 3, other Italian ships, on the contrary, arrived at Pola Sebenico, Valona, Cattaro, Zara and Fiume, where the occupation started on November 17, but without finding the same enthusiastic reception received in Trieste and Zara. Generally, the arrival of Italian soldiers was welcomed in the cities along the seaside but met with indifference and diffidence in the rural districts of the interior. The troops also took over the provisional civil government of these regions, conforming to the need of controlling a zone that was still subjected to military dangers, and to the urgency of relieving and alleviating the material needs of the population thanks to the instruments that only the army possessed.[6]

The government retained a certain form of supervision and control thanks to the General Secretariat for Civil Affairs, a special department within the Supreme Command and connected with the Presidency of the Council. On November 19, the Supreme Command clearly defined the competencies of the

176,100 Croats (34,9%) and 111,900 Slovenes (22.1%). P.Eberhardt, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe,* Armonk-London, 2003, pp.340-343, 361.

[5] "*Ho visto uomini e donne gettarsi in ginocchio a mani giunte, adorando, davanti ai soldati, fatti rozzi e irsuti dalla lunga guerra, ma commossi come fanciulli, vergognandosi quasi di non aver saputo prima che tanto amore era in fondo alle loro fatiche*".

[6] E.Capuzzo. 1992. *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana*, Milano, pp.14-15.

military governorships in Venezia Giulia, Venezia Tridentina and Dalmatia, which were assigned respectively to General Guglielmo Pecori-Giraldi, General Carlo Petitti di Roreto and Admiral Enrico Millo and accompanied by many civil commissioners in all the districts.[7]

The military governors had to keep order in a chaotic and troublesome situation, and were later replaced by civil authorities such as the General Civil commissioners for Venezia Giulia Augusto Ciuffelli (1919) and Antonio Mosconi (1919-22). Generally, the military commands tried to have normal and respectful relationships with the minority communities in order to peacefully carry out all of the activities (alimentary relief, civil assistance, reparation of roads, bridges, railways...) and controlling accurately, and sometimes also very strictly, the associative network of Croats and Slovenes.

The attitude of the different governors was not always equal and respectful. The experience of these first months in Venice, Giulia has been subjected to a different interpretation. On the one side, some scholars (Visentin, Mondini) have seen it under a light of continuity with the following events which would lead to an acceleration of the crisis: under this perspective, Petitti di Roreto's action contributed to creating the basis for the future denationalization process that would be carried out by fascists. The presence of D'Annunzio at Fiume, the role of Duke d'Aosta and the ITO department contributed to creating a vast and intricate network of political information and propaganda that was clearly addressed towards the total opposition against Belgrade, even showing some radical approaches, such as D'Annunzio's program *Yugoslavia delenda est*.[8]

Mondini has clearly compared Pecori Giraldi's governorship in Trentino – which "was notable for its restraint toward the occupied populations and tendency to take only minimal advantage of the extraordinary administrative freedom

[7] In Venezia Giulia these commissioners were placed at Gorizia, Gradisca, Monfalcone, Tolmino, Sesana, in Istria at Capo d'Istria, Lussino, Parenzo, Pisino, Polam Volosca, in Carniola at Longatico and Postumia, in Dalmatia at Bencovacz, Curzola, Knin, Lesina Sebenico. Naturally, the choice of delegating civil functions to military authorities was ctiticized even by some important politicians such as M.E.Palumbo, *I rapporti tra Governo e Comando dell'Esercito in Italia nel 1918. Questioni storiografiche e ricerche d'archivio*, in "Officina dello storico", I (1979). n.1-2, pp. 87-108.

[8] For some, Badoglio was personally favorable to this initiative but was also conscious that it needed the political support of the government. This plan was formally drafted in some treaties that were signed in Venezia and Fiume by D'Annunzio and his emissaries and involved also the birth of an independent Dalmatia which had to be united with Croatia only after a plebiscite. G. Giuriati, *Con D'Annunzio e Millo in difesa dell'Adriatico*, Firenze, Sansoni, 1954, pp. 148 ff, e pp. 221-226; M.Bucarelli, *Delenda Jugoslavia. D'Annunzio, Sforza e gli "intrighi balcanici" del '19-'20,* in "Nuova Storia Contemporanea", 2002, n. 6, p. 19-34; A.Ercolani, *Da Fiume a Rjieka. Profilo storico-politico dal 1918 al 1947,* Rubbettino, Soveria-Mannelli, 2009, pp. 105-106; L.E.Longo, *L'esercito italiano e la questione fiumana: 1918-1921*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 1996, p.124; F. Gerra, *L'impresa di Fiume. Nelle parole e nell'azione di D'Annunzio*, Vol. II, Milano, 1966, pp. 18-20. See also the works dedicated to other main characters of that period, S.Pozzi, *Guido Keller nel pensiero e nelle gesta*, Mediolanum, Milano 1933; L.Kochnitzky, *Vivere ardendo e non bruciarsi mai,* a cura di Alberto Luchini, Padova, 2013.

offered to him" - and the governorships along the Eastern borders, which "soon took on central roles in the unscrupulously unrestrained conduct of a policy in which the central government in Rome either would not or could not interfere".[9] This important tendency within the army was recognized also by the enquiry commission of the events in Fiume, which was casually headed by the same General Pecori-Giraldi who had ruled Trentino-Alto Adige in a liberal way until summer 1919 and was later called to analyse the subversive character of many officers, such as Enrico Millo.

It is well known that an important part of the Army sympathized with D'Annunzio's projects and even supported his idea of joining the different anti-Yugoslav nationalist movements in order to foment a revolution against Belgrade and to destroy Yugoslavia. Fiume remained in the hands of the legionaries also owing to this widespread acquiescence that was shared by many officers, for example by Admiral Millo, the military governor of Dalmatia. But at the same time, it is also important to distinguish Millo's attitude, which was clearly favourable of D'Annunzio's "adventures", and Petetti di Roreto's behaviour which is undoubtedly more complicated to define. Ester Capuzzo, for example, remarked the difference between Venezia Giulia and Trentino but also recognized to Petitti di Roreto a certain disposition in following the Italian liberal tradition and a particular pragmatism in dealing with the minority question and in mediating with the Croats and Slovenes.[10]

This vision could be confirmed by the comparison with the following events, the riots in 1920 and the burning of *Narodni Dom* at Trieste, which paved the way to the rise of fascism and witnessed the debut of what has been called by Cattaruzza, Apih and many others *fascismo di confine* (borderland fascism). The end of the military governorships, in 1919, opened a new phase during which the problems increased and the national-political antagonisms exacerbated the tensions that were animating the Italian reality and the international relationships with Belgrade, as well. The attitude of D'Annunzio's supporters reflected the sentiment of a substantial part of the Italian public opinion, and gradually extended to the political arena and contributed to setting the ground for the rise of fascism and the consolidation of that radical aversion against Yugoslavia that would deeply characterize Mussolini's foreign policy.[11]

---

[9] M.Mondini, *Between subversion and coup d'etat: military power and politics after the Great War (1919-1922)* in Journal of Modern Italian Studies 11(4) 2006, p.447. On Pecori Giraldi's experience in South Tyrol and the relationships with the German population in Alto Adige, G.Motta, The Italian Military Governorship in South Tyrol and the Rise of Fascism, Rome 2012. See also, A.Visentin, *L'Italia a Trieste - L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918-19,* Gorizia 2000.

[10] E.Capuzzo. 1992. *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana,* Milano.

[11] A specific account of Mussolini's policy towards the Reign of Serbs, Croats and Slovenes is contained in J. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar period, 1918–1940*, Westport 1997, p. 43 ff.; see also M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939),* Graphis, Bari 2006; F. D'A-

2. The Expedition to Trogir (Traù)

The post-war atmosphere, both on the internal and international level, was undoubtedly conditioned by D'Annunzio's adventure in Fiume, which represented a menace for both the international stability and the Italian governments. In the period between September 1919 and January 1921, the presence of this "revolutionary", nationalist, visionary and "artistic" government in the former Hungarian port represented a wound in the body of the Italian state and nation, creating the perfect context in which Mussolini would later emerge as the "Man of Providence", the new leader who was ready to use his "iron fist" in order to solve Italian problems. But before the start of Mussolini's rule, the troublesome question of Italian Eastern frontier represented one of the main issues of the Italian politics – together with the spreading of socialist protests – and the difficulties met by the different Italian governments contributed to the consolidation of those sentiments of antagonism that accompanied D'Annunzio's experience.

A good example of how the relationships with the Serbo-Croats were seen in Italy could be provided by a 1919 publication, *Alcuni particolari sul martirio della Dalmazia,* which defined as a real "martyrdom" the situation of Dalmatia, and explained how the Croats had been supported by the Austrian government to the detriment of the Italians, with the aim to denationalize the latter, their culture and their language and to import "Balkan forms of social life". But while Austrians did not tolerate excessive brutality and violence, after the war, the Croats daily provoked accidents and aggressions and only an energetic action could save the Italians of Dalmatia from the imminent destruction.[12]

Naturally, this kind of feelings was widespread and combined with the dissatisfaction deriving from the post-war economic and social difficulties, the delusion for not having received what had been promised in London and the agitation that was the main characteristic of Italy at that difficult moment, creating the perfect context for the success of men, such as Gabriele d'Annunzio and Benito Mussolini.

While the events in Fiume have been studied and interpreted by a number of different works (Leeden, De Felice, Franzinelli-Cavassini), the same attention has

moja, *L'Italia e la pace di Versailles,* Padova, 1963; F. D'Amoja, *Declino e prima crisi dell'Europa di Versailles: Studio sulla diplomazia italiana ed europa (1931–1933),* Milano 1997.

[12] *"Tutto il móndo sa ora che nella parte di Dalmazia abbandonata agli jugoslavi, la persecuzione contro gli italiani continua implacata e costante. La cronaca quotidiana di Spalato, Traù, Ragusa ecc. è piena di provocazioni, d'insulti, dì aggressioni, di saccheggi, a danno degli italiani. Il martirio della italianità colà non è finito. Anzi aumenta, perché la teppa croata è sicura dell'impunità ed è sciolta da ogni freno. Il governo austriaco, sebbene complice della croateria, tollerava la brutalità e la barbarie soltanto in casi eccezionali, e le tollerava finché durava l'eccezionalità del caso. Invece le guarnigioni serbe della Dalmazia jugoslava non solo tollerano le «atrocità», ma vi cooperano. Quale sarà la sorte degli italiani abbandonati alla Jugoslavia? E' presto detto: la distruzione!"* R.Deranez. 1919. *Alcuni particolari sul martirio della Dalmazia,* Ancona.

not been paid to other less important expressions of the same political atmosphere and of the attitude that important parts of the army showed towards the question of Dalmatia and the final settlement of the Eastern frontier.[13] Another meaningful episode, for example, was recorded on September 23, 1919, when some Italian mutineers tried to seize the town of Trogir (Traù) following D'Annunzio's example, maybe with the aim of fomenting a military clash between Italian and Serbian troops.

The Italian military documents contain a full description of what happened in that day, and of the attempt of repeating what D'Annunzio had done just some days before. Trogir was not far from the line of the Italian occupation indicated by the armistice of Padua (Punta Planka), and was easily reached by the group of Italian soldiers who left from Pergomet (Prgomet) during the night between September 22 and 23[14]. The initiative was taken by two officers in particular, Tenant Emanuele Torri-Mariani and Doctor Angelo Manfredi. Both had discussed about this issue many times with their comrades, and with Nino Fanfogna, as well, a notable from Traù and the leader of local Fascio Nazionale. The events of Fiume and the articles of many newspapers, such as "La Tribuna", had caused

[13] The annexation of Fiume to Italy was proclaimed on September 12, 1919; in August 1920 D'Annunzio announced the Italian Regency of Carnaro while at the end of the year, after the 1920 Bloody Christmas, D'Annunzio finally declared his rendition on December 31 and in January 1921 the legionaries began to leave the city. Among the numerous works, see M.Carli. 1920. *Con D'Annunzio a Fiume*, Facchi Editore, Milano; L.Kochnitzky. 1922. *La quinta stagione o i centauri di Fiume*, Zanichelli, Bologna; G.Comisso. 1924. *Il porto dell'amore*, Stamperia Vianello, Treviso; F.Gerra. 1974. *L'impresa di Fiume*, Longanesi, Milano; M.A.Ledeen. 1975. *D'Annunzio a Fiume*, Bari, LaTerza; I.Montanelli. 1976. *L'Italia in camicia nera*, Milano, Mondadori; R.De Felice 1978, *D'Annunzio politico (1918-1928)*, Roma-Bari, LaTerza; E.Galmozzi. 1994, *Il soggetto senza limite. Interpretazione del dannunzianesimo*, Milano; M.Lazzarini 1995, *L'impresa di Fiume*, Italia Editrice, Campobasso; C.Salaris. 2002. *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con D'Annunzio a Fiume*, Bologna, IlMulino; M.Franzinelli-P.Cavassini. 2009. *Fiume: l'ultima impresa di D'Annunzio*, Milano; M.Di Mino-P.P.Di Mino. 2010. *Fiume di tenebra, l'ultimo volo di Gabriele D'Annunzio*, Roma.

[14] "*Analogamente tale linea seguirà i limiti amministrativi attuali della provincia di Dalmazia, includendo a nord Lisarica e Tribanj e a sud tutti i territori fino ad una linea partente dal mare vicino a Punta Planka e seguente verso est le alture formanti lo spartiacque, in modo da comprendere nei territori evacuati tutte le valli e i corsi d'acqua che discendono verso Sebenico, come il Cikola, il Kerka, il Butisnica e i loro affluenti. Essa includerà anche tutte le isole situate a nord e ad ovest della Dalmazia: Premuda, Selve, Uibo, Skerda, Maon, Pago e Puntadura a nord, fino a Meleda a sud, comprendendovi Sant'Andrea, Busi, Lissa, Lesina, Tercola, Curzola, Cazza e Lagosta, oltre gli scogli e gli isolotti circostanti, e Pelagosa, ad eccezione solamente delle isole Grande e Piccola Zirona, Bua, Solta e Brazza. Tutti i territori così evacuati saranno occupati dalle truppe degli Alleati e degli Stati Uniti d'America. Tutto il materiale militare e ferroviario nemico che si trova nei territori da evacuare sarà lasciato sul posto. Consegna agli Alleati ed agli Stati Uniti di tutto questo materiale (approvvigionamenti di carbone e altri compresi), secondo le istruzioni particolari date dai Comandanti supremi sulle varie fronti delle forze delle Potenze associate. Nessuna nuova distruzione, nè saccheggio, nè requisizione delle truppe nemiche nei territori da evacuare dall'avversario e da occupare dalle forze delle Potenze associate.*" (Armistice of Padua, art.2)

intense discussions among the ranks of the army and the opportunity to organize an expedition was debated by many soldiers: some just talked about that, others showed more inclination to being personally involved. Torri was undoubtedly one of the most restless and had a quite regular correspondence with Fanfogna, as proven by a letter in which the notable clearly expressed his support of such a plan and applauded to its purpose.[15]

Torri declared to his superiors that many times Italian communities of Traù – who went daily to the Italian zone for the supply of food - had repeatedly protested against Serbo-Croatian occupants and consequently asked for an Italian intervention. On September 22, Fanfogna went to Prgomet with a regular permission of the military governorship – he was charged to visa the documents for the supply of food for the population of Trogir - and met Torri and Manfredi, insisting upon the necessity to act immediately benefiting from the situation and the lack of controls.[16] At 10 p.m., they visited Tenant Alessandro DeToni and asked him to support their project; the latter agreed with them and woke up the squad, preparing for the expedition. The group – consisting of a "wild bunch" of about 100 persons, including 2 sergeants, 2 corporals, a cook, a cyclist, a school teacher, plus the 1209 company – took up some money (about 25.000 Italian lire), rifles, muskets, munitions, telephone machineries, bicycles and various spare parts and told the sentinel they were going out for a reconnaissance mission on order of the command of Prapatnica (Pianamerlina).

Torri later confessed that the initial plan was to pull behind the trucks with some mules in order not to be heard, but it was not possible so the trucks were regularly started but with the closed exhaust pipe and with the lights off. Before leaving, the protagonists cut off the telephone line and left two letters to Major Sforzi: Torri talked about "the last swan song" inviting him to reach the expedition as soon as possible, while Fanfogna stated:

> "Please, forgive me if I could have not acted in a different way. The voice of our homeland mistreated by an infamous government makes me refuse to remain a passive spectator of a filthy market menacing a beautiful part of Italy. I hope that the same sentiment that is animating me will push also you to follow my example. I thank you for the hospitality and please accept with your wife my dearest greetings".

The group departed at 2 a.m. and went to Trogir, meeting two Serbian outposts with 6 and 4 men, respectively, who were disarmed and left free, reaching

[15] "I applaud full-heartedly to your purpose. I will come to you tomorrow morning to discuss about it. I will come with train to Labin and then walking from Labin to Trogir". Letter of Fanfogna to Torri September 21. The following account of the events is given conforming to the report by Gen. Viora to the Governor of Dalmatia millon on the trespassing of Traù (Sebenico September 27, 1919). Aussme, Archivio dello Stato Maggiore dell'Esercito Roma, E1, 114.

[16] Documents drafted on September 24, conforming to the declarations made by Torri, Fanfogna and Manfredi to the military commands after the rendition and the solution of the controversy. Aussme, Archivio dello Stato Maggiore dell'Esercito Roma, E1, 114.

Trogir at about 4.15 a.m. and seizing the city where Fanfogna's volunteers were awaiting.[17] Torri was the most active and assumed the direction of the defence of the city with the permission of his superior De Toni. The soldiers were positioned in some strategic places: two machine gun sections near the bridge connecting the city to mainland, a third near the windmills along the road to Split with a truck in order to move everything back to Traù in case of an attack, the fourth machine gun section was held in the city as a reserve. The Serbian presidium with an officer and 30 men were disarmed, promising to give the guns back to those who were leaving the city, while a National Guard was formed as a police force and armed with the rifles taken from Prgomet.

The first information about this "adventure" arrived to the Italian commanding headquarters early in the morning, when Captain Lanteri launched the counter-reaction. He decided to send some trucks with carabinieri in order to reinforce the blockade along the street to Split, to restore the telephone line between Prgomet and Prapatnica, to suspend the transit of trains along the railway Perkovic-Labin, to chage Lieutenant Saliva with the first inquiry to send to Trogir Nicola Abaza in order to collect information and to inform general Montanari who, at 8.45, was instructed by the governor to go to Prapatnica. In Sebenico (Šibenik), some troops were prepared in case of similar events in other localities near the armistice line.[18]

Some hours later, a delegation of some soldiers and some civilians, including also a Serbian soldier, arrived at Prgomet transmitting a message of Torri's and asking for foodstuff to be sent to Trogir. Torri wrote to his superior Sforzi that the "very Italian" (*italianissima*) population welcomed him with real enthusiasm, all the operations had been carried out with great calm and regularity and every act was made in the name of Italy and of the King".

In the meantime, the "revolutionaries" put the Italian flag on the town-hall at 9.30 a.m., took possession of the latter and summoned the communal council that met at 10 a.m. and appointed Count Fanfogna as dictator and head of the provisional government. The newly-appointed dictator issued a declaration to the city in the name of the military governor:

> "Citizens of Trogir: We have heard your hearts beat responding to the sacred voice of Italy, and have sent you troops of volunteers. We have delivered your city from its slavery. Count Nino de Fanfogna is appointed dictator. From now on you owe him blind obedience. Long live the King! Long live Italy!"

But this declaration was destined to remain on paper since, while the American ships were approaching Trogir, a car with an officer from the ship Puglia, commander Paolo Maroni, reached the windmills in the same morning with a written order of Millo to surrender and return. This group also included

[17] Inquiry of commander Saliva commander *ad interim* at Sebenico, September 23, 1919.

[18] Declaration of Captain Lanteri Sebenico September 27, 1919.

an American and a Serbian officer who announced that a Serbian command was marching against Traù. At the same time Colonel Fulvio and Major Sforzi were sent to Traù in order to persuade their officers to surrender:

> "our duty is to obey and to return within our lines. Think about your action and the damage it could do at this moment to our Italy. Come back immediately!"

Torri was made to resist for the first time but he easily showed that he was conscious of the lack of support around him and could only try to negotiate, asking that Serbian soldiers be expelled from Trogir and that the landing of the Americans who were to take charge of the protection of the Italian people be awaited. Then, Torri instructed De Toni to remove the machine guns at the windmills and started to gather the soldiers he could find in the streets, summoning everybody in the square next to the bridge. In the meantime, Maroni ordered the departure of the trucks loaded with the Italian soldiers and the situation got worse as many Croats, excited by the departure of the Italian soldiers, started to shoot, maybe against the Italian civilians or in the air. The Italians were compelled to remain in their houses, following the example of Fanfogna, who retired in his noble Fanfogna-Garagnin palace.

The last truck still in town could not be started and was surrounded by the crowd while many Italian soldiers ran away and some even left the town on foot, as Angelo Manfredi did.[19] Torri was attacked in an alley by a dozen Serbian civilians, deprived of his gun, brought to the Serbian barracks and delivered to the Americans at the dock.

The last Italian soldiers were sent to the ship Puglia with an Italian MAS and finally came back at about 3.00 p.m., some of them were sent to Verpolje for the first questioning by Gen.Montanari, while a dozen Italian civilian volunteers passed the armistice line and were sent to Zadar.

Torri and others arrived at Sebenico in the afternoon on 24, on Puglia, and were accurately interrogated in order to draft the minutes and the final report, which was finally sent to the command on September 27. An officer redacted an inventory with the stuff lost or left at Trogir, including the machine guns, 33 rifles, 6 muskets, Torri's gun, 20 gun cartridges, 4 boxes of rifle cartridges, 1 bomb S.I.F.E., 9 signal rackets, 2 telephone machineries, 1 bicycle, 1 truck.[20]

The final report also contained the conclusions of the inquiry, regarding the involvement of the single participants and their respective responsibility. This document identified Torri and Manfredi as the actual organizers of the "plot", as both had been excited by Fanfogna, a fanatic who had already tried to contraband some rifles to Trogir and had intentionally amassed foodstuffs in the town: all were described as hotheads who easily convinced their comrades, especially the young and fragile ones. The discussions during lunch-time, as a matter of fact,

[19] Declaration of Manfredi Vrpolje on September 24, 1919.

[20] List of the weapons left at Trogir, redacted by Col.Ettore Mura (Sebenico September 27, 1919).

were accompanied by scepticism or refusals by the more judicious ones, like Major Sforzi and Tenants Aprile and Bazzali. Mantica instead adhered to them, as well as Sub-Tenant Baraggiolo, who anyway could not participate because he was at Labin and was not informed on time. Another soldier, Torchio, had the duty of creating propaganda among the soldiers and the expedition was finally and hurriedly decided at night on September 22. The plotters were persuaded that the town could be easily defended and that other Italian troops were ready to support the action.

The machine gun company no. 1209 adhered to the project in good faith, respecting the directives of some officers, but at the right moment, they realized that the expedition was just an "adventure" and immediately obeyed the orders of the command. The inquiry concluded that the expedition represented a "deplorable act" that was caused by exaltation and ambition but did not condition the general discipline of the army. The main project creators were Torri and Manfredi, while Mantica and De Toni (who was responsible as he was the superior on duty) were described in the documents as weak men who did not possess the necessary qualities to oppose this fanaticism.[21]

The events of Trogir had an international echo, as some days later, on September 28, the facts were presented in the American newspaper "New York Times", which reported about the intervention of the American fleet and the protests of the Serbian consulates. The article was based on an extract from a cabled report by Rear Admiral Harry S.Knapp – the commander of the American naval forces in European waters - and of Rear Admiral Philip Andrews, commanding the US naval forces on the Dalmatian coast, then forwarded to the press by Secretary Daniels. Though the prudent and precise description of the events, anyway, it was evident that the author took the point of view of Belgrade when describing Fanfogna's volunteers as "Italianized citizens", in contrast with the heroic perception of Italian public opinion that regarded them as real patriots and "very Italian" people.[22]

On the other side, the failure of this expedition further contributed to overheating the inevitable tensions, and to worsening the position of Trogir. Italians, who were arrested immediately after the events (even those who were not directly involved in the *coup*), then generally subjected to a common atmosphere of hostility. Many of them decided to leave the town and move to Italian territories or directly to Italy, as the future stylist Mila Schön (Maria Carmen Nutrizio) did, whose family fled Traù and moved to Trieste in 1920. While in 1910 the Austrian census had recorded 15,300 Italians by language in Dalmatia, in 1921, the first

[21] Ten. Alessandro De Toni, Sub-Ten. Mantica Luigi, Sub-Ten Emanuele Filoberto Torre, Doctor Manfredi Angelo, Sub-Ten Baraggiolo Emilio and the soldier Torchio Edoardo were taken under arrest at Ancona. Report from the Command in Dalmatia, to the Military attorney of the War Tribunal, Sebenico October 5, 1919.

[22] *Trau Recovered without a Fight by Olympia's Men* in "New York Times" September 28, 1919.

census in the Reign of Serbs, Croats and Slovenes recorded 12,553 (0.11%) individuals speaking Italian language.[23]

The situation in Dalmatia remained quite tense in the following years, as well, when the break-up of the former frontiers and the new legal framework of the Yugoslav state did not facilitate the economic life of the Italian communities, who had to assist to the rapid change of their social status and to live in a context of daily confrontations. These problems were naturally over-stated by Italian diplomacy, for example during the negotiations for the treaty of Rapallo, but it cannot be denied that the minority question represented in all Europe – especially in Fascist Italy – a serious issue to analyse the weakness of interwar democracy, as proven by many meaningful events, such as the demolition of the symbols of "Italianess", for example the signs of the shops or the Lyons that reminded of the Venetian past.[24]

3. Epilogue. The Rise of Fascism

The situation along the Eastern border was extremely precarious and represented the dress-rehearsal of fascist actions in Italy. This phase was marked by a high social tension which combined socialist agitations, fascist aggressions and minority problems. The ethnic relationships among the different groups were further characterized by strong political divisions. Within the Italian population, for example, the social elites, that is to say, middlemen and landowners, had always detained political and economic power and were almost everywhere connected to the Italian liberal-national party, while manpower and peasants turned to the socialist party.

Croats and Slovenes were strongly connected to the Catholic church and were greatly interested in the union of Southern Slavs under the same rule, relying on their party and on the organization Edinost representing liberal bourgeoisie and social Catholicism, but also showing an important attitude towards the socialists.

---

[23] On the conditions of Italians in Dalmatia, G.Menini. 1925. *Passione adriatica. Ricordi di Dalmazia 1918-1920*, Bologna, Zanichelli; M.Čulić Dalbello-A. Razza. 2004. *Per una storia delle comunità italiane della Dalmazia*, Trieste, Fondazione Culturale Maria ed Eugenio Dario Rustia Traine; L.Monzali. 2007. *Antonio Tacconi e la comunità italiana di Spalato*, Venezia, Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone; L.Monzali. 2007. *Italiani di Dalmazia. 1914-1924*, Firenze, Le Lettere.

[24] See M.Kacin Wohinz. 2005, *Le minoranze sloveno-croate sotto il fascismo, in Fascismo Foibe Esodo. Le tragedie del Confine orientale,* Atti del Convegno dell'ANED, Trieste - Teatro Miela, 23 settembre 2004, Milano; pp.33 ff. Regarding the difficulties of Italian minorities in Dalmatia, the Italian military archives contain some notes with a report concerning the rules for economic activities (registers, taxes, public administration requirements, agrarian reform, agrarian rents) or the trade between Dalmatia and the Italian city Zara. Note of the War Ministry on the situation in Zara, 1 July 1921, Aussme, F3, 325, 7; Note by general Tamajo and Zara prefecture, to Ministries of the Army and War, 16 October 1923. Aussme, F3, 374, 7. M.Jareb, *The Trogir incident of December 1, 1932 and the Venetian Lion as the symbol of "Italianess" of the Eastern Adriatic,* in Journal of Contemporary History (2/2007) pp.419-443.

The conservative Italian national party continued to hold the most important positions after the war, but was bewildered by the change of the Italian political scenario and by the rise of a new radical faction of nationalists who soon would converge towards fascism. On the other side, the post-war difficulties contributed to an increase of the consent of the socialist party, which was strong in the industrial centres such as Trieste, Muggia, Pola and Albona, and proved its increasing influence during the "Red Biennium" (*biennio rosso)*, in 1919 and 1920.

The Croat-Slovene party experienced some difficulties in reorganizing after the war, but the principal associations, such as Edinost, Matko Laginja's central committee, the party Narodna Stranka generally showed an intransigent refusal of Italian sovereignty, not only owing to the general national antagonism but also considering the strong influence of the church and the subsequent aversion against the lay Italy that had held the Pope as an hostage since 1871.

The reinforcement of workers' associations and circles and the agitations of Croatian and Slovenian minorities were perceived as the main problems by the Italian nationalists and by the authorities that often accepted by tacit agreement to assist to the violent debut of the newborn *fasci di combattimento*.

The first fascist groups of Eastern Italy appeared in 1919, in Trieste, Albona and Pola, and were formed by soldiers and nationalists who were influenced by the idea of a "mutilated victory" and recognized Benito Mussolini as their leader and the violent "punitive expeditions" as the only weapon to fight against the enemy of Italy: Slavic minorities and socialists. But it was only in spring 1920 that these groups were re-organized and increased their potential dangerousness, which was proved by a whole series of small accidents and by the protests in Pola and Dignano on May 1, 1920. The tension culminated in summer 1920, after the tragedy of Split, where, on July 11, a mob of Slavic nationalists surrounded the Italian soldiers of the ship Puglia and killed its commander Gulli and the motorist Rossi.

Split had been a centre of fight between the local communities since the end of 1918, and also the docking of the ship Puglia for the protection of the Italian community had been criticized, causing the protests of the local Serbo-Croatian population. The troubles of 1919 could not contribute to calming down the tensions, as was proven by the hail of stones against the leaders of Italian cultural associations in Split, on February 24, 1919, or by many other less important brawls, street fights and accidents, for example those of Trogir.

Split once again recorded other anti-Italian demonstrations, for example on January 12, 1920, and increasing tensions were a characteristic of the peaceful coexistence of Slavs and Italians all along the armistice line. The Gulli's and Rossi's deaths, as a consequence, represented just the most important clash in a period that had witnessed daily provocations and aggressions from both sides and gave birth to a violent reaction in Italy. After the death of Italian soldiers in Split, on July 13,

the Italian nationalists summoned a meeting at Piazza dell'Unità in Trieste for the afternoon, where Francesco Giunta, the new chief of local Fascio, announced:

> "the great soul of Commander Gulli, who was savagely killed, asks for revenge. Brothers! What have you done to that paid provocateur (a man who was protected by Carabinieri because he was attacked when reading a Slovenian newspaper)? It was little, you should have killed! We must establish 'an eye for an eye' rule. It is necessary to remember and hate... Gulli has to be revenged... he brought here bread and freedom. Now, we must act: we have in our houses the sharp and shiny knives that we had peacefully laid down at the end of the war and we will retake those knives for the salvation of Italy".[25]

The atmosphere was tense and in this context of pyretic excitement a brawl burst out causing the death of an Italian man, a cook, Giovanni Nini, and the violent reaction of the speakers.[26] The Italian mob assaulted the Hotel Balkan - see of the association Narodni Dom which was considered to be some kind of a consulate by the Yugoslav government - and burned it after a gunfight with some men on the roof and the launching of some grenades. This second phase recorded another death (Ugo Kablech) and many wounded persons. Other groups attacked the house of Slavic leaders, such as the passport delegate Marković's house or the lawyer Josip Vilfan's house (future deputy of the Italian parliament), the Croatian Bank, the Adriatic bank and the Bank of Lubiana, the seats of Edinost and of the newspaper "Il Lavoratore".

In the following days, the Italian government replied to the protests coming from Belgrade specifying that the Trieste agency was not a real consulate of SHS Kingdom though it had the license of stamping visas in passports. The chief of the Central Office for the new provinces, Francesco Salata – who was born in Istria and was regarded as being favourable to decentralization and autonomy – and the General Civil Commissioner for Venezia Giulia Crispo Moncada, on July 16, explained that what had happened in Trieste was the consequence of the grave episode of Split. Salata stated that the Italian authorities sent a force of 250 troopers, 100 royal guards and 60 carabinieri to protect the buildings under attack, but the violent behaviour of the men inside Hotel Balkan obliged this force to withdraw, leaving the crowd unattended to burn the palace. On July 23, another document explained that Ugo Kablech died because he had launched himself out of the window in order to escape the fire, while in the following months, replying to the accusations for the alleged intrusion of Italian officers inside the Hotel Balkan, Sforza explained that all the inquiries had denied this fact.[27]

---

[25] A. Vinci. 2001. *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941,* Bari, LaTerza, p. 83.

[26] The description of this death changes depending of the authors: for the nationalist Attilio Tamaro it was an aggression; for ElioApih, instead, it was just an error and Nini was killed but was not an active part of the brawl; A. Tamaro. 1953.*Venti anni di storia*, Roma, Editrice Tiber, p. 79; E.Apih. 1966. *Italia, Fascismo ed Antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*, Bari, LaTerza, p. 124. See also Milica Kacin Wohinz. 2007. *L'incendio del Narodni dom a Trieste* in *Vivere al confine. Sloveni e italiani negli anni 1918-1941*, Gorizia, Goriška Mohorjeva družba.

[27] On August 27, Antonievic wrote to Sfroza: "*La Délégation du Royaume à Trieste était installée dans*

Besides the controversial description of this episode, the attack on the Hotel Balkan had an outstanding relevance: it became one of the most important myths of Fascist Italy and was defined by Renzo De Felice as the "real baptism of the organized squad violence".[28] The fire lasted for more than one day and, on the evening of July 14, a similar attack took place in Pola, while several accidents affected many parts of Venezia Giulia, Istria and Dalmatia.

In Autumn 1920 fascism was exported to the islands of Quarnaro and the small centers of Istria owing to a sum of factors that ranged from nationalist exaltation and private opportunism. The signature of the Treaty of Rapallo on November 12, 1920, and the subsequent annexations of Venezia Giulia (Italy) and Dalmatia (Reign of Serbs, Croats and Slovenes) did not contribute to a radical improvement of the situation.

A new wave of violence arrived in February 1921and was directed against Slovenian cultural centres, such as Edinost and socialist seats in Trieste, Pola, Dignano, Valle, Rovigno, Montona. The attitude of the authorities, as happened in South Tyrol and the rest of Italy, was many times too permissive and weak as the fascists were seen as the defenders of public order and national interests against the minorities.

The following episodes were represented by the Republic of Albona and by the peasant troubles of Prostimo in March-April 1921, where the fascist squads intervened in order to influence the forthcoming elections and to avoid the victory of the Croat-Slovenian block in the electoral district of Istria. This violence marked the passage to the last phase of the fascist rise to power which was concluded with the March of Rome on October 28, 1922 and the formation of the first Mussolini government.

The rise of fascism meant an almost immediate beginning of rigid policies of de-

---

deux bâtiments: 1) Le Bureau des Passeports dans la Via Mazzini. Dans ce bureau ont pénétré trois officiers de l'armée royale italienne en uniforme et ont jeté par la fenêtre le drapeau de notre Royaume et les manifestants l'ont piétiné et déchiré. Sur ce bâtiment les fenêtres seulement ont été brisées. 2) Sur la Piazza Venezia I/I, à gauche, se trouvaient le bureau du délégué et son appartement privé ainsi que les archives de la Délégation. Là les manifestants ont détruit et brûlé tout l'ameublement, très riche, ensuite les objets personnel du délégué, les archives de la Délégation et deux petits coffre-forts à main ont été enlevés. Dans la question de la preuve de ces faits, le Gouvernement Royal est prêt à se rapporter même aux témoignages des membres du corps consulaire à Trieste. En considération à cet état de faits, le Gouvernement Royal ne peut que maintenir ses demandes que j'ai eu l'honneur de formuler dans la note du 9 courant". (Antonievic a Sforza, Roma, 27 agosto 1920, all. a Lago a Mosconi, Roma, 31 agosto 1920, ibidem). A detailed description of the events could be find in A.Apollonio. 2001. *Dagli Asburgo a Mussolini, Venezia Giulia 1918-1922,* Gorizia, Libreria editrice Goriziana, Irci.

[28] *"il vero battesimo dello squadrismo organizzato*". Renzo De Felice. 1965. *Mussolini il rivoluzionario. 1883-1920*, Torino, Einaudi, p. 624. M.Cattaruzza. 2007. *L'Italia e il confine orientale,* Bologna, Il Mulino, p.143: "*Da un balcone dell'edificio una bomba veniva gettata sulla folla, ferendo in maniera grave un tenente. Testimoni affermavano che la bomba era stata seguita da una fitta sparatoria sui manifestanti. Asseritamente i manifestanti e la forza pubblica (polizia e carabinieri, ma anche militari) davano alle fiamme l'edificio in seguito a tali atti. In realtà le testimonianze sull'accaduto sono reticenti e contraddittorie, non si trovarono prove certe né della sparatoria, né dell'esistenza di un arsenale (...)*".

nationalization against German and Slavic minorities. During the twenties, especially until 1928, the German and Slavic minorities were systematically subjected to policies of de-nationalization – the Law on Associations (1925), the Law on Public Demonstrations (1926) and the Law on Public Order (1926) - that were gradually adopted with the aim of transforming these communities into perfect Italian citizens, starting with the language. The cultural institutions were boycotted and closed, the concession of citizenship and the access to public functions were strictly limited, the names were Italianized and the different associations were suppressed, as well as the press in minority languages. All Slovenian and Croatian societies and sporting and cultural associations had to cease every activity in line with a decision of provincial fascist secretaries dated June 12, 1927, while another order of the prefect of Trieste on November 19, 1928 dissolved the Edinost. The use of the Croatian and Slovenian languages had been restricted since the first period of occupation and was completely forbidden only in the following years, with Giovanni Gentile's educational reform in 1923, which initiated the gradual disappearance of minority languages from Italian schools.[29]

In a few years, Italy abandoned its liberal tradition and converted the last act of *Risorgimento* into the myth of a "mutilated victory" which had terrible consequences on the relationships between Rome and Belgrade, the peaceful development of national minorities and the European balance, which never succeeded in leaving behind the animosity of the first post-war period.

Sources

Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (Aussme)

References

Apih, Elio. 1966. *Italia, Fascismo ed Antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943).* Bari: LaTerza.

Apollonio, Almerigo. 2001. *Dagli Asburgo a Mussolini, Venezia Giulia 1918-1922.* Gorizia: Libreria Editrice Goriziana.

Bucarelli, Massimo. 2006. *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939).* Bari: Graphis.

Capuzzo Ester. 1992. *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana.* Milano: Giuffrè.

Cattaruzza, Marina. 2007. *L'Italia e il confine orientale.* Bologna: Il Mulino.

[29] The history of Slavic minorities in interwar Italy has been studied by many authors such as L. Čermelj. 1974. *Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre,* Trieste, Editoriale stampa triestina; P.Parovel. 1985. *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venezia Giulia" dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti*, Trieste, Eugenio Parovel Editore; M.Kacin Wohinz-J. Pirjevec. 1998. *Storia degli sloveni in Italia (1866-1998)*, Milano, Marsilio.

De Felice, Renzo. 1965. *Mussolini il rivoluzionario. 1883-1920.* Torino: Einaudi.

Ganapini, Luigi. 1990. *La Storiografia sul fascismo locale nell'Italia nordorientale.* Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione.

Monzali, Luciano. 2010. *Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918-1941).* Firenze: Le Lettere.

Motta, Giuseppe, ed. 2011. *Vincitori e vinti. L'Europa centro-orientale nel primo dopoguerra.* Roma: NuovaCultura.

Pacella, AnnaLisa. 2004. *L' Istria nell'opinione pubblica italiana dal 1914 al 1919.* Bologna: Lo Scarabeo.

Pupo, Raul. 2007. *Il confne scomparso. Saggi sulla storia dell'Adriatico orientale nel Novecento.* Trieste: Irsml.

Salvemini, Gaetano. 1979. *Le origini del fascismo in Italia. Lezioni di Harvard.* Milano: Feltrinelli.

Sestan, Ernesto. 1965. *Venezia Giulia. Lineamenti di storia etnica e culturale.* Bari: Edizioni del Centro librario

Silvestri, Claudio. 1966. *Dalla redenzione al fascismo. Trieste 1918-1922.* Udine: Del Bianco.

Vinci, AnnaMaria. 2001. *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941.* Roma-Bari: LaTerza.

Valsecchi, Franco and Wandruszka, Adam, eds. 1981. *Austria e province italiane 1815-1918, Potere centrale e amministrazioni locali,* Bologna: IlMulino.

Visentin, Angelo. 2000. *L'Italia a Trieste - L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918-19,* Gorizia: Irsml, FVG.

Giuseppe Motta

ITALIJANSKA ARMIJA IZMEĐU OBNOVE I PROPASTI. EKSPEDICIJA NA TROGIR (23. SEPTEMBRA 1919)

Rezime

Ovaj rad se bavi posleratnim periodom i analizom određenih dokumenata italijanske armije koji ukazuju na postojanje neke vrste kontradiktornosti: s jedne strane, italijanska armija je odmah nakon rata pozvana da održi red u mnogim oblastima, dok su, s druge strane, u nekim oblastima preferirali Danuncijev primer i smatrali kako je neophodno boriti se ne bi li zadobili Dalmaciju i ostale oblasti za koje su ratovali. Događaji iz ovog perioda, kao što je ekspedicija na Trogir, predstavljaju koristan izvor informacija kako bi se opisala atmosfera u kojoj su deo italijanske vojske i javnosti stvorili u učvrstili mit o „osakaćenoj pobedi" i time pripremili teren za nastanak fašizma.

Ključne reči: Dalmacija, Trogir, Fiume, granice, manjine.

Sadık Sarısaman[1]
Afyon Kocatepe University
Afyonkarahisar, Turkey

UDC 94(560)"1914/1918"
327(560:55)"1914/1918"

OTTOMAN EMPIRE'S POLICY TO IRAN DURING WORLD WAR I

The fact that the warships called Goben (Yavuz) and Breslau (Midilli) bombarded several Russian harbours on 29th October 1914 resulted in the Ottoman State entering World War I. The Ottoman State allied with the Central Powers during the war. These circumstances led its neighbour, Iran, to make an overall situation assessment. Iran made a neutrality proclamation on 1 November 1914. However, it could not fulfil the requirements for neutrality because the Russian and British forces were located in the north and in the south of Iran, respectively.

On the other hand, the Ottoman State declared "*cihad-ı ekber*" (a great war on non-Muslims). It wanted all the Muslims across the world to rally around the caliph and fight on his side. Iran, its neighbour, had a key importance with regard to the Ottomans' "*cihad-ı ekber*" policies. If Sunni-Shea conflicts could have been reconciled, it would have been possible to drag Iran into "cihad-ı ekber". Furthermore, having Iran's support would mean killing two birds with one stone. In this way, Afghan and Indian Muslims would be made to resist the British. Therefore, the Ottomans formulated their policies with a view to winning Iran over and reaching India and Afghanistan. In this way, Russia would be alienated from Iran.

On the other hand, activities carried out by the Turkish and the German around Iranian territories led Russia to take some measures. General Baratov was appointed to the Russian forces command in Iran. Baratov invaded Enzeli with subordinates on 12 November 1915. His mission involved restoring Russian influence, eliminating Ottoman and German influence and preventing Iran from waging the war against Russia by invading strategic territories in Iran.

Meanwhile, the Turks appointed German field marshal Von der Goltz to the command of 6th Legion with the aim of setting everything in order in Iran. According to the instructions given to Goltz by Enver Pasha, his mission was to use Iranian forces parallel to the interests of Turkey and its allies, ensure Iranians to rebel against the British and Russians and to form an Iranian army.

As a result of such events, conflicts in Iran became more intense. A general Russian attack was initiated in December, 1915. The Russian captured Hemedan, Kirmanşah, Krrind and finally Kasr-I Şirin on 4 May 1916. In response to these events, 13th Ottoman Army Corps was dispatched to Iran. This army corps

[1] ssadik@aku.edu.tr

recaptured Hemedan on 10 August, advancing rapidly. However, Kuttülamare was captured by the British on 25 February in the Iran front. As a result, the army corps was evacuated from Iran so as to avoid being in the crossfire.
The Ottomans' policies towards Iran aimed to attain its goals mentioned above are examined in the paper within the framework of documents from archives, press and other available data and documents.

Keywords: Iran, the Ottoman State, Russia, Britain, Cihad-ı Ekber.

Introduction

Iran is one the most important neighbouring countries of the Ottoman Empire. As the representatives of two madhhabs of the Islamic world, these two countries struggled with each other for a long time starting from Yavuz Sultan Selim – Shah İsmail period. During these struggles, the victories changed hands. Sometimes the Ottoman Empire was successful or vice versa, but they could not achieve to defeat each other and win a complete victory. With the Kars-I Şirin treaty on May 17, 1639, the border lines between them were determined. The current border line has remained almost the same since then. Then later, there were fought several battles, as well.

There had been exertions in both of the two countries for reducing the effects of madhhab differences. Ottomans refused Nadir Shah's proposal of accepting Ja'fari as the 5th madhhab. On the other hand, II Abdulhamit's Islam Union policy was not admired by Iran. Iran didn't want to be assimilated into the Islam union. The two vigorous opponents of the Islamic Union were Russia and England that inculcated Shah and his supporters via their ambassadors in Tehran against Islamic Union. In 20th century, both countries experienced the struggles of constitutional monarchy. Henceforth, World War I broke out.

1. Geopolitical Importance of Iran for Turkey and its Allied / Military Plans against Iran

Judging by its geographical location, Iran joined Turkey to India, Afghanistan and Turkmenistan. It was possible to get in contact with Muslims under Russian authority through Iran. Iran had to be taken into consideration regarding the Ottoman Caucasian policy, as well. Therefore, Iran became very important for Turkey and its allies, whose intention was to encourage Iran to opt for their side in the war and at least let the Allied activities to be performed in Iran. Moreover, a new battlefront had to be opened so that Germany could be successful on the western front. Thus, the Allies had to be kept occupied. Considering all these political and strategic reasons, it is clear that Iran had always been taken into consideration

in the Ottoman war plans. The main plans regarding military activities for Iran could be seen in Hafız Hakkı Pasha's plan which was prepared on September 4, 1914. According to this plan, Bagdad and neighbouring commanderships were to collect all the forces of tribe and gendarme and declare jihad against the English and Russian forces in Iran. The impacts of achievements in Iran were expected to be of wide range for Afghanistan and India. This was the most effective threat to India, which was on the side of England at that time. Therefore, all the military forces of the Ottoman Empire had to attack Iran and Caucasia in order to win a victory against the Russian forces and the Ottomans had to reach Hazer Sea and Afghan border (M. Baki, I, 1933:75- 80; Çakmak, 1936: 13; Belen,I,1964: 60).

On the other hand, a project was prepared on October 21, 1914 by German General Bronzart von Schellendorf who was the chief of the general staff. This project stated that the Ottoman Empire would demand chad in case it joined the Allied Forces. Thus, it was planned that the Ottoman forces would fight against the Russian forces at the Caucasian border (M. Baki, II, 1933: 92, 94).

In addition, the details of the Iranian front were included in the special plan prepared by Von Kress when he was in charge as a commander-in-chief. According to the 4th article of this plan, the tribe forces and the 38th party, which was under the command of Iraq and neighbouring states, would attack Iran and they would burst out the Iranian and Afghan forces and march into Afghanistan (M. Emin, 1338:3; Guze, 1931: 34).

2. Iran's Declaration of Neutrality & Problems Related to Declaration of Neutrality

Iranian Shah, Shah Ahmet, declared the neutrality of Iran by an enactment (M. Sepehr, 1966: 89-90). In connection to this declaration, the Russian Minister of Foreign Affairs, Sazanov, proposed to Iran that the Iranian territorial integrity be quarantined in case it accepted to join the Allies, while in case of a victory, Necef and Kerbela (Holly cities for Shia) would be given to Iran. But England denied giving these two cities to Iran because of the inconveniency of Sunnite Islamic World. On the other hand, England wished to occupy Iraq in advance (Bayur, III, Part1, 1953: 384-385).

On October 21, the Iranian Foreign Minister, Alaussaltana, visited the Russian Ambassador Kristovitz and asked the ambassador to evacuate their forces from the Iranian territory. Yet, the Ottoman Empire stipulated that the Russian forces would be evacuated due to Iranian neutrality. On November 5, the Iranian Foreign Minister received a negative response from Russia (M. Sepehr: 90-91; Tanin, Nr.2204, 8 February 1925; İkdam, Nr:6458, 11 February 1915).

Meanwhile, the Ottoman press published the information that Russia intended to give the impression that it was the dominant power in Iran. The papers also published that the Russian commanders took control of mail correspond-

ences and interrogated some people who travelled between Tabriz and Azerbaijan for trade (İkdam, Nr: 6343, 18 October 1914). Moreover, they were so reckless that they ventured to arrest Iranian officers in Iran (Sabah, Nr.8995, 3 October 1914). Furthermore, the Turkish press publicised that the Russian ambassador in Iran, named Mr Orlov, agreed with Belgian officers who were conducting the Iranian Financial consultancy duties for collecting taxes in Azerbaijan (İslam Mecmuası,8 December 1914, Nr:11).

In South Iran, English power was effective where the English forces were settled. Moreover, English authorities had already founded a military organization called South Iran Gunners.

As for the Germans, they became a threatening risk for the regions where they were conducting embassy activities by using financial power. Russian ambassador Kavur in Isfahan district, English ambassador to Benderbusir and another English ambassador to Ahwas, named Captain Rengin, were killed (Sykes, 1341: 17; M. Kenan, II, 1928: 109; M. Kenan, I, 1928: 43.).

On the other hand, Sarıkamış loss increased Russian influence even more. On January 11 1915, the Foreign Affairs Ministry of Iran sent a diplomatic note to the Ottoman Empire due to damnification that the Ottoman Empire conducted. In response to this note, on January 21 the Ottoman Empire sent a long detailed letter in which it showed a deep concern about the fact that Russia had been attempting to enter the Ottoman territory throughout the Iranian area increasingly since the beginning of World War I and that the Ottoman Empire merely didn't react to these attempts due to the declaration of neutrality of Iran. Furthermore, it was stated that the Ottoman Empire had to take precautions and had the right to defend itself against these attempts according to right of self-defence.

In addition, it was recommended in the letter that Iran take action together with the Ottoman Empire and generalize jihad in order to remove the Russian occupying forces from the Islamic lands; therefore, both governments ought to take actions together (ATASE Folder (FL): 248, File (F):149/1, List (L):7-15,7-16, 7-17).

On the other hand, there had been secret meetings between two governments with the help of the Tehran ambassador Asım Bey. Iranians asked 1.5 million liras for the treaty as an unguaranteed advancement and 20000 repeating rifles, 40 machine guns, 20 quick fire cannons and munitions for all these weapons to be delivered somewhere very near the Ottoman border. In addition, they also asked for a military unit to be prepared and structured out as two parties under the Ottoman and German military officers' commandership. This military unit was expected to have engineers as technical staff, as well (ATASE FL: 250, F: 28 / 1040, L: 6).

A quotation uttered by Mehmet Kenan, who was an executive officer of XIII Turkish army corps: "Asım Bey had a meeting with Ahmet Shah in August 1915 and offered him to take the Alliance side. The meeting lasted for a couple of hours.

Finally, Ahmet Shah wanted 1 million Turkish Liras, 10.000 rifles with bullets, 20 machinery rifles, quick fire cannons and enough munitions after this negotiation. He also requested that Turkey should not display any provocative behaviour so that Russia and England would not force Iran. Thus, he requested that Turkish troops not attack Iran and cease provoking tribes (M. Kenan, I, 1928: 44-45).

On the other hand, Iran was continuing negotiations with Russia and England. When the Ottomans became aware of these negotiations, their reason was that they purposed to deceive them (ATASE, FL: 195, F: 250/825, L: 16-3).

3. The Importance of Iran In Terms of Alliance's Indian-Afghan Policy

Some months before the Ottoman Empire joined the Alliance Forces to take part in World War I, the deputy commander-in chief, Enver Pasha, brought forward Iranian and Indian Policy. In his letter of August 7 1914, addressed to the commander of the fourth Army, he stated that it would be possible to fight against England wherein he wanted to draw attention to the issue of saving brothers in Iran and Caucasia by the troops formed out from tribes and revolutionizing Islamic population under the English authority in Iranian and Afghan territory by attacking.

In his letter of August 10, Cavit Pasha notified that he would take precautions to set up tribes of Suleymaniye, Musul and Western Iran for the holy war. He also informed that he would assign Mehmet Fazıl Pasha commandership of the troops structured out of the tribes. In addition to this, he wrote that he would send a proclamation to Belucian, Afghanistan and India via Abdulkadir family (M. Kenan,I, 1928: 60-61; M. Cavid, 1334: 44).

The Tehran Ambassador, Asım Bey, had the idea of sending forces inside Iran immediately. In his opinion, troops which could reach Hamedan and Kirmanşah through Hanikin or Suleymaniye, had to be set up (ATASE, FL:193, F:698/817, L:16).

On the other hand, the project for provoking the Indian Muslims over Iran and Afghanistan was attampted at Rauf Bey Counsil of War. Rauf Bey Counsil of War was a project created by Enver Pasha. Enver Pasha decided to send a committee to Afghanistan in cooperation with the Germans. The mission of this committee was to deliver a letter and presents and develop good relations and amend the Afghan army for a possible struggle against the English forces (Orbay, 1962: 18).

The missions of the committee were the followings: to call Afghan Amir on jihad in the name of Caliph and promote him to break out war against England, to cause big disturbances in India and in the Islamic countries under Russian power and annoy the Allied forces with demonstrations mostly (M. Kenan, II, 1928: 59.).

The Germans considered this committee rather significant. That is why they took charge of financing the project. The Germans contributed 75.000 in gold to the project (Kurtcebe - Balcıoğlu, 1992: 252). They also admitted 15-20 men to the council of war. In order not to draw attention they set off from Halep to Bagdad direction in three lots. The first troop of council of war departed from Istanbul

on September 28, 1914 (M. Kenan, II, 1928: 62). But after some time, there arose conflicts with Germans gradually. When they were in Halep, the relations were at a critical level, so Wassmuss revolted from Rauf Bey Committee at the second range after Halep and returned to Halep (M. Kenan, II, 1928: 65).

The Germans intended to gain all the domination and the majority, utilize the Turkish forces' assistance and coordinate alliance's eastern policy according to the German policy (Kurtcebe - Balcıoğlu,1992: 254; M. Kenan, II, 1928: 62). They wanted to utilize caliphate's power in their advance by pretending to be the Muslim's alliance (ATASE, FL: 7, F: 42/37-A, L: 26-1)

As for the Ottoman Empire, it desired to govern the eastern policy since the Germans governed the alliance's western policy. When the council of war was structured out, Rauf Bey was assigned the position of a chairman of the council. The Germans did not refuse this initially but later on they tried to take the control of the council of war. Since they contributed to the cause financially, they wanted to make decisions (Kurtcebe - Balcıoğlu,1992: 255).

On the other hand, although the Germans left the council, Rauf Bey did not change his mind about going to Afghanistan. He appointed the interpreter of Shia law in Necef, named Sheikh Hüseyin Efendi, to go to Kirmanşah. Sheikh Hüseyin Efendi requested from Iranian executives in Kimirsah not to oppose the Hamidiye hero, Hüseyin Rauf Bey who wanted to pass through to Afganistan. Hüseyin Efendi also called governorship for jihad against the English and Russian forces. Due to neutrality of Iran, the governor refused the Turkish proposal (ATASE ; FL:197, F: 598 / 831, L: 13-5; M. Sepehr, 1966: 96)

Meanwhile, Iraq was attacked by the English forces; therefore, Rauf Bey had to alter his mission for Iran partially. Rauf Bey was assigned for South Iran Operation by deputy commander-in chief Enver Pasha. (ATASE, FL: 7, F: 42 / 37-A, L: 5). His short term aim was to make tribes living in South Iran struggle against the English forces in the concept of Caliphate's call on jihad so that there would be unity and solidarity which would break the English power in the region. Moreover, it would awake the Muslim population's awareness against the foreign troops from Iraq to Afghanistan, and the Ottoman Empire could regenerate its unity under the name of Caliphate and burst out the oncoming attacks in Iraq (ATASE, FL: 7, F: 42 / 37-A, L: 19-8, 26-2).

His long term aim was to reach Afghanistan (ATASE, FL: 7, F: 42/37-A, L:32-1).

In South Iran, the first target was Kirmansah – Hanikin – Baqdat road because the line was strategic. It ought to have been under the Ottoman control since that line was a bridge across Iran, Turkmenistan and South Caucasia, whereby all commercial, religious, political and military activities were conducted (ATASE, FL: 7, F . 42/37-A, L: 4). Yet, the dominance on this line was not possible unless the control of Kirmansah was provided.

For this purpose, Rauf Bey fell in Iran but he was met by the Iranian and tribes' executives who were provoked by the Germans. They were all opposed his proposition. Thus, he first fought with Sincabi Tribe in Korato (ATASE, FL: 7, F: 42/37-A, L: 12-3). Since he intended to punish this tribe, he could not manage to achieve fine relations with other tribes (ATASE, FL: 7, F . 42/37-A, L: 65).

Rauf Bey could seize Kars-ı Sirin, Seripul, Paytak and Sermil easily but in Kirind he encountered a hard resistance. Here took part in two battles, the first one on June 17 and the other one on June 21. Sincabi, Gurani and Kalhani tribes were organized by the German, Swiss and Iranian military officers (ATASE, FL: 195, F:250/825, L: 1-2, 2).

Although Rauf Bey won both of the battles, he was quite exhausted. So, he had to initialize a treaty with Iranian executers by the help of the Germans. According to this treaty, Iranian tribes were not allowed to draw daggers at Ottomans and Rauf troops would get back to Serpul (ATASE, FL: 195, F: 250/825, L: 2-2, 2-6).

On July 5, Rauf Bey got his troops back to Serpul and stayed there till September 18, 1915 (ATASE, FL: 195, F: 250/825, L: 2-3). On September 18, Enver Pasha abolished Rauf Bey Council of War and assigned Rauf Bey military delegate in Afghanistan (ATASE, FL: 195, F: 250/825, L: 15-7). So, Rauf Bey evacuated his troops from Iran and propelled them to Hanikin on September 23 and put them under the Iraqi control and its regional commandership order (ATASE, FL: 195, F: 250/825, L: 23).

Another soldier who was to be sent to Afghanistan was Geylanizade Muhittin Effendi. Due to the order executed by Enver Pasha, Geylanizade Muhittin Efendi went to Bagdad for setting up a committee that would go to Afghanistan. There, he selected his fellows and prepared the committee but soon after he pretexted to fulfill this duty and he escaped to join Rauf Bey's escort (ATASE, FL:197, F:598/831,L:23).

Abdullah Efendi was also sent to Afghanistan to promote jihad after the abolishment of Rauf Bey Council of War. Abdullah Efendi set off with Caliphate's letter to Afghan Amir, a swore and a lot of money (Larşer, III, 1928: 435). He travelled across quiet and remote places, hills and mountains, in order to avoid the English chase. He could reach Tehran but he was captured in CevatMiftah's house (M. Sepehr, 1966: 59; Sykes, 1341/ 1925: 39).

On the other hand, in the Niedermaier committee, there were Mülazim-i Evvel Kazım Bey and Mevlevi Bereketullah Efendi. This committee arrived in Kabil on October 1, 1915. There Niedermaier and Ottomans organized Afghans to rationalize Afghan Army (Sarısaman, 1995: 24-25).

4. Operation of the 13th Corps to Iran

In May 1916, the Russian Forces moved forward to Hanikin by entering the territory of the Ottoman Empire. A new danger appeared for the Turks with their merger with the British forces in Iraq. Therefore, the Ottoman Empire ordered the 13th Corps to the Iran Operation. This corps entered the Iranian territory in June. Subsequently, continuing the forward operation they occupied Kermanshah and Hamadan. However, when the British captured Baghdad on 11 March 1917, they seemed to remain between two forces, so the corps was forced to be evacuated from Iran. The evacuation process was performed in March (Sarısaman, 1995).

On the other hand, initially the operation of Iran of the 13th Corps aimed to stop the Russian attacks and to eliminate the danger. In fact, such an operation was really reasonable and necessary. But the continuation of the expanded military action within the Iranian territory was bothering Iran. On 27 July, Price Ismail, who met Baratov, had taken the decision to move together with the Russians in order to stop the progressive Turkish operation even before the Turkish forces started to move towards Hamadan. As the prince tried to form military troops against the Turks he also tried to prevent the tribes of Ishaf from a merger with the Turks.

Due to the occupation of Kermanshah, in a note sent through the Istanbul Embassy, the Government of Iran warned Turkey that if the Turkish military continued the progress ahead from Kermanshah they would be treated as enemy targets on the land.

In the response written to this note, Turkey declared that Iran should not complain about this new situation if they were silent when the Russians were progressing towards Baghdad (ATASE, FL: 4276, F: 53/584, 8-1; Pralis, 1928: 178).

Sipehsalar Azam, who was the Prime Minister of Iran, protested against the Turkish encroachments of the territory in a circular letter sent on 30 July 1916 to the states of Lurisia, Borujerd and Arabia. He wanted them to settle against the Ottoman Army. He announced that those who cooperated with the Ottomans would be executed (ATASE, FL: 4276, F: 53/584, L: 9-1).

Meanwhile, the Iranian Ambassador in Istanbul met Enver Pasha in person on August 12 and, by claiming that in Kermanshah five thousand pounds were collected from the people as war tax, again in this city the Ottomans printed banknotes and in Karbala the Iranian bank was bombarded, he asked for the prevention of such activities. The Ambassador warned that in case of the Ottoman military's further progress the Russians could start war against the Ottomans in Iran (ATASE, FL: 199, F: 260/830, L: 9-10).

On the other hand, the newspapers of Tehran alleged the Ottoman Army included in Kermanshah with the persecution of the people (ATASE, FL: 4276, F: 53/584, L: 20). The Russians also participated in the anti-Ottoman propaganda. They made publications stating that the Ottoman army collected 140 thousand

tumens by torturing the people. Ali Ihsan Bey had to contradict these news with a statement (ATASE, FL: 200, F: 252/840-A, L: 7).

The Russians made the people of Tehran agitated by saying that the Turkish army were involved in rapes in Hamedan. There were people who applied to the Ottoman embassy. The Embassy tried to calm down these persons and the people of Tehran with appropriate answers (J. Naibyan, 1979: 110-111).

On the other hand, the Russians also claimed that the extension of the Turkish military operations to the Hamedan- Korucan line was a movement towards re-establishing the old Turkish-Iranian border (Vâveylâ, 26 August 1332/8 September 1916, Nr: 39).

Although the Russians forced the Prime Minister and the Shah of Iran to declare the war against the Ottoman Government, the Shah did not accept this request. A council was gathered composed of the ministers and leaders to discuss how to respond to Russia. Their decision was a refusal to declare war (ATASE, FL: 200, F: 252/840, L: 38). Although Iran avoided declaring war against the Ottoman Empire openly, it found it appropriate to give force to the Russian order. The Iranian government took the decision to help the Russian forces in Qazvin by gathering forces. 1500 Iranians gathered for this purpose. It was intended to increase this number up to 5000 (ATASE, FL: 4276, F53/584, L: 20). Iran began to collect new forces in order to defend Tehran (ATASE, FL: 4283, F: 76/XA, L: 1-39; FL: 4279, F: 497/61, L: 5).

Apart from these, Iran also gave the message to break off the Iranian- Turkish relations if the Turkish troops moved beyond Hamadan (ATASE, FL: 287, F: 212/1172, L:1-265; J. Naibyan, 1979:110). In addition, the news from the intelligence, which was derived from the German Ministry of Foreign Affairs, said that Iran declared mobilization for the protection of Tehran (ATASE, FL: 200, F:252/840, L:37).

Meanwhile, Russia and its allies sped up for the propaganda on Iran. In this propaganda although the Turks tried to compensate Iran for the territory lost in Anatolia, Iran claimed that they would never drain their land and would never settle down there. The long stoppage of the Ottoman Army in Hamedan was evidence for this. This kind of propaganda was also effective on the Shah of Iran and on his government (ATASE, FL: 4287, F:89/626, L:2-7).

Against these developments, the Turkish authorities seemed to provide guarantees to Iran. Ali Ihsan Bey, in his telegraph sent on 23 September to the Embassy of Tehran, wanted to explain to the Iranians that the propaganda that Nizzamüssaltana would be made president was absolutely untrue and that there was a great respect and affection towards the Shah and the Qajar dynasty, as well.

Sadrazam Said Halim Pasha also stated that the Ottoman Empire would not interfere in Iran's internal affairs and that they did not want any of Iran's territory. Sadrazam stated that his main purpose was to see Iran and the Shah to gain independence and become a developed state. Said Halim Pasha also asked 13th Corps

to give a guarantee to Ahmad Shah about the lives and the properties of Dynasty (ATASE, FL: 4278, F:89/626, L:2-7; FL:4279, F:497/61, L:5,5-21,5-23,5-31).

5. Incident with Prince Salarüddevle

Salarüddevle was the brother of the former shah of Iran, Mehmet Ali Shah from the Qajar Dynasty. He stood by Mehmet Ali Shah against the Constitutionalists during the Iranian Revolution. He was forced to flee to Russia together with the ousted shah after the victory of the Constitutionalists (M. Kenan, I, 1928:40).

At the beginning of World War I, Salarüddevle was in Germany. Germany wanted to use him against Russia, so they sent him back to Iran by giving him guns (Ikdam, 20 September 1330 /3 October 1914, Nr: 6328). During this time, the Turkish press published that Salarüddevle made an agreement with Emir Müfehhem who was one of the elated leaders to fight together against Russia (Tanin, 17 Teşrinievvel 1330/30 October 1914, Nr: 9.022).

Meanwhile, in the days following the event of the Black Sea, the Ottoman Empire became interested in Salarüddevle. The Germans delivered him to the Ottomans probably due to a deal. Although there is not such a record in the documents, a promise might be given that he would not be used against the Germans.

In a telegraph dated 31 October 1914 the Ministry of Interior asked Cavit Pasha, who was the Commander of the 4th Army, whether the Salarüddevle would be used for the Ottoman interest or not. In his reply, Cavit Pasha reported that Salarüddevle was an anti-constitutional and he could not be trusted because he could be considered to be a Russian representative in Iran. According to Cavit Pasha, entering a relationship with Salarüddevle would also mean the loss of the Iranians who were about to develop a connection with Turkey. If Salarüddevle did not request service from Turkey, it would be appropriate to accept him for the mission by demanding the necessary guarantee from him (M. Kenan, I, 1928:75).

The Commander of Iraq and the general region Suleyman Askeri Bey was also against Salarüddevle. In a telegraph sent on 6 February 1915 to the representatives of the Supreme Military Command, he wanted to emphasise that the idea of sending Salarüddevle to Baghdad should be abandoned by stating that he was inclined by the Iranian tribes and the libertarians (ATASE, FL:553, F:2150, L:6).

At the time when Rauf Bey entered Iran, the name of Salarüddevle started to emerge again. This time the Germans tried to provoke the Iranians against Rauf Bey by using the name of Salarüddevle. They spread the news that he was going towards Kermanshah on the side of Rauf Bey (ATASE, FL: 7, F: 42737-A, L: 20-3). This rumour certainly led to the emergence of a negative thought about Rauf Bey and Turkey in Iran. Thereupon, Enver Pasha asked Rauf Bey to tell the Iranians that the Ottoman Empire had no relation with Salarüddevle (ATASE, FL:

200, F: 479/839, L: 1).

On the other hand, the Iranian authorities who saw that Salarüddevle was tampering the issue, expressed their worries by warning the government. In No. 252 telegraph, which was sent from Kermanshah to the Foreign Ministry of Iran, they asked the permission for Yahyaeddin Efendi and Captain Baha Bey coming from Baghdad to Kermanshah to enter Kermanshah together with the tribal chiefs of Salarüddevle. According to the testimony of Kermanshah's governor, these people had insisted on this issue for five days (M. Sepehr, 1966:96).

Rauf Bey, who had difficulties in South Iran and could not pass beyond Kirind, thought they could really benefit from Salarüddevle about this time. In this regard he sent a telegraph on 29 June 1915 to Enver Pasha (ATASE, FL:195, F:250/285.L:3). Enver Pasha rejected this request by finding that it was not the right time for it (ATASE, FL:195,F: 250 / 285, L:3-5). However, Enver Pasha was not afraid to threaten Iran through the Embassy in Tehran. He threatened by saying: "*We keep Salarüddevle in Konya in order to make difficulties to the Iranian Government. He will be released if needed*" (ATASE, FL: 7, F: 42 / 37-A, L:26-2).

When the 13th Army Corps reached Hamedan by moving towards the inland of Iran, the name of Salarüddevle started to come up again. The Russian and British ambassadors made the explanation that Salarüddevle was together with the Ottoman Army and when they reached Tehran he would pass the Persian throne to the Ottomans. They started to use Salarüddevle as a threat in order to persuade the Shah to go to Mazenderan. Nüzhet Bey, the Charge d'affaires in Teheran, was forced to give his assurance to Ahmad Shah that Turkey did not have such an intention. However, he suggested to the Shah not to keep this possibility out of sight in case of leaving Tehran according to the will of the Allied Powers' ambassadors. Due to this threat, the Shah gave up to go to Mazenderan (ATASE, FL: 200, F:252 / 840, L:107).

It was also reported that Salarüddevle tried to get in touch with the authorities in order to provoke Azerbaijan by coming to the Ottoman –Iranian border (ATASE, FL:281, F:2/1001, L:10). Again, it was reported that at the end of October in 1916, a Russian force of 200 people who wanted to enter Shiraz interfered with Ferman Ferma. According to the statements Ferman Ferma, who was coming together with an English captain, was forced to return to Barea (ATASE, FL:195, F:254/842, L:60).

As a result, the following assessments can be made on the Salarüddevle incident:

1. Salarüddevle, who was on the side of the Russians before but went to Germany when World War I broke out, would get the Iranian throne in case the Allies won the war by taking place next to the Allies and serving them; if this was not possible, Iran had ambitions to win an important place and position after the war. The only possibility for Salarüddevle to get on the throne was that Ahmed Shah would enter the war

alongside the Allies and that the group would lose the war.
2. The skilful policies of the Iranian government prevented both Turkey and Germany from siding against the current administration.
3. The Turkish administrators could not trust fully in Salarüddevle due to his stained history and it was understood that they had continuous doubts about him. However, they paid attention to him as a possible threat against Iran. The seriousness of the threat was shown by taking Salarüddevle from time to time to the Iranian border.
4. Saladdürevle was not an important activity apart from publishing a declaration against the Russians and corresponding with the tribal.

6. From Difâ'-i Nation to Difâ'-i İslâm

When the Russians started to oppress Tehran on 7 November 1915, Prince Reuss the German Ambassador in Tehran, the encouragement of Count Kanitz with the leaders of the Democratic Party and the Iranian nationalist moved to Kum by leaving Tehran and there they established the Difa'-i National Committee at the end of November 1915. The establishment of the Difa'-i National Committee where the nationalism aspects were outweighed was evaluated as a result of the increasing German influence on Iran (M. Kenan,II, 1928: 119-120; J. Isfahaniyan,1979: 56-59,104).

The Turkish diplomats in Iran sent occasionally their criticizing reports about the Difa'-i National Committee and about the Germans to Istanbul, because the Turkish authorities felt discomfort from staying in the shade of the Germans in the Iranian politics (ATASE, FL:3649,F:2/3, L:15).

Meanwhile, during the operation of the 13th Ottoman Corps towards Iran, Nizamüsaltana established a provisional government in Kermanshah under the control of the Turkish forces. Ömer Fevzi Bey, the Ottoman Military Attaché in Tehran, who had a close association with the provisional government of Kermanshah and attracted attention with his progressive Islam activities, created a community under the name of Difa'i Islam with his encouragements. Ulema, traders and some political parties participated in the community. The aim of the Ottoman Empire to establish such a community was to fasten up the public of Iran with the Caliph of the religion and with Istanbul by making the Islamic conception dominant (ATASE, FL: 3649, F: 2/3, L: 15). The basic regulation of this community, which was created on the basis of the Ittihad-i Islam, was approved on 19 October 1916 while its "internal regulation" was approved by 8 November 1916 by the Government of Nizamüsaltana (ATASE, FL: 1834, F:32/25, L: 21-80; FL: 3649, F: 2/3, L: 15-1). It was understood that this community was to be organised widely so that it would cover all Islamic society. Nizamüsaltana was among the first members of the community. The Military Attaché Ömer Fevzi Bey took part in the community as the

delegate of Istanbul (ATASE, FL:3649, F:2/3, L:15, 15-1). The inclusion of the leading Islamic states in the community as honorary members was also considered. Enver Pasha, the Ottoman Minister of Defence and Chief Commander, was also among the community members. Enver Pasha became a member of the community on 17 December 1916. Other people who would be brought to the honorary membership on behalf of the Ottoman Empire were determined by Enver Pasha (ATASE, FL:1834, F:32/25, L:27-11). Also, Enver Pasha was requested to be the intermediary for the community membership of the Khedive of Egypt and for its financial assistance (ATASE, FL:1834, F:32/25, L:21-164, 21-129). The society seemed to be organized as a confidential association since February 1917 in the provinces of Iran such as Tehran, Isfahan and Shiraz which were under the influence of Russia and Great Britain. (ATASE, FL:1837, F:44/41, L:1-6).

The Difa'-i Islam Community was an association with great aims on paper - they would defend the rights of all the Muslims in the world, would ensure their improvement and advancement, and would protect the independence and the territorial integrity of the Islamic states (ATASE, FL:3649, F:2/3, L:15-1; FL:1834, F:32/25, L:21-81, 21-82).

Result

In order to understand the Ottoman-Iranian political relations during the period of World War I, the general and specific situation of both countries need to be known very well. The Ottoman-Iranian political relations in these years seemed to be tangles of complexity. However, if it is well analysed, good results could be expected.

According to the Anglo–Russian Agreement signed in 1907, Iran was divided into influence zones between Russia and the United Kingdom. The Iranian Government was not fully independent at the beginning of World War I. Although Iran declared its neutrality at the beginning of the war, it could not prevent its territory from being a scene for the fight of the hostile forces.

When it comes to Turkey, it took part in the war alongside the Central Powers. A few days after Turkey had entered the war; it declared the jihad and wanted to include Iran as a Muslim country in the jihad. It tried to activate both the official and informal channels in Iran. In the projects related to India and Afghanistan, Iran was always regarded as a springboard.

The Iranian lands were the scene of several fights (Ottoman-German, Russian-English). In fact, due to the absence of a common Iranian policy between the Ottomans and Germans, a hidden Turkish-German competition was also going on in Iran.

While Germany was trying to keep its position during this struggle by supporting groups and sects pursuing national policies, the Ottoman Empire found it

appropriate to approach Iran through the policy of Islamism. In fact, Germany did not reject the Islamic discourse completely. The Germans wanted these activities to be carried out under their control. Therefore, from time to time they played the role of the patron of Islam against the Russians and the British.

Bibliography

1. Archive

Askeri Tarih Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi (Turkish Military Archives)

2. Newspapers

Tanin

İkdam

Sabah

İslam Mecmuası

3. Books and Articles

Bayur, Yusuf Hikmet.1953, Türk İnkılabı Tarihi, Vol.III, Part.1, Ankara.

Belen, Fahri. 1964, Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, Vol. I, Ankara.

Çakmak, Fevzi. 1936, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da, Ankara.

Guze, 1931. Büyük Harpte Kafkas Cephesi'nde Muharebeler, (Translator: Kaymakam Hakkı) İstanbul.

J.Naibyan. 1979, II. Meşrutiyet Döneminde Türk-İran Münasebetleri, (Ankara University Faculty of Language, History and Geography Unpublished PhD Thesis) Ankara.

Kurtcebe, İsrafil - Balcıoğlu, Mustafa. 1992 "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk Alman Projesi Rauf Bey Müfrezesi ", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Vol.I, Nr. 1, May, pp.247-269.

Larşer, M. 1928, Büyük Harpte Türk Harbi,Vol. III, (Translator: Kaymakam Bursalı Mehmet Nihat), İstanbul.

Mehmet Emin. 1338 (1922) , Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vakayii 1330-1334,İstanbul.

Mehmet Kenan. 1928, Büyük Harpte İran Cephesi, Vol.I, İstanbul.

Mehmet Kenan. 1928, Büyük Harpte İran Cephesi,Vol. II, İstanbul.

Miralay Baki.1933, Büyük Harpte Kafkas Cephesi, Vol..II, İstanbul.

Mirliva Cavid. 1334 (1918), Irak Seferi ve ittihad Hükümeti'nin Hayalat ve Cehalat-ı Siyasiyesi, İstanbul.

Müverrihüddevle Sepehr. 1966, İran Der Ceng-i Büzürg, Tahran.

Orbay, Rauf. 1962, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz, Vol. I, Nr. 1-17, March, pp.17-23.

Pralis, Kılpeps. 1928, "Büyük Harpte Kafkas Cephesi'nde Rus Ordusu'nun Harekatına Dair", Mecmua-ı Askeriye, S. 70, Eylül, pp. 175-185.

Sarısaman. Sadık. 1995, Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekatı Dönemleri'nde Osmanlı-İran İlişkileri (Ekim 1915-Nisan 1917), Erzurum, (Atatürk University Institute of Ataturk's Principles and History of Revolution, Unpublished PhD Thesis).

Sykes, Percy. 1341(1925), İran Tarihi, Harb-i Umumi'de İran, (Translator: Yüzbaşı Mehmet Cemal), İstanbul.

Sadık Sarisaman

POLITIKA OSMANSKOG CARSTVA PREMA IRANU TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA

Rezime

Osmansko carstvo je ušlo u Prvi svetski rat 29. oktobra 1914. godine nakon što su sa ratnih brodova Goben (Yavuz) i Breslau (Midilli) napadnute ruske luke. Osmansko carstvo je tokom rata bilo u savezu sa Centralnim silama. Usled toga je Iran, budući susedna država Osmanskog carstva, razmotrio celu situaciju i proklamovao svoju neutralnost po pitanju rata 1. novembra 1914. Međutim, Iran nije mogao da ostane zvanično neutralan pošto su ruske i britanske snage bile raspoređene na severu, odnosno jugu Irana.

S druge strane, Osmanska država je proglasila"*cihad-ı ekber*" (rat sveti). Cilj je bio da se Muslimani iz celog sveta okupe oko kalifa i bore na njegovoj strani. Kao susedna država, Iran je bio od ključnog značaja za osmansku politiku "*cihad-ı ekber*". Da su se sunitsko-šiitski konflikti mogli rešiti, možda bi i bilo moguće uvući Iran u "cihad-ı ekber". Osim toga, podrška Irana bi značila ubiti dve muve jednim udarcem. Avganistanski i indijski Muslimani bi se u tom slučaju suprotstavili Britancima. Stoga su Osmanlije i razvile politiku pridobijanja Irana kako bi stigli do Indije i Avganistana. Tako bi se Rusija udaljila od Irana.

S druge strane, Rusija je počela da preduzima određene mere kao odgovor na turske i nemačke aktivnosti na teritoriji Irana. General Baratov je postavljen za komandanta ruskih snaga u Iranu. Baratov je osvojio Enzeli 12. novembra 1915. Osvajanjem strateških teritorija u Iranu, njegova misija je bila usmerena ka ponovnom uspostavljanju ruskog uticaja, eliminisanju osmanskog i nemačkog uticaja i sprečavanju Irana da povede rat protiv Rusije.

U međuvremenu, Turska je postavila nemačkog feldmaršala Von der Golca za komandanta Šeste legije kako bi uspostavio red u Iranu. Prema instrukcijama koje mu je dao Enver-paša, Golc je imao zadatak da koristi iranske snage za interese Turske i njenih saveznika, da se postara da se Iranci pobune protiv Britanaca i Rusa i da oformi iransku vojsku.
Usled svega ovoga, u Iranu je došlo do još većih sukoba. Opšti napad Rusije usledio je decembra 1915. Rusi su osvojili Hamadan, Kirmanşah, Krindski i konačno Kasr-I Şirin 4. maja 1916. Kao odgovor na ova osvajanja 13. Osmanski korpus je poslat u Iran. Ovaj korpus je preoteo Hamadan 10. avgusta, i nastavio da žustro napreduje kroz iransku teritoriju. Međutim, Britanci su osvojili Kutulmare 25. februara na iranskom frontu. Usled toga se vojni korpus, da bi izbegao unakrsnu vatru, evakuisao iz Irana.
Ovaj rad analizira politiku Osmanske države prema Iranu na osnovu građe i dokumenata iz arhiva, novinskih publikacija i ostalih dostupnih izvora i dokumenata.

Ključne reči: Iran, Osmanska država, Rusija, Britanija, Cihad-ı Ekber.

Марко П. Атлагић
Далибор М. Елезовић
Филозофски факултет
Косовска Митровица, Србија

УДК 929.6(497.11)”1914/1918”
929.6(497.1)”1918”
929.921(497.1)”1918”
94:930.85(497.11)

УПОТРЕБА ХЕРАЛДИЧКИХ СИМБОЛА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ПОЈАВА ГРБА КРАЉЕВИНЕ СХС

Српска хералдика, посебно симболи српске хералдичке државности, релативно су недовољно истражени и критички сагледани. У Првом светском рату, Србија је користила, већ до тада традиционалне, српске хералдичке симболе своје државности. Они су поред осталог коришћени и на ратним војним заставама, као светом знамењу војничке части и дужности, војничке славе и поноса. Министарски савет Краљевине СХС донео је 9.12.1918. године уредбу о државној застави која је била тробојна: плаво-бело-црвена и грбом нове државе. Формирањем Краљевине СХС најблиставији грб Србије „грб златног доба српске државности“ доживео је нечасну судбину. Дотадашњи грб Краљевине Србије који је стално успевао да се одржи и преживи све политичке и династичке потресе, мења се. Он је тада требало да се победоносно истакне и озакони. Мења се из политичких разлога. Тада престаје његова самостална употреба. Ствара се потреба да се новоформирана држава – Краљевина СХС, хералдички дефинише и прикаже одговарајућим грбом. За хералдичку основу новог грба, нове државе, узети су традиционални хералдички српски симболи Краљевине Србије (сребрни двоглави орао, сребрни крст са четири оцила и крин). Сребрни двоглави орао, поред сребрног крста са четири оцила на грудима примио је још два конститутивна народа нове државе (Хрвате и Словенце) и њихове хералдичке симболе.

Кључне речи: Први светски рат, хералдика, заставе, грб, симболи, Краљевина СХС

Иако Недељко Чабриновић није успео да бомбом убије аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, то је пошло за руком другом атентатору Гаврилу Принципу 28. јуна 1914. године у Сарајеву. Убио га је Принцип из непосредне близине, хицима из пиштоља. Уједно је убио, иако случајно и Фердинандову жену Софију. Учесници атентата били су ухапшени и након неколико месеци изведени на суђење. На суђењу су атентатори изјавили да

су имали два циља: први је тежња да се БиХ припоји Србији, и други да се на рушевинама Аустроугарске створи једна југословенска држава.[1] Атентат на Франца Фердинанда у Бечу је дочекан као повод за рат против Србије.[2] Српска влада је 28. јуна 1914. године обавештена о објави рата телеграмом, који је упућен Николи Пашићу. Пошто Српска краљевска влада није дала повољан одговор на ноту коју јој је предао аустроугарски посланик у Београду, 23. јула 1914. године, стога је царска и краљевска влада била принуђена да се сама побрине за заштиту својих права и интереса. Аустроугарска се од тога тренутка налазила у рату са Србијом. Црногорски краљ Никола одбио је да буде неутралан, те је у прокламацији народу истакао да понос српског племена није допустио да се иде даље у попуштању.[3] Рат је трајао четири године, у Првом светском рату, на страни Србије ратовале су, у оквиру савезничких сила: Француска, Велика Британија, Руско царство, Краљевина Италија и САД. На страни Централних сила биле су: Аустроугарска, Бугарска, Немачко царство и Османско царство.[4] Ратни губици били су огромни. Савезници су изгубили укупно око 9.380.000 становника, а од тога 5.711.000 војника и 3.677.000 цивила. Нешто мање губитака било је на страни Централних сила, око 9.237.000, од тога броја 4.038.000 цивила и 5.199.000 војника. На обе зараћене стране изгинуло је преко19.500.000 становника. Поред тога све зараћене стране имале су велики број несталих војника. Савезници су имали 4.121.000 несталих, а Централне силе 3.629.000. Огроман број у овом рату, био је рањен, укупно 20.769.000, од тога савезничких 12.381.000.[5]

Највишу цену рата платила је Србија. Изгубила је преко 30% свог укупног становништва. То су највећи појединачни губици у Првом светском рату, у односу на број становника земаља учесница. Србија је позвала у одбрани отаџбини 852.000 војника. Од тог броја 402.235 погинуло је и умрло од рањавања. Поред тога у рату 1914–1918. умрло је од епидемије преко 360.000 особа. Србија је тада била земља са највише ратних сирочади, што показује бројка преко 500.000. У току рата било је и процесуираних од стране војних власти, а 11.000 је обешено по налогу војних власти. У Србији је тада уништено 70% целокупне индустрије, 50% рудника метала и 70% рудника угља.[6] Укупни губици Србије у Првом светском рату износили су преко 500 милијарди евра. Србија је у ствари изгубила половину националног богатства.[7]

[1] Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд, 2000.

[2] Аусторугарски ултиматум, *Политика*, 11.7.2014, 2.

[3] Чеда Попов, Историја српске државности, Србија и Црна Гора: нововековне српске државе, 2, Београд: САНУ, 2007.

[4] Tony Ashworth, Trench Warfare, 1914–1918: The Live and Let Live System, London, 2000.

[5] Martin Kitchen, Europe Between the Wars: A Political History, London, 2000, 23.

[6] Чедомир Антић, Судњи рат, *Политика*, 17.09.2008, 1.

[7] Васа Казимировић, Нема платна за црне барјаке, Српско наслеђе, 11, новембар, 1988, 10–17.

И Хрвати су учествовали у Првом светском рату, али на страни централних сила у оквиру аустроугарске војске. Хрвати су у овом рату чинили велике злочине. Из Хрватске и Словеније је током рата изгинуло око 70.000 војника, а око 150.000 је заробљено, већином у Русији. И Јосип Броз је био учесник у Првом светском рату као аустроугарски војник. Силовао је у Србији на ратишту једну Српкињу, па га је аустроугарска команда казнила са пет година затвора, јер силовање није било у традицији те војске. Затим је протеран у Русију,[8] и предао се Русима, када су 42 домобранску дивизију напали Черкези. Дивизија је била позната под именом „Вражије дивизије". И Крлежа је писао после слома Аустроугарске антисрпске памфлете:

„Беч гладује, Аустрија нема. Руља је завладала свијетом… Тихо нас побједио? Ушљиви балкански цигани, који проводе читаве дане жвачући лук и пљујући по апсанама! Она неписмена багра! Црни Ђорђе је добио главни згодитак.[9] Београдској господи иде карта…"

Српске заставе до Првог светског рата као извори српске државне самобитности

У току Првог светског рата Срби су употребљавали заставе, нарочито војне, на којима су се налазили традиционални хералдички симболи као огледало елемената српске самобитности илити српског државног идентитета.[10]

Војне заставе код Срба имају традицију, која је обележена многим променама као и историја српског народа у целини. Већ су се Срби као и остали словенски народи појавили под бедемима византијских приморских градова развијеним заставама, које су отели од непријатељских војника. Српски владари у 9. веку имају засигурно своје инсигније. Али најстарије вести о једној српској застави потичу тек из 1078. године, када се српски зетски краљ Михаило тражио од папе да му пошаље стег и плашт као знаке краљевског достојанства.[11] Ми историју српске заставе можемо пратити тек од времена Немањића. Из овог периода сачуване су нам две заставе. Једна је краља Уроша (позната као застава из Моровића), а друга из времена цара Душана (сачувана у манастиру Хиландару). Облик средњовековне српске заставе је

[8] Новица Војиновић, Хиљадугодишњи геноцид Ватикана над православним народима, Подгорица, 1999, 343.

[9] Исто, 404.

[10] У историји државе и права застава се третира заједно са грбом, као знак државног јединства и суверенитета. Стога је њезино скрнављење тешка повреда земље којој припада: А. Соловјев, Застава Стефана Душана над скопљем год 1339, Гласник скопског научног друштва, 15–16, 1936, 345.

[11] Franjo Rački, Borba Južnih Slovena za državnu neovisnost, Beograd, 1931, 125.

најчешће троугласт са једним или два пера. Ређе су представе и остаци застава четвртастог облика.[12] На застави се први пут јавља симбол двоглавог орла као знак Немањића 1339. године, и то на застави цара Стефана Душана над Скопљем. Заправо, реч је о цртежу на карти једног западног морепловца. Тај исти симбол као украс, налази се на хаљинама деспота Оливера и његове жене у манастиру Лесново. Симбол двоглавог орла постаје трајни хералдички знак када је Стефан Лазаревић добио деспотско достојанство. Међутим, када се српски босански краљ Твртко крунисао 1377. године за краља Србије, Босне и Приморја, на заставама његовог краљевства поред знакова крста, појавио се и знак двоглавог немањићког орла.

Заставе као традиционални српски симбол почеле су у 18. веку поново улазити у употребу, пошто су биле неколико векова занемарене, а Срби су се, у служби страних владара, борили под њиховим заставама.

У Првом српском устанку ношене су устаничке заставе.[13] Хералдички симболи на тим заставама били су традиционално српски: двоглави немањићки орао, крст са оцилима, али се појављује и савијена оклопљена рука, која у шаци држи сабљу (симбол Раме – Херцеговине), као и прободена вепрова глава (симбол Трибалије).[14]

Српски државни хералдички симболи у току првог светског рата

У току Првог светског рата, Србија је користила, већ традиционалне српске хералдичке симболе српске државности. Ти традиционални српски хералдички симболи посебно су се носили на ратним војним заставама још у току мобилизације српске војске, која је завршена од 26. до 30. јуна 1914. године. Генерал Степа Степановић упутио је команданту трупа Нових области у Скопљу шифровану депешу с налогом да се одмах пошаљу „све заставе и музика из кадровских у одговарајуће активне пукове и то: за пукове тимочке дивизије 1. позива у Рачу. За пукове Моравске дивизије 1. позива, Шумадијске дивизије 1. позива и Дунавске дивизије 1. позива у Аранђеловцу, за пукове Дринске дивизије 1. позива у Ваљеву“.[15]

---

[12] Војне заставе су део чина полагања заклетве, без заставе се она не може обавити. У Закону о српској војсци из 1898. године, за заставника је било предвиђено да у војсци носи заставу. Заставник је требало да у војсци одслужи најмање годину дана као наредник, њега је тада бирао Збор официра у пуку и само је био један пуковски заставник. Постављао га је краљ на предлог војног министра. Имао је сва права официра.

[13] Атлагић, М. (2002). Вексиколошко-сфрагисичко-хералдички симболи у време Карађорђева устанка. *Митолошки зборник* (7), 83–94.

[14] Атлагић, М. (2003). Неке заставе у Карађорђеву устанку 1804–1813. *Митолошки зборник* (8), 111–118.

[15] Архив војноисторијског института, Врховна команда, бр. 7/1, ф. 1, 1, 2, кут. 60.

Иако је повлачење српске војске преко Албаније било веома тегобно, пуковске заставе су, као светиње, ношене и пренесене на Крф. На Крфу је 1916. године донет Упут за извођење нове формације. Многи пукови су били укинути због превеликих губитака, па се поставило питање чувања њихових застава. Заставе су ипак дате на чување 1917. године Министарству војном.[16] У току рата најмасовнији добровољачки покрет био је међу заробљеним аустроугарским војницима у Русији. Тај покрет био је у највећем успону од 1915. године. Руском државном заповешћу одређено је да се добровољци концентришу у Одеси.[17] Српска врховна команда одредила је 1916. године за команданта добровољачке јединице пуковника Стевана Хаџића, који је у Одеси организовао Прву српску добровољачку дивизију, састављену од четири пука. Командни кадар пренео је добровољцима с Крфа заставе расформираних српских пукова.[18] Предајом застава на симболичан начин приказан је васкрс нових пукова славне српске војске, а њихова традиција везана преко застава за будућност младих добровољачких пукова. На многим војним заставама у току Првог светског рата појављивали су се ови српски хералдички симболи: двоглави орао, крст са оцилима и бели крин (љиљан). Анализирајмо их редом.

Српски немањићки двоглави бели орао

Прва српска хералдичка фигура је српски немањићки двоглави орао. Јавља се још у време Стефана Немање. То је уједно српски хералдички симбол куће Немањића. У историјским изворима немањићки бели двоглави орао јавља се први пут на плашту великог хумског кнеза Мирослава, на ктиторској слици у цркви Св. Петра и Павла у Бијелом Пољу, и то пре 1190. године.[19] То је уједно први историјски извор, који нам на најадекватнији начин сведочи о српском немањићком двоглавом орлу. Од тог времена (12. век), па до 15. века, формирао се као српска хералдичка фигура немањићки бели двоглави орао.[20] Он се разликује од византијског али и немачког орла (адлера). Имамо два типа византијског двоглавог орла. Први тип византијског двоглавог орла има углавном вертикална крила и врло често их видимо на тканинама, а други тип карактеришу орлови у „слободном простору“, са

[16] Исто, бр. 14, 1,2–3, кут. 266.

[17] Н. Поповић, Србија и Русија 1914–1918, Београд, 1977, 284.

[18] М. Живановић, О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915–1916), према француским документима, Историјски часопис, 14–15, 1963, 64–65.

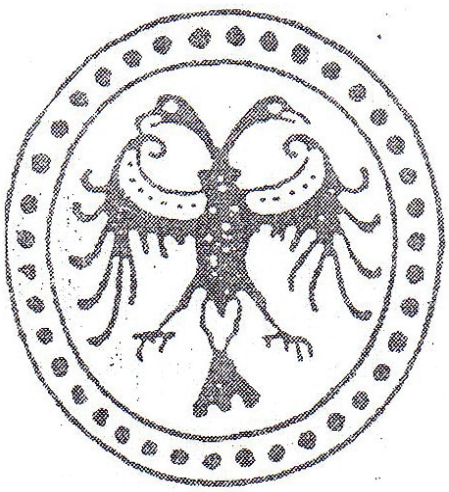
[19] А. Соловјев, Историја српског грба, Мелбурн, 1988, 131.

[20] Атлагић, М. (2013). Два немањићк хералдичка симбола у грбу Србије. *Митолошки зборник* (31), 217.

изразито раширеним и искошеним крилима. За оба типа византијског орла заједничко је то да су сачували источњачку изворност, богату декоративност и симболичко магично значење. Оба типа византијског орла налазимо и у српској средњовековној уметности, у нешто измењеном, односно поједностављеном облику. У оквиру другог византијског типа орла, настао је српски немањићки бели двоглави орао. Ево главних карактеристичних обележја немањићког двоглавог орла који га чине посебним у односу на византијске и немањићке орлове:

1. Најчешће око врата и репа има колут (крагну – колир),
2. Има један врат, а две главе,
3. Реп му је лиснат и у облику крина (љиљана), главе су му увек више од крила,
4. Крила су му искошена,
5. Већина глава је са полуотвореним кљуновима и без избаченог језика.

Само овакав тип орла са оваквим карактеристикама, а који се јавља од краја 12. па до 15. века, у нашим српским манастирима и црквама можемо назвати немањићки орао. Он се састоји, формално као тип српског орла у оквиру немањићке државе и њене уметности.[21]

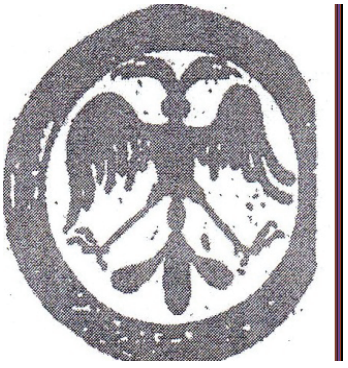

Сл. 2. Са украса одеће деспота Оливера из 1349. године.

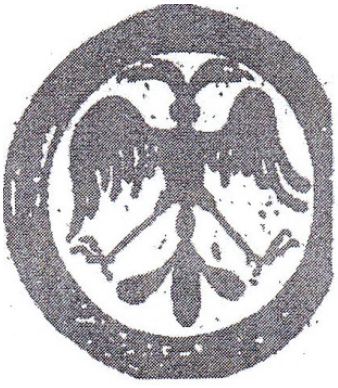
[21] Исто, стр. 220–224.

Сл. 3. Богородица Љевишка (1307–1310)

Сл. 4. Детаљи из манастира Велуће

Сл. 5. Са детаља орнамента из манастира Жича (1207–1220)

Сл. 6. Са детаља текстила из манастира Жича (13. век)

Сл. 8. Грба Ивана Црнојевића на Цетињском манастиру из 15. века.

Може се поставити сасвим логично питање, па зашто онда немамо оваквог српског немањићког двоглавог орла у грбу краљевине Србије из 1882. године? Тај грб дао је сачинити угледни српски историчар и министар просвете Стојан Новаковић. Међутим, сликар грба био је барон фон Штрел.[22] Он га је конструисао тако да је симболу орла дао такве карактеристике које припадају једној другој конструкцији орла, карактеристичној за германске цркве и манастире још с почетка 13. века а не српској немањићкој. Заправо ради се о једној превари, односно научној подметачини. Стојан Новаковић је познавао добро карактеристике немањићког двоглавог белог орла. Те карактеристике немањићког орла познавао је и фон Штрел, али ипак је насликао „свог“ немачког орла. Стојан Новаковић га је упозорио и фон Штрел је, да би се искупио, на плашту грба, у круговима (коласте аздије), укомпоновао двоглавог орла са више немањићких особина. Скоро на свим заставама из Првог светског рата, поред других, налазимо и на симбол српског немањићког двоглавог орла.[23]

[22] У литератури се сусреће да је цртач грба био Карл Ернест. Међутим, чињеница је да су оба барона суделовала у конципирању грба. Највероватније да је Карле Ернест цртао само плашт.

[23] Марко Атлагић, Одређивање националних хералдичких симбола на примеру Срба и Хрвата, Зборник радова филозофског факултета, 39 (2009): 189–198.

Крст са оцилима

Најстарија друга српска хералдичка фигура, која се налази на заставама и грбовима у Првом светском рату био је крст са четири оцила. Први и најстарији до данас историјски извор, на којем се налази крст са четири оцила, је дечански полијелеј из 14. века.[24] И обновљена Византија је почела да се служи од краја 13. века новим амблемом, који је постао породични грб Палеолога, а тиме и грб царевине – златни крст на црвеном пољу, са четири слова В, које се тумаче као огњила. Ту има сличности са српским оцилима, најкраће речено: византијски знаци су у вези са словом В, док српска оцила личе на слово С. Српска оцила су више отворена, а византијска више затворена. Оцила су се у средњем и новом веку користила као ратни поклич, где би се могло уклопити и пригодна изрека „Само слога, Србина спасава“, коју је први лансирао 1860. године официр и песник Јован Драгашевић у својим родољубивим песмама.[25]

Међутим, ако претворимо оцила у слова, ми свој српски хералдички симбол поистовећујемо са византијским симболом и тиме негирамо наше српско симболичко значење, да су оцила „знаци ратног огња“, и везујемо свој симбол само за један историјски догађај у Војводини, после 1848. године. Крст са оцилима је практично афирмисала „илирска хералдика“, од краја 16. века, али увек одвојено од прве српске хералдичке фигуре – белог двоглавог немањићког орла, осим грба Мрњавчевића, где су ове фигуре спојене, али је све обрнуто у боји као у негативу и са врхом у крсту.

У „илирској“ хералдици је сачувано предање и сећање на хералдику царевине Србије, али је и накнадно измишљено све оно што је недостајало у претхералдичком периоду и додато оно што је ново у хералдици: али без обзира како је настала и чему је служила „илирска“ хералдика, од краја 16. и у 17. веку и ма колико критика морала узети апсолутну вредност њихових дела, ми морамо бити захвални тој „западној“ хералдичкој литератури. Она је заправо одржала континуитет између немањићке и новије српске хералдике. Крст са оцилима ће се наћи као главни симбол у грбу Кнежевине Србије из 1835. године.[26] Исти ће симбол постати централна фигура у штиту у грбу краљевине Србије из 1882. године.

Крст са оцилима заузеће своје место и у грбу државе СХС 1918. године. У Београду је 1918. године донета одлука о државном грбу. Пошто су се руководили девизом да држава представља народ три брадска племена

[24] У некој од осам повезаних карика од туча, налази се крст са четири оцила. Оцила су отворена и подсећају на слово С. Према Стојану Новаковићу, баш овај полијелеј биће основа за грб којим ће кнез Милош, односно обновљена Србија почети да се служи: Марко Атлагић, Дечански полијелеј, Баштина, 22 (2007): 245–250.

[25] Исто, стр. 182–183.

[26] Марко Атлагић, Крст са оцилима као хералдички симбол, Баштина, 8 (1997): 149–154.

(Срби, Хрвати, Словенци), донета је одлука о равноправности у том смислу, па са у државни грб постављена три основна симбола сва три племена. Србију је представљао двоглави бели орао, са штитом на прсима подељен у два мања поља. На десном пољу представљен је српски грб, крст са четири оцила, лева половина штита представљала је хрватски грб – шаховско поље са по двадесет белоцрвених поља. На доњем делу штита представљен је грб Илирије (Словеније) – полумесец са шестерокраком звездом.

Сл. 9. Грб државе СХС

Видовдански устав из 1921. године изменио је мало грб. Хрватски сада има 25. шаховских црвенобелих поља, а Словеначки три златне шестерокраке звезде.[27]

Сл. 10. Грб краљевине Југославије из 1921.

[27] Марко Атлагић, Одређивање националних хералдичких симбола на примеру Срба и Хрвата, Зборник радова филозофског факултета, 39 (2009): 185–186.

Крин (љиљан)

Као цвет води порекло из југозаопадне Азије. Одатле се проширио на просторе Медитерана. Као биљка гаји се по читавом Балкану. Љиљан се у већини цивилизација сматра симболом чистоте, добра и невиности. У хералдици се стилизација крина врло често везује за исток и дају му европску провенијенцију. Многобројни историјски извори не потврђују ову теорију. Арапски назив за хералдички назив љиљан је *фарансисеја* и везан је за француско и фирентинско порекло.[28]

Љиљан се спомиње у *Библији*. У „Песми над песмама", која се погрешно приписује краљу Соломону, где је симбол лепоте, посебности и изабраности. „Ја сам цвет шаролики љиљан у долу. Што је љиљан међу трњем то је пријатељица моја међу девојкама." Сва хришћанска симболика је углавном утемељена на *Библији*, и кроз историју цркве је надограђивана, врло често је истицала да је љиљан симбол љубави, чистоте и невиности. Тиме директно указује на Богородицу, на њену непорочност и изабраност Марије међу женама, Израјила међу народима. У хришћанској иконографији, љиљан је приказан као атрибут светог Архангела Гаврила (Благовесника), који Богородици доноси радосну вест са љиљаном у руци.

У Француској се љиљан као хералдички симбол француских краљева, а тиме и државе употребљава, за приказивање Луја VI Дебелог и Луја VII Младог (1108–1180). Богородица је била патрон Француске краљевине. Љиљан као хералдички симбол француских краљева усталио се за време краља Филипа II Августа (1180–1223). Најстарији пример штита са љиљаном потиче из 1209. године, на печату краља Луја VIII.

Сам мотив љиљана неки везују за првог крштеног краља Клодвига 496. године. Грбови са крином красили су све француске династије: капете, валоје, валоа орлеан, анжујце, бурбоне. Љиљан осим што је красио грбове француских династија, истовремено је био симбол француских градова и провинција. Француска државна хералдика се тек посве Велике француске револуције удаљава од љиљана као главног хералдичког симбола.

Напокон ће зато користити једноглавог орла, а француска република и данас користи револуционарни грб са мотивима из 1912. године, који не садржи мотив љиљана или иницијале Р. Ф.

Мотив љиљана у Византији се јавља између 1222–1254. године на новцу Јована III Дуке. У 13. веку љиљан ће постати хералдички симбол Фиренце, одакле се проширио и постао мотив многих италијанских градова. У Угарску хералдику љиљан као грбовни симбол улази за време мађарског краља из француске династије Анжу 1309. године.

Постоје различита тумачења везана за појаву љиљана у српској хералдици. Ако изумемо представљање љиљана као хералдичког симбола у грбу

[28] З. Младићевић, Симболи српске државности, Крагујевац 1994.

династије Котроманић и средњовековној Босни, он се ретко јавља у грбовима српских земаља. Међутим, он се појављује на печатима краљева Владислава Немањића, Уроша I, Милутина и Душана.

Дакле, на основу сфрагистичке грађе, могли бисмо рећи да је љиљан био један од хералдичких симбола српских краљева. Као нумизматички симбол љиљан налазимо на новцу краља Владислава, Драгутина, Милутина, Стефана Дечанског и цара Душана. Он се појављује као симбол и на новцу неких локалнигх господара, као нпр. Севаста Стефана, Стефана Мусића, Константина Балшића, деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Поједини ковани апоени краља Милутина имају љиљан у кругу.

На одеждама српских владара крин се ретко јавља. Ипак, налазимо га на одори на постољу краљице Ане Комнине Дуке, жене краља Радослава, у Богородичиној цркви Студеници. Љиљан налазимо и на одери синова краља Драгутина и Милудтина, Владислава II и Константина, на фресци лозе Немањића у Грачаници.

Љиљан се појављује и на грбовима на почетку успостављања модерне српске државности 1804. године, као симбол Богородичиног цвета. Имамо га и на печату Правитељствујућег совјета српског из 1804. године. На грбу Краљевине Србије појавиће се из 1882. годене, а већ 1919. године ће нестати са грба нове државе Краљевине СХС. У српску државну хералдику љиљан се враћа тек 2004. године, рестаурацијом грба Краљевине Србије, као грба Републике Србије.

У српским земљама љиљан се релативно рано јавља као декоративни мотив. Најстарији пример те појаве до данас је приказ љиљана на надгробним плочама у манастиру Светог Архангела Михаила на Превлаци из 9. или 10. века. Имамо га и у Мирослављевом јеванђељу из 1180. године.

Стојан Новаковић је мишљења да се на љиљан више почела обраћати пажња од Јелене Анжујске. Захваљујући њеном западњачком пореклу. Теза о преузимању љиљана као хералдичког симбола од Анжујаца преко саме Јелене Анжујске није историјски утемељена. Јер пре брака Јелене Анжујске са Урошем I љиљан је ушао у Србију као хералдички симбол.

По нашем скромном мишљењу Француски утицај љиљана је био у Србији много раније. То се десило још за време Стефана Немање. О томе нас обавештава поред осталог и Троношки родослов у којем се дословно каже: „он сам морем отплови (Немања) у Француску својим пријатељима од раније, јер га је краљ често примао, па је тамо боравио и по неколико година. Због његовог порекла, мудрости и храбрости, сам краљ му је дао своју кћер Ану, па су живели на краљевом двору у Француској. Пошто су Немањина браћа устала без његове подршке и помоћи јер је одсуствовао неколико година, сви су у ратовима изгинули или помрли. По његовој смрти Епирски цар Георгије опљачка целу Рашку и све крајеве до Захумља, Рашчани се тада договорише и послаше француском краљу своје изасланике, молећи

га да им пошаље Немању. Послаше писмо и Немањи. Примивши изасланике краљ посаветова Немању и отпрати га са својом кћерком како и доликује, заједно са њиховим двојицом синова, који су се родили на краљевском двору, а звали су се Стефан и Вукан. Загрливши их краљ рече своме зету Немањи. Откину се од мојих кринова два крина, који ће бити дати и твоме потомству део моје крви, и ова два детета су у твоме печату, два крина од мога печата".[29]

Тако је настао најстарији грб средњовековне Србије, чији су основни симболи: Немањићки бели двоглави орао и крин. Ти симболи ће остати у разним варијантама кроз разна времена све до данас.[30] Према томе два до данас најстарија симбола у грбу Србије су оба немањићка и то Немањина: двоглави бели орао и крин. Касније, у 14. веку ће им се придружити трећи српски хералдички симбол, крст са четири оцила, који ће симболизовати свеукупни српски народ.

Ови симболи, нађи ће своје место и на заставама у Првом светском рату. Посебно су ови симболи били присутни на пуковским заставама. Под пуковским заставама и на њима традиционалним српским симболима, српска војска борила се на Церу, Колубари, Дрини у одбрани Београда, повлачила се преко Албаније до Крфа, а затим преко Солунског фронта ишла до ослобођења Београда и даље. На заставама је, с једне стране (Српска тробојка), српски грб (српски Немањићки двоглави бели орао са крстом са четири оцила на штиту, а са сваке стране орлове ноге налази се по један крин. Ту је и девиза: „за краља и отечество/с вером у Бога", а са друге стране лик Светог Андреје Првозваног уз исту девизу.[31]

На југословенским просторима, знак младог полумесеца окренутог горе са шестерокраком звездом, сусрећемо и налазимо на босанским богумилским гробницама, стећцима, а означавао је наду у васкрс после смрти.[32] Осим код босанских богумила и на штитовима босанске властеле, овакав знак јавља се и на простору Краљевине Славоније, која се налази у саставу Краљевине Мађарске „крунске земље" мађарске круне „Sent Istvana" (Светог Стефана I Арпада – првог мађарског краља), а у време управе мађарског принца а славонског херцога Андраша (1197–1204), који је касније био мађарски краљ Андраш II (1205–1235) из династије Арпада, и то на новцу који је циркулисао по Славонији и Мађарској.

На основу немогућих историјских конструкција Иван Кукуљевић Сакцински и Јосип Брушмид су промовисали Андраша у хрватског херцега.

---

[29] Јосиф Троношац, Троношки родослов, Шабац, 2008, 24–25.

[30] Марко Атлагић, Порекло Немањићких хералдичких симбола у грбу Србије, Митолошки зборник 31, 2013, 217–232.

[31] Д. Самарџић, Војне заставе код Срба, до 1918, Београд, 1983, 120–126.

[32] Енциклопедија Југославије, 1, Загреб, 1955, 644.

Знак младог месеца са шестерокраком звездом дошао је у Босну из Мађарске, јер је Мађарска на Босну полагала сениорско – вазалско право мађарских краљева а тиме и Мађарске. После пада Краљевине Босне под Турке 1463. године, босанска краљица Катарина, жена босанског краља Стефана Томаша Котроманића, склонила се у Рим, под заштиту папе Сикста IV (1471–1484). Када је Катарина умрла 1478. године, на њену гробну плочу, на којој је стављен сложен грб, састављен од грбова некадашње Краљевине Босне и босанске краљевске династије Котроманића и грб краљичина рода Косача, а уз још један грб (рука са мачем), придодат је нов грб који нису употребљавали босански банови и краљеви – млад месец окренут врховима горе, са шестерокраком звездом. Тај босански грб није познат међу грбовима босанских краљева. Јосип Смодлака сматра да је то био „особни грб краља Томаша".[33] мужа краљице Катарине, али не наводи историјске изворе и доказе о томе. Александар Соловјев тврди да је узет са гробних споменика, где се он често налази као верски симбол.[34] Овај симбол Павао Ритер Витезовић ће у свом делу *Croatia revidiva* (оживела Хрватска), на страни 2 ставити као грб Илирије – полумесец са шестерокраком звездом. У том делу Витезовић тражи оживљавање читаве Краљевине Хрватске, а под Краљевином Хрватском сматра, све оно што су стари Римљани звали Илириком. За Ритера је Илирија једнака читавој Хрватској (Totius Croatius). Читава Хрватска, односно Илирија по Ритеру обухвата: Загорје, Међуречје, Планинску Хрватску тј. Крањску, Корушку и Штајерску, Србију, Македонију, Бугарску, Тракију, Словачку, Чешку и Русију. У овом великом Хрватству Ритера није нико пре њега, ни после њега надмашио. За Ритера је његов Илирик једнако – читава Хрватска, а срце Илирика, односно читаве Хрватске је Босна. Зато Ритер чупа и вади „срце" са Охмучевићевог грба Краљевине Босне – знак младог полумесеца са шестерокраком звездом – и ставља га на другу страну своје књиге *Croatia revidiva*. То је за Ритера наводно грб „старе Илирије". Са овом Ритеровом „операцијом вађења срца" са Охмучевићевог грба, грба Краљевине Босне, његов грб Босне појавиће се и у каснијим грбовницима.

Тај илирски грб Ритер ставља у књигу *Croatia revidiva* већ на почетку. У овој књизи износи трајне основе и изворе за напајање свих каснијих идејних и практичних великохрвата, зато ће Фердо Шишић рећи: „то је први хрватски историографски рад у служби активне политике а у исти мах, научни и патриотски иступ".[35] А што нам је то Ритер оставио у трајно наслеђе као свето завештање предака? У том свом делу тражи оживљавање читаве Краљевине Хрватске – Regnum Tocius Croatiae, при чему се Краљевином

[33] Јосип Смодлака, Земље Јужних славена и њихови грбови око 1330, Вјесник за археологију и Хисторију Далматинску, 1, 1928–1929, 28.

[34] Александар Соловјев, Приноси за босанску хералдику, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, св. 9, 1954, 94.

[35] Фердо Шишић, Хрватска историографија од 16. до 19. стољећа, ЈИЧ, 1–2, Београд, 1935, 44.

Хрватском има сматрати све што су стари Илири називали Илириком, а Илирик је за њега читава Хрватска – Ритер нам је оставио великохрватску идеју.

Ритер је боравио између 1676–1677. године код крањског баруна Ивана Ваинкхарда, писца историјског дела „Die Ehre das Herzogthumbs Crain“, штампаног у Љубљани 1689. године. Ритер је Вајнкхарду помогао у изради бакрореза. Такође је Ритер предложио а овај прихватио да грб Крањске буде млад месец окренут горе, са петокраком звездом. Тиме му је „подвалио“ грб Илирије – велике Хрватске, за грб Крањске. Ритер је тиме Вајнкхарду пренео преваром или свесно, великохрватску идеју у грб Крањске. Од Ритера ће се илирски грб као кроз призму преламати и показивати једна трајна великохрватска политика која кроз грб Краљевине Југославије и грб Републике Хрватске из 1990. године, траје до данас. То Ритерово „учениje“ Шишић ће назвати „библијом“ хрватске народне политике и директно ће утицати на Људевита Гаја и Анта Старчевића, више него што се то до данас у науци мисли. Симбол полумесеца са шестокраком звездом наћи ће се и у грбу Хрватске из 1990. године, као први у низу и најважнији, и најстарији „повијесни“. Пошто то није први нити најстарији грб Хрватске, мотив за његово уношење у круну грба Републике Хрватске је великохрватска идеја коју је форсирао Фрањо Туђман. Да је Туђман хтео да полумесец са шестокраком звездом симболизује велику Хрватску, која ће обухватати Босну и Херцеговину и Словенију, најбоље показује податак да су се „у четвртак, четвртог октобра 1990, када се у Сабору одржавао састанак једне уже групе у кабинету подпредседника Јурлине (време заседања Сабора), дошао је годсподин Марин Чрња – министар рада и социјалне скрби којег је господин Јурлина упитао зашто је скинуто с дневног реда питање доношења Закона о грбу и застави? Чрња му је рекао: ’како је то у задњи час договорено са Врховником да се скине с дневног реда доношење тог Закона, до идуће седнице Сабора, с тим да се под хитно морају радити нови елементи у грбу и застави, како би се у њему могли препознати Словенија и БиХ’.“[36] Ето зашто је Туђман ставио у круну грба Хрватске полумесец са шестокраком звездом, због великохрватске идеје. У хералдици се то називају претензиони грбови.

Извори и литература

Архив Војноисторијског института, Врховна команда, бр. 7/1, ф. 1, 1,2, кут. 60.

Ashworth, T. Trench Warfare, 1914–1918: The Live and Let Live System, London, 2000.

Атлагић, М. (1997/8). Крст са оцилима као хералдички симбол. *Баштина*, (8), 149–158.

[36] Слободан Карановић, Србе на врбе, Дуга, Београд, 9–23.11.1990.

Атлагић, М. (2009). Одређивање хералдичких симбола код Срба, *Зборник радова Филозофског факултета*, (39), 179–188.

Атлагић, М. (2013). Два немањићка хералдичка симбола у грбу Србије. *Митолошки зборник* (31), 217–228.

Atlagić, M. (2007). *Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi*. Beograd: Centar za mitološke studije Srbije.

Атлагић, М. Порекло Немањићких хералдичких симбола у грбу Србије, Митолошки зборник 31, 2013, 217–232.

Атлагић, М. (2002). Вексиколошко-сфрагисичко-хералдички симболи у време Карађорђева устанка. *Митолошки зборник* (7), 83–94.

Атлагић, М. (2003). Неке заставе у Карађорђеву устанку 1804–1813. *Митолошки зборник* (8), 111–118.

Атлагић, М. Порекло Немањићких хералдичких симбола у грбу Србије, Митолошки зборник 31, 2013, 217–232.

Војиновић, Н. Хиљадугодишњи геноцид Ватикана над православним народима, Подгорица, 1999.

Екмечић, М. Ратни циљеви Србије 1914, Београд, 2000.

Живановић, М. О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915–1916), према француским документима, Историјски часопис, 14–15, 1963, 64–65.

Казимировић, В. Нема платна за црне барјаке, Српско наслеђе, 11, новембар, 1988, 10–17.

Kitchen, M. Europe Between the Wars: A Political History, London, 2000.

Милићевић, М. (1995). *Грб Србије*. Београд.

Младићевић, З. Симболи српске државности, Крагујевац 1994.

Новаковић, С. (1884). Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. *Годишњица Николе Чупића*, (6), 1–141.

Попов, Ч. Историја српске државности, Србија и Црна Гора: нововековне српске државе, 2, Београд: САНУ, 2007.

Поповић, Н. Србија и Русија 1914–1918, Београд, 1977.

Rački, F. Borba Južnih Slovena za državnu neovisnost, Beograd, 1931.

Руварац, Д. (1896). *Грб Трибалије, Браничева, Шумадије*. Земун.

Самарџић, Д. Војне заставе код Срба, до 1918, Београд, 1983, 120–126.

Смодлака, Ј. Земље Јужних Славена и њихови грбови око 1330, Вјесник за археологију и Хисторију Далматинску, 1, 1928–1929.

Соловјев, А. Историја српског грба, Мелбурн, 1988.

Соловјев, А. Застава Стефана Душана над Скопљем год 1339, Гласник скопског научног друштва, 15–16, 1936.

Соловјев, А. Приноси за босанску хералдику, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, св. 9, 1954, 94.

Троношац, Ј. Троношки родослов, Шабац, 2008.

Шишић, Ф. Хрватска историографија од 16. до 19. стољећа, ЈИЧ, 1–2, Београд, 1935.

Marko P. Atlagić, Dalibor M. Elezović

THE USE OF HERALDIC SYMBOLS OF THE SERBIAN STATEHOOD IN THE FIRST WORLD WAR AND THE NOTION OF THE COAT OF ARMS OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Summary

Serbian heraldry, especially the symbols of Serbian statehood heraldry, are relatively insufficiently explored and critically observed. The change of the statehood and political environment during the two previous decades led to a more intensive interest and a need for the actualization of the Serbian statehood heraldry. The rapid interest resulted in the pseudo-heraldic fiction as the consequence of a lack of heraldic knowledge and understanding of heraldry-related issues, and especially of the symbols of the Serbian statehood heraldry.

In the course of the First World War, Serbia used Serbian heraldic symbols of its statehood, which were already by that time traditional ones. These symbols, inter alia, were used in Serbian wartime military flags, as holly military emblems of honour and duty, of military glory and pride. The Council of Ministers of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes adopted a regulation on the flag of the state which consisted of three colours: blue-white-red and of an emblem of the new state. After the Balkan wars and the First World War, during which Serbia had won great victories and suffered enormous human casualties, the Yugoslav unification of 1st December 1918 occurred. By forming of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Serbia's brightest coat of arms, "the coat of arms of the golden era of Serbian statehood", suffered a dishonourable fate. The Kingdom of Serbia's coat of arms existing until that time had gone through a change, even though it had continuously managed to sustain itself and to survive all political and dynastic turmoil. The mentioned coat of arms should have been triumphantly highlighted and legitimized. It was changed due to political reasons. That is the point when its independent use ceases. A need emerged to heraldically define and present the newly formed Kingdom of SCS by using an appropriate coat of arms. For the heraldic basis of the new coat of arms of the new state – traditional heraldic Serbian symbols of the Kingdom of Serbia (a silver two-headed eagle, a silver cross with four fire steels and a lily) – were selected to be used. The silver two-headed eagle, next to the silver cross with four fire steels on its frontal side took into itself

another two constitutive nations of the new state (Croats and Slovenes) and their heraldic symbols. The Croatian symbol had its historical basis (the red and white checkerboard) and was known from the 9th century, while the Slovenian (with a silver crescent on a blue background above which is a golden five-pointed star) was completely fictional. Originally, it derived from the ideology of the Illyrian movement, and after three years it would be changed by introducing three golden six-pointed stars on a blue background underneath which the Illyrian crescent was located.

Key words: First World War, flags, coat of arms, symbols, the Kingdom of SCS

Владимир Вучковић
Академија за националну безбедност
Београд, Србија

УДК 94:327(497.11)”1913/1914”
323.2(497.11)”1913/1914”
328.16(497.11)”1913/1914”

ПОЛИТИЧКА И ПАРЛАМЕНТАРНА КРИЗА ПОВОДОМ ПРАВНОГ УРЕЂЕЊА НОВИХ КРАЈЕВА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1913. И 1914. ГОДИНЕ

После међународно-правно признатих граница на Букурешкој конференцији, одржаној августа 1913. године, Краљевина Србија је постала респектабилна балканска држава. Новоослобођене крајеве на југу, познатије као Стара Србија и Македонија требало је изједначити са доратном Краљевином Србијом. Због тога је за српску политичку елиту на челу са Николом Пашићем и Александром Карађорђевићем правно уређење нових крајева било од кључног значаја. Управо око овог питања отпочела је политичка криза. Врло брзо, пренела се и у Скупштину. Опозиција, удружена са официрима Црнорукцима отпочела је са притисцима на Владу Краљевине да распише ванредне парламентарне изборе. У једном тренутку, Србија је чак била и на ивици државног удара. Краљ Петар је био принуђен да абдицира у корист сина, Александра Карађорђевића. На крају, Пашић је попустио и расписао парламентарне изборе за 1. август 1914. године, али само за доратну Краљевину, не и за нове крајеве. У таквим околностима озбиљне политичке и парламентарне кризе, извршен је атентат на аустроугарског престолонаследника и отпочео је Први светски рат.

Кључне речи: Краљевина Србија, нови крајеви, правно уређење, Устав, закон, уредба, политичка криза, Никола Пашић, Александар Карађорђевић, Црна Рука, Русија

Период од 1903. до 1912. године у Србији је означаван врхунцем парламентарне демократије. Мање је познато да су у овом периоду на унутрашње политичке односе и те како утицали официри завереници из 1903. године. Официри који су извршили сурово краљеубиство последњих Обреновића, представљали су касније важан политички фактор у Србији. Између њих и политичара владајуће Радикалне странке постојала је озбиљна политичка криза у међусобним односима. Постоје мишљења чак и да су ови официри имали толики утицај на политички живот земље „да су све владе од 1903, па до 1915. године, јавно постојале по уставно-парламентарним начелима,

а стварно по благослову неодговорних чинилаца.“[1] Пре Балканских ратова, ови официри су основали организацију која се званично звала „Уједињење или смрт“, а незванично „Црна рука“. Њихов национални програм објашњававо се као југословенски, односно, јужнословенски, а мање као свесрпски.[2]

Официри завереници су покушавали да утичу и на спољну политику државе. Као једини циљ Србије истицали су национално ослобођење и уједињење које је требало извршити поступно и у етапама: најпре уједињење Србије и Црне Горе, затим ослобођење и уједињење осталих Јужних Словена (с тим што би Србе и Хрвате званично требало сматрати једним народом, а Бугаре и Словенце њиховом најближом браћом). Крајња идеја била је образовање Савеза балканских народа. Пијемонтизам Србије требало је да се састоји у званичном усвајању политике братства и савеза свих балканских народа, у првом реду свих Јужних Словена.[3]

Политичка непомирљивост Црнорукаца и Радикала донекле је смирена избијањем Првог балканског рата. Поново је оживела после престанка војних дејстава. Повод за наставак политичких сукоба била су два питања – спор са Бугарима око Македоније и правно уређење нових крајева. Црнорукци су били за одлучније држање према Бугарима, док је Влада Краљевине била за умеренији став. Други балкански рат решио је то питање. После ратних успеха српске војске и потпуног смиривања ситуације, у први план избило је једно ново питање чија важност у почетку није била толико изражена. Временом, ово питање постало је главни разлог значајне политичке кризе, а односило се на правно уређење нових крајева у чему су официри Црнорукци активно учествовали. Под утиском војних успеха из Балканских

[1] Вучковић, Ј. Војислав. 1965. Унутрашње кризе Србије и Први светски рат. *Историјски часопис бр. 14–15, 178.* Београд; (Осим назива „неодговорни чиниоци“, официри завереници из 1903. године означавани су још и „неуставним чиниоцима“, због утицаја превасходно на краља Петра, а затим и на остале политичке факторе у земљи).

[2] У Уставу организације „Уједињење или смрт“ од 9. маја 1911. године истакнут је основни циљ: уједињење српства чији је Пијемонт Србија. Као српске покрајине или територије на којима живе Срби помињане су: Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија и Македонија, Хрватска, Славонија и Срем, Војводина, Приморје. Устав је био тајни документ, док је за јавност национални програм организације изложен као део једног ширег програма листа Пијемонт који је почео да излази 21. августа 1911. године (Јанковић, Драгослав. 1973. *Србија и југословенско питање 1914–1915, 84–86.* Београд: Институт за савремену историју).

[3] Овакав програм Црнорукаца није се много разликовао од спољнополитичког словенофилског програма владајућих Пашићевих Радикала иза кога је стајала Царевина Русија. Различит је био само метод остваривања. Радикали су сматрали да то треба учинити политичким и дипломатским путем, а Црнорукци су више били за револуционарни, односно, терористички начин. Њихов лист „Пијемонт“, неколико дана пред атентат на аустријског престолонаследника Фердинада објавио је начело: „Нашем веку припада дело остварења народних слобода, а покољења за нама нека раде за цивилизацију и политичке тековине. Данашња Србија је земља националних револуционара“ *(Пијемонт бр. 152, 4. јун 1914. године).*

ратова, били су нестрпљиви у остваривању коначног српског националног програма, па су оптуживали Владу да не ради довољно енергично на томе.[4]

Поводом правног уређења нових крајева Црнорукци се нису устручавали да уђу у прави политички сукоб са Владом Краљевине. У једном моменту, такав сукоб био је на ивици државног удара. Опозиција је такву ситуацију једва дочекала, па је сукоб проширен и на остале политичке субјекте. Никола Пашић се у овом сукобу служио свим политичким средствима. Његова стара, опробана тактика била је коришћење оставке као вида притиска на краља Петра. Пашић је био свестан да ужива безрезервну помоћ Николаја Хартвига, руског посланика у Београду. Хартвиг је у то време можда имао и пресудан политички утицај у Србији. Одмах после Букурешке мировне конференције (август 1913), када је на дневни ред дошло питање правног уређења нових крајева, Пашић је најавио оставку. Да је то био само политички маневар видело се врло брзо, када је у Министарству спољних послова одржана седница Главног одбора Радикалне странке са једином темом решавања државних питања правног уређења нових крајева. На седници су Пашић, Протић и Полићевић намеравали да дају оставке, али су остали чланови Главног одбора истакли да Влада Краљевине остане на управи бар док се у Скупштини не донесу закони о уређењу Нове Србије.[5] Добивши подршку Главног одбора странке, Пашић је само извршио реконструкцију Владе због оставке Косте Стојановића, министра за народну привреду.[6] Већ у септембру 1913. године, дошло је до компликовања унутрашње и спољнополитичке ситуације у Србији због напада Албанаца на јужне и западне делове српских нових крајева, а све уз подршку Аустроугарске и Бугарске.[7] Српска војска је с муком угушила ову побуну. Последице су имале утицај на политичку кризу у Краљевини.

[4] Црнорукци се, иначе, нису баш најбоље показали у Балканским ратовима. Два њихова најистакнутија команданта, Велимир Вемић и Дамјан Поповић показали су велике слабости у командовању. Вемић се сматрао одговорним за тешке губитке на Бакарном гумну код Битоља јер као командант извиднице није обавестио о концентрисаном нападу једне турске јединице. Осим тога, на фронту је убио војника само зато што је овај испалио метак у тренутку када је Вемић командовао да се прекине паљба. Пуковник Дамјан Поповић је командовао у освајању Скадра, где је починио грешке, због чега је српска војска претрпела велике губитке. И поред тога, после рата унапређен је у чин генерала и добио најистакнутији положај команданта трупа у новим областима (Глигоријевић, Бранислав. 2002. *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење, 52–53.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

[5] *Политика од 16. августа 1913. године, 3.*

[6] *Политика од 19. августа 1913. године, 2.*

[7] Уз помоћ бугарских и аустроугарских официра, заузети су Дебар и Пишкопеја. Један од најпознатијих бугарских комитских вођа, Јане Сандански довео је у везу Албанце и бугарску „Мађедонско-једренску револуционарну организацију". Тада је заједно са Албанцима из Елбасана, према Охриду и Струги наступало и 2000 бугарских комита. Један од најближих Пашићевих сарадника, Мирослав Спалајковић, поводом тога је изјавио да Албанце води бугарски потпуковник Марков *(Политика од 11. септембра 1913. године, 1; Политика од 12. септембра 1913. године, 2; Политика од 13. септембра 1913. године, 2–3).*

Побуну Албанаца искористиле су војне власти како би велики део кривице пребацили на цивилну власт, што је само продубљивало политичку кризу. О томе говори и извештај министра војног, пуковника Божановића, истакнутог Црнорукца, у коме се каже да полицијским извештајима из нових крајева не треба веровати јер претерују и да се ниједан извештај није потврдио као тачан. Према министру, претерани полицијски извештаји последица су лошег избора људи и да би требало бирати људе који ће давати праве податке, а не оне који дају сензационалне вести због награда.[8] Извештај је упућен Влади Краљевине и у њему се јасно указује на лошу политику у смислу избора и слања чиновника у нове крајеве.

Опозиционим странкама је одговарала оваква ситуација. Искористиле су лош однос Црнорукаца и Пашићеве Владе, како би појачале притисак за расписивање нових парламентарних избора. Један од првих који је тражио распуштање Скупштине конституисане на изборима 1. априла 1912. године био је Драгиша Лапчевић, посланик Социјалдемократске странке.[9] Питање правног уређења нових крајева све више се повезивало са расписивањем нових парламентарних избора. Представници Народне (Националне) странке отворено су нападали Владу да није способна да изврши правно уређење нових крајева. Радослав Агатоновић је оптуживао Владу да нема никакав програм за овакво уређење и да није способна да обезбеди личну и имовинску безбедност становништва, чиме је поколебано поверење овог становништва у Краљевину Србију.[10]

Став Народњака подржали су и посланици Напредне странке. Војислав Маринковић је изјавио да се српски народ два и по месеца налази пред проблемом правног уређења нових крајева. Сматрао је да Влада није имала план о прецизној политици и да је одлагала решење због тога што „није начисто какву ће политику водити у овим крајевима“.[11] Његов страначки колега Павле Маринковић тражио је расписивање избора за Велику народну скупштину, која је по његовом мишљењу била једина институција на-

8 Архив Србије, МИД, ПО, XVI/701, P/6–VII, p. 405/1913.

9 Захтев је образложио са неколико разлога од којих се можда најбитнији односио и на нове крајеве. Лапчевић је навео да је изборни систем у коме је владао ценз био лош, због чега су масе народа биле лишене права гласа, да пропорционални систем није био изведен до краја и као један од најбитнијих разлога навео је повећање територије Србије за 50 посто, постојање нових становника, нових бирача, који се оптерећују зајмовима, да се у њихово име у Скупштини изгласавају кредити, а да они немају представнике у Скупштини које су сами бирали. На крају, Лапчевић је додао да је нормално да се распишу избори и да партија која је водила ратове добије и поверење народа *(Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, III редовна седница,* Београд, 10. октобар 1913. године, 82).

10 *АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, VII редовна седница,* Београд, 15. октобар 1913. године, 153.

11 АС, *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, VIII редовна седница,* Београд, 16. октобар 1913. године, 187.

длежна да констатује „вишу силу“ (vis major) у вези са ситуацијом у новим крајевима. Сматрао је да Влада Краљевине не може да прошири Устав на нове крајеве и заведе уставно стање само уколико постоји стање које би се дефинисало као виша сила. Маринковић је био мишљења да је Велика народна скупштина била неопходна из два разлога. Први је превазилажење хаотичног правног стања, а други усаглашавање новог стања са Уставом Краљевине. Предлагао је неку врсту референдума, односно, да се на изборима за Велику народну скупштину бирачи изјасне да ли су за редован или ванредни правни режим у новим крајевима. Владавину уредбама у овим крајевима сматрао је незаконитом и тумачио Устав који није одобравао извршној власти прописивање уредаба, осим у чл. 195. којим се одобравало да краљ може издати уредбу о формацији војске. Маринковић је закључио да је потребно законодавно решење за које није надлежна обична, већ Велика уставотворна скупштина.[12]

Триша Кацлеровић из Социјалдемократске странке није био за сазивање Велике народне скупштине, већ за распуштање постојеће и расписивање нових избора који би се одржали и у новим крајевима. Као пример, навео је да Бугарска, Турска и Румунија врше изборе, а једино Грчка, због неке специјалне Венизелосове политике и нарочитих специјалних прилика то не чини. Кацлеровић је то назвао „Венизелосовом диктатуром“.[13] Придружио му се и посланик Михајло Ђорђевић, који је оптужио Николу Пашића, чију политику је назвао „промашеном“, због чега је тражио распуштање Скупштине и нове изборе. Ђорђевић је објаснио да је Пашић водио лошу политику према Бугарској, није успео да сачува Струмицу, а Венизелос је успео да сачува Кавалу за Грке. По њему, Пашић је досадашњим политичким радом доказао да догађаје није умео да предвиди и да их води, него је ишао за њима, због чега су српски успеси били остављени срећи и случају и нису били довољно искоришћени. Његов закључак био је да Скупштина и Влада нису више израз народних жеља.[14] Политичка криза је полагано добијала на интензитету. Опозиција није одустајала. Павле Маринковић је изнео нове аргументе за сазивање Велике народне скупштине. Најпре је напао Владу Краљевине за избегавање избора, односно, изласка пред народ, „правог и јединог судију“. Позвао се и на Слободана Јовановића, професора

[12] *Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, X редовна седница*, Београд, 18. октобар 1913, 239–240; Стојан Протић је био против сазивања Велике скупштине, што није образложио, већ је оптужио Павла Маринковића да Велику народну скупштину тражи ради ревизије Устава за целу Краљевину, а да су нови крајеви само изговор *(АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XI редовна седница,* Београд, 19. октобар 1913, 249–250).

[13] *Ibid,* 260.

[14] *АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XIII редовна седница,* Београд, 21. октобар 1913, 289.

Универзитета, чије је мишљење било да се не може ићи даље пре но што се од Велике народне скупштине добије индемнитет (изузеће од одговорности за кршење Устава или закона) за досадашњи рад Владе у новим крајевима. Као једини разлог, Маринковић је навео страх Владе од избора, односно, од губитка власти.[15]

Пашићеви Радикали нису обраћали посебну пажњу на овакве ставове опозиције. Више их је бринуо утицај официра Црнорукаца на политичке догађаје у Краљевини.[16] То се посебно показало приликом састављања и усвајања новог буџета, чији је предлог каснио. Многим посланицима није био јасан разлог. Стојан Протић је објаснио да предлог није доставило Министарство војно, пошто је министар био болестан. Неубедљивост објашњења види се по реакцији посланика Алексе Жујовића: „Мени изгледа да има још неког поред Владе Краљевине који вршља, пали и жари по овој намученој земљи“.[17] Овакви догађаји утицали су на заоштравање парламентарне кризе у Краљевини. Посебно су поремећени односи две најјаче странке – владајуће Радикалне и опозиционе Самосталне. Ставови ових странака у унутрашњој политици нису се посебно разликовали. У спољној политици обе странке подједнако су биле антиаустријски оријентисане. Међутим, у

[15] *АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XVII редовна седница,* Београд, 23. октобар 1913, 361–363.

[16] Радикал Драгољуб Аранђеловић је објаснио да одређени број официра живи у алузији да су способни да управљају у новим крајевима, што је била опасна заблуда *(АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XVII редовна седница,* Београд, 23. октобар 1913, 353).

[17] Посланици Самосталне радикалне странке су за учествовање у скупштинској дебати око буџета поставили услов Влади да пристане на изборе за Велику народну скупштину. Томе су се придружили и Напредњаци, који су у захтеву за ревизију Устава тражили и установу Горњег дома. Али, против ове идеје Напредњака сложили су се Самосталци и Радикали, јер ниједној од ових странака није одговарао дводомни систем. Радикали нису пристали на овакве услове. Приликом гласања за буџет опозиција је изашла из Скупштине, тако да се морала чекати нова седница (гласао је само 71 посланик) *(АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXIV редовна седница,* Београд, 13. децембар 1913, 488–490); Пошто није могао бити усвојен буџет, а власт је морала функционисати, на следећој седници Народне скупштине поново је на дневном реду био Предлог закона о продужењу важења буџета из 1913. за јануар и фебруар 1914. године. Опозиција је поново напустила Скупштину, тако да је Предлог усвојен гласовима преосталих посланика (гласало је 86 посланика, 85 за и један против). Друга тачка односила се на Предлог закона о овлашћењу Министарског савета за одобрење кредита свих грана државне управе потребним у новим областима за јануар и фебруар 1914. године. Известилац је био радикал Момчило Нинчић који се осврнуо на напуштање Скупштине од стране опозиције: „Опозиција је охоло изашла из ове дворане, негирала је основни принцип парламентарног режима – владавину већине. Опозиција крњи права Народног представништва, убија углед и обара значај у моменту када ми новим сугрђанима треба да покажемо виталност младог српског парламентаризма“ *(Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXV редовна седница,* Београд, 16. децембар 1913, 494–496).

Скупштини су водиле политички рат. Самосталци нису одустајали од избора за Велику уставотворну скупштину која би извршила ревизију Устава. Главно питање за опстанак Владе било је изгласавање буџета за 1914. годину које се није могло решити без кворума (уставни пропис по коме је била потребна половина гласова плус један од изабраних посланика). Влада Краљевине имала је слабу већину од само два гласа. Али, и поред тога, Пашић и Протић нису одустајали. Објашњавали су да ће у 1914. години расписати изборе, али да је пре тога неопходно да постојећа, редовна Народна скупштина обави хитне послове – изгласа буџет и донесе неколико хитних закона. Сматрали су и да је неопходно постизање споразума странака о уставним питањима која би се поднела Великој народној скупштини.[18] Пашић је са опозицијом лакше излазио на крај него са официрима Црнорукцима. У то време појавио се нови политички проблем у односима Владе Краљевине и ових официра. Црнорукци су поново покренули питање одговорности за септембарски устанак Албанаца. Преко министра војног Божановића успели су да пензионишу генерала Живојина Мишића, кога су окарактерисали као главног кривца. Одговор Влада Краљевине био је смењивање министра војног. Разлог је пронађен у томе што је министар покушао да амнестира и унапреди мајора Велимира Вемића, иако је био осуђен од Војног суда за убиство српског војника на фронту 1912. године (Вемић је био жива легенда међу Црнорукцима јер је 1903. године измасакрирао краљевски пар Обреновић). За новог министра војног постављен је пуковник Душан Стефановић.[19]

Притиснут са свих страна, Никола Пашић је био принуђен да прибегне старој тактици. Поднео је оставку 26. децембра 1913. године. Убрзо се показало да је то био добар политички потез. Краљ Петар му је поново понудио мандат, што је Пашић прихватио. Владу Краљевине формирао је 3. јануара 1914. године. Да би учврстио свој положај, Пашић је отпутовао у Петроград. Русија је била стари покровитељ његове политике. Посета Петрограду није могла да прође без помињања политичког сукоба са Црнорукцима. Председник руске владе Коковцов је код Пашића покренуо једно важно финансијско питање. Официрска задруга из Београда, која је била под контролом

[18] Вучковић Ј. В, 186–187.

[19] Самосталци су у овим догађајима подржавали официре Црнорукце против Владе Краљевине. Један од првака Самосталаца, Милорад Драшковић оптуживао је Пашићеву Владу да шири разједињеност и дели официрски кор на своје и туђе, чиме се стварао хаос у војсци. Одговорио му је Стојан Протић који је официре Црнорукце назвао „преторијанцима" и оптужио опозицију да подржава ову официрску групу. Протић је навео да опозиција подржава официре у непослушности Влади Краљевине и да неки од опозиционих политичара и сами нападају Владу у листу Пијемонт, пошто поједини самосталски политичари сарађују у овом официрском листу. Пашић је поменуо помиловање Велимира Вемића и казао да је извршено без знања Владе, због чега је учињен прекор министру војном. Поступак министра војног, Пашић је окарактерисао као некоректан због чега је Влада намеравала да га сузбије да се не би понављао (*АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXXI редовна седница,* Београд, 6. фебруар 1914. године).

Црнорукаца, 1910. године добила је кредит од четири милиона франака. Посредник код Међународне трговинске банке била је руска влада. Официрска задруга је априла 1912. године обуставила сва плаћања, због чега се Коковцов обратио Пашићу.[20] Ни овога пута, а нити касније, ово важно питање није било решено. Провлачило се у односима Црнорукаца, Владе Краљевине и Царевине Русије све до Сарајевског атентата. После повратка из Русије, Никола Пашић је покушао да провери сопствену политичку снагу на општинским изборима, 19. јануара 1914. године. Избори су расписани само за стару Краљевину Србију, не и за нове крајеве, иако је тамо већ била окончана организација локалних власти и постојали су услови за одржавање избора.[21] Општински избори нису посебно утицали на унутрашње политичке прилике, чија је заоштреност настављена и у фебруару 1914. године. Политички притисак на Владу Краљевине је појачан, па је у недостатку нових аргумената поново расправљано питање напада Албанаца на нове крајеве из септембра 1913. године. Стојан Новаковић из Напредне странке је изјавио да Србија није требало да прихвати ултиматум Аустроугарске у вези са повлачењем из Албаније, када је српска војска потукла арбанашке јединице и башибозук и учврстила се на западним границама Албаније. Пашић је одговорио да је Србија морала примити ултиматум јер су последице биле врло тешке и краљевска влада није могла довести у питање све тековине које је стекла.[22] Новаковићу се придружио Милорад Драшковић из Самосталних радикала који је осудио неопрезност Владе Краљевине у одбрани државних граница, објашњавајући „да је узрок таквог стања у опијености, занесености и неосетљивости које је владало, у апатичном стању где су се све ствари примале да иду како иду“.[23] Драшковић је објаснио да је Влада Краљевине била крива што је пасивно и неактивно недељама посматрала албанску припрему и ништа није учинила да се напад сузбије на самом почетку, што би имало за последицу минималне жртве. Краљевина је у том сукобу изгубила 1000 војника, осакаћено је 2000, а штета у новцу

[20] Вучковић Ј. В. 184.

[21] На овим изборима, од 1499 места у општинама, Радикали су освојили 857, Самосталци 336, Народњаци 146, Напредњаци 89, Социјалдемократи 15 места. Неутралних је било 26, у шест општина су биле празне кутије, а у 24 општине се морало ићи на нове изборе *(Политика од 23. јануара 1914, 3);* Посланик Социјалдемократске странке Лапчевић је објаснио да су ови избори показали да је народно расположење после рата промењено на штету Владе и владајуће партије. По њему, ови избори су јасно показали народно расположење јер је највећи део општина у Србији дао компромисне општинске управе, по чему се видело да је народно расположење промењено и Влада није имала већину *(Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XLV редовна седница,* Београд, 24. фебруар 1914. године, 1031–1033).

[22] *АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXXI редаовна седница,* Београд, 6. фебруар 1914. године, 660

[23] *Ibid,* 659.

је износила око 200 милиона динара. Драшковић је поновио да је постојала разједињеност у војсци, оптужујући Пашићеву Владу да је тврдила да у војсци постоји преторијанство и да у официрском кору има упливних и јаких официра који хоће да се држава управља по њиховој вољи. По њему, Влада је водила борбу с овим официрима, где је била у опасности да подлегне, због чега је у земљи могло да зацари преторијанство. Овакву ситуацију Драшковић је дефинисао као тешку сенку на српску војску. Стојан Протић је одговорио, напоменувши да је Влада све учинила да не буде никакве разједињености, нити подвојености у официрском кору. Није пропустио прилику да оптужи опозицију за сарадњу са официрима Црнорукцима. Опозиција је поводом албанског устанка предложила Скупштини усвајање акта којим би се „осудила неопрезност Владе у заштити државних граница са дубоким жаљењем скупих жртава те неопрезности". Предлог је одбијен.[24]

Посланици Социјалдемократске странке можда су најоштрије наступили. Саопштили су да неће гласати за поверење Влади. Народној скупштини су поднели предлог о сазивању Велике народне скупштине ради промене Устава и увођења општег права гласа и пропорционалног начина бирања.[25] Ставу да се не гласа поверење Влади придружили су се и посланици Напредне странке. Војислав Маринковић је као главни разлог навео пресуду којом је Вемић осуђен, као и помиловање министра војног, због чега је министар оптужен, али у штампи, кроз владин лист. Додао је да је Влада тек касније покренула кампању против „извесних неодговорних чинилаца" којима је припадао и министар војни. Маринковић је објаснио да је било познато да је текст написао Стојан Протић и изјавио жаљење што је Влада Краљевине отпочела са подмуклом борбом, а није изашла са отвореном истином. Сматрао

[24] *Ibid,* 671.

[25] Социјалдемократска странка је имала само два посланика. Кацлеровић и Лапчевић су поднели Скупштини једну интерпелацију о неуредности код војника, официра и подофицира и о убиствима војника од стране официра. У интерпелацији су поменути случајеви мајора Велимира Вемића, мајора Томића из 12. пука и потпуковника Петра Марковића. Одговорио је министар војни, објаснивши да је коњички мајор Вемић кажњен пресудом Великог војног суда 7. октобра 1913. године на десет месеци затвора јер је убио војника када се војска растурала у нереду из борбеног строја после пушкарања са непријатељем. Потпуковник Петар Марковић је нехотично убио војника, док Војислав Томић и Милосављевић нису оптужени *(Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXXVII редовна седница,* Београд, 13. фебруар 1914, 795); Триша Кацлеровић је дао сасвим другачије објашњење ових догађаја. По њему, Вемић је убио коњаника Љубомира Нешића, оца двоје деце, и то петим метком. Када је рањен, Нешић је рекао: „Не, г. мајору, можда ћу ову рану преболети". Вемић је испалио још два метка у њега. Све ово је потврдио ађутант Вемића. Кацлеровић је оптужио Вемића и да је један од главних виновника познате, несрећне битке на Бакарном гувну која је прогутала 2000 људи. Кацлеровића је подржао посланик Светозар Ђорђевић који је потврдио да је Љубомир Нешић био примеран домаћин и добар Србин, пошто га је лично познавао. На крају је само констатовао: „А министар војни је помиловао Вемића" (*АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXXVIII редовна седница,* Београд, 14. фебруар 1914, 821).

је да је Влада морала јавно да каже да ли су ови неодговорни чиниоци били јачи од Владе и Парламента. Ако су постојали такви чиниоци који су уносили хаос у војсци, онда је Влада морала да се бори заједно са Парламентом.[26]

После овакве расправе посланици опозиције су напустили Скупштину. Повод је нађен у Предлогу закона о продужењу важења буџета државних расхода и прихода из 1913. за месец март 1914. године. Милорад Драшковић је објаснио да су посланици Самосталне радикалне странке изашли из Скупштине и код прве две буџетске дванаестине, сматрајући то неуставним и незаконитим актом. Додао је да је Влада Краљевине поновила предлог о новој дванаестини због чега су Самосталци напустили Скупштину. Драшковићу су се придружили и посланици свих осталих опозиционих странака.[27]

Упоредо са овим дешавањима, у новим крајевима се одвијао политички сукоб војних и цивилних власти, који се посебно заоштрио у марту 1914. године.[28] Сукоби између војних и полицијских власти у новим краје-

[26] *Ibid,* 822; У расправу се укључио и Милорад Драшковић. Објаснио је да су из Владе потекли гласови да је Министарство војно одметнички ресор, да Влада нема могућности да на њега утиче и да је у борби са тим ресором подлегла. Што се тиче Вемића, сматрао је да је то била пресуђена ствар, а да је помиловање било један од најнепосреднијих сукоба Министарства војног и Владе Краљевине. Драшковић се питао зашто је Вемић стално био предмет интересовања владине штампе, док се о осталим случајевима ћутало *(АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXXVIII редовна седница,* Београд, 14. фебруар 1914, 830–831).

[27] *АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XLI редовна седница,* Београд, 19. фебруар 1914, 887; На опозицију је покушао да утиче Лазар Пачу, тако што је разјаснио ситуацију везану за Министарство војно, објаснивши да су сва министарства доставила своје буџете, осим Министарства војног које је буџет доставило тек 1. децембра 1913. године и то у износу од 80 милиона динара, а не у износу од 57 милиона, како је предвидео Министарски савет. Према Закону о рачуноводству, уз буџет се увек морао поднети и завршни рачун за протеклу завршену буџетску годину. Министарство војно је изјавило да апсолутно није у стању да поднесе завршни рачун за 1912. годину, зато што су канцеларије биле растурене. Пачу је даље казао да је Министарски савет свео војни буџет на 54 милиона и то са Жандармеријом у старим границама и у новим крајевима. Буџет Министарства војног поднет је тек касније, у фебруару 1914. године. Закључио је да се решавање о буџету мора што пре завршити због тога што се нови буџет разликовао од старог. Што се тиче дванаестина, објаснио је да ово није први пут да се тако ради, пошто се то радило и у редовним приликама, када Србија није била у рату *(АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије XLIV редовна седница, Београд,* 22. фебруар 1914. године, 979–980).

[28] О сукобу војних и цивилних власти у новим крајевима постоји доста извештаја из којих се види колико је тај однос био заоштрен. Тако, на пример, окружни судија из Штипа је у извештају министру правде направио поређење између војних и цивилних власти на терену. По њему, војна власт је била у бољем положају јер је сваки поручник у новим крајевима поред плате имао и још шест динара дијурне и три динара новчане хране као да је наводно ван гарнизона („кренут из гарнизона", како каже овај судија). Поред тога, сваки поручник је имао и следовање у дрвима као додатка у натури и још неке бенефиције, док је судија са платом и додатком имао једанаест динара од чега му је само на храну ишло седам до осам динара (и то ако „најштедљивије пролази", како се описује у извештају). Поред овога,

вима имали су исти узрок – тежњу представника војних власти да врше контролу над цивилним властима. Један од таквих сукоба између Петра Николића, начелника округа Тиквешког и потпуковника Илије Петровића, команданта у Кавадарцима изазвао је и реакацију министра унутрашњих дела Стојана Протића. Министар Протић је од председника Владе захтевао да војне власти остану у оквирима својих надлежности и да се не мешају у послове цивилних органа јер је територија престала да буде војна због чега је и престао правни основ за мешање војске у послове цивилних органа. Нови сукоб, снажнији, избио је између генерала Дамјана Поповића и окружног начелника Новаковића у Скопљу око протоколарног првенства у цркви.[29] У намери да реши овако заоштрене односе између војних и цивилних власти, Радикалска влада је донела Уредбу о прослављању државних празника и народних светковина, коју је потписао министар војни.

судија из Штипа је тражио и тачно обележавање надлежности административне, војне и судске власти, пошто лоше функционисање државне управе односно њено несавршенство проистиче из мешања („засецања“) војне надлежности у административну. По њему, није добро што се војне власти мешају у све, чиме се уназађују послови јер војне власти теже да у рад осталих државних власти унесу неизводљиве и непроменљиве војне принципе, чиме само ометају власт у вршењу послова, уносећи хладноћу, нерасположење, пометњу и неслогу. На крају напомиње да је судска власт била поштеђена овог малтретирања од стране војске, али је он министру изнео своје („неуздржано“) мишљење о овој ствари и то само оно што је видео на лицу места (Архив Србије, МП, ПФ-30-80-1913); На лош однос војних и цивилних власти указује и извештај из Прилепа у коме се каже да је срески начелник погрешио што је допустио да многе полицијске послове врши командант места мајор Ненадовић за кога је чак и срески начелник био уверења да има нека овлашћења из Двора за уређење Прилепа и тога среза. Ненадовић је издавао неке прогласе грађанству, хапсио људе, мешао се у рад полицијске и општинске власти, а срески начелник је не само толерисао, већ и извршавао његова наређења. По одласку Ненадовића, отпао је овај штетан утицај војних власти на правилан ток рада полицијских власти, а за убудуће су дата упутства среском начелнику, сходно Уредби о уређењу ослобођених крајева. У овом извештају се, додуше, не штеди ни срески начелник из Прилепа за кога се каже да није способан за обављање дужности која му је поверена и да може да функционише само под непосредним надзором вишег старешине (АС, МУД, П, ПФ-22-р-1/913); Војска је такође слала сличне извештаје. Тако је командант Граничне трупе на албанској граници, пешадијски мајор Ал. Благојевић послао извештај у коме каже да ће пратити рад полиције до најситнијих детаља и уколико буде потребе, прво ће се са њом разрачунати (АС, МУД, П, ПФ-31-р-6/913); Командант места у Кривој Паланци у свом извештају каже да је одговоран представник за цео срез, за све војне и политичке односе и појаве. Сви то поштују – начелник станице, старешина поште и телеграфа, управници царинског и пореског одељења, само срески начелник Витомир Крстић себе сматра за самосталног представника и ради на своју руку, а на штету војних потреба. Не трпи наређења нити хоће да помаже. Не жели да спроводи мере према бугарским пропагаторима. О његовим неупутностима у приватном животу постоји посебан рапорт. Одговори су му дрски и избегава да подноси извештаје. Због тога је командант места тражио да се срески начелник смени, а на његово место упути чиновник зрелији, сталоженији и увиђавнији (АС, МУД, П, ПФ-31-р-6/913).

[29] Живојиновић, Драгољуб. 1990. *Краљ Петар I Карађорђевић, књ. 2, 436,* Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Аутор Уредбе био је Стојан Протић и она је позната као Уредба о приоритету. Доношење Уредбе објаснио је Никола Пашић, позивајући се на уставна начела по којима је војсци било забрањено вршење политичких дужности – окупљање на политичким зборовима, образовање политичких удружења и учешћа на изборима. Пашић је објаснио да према духу српског Устава, као и према парламентарном начелу, официри нису могли водити политику, нити представљати државну власт у округу. Уредбом је било прописано да приликом прослављања државних празника и народних светковина грађанске власти морају имати прво место и предност у односу на војне власти. Окружни начелник био је највиши политички представник краљевске владе у округу, што је било идентично члану 11. Закона о уређењу округа и срезова. Њему је као представнику Владе припадало прво место при свечаностима и светковинама при државним и народним празницима, изузимајући чисто војничке свечаности. Окружни начелник је на основу Уредбе имао права да у име Владе говори или одговара на говоре и поздраве при таквим свечаностима и државним и народним празницима. У срезу, прво место припадало је среском начелнику, уколико месни командант није био старији од њега. Ако је срески начелник млађи, онда је долазио на друго место. Али, ако би при некој свечаности или у другој прилици требало да се у срезу представи државна власт уопште, онда је њу представљао срески начелник као представник политичке власти у срезу. Уредбом је било прописано и какво ће место власт заузимати у цркви приликом богослужења. Уколико је место у цркви ма по чему било незгодно за распоред представника грађанских и војних власти, онда су представници грађанских власти стајали на десној, а представници војних власти на левој страни. Новом Уредбом замењена је Уредба о представљању државних власти и примању честитања о државним празницима и народним светковинама од 23. фебруара 1908. године.[30]

Црнорукци су одмах заузели негативан став према Уредби. Искористили су је као повод за истицање незадовољства свих официра из нових краје-

[30] *Српске новине од 12. марта 1914. године, бр. 58, 1;* Министар војни, пуковник Душан Стефановић сагласио се са Уредбом, али је дао и своје примедбе које су се односиле само на војне власти и нису имале суштински значај. Тражио је, на пример, да у оквиру војних власти првенство имају најстарији представници, што није представљало посебан проблем за Владу Краљевине. Напоменуо је још и то да се код Уредбе видело да су грађански чиновници потпуно одвојени од војних, а да је по њему било потребно да представници војне и политичке власти измењују посете (АС, МУД, П, ПФ-9-р-137/914); Нешто касније, почетком јуна 1914. године, Уредба је била измењена, што није посебно утицало на заоштрене политичке односе војних и цивилних власти. Измењен је чл. 4. Уредбе. Новина је била у томе што је право представљања државних власти припадало највишим представницима политичких власти, чиме се није мењао међусобни ранг који су имали чиновници грађанског и војног реда. Једини уступак краљу Петру била је промена чл. 5. којим је сада војним властима дата предност, осим у случајевима када би цивилни чиновници представљали Владу *(Српске новине бр. 129. од 12. јуна 1914. године);* На овакав начин, окружни начелници су остајали највиши политички представници Владе у округу, а срески у срезу.

ва. Објавили су поверљив извештај пуковника Радивоја Бојовића из ових крајева о незадовољству официра Уредбом и одмах оптужили министра војног да ништа не чини у одбрану официрске части.[31] Поједини Црнорукаци отворено су иступали против Уредбе. Генерал Дамјан Поповић, командант Трупа нових области, изјавио је да неће поштовати Уредбу, због чега је и пензионисан. Какав је однос имао према цивилним властима види се и по томе што је предлагао да се игнорише Указ о његовој смени и пензионисању и да насилно задржи функцију команданта трупа у Македонији.[32]

Краљ Петар је инсистирао код Пашића да се Уредба повуче. Од војводе Путника и министра војног, пуковника Стефановића, тражио је одлучнију акцију против Црне Руке. Путник није намеравао да изврши захтев краља. Пашић такође није попуштао. Црнорукци су одговорили покушајима за државним ударом, на чему је радио Драгутин Димитријевић Апис. Састајао се са представницима опозиције, посебно са Милорадом Драшковићем, како би добио подршку Самосталаца. Димитријевић је покушао да преко официра из нових крајева изведе државни удар тако што би они протерали цивилну власт. Рачунао је и на подршку тамошњег становништва. Од тога није било ништа, пошто су тамошњи официри сматрали да државни удар не би наишао на подршку већине.[33]

То је за последицу имало заоштравање односа Владе и Црне Руке. Представници Владе поново су инсистирали на преиспитивању рада Официрске задруге. Када је то учињено, откривен је мањак од 720.000 динара. Руски војни аташе у Београду, генерал Артаманов, који је блиско сарађивао са вођама Црне руке, био је обавештен да су средства употребљена за патриотске великосрпске сврхе и да су нека чак употребљена и уз одобрење војводе Путника, а нека и уз одобрење самог престолонаследника Александра. Црнорукци су изабрали нов Управни и Надзорни одбор Официрске задруге 27. априла 1914. године, на чијем челу је постављен пензионисани генерал Дамјан Поповић. Према замисли Црнорукаца, нови одбори би требало да испитају рад Официрске задруге и уколико би се утврдиле злоупотребе, кривци би се предали суду. То је значило да су Црнорукци у борби са Владом Краљевине користили и правна средства. Настојали су да отклоне контролу Владе над радом Официрске задруге, док су с друге стране отпочели

[31] Вучковић. Ј. В. 186.

[32] Глигоријевић, Бранислав. 2002. *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење,* 58, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Краљ је позвао личног пријатеља Живојина Балугџића, посланика из Атине да покуша да реши сукоб Владе и Црнорукаца, пошто је Двор био узнемирен шуровањем Црнорукаца и Самосталаца. Балугџић није успео – Дамјан Поповић му је рекао да ће се пре откотрљати прва глава (краљева) београдским улицама него што ће доћи до измирења Пашића и Црне руке. Танкосић му је на првом састанку опалио шамар и назвао га нитковом (Вучковић. Ј. В. 189).

[33] Живојиновић, Драгољуб. 1990. *Краљ Петар I Карађорђевић, књ. 2, 438*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

са пропагандом којом су од обичне финансијске афере направили питање официрске части.[34] Односи Владе и Црнорукаца доспели у критичну фазу. У новим крајевима забрањен је лист Пијемонт.[35]

Влада Краљевине имала је проблем и са опозицијом, пошто је био паралисан рад Скупштине. Опозиција је поново напустила Скупштину 6. маја 1914, чиме је онемогућила образовање кворума и изгласавање хитних закона. Милорад Драшковић је у име осталих опозиционих посланика указао на незаконит рад Владе Краљевине и Народне скупштине, после чега су сви посланици Самосталне, Напредне и Народне, сем Социјалдемократске напустили скупштинску салу.[36] У скоро безизлазној политичкој ситуацији, Никола Пашић је затражио помоћ Русије. Николај Хартвиг, посланик Русије у Београду саветовао је Пашића да се не повлачи. Пашић се држао старе тактике и 2. јуна 1914. године је поднео оставку. Образложење је било да не може да се промени Уредба о приоритету. Краљ Петар је отпочео са консултацијама око састава нове Владе. Нагињао је коалиционој Влади која би спровела нове скупштинеске изборе. Николај Хартвиг се поново умешао у унутрашње односе и од краља захтевао да задржи Пашића на власти. Краљ је пристао, тако да је политичка криза само привремено решена. Састав нове Владе поново је поверен Пашићу.[37] Он је одмах кренуо у политичку борбу. Покушао је да придобије Напредњаке, чиме би ослабио опозициони блок. Николај Хартвиг је требало да посредује између Пашића и Павла Маринковића и њихов састанак одржан је почетком јуна 1914. године. Пашић је начелно пристао на увођење дводомног система за који су се Напредњаци годинама залагали. Нудио је и два министарства док је Маринковић тражио да се одмах образује изборна коалициона Влада, која би обезбедила јаку већину у новој Скупштини. Преговоре је прекинула крупна промена у врху државне управе. Краљ Петар је абдицирао у корист сина Александра Карађорђевића. Петар је 11. јуна 1914. издао Прокламацију у којој је навео да је болешћу спречен да неко време врши краљевску власт. На основу чл. 69. Устава, наредио је да у његово име влада наследник престола Александар и то док траје лечење. Краљевим указом од 23. јуна 1914, распуштена је

[34] Вучковић. Ј. В. 186.

[35] Министар грађевина је издао наредбу подручном поштанско-телеграфском одељењу да се забрани отправљање листа Пијемонт у ослобођене области. Министар унутрашњих дела у Решењу о забрани наводи да лист доноси разне неистине о приликама у ослобођеним областима Старе Србије, ствара забуну код народа и раздор између власти у новоослобођеним крајевима, нарочито између органа цивилних и војних власти. Стога је на основу чл. 27. Закона о устројству централне државне управе, а у вези са Прокламацијом краља од 25. августа 1913. године решио да се листу Пијемонт забрани улазак и растурање у ослобођеним областима Старе Србије (Архив Србије, МУД, П, ПФ-19-р-96/914).

[36] *Српске новине од 13. маја 1914. године, бр. 106, 2.*

[37] Батаковић, Душан, Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914, *Историјски часопис, 29–30,* Београд, 1982–1983, 479.

Скупштина изабрана за период 1912–1915. године. Расписани су нови избори за 1. август 1914. године по прописима Закона о изборима народних посланика. Нова Народна скупштина требало је да се састане 10. септембра 1914.[38]

Овакав развој политичких догађаја утицао је да Црнорукци открију своје планове. Апис није одустајао од идеје војног пуча. Официри из нових крајева би по његовим упутствима протерали окружне и среске начелнике и преузели власт, у чему би добили политичку подршку Самосталаца и Националаца. То је намеравао да учини одмах после постављања Пашића за новог мандатара Владе која би спровела нове изборе. Војислав Вучковић је мишљења да до пуча није дошло из два разлога – с једне стране, политичари су се уплашили од последица крвавог обрачуна, док је с друге Пашић уживао подршку руског посланика Хартвига, па је Аписа задржало то што би обарање Владе државним ударом значило сукоб са руском владом. После расписивања нових избора, Апис се укључио у политички живот, тако што је преговарао са Самосталцима (Љубомиром Давидовићем и Милорадом Драшковићем) и Националцима (Стојаном Рибарцем и Војиславом Вељковићем). Постигао је споразум о заједничком наступу ових странака партија у 11 округа.[39]

*

Политичка и парламентарна криза у Краљевини Србији окончана је после атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. Уследила је објава рата Србији 15. јула 1914. године. Спровођење избора је онемогућено. Влада Краљевине је одлучила да без Народног представништва не може предузимати мере које је захтевала одбрана земље. После ултиматума поново се састао распуштени Парламент и то у ванредно заседање. Указом од 12. јула 1914. године, заказана је седница Скупштине за 14. јули 1914. године у Нишу. Са строго правног аспекта ово је била неуставна мера – Устав из 1903. године предвиђао је ванредни сазив Скупштине само у случају владаочеве смрти (чл. 59. ст. 3). Радикалска влада је применила овај члан Устава по аналогији догађаја – оживела је ишчезлу Скупштину и обновила њеним члановима угашени мандат и то на неодређено време.[40] То је, у ствари, било Народно представништво са неуставно обновљеним мандатом.

[38] *Српске новине од 11. јуна 1914. године, бр. 128, 1–2,6;* На овакво решење велики утицај је имао Николај Хартвиг, који је пре краљеве абдикације отпутовао у Русију на одсуство у трајању од две недеље, како би се лично консултовао са својом Владом. Његов повратак у Београд донео је и решење унутрашње политичке кризе у Србији.

[39] Вучковић. Ј. В, 191.

[40] *Ibid,* 197.

На овакав начин, потиснут је и сукоб војних и цивилних власти.[41]

Србија је после два озбиљна рата (Први и Други балкански) и побуне Албанаца у септембру 1913. године (названа и Трећим балканским ратом) ушла у Први светски рат.

Из такве катастрофе никада се није опоравила.

Литература

Батаковић, Душан. 1982–1983. Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914, *Историјски часопис, 29–30, 479,* Београд;

Вучковић, Ј. Војислав. 1965. Унутрашње кризе Србије и Први светски рат. *Историјски часопис бр. 14–15, 178.* Београд;

Глигоријевић, Бранислав. 2002. *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за национално ослобођење, 52–53.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства;

Живојиновић, Драгољуб. 1990. *Краљ Петар I Карађорђевић, књ. 2, 436,* Београд: Београдски издавачко-графички завод;

Јанковић, Драгослав. 1973. *Србија и југословенско питање 1914–1915, 84–86.* Београд: Институт за савремену историју.

Архивска грађа

Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије за 1913. и 1914. годину.

Архив Србије, (Фонд Министарства иностраних дела).

Архив Србије, (Фонд Министарства унутрашњих дела).

Архив Србије, (Фонд Министарства правде).

Штампа

Пијемонт бр. 152, 4. јун 1914. године.

[41] У сенци свега тога, остало је нерешено питање организације атентата на Франца Фердинанда у Сарајеву. Српска влада није смела да нареди истрагу поводом тога јер би дошла до чињеница које би директно оптуживале Краљевину. Само је кратко држала у затвору Танкосића. Апис је касније објаснио зашто је издао наређење да се убије Фердинанд – нестанком престолонаследника нестало би и ратоборне струје у Монархији и тиме би се отклонила ратна опасност од Србије или би се бар одгодила. Учешће Русије у свему томе такође је занимљиво. Апис каже: „Главни учесници атентата били су у мојој служби и имали мали хонорар који сам слао преко Малобабића. Неке од тих признаница налазе се у руским рукама, пошто сам паре за тај рад добијао од Артаманова“ *(Ibid,* 194–195).

Политика од 16. август 1913. године.
Политика од 19. август 1913. године.
Политика од 11. септембра 1913. године.
Политика од 12. септембра 1913. године.
Политика од 13. септембра 1913. године.
Политика од 23. јануара 1914. године.
Српске новине од 12. марта 1914. године
Српске новине од 13. маја 1914. године.
Српске новине од 11. јуна 1914. године.
Српске новине бр. 129. од 12. јуна 1914. године.

.

Vladimir Vučković

POLITICAL AND PARLIAMENTARY CRISIS DUE TO THE LEGAL REGULATION OF NEWLY FORMED AREAS IN THE KINGDOM OF SERBIA IN 1913 AND 1914

Summary

After the Treaty of Bucharest (August, 1913), the Kingdom of Serbia became a respectable Balkan country which included a strategically very important valley of the Morava and Vardar rivers, which represented the backbone of the Balkans. Newly liberated areas in the south, known as Old Serbia and Macedonia, were supposed to be made equal with the pre-war Kingdom of Serbia. That is why the legal regulation of new areas was of key importance for the Serbian political elite, led by Nikola Pašić and Aleksandar Karađorđević (Kosovo, Metohija, the Sanjak of Novi Pazar and Macedonia). There were three suggestions for the solution of this question. The first suggestion was made by the Government of the Kingdom, led by Pašić, and it was about the implementation of a temporary legal regime into these areas, since it was considered that the population of these areas was not on an adequate level of national awareness. The second suggestion was made by the Progressive Party which proposed a total equalisation of these areas with the Kingdom regarding the widespread extension of all legal regulations, including the Constitution of 1903. And, the third suggestion was made by an officer of the "Black Hand" and it proposed the establishment of a completely military regime within these areas. The Government of the Kingdom did not accept any proposals or suggestions of other political factors, but decided to implement legal regulation through decrees, orders and proclamations. Also, only a part of the Constitution of 1903 was extended, which had previously denied basic political rights to those people. The opposition, united with the officers of the "Black Hand", used this

question in order to start pressuring the Government of the Kingdom to call early parliamentary elections. At one point, Serbia was even on the verge of a coup d'état. King Petar was forced to abdicate in favour of his son Aleksandar Karađorđević. In the end, Pašić gave in and called parliamentary elections for 1st August 1914, but only in the area of the pre-war Kingdom and not in the new areas. In such circumstances of a serious political and parliamentary crisis, the Austro-Hungarian heir presumptive was assassinated and the First World War started.

Key words: political and parliamentary crisis, government, Nikola Pasic, Black Hand

*

Биљана Стојић
Историјски институт
Београд, Србија

УДК 94(4)”1914/1918”
32:929 Поенкаре Р.

РЕМОН ПОЕНКАРЕ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ[1]

У раду се разматра улога Ремона Поенкареа у догађајима који су довели до избијања Првог светског рата као и његова позиција у Француској и Европи након рата. На почетку рата Поенкаре је био поштован као вођа француске нације да би до краја рата био жигосан као један од главних криваца за избијање рата. У већини теорија које су се дотицале Поенкареа и опуживале га за одговорност важно место имао је и Балкан, односно политика коју је он као председник Владе и Републике водио током балканских ратова и Јулске кризе. Политички потези овог француског државника након Првог светског рата пажљиво су били проучавани како од стране његових сународника, тако и од стране неколико ревизионистичких упортишта у Немачкој, Совјетском Савезу, Сједињеним Америчким Државама итд. Та стигма одговорности на известан начин остала је на његовом имену до данас.

Кључне речи: ратна одговорност, дебата, Први светски рат, Француска, Немачка, Ремон Поенкаре, Јован Јовановић

Француска Трећа Република је у Први светски рат ступила 3. августа. Немачки амбасадор у Француској барон Вилхелм фон Шен уручио је ратну декларацију председнику Владе Рене Вивијанију под изговором да су авиони француске војске нарушили ваздушни простор немачког царства када су преходне ноћи прелетели на територију Немачке и бомбардовали градове дуж границе.[2] Немачка нота о објави рата Француској је уручена увече, око 19 часова. Раније, истога дана око 13 часова цар Вилхелм је најавио овај потез у престоној беседи коју је одржао у свом дворцу пред члановима Владе и

[1] Рад је настао као део пројекта *Европа и Срби: Подстицаји и искушења европске Модерне (1804–1918)* евиденциони број 177031, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[2] *Documents diplomatiques français (1871–1914)*, (DDF), 3ᵉ série (1911–1914), tome XI (24 juillet–5 août 1914), Paris 1934, № 686, Paris, 3 août 1914, 514–515.

Рајхстага. У изреченој беседи цар је присутне обавестио да Немачка није успела да остане на путу мира упркос свом труду и залагању, и да су је савезничке обавезе присилиле да се у рату придружи Аустроугарској и пружи јој помоћ у борби против Русије. Немачка са искреним болом, истакао је кајзер, гледа како се ломи њено пријатељство са суседном Русијом. Узалудни су били напори да Немачка одржи пријатељске везе са Француском, нагласио је цар, која се због „старих нада и старог гнева" удружила са Русијом и тиме сврстала у ред непријатеља Немачког царства.[3]

Као и у већем делу Европе, објаву рата пратиле су патриотске демонстрације на улицама Париза и других француских градова, на којима су окупљени грађани узвикивали пароле у славу Француске, председника Републике Ремона Поенкареа и других државника, а било је поклича упућених у част малене Србије. Сутрадан, 4. августа, Вивијани је у Народној скупштини у своје и у име председника Републике прочитао патриотски говор у коме су све политичке струје и друштвени слојеви били позвани да оставе по страни међусобна гложења и распре и да се уједине у циљу заједничке борбе против агресора – Немачке. Програм познат као *L'Union sacrée* (Свето заједништво) у тим тренутцима еуфорије био је громогласно прихваћен од стране свих политичких партија. Прокламовано „заједништво" се најбоље осликало на примеру спремности дојучерашњих најватренијих противника рата радикалних социјалиста и синдикалних удружења да сарађују са реформисаном владом националног јединства.[4]

Упркос неспремности за рат, ратна еуфорија и патриотизам ујединили су читаву Француску у чврсту заједницу, а главни кохезивни фактор у првим ратним данима био је председник Републике Ремон Поенкаре. Период рата је за Поенкареа представљао врхунац његове политичке каријере. На политичку сцену Француске ступио је средином 90-их година XIX века као сенатор департмана Мез и дуги низ година важио је за финансијског експерта, што му је омогућило да у неколико влада заузима ресор финансија. За председника владе први пут је изабран у јануару 1912. године, када је искорачио из сенке као компромисно решење у међусобном надметању левог и десног крила Републиканске странке.[5] Осим дужности председника владе тада је узео ресор спољних послова, иако у тој сфери није имао никаквог пређашњег искуства. Међутим, тада нико, па ни он сам, није слутио да ће се његово име везати за најтурбулентнији период у историји Француске и европског континента. На власт је дошао са амбицијом да ојача спољнополитичке позиције Француске, а то је намеравао да учини кроз споразум са

[3] М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 12–13.

[4] О. Јанц, *'14. Велики рат: Едиција Србија 1914–1918.* Нови Сад / Београд 2014, 314.

[5] J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, London 1997, 131–132.

Немачком у питању Марока и јачањем ослабљених веза са Русијом.[6] Јачање савезничких веза са Русијом непланирано је увукло Француску и Поенкареа у расплет Источног, односно балканског питања. У тренутку када је Поенкаре дошао на чело Француске, балканске државе су у границама својих скромних војних и политичких капацитета истраживале могућности за политичко и економско осамостаљивање од утицаја великих сила, национални развитак уз проширење граница и ослобођење сународника који су још увек живели под туђинском влашћу. Истоветни интереси су их упутили на узајамну сарадњу која је у првој половини 1912. године резултирала склапањем неколико билатералних уговора о савезу између Србије и Бугарске, Бугарске и Грчке, Србије и Грчке и Србије и Црне Горе. Ови уговори обједињени су под један кровни савез назван Балканским савезом. Када је Поенкаре донео одлуку да побољша односе са Русијом није ни слутио да је руска царевина кумовала склапању ових уговора, о чему је сазнао током лета 1912. године, као и да ће политика тешње француско-руске сарадње уплести Француску у два балканска рата. Посредно, балкански ратови су утицали на политички живот Француске и обликовали развојни политички пут Ремона Поенкареа који је од фебруара 1913. године премијерску дужност заменио председничком. На дужности председника Републике остао је до 1920. године. Иако се и касније током 20-их година у више наврата враћао у врх власти, укључујући да је у својству председника владе 1923. године донео одлуку да се запоседне Рурска област јер је Немачка престала да отплаћује ратне репарације, утицај који је остварио за време светског рата никада није достигао.[7]

Велики рат се није водио само на бојном пољу. Паралелно са ратним операцијама свака зараћена страна је пуне четири године „ратовала“ писаном речју кроз новинске чланке, пропагандне памфлете, прогласе, карикатуре, итд. Служећи се овим средствима свака држава је настојала да оправда своју улогу у избијању рата, наравно бацајући кривицу на супарничку страну. Заједно са војницима у рат су се укључили писци, уметници, професори, свештеници са циљем да подигну националну свест и борбени морал својих нација. Овај угледнији слој друштва био је предводник тзв. духовне мобилизације која је била покренута како у Француској, тако и у осталим европским државама. На систем уверења иницијатора духовне мобилизације није утицала држава већ се читав покрет развио самостално под утицајем национализма и мноштва других фактора. У процесу духовне мобилизације, предводници духовне мобилизације непрестано су инсистирали на идеји да рат није само оружани конфликт држава и њихових армија, већ да је реч о сукобу фундаментално различитих култура и система вредно-

[6] Isto, 133.

[7] Isto, 275.

ти.[8] На темељу ове идеје француски ангажовани интелектуалци су оштрицу свих пропагандних, медијских напада усмерили према Немачкој. Настојали су да докажу да је постојећи рат судар „немачког варварства“ и цивилизованости коју је репрезентовала Француска. По правилу, духовна мобилизација била је праћена строгом контролом писане и изговорене речи. Јавност свих учесница рата била је стављена у службу државе, а Француска је у питању цензуре важила за једну од најстрожих држава. Одмах на почетку рата установљена је тзв. Кућа штампе (*Maison de la presse*) која је била подређена Министарству спољних послова. Рад штампе контролисали су локални полицијски службеници и префекти депратмана. Ниједна неподобна или неауторизована изјава није могла проћи цензуру. Упркос томе, против репресивних мера и гушења слободног мишљења за време рата није подигнут ниједан јавни протест.[9]

Међутим, чак ни најстрожа цензура није могла стати на пут црву сумње који се пробијао кроз редове „националног фронта“ који је био изграђен унутар свих држава које су ратовале. Главна дилема која је раздирала умове предводника духовне мобилизације, противника рата али и обичних грађана скоцентрисала се око питања одговорности за початак рата. Када се сумња пробудила, природно је било да се поглед прво упре у челнике који су европске државе једну за другом увели у рат. Одговора је било много, али ниједан није до краја задовољио сумњу свих интересената, стога се за „правим“ и „коначним“ одговором наставило трагати и након рата. Тиме је питање о одговорности за почетак рата постало кључно питање Версајске Европе.[10]

Ремон Поенкаре је готово одмах дошао пред нишан критичара и ревизиониста, а та пракса детаљног анализирања његових политичких потеза није утихнула ни након рата. Мало је било државника „који су тако дубоко дискутовани и тако различито тумачени као он [Р. Поенкаре, прим. Б. С.]“, записао је Карло Сфорца.[11] Под утицајем дебате о одговорности читава Поенкареова послератна каријера посматрана је искључиво из два угла: антинемачке политике коју је водио пре рата и из угла француско-руског савезништва, уз посебан акценат на његову сарадњу са руским амбасадором у Паризу Александром Извољским. Присталице теорије да је Поенкареова германофобија главни кривац за избијање рата истицали су да је Ремон Поенкаре доласком на власт постао идејни вођа реваншистичке Француске

[8] О. Јанц, *нав. дело*, 259–262.

[9] Једини који је изразио своје негодовање против ригорозне цензуре био Жорж Клемансо који је свој лист „Слободни човек“ (*L'Homme libre*) преименовао у „Оковани човек“ (*L'Homme énchaîné*). Када је постао премијер 1917. године настојао је да мало ублажи цензуру (О. Јанц, *нав. дело*, 291–292).

[10] А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорења и сагласности*, Београд 2013, 23.

[11] К. Сфорца, *Неимари савремене Европе*, Загреб 1932, 183.

која је само чекала на погодну прилику да се освети Немачкој за пораз који је претрпела у Француско-пруском рату 1870/1. године када је изгубила Алзас и Лорену. Онима који су хтели да од Француске начине жртвеног јарца било је лако замисливо да је она пола века провела припремајући *revanche* против Немачке да би повратила изгубљене територије, а да јој је Поенакаре својом ратоборном политиком омогућио да тај план најзад и оствари 1914. године. Око ове идеје ујединили су се пре свега немачки ревизионисти, али је њених присталица било и у Француској. Прва која је у Француској пригрлила ову идеју била је пацифистичка организација *Société d'études documentaires et critiques de la guerre*.[12]

Друга доминантна теорија о Поенкареовој кривици за избијање рата настојала је да докаже како је рат 1914. године избио као плод његове завере са руским амбасадором Извољским. Творци ове теорије сматрали су да су њих двојица најодговорнији за избијање рата и да су тај рат брижљиво припремали још од 1912. године.[13] Ова теорија је најплодније тле нашла у новој совјетској држави, али је имала присталице и у Француској.[14] У оквирима Француске, ширењу теорија о Поенкареовој кривици највише су доприносили његови политички противници, у првом реду његов највећи политички опонент Жорж Клемансо „Тигар". Непријатељство Клемансоа и Поенкареа започето пре рата, настављено је упркос Поенкареовом гесту да 1917. године лично позове Клемансоа у власт и именује га за председника владе. Иако је овим гестом Поенкаре показао јачину свог карактера и да му је спас државе важнији од личне сујете, то није спречило Клемансоа да настави са свакодневном орекестрираном кампањом против председника Републике.[15]

Осим негативне кампање коју је водио Клемансо, након рата унутар Француске појавило још неколико упоришта која су била критички настројена према Поенкареу. На известан начин вођа социјалиста Леон Блум позвао је све критичаре да се уједине у осуди Ремона Поенкареа. Одмах по окончању рата Блум је јавно изрекао да сматра Поенкареа најзаслужнијим за војне успехе Француске, за повратак Меца и Стразубура у оквире Републике, Версајски мир итд., али да је након рата он тај који мора да на своја плећа прими одговорност за све погинуле, рањене, на крају и одговорност за само избијање рата. Овај „отворени позив за линч" привукао је велики број незадољника сваке врсте да се удружено боре против свега онога што је називано „поенкаризмом". Борбу против „поенкаризма" преводводио је бивши амбасадор у Русији Жорж Луј који је имао личних разлога да напада Поенкареа, јер га је он фебруара 1913. године због неспособноти опозвао

[12] J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 197.

[13] J.-B. Duroselle, *La Grande Guerre des Français 1914–1918*, Paris 1994, 23.

[14] J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 197.

[15] J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 315, 321.

са дужности амбасадора. У својој кампањи против Поенкареа Луј се удружио са контроверзним новинаром Ернестом Жудеом, уредником утицајног дневног листа *L'Eclaire.* Жудеу је 1920. године суђено за издају државе јер је било доказа да је током рата примао новац од Немачке. Луј и Жуде, као и већина других Поенкареових критичара окупили се око пројеката *Evolution* који је предоводио новинар Жорж Демарсијал. Демарсијал је настојао да докаже да је Француска, а са њом и Поенкаре одговорна за почетак рата. Због изношења оваких идеја и Демарсијалу је суђено за издају државе. Но, и без осуде идеје пројекта *Evolution* нису биле много пријемчиве за француску стручну и широку јавност. Чак су и радикални социјалисти одбијали да у Парламенту подрже оптужбе које су износили Демарсијал и његови следбеници. Малобројни, који су били спремни да подрже део оптужби против Поенкареа, никада нису отишли тако далеко да доведу у питање немачку отплату репарација.[16]

За разлику од Француске, Демарсијалове идеје нашле су плодно тле међу историчарима и ревизионистима у Сједињеним Америчким Државама. Уплитање САД у ово „европско питање" било је врло опасно, првенствено за Француску јер је била добро позната чињеница да је Немачка од свих сила највише радила на придобијању подршке америчких историчара за своје тезе. Немачка је на овом задатку од краја рата ангажовала сву своју конзуларну и дипломатску мрежу у Америци.[17] Амерички историчари попут Бернадота Шмита, Сидни Бредшоу Феја и других придавали су велики значај Демарсијаловим идејама.[18] Амерички часопис *Current history* је 1926. године објавио Демарсијалов текст *La Guerre de 1914: Comment en mobilisa les consciences* након чега му је у Француској био одузет орден Легије части на пет година. Но, упркос јакој пропагандној активности Немачке, само мали број америчких историчара и ревизиониста је сматрао да је одговорност за почетак рата на силама Антанте, углавном је преовладавало мишљење да је одговрност колективна или више на страни Централних сила.[19]

Док су у Француској оптужбе против Поенкареа биле више мотивисане личном или политичком нетрпељивошћу, Немачка као главни непријатељ Француске је имала другачије мотиве за дебатовање о кривици.[20] Процес духовне мобилизације није заобишао ни немачко царство чији интелектуалци су се у одбрану своје нације укључили са једнаким жаром као у Француској. Истога дана, 4. августа, када су Поенкаре и Вивијани позвали француску нацију да се уједини, пред члановима Рајхстага то су исто урадили кајзер

[16] А. Момбауер, *нав. дело*, 83–84.

[17] М. Бјелајац, *нав. дело*, 143.

[18] О. Јанц, *нав. дело*, 428.

[19] J. Isaac, *Un débat historique. Le problème des Origines de la Guerre*, Paris 1933, 6.

[20] А. Момбауер, *нав. дело*, 83–84.

Вилхелм и његова влада. Када су француски интелектуалци отпочели са кампањом „о сукобу цивилизација“, немачка интелектуална елита им није остала дужна.[21] Одговор немачких интелктуалаца уследио је одмах. Деведесет и три научника, уметника и књижевника потписало је петицију под називом „Апел културном свету“ илити *Манифест 93* којим су покушали да оспоре све оптужбе које су износили француски интелектуалци.[22]

Други, ефикаснији, метод којим су се Немачка, а за њом и остале учеснице рата послужиле у оправдавању своје улоге у избијању рата било је објављивање званичних дипломатских докумената. По избијању рата, све веће силе објавиле су одабрана дипломатска документа у тзв. обојеним књигама. Владе су имале неколико разлога због којих су посегнуле за публиковањем докумената. Државе су овакве збирке докумената првенствено намениле сопственом народу од чије неупитне подршке је зависио исход рата. У истој мери, збирке су биле намењене и спољном свету, пре свега савезничким и неутралним државама. Немачка је прва публиковала своју збирку *Deutsches Weissbuch* која је из штампе изашла на дан почетка рата са Француском. Истраживачи који су након рата проверавали аутентичност објављених докумената назвали су немачку Белу књигу „најлажнијом обојеном књигом о избијању рата“.[23]

Убрзо су за примером Немачке пошле Велика Британија која је објавила Плаву и Русија са објављеном Наранџастом књигом дипломатских докумената. Француска је своју Жуту књигу (*Livre jaune*) штампала крајем августа 1914. године, њено допуњено издање изашло је у децембру исте године. Упркос јасној тенденциозности најбољи показатељ утицаја оваквих збирки је пример француске Жуте књиге која је до 1915. штампана у пет издања, а захваљујући британском листу *Times* исте године била је преведена на енглески и дистрибуирана заједно са британском Плавом књигом докумената. Међутим, попут немачке Беле књиге, ни француска збирка докумената није прошла суд критичара као потпуно објективна. Почетком 20-их година Жута књига се нашла на удару критике француских и других европских историчара, јер је утврђено да је неколико докумената кривотворено.[24] Француска се бранила износећи као доказ своје невиности одлуку владе од 29. јула да се француска војска удаљи 10 км од границе са Немачком, као и чињеницу да је прихватила све мировне иницијативе за преговоре током јула 1914. године. У очима већине Француза ове чињенице надјачавале су све оптужбе да је рат био оркестриран од стране Поенкареа и Русије.[25]

[21] О. Јанц, *нав. дело*, 259–262.

[22] О. Јанц, *нав. дело*, 263.

[23] А. Момбауер, *нав. дело*, 25–25.

[24] J.-B. Duroselle, *nav. delo,* 25.

[25] А. Момбауер, *нав. дело*, 32–33.

У послератној Европи Немачка је добила други мотив за преиспитивање одговорности за почетак Првог светског рата. На предлог Француске у нацрт америчког председника Видро Вилсона у Версајски мировни уговор са Немачком ушала је клаузула 231. Ова тзв. клузула кривице означила је Немачку као једину одговорну за избијање рата 1914. године, односно Немачка је оптужена да је свесно и плански припремала и изазвала рат. За Француску је члан 231 послужио као оправдање за огромне ратне репарације које је требало да јој Немачка исплати. Истини за вољу, нису сви Французи подржали уношење у мирвни уговор ове клаузуле која је затварала врата помирењу Француске и Немачке. Историчари Марк Блок и Пјер Ренувен су редакторима спорне клаузуле сугерисали да питање кривице ограниче само на „грађанску одговорност", али њихова сугестија није била прихваћена, као што није био прихваћен захтев Немачке да се о питању одговорности спроведе истрага неутралне комисије. Победници су наметнули своју вољу, чиме је клаузула 231 постала савезнички „диктат" Немачкој.[26] Иако је била натерана да стави потпис на текст уговора у Версају, Немачка је након склапања мира све снаге уложила да оспори веродостојност члана 231, јер је сматрала да ће његовим оспорењем дискредитовати и оправданост исплате ратних репарација.[27]

Одмах по окончању рата под покровитељством дражве у Немачкој се почео објављивати низ књига и разних студија у којима су немачки историчари настојали да скину кривицу са Немачке и пребаце је у супранички табор Француске. Модел је код свих био исти. Студије су писане на основу одабраних архивских докумената из аустријских и немачких архива са циљем да се докаже да је Француска крива не само за избијање рата 1914. већ и за изазивање Француско-пруског рата 1870–1871. године. Такав је пример била студија коју је 1927. године објавио минхенски историчар Херман Онкен.[28]

Много јаче оружје у рукама немачких ревизиониста од студија историчара била је вишетомна обимна збирка дипломатских докумената *Die Grosse Politik.* Немачка је већ 1919. године формирала одбор за одабир и публиковање дипломатских докумената. Први том *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914* у четири књиге објављен је исте године. У периоду од 1922. до 1926. године Немачка је публиковала чак 40 томова докумената за период 1871–1914. године.[29] Објављени документи су уздрмали европску јавност. Јасно је да су они презентовали немачко виђење догађаја, али су уносили сумњу да је Немачка апсолутни и једини кривац за избијање рата

[26] J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 25.

[27] J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 193.

[28] *Српски књижевни гласник* (СКГ), књ. XXI, св. 8, „Белешке", 16. август 1927, 637.

[29] J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 25–26.

како је то било назначено у Версајском мировном уговору. Очекивано, документи су у првом реду поткопавали ауторитет Француске и скидали са ње „ореол жртве".

Немачка збирка *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914* добила је већи публицитет захваљујући Француској која је много касније од свих европских сила отпочела са штампањем своје збирке докумената. У Француској су објављивање немачких докумената двадесетих година сматрали пропагандним гестом, без нарочитог политичког значаја. Пошто је то био потез без политичког значаја француске власти су сматрале да на њега не треба ни реаговати. Међутим, са овим званичним ставом нису су се сви слагали. Велики број дипломата који су последице сагледавали далекосежније од своје владе, тражили су од Министарства спољних послова да реагује на немачку пропагандну провокацију објављивањем француских докумената. Но, упркос притисцима, влада је задуго остала при пређашњем ставу понајвише из страха да би објављивање појединих докумената дало оправдања Немачкој да престане са исплатом репарација. Независно од владе 1920. године, оформљена је једна сенаторска комисија која је врсном познаваоцу дипломатске историје Емилу Буржоа поверила задатак да приреди једну мању збирку одабраних докумената. Збирка под називом *Les Origines et la Responsabilité de la Grande Guerre* појавила се 1921. године, али је била далеко испод очекиваног. Стручна и шира јавност ју је оценила као конфузну, са доста грешака и непрецизним цитирањем. Све у свему њен утисак у француској и европској јавнсти био је доста млак.[30] Ни након неуспеха са Буржоаовом збирком, влада није желела да преузме одговорност и објави потенцијално окривљујуће документе по Француску. Поенкаре је то јасно истакао 1922. године рекавши да француска влада неће предузети ништа што би могло да доведе до „слабљења немачке одговорности".[31]

До сазревања идеје о збирци докумената под покровитељством државе није дошло, па је ратни ветеран и еминентни историчар Пјер Ренувен је преузео на себе одговрност да објави једну студију о узроцима који су довели до избијања Првог светског рата. Студија је била заснована на архивским документатима и до данас се сматра једном од најверодостојиних студија о Јулској кризи. Објављена је 1925. године под називом *Les Origines immédiates de la guerre, 28 juin–4août 1914*.[32] Ренувенова студија је оставила снажан утисак на читаву европску јавност и подстакла француску владу да најзад покрене пројекат о публиковању државних докумената. Комисију за публикацију француских докумената основао је 1928. године Аристид Бријан. Симболично Француска је са овим пројектом опточела у години

[30] J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 26.

[31] Isto, 26–27.

[32] P. Renouvin, *Les origines immédiates de la guerre, 28 juin–4 août 1914*, Paris 1927².

када је Немачка завршила са штампањем последњег тома *Die Grosse Politik*. Први том *Documents Diplomatiques Français 1871–1914* појавио се 1929. године. Том који је садржао докумената о Јулској кризи објављен је тек 1936. године, исувише касно да остави јачи утисак на европску јавност или унесе преокрет у полемику о одговорности. Последњи од укупно 32 тома појавио се тек након Другог светског рата, 1958. године.[33]

Осим објављивања студија и збирки докумената током 30-их година установљена је нова форма дебатовања између француских и немачких историчара – јавна дискусија. Прва таква дискусија одржана је у Паризу 1935. године. Упркос бројним неслагањима две делагације су на крају дебате објавиле заједнички текст са закључцима који су постигнути током осмодневног заседања. Међутим, услед опструкција од стране нацистичких власти објављени текст није оставио јачи утисак у јавности. Такође, нацистичке власти су спречиле даљи наставак дијалога у овом облику. Но, тема о одговорности за почетак рата 1914. године није изгубила на акутелности ни након Другог светског рата. Са искуством још једног светског рата још контроверзнијег од претходног, учесници дебате добили су нов материјал за поређење. Године 1951. године одржана је нова јавна дискусија француских и немачких историчара предвођених Пјером Ренувеном и Герхардом Ритером. Две делегације су дошле до закључка да „документи не пружају доказ да су иједна влада и иједан народ вољно радили на избијању рата 1914. године“, за разлику од Другог светског рата који јесте био „припреман, планиран и свесно пуштен с ланца“.[34] Овај закључак је суштински могао значити крај три деценије дуге дебате, као и велики искорак у правцу француско-немачког помирења. Ипак, то није био случај, јер је овај компромисни закључак у наредној деценији анулиран студијом Фрица Фишера о искључивој одговорности Немачке, која је према његовом мишљењу свесно радила да изазивању рата 1914. године. Фишерова студија *Griff nach der Weltmacht* из 1961. године, поделила је историографију и светску јавност на оне који подржавају и оне који оспоравају Фишерове тезе.[35]

Дебата о питању одговорности за почетак Првог светског рата није заобишла ни новостворену совјетску државу. Совјетске власти, које су на власт дошле револуционарним превратом, имале су идеолошке разлоге да на сваки могући начин дискредитују политику царске Русију, а најбољи начин за то водио је преко њене предратне „буржоаске“ савезнице Француске. Унижавањем претходног режима, совјетске власти су хтеле да изграде легитимитет својој власти, али и да се ослободе плаћања великих предратних и ратних кредита које је царска Русија узимала од Француске. Совјетски

[33] А. Момбауер, *нав. дело*, 58-59; J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 26.

[34] J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 28; А. Момбауер, *нав. дело*, 104–105.

[35] J.-B. Duroselle, *nav. delo*, 28.

ревизионисти су здушно прихватили све теорије о кривици царске Русије за избијање рата. Од свих теорија она о заједничкој кривици Поенкареа и Извољског била им је најпријемчивија. У доказивању истинитости ове теорије важну ставку представљала је француско-руска политика на Балкану пре 1914. године.[36] Међутим, антифранцуска активност совјетских ревизиониста утихнула је након 1922–1924. године када је Француска *de jure* признала легитимитет бољшевичкој власти у Русији. Француска је овај потез предузела ради олакшаног увоза сировина као што су петролеј и житарице које су традиционално увожене из Русије, али несумњиво да је питање предратних дугова играло важну улогу у одлуци Париза да поправи односе са Москвом. Иако су фабриковали отпужбе против Француске и Поенкареа, услед спољнополитичке изолованости совјетске власти су раширених руку дочекале признање Француске. Суштински, Совјети су се надали да ће наставити са финансијским аранжманима Романових, односно да ће под повољним условима добијати кредите и зајмове. Представници совјетских власти су 1925. године у Паризу иницирали преговоре са француским банакама о једном великом зајму. Банке су уз подршку државе као услов за добијање кредита поставиле исплату претходног дуга, совјетски делегати су то одбили, а даље преговоре прекинуо је Поенкаре који се као председник владе поново вратио на власт 1926. године. Преговори око отплате дуга су на кратко су били настављени 1933. године, али и тада без икаквог успеха.[37]

Дебата о одговорности за почетак рата 1914. године није заобишла ни Балкан и балканске државе. Будући да је рат почео на Балкану, нападом Аустроугарске на Србију, природно је било очекивати да ће Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца показати највеће интересовање за покренута питања о одговорности. Следећи пример великих сила Србија је у августу 1914. године објавила једну збирку дипломатских докумената тзв. Плаву књигу (*Дипломатска преписка о српско-аустроугарском сукобу*) као доказ њене неумешаности у атентат у Сарајеву и потоњу кризу која је довела до рата. Наредне 1915. године, такође у Нишу објављена је још једна збирка докумената под називом *Српско-аустријски и европски рат: дипломатски и други документи*.[38] Након рата се даље од ове две збирке докумената није отишло. Попут француских, ни власти нове југословенске државе нису испрва придавале велики значај дебатовању, више су биле заокупљене консолидацијом државе и њеним унутрашњим проблемима. Српски државници, првенствено они попут Николе Пашића који су задржали власт и утицај и у оквиру нове државне заједнице сматрали су да страдање и голгота кроз коју је Србија прошла током Првог светског рата говоре више од било каквих студија и збирки докумената.

[36] J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 194.

[37] СКГ, књ. XIII, св. 7, „Политички преглед“, 1. децембар 1924, 549–552.

[38] М. Бјелајац, *нав. дело*, 120.

Такође, сасвим је извесно да су политички кругови у Србији избегавали да отворе пандорину кутију о победницима и пораженима пред другим двема чланицама државне заједнице које су у нову државу ушле из расформиране аустроугарске монархије. Међутим, као у Француској ни у Краљевини СХС нису сви сматрали да је покренуто питање о одговорности ирелевантно.[39]

Нарочито интересовање за ову тематику показивао је бивши начелник политичког одељења Министарства иностраних дела и посланик Србије у Аустроугарској у тренутку избијања рата Јован Јовановић Пижон. Услед политичког размимоилажења са Пашићем око концепта уједињења, Пашић је пензионисао Јовановића 1918. године. Он се након рата посветио страначкој политици у оквиру Земљорадничке стране, али ни тада као пензионисани дипломата није запоставио писање о дневнополитичким догађајима у дневним новинама, недељницима и ревијама.[40] Под псеудонимом *Иностранu* наставио је да пише и у новој серији *Српског књижевног гласника* покренутој 1921. године. У оквиру старе рубрике „Политички преглед“ Први светски рат је био честа Јовановићева тема. У том контексту Јовановић је и помно пратио послератну каријеру Ремона Поенкареа коме није био посебно наклоњен.

Вест да је Поенкаре изгубио власт 1924. године Јовановић је оценио као „радосну“ јер је са „крајем“ Поенкареове политичке каријере „отишао последњи човек са Париске Конференције мира“. Светска политика је од 1919. године прошла кроз велике промене, коментарисао је Јовановић, а Поенкаре је у свим тим променама остао непромењен. Док је свет умирао од глади, дотле је Поенкаре у својим говорима широм Француске и даље понављао своје прве речи из 1919. године „правда“ и „цивилизација“.[41] Време демагогије, оценио је Јовановић, одавно је прошло. Свакако, коментаришући Поенкареа Јовановић је несумњиво имао на уму Николу Пашића. Њихову политику је тумачио на исти начин – превазиђеном. За њега је „поенкаризам“ у Француској био пандан ономе што су Пашићеви политички противници у Србији и Краљевини СХС називали „пашићизмом“.[42]

---

[39] Иницијатива за прикупљање и објављивање српских дипломатских докумената покренута је 1927. али без знања шире јавности. Иницијативу је покренуо Војислав Јовановић Марамбо, а заједно са њим у подухват су се укључили Слободан Јовановић и Јован Јовановић Пижон. Слободан Јовановић је изнео идеју која је прихваћена да са публиковањем докумената треба почети од 1903., али због ратног уништења и заплене постојале су велике празнине у архивској грађи. Радна група и Министарство су сматрали да посао селекције и приређивања докумената треба поверити историчару, те је 1930. за тај посао одређен Владимир Ћоровић. Међутим, посао је текао споро. Прва књига се појавила тек 1936. и није стигла до шире јавности, јер је тадашњи председник владе Милан Стојадиновић сматрао да не треба кварити односе са Немачком (М. Бјелајац, *нав. дело*, 122).

[40] Н. П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије 1913–1918*., Београд 2011, 292–335.

[41] СКГ, књ. XII, св. 3, „Политички преглед“, 1 јун 1924, 222–225; К. Сфорца, *нав. дело*, 183.

[42] Н. П. Габрић, *нав. дело*, 336–337.

Као што је подстицао на супростављање Пашићу и његовој политици Јовановић је на исти начин настојао да заинтересује научне кругове и ширу јавност да се активније укључе у расправу о одговорности. Средином 20-их година када је дебата била на врхунцу Јовановић је у *Српском књиженом гласинику* изражавао стрепњу да уколико се југословенска, пре свега српска, јавност не укључи активније, читав проблем ће по „нас добити трагичну форму". До овог закључка Јовановић је дошао посматрајући активност европских ревизиониста, пре свега немачких који су се упињали да докажу да је Србија знала, заједно са Русијом за припрему Видовданског атентата. На темељу ове тврдње ревизионистички кругови у Немачкој су истицали да Србија и Русија сносе велики део кривице за избијање рата.[43]

Као део дипломатског кора предратне Србије, Јовановић је засигурно осећао велику одговорност да јавности пружи своје виђење догађаја који су претходили рату 1914. године. Из тог разлога је почев од августа 1926. године у два наставка у *Српском књижевном гласнику* на основу докумената и личних сећања изложио своје виђење ситуације пред атентат у Сарајеву. Са посебном пажњом је изнео детаље разговора са грофом Билинским од 5. јуна 1914. године када га је упозорио да Аустроугарска не предузима војне маневре у Босни који се од стране српског становништва могу протумачити као „акт изазивања" јер се одржавају „баш на Видов-дан, који ће бити по први пут у Српству свечано и радосно прослављен". Јовановић је још упозорио министра финансија да се као одговор на провокацију и присуство престолонаследника у Сарајеву „међу војницима Србима може наћи неко ко може у свом оружју имати не ђорак него оштар метак и пушка се може лако окинути, па погодити кога не треба". Но, гроф Билински није ове Јовановићеве савете узео за озбиљно и одговорио му „да ће се првобитни програм извести до краја, да се ништа неће променити".[44] Међутим, колико је мало пажње гроф Билински поклонио упозорењу српског посланика, толико су Јовановићеве речи остале без много одјека у Југославији. И сам Јовановић је у више наврата истицао да би се његове речи схватиле озбиљно потребно је да југословенска држава пође примером Велике Британије и Сједињених америчких држава и активно се укључи у расправу. Но, сви апели Јовановића били су узалудни. Уместо дебати о узроцима за избијање рата, нова југословенска држава је већу пажњу посвећивала Јадранском и другим питањима унутрашње политике. При таквој незаинтереованости Југославија не треба се изненади уколико та иста светска јавност донесе пресуду да је „Србија проузроковач светског рата", упозоравао је Јовановић. Таква пресуда је не би жигосала само као кривца, већ Краљевина СХС може бити

[43] СКГ, књ. XIV, св. 8, Политички преглед (Одговорност за светски рат), 16. април 1925, 629–632.

[44] СКГ, књ. XVIII, св. 8, *Пред Сарајевски антетнат* (I), 16 август 1926, 583–589; СКГ, књ. XIX, св. 1, *Пред Сарајевски антетнат* (II), 1. септембар 1926, 33–46.

изопштена од стране свих држава, и може остати без ратне одштете коју је добила на име ратног страдања Србије.[45]

Распиривању сумње и ојачавању теза против Србије у великој мери допринела је активност бившег српског посланика у Берлину Милоша Богићевића. Његова блиска сарадња са немачком тајном службом била је примећена много пре почетка рата, док је радио као нижи дипломатски службеник Министарства иностраних дела. Докази су се током година гомилали, до 1915. године, када је Богићевић, тада посланик у Каиру, самовољно напустио службу и са немачким пасошем отпутовао у неутралну Швајцарску. Након овог инцидента отпуштен је из државне службе. Сели се у Немачку и ту започиње своју анитиспрску активност на чему је истрајно радио као политички емигрант до смрти 1938. године. У међуратном периоду својим именом и функцијом коју је пре рата обављао за Србију свесрдно се ставио у службу немачких ревизионистичких теза.[46]

На штетну активност Милоша Богићевића и потребу већег ангажовања државе у дебати о кривици за избијање рата безуспешно је указивао и Милош Црњански, док је од 1926–1929. године у својству аташеа за штампу радио при југословенском посланству у Немачкој. Међутим, његов тадашњи надређени Живојин Балугџић није узимао за озбиљно његове примедбе. Црњански је истицао да је Балугџић више бринуо о прикупљању доказа против краља и одјеку одређених догађаја у Југославији, а њему је говорио да не брине о Богићевићевој делатности, фалсификовању докумената и дебати о одговорности за почетак рата јер „ми имамо Ситона Вотсона за то“.[47]

На потребу активнијег укључивања југословенских интелектуалних кругова у распламсалу расправу о одговорности и кривици која се водила широм света указивао је и уредник листа *Нова Европа* Милан Ћурчин. Попут Јовановића и он је током 20-их година у више наврата скретао пажњу властима да је неопходно да конкретним потезима као што су аргументоване студије, збирке докумената одговоре на оптужбе о одговорнсоти Србије. Упозоравао је власти да непормишљеним изјавама или ћутањем само још више побуђују сумњу ревизиониста и утврђују их у уверењу да је Србија одговорна најмање за атентат у Сарајеву, а можда и за сам рат. Пашић се о овом питању огласио непосредно пред смрт 1926. године. Његово саопштење било је објављено у *Новој Европи*, Ћурчин је истакао да је задовољан њиме, али да једно саопштење тешко да може преокренути читав ток дебате.[48]

---

[45] СКГ, књ. XIV, св. 5, Политички преглед (Одговорност за светски рат), 1. март 1925, 389–392.

[46] М. Бјелајац, *нав. дело,* 111–113.

[47] Исто, 116–117.

[48] *Nova Evropa*, knj. XIII, br. 9, „G. Pašić i Sarajevski atentat“, „O odgovornosti za svetski rat“, 11. maj 1926, 269–273.

У овоме је Милан Ћурчин био у праву, најбољи доказ за то је случај Ремона Поенкареа. За разлику од Пашића и југословенских власти Поенкаре је посларатне године провео у доказивању да није одговоран за избијање рата. Публиковао је студије, држао говоре, објавио своја сећања под називом „У служби државе“.[49] Његова порука била је јасна, све је радио за добробит државе и својих сународника.[50] До данас, чак ни након новог таласа ревизионизма, нису нађени докази да је током боравка у Петрограду јула 1914. године предузео ишта више од учвршћења француско-руских односа.[51] Теорија о постојању Поенкаре–Извољски завере за оне иоле упућеније у њихове односе сматрана је без основа је јер је било опште познато да један другог нису подносили и да су били готово у непрекидном сукобу по свим питањима. Поенкаре није веровао Извољском, сматрао је да је он човек са „макијавелистичким карактером”, спреман на све.[52]

Захваљујући неуверљивим доказима Поенкареу је пошло за руком да још за живота обезвреди све оптужбе против себе, ипак историчари попут Џона Кајгера сматрају да је упркос свему што је учинио да се оправда нешто од те „прљавштине“ остало на његовом имену и до данас.[53] Када се из данашње перспективе посматра личност Ремона Поенкареа поменути Кајгер склон је закључку да је у извесном смислу Поенкаре био „жртва властитог успеха“ јер се у доба мира неуморно припремао за сваку евентуалност и ра-

---

[49] Иако нису били претерано заинтересовани да се укључе у дебату о одговорности, интелектуални кругови у Краљевини СХС су са великом пажњом пратили послератну политичку активност Ремона Поенкареа. За разлику од Јовановића, већи део српске и југословенске јавности био је наклоњен Поенкареу. Српски интелектуалци нису заборавили да их је Поенкаре подржавао у идеји уједињења у заједничку државу са јужнословенским становништвом Хабзбуршке монархије. За разлику од њега Клемансо је био противник те идеје, и од свих фрацуских државника најдуже се противио распаду Аустроугарске.

[50] Само током 1921. Поенкре је одржао шест јавних дискусија у којима је говорио о својој улози у догађајима који су довели до избијања рата . Исте године те говоре је публиковао у засебној студији под називом *Les origines de la guerre*. Делове ове студије нарочито оне који су се односили на Балкан, превео је и публиковао лист *Нови живот* (*Нови живот*, „Поенкаре о узроцима рата“, књ. VI, св. 12, 1. октобар 1921).

[51] J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 167.

[52] J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, London 1983, 96–102.

[53] Италијански историчар Луиђи Албертини је своје дело о узроцима Првог светског рата писао четрдесет година од избијања рата 1914., али је ипак, под јаким утиском дебате и контроверзи, био врло ненаклоњен Поенкареу на кога је пребацивао велики део одговорности за избијање рата. За разлику од Поенкареа био је врло благонаклон према Рене Вивијанију, кога је сматрао великим борцем за мир и јединим иоле способним да својом прибраношћу спречи рат. Теза о Вивијанију је потпуно неутемељена јер је он био познат као човек слабих нерава и склон хистерији. Неспреман да се носи са тежином обавеза већ 26. августа је одступио са места министра спољних послова. Десет година касније 1925. преминуо је од последица нервног растројства, како је гласила званична дијагноза (L. Albertini, *The origins of the War of 1914*, Volume 1–3, London 1952–1957).

дио на јачању националног јединства. Када је рат постао стварност, критичари нису могли „њему, човеку рођеном у Лорени да опросте овај случајан след догађаја“.[54]

Извори и литература

Albertini, Luigi 1952–1957. *The origins of the War of 1914*. Volume 1–3, trasn. and ed. by Isabella M. Massey. London: Oxford University Press.

Бјелајац, Миле, 2014. *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар „Одбрана“.

Габрић, Ненад П. 2011. *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије 1913–1918*. Београд: Завод за уџбенике.

Duroselle, Jean-Baptiste 1994. *La Grande Guerre des Français 1914–1918*. Paris: Librairie Académique Perrin.

Isaac, Jules 1933. *Un débat historique. Le problème des Origines de la Guerre*. Paris: Les éditions Rieder.

Јанц, Оливер 2014.*'14. Велики рат*: Едиција Србија 1914–1918. Нови Сад-Београд: Прометеј-Радио-телевизија Србије.

Момбауер, Аника 2013. *Узроци Првог светског рата. Спорења и сагласности*, прев. Ксенија Тодоровић. Београд: Clio.

Keiger, John F. V 1983. *France and the Origins of the First World War*. London and Basingstoke: The Macmillan Press LTD.

–. 1997. *Raymond Poincaré*. London: Cambridge University Press.

Јовановић, Јован 1924. Политички преглед (Француски избори). *Српски књижевни гласник*, књига XII, свеска 3, 222–225.

–. 1924. Политички преглед (Совјетска Русија и Европа). *Српски књижевни гласник*, књига XIII, свеска 7, 549–552.

–. 1925. Политички преглед (Одговорност за светски рат). *Српски књижевни гласник*, књ. XIII, св. 5, 389–392.

–. 1926. Пред Сарајевски атентат (I). *Српски књижевни гласник*. књ. XVIII, св. 8, 583–589.

–. 1926. Пред Сарајевски атентат (II). *Српски књижевни гласник*. књ. XIX, св. 1, 33–46.

–. 1927. Белешке. Српски књижњвни гласник. књ. XXI, св. 8, 637.

Нинчић, Момчило 1921 (вл. и дир). *Нови живот*. год. II, књ. VI–VII. Београд: Штампарија „Народна самоуправа“.

Poincaré, Raymond 1926–1933. *Au service de la France–Neuf années de souvenirs,* volumes I-X. Paris: Librarie Plon.

–. 1921. *Les origines de la guerre. Conférances prononcées à la „Société des Conférences“*. Paris: Plon-Nourrut et Cie.

[54] А. Момбауер, *нав. дело*, 83–84, 91; J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, 192.

Renouvin, Pierre 1927. *Les origines immédiates de la guerre, 28 juin–4 août 1914*, Paris: Alfred Costes.

Сфорца, Карло 1932. *Неимари савремене Европе*. прев. Илија Кецмановић. Загреб: Космос.

Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914, 1934. *Documents diplomatiques français (1871–1914),* tome XI, Paris: Imprimerie national.

Ćurčin, Milan 1926. G. Pašić i Sarajevski Antentat. О одговорности за Светски Рат. *Nova Evropa*. knj. XIII, br. 9, 269–273.

Biljana Stojić

RAYMOND POINCARÉ AND THE FIRST WORLD WAR

Summary

The paper analyses the role of Raymond Poincaré, one of the most important political figures of the French and European politics. He entered politics during the 1890's as a senator and Minister in several Governments, but he achieved the greatest political influence as Prime Minister (1912–1913) and President of the French Republic (1913–1920). He came to power with the ideas to reinforce France's foreign position in Europe through strengthening the Alliance with Russia and resolving all existing problems with Germany. This political program unexpectedly put him and France in the centre of the Balkans affairs. More than ever before, France was willing to share the responsibility to protect a general peace, and thus it engaged with the other Great Powers to solve Balkan problems. The same firm position was maintained by Poincaré in July 1914when he made a decision that France would not pull back and leave Russia to fight alone. The result of that was that on August 3rd the war declaration was presented to the French Prime Minister René Viviani by the German ambassador in Paris, Wilhelm von Schoen. The country was unprepared for the war, so President Poincaré, wishing to raise morale of the French people summoned the whole country to gather around the leadership and put aside disagreements and quarrels. This program, called *Union sacré,* was presented in the National Assembly on August 4th, and almost instantly Poincaré became the main symbol of that announced "holy unity". The beginning of the War was the zenith in the political achievement of Raymond Poincaré.

But, not long after the war had started in all European countries, the war opponents started to ask questions and analyzed the chain of events which led to the war. The main question was who was responsible for the outbreak of war. The figure of the French president later inspired various interpretations and conspiracy theories. Only a month later the biggest enemy of France Germany started to conspire against Poincaré and make accusations about his complicity in the outbreak of

the war. Almost immediately some of these theories were accepted by Poincaré's political adversaries in France and the myth about *Poincaré-la-guerre* and *Europe's gravedigger* started to spread all over Europe. After the war, theories against Poincaré not only ceased, but brought two new powers into the debate on responsibility: Soviet Russia and the United States of America. In the heat of the debate during the 1920's, each country took multiple measures to justify its role in the outbreak of the war. The same measures were taken by former ministers, diplomats, presidents. On behalf of his own justification, Poincaré held public speeches, printed studies and articles and, above all, published nine years of his memories under the title *Au service de la France*. With all these efforts, Poincaré managed to discredit accusations against him, but even today the name of Raymond Poincaré is referred to with a certain dose of doubtfulness and shadiness.

Keywords: war responsibility, debate, the First World War, France, Germany, Raymond Poincaré, Jovan Jovanović.

Михаел Антоловић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет
Сомбор, Србија

УДК 94(430)"1914/1918"
94:355.011(430)"1914/1918"
316.344.32(430)"1914/1918"

ИДЕЈЕ ИЗ 1914. – НЕМАЧКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И ЛЕГИТИМАЦИЈА РАТНИХ ЦИЉЕВА НЕМАЧКОГ РАЈХА

У раду се анализирају карактеристични ставови немачких интелектуалаца и њихова улога у легитимацији ратних циљева немачког Рајха након отпочињања сукоба 1914. године. Уобличена у виду „идеја из 1914." аргументација немачких интелектуалаца почивала је на одбацивању капитализма и либералне политичке идеологије и афирмацији конзервативних вредности као особених одлика историјског развоја Немачке.

Кључне речи: Први светски рат, Немачка, интелектуалци, „идеје из 1914."

У констелацији насталој избијањем рата почетком августа 1914. немачки државни и политички врх сматрао је да успостављање националног јединства представља темељни предуслов за остваривање немачких ратних циљева. Кајзер Вилхелм II наговестио је своја очекивања већ 1. августа 1914. у чувеном говору са балкона свога двора – изјавивши да „више не познаје партије и вероисповести" те „да смо данас сви немачка браћа", испољио је наду да ће у случају рата „наш добри немачки мач победоносно изаћи из ове тешке борбе".[1] У престоној беседи приликом отварања седнице Рајхстага 4. августа 1914. кајзер је устврдио да је Немачка приморана да се брани од савеза непријатељских сила како би „сачувала место на које нас је Бог поставио". Закључивши свој говор речима да „више не зна за партије већ само за Немце", он је позвао посланике позвао на национално јединство и превазилажење политичких и конфесионалних разлика.[2] Цареве речи наишле су на опште одобравање чланова Рајхстага док су истог дана, на поподневној седници, посланици Социјалдемократске партије гласали за предлог закона о ратним кредитима образлажући своју од-

[1] W. Bihl (Hrsg.), *Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges*, Darmstadt 1991, 49.

[2] *Verhandlungen des Reichstages. Stenographische Berichte*, Band 306: Von der Eröffnungssitzung am 4. August 1914 bis zur 34. Sitzung am 16. März 1916, Berlin 1916, 1–2.

луку неопходношћу одбране од „руског деспотизма“ и борбе за очување „културе и независности земље“.[3] На тај начин, пристајањем социјалдемократије уз ратни програм немачке владе, обустављени су политички и класни сукоби чиме је био успостављен „мир међу тврђавама“ (*Burgfrieden*), тј. национални консензус око вођења рата. Привремено морално-политичко јединство нације остварено ступањем Немачке у европски рат почетком августа 1914. било је праћено изливима патриотског заноса, еуфоричним расположењем и ратном хистеријом широких друштвених слојева (нарочито присутних међу грађанством), те колективном мобилизацијом широких слојева друштва ради одбране угрожене отаџбине. Ово „искуство из августа 1914.“ (*Augusterlebnis*) било је обележено раширеним уверењем у солидарност немачке нације која је у критичном тренутку успела да превазиђе постојеће друштвене сукобе и да у виду „националне заједнице“ (*Volksgemeinschaft*) поведе „одбрамбени рат“.[4] О преовлађујућем расположењу немачког грађанства током августовских дана 1914. сликовито сведочи суд историчара Фридриха Мајнекеа који је, усхићен због превладавања партијских и класних супротности и успостављања националног јединства, забележио да је то представљао „један од најлепших тренутака у (његовом) животу“.[5]

„Мобилизација за *тотални рат*“, својствена свим зараћеним странама, поред војне- и економске-, поседовала је и изражену политичку, идеолошку и културну димензију. У Немачкој је ово уједињавање свих националних снага имало за циљ легитимацију ратне политике државног врха и обезбеђивање широке друштвене подршке за прокламоване ратне циљеве.[6] У таквим околностима свој допринос оправдању „немачке ствари“ дали су готово сви најугледнији немачки интелектуалци – универзитетски професори, научници, као и уметници посве различитих политичких и поетичких схватања. У том смислу, карактеристичан је суд немачког медиевисте конзервативних погледа Георга фон Белова, изречен у јесен 1918. године. Сумирајући политичко држање припадника немачке академске елите током година светског рата, Белов је задовољно оценио да „добар ратоборни дух засигурно живи у широким круговима наших високошколских наставника, а такође и потпуно разумевање за оно што од нас Немаца захтева ратни и политички положај“.[7] Мислећи при томе на подршку војно-политичким циљевима немачког Рајха,

[3] Исто, 8–9.

[4] Упореди: D. Welch, „August 1914: Public Opinion and the Crisis“, In G. Martel (ed.), *A Companion to Europe 1900–1945*, Oxford 2006, 197–212, на овом месту 201–202.

[5] F. Meinecke, „Strassburg, Freiburg, Berlin (1901–1919)“, In F. Meinecke, *Werke*. Band VIII: *Autobiographische Schriften*, Stuttgart 1969, 222.

[6] J. Horne, „Introduction: mobilizing for 'total war', 1914–1918“, In J. Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, New York 1997, 1–17.

[7] G. von Below, „Die Stellung der Hochschullehrer zu den Kriegsfragen“, *Deutschlands Erneureung. Monatsschrift für das deutsche Volk*, Jg. II, H. 12 (1918), 812–824, на овом месту 813–814.

супротстављање споразумном миру те одбијање пацифизма, Белов је нарочито истакао држање немачких теолога и историчара сматрајући да је међу потоњима „у великој мери постигнуто немачко јединство“.[8] За разумевање става немачке интелектуалне елите током Првог светског рата од значаја је суд Белова да интелектуалци не могу да преузму политичко вођство али да је њихова обавеза да своје знање ставе у службу остварења националних циљева. У том смислу он је одрешито тврдио да „као што је задатак науке да тумачи смисао живота тако ће увек изнова академски свет добијати захтеве да са пуном озбиљношћу учествује у решавању патриотских задатака“.[9]

Немачки интелектуалци су и током предратног раздобља били присутни у јавном животу немачког Рајха износећи ставове о значајним друштвеним и политичким питањима.[10] Представљајући елиту „образованог грађанства“ (*Bildungsbürgertum*) они су, упркос постојању знатних разлика у политичким уверењима, били јединствени у оданости монархији и династији Хоенцолерна као и у ставу да Немачка као велика европска сила треба да обезбеди своје „место под сунцем“. Делећи идеје социјалног империјализма, милитаризма као и уверење о неизбежности скорог рата (*unvermeidliche Krieg*) које је у својим списима још 1912. образлагао генерал Фридрих фон Бернхарди, немачки интелектуалци разликовали су се по питању да ли предност треба дати вођењу „светске политике“, ширењу немачког утицаја на Балкан и Блиски исток, или пак изградњи „Средње Европе“ (*Mitteleuropa*) под немачким вођством.[11] Избијање рата условило је да интелектуалци, „водећи рат пером“, свој публицистичко-пропагандни рад у потпуности ставе у службу ратног напора немачког Рајха.[12] Преовлађујуће расположење међу немачким интелектулацима изразио је већ 2. августа 1914. угледни филозоф и теолог Ернст Трелч. У патриотском говору на скупу у Хајделбергу он је, имајући у виду постигнућа немачке културе, истакао да је наступио тренутак када „овај духовни развитак мора да се брани и потврди одлучним деловањем и

[8] Исто, 819.

[9] Исто, 824.

[10] О различитим дефиницијама интелектуалаца и „интелектуалној историји“ види: B. Janković (prir.), *Intelektualna historija*, Zagreb 2013, посебно 19–20.

[11] R. vom Bruch, „Deutschland und England. Heeres- oder Flottenverstärkung? Politische Publizistik deutscher Hochschullehrer 1911-1912“, *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 29 (1981), 7–35; R. vom Bruch, “Krieg und Frieden. Zur Frage der Militarisierung deutscher Hochschullehrer und Universitäten im späten Kaiserreich“, In J. Dülffer und K. Holl, *Bereit zum Krieg. Kriegsmentalität im wilhelminischen Deutschland 1890–1914. Beiträge zur historischen Friedensforschung*, Göttingen 1986, 74-98.

[12] S. Bruendel, „Die Geburt der 'Volksgemeinschaft' aus dem 'Geist von 1914'. Entstehung und Wandel eines 'sozialistischen' Gesellschaftsentwurfs“, In *Wirkungen und Wahrnehmungen des Ersten Weltkrieges*, hrsg. von K. Große Kracht und V. Ziegeldorf, *Historisches Forum*, 3 (2004), 29-60, на овом месту 32.

употребом живота“. Сматрајући да су тиме наступили „истински велики моменти“, он је упозорио да „сву духовну културу и сав материјални напредак угрожава мрачно подземље људских глупости и страсти, сложених сукоба интереса тешких за посредовање, животињско-анимално дивљаштво“.[13] Рат који је управо започињао представљао је за Трелча „трећи шлески рат“ у коме немачки народ мора да се „брани од света“, првенствено од напада удруженог „словенства и Француза“.[14] У таквим околностима рат је представљао једину могућност и Трелч је позвао немачке научнике и уметнике да својим речима оснаже „одважност и одлучност“ нације.[15]

Огромна већина немачких интелектуалаца делила је Трелчове ставове те је избијање рата послужило као катализатор конзервативног система вредности на коме су они темељили своју аргументацију. Оснажен израженим националистичким набојем, он је доживео своју кулминацију у чувеним „идејама из 1914.“.[16] Доцније веома одомаћен у немачкој јавности, овај појам први је употребио шведски конзервативни теоретичар државе Рудолф Кјелен са намером да истакне антитезу између револуционарне Француске и самосвојног немачког државног и националног искуства.[17] Модерном класно устројеном друштву и либералној идеологији он је супротстављао органски засновану националну заједницу и политички конзервативизам. На трагу Кјеленових схватања, економиста и социолог Јохан Пленге, професор универзитета у Минстеру, одбацивао је тековине Француске револуције из 1789, сматрајући да идеје слободе и самоопредељења у народној држави представљају израз пуке воље мноштва атомизованих појединаца.[18] Одатле је „деструктивном ослобођењу“ које је донела Француска револуција, супротстављао „немачку револуцију из 1914. године“ која је означила „изградњу и консолидацију свих снага државе“ и победу „немачке идеје организације“. Пленге је почетак светског рата сматрао тренутком рађања нове немачке државе и обнове немачког духа – „духа уједињавања свих привредних и свих државних снага у нову целину у којој сви живе са подједнаким уделом“. Предвиђајући „банкрот испразног индивидуализма“, он је

[13] E. Troeltsch, *Nach Erklärung der Mobilmachung. Rede gehalten bei der von Stadt und Universität einberufenen vaterländischen Versammlung am 2. August 1914*, Heidelberg 1914, 4.

[14] Исто, 5.

[15] Исто, 7.

[16] W. J. Mommsen, „The spirit of 1914 and the ideology of a German 'Sonderweg'“, in: W. J. Mommsen, *Imperial Germany 1867–1918. Politics, Culture and Society in an Authoritarian State*, London 1995, 205–216; J. Verhey, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge 2000.

[17] R. Kjellén, *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig 1915.

[18] J. Plenge, *1789 und 1914: Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*, Berlin 1916.

тврдио да је индивидуализам изгубио свој светскоисторијски смисао будући да „душа енглеске слободе умире зато што овај исувише индивидуалистички појам слободе не може да очува државу“.[19]

Грубо кршење међународног права уласком немачких трупа у Белгију, које је имало за последицу „готово потпуну моралну катастрофу“ Немачке у светској јавности, пружило је нарочит подстрек поистовећивању немачких интелектуалаца са интересима угрожене нације. У ситуацији готово унисоне осуде немачке политике,[20] „немачки мандарини“ – припадници универзитетског сталежа, прихватали су одбрану моралног ауторитета отаџбине као свој најпречи задатак те је већ 4. октобра 1914. уследио *Позив културном свету!*. Проглас је саставио угледни класични филолог Улрих фон Вилламовиц-Мелендорф а потписала су га 93 истакнута представника немачког научног и културног живота (међу њима и физичари Макс Планк и Вилхелм Рентген, биолог Ернст Хекел, астроном Вилхелм Ферстер, филозоф Вилхелм Винделбанд, психолог Вилхелм Вунт). Осим порицања одговорности Немачке за покретање рата, у прогласу су одбачене и оптужбе о кршењу међународног права нарушавањем неутралности Белгије, нехуманим поступањем према грађанима Белгије и разарањем града Ливена. Истакавши да „на Истоку земљу натапа крв жена и деце које су погубиле руске хорде а на Западу дум-дум меци кидају груди наших војника“, потписници прогласа одбацили су право онима који „у савезништву са Русима и Србима нуде свету срамни спектакл подстичући Монголе и Црнце против беле расе“ да се представљају „као заштитници цивилизације“. Наглашавајући да су „немачка војска и немачки народ једно“ те да би „без немачког милитаризма немачка култура већ била збрисана са лица земље“, они су управо милитаризам проглашавали неопходним за очување високих остварења немачке културе.[21] Недуго потом, уследила је *Изјава високошколских наставника немачког рајха* коју је својим потписима подржало више од 3000 професора.[22] Иступајући против пропагандних настојања првенствено својих британских колега, немачки професори одбили су раздвајање немачке науке од „пруског

[19] Исто, 9–20.

[20] Види: *Why we are at war. Great Britain's case by Members of the Oxford Faculty of Modern History*, Oxford 1914.

[21] Види: R. vom Bruch und B. Hofmeister (Hrsg.), *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*, Bd. 8: *Kaiserreich und Erster Weltkrieg 1871-1918*, Stuttgart 2002², 366-369; J. von Ungern-Sternberg und W. von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf „An die Kulturwelt!“. Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. Mit einer Dokumentation*, Stuttgart 1996; B. vom Brocke, „‚Wissenschaft und Militarisumus': Der Aufruf der 93 an die Kulturwelt!' und der Zusammenbruch der internationalen Gelehrtenrepublik im Ersten Weltkrieg“, In W. M. Calder III, H. Flashar und Th. Lindken (Hrsg.), *Wilamowitz nach 50 Jahren*, Darmstadt 1985, 649–719; K. Schwabe, *Wissenschaft und Kriegsmoral. Die deutschen Hochschullehrer und die politischen Grundfragen des Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1969, 21–45.

[22] *Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches*, Berlin den 23. Oktober 1914.

милитаризма“. Тврдећи да у „немачкој војсци нема духа другачијег од онога у немачком народу јер су они једно“ немачки професори су недвосмислено исказали уверење да „спасење читаве европске културе зависи од победе коју ће извојевати немачки ‘милитаризам’, дисциплина, верност, пожртвовање мирољубивог, слободног немачког народа“.[23]

Из визуре немачких интелектуалаца рат је, осим одбране отаџбине од непријатељских сила Антанте, представљао и „поновно рођење“ изнова уједињене нације. Управо одатле проистицао је и наводни виши смисао рата будући да је он перципиран као борби за очување вредности немачке културе, особеног државног уређења и свеукупног начина живота угрожених, како се по широко распрострањеном мнењу веровало, од стране материјалистичке цивилизације Велике Британије и Француске као и варварства „азијатског руског царства“. Из перспективе немачке интелектуалне елите, суштина рата била је представљена у борби за очување *културе* (схваћене као сублимација највиших вредност читавог човечанства) чији је носилац била Немачка насупрот ограничењима материјалистичке цивилизације, утилитаристичког индивидуализма и хедонистичког егоизма западноевропских земаља. Одушевљење ратом било је праћено схватањем рата као својеврсног чистилишта које ће учинити крај малограђанском филистарском животу и изнова оснажити органске везе унутар заједнице утемељене на традиционалним вредностима – несебичности, храбрости, добровољном жртвовању и скромности. Рат је одатле доживљаван и као потенцијална „катарза“ која нацији пружа прилику да превазиђе класне поделе и да се изнова уједини у хармоничну „органску заједницу“. Истовремено, надовезујући се на идеје тзв. „културног песимизма“ са прелома столећа, постојало је раширено уверење да рат пружа могућност проналажења аутентичног „херојског живота“, насупрот засићености коју је пружала сигурност (мало)грађанске егзистенције.[24]

Избијање рата остварило је од раније раширене колективне фобије о „заокруживању“ и „искључењу“ Немачке од стране непријатељских сила. Ово је прегнантно изразио историчар Херман Рајнке-Блох, ректор универзитета у Ростоку у слављеничком говору одржаном почетком 1915. године. Стављајући „немачки дух из 1914.“ у контекст немачке „духовне историје“, он је истакао да су и немачки католици и протестанти уједињени у одбрани отаџбине, уствrдивши да „свет свуда около стоји против нас са оружјем пун жеље да уништи Немачку и да наше новоуспостављено царство збри-

[23] Исто.

[24] Види: W. J. Mommsen, „Einleitung: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg“. In W. J. Mommsen und E. Müller-Luckner (hrsg.), *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*, München 1996, 1–15; A. Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Beograd 1983, 46-56.

ше из броја сила овога света“.[25] Истовремено, Вернер Зомбарт, социолог и економиста, у својим „патриотским размишљања“ под карактеристичним називом *Трговци и јунаци*, сагледавао је рат као борбу два међусобно искључива начела – трговачког принципа и принципа јунаштва, супротстављајући херојство немачког народа „шиљарџијском духу“ Британаца.[26] Истичући да је „немачки дух“ унисоно одбијао просветитељске идеје 18. века засноване на утилитаризму и прагматизму, Зомбарт је тврдио да је суштина немачког националног бића садржана у његовом јунаштву. Сматрајући да су врлине јунака садржане у „пожртвованости, верности, безазлености, самопоштовању, храбрости, побожности, послушности, доброти“ те да рат погодује њиховом потпуном развоју, Зомбарт је закључивао да „бити Немац значи бити јунак“.[27] Одбацивши британско „механички уређено“ капиталистичко друштво бременито класним конфликтима и које се руководи егоизмом појединаца, Зомбарт је особености „немачке државне идеје“ проналазио у органској заједници „у којој све снаге, сви органи, сви чланови државе остају у међусобном хармоничном односу“.[28] Стога је он устајао у одбрану милитаризма као израза јуначког принципа неопходног за очување немачке државне идеје у борби против „комерцијализма“ тј. „шиљарџијског посматрања света“. Готово истоветне идеје делила је и Маријана Вебер, активисткиња за права жена. Тврдећи да је „наша крв узаврела од још никада познате посвећене љубави према свим друговима који имају исту судбину, повезаним заједничком несрећом и дужношћу“, учена супруга Макса Вебера истицала је „да смо у осећању џиновског светско-историјског догађаја који ће одредити судбину за векове, осећали да смо сједињени у ‘народ’, у никада доживљену телесност (*Leibhaftigkeit*), у живи организам у коме је сваки члан био повезан истом снажном љубави према отаџбини и истом људском судбином и задацима у часу несреће“.[29]

Немачки филозоф Рудолф Ојкен, овенчан Нобеловом наградом за књижевност 1908. године, у памфлету под називом *Обичајне снаге рата* истицао је да немачки народ води праведан рат за своје самоодржање и очување „својих најсветијих добара“.[30] Тврдећи да је реч о „светом рату“ који ће омогућити моралну обнову, Ојкен је указивао на идеју дужности и реда која захтева подређивање појединачних потреба интересу угрожене целине – немачке нације. Ојкен је сматрао да је рат условио нестанак „ситних его-

[25] H. Reincke-Bloch, *Fichte und der deutsche Geist von 1914*, Rostock 1915, 5.

[26] W. Sombart, *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*, München/Leipzig 1915.

[27] Исто, 57, 64–65.

[28] Исто, 80–81.

[29] M. Weber, “Der Krieg als ethisches Problem,” In Marianne Weber, *Frauenfragen und Frauengedanken. Gesammelte Aufsätze*, Tübingen 1919, 157–178, на овом месту 158.

[30] R. Eucken, *Die sittlichen Kräfte der Krieges*, Leipzig 1914, 3.

изама“, превазилажење политичких, верских и социјалних подела и остварење идеала националне заједнице. На тај начин, рат је „ослободио моралне снаге“ подаривши животу „у жртвама и невољама неизрециву величину и посвету“.[31] Идеју о сакралном карактеру рата доследно је заступао и филозоф Макс Шелер тврдећи да је рат означио „заједничку судбину“ свих појединаца изнова успоставивши покидане везе између „појединца, народа, нације, света и Бога“.[32] Одбацивши „интернационалистичку“ (британско-француску) филозофију прагматизма и позитивизма која настоји да „укине националне осећаје и националне државе“, он је наглашавао да је „духовна култура ... лична, индивидуална и национална“. Одатле је он одбацивао и идеју напретка као непримерену „сфери правих културних вредности“ које представљају „стваралачки израз националног духа“. Доказујући да ратови имају изразито благотворан утицај на културно стваралаштво зато што омогућавају „постојећим талентима да изнова зароне у стваралачка изворишта националног и личног духа“, Шелер је тврдио да се на тај начин развија свест о „дубокој вези прошлости“ са државним животом и уметношћу.[33] Осим што је рат омогућио поновни „немачки успон“, Шелер је доказивао да он пружа прилику за „искуство апсолута“ и „превладавање индивидуалистичког рационализма просветитељства“. Ово посебно, будући да је одбацивање рационализма сматрао „најтемељнијим предусловом за свако дубље разумевање духовних вредности државе и права, поезије и религије“.[34] При томе, он је наглашавао оправданост рата и његов свети карактер зато што је то „рат за хегемонију у Европи“ између сила које заступају „велике, историјски утемељене културне идеје“, истичући да Немачка води „одбрамбени рат за своју егзистенцију, независност и слободу“.[35]

Биолог Ернст Хекел је већ средином августа 1914, „са срцем које крвари и под притиском осећања своје патриотске дужности“, истицао светске размере ратног сукоба који је отпочињао у Европи упозоравајући да би он могао да уништи читаву људску културу стварану током претходних миленијума историјског развоја.[36] Главним кривцем за „беспримерно крвопролиће“ сматрао је „перфидни Албион“ тј. Велику Британију која је, руководећи се „бруталним националним егоизмом“, учинила да рат у Европи поприми светске размере.[37] У својим публицистичким списима Хекел је ис-

[31] Исто, 6, 8.

[32] M. Scheler, *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*, Leipzig 1915, 2.

[33] Исто, 61–64.

[34] Исто, 65.

[35] Исто, 169, 220.

[36] E. Haeckel, *Englands Blutschuld am Weltkriege*, Eisenach 1914, 3, 12.

[37] Исто, 8.

тупао са социјалдарвинистичког становишта тврдећи да се, аналогно природном свету, „напредак у животу раса и нација, већих и мањих друштвених целина“ остварује посредством универзалног закона „борбе за опстанак“ тј. „конкурентске борбе за обезбеђивање неопходних егзистенцијалних услова“.[38] Надовезујући се на максиму античког филозофа Хераклита да је „рат отац свих ствари“, Хекел је доказивао да Немачка води праведну борбу за свој опстанак у рату који су јој наметнула „три пљачкаша“ настојећи да је униште.[39] Слично Хекелу, просуђивао је и Улрих фон Виламовиц-Мелендорф сматрајући да је Велика Британија, својом „завишћу и лицемерјем ... призвала овај рат из пакла“. Тврдећи да се Немачка бори за очување своје слободе он је истицао да су мирнодопске „духовне и обичајне снаге ... истоветне са онима које се сада доказују у победоносном ходу наше војске“. При томе, Нестор немачке класичне филологије, имао је у виду првенствено „својевољно потчињавање појединачног целини“ тј. спремност немачких грађана да своје појединачне интересе у потпуности подреде захтевима које намеће одбрана угрожене отаџбине.[40] Сматрајући да се код противника Немачке одвија незадрживи процес растакања друштва, он је указивао на нарочите врлине немачке војске која представља „живо тело“ и чији је сваки припадник свестан да „спас целине зависи од његове храбрости и верности“.[41]

Опште место у обрађањима немачких интелектуалаца представљао је и суд да је у току „рат на живот и смрт“ за „бити или не бити“ немачке нације. Тако је историчар Фридрих Мајнеке сматрао да „дубоко укорењена мржња и пакост суседа“ представљају узрок рата који је Немачка приморана да води. При томе, Мајнеке је делио раширено уверење да ће рат да постане „велика ватра прочишћења за Немачку“ и да ће након рата да наступи „племенитији, слободнији и чистији национални живот“. Сматрајући Енглеску „друмским разбојником“ који не може да угрози „срж нашег националног постојања“, Мајнеке је истицао да је „наша народна заједница бесмртна а слава бораца који су пали за отаџбину ће оне који су остали код куће и оне који су се вратили да подстакне да свој читав живот и све своје снаге посвете унутрашњој срећи и страствено љубљеној отаџбини. Сада ми сви хоћемо читавом душом да ступимо на наше дужности. И тек сада стварно!“.[42] Током јесени 1914. Мајнеке је тврдио да рат представља континуитет „немачког успона“ – „врхунац једног дуго припреманог покрета и развитак већ постојећих, по-

[38] E. Haeckel, „Weltkrieg und Naturgeschichte“, In G. Gellert (hrsg.), *Das Eiserne Buch*, Hamburg 1915, 48–63, на овом месту 50–51.

[39] Исто, 52.

[40] U. von Wilamowitz–Moellendorff, *Zwei Reden. Krieges Anfang. Die geschichtlichen Ursachen des Krieges*, Berlin 1914, 7–8.

[41] Исто, 26.

[42] F. Meinecke, „Und nun erst recht!“, *Freiburger Zeitung*, Nr. 212, 6. August 1914, 1.

степено сазрелих снага“ у утемељењу немачког националног живота. Ово првенствено имајући у виду да је рат подстакао снажење националног заједништва интеграцијом појединаца у „државу свога угроженог народа“. Сматрајући да се идеја човечанства нигде јасније не опредмећује него у нацији као и да се „стваралачким духовима не могу подарити племенитији задаци од поновне изградње разореног тела народа“, Мајнеке је истицао да „живети и умирати за нацију сада значи живети и умирати за човечанство и за Бога који делује у човечанству“.[43] Делећи Мајнекеове ставове о узроцима и карактеру рата, његов колега историчар Ерих Маркс, упозоравао је да би губитак особености националне културе значио њен нестанак и смрт. Видећи у империјализму тек „нови, већи облик за националне потребе – управо за потребе маса које би, иначе, морале да умиру од глади“,[44] он је држао да је рат проистекао из супротстављених империјалистичких интереса земаља окупљених у савез Антанте и интереса немачког Рајха. Прогласивши Француску и Велику Британију „смртним непријатељима“ Немачке, Маркс је борби Немачке против империјалистичких сила приписивао универзални, општечовечански карактер – борећи се за своју слободу, она је, према Марксовом мишљењу, штитила независност „свих нових народа“ од „светске владавине Енглеске“.[45] Бранећи свој материјални и духовни опстанак од непријатељских сила Немачка је, у исто време, „јунак и предмет овог рата“ која мора да се избори за „своје спасење и свој успон“.[46] Обзиром да је реч о „борби на живот и смрт“, Маркс је у текућем рату проналазио свети чин који ће „оплеменити и оснажити ... најдубље снаге наше културе, нашег духа и наше историје“.[47] Одатле је тек потчињавање појединца интересима угрожене нације и државе „чинило живот заиста вредним“ будући да се „појединац жртвује, у дубокој религиозној посвећености“ своме народу као „највишој овоземаљској целини ... која га надживљава у прошлости, садашњости и будућности“.[48] Коначно, Маркс је истакао неопходност успостављања немачке доминације у средњој Европи.[49]

---

[43] F. Meinecke, „Die deutschen Erhebungen von 1813, 1848, 1870 und 1914“, In F. Meinecke, *Die deutsche Erhebung von 1914. Vorträge und Aufsätze*, Stuttgart, Berlin 1914, 9–39, на овом месту 10–11.

[44] E. Marcks*, Wo stehen wir? Die politischen, sittlichen und kulturellen Zusammenhänge unseres Krieges. Eine Rede,* Stuttgart, Berlin 1914, 9.

[45] Исто, 14.

[46] Исто, 16.

[47] Исто, 18.

[48] Исто, 22.

[49] Исто, 30. О односу немачких интелектуалаца према анексионистичким ратним циљевима Немачког рајха видети: K. Schwabe, *нав. дело*; Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*. Düsseldorf 1964.

Идеја о рату као потенцијалном „чистилишту“ које ће омогућити свеукупну обнову духовног живота нарочито је била распрострањена међу немачким уметницима те су рат, пре но што је он отпочео, прижељкивали и славили угледни песници Георг Хајм, Штефан Георге те Фридрих Гундолф који је рат разумевао као основни вид људске активности насупрот миру који представља „идеал уморних стараца“.[50] Одатле не чуди што су они поздравили избијање рата у августу 1914. а са њима и већина немачких књижевника укључујући и најугледније као што су били Хуго фон Хофманстал, Герхарт Хауптман, Томас Ман те Рајнер Марија Рилке.[51] Готово истоветне идеје делио је и Карл Шефлер, ликовни критичар и уредник часописа *Уметност и уметник*. Он је почетком 1915. писао о „продубљујућој снази рата“ који ће, упркос материјалним губицима, подстаћи „моћну регенерацију идеализма“. Тврдећи да се појединачна „страствена воља за самоодржањем“ подудара са „монументалном вољом за самоодржањем нације“, Шефлер је сматрао да „судбина земље и расе постаје судбина појединаца“ те да се, на тај начин, испољава „ослобађајућа и васпитна“ димензија рата.[52] Истовремено, он је делио убеђење да је европски рат био неизбежан будући да је „животна атмосфера“, почивајући на „растућем богатству и недуховном материјализму“, постала нездрава. Одатле је рат представљао „пражњење“ ранијих „вештачких напетости“ тј. „инстинкт националног здравља“ који ће, посредством катастрофе, изнова омогућити препород на здравим идеалистичким темељима.[53] Процењујући да Немачка води рат ради успостављања своје „политичке власти у Европи“, Шефлер је изражавао наду да ће „са победом Немачке над њеним противницима, са коначним учвршћивањем моћне националне и империјалистичке светске привредне силе и са владавином новог културног стања и вођство у уметностима прећи на Немачку“.[54] Одатле је Шефлер рат сматрао „благословом и милошћу“ који ће регенерисати стваралачку снагу нације.[55]

Становиште немачких уметника према рату најпрегнантније је изразио Томас Ман, један од најцењенијих немачких књижевника. У огледу *Мисли у рату* написаном неколико недеља након започињања сукоба, он је оценио да су немачки песници дочекали рат „одушевљени, с усклицима који крећу из дубине душе“ тврдећи да је грађански свет пун „духовне гамади“ којим уп-

[50] W. J. Mommsen, „German artists, writers and intellectuals and the meaning of war“, in: John Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, New York 1997, 21–38, на овом месту 21; A. Mitrović, *nav. delo*, 46-56.

[51] W. J. Mommsen, „German artists, writers and intellectuals and the meaning of war“, 27–28.

[52] K. Scheffler, „Der Krieg“, *Kunst und Künstler*, Jg. 13, H. 1 (1915), 1–4, на овом месту 2.

[53] Исто.

[54] Исто, 3.

[55] Исто, 4.

равља „само тржиште на коме су сви људи једни другима вукови“ осуђен на пропаст.[56] Сагледавајући борбу Француске и Немачке као борбу два принципа – цивилизације и културе – Ман је антитетички супротстављао „политику и морал“, „дух и живот“ исказујући наду да ће рат окончати културну декаденцију (у Ничеовом смислу) и да ће поново да обезбеди истинску виталност и снагу. Истовремено, он је иступио у одбрану немачког милитаризма тврдећи да он представља посебан облик „немачке моралности“ за разлику од Француске – „искварене плутократске буржоаске републике“.[57] Тврдећи да се „сва врлина и лепота Немачке ... јавља и показује тек у рату, Ман је глорификовао рат и супротстављао немачку „ратничку душу“ миру као „елементу цивилне искварености“.[58] Сматрајући да је циљ Француске и Велике Британије да Немачку војно поразе и изврше њено „присилно цивилизовање“ подстицањем револуције, рушењем монархије и наметањем демократског поретка, Ман је истицао нужност немачке победе тврдећи да је до грађанске слободе могуће доћи једино „у складу са немачким – а не галско-радикалним – духовним законима“.[59] Исповедајући веру у победу немачког оружја, Ман је крајем 1914. сматрао да „данас постоји само једно место које је стварно часно, а то је место пред непријатељем“. Своје конзервативне идеје Ман је сублимирао у *Разматрањима неполитичког* (1918) у коме је недвосмислено изрекао да једини пожељан политички идеал представља „монархија, подношљива независна владавина, јер само она пружа сигурност политичкој слободи, и у духовном и у економском погледу“.[60] На тај начин, одбацујући парламентаризам и демократију у име ауторитарне полусталешке монархије Хоенцолерна, Ман је изнео „опште место“ у политичким схватањима немачких интелектуалаца.

***

„Идеје из 1914.“ представљале су израз карактеристичног менталитета тј. „слике света“ немачког образованог грађанства у којој је традиционално средишње место заузимала одбојност према капиталистичком друштву и либералној политичкој идеологији тј. према процесу друштвене и политичке модернизације уопште.[61] Упркос својој разноликости и појмовној

[56] T. Man, „Misli u ratu“, u: T. Man, *O Nemačkoj republici. Politički spisi i govori u Nemačkoj*, 5–18.

[57] Исто, 11-12.

[58] Исто, 13.

[59] Исто, 17-18.

[60] Th. Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Frankfurt a. M 1974, 260–261.

[61] H-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Band 4: *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten*, München 2003, 17–18.

неодређености, у „идејама из 1914.“ могуће је уочити неколико темељних мисаоних мотива. У првом реду, реч је о одбацивању Француске револуције и читавог њеног политичког, друштвеног и идејног наслеђа. Сматрајући да револуционарни преображај друштва, теорија природног права, либерално-демократска политичка идеологија те парламентарно уређење нису примерени „немачком националном духу“, немачки интелектуалци су доказивали надмоћност постепених друштвених реформи, конзервативног друштвено-политичког уређења и ауторитарног политичког система оличеног у монархији Хоенцолерна. Истовремено, модерном класно устројеном друштву у коме превагу имају егоистични индивидуални интереси супротстављали су наводно хармоничну „органску заједницу“. Рату се приписивао и виши метафизички смисао будући да је доживљаван као борба за очување немачке културе – сублимације највиших духовних достигнућа читавог човечанства – од декадентне материјалистичке цивилизације западне Европе као и „варварске“ Русије одакле је проистицало и убеђење о својеврсној историјској мисији немачког Рајха. Сагледавајући рат првенствено као борбу „немачког духа“ и западњачког „филистарског“ материјализма, рат је, на концу, сматран својеврсним „чистилиштем“ који ће нацији донети „оздрављење“ и омогућити њен морални и духовни препород. На тај начин, у „идејама из 1914“. немачки интелектуалци су прегнантно изложили све елементе о особеном историјском развоју Немачке (*der deutsche Sonderweg*), пруживши тиме идеолошку легитимацију ратним напорима Немачког рајха и његовом „посезању за светском моћи“. Према томе, немачки интелектуалци имали су одлучујућу улогу у „измишљању (националне) традиције“ која је требала да интегрише друштвене везе у тренуцима крајњег ратног напора и легитимише ратну политику немачког војног и државног врха током светског сукоба.[62]

Литература

Bihl, Wolfdieter (Hrsg.). 1991. *Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Bruendel, Steffen. 2004. Die Geburt der „Volksgemeinschaft“ aus dem „Geist von 1914“. Entstehung und Wandel eines „sozialistischen“ Gesellschaftsentwurfs“. In *Wirkungen und Wahrnehmungen des Ersten Weltkrieges*, hrsg. von Klaus Große Kracht und Vera Ziegeldorf, *Historisches Forum* 3, 29–60.

Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches. 1914. Berlin. Доступно на: http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/2180 [15. 12. 2014].

[62] Упореди: E. Hobsbom, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa (1870-1914)“, u: Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (prir.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 383–448.

Eucken, Rudolf. 1914. *Die sittlichen Kräfte der Krieges*. Leipzig: Verlag von Emil Gräfe.

Fischer, Fritz. 1964. *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918.* Düsseldorf: Droste Verlag.

Scheffler, Karl. 1915. Der Krieg. *Kunst und Künstler* 13, 1–4.

Haeckel, Ernst. 1914. *Englands Blutschuld am Weltkriege*. Eisenach: Oskar Kayser Verlag.

Haeckel, Ernst. 1915. Weltkrieg und Naturgeschichte. In: G. Gellert (hrsg.), *Das Eiserne Buch*. Hamburg: Gebrüder Enoch, 48–63.

Hobsbom, Erik. 2002. Masovna proizvodnja tradicija: Evropa (1870-1914). U: E. Hobsbom, Terens Rejndžer (prir.), *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek, 383–448.

Horne, J. 1997. Introduction: mobilizing for 'total war', 1914-1918. In: J. Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. New York: Cambridge University Press, 1–17.

Janković, Branimir (prir.). 2013. *Intelektualna historija*, Zagreb: FF press.

Kjellén, Rudolf. 1915. *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*. Leipzig: S. Hirzel.

Mann, Thomas. 1974. *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Frankfurt a. M.: Fischer.

Man, Tomas. 2012. Misli u ratu. U: T. Man. *O Nemačkoj republici. Politički spisi i govori u Nemačkoj*, prev. A. Kostić. Beograd: Albatros Plus, Službeni Glasnik, 5–18.

Marcks, Erich. 1914. *Wo stehen wir? Die politischen, sittlichen und kulturellen Zusammenhänge unseres Krieges. Eine Rede.* Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt.

Meinecke, Friedrich. 1914. Und nun erst recht!. In: *Freiburger Zeitung*, Nr. 212, (6. August 1914), 1.

Meinecke, Friedrich. 1914. Die deutschen Erhebungen von 1813, 1848, 1870 und 1914. In F. Meinecke, *Die deutsche Erhebung von 1914. Vorträge und Aufsätze*. Stuttgart, Berlin: Gotta, 9–39.

Meinecke, Friedrich. 1969. Strassburg, Freiburg, Berlin (1901-1919). In F. Meinecke, *Werke*. Band VIII: *Autobiographische Schriften*. Stuttgart: K. F. Koehler.

Mitrović, Andrej. 1983. *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*. Beograd: Narodna knjiga.

Mommsen, Wolfgang J. 1995. The spirit of 1914 and the ideology of a German 'Sonderweg'. In W. J. Mommsen, *Imperial Germany 1867–1918. Politics, Culture and Society in an Authoritarian State*. London: Arnold, 205–216.

Mommsen,Wolfgang. J. 1997. German artists, writers and intellectuals and the meaning of war. In J. Horne (ed.), *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. New York: Cambridge University Press, 21–38.

Mommsen, Wolfgang J., Elisabeth Müller-Luckner (hrsg.). 1996. *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München: R. Oldenbourg.

Mommsen, Wolfgang J. 1996. Einleitung: Die deutschen kulturellen Eliten im Ersten Weltkrieg. In W. J. Mommsen, Elisabeth Müller-Luckner (hrsg.). *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München: R. Oldenbourg, 1–15.

Plenge, Johann. 1916. *1789 und 1914: Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*. Berlin: J. Springer.

Reincke-Bloch, Dr. Hermann. 1915. *Fichte und der deutsche Geist von 1914*. Rostock: H. Markentiens Buchhandlung.

Scheler, Max. 1915. *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*. Leipzig: Verlag der Weissen Bücher.

Schwabe, Klaus. 1969. *Wissenschaft und Kriegsmoral. Die deutschen Hochschullehrer und die politischen Grundfragen des Ersten Weltkrieges*. Göttingen: Verlag Musterschmidt.

Sombart, Werner. 1915. *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*, München/ Leipzig: Duncker & Humblot.

Troeltsch, Ernst. 1914. *Nach Erklärung der Mobilmachung. Rede gehalten bei der von Stadt und Universität einberufenen vaterländischen Versammlung am 2. August 1914*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Verhandlungen des Reichstages. Stenographische Berichte. 1916. Band 306: Von der Eröffnungssitzung am 4. August 1914 bis zur 34. Sitzung am 16. März 1916. Berlin: Norddeutsche Buchdruckerei und Verlags-Anstalt.

Verhey, Jeffrey. 2004. *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

vom Brocke, Bernhard. 1985. „Wissenschaft und Militarisumus: Der Aufruf der 93 an die Kulturwelt!“ und der Zusammenbruch der internationalen Gelehrtenrepublik im Ersten Weltkrieg. In W. M. Calder III, H. Flashar und Th. Lindken (Hrsg.), *Wilamowitz nach 50 Jahren*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 649–719.

vom Bruch, Rüdiger. 1981. Deutschland und England. Heeres- oder Flottenverstärkung? Politische Publizistik deutscher Hochschullehrer 1911-1912. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 29, 7–35.

vom Bruch, Rüdiger. 1986. Krieg und Frieden. Zur Frage der Militarisierung deutscher Hochschullehrer und Universitäten im späten Kaiserreich. In Jost Dülffer und Karl Holl, *Bereit zum Krieg. Kriegsmentalität im wilhelminischen Deutschland 1890-1914. Beiträge zur historischen Friedensforschung*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 74-98.

vom Bruch, Rüdiger und Björn Hofmeister (Hrsg.). 2002. *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*, Bd. 8: *Kaiserreich und Erster Weltkrieg 1871-1918*. Stuttgart: Reclam.

von Below, Georg. 1918. Die Stellung der Hochschullehrer zu den Kriegsfragen. *Deutschlands Erneureung. Monatsschrift für das deutsche Volk* II/12, 812–824.

von Ungern-Sternberg, Jürgen und Wolfgang von Ungern-Sternberg. 1996. *Der Aufruf „An die Kulturwelt!“. Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. Mit einer Dokumentation*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

von Wilamowitz–Moellendorff, Ulrich. 1914. *Zwei Reden. Krieges Anfang. Die geschichtlichen Ursachen des Krieges*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Weber, Marianne. 1919. Der Krieg als ethisches Problem. In: M. Weber, *Frauenfragen und Frauengedanken. Gesammelte Aufsätze*.Tübingen: J.C.B. Mohr, 157–178.

Wehler, Hans-Ulrich. 2003. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Band 4: *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten*. München: C. H. Beck.

Welch, David. 2006. August 1914: Public Opinion and the Crisis. In G. Martel (ed.), *A Companion to Europe 1900–1945*. Oxford: Blackwell, 197–212.

Why we are at war. Great Britain's case by Members of the Oxford Faculty of Modern History. 1914. Oxford: Clarendon Press.

Michael Antolović

THE IDEAS OF 1914 – GERMAN INTELLECTUALS AND THE LEGITIMATION OF THE WAR AIMS OF THE GERMAN REICH

Summary

After the outbreak of the World War in August 1914, German intellectuals – university professors, writers, artists and publicists – gave an important contribution to the legitimation of the German Reich's war aims. As a kind of 'spiritual mobilization' for the sake of the defence of the fatherland from the allied enemies, they engaged in intense publicity and propaganda activities whose goal was to show the responsibility of the opponent countries for the outbreak of the war as well as to prove that Germany was fighting a just war for its national survival. The ideological justification of the German war aims formulated in the so called 'ideas of 1914' rested on several motives. First, the French revolution and its entire political, social and conceptual inheritance were discarded. The revolutionary transformation of society, the theory of natural law, the liberal and democratic ideology and the parliamentary system being considered inappropriate to 'German national spirit', German intellectuals argued for the superiority of gradual social reforms, conservative social and political order and authoritarian political system embodied in the Hohenzollern monarchy. At the same time, they rejected the modern class society marked by the predominance of the egoistic individual interests in favour of an allegedly harmonious 'organic community'. Finally, they attributed some higher metaphysical meaning to the current war since it was conceived of as a battle for the preservation of the German culture understood as sublimation of the highest spiritual achievements of the entire humanity, from the decadent materialistic civilization of Western Europe as well as 'barbarian' Russia. In that way, in the 'ideas of 1914', German intellectuals expressed all elements about the peculiarities of German history (*der deutsche Sonderweg*) thus giving ideological legitimacy to the German Reich's war endeavours and to its 'grab for world power'.

Key words: German Reich, legitimation, German national spirit

Милена С. Коцић[1]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

УДК 94(100)”1914/1918”
94:327(430:497.1)”1919/...”
355.011

ПИТАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У КОНТЕКСТУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-НЕМАЧКИХ ОДНОСА[2]

Једно од најважнијих питања немачке политике у првој деценији након Првог светског рата било је свакако питање оспоравања (ревизије) члана 231 Версајског мировног уговора, који се односио на ратну одговорност. Почев од 1923. године, у Немачкој је излазио месечник под називом *Die Kriegsschuldfrage* (*Питање кривице за рат*), на чијем се челу налазио бивши официр Алфред фон Вегерер. Средином 1926. Вегерер је у немачкој штампи објавио два чланка у којима изнео тврдњу да је краљ, тада регент, Александар Карађорђевић био упознат са припремама за Сарајевски атентат. У овом раду биће анализиран садржај ових чланака и њихово рефлектовање на југословенско-немачке односе током 1926. године.

Кључне речи: Краљевина СХС/Југославија, Вајмарска Република, немачка штампа, Сарајевски атентат, одговорност за Први светски рат, краљ Александар Карађорђевић, Алфред фон Вегерер

1. Уводна разматрања

У години када обележавамо стогодишњицу од избијања Првог светског рата, највећег оружаног сукоба у дотадашњој историји човечанства, сведоци смо бројних покушаја ревизије историјске слике о њему, у којима тренутно предњачи англосаксонска историографија.[3] Ова појава, међутим, не само да

[1] milena.kocic@filfak.ni.ac.rs

[2] Рад је настао као резултат истраживања на макропројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

[3] А. Растовић, *Англосаксонска историографија о одговорности за Први светски рат*, Теме, 2 (2015), 581–582.

није новијег датума већ се на известан начин може рећи да су полемике о узроцима и одговорности за Први светски рат старе колико и овај историјски догађај сâм, а постаје још комплекснија утолико што се кроз њу, осим стручних, преламају и сукобљавају разни интереси политичке или идеолошке природе.

Посебно значајну димензију, а уједно и последице, расправе о овом питању имале су у Немачкој, како за време рата, тако и у годинама које су непосредно уследиле, што је умногоме било подстакнуто уношењем специфичне формулације о „кривици за рат“ у Версајски мировни уговор (чл. 231).[4] Непомирљиви став савезника довео је већ уочи његовог потписивања до снажне политичке диференцијације у Немачкој на оне који су сматрали да се уговор у таквом облику не може прихватити (већ да се из њега, као понижавајући, морају избацити чланови 227, 230 и 231 о ратним злочинима и ратној кривици) и оне који су били свесни да се овај уговор не сме одбити.[5] Под претњом обнове ратних операција, Немачка је морала да попусти, али је практично већ сутрадан по прихватању Версајског мировног уговора у њеној јавности отпочела борба за ревизију ове „неправде“, у коју је, због њеног значаја, неизоставно требало укључити историјску науку и немачке професоре.[6] Огроман износ репарација наметнутих Немачкој у великој мери почивао је управо на оптужби за ратну кривицу, услед чега је члан 231 био је неприхватљив не само са моралног него и са економског становишта.[7]

Говорећи о континуитету структура моћи у Немачкој у периоду од 1871. до 1945. године, немачки историчар антиревизионистичке оријентације Фриц Фишер навео је као једну од његових главних компоненти спољну политику Немачке, која је након 1919. године, упркос ратном поразу и револуцији, била усмерена ка неприхватању новонасталих прилика у Европи и тражењу начина да се обнови позиција Немачке као велике силе у свеопштој констелацији међународних односа. Овакве ставове нарочито су заступали Министарство спољних послова, милитаристички кругови, Министарство привреде и десничарске странке[8], односно привредно-друштвене групе повезане са овим институцијама.[9]

---

[4] M. Bjelajac, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, Tokovi istorije, 1 (2013), 15–16.

[5] Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995, 123.

[6] М. Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд 2014, 134.

[7] А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата: спорења и сагласности*, Београд 2013, 43.

[8] О унутрашњем политичком животу у Немачкој у годинама након Првог светског рата в. А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица – Београд 2004, 157–165; 212–251.

[9] F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Beograd 1985, 138.

У таквим околностима, питање оспоравања (ревизије) члана 231 Версајског мировног уговора још више је добијало на значају. Не улазећи у разматрање свих појединачних акција и иницијатива везаних за испитивање ратне одговорности[10], поменућемо да је августа 1919. године у Рајхстагу формирано једно тело чији је задатак био управо отварање поменутог питања, али чије је функционисање било неуспешно услед бројних расправа између старих и нових политичких снага. Након тога ревизионистичка иницијатива прешла је под окриље Министарства спољних послова, у оквиру којег је формирано одељење названо *Kriegschuldreferat*, са циљем да координише разне приватне иницијативе и акције усмерене ка оспоравању члана 231 Версајског уговора. Његов главни задатак био је да преради релевантну документацију Министарства за период од 1871. до 1914. године и објави грађу[11] која ће доказати „мирољубивост" немачке спољне политике. Током 1921. године формирана је „Централна служба за истраживање узрока рата" (*Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen*), на чије је чело 1923. дошао Алфред фон Вегерер, бивши официр – учесник рата.[12] Ово тело деловало је до 1937. године, а од јесени 1923. издавало је месечник *Die Kriegsschuldfrage (KSF)*, који је од 1929. године излазио под називом *Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung* или скраћено *Berliner Monatshefte (BM)*.[13] Делатност часописа била је усмерена ка иностранству, а један од главних циљева придобијање америчке и британске подршке за немачке ставове на рачун француских. У складу с тим, требало је доказати да су Француска и Русија у лето 1914. године биле спремне за рат, док су друго тежиште његове пропаганде представљали предратни односи између Аустроугарске и Србије и Сарајевски атентат.[14] Управо на ово питање односила су се и два фон Вегерерова чланка из 1926. године о којима ће у овом раду бити речи.

[10] Опширније о томе в. у W. Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch den Ersten Weltkrieges*, Göttingen 1984, 14–105.

[11] Резултат овог амбициозног подухвата била је збирка докумената *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914.* у 40 томова, објављених у Берлину у периоду од 1922. до 1927. године. (Опширније о томе в. у: U. Heinemann, *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*, Göttingen 1983, 78–87).

[12] M. Bjelajac, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, 40–41.

[13] U. Heinemann, *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*, 98.

[14] M. Bjelajac, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, 41–42.

2. Алфред фон Вегерер о Сарајевском атентату и одговорности Србије за Први светски рат

Међу документима Политичког архива немачког Министарства спољних послова који се односе на Краљевину Југославију постоји посебна фасцикла из 1926/27. године под називом „Beleidigung des Königs Alexander durch Artikel der *Deutschen Allgemeinen Zeitung* und die Zeitschrift *Die Kriegsschuldfrage*“[15] („Увреда краља Александра нанета чланцима *Дојче алгемајне цајтунга* и часописом *Питање кривице за рат*“).[16] Аутор ових чланака био је Алфред фон Вегерер, дугогодишњи уредник часописа *Die Kriegsschuldfrage*, који је у њима изнео тврдњу да је краљ, у то време регент, Александар Карађорђевић био упознат са припремама за Сарајевски атентат.[17]

Први од два чланка под насловом *Die Brandstifter*[18] (у дословном преводу: *Паликућа*) осванула је у *Deutsche Allgemeine Zeitung*-у 28. јуна 1926. године, управо на годишњицу Сарајевског атентата. Говорећи о овом догађају, Вегерер на самом почетку констатује да је убиством надвојводе Франца Фердинанда и његове супруге Софије почела огромна трагедија која је преокренула Европу и чији се крај још увек не назире, те да је атентат, као нешто што је непосредно довело до светског рата, у лето 1914. године био свуда препознат управо на тај начин – као „страховита провокација Двојне монархије од стране Србије“, или, како је то Конрад фон Хецендорф, тадашњи начелник генералштаба аустроугарске војске, у својим мемоарима изразио: „српска објава рата Аустрији“.[19]

Међутим, како Аустрија у том тренутку није успела да пронађе неоспорне доказе да је српска влада била упозната са завером, тек је у послератним година постало могуће формирати нову и јаснију слику о припреми атентата, и то пре свега захваљујући публикацијама и индискрецији појединих личности које су у заверу биле умешане.[20] Вегерер овде очигледно алудира на радикалског првака Љубу Јовановића и његов чланак објављен 1924. године у књизи *Крв Словенства – Споменица десетогодишњице свет-*

[15] PAAA, R 73127: AA, Abteilung II. Akten betreffend: Beleidigung des Königs Alexander durch Artikel der *Deutschen Allgemeinen Zeitung* und die Zeitschrift *Die Kriegsschuldfrage*. Jugoslawien, Politik 2B, Bd. 1.

[16] Д. Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939–1941. Прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом*, I том, Београд 2012, 48.

[17] *Исто*, 48–49.

[18] PAAA, R 73127, *Deutsche Allgemeine Zeitung,* 65. Jahrgang, Nr. 295, 28. 6. 1926.

[19] *Isto.*

[20] *Isto.*

ског рата, у коме Јовановић доводи званичну Србију у непосредну везу са атентаторима.[21] Позивајући се на поменуте наводе, Вегерер тврди да су Никола Пашић и чланови његовог кабинета били обавештени о атентату и да су дозволили да се он одигра без предузимања икаквих противмера и упућивања одговарајућег упозорења бечкој влади или самом надвојводи, те да је Пашићев покушај да на заседању радикалског клуба одржаном 26. априла 1926. године оповргне упознатост српске владе са припремама атентата довео једино до тога да Љуба Јовановић још једном истакне своје познате ставове и сазнања.[22]

Вегерер даље саопштава да је, у вези са полемикама у југословенској штампи које су се из поменуте афере изродиле, истовремено поново нарасла и сумња да је чак и тадашњи регент, а потом краљ Југославије, Александар био уплетен у заверу.[23] Позивајући се на дело немачког историчара и публицисте Хермана Вендела *Die Habsburger und die Südslawenfrage*[24], аутор чланка говори о сусрету регента Александра са једним од атентатора – Недељком Чабриновићем – у Државној штампарији у Београду, приликом којег га је упитао да ли је Босанац, на шта је Чабриновић одговорио потврдно.[25] У жељи да докаже да се на истом месту и по истом сценарију одиграо још један сусрет – сусрет регента Александра и Гаврила Принципа, Вегерер потом цитира писмо неименованог аустријског чиновника упућено једном од високих званичника покрајинске управе у Босни и Херцеговини, у коме овај саопштава да му је било поверено шифрирање једног од последњих телеграма послатих из Сарајева у Беч у само предвечерје Првог светског рата. Тај телеграм наводно је садржао Принципово признање са саслушања[26] (по његовој процени дато негде између 23. и 25. јула 1914) да га је мајор Танкосић у Штампарији у Топчидеру представио регенту Александру као некога ко је одабран за једну важну мисију, којом приликом је регент и њега упитао да ли је Србин из Босне.[27] Навод из поменутог писма завршава се констата-

[21] А. Растовић, *Енглези о умешаности Србије у Сарајевски атентат*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 5, Београд 2008, 266.

[22] PAAA, R 73127, *Deutsche Allgemeine Zeitung,* 65. Jahrgang, Nr. 295, 28. 6. 1926.

[23] *Isto.*

[24] Hermann Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Belgrad – Leipzig 1924.

[25] Д. Глишовић, *нав. дело*, 49.

[26] Гаврило Принцип током иследног и судског поступка није признао да се сусрео са регентом Александром Карађорђевићем, а током разговора који је 1916. године водио са затворским психијатром Мартином Папенхајмом рекао је да је атентат био његова идеја, коју су његови другови прихватили. (Д. Глишовић, *нав. дело*, 50). Опширније о самом процесу против атентатора в. у Р. Љушић, *Принцип Гаврило (1895–1918). Оглед о националном хероју*, Београд 2014, 219–247.

[27] PAAA, R 73127, *Deutsche Allgemeine Zeitung,* 65. Jahrgang, Nr. 295, 28. 6. 1926.

цијом дотичног чиновника да, из њему непознатих разлога, телеграм о коме говори није ушао у тзв. *Црвену књигу* (*Rotbuch*) аустроугарског Министарства спољних послова и да га је он 1918. године тражио у Политичком архиву Министарства – али да га није нашао.[28]

У вези са цитираним писмом, Вегерер појашњава да је питање да ли су „убице" Босанци важно због тога што је за атентаторе намерно требало одабрати управо њих како би се створио утисак да је атентат израз једног спонтаног револуционарног покрета који је настао у Босни као последица лоше аустријске управе. Међутим, по његовом мишљењу, још важнија од тога била је наводна Принципова тврдња да је представљен регенту „као неко ко је одабран за важну мисију".[29]

Чланак у *Deutsche Allgemeine Zeitung*-у Алфред фон Вегерер завршава закључком да би „до сада непознато писмо" свакако требало да буде један нови доказ за то да се Сарајевски атентат не сме више посматрати само као историјско питање, за које се у контексту одговорности за рат интересују једино Немачка и Аустрија, већ да је „Сарајево постало скандал који захтева најживље интересовање јавног мњења у свим земљама Европе".[30]

И у другом чланку под називом *König Alexander von Jugoslawien und die Attentäter von Sarajewo* (*Југословенски краљ Александар и сарајевски атентатори*), објављеном у јулском броју часописа *Die Kriegsschuldfrage* за 1926. годину, Вегерер износи углавном исте тврдње и спекулације, понављајући део о упознавању регента Александра и Чабриновића, овога пута са дословним цитатом њиховог разговора, преузетим из поменуте Венделове књиге. Потом изнова следи мистериозно писмо, уз већ наведена Вегерова појашњења и коментаре. Међутим, за разлику од првог чланка, аутор се овде ограђује од извођења закључка о регентовој упознатости са припремама за атентат, уз констатацију да се писмо свакако не сме третирати као одлучујући доказ за тако нешто с обзиром на то да се ради првенствено о једном сећању чија поузданост још увек није потврђена. Стога овај чланак завршава мишљењем да постојећа сумња о евентуалној упознатости југословенског краља Александра са Сарајевским атентатом изнова указује на потребу да се о овом догађају спроведе истрага пред једним међународним арбитражним судом, те да је у интересу и саме југословенске државе да у томе понуди своју помоћ.[31]

[28] *Isto.*

[29] *Isto.*

[30] *Isto.*

[31] A. v. Wegerer, *König Alexander von Jugoslawien und die Attentäter von Sarajewo*, Die Kriegsschuldfrage. Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung, 4. Jg., Nr. 7, Juli 1926, 485–489.

3. Југословенско-немачки односи у лето 1926. године

Поменути чланци Алфреда фон Вегерера свакако нису могли а да се не одразе на југословенско-немачке односе у датом тренутку. Немачки посланик у Београду Франц Олсхаузен[32] извештавао је 10. јула 1926. године своје Министарство о разговору са југословенским министром спољних послова Момчилом Нинчићем, у коме је овај поводом Вегererовог чланка објављеног 28. јуна у *Deutsche Allgemeine Zeitung*-у истакао да се ради о увреди на рачун краља Александра, која је у Београду произвела веома негативну атмосферу. Том приликом, Нинчић је, према Олсхаузеновој оцени, покушао да ублажи погоршање односа између две земље, не одустајући притом од захтева да се југословенској страни за претрпљену увреду мора пружити „неко задовољење“.[33] Истог дана југословенски посланик у Берлину Јосип Смодлака посетио је немачког државног секретара спољних послова Карла фон Шуберта[34], уложивши притом најоштрији протест поводом Вегererових чланака, уз захтев да кривац за увреду буде кажњен. Шуберт је тим поводом изјавио да је немачка влада заинтересована за очување добрих односа са Југославијом, али да је нестанак лажи о ратној одговорности „свето право“ немачког народа, те да се настојања да се расветли све што се односи на питање одговорности, укључујући и Сарајевски атентат, не смеју спречавати. Државни секретар спољних послова напоменуо је, ипак, да немачка влада нема везе ни са једним од спорних чланака, као и да по немачком закону о штампи не постоји начин да се казне одговорна лица за поменуте написе.[35]

Већ наредног дана Олсхаузен је упозорио Шуберта о разбуктавању незадовољства у југословенској јавности поводом случаја Вегерер, преносећи му писање радикалске *Самоуправе* у коме се оштро критикује часопис *Die Kriegsschuldfrage*, окарактерисан притом као полуслужбени, и оптужује немачка влада да стоји иза кампање уперене против Југославије и југословенског краља.[36] На то га је фон Шуберт замолио да пренесе Нинчићу да је Немачка и даље искрено заинтересована за одржавање и јачање добрих односа са Југославијом, те да би немачкој страни било страшно жао уколико би објављивање поменутих чланака довело до погоршања на том пољу. Шуберт је

[32] Франц Олсхаузен (Franz Olshausen, 1872–1962), немачки дипломата, доктор правних наука. Током дуге каријере обављао је више значајних дужности. Од 1920. до 1922. године био је немачки отправник послова у Буенос Ајресу, потом посланик у Литванији (1922–1924), Београду (1924–1928) и Сантјагу (Чиле) од 1928. до 1932. године.

[33] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 52 vom 10. Juli 1926.

[34] Карл фон Шуберт (Karl von Schubert, 1882–1947), немачки државник и дипломата. Од 1924. до 1930. године налазио се на месту државног секретара спољних послова, као најближи сарадник ресорног министра Густава Штреземана.

[35] PAAA, R 73127, Schubert – Olshausen, Telegramm Nr. 52 vom 10. Juli 1926.

[36] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 53 vom 11. Juli 1926.

притом напоменуо да је један од њих објављен у стручном часопису који се бави искључиво питањем кривице за рат, док други, по садржају скоро идентичан првом, објављен у *Deutsche Allgemeine Zeitung*-у, није у немачкој јавности наишао практично ни на какву пажњу.[37] Стога га је сазнање добијено из поверљивих кругова у југословенском посланству да се у Београду размишља о забрани *Deutsche Allgemeine Zeitung*-а у Краљевини СХС веома узнемирило. У телеграму упућеном посланику Олсхаузену 13. јула 1926. године, Шуберт је скренуо пажњу на то да би такав поступак произвео само контраефекат, тј. да би у немачкој, али и иностраној, штампи разбуктао дискусију о теми чланка и узроцима забране и тиме осудио на неуспех покушаје званичног Берлина да стиша аферу.[38] Већ наредног дана Олсхаузен га је известио о разговору са Нинчићем, у коме је југословенски министар иностраних послова изјавио да ће обуставити намеравану забрану *Deutsche Allgemeine Zeitung*-а.[39]

Нови проблем настао је, међутим, због тога што је у листовима *Правда* и *Самоуправа* од 15. јула 1926. осванула вест да се у поменутом разговору Олсхаузен у име немачке владе извинио Нинчићу поводом Вегererовог чланка, као и да такав поступак није довољан, већ да се мора тражити даље задовољење за увреду на рачун југословенског краља. Олсхаузен је зато иницирао нови сусрет са Нинчићем, у коме је изразио своје незадовољство услед објављивања такве дезинформације, подсећајући га на то да у њиховом разговору није било речи ни о каквом извињењу (уз констатацију да за тако нешто нема ни повода) и да му је том приликом рекао само да је спорни чланак објављен без знања немачке владе, која би стога веома жалила уколико би он довео до кварења југословенско-немачких односа. Признавши то, југословенски министар се оградио од писања поменутих листова, уверавајући Олсхаузена да су *Правда* и *Самоуправа* поступиле супротно његовом наређењу, и додао да је забрана *Deutsche Allgemeine Zeitung*-а претходног дана од стране министра унутрашњих послова већ послата на границу, али да ће покушати да издејствује њен опозив.[40]

Вест о наводном немачком извињењу, као и о разговору посланика Смодлаке са Шубертом, донела је 16. јула и *Политика*.[41] Упркос томе, Олсхаузен је био задовољан јер је званична новинска агенција Авала у вези са читавом афером објавила само једно уопштено саопштење да су све новинске вести – како оне о разговору између Шуберта и Смодлаке, тако и оне о његовим разговорима са Нинчићем – нетачне, те да новине о тим преговорима уопште нису ни обавештаване, што је, по њему, било довољно да тврдње о

[37] Schubert – Olshausen, Telegramm Nr. 55–56 vom 12. Juli 1926, in: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Bd: B, 3, Göttingen 1968, 325–326.

[38] PAAA, R 73127, Schubert – Olshausen, Telegramm Nr. 58 vom 13. Juli 1926.

[39] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 57 vom 14. Juli 1926.

[40] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 59 vom 15. Juli 1926.

[41] *Политика*, 16. јул 1926, бр. 6545, стр. 4.

извињењу немачке владе буду оповргнуте.[42]

Међутим, југословенска јавност је и даље чекала неку званичну изјаву немачке стране, што је Нинчић више пута саопштио Олсхаузену. Шуберт је сматрао да тражено објашњење никако не би смело бити дато у писаној форми, утолико пре што је и југословенски протест поводом Вегерерових чланака био изречен само усмено. У инструкцијама упућеним посланику у Београду, нарочито је напомињао да приликом његове формулације треба строго водити рачуна да се не остави утисак да се немачка влада за нешто извињава или да поменуте чланке дезавуише у чињенично-садржајном смислу. Такав утисак смео се, ипак, благо призвати тако што ће у објашњењу бити речено једино то да се немачка влада ограђује од њих.[43]

У разговору са Олсхаузеном вођеном 19. јула 1926. године, Нинчић се сложио са предлогом да немачко објашњење буде дато у усменој форми, али је инсистирао на томе да оно, поред изјаве да немачка влада не стоји иза спорних чланака, мора садржати и њену осуду напада на част краља Александра, што је немачком посланику у Београду створило нове тешкоће.[44] Тек након додатних консултација Олсхаузен је од Шуберта, који је сматрао да се текућа афера мора што пре завршити, коначно добио формулацију једног усменог објашњења, као највећег уступка који је немачко Министарство спољних послова било спремно да учини. У тој верзији изјаве било је, између осталог, речено и то да је немачка влада убеђена да је аутор чланака само желео да утврди историјске чињенице, али да ни у ком случају није имао намеру да пуким инсинуацијама увреди југословенског краља.[45] Упркос извесним замеркама, Нинчић је прихватио предложени текст, који је потом требало да буде објављен у форми саопштења за штампу. Ипак, сматрао је за потребно да на крају и сâм дода неколико реченица о окончању афере и пријатељским односима између две земље, што је немачка страна радо прихватила. Истовремено, југословенски министар спољних послова је у разговору са Олсхаузеном изјавио да ће својевремено донета одлука о забрани *Deutsche Allgemeine Zeitung*-а у Краљевини СХС, која због „привремене суспензије“ заправо никада није ни заживела у пракси, сада и формално бити укинута.[46]

У складу са постигнутим договором, југословенска штампа је 24. јула 1926. године објавила званично саопштење следеће садржине:

„На захтев Краљевске Владе, упућен поводом једног чланка у ‚Дајче Алгемајне Цајтунгу‘ од 29. јуна[47] т.г., немачка влада изјавила је да није у

[42] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 61 vom 17. Juli 1926.

[43] PAAA, R 73127, Schubert – Olshausen, Telegramm Nr. 59 vom 17. Juli 1926.

[44] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 62 vom 19. Juli 1926.

[45] Schubert – Olshausen, Telegramm Nr. 61 vom 21. Juli 1926, in: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Bd: B, 3, Göttingen 1968, 344–345.

[46] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 65 vom 23. Juli 1926.

[47] У делу грађе се као датум објављивања спорног чланка погрешно наводи 29. уместо 28.

могућности да спречи научна истраживања која имају за циљ расветљавање чињеница које су изазвале рат. Она је у исто време нарочито подвукла да поменути чланак, који се дотиче личности Њ. В. Краља, није био од ње инспирисан. Немачка влада уверена је да писац тог чланка, у циљу да прикупи историјске чињенице, није имао намере да учини увредљиве инсинуације према Њ. В. Краљу. Немачка влада је поводом тога изразила мишљење да са тих разлога не треба допустити да се због чланка г. Вегерера помуте добри односи, који срећом постоје између два народа и који их оба отворено желе.“ (*Политика*, 24. јул 1926, Бр. 6553, стр. 5)

Договореном тексту саопштења било је придодато и то да је Нинчић, упитан о свему од стране новинара, изјавио да се након овог објашњења немачке владе инцидент изазван чланком *Deutsche Allgemeine Zeitung*-а може сматрати окончаним, те да су преговори у којима је постигнуто брзо решавање спорног питања још један доказ искрене жеље двеју влада да уклоне све препреке на путу ка унапређењу односа између два народа.[48]

4. Закључак

На основу претходно изложеног, може се закључити да чланци Алфреда фон Вегерера о наводној упознатости краља Александра са припремама за Сарајевски атентат објављени средином 1926. године у *Deutsche Allgemeine Zeitung*-у и часопису *Die Kriegsschuldfrage* нису, у крајњој линији, довели до неког озбиљнијег нарушавања југословенско-немачких односа. Поменута афера решена је релативно брзо, прошавши такорећи без икаквих последица у том смислу. Међутим, оно на шта свакако треба указати јесте разлика у начину на који се питање одговорности за избијање Првог светског рата третирало у двема земљама. Док су у Немачкој 20-их година XX века напори на оспоравању члана 231 Версајског мировног уговора попримили размере државног подухвата, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца није се радило чак ни на објављивању релевантне грађе, упркос томе што су се у исто време и у британској јавности водиле расправе о умешаности званичне Србије у Сарајевски атентат (полемика Мери Дарам – Ситон Вотсон).[49] Са издавањем *Докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. године* почело се много касније – тек 1981. године[50], што је оставило огромног простора злонамерним истраживачима и

јуна, па је и ова недоследност вероватно преузета одатле.

[48] PAAA, R 73127, Olshausen – Schubert , Telegramm Nr. 66 vom 24. Juli 1926.

[49] Опширније о томе в. у А. Растовић, *Енглези о умешаности Србије у Сарајевски атентат*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 5, Београд 2008, 261–271.

[50] Овај подухват Одељења за историју САНУ коначно је завршен 2014. године, а његов резултат је седам књига релевантне грађе, подељених у двадесет девет свезака и четрдесет два тома.

фалсификаторима историје да искривљују чињенице и износе оптужбе на рачун тадашње Србије у контексту одговорности за избијање Првог светског рата.

Извори и литература

Необјављени извори

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

R 73127: AA, Abteilung II. Akten betreffend: Beleidigung des Königs Alexander durch Artikel der *Deutschen Allgemeinen Zeitung* und die Zeitschrift *Die Kriegsschuldfrage*. Jugoslawien, Politik 2B, Bd. 1.

Објављени извори

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Bd: B, 3. 1968. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Штампа

Политика, 16. јул 1926, бр. 6545, година XXIII.

Политика, 24. јул 1926, бр. 6553, година XXIII.

Литература

Бјелајац, Миле. 2014. *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар „Одбрана“.

Bjelajac, Mile. 2013. Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice. *Tokovi istorije*, 1, 15–62.

Глишовић, Душан. 2012. *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939–1941. Прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом*, I том. Београд: Службени гласник.

Jäger, Wolfgang. 1984. *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch den Ersten Weltkrieges*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Митровић, Андреј. 2004. *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Подгорица: ЦИД – Београд: Војна штампарија.

Момбауер, Аника. 2013. *Узроци Првог светског рата: спорења и сагласности*. Београд: Clio.

Љушић, Радош. 2014. *Принцип Гаврило (1895–1918). Оглед о националном херојy*. Београд: Компанија „Новости“.

Попов, Чедомир. 1995. *Од Версаја до Данцига*. Београд: Службени лист СРЈ.

Растовић, Александар. 2008. Енглези о умешаности Србије у Сарајевски атентат. У М. Екмечић (ур.), *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 5. Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Босне и Херцеговине, 261–271.

Растовић, Александар. 2015. Англосаксонска историографија о одговорности за Први светски рат. *Теме*, 2, 581–591.

Fišer, Fric. 1985. *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*. Beograd: Nolit

Heinemann, Ulrich. 1983. *Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Wegerer, Alfred von. 1926. König Alexander von Jugoslawien und die Attentäter von Sarajewo. In A. v. Wegerer (leiter), *Die Kriegsschuldfrage. Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung*, 4. Jg., Nr. 7, Juli 1926. Berlin: Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen, 485–489.

Wendel, Hermann. 1924. *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Belgrad – Leipzig: Geza Kohn Verlagsbushhandlung.

Milena Kocić

DIE FRAGE DER VERANTWORTUNG FÜR DEN ERSTEN WELTKRIEG IM KONTEXT DER JUGOSLAWISCH-DEUTSCHEN BEZIEHUNGEN

Resümee

Eine von den wichtigsten Fragen der deutschen Politik im ersten Jahrzehnt nach dem Ersten Weltkrieg war sicherlich die Frage der Bestreitung des Artikels 231 des Friedensvertrags von Versailles, der sich auf die Kriegsverantwortung bezog. Seit dem Jahr 1923 wurde in Deutschland die Monatszeitschrift unter dem Namen *Die Kriegsschuldfrage* herausgegeben, die von dem ehemaligen Generalstabsoffizier Alfred von Wegerer geleitet wurde. Mitte des Jahres 1926 hat Wegerer in der deutschen Presse zwei Artikel publiziert, in denen er eine Behauptung aufgestellt hat, dass der König, der damalige Regent, Aleksandar Karađorđević, die Kenntnisse über die Vorbereitung des Attentats von Sarajevo besaß. In dieser Arbeit werden der Inhalt dieser Artikel und ihre Widerspiegelung in den jugoslawisch-deutschen Beziehungen während des Jahres 1926 analysiert.

Stichworte: Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen/Königreich Jugoslawien, Weimarer Republik, deutsche Presse, Attentat von Sarajevo, Verantwortung für den Ersten Weltkrieg, König Aleksandar Karađorđević, Alfred von Wegerer

Иван Ристић
Филозофски факултет
Београд, Србија

УДК 327(410:497.11):316.652.654”1914/1918”
323.1(497.1):328.16”1914/1918”
94:355.01”1914/1918”

ДВЕ ПОЛЕМИКЕ О ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ВОЂЕНЕ У ДОМАЋОЈ И ЕВРОПСКОЈ ЈАВНОСТИ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Тема рада су две полемике о одговорности за рат вођене 1920-их година. Обе полемике су имале међународни и унутрашњи политички аспект. Прва је вођена више у европској јавности, посебно у Великој Британији. Друга полемика (1928. године) развила се у оквиру српско-хрватског спора, тачније у оквиру сукоба између владе и српске политичке елите, с једне, и представника Сељачко-демократске коалиције, с друге стране, у време највеће парламентарне кризе у Југославији између два рата. И ова полемика, превасходно унутрашња, имала је свој међународни одјек.

Кључне речи*:* Први светски рат, одговорност за рат, Краљевина СХС, српско-хрватски спор, европска јавност, Велика Британија

Полемика о томе ко је одговоран за избијање Првог светског рата води се готово непрестано, последњих сто година. Међутим, током 1920-тих година, полемика о одговорности за рат имала је посебан значај.[1] Прво, ради се о првој послератној декади, у којој је рат, кроз своје непосредне последице, био још увек свеприсутан у политичкој, друштвеној и животној свакодневици. Друго, 1920-те године су године извршења мировних уговора. У првој послератној деценији се водила огорчена политичка борба између победника и побеђених за извршење уговора. То је била борба за очување система установљеног у Версају 1919. године, који је почивао на четири уговора о миру: Версајском, Нејском, Тријанонском и Севрском. И док уговор из Севра има своју посебну историју, везану за сложену геополитику Блиског истока, остала три уговора чинила су темељ међународно-правног и међународно-политичког система у Европи све до почетка 1930-их година. Политичка и морална снага мировних

[1] О општим оквирима полемике 1920-их година, у: А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорења и сагласности*, Београд 2013, стр. 71–92.

уговора почивала је на формули о одговорности за рат, усвојеној на Мировној конференцији и уграђеној у мировни уговор са Немачком. Зато је питање о одговорности за рат 1920-их било политички актуелније него икада доцније, јер је свако довођење у сумњу утврђене одговорности подривало крхке темеље постверсајске Европе.

Још једна околност је допринела интензитету расправа и жестини са којом су стране улазиле у полемику о овом питању: питање одговорности за рат било је потпуно ново у међународној политици и међународном праву. Иако је у европској историји ратова било на претек, никада до тада, на такав начин, није покретано питање – ко је крив? Велике жртве и огромна штета коју је рат причинио, разлог су зашто је јавно мњење земаља победница затражило да се тачно утврди ко је крив за избијање рата.[2]

1. „После видова дана...“ – Чланак који је покренуо духове

Прву полемику покренуо је чланак Љубомира Љубе Јовановића објављен у зборнику радова *Крв Словенства*, јула 1924. године, поводом десетогодишице од почетка Првог светског рата. Реч је о објављеним успоменама на судбоносне јунске дане, под насловом „После Видова дана 1914. године“. Љуба Јовановић није био било ко, па је његова реч имала велику тежину.[3] Актер и сведок „из прве руке“ најсудбоноснијих дана новије српске историје – Првог светског рата, страдања Србије, Солунског процеса. Са историјског становишта, његове успомене одштампане на 13 страна, немају велику важност. Али неколико тврдњи изречених у њима, имало је огроман одјек у ондашњој европској јавности. Јовановић одмах на почетку истиче како је Никола Пашић, „крајем маја или почетком јуна“ саопштио члановима владе „да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Франју Фердинанда“. Нешто касније је Јовановић сазнао да се атентат спремао „из круга људи тајно организованих и патриотских ђачких кругова босанско-херцеговачких у Београду“. Напомиње да се влада сложила, а Стојан Протић, у то време министар унутрашњих послова, издао наређење пограничним властима на Дрини да спрече пролазак дотичних младића, али су те „власти“ (под Јовановићем наводницима) и саме биле део завере, па нису извршиле Протићеву наредбу. У наставку Јовановић децидирано износи да је „тако пропао владин покушај да спречи извршење спремљеног атентата“. Још јед-

[2] *Исто*, стр. 43.

[3] Љуба Јовановић (1865–1928) је био један од оснивача и међу првим професорима Београдског универзитета; члан Српске краљевске академије; историчар – један од зачетника критичке историографије у Србији, са Љубомиром Ковачевићем писац познате *Историје српског народа* (1893); политичар, министар унутрашњих послова (1909–1911; од децембра 1914. до новембра 1918) и просвете (1912. до децембра 1914), министар вера (1922–1923); један од највићених чланова Народне радиклане странке, члан њеног Главног одбора.

на реченица је веома битна. Када су му јавили за атентат, Јовановић је био у свом стану. Пише да, иако је знао „шта се тамо спремало", на вест реаговао „као да ме је ко изненада лупио."[4]

Шта нам је, заправо, рекао Љуба Јовановић? Казује нам, врло децидирано, да је влада знала да се атентат спрема, да је знала ко га спрема и како, али и да је реаговала да атентат спречи. Јовановић нигде не тврди, чак ни имплицитно, да је влада на било који начин учествовала у припремама атентата. Напротив. Међутим, у узаврелој европској послератној политичкој свакодневици, препуној противуречности и сукоба, а највећи сукоби су избијали поводом извршења мировних уговора и незадовољства „версајским" системом, и најмања варница могла је изазвати прави пожар. То се и десило. Почетком 1925. године европски ревизионисти су Јовановићеве наводе одмах прихватили као „необориви доказ" о умешаности српске владе. Његове успомене су одмах преведене на намечаки и мађарски језик. У Немачкој је покренут посебан часопис *Питање ратне кривице* (Die Kriegsschuldfrage).[5] Британска антрополошкиња и публицисткиња, позната по својој србофобији, један од најгласнијих заговорника ревизионизма у Великој Британији и тезе да је званична Србија одговорна за избијање рата, Мери Едит Дарам је, позивајући се на Јовановићеве тврдње, Србију оптужила за изазивање рата.[6] У одбрану Србије устао је познати историчар Роберт Ситон-Вотсон, који је Јовановићев чланак сматрао научно не тако битним, писаним „без велике пажње и по сећању", али је сматрао да је аутор „сметнуо с ума" последице до којих оваква признања могу да доведу. Ситон-Вотсон је поново актуелизовао питање да ли је српска влада обавестила Беч о припреми атентата. Са жаљењем је закључио да не постоје докази да је свом посланику у Бечу наредила да то учини, већ је самоиницијативно Јован Јовановић обавестио грофа Билинског и покушао да га наговори да се надвојвода Фердинад одврати од пута у Сарајево (и Љуба Јовановић у свом чланку наводи да је посланик реаговао на своју иницијативу). Од Јовановића и Пашића Ситон-Вотсон је јавно затражио да се изјасне о наводима и да влада већ једном објави дуго најављивану *Плаву књигу* са документима који би доказали исправност српских, а самим тим и његових ставова. Сматрао је да уколико српски политички кругови не објасне ову збрку, може доћи до тога да српско становиште о одговорности за рат, за које се и сам залагао, буде озбиљно доведено у питање.[7] Међутим Ситон-Вотсон је остао доследан у својим ставовима, без обзира на огорчење због Јовановићевог текста. У отвореном писму *Тајмсу* (16. фебруара 1925), он каже:

---

[4] Љ. Јовановић, *После Видова дана 1914. године*, Крв Словенства, Београд 1924, стр. 9–11.

[5] K. Milutinović, *R. W. Seaton-Watson i Sarajevski atentat*, Radovi ANU BiH, br. 12/1969, стр. 250.

[6] *Isto*; А. Растовић, *Мери Дарам о Србима*, Историјски часопис, год. LI/2004, стр. 146–148.

[7] K. Milutinović, *n. d.*, str. 250–253.

> „Па чак да и тврђења госп. Јовановића не буду у стању да се оборе, то не би изменило два основна факта: 1) да је средишњи циљ аустроугарске политике у годинама пре рата био изоловање и обарање Србије, и 2) да је политичко незадовољство полу-револуционарне природе било распрострањено по југословенским покрајинама Аустроугарске као последица аустроугарске расне политике, и сасвим независно од акције Србије.“[8]

Нешто касније, 6. априла, Ситон-Вотсон се поново обратио енглеској јавности отвореним писмом у *Тајмсу*, у коме каже да је добио информације да југословенска влада припрема своју *Плаву књигу,* и читаоцима листа сугерише да одложе свој суд о овој теми док та књига не угледа светлост дана.[9] Јасно је да се Ситон-Вотсон нашао у веома незавидном положају: требало је да, пред Јовановићевим наводима разулареним ревизионистичким мњењем, брани оно о чему је званични Београд званично ћутао. У британској штампи, али и путем јавних предавања, повела се оштра полемика између њега и Едит Дарам.[10]

Писање и учешће енглеске штампе у овој полемици је јако важно, јер је штампа у Енглеској имала нарочиту друштвену и политичку улогу.[11] Због тога ћемо јој посветити посебну пажњу. У многим значајним часописима низали су се чланци и прикази поводом полемике изазване Јовановићевим текстом. Многи од њих су критиковали нападе на Србију. Тако *Национална ревија* (*The National review*) објављујући Јовановићев чланак констатује да је он био коришћен „са обе стране Атлантика […] од пријатеља наших непријатеља и непријатеља наших пријатеља“. Лист даље наводи да „чланак не одговара тумачењима која су покушали да припишу неки непријатељски расположени коменатори“. У наредном, мартовском издању, лист поводом полемике критикује оне кругове у Енглеској који користе прилику за нападе на Србију:

> „Потребно је да одгодимо суд по овој ствари, док не примимо даље и боље податке, јер Енглези, који долазе из политичке групе која сматра да је сваки штап добар за ударање по савезнику, радо ће напасти на Србе који су се држали тако храбро кроз читаво крваво и разорно искушење, и ти су Енглези веома склони да верују најгоре о српској влади када таква веровања дају материјал немачкој воденици.“[12]

---

[8] АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Лондону, бр. 341, фасц. I, година 1925 (даље: фасцикла/година), Превод писма Ситон-Вотсона.

[9] АЈ, 341, I/1925, Посланство у Лондону-Министарству иностраних дела (даље: МИД), К. Пов. бр. 115, 06. 04. 1925.

[10] Више о полемици између Ситон-Вотсона и Дарамове: А. Растовић, *н. д.*, стр.148–151.

[11] АЈ, 341, II/1925, Посланство у Лондону-МИД-у, Пов. бр. 349, Извештај Славка Ст. Којића о штампи у Енглеској

[12] Као у напомени 9.

Сесил Мелвил је у *Књижевном додатку Тајмса*, поводом књиге Едит Дарам *Сарајевски злочин* (1925), у којој сву кривицу пребацује на Србију, критиковао њене ставове и објашњавао их мржњом према Србима и „дивљењем за германску расу“. Мелвил у свом тексту индицира да су одређени кругови у Бечу и Пешти желели смрт надвојводе Франца Фердинанда, а да Едит Дарам упорно избегава да прикаже ту „другу страну“ Сарајевског атентата. Помиње да је у Бечу постојала „ратна странка“ којој је надвојвода са својим „тријалистичким идејама“ представљао препреку. На Мелвилове тврдње одреаговао је фон Лицов, бивши аустроугарски дипломата, који је побијао да је у Бечу постојала „ратна странка“.[13] Ситон-Вотсон је, такође, у маниру професионалног историчара, жестоко критиковао књигу Едит Дарам, циљајући на непрофесионални приступ изворима – начину њиховог одабира и коришћења, који је, по њему, био веома пристрасан.[14] Један од извора на који се Едит Дарам позивала биле су и изјаве пуковника Божина Симића, једног од најближих сарадника Драгутина Димитријевића Аписа, које су објављене у француском часопису *Clarte.* Према Симићевим изјавама Апис је испланирао убиство, са чиме је била упозната и руска влада, преко војног аташеа у Београду Артаманова. Дарамова је тврдила да је српска влада била тачно обавештена о свакој фази припреме атентата.[15] Други важан извор информација за Дарамову и остале ревизионисте било је публицистичко дело, заправо политичко-историјски памфлет уваженог историчара Станоја Станојевића о убиству Франца Фердинанада, објављен 1923. године и преведен на немачки. Станојевић за атентат оптужује организацију „Црна Рука“ (посебно Драгутина Димитријевића Аписа), део националне омладине у Босни, али и групу „аустро-угарских политичара“ противника убијеног надвојводе.[16] Ово обимом невелико дело нанело је велику политичку и моралну штету Србији. Јован Јовановић Пижон (који је био посланик у Бечу у време атентата) о њему је написао:

> „Никада један Србин није из добре намере учинио своме народу већу пакост него Г.[осподин] Станојевић кад је писао ову књижицу и овако непромишљено је објавио на немачком језику. Шта је он урадио, не могу стотине других сад да поправе.“[17]

---

[13] AJ, 341, II/1925, Посланство у Лондону-МИД-у, К. Пов. бр. 362, 04. 01. 1926.

[14] *Исто.*

[15] AJ, 341, II/1925, Посланство у Лондону-МИД-у, К. Пов. бр. 276, 22. 09. 1925. Види и: M Bjelajac, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, Tokovi istorije, br. 1/2013, str. 29–30.

[16] С. Станојевић, *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда. Прилози питању о почетку Светског рата,* Београд 1923, стр. 35.

[17] Ј. Јовановић, *Одговорност за рат*, Српски књижевни гласник (даље: СКГ), књ. 3/1924, стр. 552.

Ситон-Вотсон је и сам написао својеврсни одговор на књигу Дарамове – дело *Сарајево: студија о узроцима светског рата* (1926). Међутим, овакви критички ставови не би требало да нас заварају о стварном стању у енглеској јавности поводом полемике о одговорности Србије за избијање рата. Прикази поменуте књиге Едит Дарам, објављивани у различитим листовима и часописима, можда најбоље показују однос енглеске јавности према одговорности Србије. Од 6 приказа у шест различитих листова (*The Manchester Guardian*, *The Truth*, *Glasgow Herald*, *The New Leader*, *The Near East*, *The Literary Supplement Times*, *The Church Times*), већина је одобравала аргументе Дарамове (њих пет, осим приказа у *Glasgow Herald*-у), мада критикују поједине њене погледе и истичу њено непријатељство према Србима.[18] Посебно је оштро Србију напао енглески часопис *Foreign Affairs*. У уредничком тексту „Србија и Црна Гора“ се каже да су убиства надвојводе и његове супруге у Сарајеву била „део смишљене политике српске владе“, чији је циљ била „Велика Србија“. Лист наставља, помало иронично, констатацијом да су савезничке владе изјављивале да верују у невиност Србије, па када је дошло време да се

> „[…] подели победнички плен Мала Србија била је награђена за свој удео у каши предратне дипломатије и убиствима, широким деловима Аустријске Империје и додељивањем Црне Горе […] тако да је галантна Мала Србија постала Југословенска Империја са уобичајеним империјалистичким апетитом за експанзију.“[19]

У полемику у енглеској штампи укључио се и гроф Карло Сфорца, у време рата министар спољних послова Италије, који је побијао ставове ревизиониста.[20] С друге стране, „ветар у леђа“ ревизионистима дале су изјаве др Милоша Богићевића, бившег српског дипломате, који је пребегао за време рата. После рата је живео у Берлину и оптуживао српску владу за почетак рата, о чему је објављивао документе и писао књиге.[21] Питање о ратној одговорности се толико било захуктало, да се и краљ морао укључити: 1926. године он је у разговору са немачким послаником изразио своје незадовољство сталним немачким спочитавањем кривице за рат Србији. Немачки посланик му је одговорио да Немачка само жели да „научним путем“ оспори одредбу о кривици из Версајског уговора.[22]

На јавне прозивке Ситон-Вотсона реаговало је Министарство иностраних послова у Београду, које му је преко Посланства у Лондону, послало

[18] АЈ, 341, II/1925, Посланство у Лондону-МИД-у, без. бр., 16. 12. 1925.

[19] АЈ, 341, II/1925, Превод уредничког уводника у часопису *Foreign Affairs.*

[20] АЈ, 341, I/1926, Посланство у Лондону-МИД-у, К. Пов. бр. 534, 14. 10. 1926.

[21] К. Milutinović, *n. d.*, str. 259–260; M. Bjelajac, *n. d.*, str. 36–38.

[22] M. Bjelajac, *n. d.*, str. 34.

материјале (чланке, брошуре и књиге) из своје архиве, како би их употребио, пре свега, против акције Едит Дарам.[23] Међутим, стари „ћутолог“ Пашић, у кога су биле упрте очи не само Ситон-Вотсона, већ и домаће јавности, упорно је ћутао. Његово ћутање је изазвало жестоку свађу у домаћој штампи. Сукоб се најпре водио између загребачке *Нове Европе*, која је непрестано позивала владу да проговори, тврдећи да ће се њено ћутање у иностранству протумачити као признање кривице, и београдског, радикалског *Новог живота*, у коме је своје невеште одговоре на прозивке Ситон-Вотсона објављивао Љуба Јовановић. Јовановић је тврдио да је Вотсон „нестрпљив“ и да извлачи из контекста један детаљ из његових успомена, коме је дао „смисао сасвим супротан смислу и духу“ целог написа.[24]

Позивима влади и Пашићу да се изјасне прикључио се својим текстовима у *Српском књижевном гласнику* и Јован Јовановић Пижон. У једном од осврта на полемику, Јовановић Пижон каже:

> „Место што Г.[осподин] Пашић, који је био шеф српске владе 1914. године, оставља Г.[осподину] Љ. Јовановићу […] да објашњава надугачко историју односа Србије и Аустро-Угарске, од 1883. до 1914, боље је да штампа одмах поверљива акта и извештаје од 1903. до 1914. г. Из тог доба постоје у државним архивама несумњива докумета да је Аустро-Угарска спремала рат против Србије, и да је Србија на време обавестила најнадлежнијег међу аустријским министрима да аустроугарски наследник престола не треба да прави војничке маневре на Видов-дан 1914. у Босни.“[25]

Ове констатације Јовановића Пижона су важне. Нико боље од њега није знао шта се дешавало тих напетих дана у време „Јулске кризе“, и његово сведочење је, свакако, имало нарочиту тежину. Као што видимо, он јасно наглашава да је Србија (што ће рећи влада) обавестила Беч о опасностима од атентата тј. да то није била његова лична иницијатива као посланика, како је то објашњавао Ситон-Вотсон.

Полемика у домаћим листовима је потрајала све до 1926. године (посебно је, разумљиво, радикалска *Самоуправа* „ратовала“ са унутрашњим и спољним ревизионистима[26]), а онда је, крајем марта 1926, „проговорио“ и Никола Пашић, али индиректно, кроз текстове свог сарадника Ђурђа Јелинића у *Политици*. Јелинић је Јовановића оптужио да је „ренегат“ и „издајник“.[27] Пашић је директно напао Јовановића, помињући његов чла-

[23] AJ, 341, I/1925, МИД-Посланству у Лондону, пов. бр. 417, 23. 02. 1925; Посланство у Лондону-МИД-у, пов. бр. 83, 14. 03. 1925.

[24] K. Milutinović, *n. d.*, str. 252–258.

[25] J. Јовановић, *Одговорност за рат*, СКГ, књ. 1/1925, стр. 629–630.

[26] Види: *Самоуправа* од 27. 07 1924; 02. 09. 1924; 21. 09. 1924; 10. 04. 1925; 16. 04. 1925; 13. 05. 1925; 11. 07. 1926.

[27] K. Milutinović, *n. d.*, str. 255–257.

нак, први пут на седници Главног одбора странке, крајем априла. Јовановић се бранио речима да Пашић његов чланак није ни прочитао, већ да о њему суди на основу информација које је добио од људи „сумњивог карактера"; да је он, после тог чланка, а по жељи Пашића, постао председник Народне скупштине и заузео низ других значајних функција; признаје да је „можда погрешио" и пита се зашто странка тек сада користи ту његову грешку. На крају, Јовановић напомиње да се код њега „налази доста ствари које су од капиталне важности" за његову одбрану, али их није објављивао, јер није хтео да нанесе штету Пашићу и странци. Одбрану је завршио речима да се не стиди свога чланка.[28] Да ли је Јовановић заиста поседовао додатне доказе, или је то био његов одбрамбени маневар, остало је непознато. У сваком случају, Пашић је Јовановићев чланак употребио за унутарпартијска разрачунавања и издејствовао његово искључење из Главног одбора Радикалне странке.[29] Њих двојица, некада блиски сарадници, били су у озбиљном сукобу једно дуже време, јер је Јовановић, како се тада веровало, преко свог зета Драгише Стојадиновића (чиновника у Министарству трговине), оптуживао Пашићевог сина за корупцију. Иза свега је стајала политика краља Александра који је цепањем радикала покушавао да Пашића истисне са места председника владе и из политичког живота.[30]

Полемика о одговорности за рат се у унутрашњој политици претворила у полемику између владе и њених противника. Дакле, свакако је треба посматрати у контексту сложених унутрашњих политичких процеса и односа. С једне стране, Љуба Јовановић је био сувише искусан политичар и врсни интелектуалац, да бисмо могли посумњати да није могао разумети какве ће последице изазвати његове речи. Отпада и претпоставка да му није била позната снага и упорност ревизионистичког покрета у Европи и свету. С друге стране, не може се рећи ни да није био патриота, човек одан својој држави. У време када је избила афера око његовог чланка био је председник Народне скупштине и један од најозбиљнијих кандидата за Пашићевог наследника. Његов текст је био само **повод** духовима европског ревизионизма, као што је атентат на Франца Фердинанда био повод, а не узрок Првом светском рату. Сам његов текст не даје основа за тврдњу да је влада спремала атентат, а још мање да су Срби криви за рат, како су то ревизионисти помпезно приказивали. Ревизионисти су извукли Јовановићеве тврдње из контекста и повели беспоштедну медијску кампању против читавог српског народа. Међутим, у атмосфери у којој је пропагандни и субверзивни рат против Србије, сада Краљевине СХС, настањен из многих центара, то се могло и очекивати. Да се изразимо правничким језиком – ако и не постоји

[28] *Политика*, бр. 6468 до 26. 04. 1926, стр. 1–4.

[29] K. Milutinović, *n. d.*, str. 255.

[30] Вид. Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928,* Београд 1974, стр. 107–126, 142–155.

умишљајна кривица Љубе Јовановића за изазвану јагму против Србије, онда свакако постоји кривица из нехата.

2. „Србија је ради мора изазвала светски рат...“

Друга полемика водила се на пролеће 1928. године, она носи обележје српско-хрватског спора који је почео у тренутку стварања заједничке државе, и треба је посматрати у контексту шире политичке и парламентарне кризе која је била на врхунцу на јесен 1927. године, подижући непрестано температуру на врелој политичкој сцени Краљевине СХС. Ова криза је, попут својеврсне политичке ентропије, довела до убиства у Скупштини, стања политичког хаоса и, на крају, до завођења личног режима краља Александра.[31]

Друга полемика је била мањег обима, и много је важнија у контексту унутрашње политике. До поновног отварања питања „ратне кривице“ дошло је у Народној скупштини, што је овој полемици дало посебан тон, с обзиром да се повела у представничком дому, па је тиме, за разлику од прве полемике, на неки начин добила још званичнији карактер. Повод је био експозе министра пошта Влајка Коцића, који је обзнанио да се због штедње, између осталих, укида и Дирекција поште у Сплиту. Због односа са Италијом, поморски градови су имали стратешки значај, па је интерпелацију уложио демократа Првослав Гризогоно, који није био задовољан министровим одговором. Тада је за говорницом наступио Стјепан Радић, који је, говорећи о значају мора, децидирано изјавио да је „ради мора Србија изазвала светски рат“, и да сада не зна шта ће са тим морем. После ове изјаве, у Скупштини је дошло до правог лома, протести су дошли и од владине већине и опозиције, па је седница прекинута. На протесте земљорадника и радикала, Радић је одговарао да чињеницу да је Србија изазвала рат потврђује „цела Америка, цела Немачка, и две трећине Велике Британије“. Земљораднички посланик Новица Шаулић је из посланичке клупе грмео да „постоје светиње које су изнад свих“ и да се Радић игра „поносом нације“. На ове повике Радић се исправио, рекавши да није крива Србија већ „шака занесењака која сада руши све“. Но, ово је изазвало нове нападе и рекације посланика из Босне да Младобосанци нису били занесењаци, већ национални хероји. Сукоб је дошао до усијања, а *Политика* је извештавала да су радикали „кидисали на Радића“, око кога су се окупљали посланици Сељачко-демократске коалиције, ваљда да би га заштитили. Посланици су наставили да оптужују Радића да „систематски руши државу“, и да је ова изјава најбољи доказ томе. Затим је са

[31] О политичкој и парламентарној кризи види: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1988, str. 172–175; D. Đokić, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji,* Beograd 2010, str. 91–95.

обе стране „осута паљба“ из скупштинског арсенала увреда: „будало“, „рђо“, „ви сте гори од рђе“, „Радић је пијандура и не зна шта прича“, „зликовци“, „аустријски служитељи“, „слепци“ итд. Када су се страсти смириле, Радић је покушао да изгласи ствар, тврдећи да је Србија због мора ратовала и 1913, и да је он мислио на стратешку потребу Србије да добије излаз на море, а не на последњи рат. Због мора је Србија „рескирала рат“, тврдио је, и тиме објашњава свој израз „изазвала рат“. Радић је поменуо и, тада већ покојног, Љубу Јовановића коме је, како је тврдио, „подметано“ да је оптужио Србију да је изазвала рат, упоређујући своју ситуацију са његовом. Бранио се и тиме да он своје говоре не припрема унапред. Међутим, „уље на ватру“ долио је његов коалициони партнер, Светозар Прибићевић, који је из клупе добацио да не би ни било рата, да није било „југословенског“ и „српског“ питања: „То је наш понос, наше питање је изазвало рат“. Радић је подржао овај став речима да би светски рат свакако избио, на неком другом месту, или у друго време, али је „национално питање Срба или Југословена тај рат изазвало баш у том моменту“. Радикал Пуниша Рачић је, реагујући на позивања хрватских посланика на Љубу Јовановића, изјавио да је Јовановић из политичке мржње према Пашићу начинио политичку грешку. Рачић је испричао занимљиву причу: да је на Водовдан 1914, био гост мајора Воје Танкосића, да су заједно отишли на стрелиште, и да им се придружио Љуба Јовановић, кога је, неколико минута доцније, позвала кћи да се јави на телефон. Лазар Пачу му је тада јавио да је убијен аустроугарски престолонаследник „јуче у 10 сати“. Јовановић ништа о томе није знао, супротно тврдњама у својим успоменама. Када је дошло до кампање 1925. године, поводом његовог текста, Рачић се обратио Пашићу са предлогом да јавно изнесе ова сазнања, и тиме побије тврдње Јовановића да је знао да се нешто спрема, али му је Пашић рекао да никоме не би било од користи да се Јовановићеве тврдње демантују. Тако је сведочио Пуниша Рачић, за скупштинском говорницом марта 1928. године, само неколико месеци пре него што ће крваво окончати свој стари сукоб са посланицима Сељачко-демократске коалиције. На инсистирање Радића, измењене су и стенографске белешке са заседања, па је унета реченица да је „ради мора Србија, ***нама свима на челу*** (курзив – И. Р.), загазила у Светски рат.“ Међутим, свађа овим није завршена. Посланици Земљорадничке и Радикалне странке, као и неке демократе, никако нису пристајали да се на било који начин улога Србије везује за узроке рата. Владина већина тражила је да се пронађе начин да се Радићу онемогући да чини сличне испаде, или да се строго казни, ако до њих дође. Део владине већине није био задовољан млаким држањем владе после Радићевих изјава. Ситуација се није смиривала јер је Прибићевић, на једном коалиционом збору, не само стао у одбрану Радићевих ставова, већ их је додатно радикализовао. Говорио је да су „Србијанци загазили у рат због мора“, а данас „руше Приморије“, и додао да је поносан јер је „наше југословенско питање сигурно изазвало рат.“ Изјавио је како је појединим „предстаницима

Србијанаца“ говорио да је „до сада веровао како су због уједињења хтели рат“, а сада покушавају да га увере како је рат „напросто наметнут“.[32]

После овог скупштинског инцидента, београдска *Политика* је наставила да објављује полемичке текстове о одговорности за рат. У тексту „Једна аустријска теза“, др Драгутин Јанковић, наводећи детаљну историјску аргументацију, побија Радићеве тврдње.[33] *Политика* је полемисала са Прибићевићем, али и бечком штампом, јер је утицајни *Нови бечки дневник*, позивајући се на политички ауторитет Прибићевића, у тексту „Лажи о одговорности за рат“, управо у његовим речима видео доказ тези да је рат изазвала југословенска политика Србије. Бечки лист посебно наглашава да их не занима само морална страна „Прибићевићевог признања“, већ, пре свега политичка, и закључује оно што је била срж ревизионизма: на „подметањима“ о немачкој и аустријској кривици изграђени су мировни уговори, са својим „неправдама и насиљима“.[34] *Политика* је објављивала и текстове јавних радника (интелектуалаца и бивших и актуелних народних посланика), као рекације на Радићеве тврдње (Ратко Парежанин, Лујак Рино, Јосиф барон Рајачић, Васа Франичевић идр).[35] Између осталог, објавила је у неколико бројева фељтона о „кривици за рат“ чији је аутор био професор Цветко Поповић, један од преживелих Младобосанаца и учесника у припреми атентата.[36] Али, у складу са добром традицијом професионалног новинарства које је неговала, и Прибићевићу је дала прилику да на њеним страницама демантује писање стране штампе и саме *Политике*.[37]

Мада претежно унутрашња, и ова полемика је имала међународни одјек, иако знатно мањи него она из 1925/26. године. О томе сведочи податак да је Аристид Бријан, министар спољних послова Француске у разговору са југословенским колегом Војом Маринковићем, поменуо штетне последице Радићих изјава. Маринковић је изјавио да је Радић неурачунљив, а Бријан је додао да, икао то зна, Радићеве изјаве су незгодне, јер кампања да се кривица за рат „скине са онога ко је крив“, не престаје. На Маринковићево запажање да је Радић у рату припадао „противничком табору“, Бријан је одговорио да је и то тачно, али да се заборавља.[38]

---

[32] *Политика*, бр. 7135 од 09. 03. 1928, стр. 2–5; бр. 7136 од 10. 03. 1928, стр. 3; бр. 7145 од 19. 03. 1928, стр. 2.

[33] *Политика*, бр. 7147 од 21. 03. 1928, стр. 1–2.

[34] *Политика,* бр. 7148 од 22. 03. 1928, стр. 1–2; бр. 7150 од 24. 03. 1928, стр. 4; бр. 7152 од 26. 03. 1928, стр. 1–2.

[35] *Политика*, 22, 25, 26. 03 (бројеви 7148, 7151, 7152).

[36] *Политика*, бр. 7157 од 31. 03, 1928; бр 7158, 01. 04. 1928; бр. 7160, 03. 04. 1928; бр. 7161, 04. 04. 1928.

[37] *Политика*, бр. 7149 од 23. 03. 1928, стр. 1.

[38] Архив САНУ, Заоставштина Војислава Маринковића, бр. 14439/367, Разговор са Бријаном

3. Закључак: питање одговорности за рат између покушаја ревизије споља и унутрашње политике

Питање „ратне кривице“ после Првог светског рата, плод је покушаја ревизије узрока рата од стране поражених држава, које су могле имати значајне политичке, економске и моралне бенефите од ревизије званичне истине о одговорности за избијање рата. Међутим, показало се на примеру Краљевине СХС, питање одговорности за рат било је и више од тога: оно је било унутрашње политичко питање, снажно присутно (мада не увек на површини политичких сукоба) у оквиру конфликта који је представљао главни дестабилизирајући фактор у југословенској држави, а то је **српско-хрватски конфликт**. И овде имамо, гледајући из перспективе рата, победничку и поражену страну, с обзиром на то да су од три дела „троименог народа“, два била део поражене „Црно-жуте“ империје. Наравно, овим не имплицирамо да је хрватском делу заједничке државе ревизија ишла у прилог. Хрвати су имали све разлоге да зазиру од ревизије резултата рата, пошто је велики део „хрватско-словеначког дела“ бивше Аустроугарске био обећан Италији тајним Лондонским уговором (1915), која је, иако победник, такође тежила ревизији, управо да би „наплатила“ оно што јој је обећано. Суштина нашег става је да није неочекивано, нити нелогично, да су Срби и Хрвати, управо због свог места и улоге у Првом светском рату, имали различите перцепције рата, па и одговоности за његово избијање.

Две полемике о одговорности за рат које су биле предмет наше анализе, говоре нам и о томе да је питање одговорности за рат (зло)употребљавано у унутарполитичким и унутарпартијским борбама, без обзира на озбиљност последица које је по морални статус победе и учешћа Србије у њој та употреба могла имати; ово донекле сведочи о **политичком менталитету**, чак и о провинцијалном и малограђанском духу политичких елита. Никако се другачије осим крајњом неодговорношћу према држави не може објаснити дневнополитичка банализација једног питања од државног и националног интереса.

На крају, може се извести закључак да је ревизионистички покрет у Европи и шире био веома јак, медијски добро покривен и, попут запете пушке, реаговао је на сваки повод, смотрен или не, намеран или не, не би ли питање о одговорности за рат увек држао отвореним, чиме су **перманентно довођене у питање моралне и политичке основе на мировним уговорима заснованог система односа у послератној Европи**. То је, заправо, и била главна политичка парадигма побеђених држава после Првог светског рата.

10. 03. 1928.

Извори

I Необјављена грађа

Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Лондону, бр. 341.

Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Војислава Маринковића, бр. 14439.

II Штампа

Политика (Београд).

Самоуправа (Београд).

Литература

I Штампане монографске публикације

Đokić, Dejan. 2010. *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Beograd: Fabrika knjiga.

Јовановић, Надежда. 1974. *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*. Београд: Рад.

Момбауер, Аника. 2013. *Узроци Првог светског рата. Спорења и сагласности*. Београд: Clio.

Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, prva knjiga. Beograd: Nolit.

Станојевић, Станоје. 1923. *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда. Прилози питању о почетку Светског рата*. Београд: Издавачка књижница Напредак.

II Антологије и збирке, чланак из зборника

Јовановић, Љубомир. 1924. После Видова дана 1914. године. У В. Лебедев (ур.) *Крв Словенства: споменица десетогодишњице Светског рата (1914–1924)*. Београд: Штампарија Саве Раденковића и брата, 9–23.

III Чланак из часописа

Bjelajac, Mile. 2013. Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice. *Tokovi istorije*, 1, 15–63.

Јовановић Пижон, Јован (Иностранi). 1924. Одговорност за рат. *Српски књижевни гласник*, 3 (септембар–децембар), 551–552.

Јовановић Пижон, Јован (Иностранi). 1925. Одговорност за рат. *Српски књижевни гласник*, 1 (јануар–април), 629–630.

Milutinović, Kosta. 1969. R. W. Seaton-Watson i Sarajevski atentat. *Radovi ANU BiH*, 12, 239–283.

Растовић, Александар. 2004. Мери Дарам о Србима. *Историјски часопис*, LI, 129–155.

Ivan Ristić

TWO POLEMICS ABOUT RESPONSIBILITY FOR THE FIRST WORLD WAR IN DOMESTIC AND EUROPEAN PUBLIC IN THE 1920's

Summary

Who is "guilty" for the beginning of the Great War? It is a very controversial question and a scientific aspect is just one side of the problem. The political and ideological implications of the question are also present in contemporary debates. The article analyses a national and international political aspect of the two great polemics on the responsibility for the War in the 1920's: first, in the first half of the decade (1925-1926), which was debated much more in the European (especially British) public; and second, in 1928, which was started as part of national political conflicts between political leaders of the Peasant-Democratic Coalition and Serbian political elite. These polemics also had implications in the field of foreign policy and foreign public opinion.

Key words: The First World War, responsibility for the War, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Serbian-Croatian issue, the European public, Great Britain

Милан Гулић
Институт за савремену историју
Београд, Србија

УДК 94(497.11)"1914/1918"
327(497.11:436)"1914/1918"
341.22(497.11:436)"1914/1918"
627.152.1(282.243.7) Дунав

ПИТАЊЕ ДУНАВА У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА АУСТРОУГАРСКОЈ УОЧИ И ТОКОМ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА[1]

Питање Дунава заузимало је важну позицију у сложеним билатералним односима између Србије и Аустроугарске, почевши од симболичког значаја, јер их је та ријека спајала/раздвајала, преко сарадње приликом замашних радова на Ђердапу, до ријеке са које су кренули први удари на Србију 1914. године. Важност Дунава у првој фази рата, али и касније, за ратне напоре Централних сила, била је несумњива. Управо због тога је од нарочитог значаја било да се ова ријека што дуже држи под њиховом контролом. Чланак је настао на основу докумената из Војног архива и релевантне литературе.

Кључне ријечи: Србија, Аустроугарска, Дунав, Ђердап, монитори

Модерна српска држава, произашла из револуција у првим деценијама XIX вијека, чврсто је била везана за двије велике ријеке на сјеверној граници – Дунав и Саву. Сјеверна граница, најприје аутономне, а затим самосталне Кнежевине Србије, налазила се на обалама ових ријека. На самом ушћу Саве у Дунав налази се и престоница модерне српске државе – Београд. Управо су ове двије ријеке представљале мјесто вишедеценијских сусрета између Србије и њеног моћног сјеверног сусједа Хабзбуршке/Аустроугарске монархије. И док је Сава у то вријеме имала мањи пловидбени значај, Дунав је представљао један од најважнијих саобраћајних коридора Европе. Већ од прве половине XIX вијека Хабзбуршка монархија је у значајној мјери користила његове потенцијале. Њен географски положај, економске и техничке могућности учинили су је апсолутно доминантном на тој ријеци, због чега је, с правом, имала надимак „Дунавска монархија". Носилац политике искоришћавања Дунава било је Прво аустријско паробродарско акционарско друштво (ДДСГ) основано 1830. године.

Модерна ера пловидбе Дунавом отпочела је одлукама Париског конгреса из 1856. када је начело слободне пловидбе, проглашено Завршним ак-

[1] Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* (евиденциони број 47030) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

том Бечког конгреса из 1815. године, и формално пренијето на Дунав. Осим тога, одлукама Париског конгреса створене су и прве двије дунавске комисије. У чланство Прибрежне (сталне) комисије, уз делегате независних држава – Баварске, Виртемберга, Хабзбуршке монархије и Османског царства, ушли су и комесари три аутономне кнежевине у оквиру Османског царства – Србије, Влашке и Молдавије. Задатак ове Комисије био је да изради јединствене прописе о пловидби Дунавом и полицији пловидбе, да се постара да се одредбе Бечког конгреса примијене у свим приобалним државама, да врши потребне хидротехничке радове на цијелом току ријеке и да, након гашења друге тада основане – Европске комисије, којој је мандат био ограничен на двије године, преузме старање о ушћу Дунава.[2]

Кроз Прибрежну комисију Хабзбуршка монархија је настојала да ојача доминантну позицију. Једини резултат који је Прибрежна комисија постигла током свог краткотрајног рада било је доношење Пловидбеног акта којег, међутим, нису прихватиле све чланице Комисије, па је имплементиран само у споразумима између Хабзбуршке монархије, Баварске и Виртемберга. Пловидбени акт је представљао велику побједу Хабзбуршке монархије. Беч је добро схватао да слабашне приобалне полудржаве нису пријетња хабзбуршкој доминацији на Дунаву, али су све присутније велике силе то могле бити. Због тога су најважније одредбе Акта предвиђале да је саобраћај од отвореног мора до било ког дунавског пристаништа (и обрнуто) слободан за бродове свих застава, док је саобраћај између самих дунавских пристаништа слободан само за приобалне државе. Другим ријечима, неприобалне државе су могле пловити Дунавом само ако је то био наставак њихове пловидбе на мору. С обзиром на слабу развијеност паробродарства малих подунавских држава, ове одредбе су ишле у корист хабзбуршке пловидбе, јер пловидбу између пристаништа у оквиру једне земље (тзв. малу каботажу) дотична земља није имала слободу да уступи ономе ко би понудио боље услове. Ове одредбе су изазвале критике у оквирима Комисије и ван ње, а противили су им се и комесари Србије и Влашке. Управо у питању Пловидбеног акта видимо прво озбиљније дипломатско неслагање између Кнежевине Србије и Хабзбуршке монархије у погледу Дунава.[3]

Као једина препрека даљем јачању позиције Аустроугарске на Дунаву стајао је за пловидбу најнезгоднији дио ове ријеке – Ђердапски сектор. Како

[2] М. Новаковић, *Србија и Дунавска обалска комисија*, Београд 1913, 6–7; V. Radovanovitch, *Le Danube et l'application du principe de la liberté de la navigation fluviale*, Genève 1925, 99–103; М. Радовић, *Дунав и његов међународни положај*, Београд 1945, 15–16; S. Focas, *The Lower Danube River. In the Southeastern European Political and Economic Complex from Antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*, Boulder 1987, 236–251; Р. Зечевић, *Дунав и међународно право,* Београд 2006, 21–29; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 18–19.

[3] М. Радојковић, *Србија и међународни положај Ђердапа од Париског конгреса до Светског рата*, Београд 1935, 14–15; М. Новаковић, *н. д.*, 46–47; М. Тодоровић, *Међународно-правни положај Дунава*, Београд 1910, 7–8; S. Focas, *op. cit.*, 253–263; М. Гулић, *н. д.*, 19–20 .

би отклонила тај проблем, Аустроугарска је на Лондонској конференцији 1871. године настојала да добије мандат за извођење радова у циљу регулације Сектора. Након што је обавијештена да ће се у Лондону расправљати о Дунаву, влада Кнежевине Србије упутила је у британску престоницу Чедомиља Мијатовића као специјалног представника. Одлукама Конференције Аустроугарској је требало да буде дато право да спроведе хидротехничке радове на Ђердапу. Међутим, противљење оваквом рјешењу исказало је Османско царство и то на молбу вазалне Кнежевине Србије. Србија је сматрала да су, оваквом одлуком, угрожена њена права на Дунаву и да Лондонска конференција није имала надлежност да одлучује о радовима на Ђердапу, већ да је то право искључиво припадало Прибрежној комисији. Турски представник на Конференцији Мусурус-паша, према упутствима Цариграда, бранио је гледиште Србије. Под снажним дипломатским притиском, Аустроугарска је повукла свој приједлог о радовима на Ђердапу.[4]

Оно што није успјела на Лондонској конференцији, Аустроугарска је постигла на Берлинском конгресу 1878. године. Одобрено јој је да изведе хидротехничке радове на Ђердапу, а остале приобалне државе су биле обавезне да јој дају све потребне олакшице „које би могле бити тражене током извођења радова“, као и да јој привремено уступају своју обалу када год је то, у интересу радова, било потребно. Због тешког положаја у којем је била прије Конгреса, Србија је, у намјери да добије потпору Аустроугарске, морала пристати, између осталог, и на аустроугарске захтјеве у погледу Ђердапа. Ти захтјеви су постали саставни дио Конвенције Андраши-Ристић, потписане док је Конгрес још увијек засједао.

Радови на регулацији Ђердапа свечано су отворени 18. септембра 1890. године, уз присуство, са српске стране, предсједника Министарског савета генерала Саве Грујића и министра грађевина Миливоја Јосимовића. У склопу регулационих радова, који су у Ђердапском сектору спровођени од стране Мађарске техничке управе у наредних неколико година, изграђено је више канала (Стенка, Козла-Дојке, Излаз-Тахталија, Свињица, Јуц, Ђеврински и Сипски канал). Осим тога, регулациони радови су обухватили и изградњу система водограђевина, подизаних са циљем повећања нивоа воде и смањења њеног пада. Најзначајнији објекат регулационих радова био је Сипски канал, који је свечано отворен 27. септембра 1896. године у присуству владара Аустроугарске цара Франца Јозефа, Румуније краља Карола I и Србије краља Александра I Обреновића. Церемонија је представљала саставни дио миленијумских свечаности.

Управо у околностима док су извођени радови на Ђердапу основано је Српско бродарско друштво (СБД), које је отпочело рад 1893. године. Развој модерне Краљевине Србије све више је наметао потребу да се и она пози-

[4] М. Радојковић, *н.д.*, 23–29; Р. Зечевић, *н. д.,* 29–33; V. Radovanovitch, *op. cit.*, 106; S. G. Focas, *op. cit.*, 321–332.

ционира као саставни дио дунавског питања, у чему је пловидбено друштво под заштитом државе требало да одигра значајну улогу. Уз снажну подршку државе СБД се развијао, и у вријеме Царинског рата (1906–1911) имао важну улогу у тражењу нових трговачких путева за Србију, с обзиром на сукоб са, до тада, главним спољнотрговинским партнером – Аустроугарском. Дунавски пловни пут се показао важним и у вријеме балканских ратова, када је коришћен за транспорт војске и ратног материјала. Међутим, у вријеме Првог свјетског рата отпочело је коришћење Дунава као ратне саобраћајнице у значајнијој мјери.

Аустроугарска је Дунав користила као саобраћајну линију – за превоз оружја, муниције, трупа и хране, али и као правац напада, док је за Србију он био саобраћајна линија и одбрамбени бедем. Србија је користила дунавски пловни пут за контакт са својим савезницима, па су у Радујевац и Прахово стизали товари помоћи из Русије, а касније и први добровољци са Источног фронта. Руски бродови са шлеповима натовареним муницијом и грчки бродови са шлеповима натовареним брашном, сољу и овсем били су више него драгоцјени за нападнуту и зарађену Србију. Због важности пута Прахово–Рени за Србију, Аустроугарска је настојала да ову везу прекине, али се планови о комитским акцијама са бугарске обале, слању ратне флотиле на доњи Дунав и ваздушним нападима из цепелина и авиона нису остварили или нису дали значајније резултате. Централне силе су биле склоне, према неким приједлозима, и да Србији понуде сепаратни мир, уколико би она пристала да Аустроугарској уступи Неготинску Крајину (како би контрола Ђердапа била потпуна), а заузврат би јој било понуђено проширење на сјеверу Албаније и спајање са Црном Гором. Аустроугарски министар иностраних послова барон Иштван Буријан наглашавао је значај дунавског пловног пута за Монархију и истицао да Дунав није слободан све док Румунија и Србија имају могућност „да препрече тај пролаз“.[5]

У офанзивном смислу, Аустроугарска је користила Дунав за напад јединицама ријечне ратне флотиле на Србију (1914–1915) и Румунију (1916–1917). Монитори аустроугарске ријечне флотиле показали су се као врло дјелотворни, у садејству са сувоземним снагамак, за бомбардовање насељених мјеста и уништавање пловних саобраћајних средстава.[6] Пред почетак Првог

[5] A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981, 242–243, 350–351.

[6] Монитори су представљали оклопљене борбене бродове дужине 50–60 метара. Били су наоружани хаубицама и топовима од 120 мм, противавионским топовима од 70 мм и митраљезима. Аустроугарска је 1871. порinула прве мониторе у Дунав. Монитори су коришћени приликом успостављања аустроугарске окупације у Босни и Херцеговини, а дио штампе у Монархији је још 1896. године пријетио Србији бомбардовањем Београда са монитора. Осим Аустроугарске, пред почетак Првог свјетског рата мониторе је имала још само Румунија (Д. Шаренац, „Руска војна помоћ Србији 1914–1915“, У: *Први светски рат и балкански чвор*. Зборник радова (ур. М. Павловић), Београд 2014, 359–376).

свјетског рата база аустроугарске ратне флотиле била је у Будимпешти, на острву Чепел. Аустроугарска ратна флотила стављена је у стање пуне борбене готовости 10/23. јула, а прва дејства је предузела два дана касније.[7] Два дана прије отпочињања напада на Србију пловила аустроугарске ријечне флотиле била су расподијељена на Дунаву (у Земуну и Панчеву) и Сави (у Брчком и Славонском Броду). У оперативној бази у Земуну („у луци више Земуна на око 6 км од београдског града“)[8] налазила су се четири монитора (*Темеш*, *Бодрог*, *Самош* и *Кереш*) и три патролна чамца, док су у Панчеву била два патролна чамца. У оперативној бази у Брчком налазила су се два монитора (*Марош* и *Лајта*) и један патролни чамац, док је у Славонском Броду био један патролни чамац. Укупно, у моменту напада на Србију 1914. године аустроугарска Дунавска ратна флотила, којом је командовао капетан фрегате Фридрих Грунд, располагала је са шест монитора и седам патролних чамаца.[9]

Са друге стране, Србија није имала своју ријечну ратну флотилу, а Српско бродарско друштво, коме је припадао највећи дио пловног парка под њеном заставом, потпуно је неспремно дочекало рат. Прекасно је издато наређење за повлачење пловила на дио Дунава изван граничне српско-аустроугарске зоне. У данима прије почетка рата (13/26. јула) у Оршави су задржани бродови *Вардар* и *Делиград*, а сутрадан код Молдова Веке *Шумадија*, *Мачва* и *Крајина*. Код села Свињице отварана је ватра на бродове *Цар Никола II* и *Морава*, које су касније потопиле њихове посаде како не би пали у руке аустроугарских снага. Бродови *Србија* и *Неретва* потопљени су дејством аустроугарске артиљерије код Великог Градишта. У аустроугарским водама затекли су се бродови *Београд* и *Стиг*. Док су аустроугарске власти преузеле *Београд* у Новом Саду, *Стиг* је успио стићи до српске престонице, гдје је потопљен 24. јула/6. августа. Том приликом је уништен и штек СБД-а.[10] Једини брод који је успио да се пробије било је *Таково* са шест шлепова под управом капетана Тихомира Војиновића.

Страховита паљба са аустроугарских монитора, којом је рат и отпочео 15/28. јула 1914. године нешто пред поноћ, наносила је огромне штете срп-

[7] Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915. године“, *Весник*, 36/2009, 154–167.

[8] Војни архив (ВА), Пописник број 4/1 – Ратна архива Прве армијске области (П–4/1), кутија 30, фасцикла 2, документ број 6/5, 6/6.

[9] ВА, Пописник бр. 3 – Ратна архива Врховне команде (П–3), к. 207, архивска јединица 22, док. бр. 1; B. Antić, „Dejstva srpske rečne ratne flote u Prvom svetskom ratu“, *Pomorski zbornik*, 26/1988, 465–472; V. Požeg, *Vekovi srpskog pomorstva i rečnog brodarstva*, Beograd 2008, 179; A. Andrić, „Borbe na Dunavu i dunavska rečna flotila pod našom ratnom zastavom“, *Алманах Јадранска стража за 1927. годину*, Београд 1927, 186–201; B. Antić, *Rat na rekama kroz vekove*, Beograd 1986, 137; Б. Антић, *Српска одисеја*, Београд 2002, 31; A. Debevec, „Austro–ugarska dunavska flotila u Svetskom ratu“, *Mornarički glasnik*, sv. 6/1934, 610–623.

[10] Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву“, 156–157.

ској престоници, а њихова дејства од првог дана рата уносила су пометњу у одбрану Београда.[11] У ноћи између 28. и 29. јула Дунавско-савски одред српске војске порушио је жељезнички мост на Сави код Београда, који је везивао двије државе. Приликом рушења моста испод њега се затекао аустроугарски брод *Алкотмањ*, на кога се жељезна конструкција сручила свом силином. Брод је потопљен, а погинули бродари су били једне од првих жртава Великог рата. Паљби са монитора били су изложени и други српски градови, па су гранате падале на Велико Градиште, а код Костолца се пуцало на српске патроле. Чињеница да је Дунав био граница између зараћених страна, осим разарања градова, допринијела је и брзом уништењу српске ријечне флоте, али је доносила штете и аустроугарској. Почетком августа наређено је да се сваки непријатељски пловни објекат, реморкер, шлеп и др. потопи уколико се затекне на дијелу Дунава између Аустроугарске и Србије и да му се не дозволи да се домогне обале Румуније, која је, у том тренутку, била неутрална.[12] Под ватром српске артиљерије у пристаништу у Оршави потопљено је 18 бродова, неколико тегљача и више шлепова. Отварање ватре на пловила која су пролазила српско-аустроугарским граничним дијелом било је уобичајено од почетка рата, међутим, било је и случајева када су српске снаге пуцале на пловила са аустроугарском заставом док су се ова налазила у граничним српско-румунским водама. Тако су српски трећепозивци пуцали на аустроугарски путнички брод када је покушао ући у Сипски канал. Забиљежен је још један сличан случај, због кога је аустроугарски посланик у Букурешту протестовао код румунске владе, а генерал Живојин Мишић наложио да се „убудуће не гађају аустријске лађе које плове поред Румунске границе“.[13] Проблем је представљало и то што су се Дунавом кретали и заостали румунски бродови па је првих дана рата упозоравано да се на њих обрати пажња и не отвара ватра.[14] Међутим, пошто су прошла сва заостала румунска пловила, наређено је отварање ватре на сва друга пловила која буду пролазила Дунавом, „сем оних на које се нарочито нареди да се пропуштају“.[15] Браничевски одред је 5. августа јављао Врховној команди да је прецизним погоцима код Молдова Веке уништио два аустроугарска брода и неколико шлепова. Већ 8. августа је код острва Оградина потопљено 12 аустроугарских бродова и око 20 шлепова „пуних робе“. Румунске власти

[11] Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014, 105.

[12] ВА, П–4/2, к. 43, фас. 7, док. бр. 38/5.

[13] ВА, П–3, к. 71, арх. јед. 13, док. бр. 1–6, 8–10, 12.

[14] Како би избјегли да збуњују српску артиљерију румунски бродови су носили по неколико државних застава, као и бијело платно велике површине (ВА, П–4/2, к. 43, фас. 7, док. бр. 38/1, 38/3).

[15] ВА, П–4/2, к. 43, фас. 7, док. бр. 38/6.

су почетком септембра дозволиле српским трупама да испаљују ватру на аустроугарска пловила „чим се појаве на Дунаву од ушћа Тимока па даље узводно“ и то након што су ова пловила постала озбиљна пријетња руским бродовима који су Србији достављали помоћ. Са тим циљем постављени су Дебанжови топови код Брзе Паланке, Прахова и на Буковичком брду.[16]

За разлику од цивилних бродова коришћених у ратне сврхе, српска артиљерија није била у могућности да наноси штету моћним и брзим мониторима. За мониторе се говорило да „јако досађују трупама“, а како је писао поручник Александар Андрић: „Све до октобра 1914. може се казати, да су се монитори мирно без икаквих сметњи шетали по рекама и подузимали операције по милој вољи.“ У свједочанствима учесника остало је записано: „Још рат Аустро-Угарске противу Србије није био ни објављен, а већ су полетела прва зрна са аустро-угарских монитора на незаштићени Београд, да убијају жене и децу. Већ тих момената увидела се страшна заблуда и у војним и у грађанским круговима, *да је Дунавска Флотила парадна јединица и неефикасно средство за ратне операције, те да није нужно ни обраћати пажњу на њу*. Говорило се, како је Србији забрањено држање флоте на својим граничним рекама. Дневна штампа, вероватно сасвим несвесно, исмевала је мониторе Дунавске флотиле и одстрањивала пажњу меродавних од овог моћног оружја на домаку Београда. Рат нас је затекао неспремне да спречимо слободно кретање монитора дуж наше обале, одакле су они сејали ужас и смрт. Српска су се зрна одбијала о панцирни оклоп монитора.“[17] Међутим, код Београда је 22. јула/4. августа нанијета прва штета аустроугарским мониторима, када је неколико директних погодака добио монитор *Кереш*.[18]

Док су пловила из базе у Земуну готово свакодневно ударала по Београду, патролни чамци позиционирани у Панчеву водили су више борби у првим данима рата код Вишњице и Гроцке. Међутим, њихово ратно учешће је убрзо завршено. Када су Аустроугари, након краха у Церској бици, проценили да постоји реална опасност да српска војска заузме Панчево, одлучили су да потопе ова два патролна чамца, свјесни да су шансе да их провуку покрај српске артиљерије до Земуна биле јако мале. Први патролни чамац је потопљен крајем августа или почетком септембра, а други крајем септембра или почетком октобра 1914. године.[19] Српска војска није успјела ући у Панчево, али јесте у Земун, што је, са становишта операција на ријекама, било далеко важније. Међутим, монитори нису пали у руке српске војске. Напротив, када је српска војска у првој половини септембра ушла у

[16] ВА, П–3, к. 56, арх. јед. 30, док. бр. 1–5; ВА, П–3, к. 71, арх. јед. 13, док. бр. 20, 22–24, 26, 34–36, 63; ВА, П–3, к. 72, арх. јед. 17, док. бр. 13; А. Andrić, *n. č.*, 189.

[17] М. Радојевић, „*Патролбот Це* под Београдом 1915. год.“, *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, 175–182; ВА, П–6, к. 409, фас. 6, док. бр. 9/5; ВА, П–6, к. 612, фас. 5, док. бр. 44/1.

[18] Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву“, 157.

[19] Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву“, 157–158.

Земун, монитори су дејствовали према њеним тек посједнутим положајима у том сремском граду.[20]

Дејства монитора су, ипак, била учесталија у водама Саве, него у водама Дунава. Управо због тога су већ у првим недјељама рата у Саву прешла још два монитора (уз *Марош* и *Лајту* стигли су *Темеш* и *Кереш*, који су у воде Саве упловили 15/28. септембра). Два монитора су као склониште користила штек Мађарског паробродарског друштва у Сремској Митровици, а два ушће Босута у Саву.[21] Ови монитори су имали важна дејства у вријеме Церске битке (друга половина августа) када су, крећући се око Шапца, ударали на висове Мишара.[22] Монитори који су дејствовали у водама Саве су бомбардовали Шабац, а под сталном ватром држали су потез од Дреновца до Обреновца. Међутим, како је стајало у извјештајима Команди Друге армије, „успех бомбардовања на варош и обалу слаб је, али су у стању да спрече свако постављање моста преласка на другу страну". Ипак, њихова појава имала је значајан психолошки утицај јер су домети њихових артиљеријских оруђа били до 5.000, па чак и 8.000 метара, али су чешће добацивали далеко мање од обале (200–1.500 метара). Велики проблем њихових дејстава била је чињеница да значајан број испаљених артиљеријских зрна није експлодирао, нарочито она панцирна, због удара у меко тле.[23]

Због непријатељске надмоћи на ријекама, постигнуте захваљујући мониторима, савезници су послали помоћ у Србију. Руска мисија, под командом поручника корвете Василија Аполоновича Григоренка, је већ 15. августа поставила прве мине у Саву код Оструженице, 16. и 17. августа код Дубоког, а почетком септембра мине су постављене код Шапца, Дреновца и Митровице.[24] Уз британског контраадмирала Трубрица, који је у ратну престоницу Србије Ниш стигао већ 16. августа, а затим продужио за Београд због рада на „запречавању Саве и Дунава противу проласка монитора", било је неколико официра и 120 морнара. Французи су послали једног официра и 70 морнара. Ради одбране Београда мине су постављене у водама Саве стотињак метара узводно од порушеног жељезничког моста, а на Дунаву између Великог ратног острва и Кожаре. Процјењује се да је у Дунав укупно положено око 800 мина.[25]

[20] Д. Шаренац, „Руска војна помоћ", 363.

[21] ВА, П–4/1, к. 30, фас. 2, док. бр. 6/7; ВА, Пописник бр. 4/2 – Ратна архива Друге армијске области (П–4/2), к. 36, фас. 6, док. бр. 33/1; ВА, Пописник бр. 6 – Ратна архива дивизија и дивизијских области (П–6), к. 409, фас. 6, док. бр. 9/7; Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву", 159.

[22] Д. Шаренац, „Руска војна помоћ", 362.

[23] ВА, П–4/2, к. 36, фас. 6, док. бр. 33/10, 33/11.

[24] А. Тимофејев, Д. Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Зборник грађе, Београд 2014, 43; А. Тимофејев, „Руси на обалама Саве 1914–1915. Улога руских морнара и минера у одбрани Београда", *Токови историје*, 1/2014, 236, 239–240.

[25] ВА, П–3, к. 56, арх. јед. 1, док. бр. 5; ВА, П–3, к. 52, арх. јед. 5, док. бр. 1; ВА, П–3, к. 72, арх. јед. 12, док. бр. 7–8; ВА, П–3, к. 72, арх. јед. 17, док. бр. 16; В. Antić, „Dejstva srpske rečne ratne

У циљу спречавања проласка монитора, наређено је постављање неколико торпедних батерија узводно од Шапца – код Мишарске, Орашачке и Подгоричке аде, а касније и код Скеле.[26] Посљедњег дана августа испаљен је и један торпедо са циљем урушавања бране која је одржавала ниво воде у каналу Босута, гдје су се два монитора првих недјеља рата често склањала. Требало је урушавањем бране да се спусти ниво воде у каналу како би се монитори насукали. Торпедо је погодио циљ и монитори су остали насукани све док се, петнаестак дана касније, није подигао водостај.[27] Током борби у водама Саве код Мишара 20. септембра/3. октобра погођен је монитор *Лајта*, што је био први успјешан погодак на аустроугарској флотили на том дијелу фронта. Уз штете на убојитим средствима, погођен је и командни мост, па је више официра и чланова посаде страдало, а монитор је морао на хитну репарацију у Митровицу.[28]

Од четири монитора која су дејствовала у водама Саве један се нарочито издвајао, у очима бранилаца изгледао другачије, а у документима овако описиван: „Монитор је тај већ неколико дана овде, он највише и дејствује, највећи је, има на боковима по два дугачка топа и два позади, они су на доњем спрату и потпуно заклоњени, тако да се ни послуга не види, већ само цеви. На горњем спрату налазе се по два мала револверска топа, који су заклоњени само штитовима, послуга се види а види се како и чауре испадају. Ти мали топови јуче су избацили 319 метака у току 15 минута но не експлодирају. Монитор се одмах склања чим наша артилерија почне да дејствује. Из тих малих топова бацају силну муницију. На монитору имају и митраљези од две сорте, једни већег а други мањег калибра.“ У истом извјештају дат је и приједлог на који начин би се покушало уништење тог монитора: „Пошто тај монитор пролази поред наше обале на даљини 30–40 метара, командант коњичког пука мисли, да би се могао уништити или онеспособити тај монитор, кад би га гађала која наша брзометна хаубица која би се поставила одмах позади насипа Шабац-Дреновац непосредним метком.“[29]

Овај приједлог није дао резултата, али је захваљујући постављеним руским минама ипак онеспособљен монитор *Темеш*, који се насукао на Орашачку аду у ноћи између 9. и 10. октобра 1914. године, приликом повра-

flote“, 466–467; А. Симовић, „Дунавске флотиле у Првом и Другом светском рату“, *Војно дело*, 5/1951, 77–89; B. Antić, *Rat na rekama kroz vekove*, 139, 150; T. Šalov, „Riječni monitori u I. i II. svjetskom ratu“, *Mornarički glasnik*, 1/1954, 43–51; Н. Ђокић, „Савезничка помоћ техничкој модернизацији српске војске 1915. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 55/1997, 183–196; Б. Антић, *Српска одисеја*, 10–12.

[26] ВА, П–4/1, к. 30, фас. 2, док. бр. 6/13; ВА, П–6, к. 108, фас. 3, док. бр. 12/1.

[27] В. Каширин, „Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко“, *Родина*, 11/2010, 134–135; *Руска војна помоћ*, 108–110.

[28] Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву“, 160; Д. Шаренац, „Руска војна помоћ“, 362–363.

[29] ВА, П–4/2, к. 36, фас. 6, док. бр. 33/4.

тка са дејстава према Скели. Тај догађај, који је имао велико психолошко дејство јер је показао да монитори нису неуништиви, у извјештајима је овако описан: „Синоћ у осам часова прошла су два монитора од Дреновачке аде правцем за Мишарску, Орашачку и Подгоричку аду. При повратку од Подгоричке аде наишла су у 2 сата и 50 минута оба монитора у рукавац Саве код Орашачке аде. Том приликом предњи монитор наишао је на средини воде а у висини од 50 метара од доњег краја аде на једну руску мину која је експлодирала и том приликом му разнела цео задњи део изузев кичме и бацила га између командантовог моста и оџака, сам монитор био је у тренутку експлозије издигнут у висину а после тога монитор који га је пратио, довукао га је уз саму обалу аде према нашој страни. Сама експлозија појавила се у два маха једно за другим прво са црвеним пламеном огромним треском који је произвео пад наших војника на обали, а одмах затим друга потмула проузрокована експлозијом муниције која се налазила у њиховом задњем делу.“ Према неким подацима погинуо је 31 члан посаде, док се 51 успио спасити. Монитор је насјео на „доњем шпицу“ Орашачке аде, која се налазила у аустроугарским рукама. У свитање је један аустроугарски официр „поскидао затвараче с топова“. Са друге стране, наређено је да се руски минери приближе монитору и потпуно га униште.[30]

У првој половини децембра код Београда је теже оштећен монитор *Самош*, који је наишао на мину недалеко од порушеног жељезничког моста. Иако су постојале гласине да је монитор толико оштећен да је потонуо, он је, након ремонта у Брчком, враћен у дејства на ријекама. О томе како су предузимане акције са циљем ометања дејстава монитора најбоље свједоче ове ријечи поручника Григоренка: „Морао сам да приметим да су аустријски монитори имали слабу иницијативу, деловали су потпуно неусклађено, без јасног плана и због тога су све њихове акције биле успутне. Генерално, нису испољавали своју снагу у пуној мери, а самим тим и борба са њима није могла бити систематична. Ипак, и то је било тешко извести, јер су нашој страни у потпуности недостајала средства. Упркос свој љубазности српских власти и уз сав ратни занос обичних војника, Срби су, као што смо видели, били слабо припремљени за операције на рекама, а и слабо су се разумели у њих.“[31]

За аустроугарску политику продора на Исток дунавски пловни пут је био један од три најважнија саобраћајна правца. С обзиром да линија Будимпешта-Букурешт-Софија-Цариград није била сигурна због колебљивог става Румуније, Бечу се наметала потреба за овладавањем моравско-вардарском долином, тј. да се „поседне пруга преко Ниша“ или да се „од Срба очисти обала Дунава од Оршаве до Видина“, тј. да се осигура најсложе-

[30] ВА, П–4/2, к. 36, фас. 6, док. бр. 33/5, 33/6, 33/7, 33/8; А. Тимофејев, „Руси на обалама Саве“, 237; „Пропаст аустријског монитора“, *Политика*, 12. октобар 1914, 1.

[31] *Руска војна помоћ*, 118–120.

нији дио Дунава за пловидбу. Дунав је у очима Централних сила додатно добио на значају након уласка у рат Османског царства 29. октобра 1914. године, када је постао важан ради комуникације са новом савезницом, која је имала изузетан значај због могућности стратешког затварања мореуза. Аустроугари су новембарске магле покушали искористити за транспорт ратног материјала од Оршаве ка Бугарској одакле би био превезен до новог савезника. Како би се то предупредило, руски брод *Тираспољ* је стављен на расположење команданту Тимочке дивизијске области.[32] У депеши из Штаба Врховне команде сугерисано је: „Главна је ствар да се непријатељу онемогући свако транспортовање Дунавом између Аустроугарске и Бугарске." Осим тога, Министарски савет Србије је, на подстицај савезника, 5. октобра одобрио „да се Дунав у Ђердапу учини непловним, јер је позитивно, да ће непријатељ снабдети на првом месту Бугарску, а затим Турску, муницијом и осталим ратним материјалом". Како би се ово онемогућило, наређено је „да се сви построји у Ђердапу поруше". Бродови *Свети Сергеј* и *Бесарабец* су 7. децембра покушали да потопе један натоварени шлеп, али због јаких струја нису успјели.[33] Наређење за „тајну баражу канала Сипског" издао је и начелник инжењерије 9. децембра, а задатак је требало да изврше три руска шлепа натоварена каменом. Руси су током децембра 1914. године поставили укупно 16 мина и потопили два шлепа у Ђердапу.[34]

Неколико покушаја превоза Дунавом било је онемогућено снажном ватром са српске обале. Код Смедерева је 24. децембра 1914. године пуцано на бродску поворку, а оштећена пловила су се морала склонити у Тамиш. Низводно од Београда у ноћи 17/18. марта 1915. године потапљен је транспортни брод *Белград* из флоте мађарског краљевског пловидбеног друштва. Тај брод је наишао на мину, а затим је, под дејством артиљерије са српске обале, експлодирао. Његово потонуће детаљно је описано: „Једна аустријска лађа наишла је синоћ у 11 часова и 20 минута према селу Винчи на једну нашу мину, коју је закачила крмом. Мина се распрсла и оштетила задњи крај и крму на лађи, после чега је ова била воденом струјом ношена у правцу села Ритопека и за време њене овако неправилне пловидбе била је тучена ватром наше артиљерије. У 11 часова и 50 минута према Ритопеку лађа је једном страховитом експлозијом делом разнета у комаде а делом потонула у воду на нашој обали. Према месту експлозије нађена је велика количина парчади челичног оклопа дебљине 4–13 цм почев од најситнијих па до неколико квадратних метара по површини. На једном од њих види се како га је било пробушило наше панцирно зрно." Том приликом су заробљена и два морнара која су са брода искочила непосредно прије експлозије. Ухваћени

[32] *Исто*, 131.

[33] *Исто*, 181.

[34] *Исто*, 186.

морнари посвједочили су да је брод, индуциране снаге 850 KS, превозио 20 вагона муниције („шрапнели и гранате“) према једном од бугарских пристаништа. На броду се налазило скоро 40 чланова посаде и, осим два поменута морнара који су се на исту укрцали у Земуну, остали су настрадали.[35] Након катастрофе овог брода нема података о новим покушајима проласка Дунавом све до војничког слома Краљевине Србије.

Жесток отпор који је пружила Србија у љето и рану јесен 1914. године учинио је да Централне силе почну размишљати о могућности да се од Србије „откине“ њен сјевероисточни дио, односно њена обала Дунава. Међутим, ни аустроугарски ни њемачки генералштаб нису прихватили овакав приједлог. Андреј Митровић је цитирао ријечи њемачког морнаричког изасланика у Бечу, који је у јануару 1915. године анализирао саобраћајне прилике на Балкану: „У прво време пут преко Румуније био је пролазан. Покушавамо још увек и надаље ћемо покушавати да тако буде. Али, изгледи се стално смањују. Уколико и успемо да овај пролаз отворимо посредством неког румунског транспортног предузећа, морамо бити свесни да ће и то кратко трајати с обзиром на огроман утицај Руса у Румунији. Што се тиче коришћења воденог пута преко Јадранског мора до Турске, изгледи на успех су једва 10%, али и ову могућност подробно испитујемо [...]. Пут Дунавом смо покушали и већ пропали због српске артиљерије више Ђердапа. Испод Ђердапа [...] Дунав је препречен баријерама од брвана, потопљених возила напуњених камењем и с три реда мина. После пропасти Аустријанаца у Србији, чини ми се да је крајње неизвесно колико ћемо се још дуго моћи ослањати на провоз и кроз Бугарску.“ Управо због тога он је био мишљења да је што прије потребно окупирати десну обалу Дунава.[36] Чини се да су и дејства Аустроугарске у пољеће 1915. године ишла управо у том смјеру.

Поучена искуством ратне 1914. Србија је током 1915. године формирала сопствену ратну флотилу. У октобру 1915. године „импровизована“ српска ратна флотила је имала у свом саставу оклопљени пароброд *Тимок*, који је почетком априла те године извађен из савског муља и поново припремљен за пловидбу, оклопљене чамце *Јадар* и *Далмација*, неколико моторних чамаца, више шлепова и сплавова и око 100 чамаца на весла. *Јадар* је био први српски ратни брод, конструисан у бродоградилишту на Чукарици, опремљен са два митраљеза и поринут у воде Саве 6. августа 1915. године. База ратне флотиле је била на Чукарици, а њоме је руководио мајор Милан Ј. Радојевић, који је био на челу Команде Аде Циганлије и касније Бродарске команде. Српској ријечној флотили придодат је и један британски торпедни

[35] ВА, П–3, к. 71, арх. јед. 13, док. бр. 61; ВА, П–6, к. 236, фас. 5, док. бр. 24/1; ВА, П–6, к. 612, фас. 4, док. бр. 34/1; V. Požeg, *n.d.*, 183; A. Andrić, *n. d.*, 190; B. Antić, *Rat na rekama kroz vekove*, 151.

[36] А. Митровић, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године“, у: *Србија 1915. године*. Зборник радова са научног скупа (ур. Д. Милић), Београд 1986, 183–208.

чамац/шалупа из поморског арсенала на Малти, допремљен возом из Солуна, који је, пришавши аустроугарској флотили у земунском пристаништу, у ноћи 9/10. априла 1915. године испалио први торпедо у водама Дунава. Ову акцију је убрзо поновио, али без успјеха, као и првог пута.[37] За потребе одбране Србије биле су постављене четири савезничке торпедне батерије, три британске (код срушеног жељезничког моста на Сави, на Дунаву у Београду и у Смедереву) и једна руска (код Винче). Осим тога марта 1915. године Руски морнарски одред је поставио три торпедне батерије на Сави – код Митровице, Дреновачке аде и код Новог Села, оставивши једну торпедну батерију у резерви код Шапца.[38] У склопу припрема за одбрану од нове офанзиве Централних сила, положено је 12 минских поља на Сави (код Шапца, Оструженице и Београда) и Дунаву (код Београда, Винче, Гура Ваја, Кладушнице и Кладова). Ради заштите дунавског пловног пута Русија је упутила и брод *Гроф Игњатијев*, који је био стално стациониран код Давидовца.[39]

У другој половини 1915. године на Србију је подигнута знатно већа сила него годину дана раније. Аустроугарску Дунавску ратну флотилу, која се налазила у саставу Треће армије, у нападу на Србију у јесен 1915. године чинило је девет оклопних монитора и 20 других пловила. Осам монитора је помагало преласке на српску територију око Београда (Ада Циганлија и Калемегдан), а један монитор (*Самош*) у Сави (код Јарка, Дреновца, Прогара и Бољевца). Почевши од 23. септембра/6. октобра монитори су врло успјешно дејствовали и помагали аустроугаским трупама приликом преласка, неутралишући дејства српских бранилаца.[40] Међутим, дејства артиљерије са копна у борбама око Београда довела су до оштећења два аустроугарска монитора. Монитор *Марош* се морао повући из борбе након директног поготка који је проузроковао мању експлозију, док се нови монитор *Енс*, уз помоћ два патролна чамца, успио извући након поготка француске артиљерије са Топчидера.[41] Силовити напад здружених аустроугарских и њемачких снага на Србију брзо је сламао њен

[37] М. Радојевић, „Борба на Ади Циганлији октобра 1915. год.“, у: *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, 81–103.

[38] ВА, П–4/1, к. 30, фас. 2, бр. 6/14.

[39] ВА, П–3, к. 56, арх. јед 1, док. бр. 5; ВА, П–3, к. 71, арх. јед. 13, док. бр. 62; ВА, П–3, к. 72, арх. јед. 17, док. бр. 27, 36–37; ВА, П–4/1, к. 30, фас. 2, бр. 6/16; В. Antić, „Dejstva srpske rečne ratne flote“, 468–469; V. Požeg, *n. d.*, 183–184; М. Ђуричић, *Историја југословенског речног паробродства до 1926. године*, Београд 1965, 84–86; Б. Антић, „Добровољци са Саве и Дунава оснивачи српске ратне морнарице“, *Добровољачки гласник*, 10/1997, 26–35; В. Antić, *Rat na rekama kroz vekove*, 151–152; A. Simović, „Srpska rečna ratna flotila u Prvom svetskom ratu“, *Mornarički glasnik*, 5/1954, 543–547; М. Йованович, „Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)“, *Родина*, 11/2010, 130–131; Б. Антић, *Српска одисеја*, 40–41; A. Debevec, *n. č.*, 615–616.

[40] Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву“, 163–164.

[41] А. Тимофејев, „Руси на обалама Саве“, 246; Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву“, 164.

отпор на Сави и Дунаву. Иако је српска ријечна флотила наносила губитке и отежавала прелазак на понтонима, преостала пловила на којима се вијорила српска застава уништиле су њихове посаде 8. октобра, када је повлачење било извјесно. О тежини борби које је ријечна флотила и остале српске трупе водила око Аде Циганлије и Мале Циганлије најбоље свједоче ријечи команданта Радојевића којима је описао тај 8. октобар: „Освануо је дан мутан, суморан и кишовит, као да и небо само плаче над овом нечувеном костурницом, где се животи гасе, кости дробе и ломе, а делови људског меса разносе по ваздуху да падну на преривена поља Аде Циганлије. Дуж средине Аде, од врха до дна, ври као у котлу пушчана и митраљеска ватра.“[42] Сутрадан је напуштена српска престоница.[43] О нестанку српске ријечне флотиле свједочанство је оставио њен командант потпуковник Радојевић: „Провизорна флотила, која је из ништавних средстава створена и која је целог лета пркосила непријатељству пред Београдом, разоружана је па потопљена. Митраљези и један револверски топчић однети су на рукама, да се и на суву боре. Цео пловни материјал у колико га немачка артилерија није потопила ми смо га потопили.“[44]

Неколико дана прије него што је отпочео слом Србије руски капетан фрегате Борис Павлович Илин био је упућен на Ђердап „да би припремио све за рушење истог“. Његов тим људи је радио на прокопавању тунела у који би био постављен експлозив који би урушио Сипски канал. Међутим, када су аустроугарске трупе отпочеле са преласком преко Дунава посао је био довршен само до пола, тако да рушење канала није изведено.[45] Међутим, Србија је успјела нанијети значајнију штету аустроугарско-њемачкој пловидби на Дунаву одвлачењем специјалног тегљача/туера *Вашкапу*. Тегљач *Вашкапу* је био неопходан као помоћ узводној пловидби у Сипском каналу од 1900. године. Испомоћ је била потребна због претјеране брзине матице, добијене након регулационих радова. Брод се нашао у водама Дунава недалеко од Браиле, а српска посада га је преименовала у *Ђердап*. Одвлачење тегљача *Вашкапу*/*Ђердап* натјерало је окупационе снаге да 1916. године сагради жељезнички колосјек уз обалу Сипског канала и помоћ у узводној пловидби препусте локомотивама са копна.

У јесен 1915. године, док се одбрана Србије сламала под налетима аустроугарско-њемачко-бугарског савезништва, цар Вилхелм II је говорио

[42] М. Радојевић, „Борба на Ади Циганлији“, 91.

[43] М. Ђуришић, Б. Ратковић, С. Скоко, Д. Живојиновић, М. Војводић, *Први светски рат*, II, *Општа историја*, Цетиње 1976, 131; P. Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973, 275; B. Antić, *Rat na rekama kroz vekove*, 138–154; V. Požeg, *n.d.*, 184; А. Симовић, „Дунавске флотиле“, 78–79.

[44] М. Радојевић, „Одисеја српског брода *Србије* (Из дневника њеног команданта)“, *Ратнички гласник*, I/1937, 52–62; Б. Антић, *Српска одисеја*, 51–54.

[45] ВА, П–3, к. 59, арх. јед. 13, док. бр. 1–2; ВА, П–3, к. 71, арх. јед. 13, док. бр. 54, 56–58; ВА, П–3, к. 72, арх. јед. 12, док. бр. 12, 17; *Руска војна помоћ*, 179–180, 235–237.

„да се на Дунаву мора спроводити политика великог захвата за све прибрежне државе, почев од Баварске (Регенсбург) па до ушћа“. Циљ је био да се обезбиједи тзв. балкански пут, који је подразумијевао комбинацију ријечног пута Дунавом до Лома, Свиштова или Русеа, а затим жељезницом ка Цариграду. Поменути балкански пут представљао је дио још веће средњоевропско-балканско-блискоисточне саобраћајнице „великог привредног простора“ у складу са идејама о Средњој Европи „од Берлина до Багдада“ и „од Северног мора до Персијског залива“. Дунав је, због тога, имао сасвим јасну привредно-стратегијску функцију у експлоатацији балканско-блискоисточног простора, како је то оправдано закључио Андреј Митровић. Дунаву је припадало централно мјесто у плановима о премрежавању Европе пловним ријекама и каналима и изградњи пловних система Рајна-Мајна-Дунав и Одра-Дунав. Због свега тога у октобру 1915. године истицано је да је „у интересу немачког привредног живота“ да се обезбиједи „будућност Дунава као трговачког пута“.[46]

Колапсом Србије 1915. године Централне силе су добиле могућност да, након разминирања, знатније користе дунавски пловни пут. Након војничког слома Краљевине Србије „Дунав је оживео као никада пре“. Директна веза између Њемачке и Аустроугарске и њихових савезника Бугарске и Османског царства била је успостављена. У вријеме окупације Србије из Адмиралитета је наглашавано да се по сваку цијену мора задржати појас око Ђердапске клисуре у ширини од 25 км са обје стране обале. Пловидба Централних сила кроз Ђердап била је врло активна од 1916. до 1918. године, када је просјечни годишњи транспорт био 1,6 милиона тона разне робе.[47]

Табела 1: Промет кроз Ђердап у периоду окупације 1916–1918. године[48]

Година	Шлепови (узводно)	Тонажа (узводно)	Шлепови (низводно)	Тонажа (низводно)
1916.	3.348	1.684.205 тона	611	191.530 тона
1917.	2.785	1.274.641 тона	1.672	578.786 тона
1918. (до октобра)	2.204	636.010 тона	1.264	513.028 тона

Главни садржаји транспорта Дунавом након разминирања крајем 1915. и до уласка Румуније у рат августа 1916. године биле су житарице из Румуније ка Аустроугарској и Њемачкој, и муниција из ових земаља ка Османском царству. Само у првих осам мјесеци 1916. године превезено је 2,3 милиона тона жита из Румуније у Аустроугарску, од чега су 2/3 транспор-

[46] А. Митровић, „Централне силе“, 192.

[47] ВА, П–3, к. 71, арх. јед. 13, док. бр. 33; А. Симовић, „Дунавске флотиле“, 81; Р. Томас, *n.d.*, 160–161, 271–272, 276; А. Митровић, „Централне силе“, 190–191, 202–204.

[48] M. Reman, „Dunav u Svetskom ratu“, *Mornarički glasnik*, 6/1934, 597–609.

товане Дунавом. Најчешће је жито у Браили и Галцу утоварано у тзв. грчке типове шлепова (1.000–3.000 тона носивости), а затим тако транспортовано до Турну Северина, гдје је претоварано у мање шлепове (500–700 тона носивости) или ријеђе на возове. Због свега тога не би требало да чуде ријечи француског генерала и врховног команданта савезничких снага у посљедњој години Првог свјетског рата Фердинанда Фоша, који је говорио да „онај, ко је господар Дунава, господар је Централне и оријенталне Европе“ и да „онај ко није на Дунаву, све је изгубио“.

Продор савезничких снага на Солунском фронту у касно љето и рану јесен 1918. године постепено је сламао окупациону власт јужно од Саве и Дунава. Процјењујући неодрживост своје силе на том простору, аустроугарски Генералштаб је настојао зауставити савезнике, макар на обалама ових, стратешки, поново важних ријека. С тим циљем у погон су стављена пловила Дунавске ријечне флотиле, а како би се извукла испред надирућих савезничких снага, покренута су и сва пловила која су се налазила дуж ових ријека. Наређено је прикупљање пловила у Браили почетком октобра 1918. године. Док су се пловила, која су по завршетку чишћења Дунава од Београда до Радујевца од мина 29. новембра 1916. била смјештена по важнијим румунским дунавским пристаништима, а од почетка 1918. у Сулини, полако окупљала, крајем октобра 1918. године дат им је задатак да штите прелазак преосталих аустроугарских окупационих снага из Србије.[49]

Већ 22. октобра аустроугарска флотила је имала два мања сукоба са дијеловима француске Источне војске код Лома.[50] Само три дана касније сва пловила Централних сила су се налазила на току Дунава између Турну Северина и Београда, да би им 28. октобра било наређено даље повлачење ка Новом Саду. Само три монитора остала су на току Дунава између Смедерева и Београда, како би штитила повлачење аустроугарских копнених снага. Наредног дана је српска војска дошла у сукоб са аустроугарском флотилом. Коњичка дивизија је, по избијању на Дунав код Дубравице, била засута ватром са монитора. Наредних дана забиљежене су све чешће размјене ватре између српске војске и преосталих аустроугарских монитора код Гроцке, Винче, Вишњице и Сланаца.[51]

Од првог изласка на Дунав, српским трупама су требале само двије седмице да се домогну оног дијела тока Дунава који је красио југословенску државу током њеног постојања. Већ 31. октобра и 1. новембра Коњичка дивизија је ушла у Велико Градиште, Голубац и Смедерево. Дијелови Моравске дивизије су 1. новембра изашли на обалу Дунава код Вишњице, истог дана је ескадрон Дунавске

[49] N. Đokić, „Nestanak austrougarske Dunavske ratne flotile i stvaranje srpske rečne ratne flotile 1918–1919. godine“, *Vojno–istorijski glasnik*, 1–2/2001, 83–100; V. Požeg, *n.d.*, 188.

[50] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. године*, XXX, Београд 1937, 342.

[51] Исто, 612, 617, 637, 665.

дивизије ушао у Београд, а дијелови Дринске дивизије на обалу Саве у рејону Обреновац–Дебрц. Командант Прве армије Петар Бојовић наредио је још 2. новембра да се непријатељу онемогући „сваки саобраћај Дунавом, Савом и Дрином".[52] Наредних дана српска војска је прешла ријеке и своју предратну границу и 5. новембра ушла у Земун. Већ 7. новембра дијелови Дринске дивизије ушли су у Вуковар, а француске снаге помагале су у овладавању Дунавом ослобађајући Доњи Милановац и Кладово. Када је Дунавска дивизија 14. новембра ушла у Бају, српски продор уз Дунав био је завршен. Овако брз продор српских снага учинио је да се диљем Дунава нађе значајан број аустроугарских и њемачких дунавских пловила.[53] Њиховом конфискацијом Србија и наредних дана створена југословенска краљевина постале су врло респектабилна сила у дунавском питању, како због свог географског положаја, тако и због чињенице да им је највећи дио конфискованог пловног парка припао каснијом арбитражом.

Извори

Необјављени документи

Војни архив, Београд

Пописник 3 (Ратна архива Врховне команде)

Пописник 4/1 (Ратна архива Прве армијске области)

Пописник 4/2 (Ратна архива Друге армијске области)

Пописник 6 (Ратна архива дивизија и дивизијских области)

Литература

Монографске публикације

Antić, Boško. 1986. *Rat na rekama kroz vekove*. Beograd: Mornarički glasnik.

Антић, Бошко. 2002. *Српска одисеја*. Београд: Војска.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. године, XXX. 1937. Београд: Главни ђенералштаб.

Гулић, М. 2014. *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд: Институт за савремену историју.

Ђуричић, Младен. 1965. *Историја југословенског речног паробродства до 1926. године*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

[52] *Велики рат Србије*, XXX, 684.

[53] N. Đokić, *n. č.*, 86.

Ђуришић, М. и др. 1976. *Први светски рат*, II, *Општа историја*. Цетиње: Обод.

Зечевић, Радоје. 2006. *Дунав и међународно право*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Mitrović, Andrej. 1981. *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd: Nolit.

Новаковић, Милета. 1913. *Србија и Дунавска обалска комисија*. Београд: Штампарија *Доситије Обрадовић*.

Požeg, Vladimir. 2008. *Vekovi srpskog pomorstva i rečnog brodarstva*. Beograd: Loma.

Radovanovitch, Voyslav. 1925. *Le Danube et l'application du principe de la liberté de la navigation fluviale*. Genève: Société Coopérative d'Impression.

Радовић, Мелентије. 1945. *Дунав и његов међународни положај*. Београд: Млади борац.

Радојковић, Милош. 1935. *Србија и међународни положај Ђердапа од Париског конгреса до Светског рата*. Београд: Југословенско удружење за међународно право.

Тимофејев, А. и Д. Кремић. 2014. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Зборник грађе. Београд: Институт за новију историју Србије.

Тодоровић, Милан. 1910. *Међународно-правни положај Дунава*. Београд: Штампарија *Доситије Обрадовић*.

Tomac, Petar. 1973. *Prvi svetski rat 1914–1918*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Focas, Spiridon. 1987. *The Lower Danube River. In the Southeastern European Political and Economic Complex from Antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*. Boulder: East European Monographs.

Шаренац, Данило. 2014. *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*. Београд: Институт за савремену историју

Чланци

Andrić, Aleksandar. 1927. Borbe na Dunavu i dunavska rečna flotila pod našom ratnom zastavom. *Алманах Јадранска стража за 1927. годину*, 186–201.

Antić, Boško. 1988. Dejstva srpske rečne ratne flote u Prvom svetskom ratu. *Pomorski zbornik* 26, 465–472.

Антић, Бошко. 1997. Добровољци са Саве и Дунава оснивачи српске ратне морнарице. *Добровољачки гласник* 10, 26–35.

Debevec, Anton. 1934. Austro–ugarska dunavska flotila u Svetskom ratu. *Mornarički glasnik* 6, 610–623.

Ђокић, Н. и Р. Радовановић. 2009. Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915. године. *Весник* 36, 154–167.

Đokić, Nebojša. 2001. Nestanak austrougarske Dunavske ratne flotile i stvaranje srpske rečne ratne flotile 1918–1919. godine. *Vojno–istorijski glasnik* 1–2, 83–100.

Ђокић, Небојша. 1997. Савезничка помоћ техничкој модернизацији српске војске 1915. године. *Зборник Матице српске за историју* 55, 183–196.

Йованович, Мирослав. 2010. Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915). *Родина* 11, 130–131.

Каширин, Василий. 2010. Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко. *Родина* 11, 132–138.

Митровић, А. 1986. Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године. У: Д. Милић (ур.) *Србија 1915. године*, Зборник радова са научног скупа. Београд: Историјски институт, 183–208.

Радојевић, Милан. 1931. Борба на Ади Циганлији октобра 1915. год. У: *Агонија Београда у светском рату*, Београд: Група живих бранилаца Београда из 1914. и 1915. године, 81–103.

Радојевић, Милан. 1937. Одисеја српског брода *Србије* (Из дневника њеног команданта). *Ратнички гласник* I, 52–62.

Радојевић, Милан. 1931. „Патролбот Це“ под Београдом 1915. год. У: *Агонија Београда у светском рату*, Београд: Група живих бранилаца Београда из 1914. и 1915. године, 175–182.

Reman, Mirko. 1934. Dunav u Svetskom ratu. *Mornarički glasnik* 6, 597–609.

Симовић, Антон. 1951. Дунавске флотиле у Првом и Другом светском рату. *Војно дело* 5, 77–89.

Simović, Anton. 1954. Srpska rečna ratna flotila u Prvom svetskom ratu. *Mornarički glasnik* 5, 543–547.

Тимофејев, Алексеј. 2014. Руси на обалама Саве 1914–1915. Улога руских морнара и минера у одбрани Београда. *Токови историје* 1, 235–248.

Šalov, Tomo. 1954. Riječni monitori u I. i II. svjetskom ratu. *Mornarički glasnik* 1, 43–51.

Шаренац, Данило. 2014. Руска војна помоћ Србији 1914–1915. У: М. Павловић (ур.) *Први светски рат и балкански чвор*, Зборник радова. Београд: Институт за савремену историју, 359–376.

Milan Gulić

QUESTION OF DANUBE IN SERBIAN POLITICS TOWARD AUSTRIA-HUNGARY BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

The northern border of the Turkish autonomous province, and later the independent state – Serbia, was on two important European rivers – the Danube and the Sava. The question of the Danube was a significant issue in relations between Serbia and

Austria ever since Paris congress in 1856. The Danube was a border and one of the two main traffic routes for *Drang nach Osten*. The relations between these two countries were burdened with the question of Iron Gates during a few decades from 1871 to 1900. During the so called Costume war 1906–1911, the Danube was a kind of hope for the Serbian foreign trade. At the beginning of the First World War, the Danube became a threat for Serbia. It was a place from which Serbia could be easily attacked and monitored by the powerful Austro-Hungarian river flotilla. For Austria-Hungary and Germany the Danube was important as a connection route with Bulgaria and the Ottoman Empire, and for Serbia, because of contacts with Russia. The importance of the Danube becomes clearer when considering the fact that there was a proposal that the Central Powers should offer a separate peace to Serbia in exchange for the area around Iron Gates.

Key words: the Danube, Paris congress, border, Iron Gate

Дејан Микавица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Нови Сад, Србија

УДК 94:327(497.11:436)”1914/1918”

СРПСКА ПОЛИТИКА У АУСТРОУГАРСКОЈ 1914–1918.

Српска политичка елита у Аустроугарској уочи и у време Првог светског рата није успела да дефинише и учврсти национални програм који би подразумевао искључиво ослобођење и уједињење српског народа на просторима на којим је чинио етничку већину и полагао на њих историјско право. У Далмацији, Хрватској и Славонији српска политика је толерисала, а на Хрватском, Далматинском и Угарском сабору одобравала и бранила доктрину која није оспоравала хрватску аутономију и хрватску државност. У јужноугарским деловима Аустроугарске институционално осмишљема мађаризација однела је превагу над идејом очувања српског националног идентитета и српске државотворности, а током Првог светског рата, после великих страдања и погрома којима су били изложени, пречански Срби су се определили, у складу са политиком званичне Србије, за стварање југословенске државе и на тај начин даровали конститутивност хрватском и словеначком народу, одустајући од историјских начела начертанијске српске националне политике.

Кључне речи: Срби, Аустроугарска, Далмација, Хрватска, Мађарска, елита, сабори, Јаша Томић, Михаило Полит Десанчић, Антун Пуљези

Срби у Хабзбуршкој монархији су дочекали Сарајевски атентат и избијање Првог светског рата без дефинисане националне политике, непомирљиво страначки завађени, без црквено просветне-аутономије и без изабраног патријарха после мистериозне смрти Лукијана Богдановића.[1] Историјски смисао пречанске државотворне идеје, посебна област у оквиру које ће се политички и управно организовати, изгубљен је пред налетом институционално осмишљеног процеса мађаризације и помирљивом и опортунистичком политиком хрватско-славонских и јужноугарских Срба према великохрватским и шовинистичким концепцијама странака које су идеологију заснивале на научно недоказивом државном праву, а по угледу

[1] Г. Васин, *Нестанак и смрт патријарха Лукијана Богдановића у српској пречанској политичкој јавности,* Српске студије бр. 4, Београд 2013, 285–303.

на концепције које су произлазиле из мађарског државног права у Угарској.[2] На Далматинском сабору су српски посланици, у духу Задарске резолуције (1905), постигли са Хрватима савезништво које је присаједињење Далмације Хрватској подразумевало као политички императив, а стварање заједничке југословенске државе тек као дугорочни циљ. Национална политика далматинских Срба изгубила је у великој мери дотадашњи идеолошки карактер, препознатљив у изричитом и упорном одбијању далматинских либерала српске националности идеје да се Далмација безусловно споји са Хрватском. Правно-политички положај српског народа на далматинском простору уочи избијања рата 1914. године није побољшан у околностима у којима је преовладавало хрватско схватање, нарочито актуелизовано од 1890. године, да у Далмацији не постоје Срби као посебна политичка нација. На Далматинском сабору после 1905. године одржавала се начелно мисао о равноправности Срба и Хрвата, изједначавању ћирилице и латинице, српског и хрватског имена[3]. Самостално политичко деловање либерално-демократских представника српске политике на далматинском простору, предвођене Савом Бјелановићем и од 1903. године Антоном Пуљезијем[4] последње значајне резултате достигло је после избора за Далматински сабор (1903), Царевинско веће (1897), као и приликом општинских избора у Дубровнику (1890).

Битнији помак учињен је на Далматинском сабору 1905. године када су хрватски и српски посланици иступили са ставом да су Срби и Хрвати један народ и остали при ставу Далматинског сабора из 1883. године, да се заједнички језик назива хрватским или српским, а ћирилица и латиница сматрају равноправним писмима. После 1905. и осмишљавања политике хрватско-српске коалиције Задарском и Ријечком резолуцијом, српска политика у далматинском делу Аустроугарске спонтано је претпоставила хрватској и великохрватској доктрини српске националне интересе у уверењу да ће она бити превазиђена јединственим деловањем српских и хрватских политичких првака у духу југословенске идеологије. Иако Далматински сабор није сазиван од 1909. године, одржавани су међу далматинским Србима принципи јединствене националне политике изван Монархије и на састанку

[2] Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* Нови Сад 2011, passim.

[3] А. Трумбић, *Сутон Аустро Угарске и Ријечка резолуција*, Загреб 1936, 85–90; И. Перић, *Далматински сабор,* 124–125, 152–154; А. Митровић, Двадесет година политичке борбе на Приморју, 31, 109; Н. Станчић, *Из политичке заоставштине Миховила Павлиновића*, 208–210; Д. Берић, *Хрватско праваштво*, 670; Софија Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији...*, 112–118; Иста, *Српска друштва и удружења у Далмацији према подацима Српског листа и Српског гласа 1880–1904*, *Зборник о Србима у Хрватској*, 3, Београд 1995, passim; *Србобран*, бр 56, 10/ 23. март 1901.

[4] Пре Саве Бјелановића, најистакнутијим прваком приморских Срба сматран је Стефан Митров Љубиша, а Пуљези је Српску народну странку на Приморју предводио као председник све до Првог светског рата.

у Задру свих посланика Далматинског сабора и Царевинског већа и свих далматинских општина изгласана је (24. новембра 1912) резолуција којом се изражавају дивљење браћи Србима и симпатије балканским народима. Незадовољавајући резултати борбе далматинских Срба за дефинисање самосталне српске позиције у Аустроугарској, независно од хрватских интереса, употпуњени су дискриминацијом од почетка Великог рата као и у наредним годинама, када нису сазивани ни Далматински сабор ни Царевинско веће, а тамошњи Срби неуспешно су покушавали да се уздигну више од Мајске декларације поднете на Царевинском већу (30. маја 1917) заслугом Југословенског клуба у којем су били и далматински Срби, којом је безуспешно тражено уједињење свих земаља у Монархији у којима су живели Срби, Хрвати и Словенци у једно државно тело под влашћу хабзбуршко-лоренске династије. Најзад у Задру, у марту месецу 1918. године, српски посланици Далматинског сабора и Царевинског већа су учествовали у организовању нарочите Скупштине одобравајући постизање државне самосталности Јужних Словена и опредељење да српска политика у Аустроугарској не напусти јужнословенске оквире потврдили су у Сплиту, где је одржан (2. јула 1918) Велики народни збор Срба и Хрвата из целе Далмације и том приликом прихваћена резолуција којом се поново пледира за јединствену и независну државу Срба, Хрвата и Словенаца. Од Сарајевског атентата до Мајске декларације, далматински Срби су прошли неописива страдања обележена мобилисањем против њих аустроугарској лојалног католичког становништва у „националне гарде“, увођењем ратног и преког суда, вешањем Срба који нису починили никаква кажњива дела, одвођењем у далматинске затворе, тамничењем на бродовима, путевима, железницама, одвођењем лађама, пребацивањем преко Босне у мађарске сабирне логоре, стрељањем и бројним свирепим и окрутним убиствима. Посебно је надзиран рад оних православних свештеника који нису били похапшени. Чим је објављен рат, послат је један број српских посланика из Далматинског сабора и Царевинског већа и представника тамошње интелектуалне елите, адвоката, лекара, православних и католичких свештеника, новинара, вагонима за стоку у Марибор. И у Истри су вршена хапшења свих оних који су сматрани за „пансербе“. Ипак, сав овај терор је неупоредив са оним што се дешавало Србима у Босни и Херцеговини.[5]

На Хрватском сабору 1914. године, српски самосталци предвођени Светозаром Прибићевићем су истрајавали на поштовању савеза са хрватским странкама у оквиру Коалиције и српску политику усмеравали искључиво ка циљевима који нису били ускосрпски, начертанијски и србијан-

[5] М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918,* књ. 2, Београд 1989, 716–717; В. Ћоровић, *Црна књига, патње Срба Босне и Херцеговине за вријеме Светског рата 1914–1918,* Бања Лука 2014, 19–46, 56–72, 85–88, 112–121; Л. Бакотић, *Срби у Далмацији,* Нови Сад 1991, 171–182; Л. М. Костић, *Католички Срби,* Нови Сад 2000, 51–52, 95–97.

ски иако су у учествовању и вршењу власти у Загребу, узимали су у обзир мишљење Пашићеве владе у Београду. Сећајући се у својим мемоарима владавине Коалиције, од 1905. до 1914. године[6], Прибићевић је у позитиван разултат своје политике убројао и то што је успео потиснути или уништити све странке и струје које су пропагирале искључиво српску политику. На Хрватском сабору (30. јуна 1914), после вести о атентату у Сарајеву, Богдану Медаковићу, тадашњем председнику Сабора и члану Коалиције, који је покушао да отвори седницу на којој би се исказала почаст убијеном надвојводи и његовој жени, галамом и претњама је онемогућено да оствари оно што је намеравао. После довикивања: „Доље убојице, ван Прибићевић, ван сви Власи“, Медаковић је поново покушао да читањем прокламације осмисли саборски рад, али је уследила заглушујућа бука у сали, повици, бацање књига, салве увреда и псовки у којима је Прибићевић оптуживан да је убица, велеиздајник, лопов, вођа београдске политике, а Медаковић упућиван да одступи са места председника Сабора, онемогућавано му да говори, такође називан издајником и низом других, најчешће погрдних назива док је истовремено узвикивано са хрватске, франковске стране да се са српством у Хрватској треба обрачунати, да су српски прваци убојице крвавих руку, да је српство само по себи велеиздаја, да је „дошао хрватски Видовдан“, да је Србима „одзвонило“, да су „убили спас и будућност хрватског народа“, да на сваком Србину „лежи капља крви“ и да ће моћи говорити тек онда када „врате Фрању Фердинанда“. Ни после паузе од неколико сати, атмосфера натрпељивости, фанатичне мржње и отвореног шовинизма према Србима на Хрватском сабору, идентична ономе што се дешавало на улицама градова широм Хрватске, није јењавала иако је Медаковић успео да прочита прокламацију поводом смрти надвојводе Фердинанда и одмах потом закључи седницу. И на Сабору који је заседао неколико дана касније (6. јула 1914) ништа се није променило у односу према српским посланицима иако су уследили предлози за суспензије појединих франковаца са места посланика. После окончања седница у току лета 1914. године, саборски рад је обновљен тек 1915. године, али је број чланова Коалиције тада већ био битно смањен, а водећи идеолози српске и пречанске политике ухапшени и интернирани. После четири месеца задржавања у самици војничког затвора, потпуно одвојен од породице, и Прибићевић је интерниран, у Будимпешту, до средине 1917. године, а посланицима Хрватског сабора се поново обратио тек средином децембра 1918. године, тада већ и као члан Народног већа Срба, Хрвата и Словенаца.[7] Ни други представници српске пречанске политике у Аустроугарској нису били у ситуацији да битније утичу на дефинисање

[6] Иако је Коалиција заправо била на власти у Хрватској 1906–1907. године и вратила се на власт тек пред Први светски рат.

[7] *Стенографски записници* II, 1247–1248; Б. Кризман, *Хрватска у Првом светском рату,* Загреб 1989, 82–97; Ђ. Станковић, *Србија и стварање Југославије,* Београд 2009, 39–42.

српске политике током ратних година, све до Велике народне скупштине у Новом Саду (1918) и „покрета већа“ који су спонтано организовани по целој држави Хабзбурговаца уочи и у време када је војска Краљевине Србије крочила на тло Аустроугарске из више праваца.[8]

Укупно узевши, српски посланици и српски народ на простору Хрватске, Славоније, Босне и Далмације као и у другим деловима Хабзбуршке Монархије нашао се, одмах после Сарајевског атентата, пред озбиљном и злослутном претњом физичког истребљења, а погроми над Србима од стране радићеваца и франковаца потврђивали су да злочини, паљевине и пљачке неће мимоићи ништа што је српско.[9] Дотадашња политика савезништва са Хрватима, у основи и целовито посматрано, показала се бескорисном за Србе, посебно уочи аустроугарске објаве рата Србији, иако је по својим последицама заузела значајно место у преусмеравању српске ратне и националне политике, од веће српске државе у југословенску, у којој ће се једино Срби, трајно и непромишљено, одрећи битних саставница своје државотворне идеје, односно да ће идеји југословенства и такозваног народног јединства безусловно и неповратно подредити политичке, територијалне и државне интересе засноване на етничком, историјском и ратном праву.

Најистакнутији прваци српских политичких странака у јужној Угарској, Либералне и Радикалне, две године уочи Великог рата, неуспешно су покушавали да усагласе принципе заједничког политичког деловања, али у томе нису успели.[10] На првој конференцији ради удруживања српских странака у циљу заједничког деловања (1912) постигнут је договор о прекидању међусобних борби и осуђивању српске црквене јерархије јер је остала на страни мађарске владе,[11] али и овај договор се показао као неискрен и отворио је нову кризу у којој су се либерали и радикали усмерили против Стајићевих демократа и Душана Бошковића, сматрајући га антинационалистом и социјалистом. Томићеви радикали су инсистирали да се сарадња остварује само на „аутономном пољу“, а не и на парламентарним изборима, а Прибићевићеви самосталци су, уочи избијања Првог светског рата, напустили удружене српске странке и углавном из тактичких разлога

[8] Прва чета српске војске искрцала се у Дубровнику половином новембра 1918. предвођена резервним капетаном Миланом Ђорђевићем, а у Нови Сад су регуларне српске трупе ушле неколико дана раније (8. новембар) под командом мајора Војислава Бугарског.

[9] И. Рибар, *Из моје политике сурадње,* Загреб 1965, 119, 121, 129.

[10] На челу Либералне странке налазио се, после убиства Мише Димитријевића (1890), Михаило Полит Десанчић, све до почетка Првог светског рата. О овој странци и њеном вођи види поближе: Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској,* Нови Сад 2007.

[11] У овако формирани одбор удружених српских странака ушли су, између осталих, као председник Милутин Јакшић из Кикинде у име демократа, Михаило Полит у име либерала, Ђорђе Красојевић као радикал, Будисављевић Буда као самосталац.

пришли Тисиној влади и мађарској Странци рада (1910–1914). Овакво опредељење представника српске страначке политике у Мађарској и Хрватској није било преседан, јер су и раније српски радикали сарађивали са коалицијом мађарских странака односно са Кошутовим незавишњацима и са Зичијевом клерикалном пучком странком (1909), затим и са 48-шком странком Јуст-Каролија и уопште са Изборном лигом (1910–1914).[12] Онемогућавању успостављања савезништва српских странка допринеле су у тим годинама и мађарске власти (1912–1914), успешно предузимајући одговарајуће мере како против обједињавања српске пречанске, либерално-демократске политике, тако и против просрбијанског расположења, користећи полицију, жандармерију и суд.[13]

На Угарском сабору је борба за национална и демократска права српског народа практично окончана сарадњом српских странака са мађарском владом и њеном опозицијом уочи избијања Великог рата, док је на Хрватском сабору, великом Прибићевићевом истрајношћу југословенска идеологија која није искључивала хрватске политичке и националне интересе у територијалним аспектима најављена још у време анексије Босне и Херцеговине, да би и дефинитивно била заокружена његовим посланичким говорима 1914. године, у којима је истицао да Срби у Хрватској немају никаквих засебних државно-правних циљева и да су спремни у оквиру Хрватско-српске коалиције да заступају и бране интересе Хрвата према Мађарима и бечком двору исто онако упорно и предано као што су то чинили до тада, кад је реч о далматинском и босанско-херцеговачком питању.

Најистакнутији представници српске политике у Аустроугарској (осим Светозара Прибићевића, Антуна Пуљезија, Васе Стајића) Томић и Полит, били су током ратних година (1914–1918) изложени великим искушењима, строгом полицијском надзору, физичкој и психичкој дискриминацији и бруталној затворској тортури.[14] Без доказане и потврђене кривице, осумњичени да су деловали у интересу српске националне мисли, Јаша Томић као најистакнутији првак српске Радикалне странке и Михаило Полит Десанчић, вођа српске Либералне странке, нису остали изван најзначајнијих домета српског националног програма у времену коначног тријумфа ратне политике Краљевине Србије. Полит је био са „својевољним интернирцима“ у Бечу,[15] а крајем 1915-е добио је дозволу да оде до своје куће у

[12] А. Лебл, *Војвођанске грађанске партије у светлости записника пештанског парламента,* Зборник радова: Југословенски народи пред први светски рат, Београд 1967, 421.

[13] Д. Микавица, нав. дело, 244–245.

[14] Не зна се тачно колико је Срба политички гоњено током Првог светског рата, али се сматра да је број свих лица у југословенским земљама био око 50. 000 (М. Екмечић, нав. дело, 718).

[15] Михаило Полит Десанчић, *Како је то било у нас Срба у буни године 1848,* 175. Пре него што је, 14. августа 1914, отпутовао у Беч, полицијске власти су га приморале да потпише изјаву, у 21 сат увече, којом се обавезао да неће учествовати ни у каквом политичком раду

Новом Саду, где је изложен најстрожем полицијском надзору. Њихове изјаве лојалности нису биле довољне да одагнају мисао о потреби погрома над Србима. Врховна команда аустроугарске војске обавештена је да је српско становништво у пограничним крајевима „апсолутно непријатељски расположено". У ширем контексту прогона, слања у концентрационе логоре, хапшења, репресивних мера полиције, жандармерије и војних јединица против српског становништва, деловања преког суда и свеопштег страдања српског народа у Аустроугарској, после убиства царског престолонаследника, Јаша Томић је био међу онима који су ухапшени већ почетком августа 1914. године и на тај начин спречени и онемогућени да на било који начин учествују у политичком животу. После победе српске војске на Колубари интерниран је у Сегедин где је због раније објављених „велеиздајничких чланака" у два маха држан у редовном затвору по неколико месеци,[16] а касније и одведен у Мезетер, где је сазнао за пораз српске војске 1915.[17] Када је половином јануара 1918. године враћен у Нови Сад, вероватно захваљујући Тивадару Бађањију тадашњем министру у влади, вођи Независне странке и некадашњем Томићевом пријатељу, на њега је већ рачунала и друга ратујућа страна. Наиме, Мађари, који су иначе у овај рат пошли праћени великим одобравањем јавности, уз песму и цвеће, у уверењу да ће се све брзо и успешно завршити, испраћајући људе у војничким униформама који су хитали у казнене експедиције на Србију, ангажовали су у току рата све расположиве ресурсе како би осигурали победу, али нису занемарили ни значај сарадње са првацима српске пречанске политике, јер су их на то приморавали објективни разлози и постојеће околности.[18]

Од краја 1916. године интензивирана је делатност социјалдемократа и грађанских радикала, предвођених грофом Михаљом Каролијем[19], усмерена на критику дотадашње политике мађарске владе. Угарски сабор се састао последњи пут, у раније одређеном сазиву (1910), после објављивања манифеста

и да напушта сваку политичку акцију. Исту изјаву су потписали и Миладин Величковић у име српске народне странке и Јаша Томић, у име српске народне странке. (М. Л. Поповић, *Последњи дани ...* 113). Полит је дефинитивно одлучио да напусти Нови Сад онда када је сазнао да ће ипак бити ухапшен и предат војним властима. Наиме, индискрецијом једне даме из виших мађарских кругова у Новом Саду, Политова кћи Владислава је сазнала да ће њен отац бити приведен и о томе га је обавестила. Он је затим пожурио у Пешту и одатле у Беч, код своје сестре госпође Десанке Бајић, рођ. Полит. Тако је „избегао тамницу и можда смрт још пре завршетка рата". У Бечу је сваки дан одлазио у универзитетску библиотеку где је читао, писао и на сваки начин избегавао да учествује у политичком деловању пречанских Срба. (М. Л. Поповић, нав. дело, 114).

[16] Овде се срео и са Васом Стајићем у пролеће 1915.

[17] Л. Ракић, *Јаша Томић*, 273–277.

[18] П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара,* 525.

[19] Он је у то време основао Четрдесетосмашку независну странку

„мојим верним аустријским народима“ Карла I/IV[20] (16. октобра 1918) којим је наговештена федерализација Хабзбуршке монархије.[21] Посланици ни овом приликом нису донели одлуку која би означила уверљив преокрет у мађарској политици према Србији и српском питању иако су и Михаљ Каролји и Иштван Тиса, тада председник Угарског сабора[22], отворено признали да је за Мађаре рат изгубљен. После седам дана рада Сабор је пренео своје надлежности на Мађарско национално веће којим је председавао Каролји (24. октобра 1918), кога је владар именовао за председника владе, неколико дана касније (31. октобра 1918)[23]. Он је покушао да придобије представнике немађарских народа за своју политику, чији се циљ састојао првенствено у окончању ратних сукоба. Обећања која је упућивао својим саговорницима говорила су о могућностима остварења одређених националних права у демократски преуређеној Угарској. Јаши Томићу, вођи пречанских Радикала, нудио је преко Оскара Јасија једно место у влади, али без резултата.[24] Верује се да је Томић, после разговора са Каролијем у којем је чак показао разумевање и спремност на подршку, одлучио да се решење више не тражи у Будимпешти већ у Београду.[25] Нејединственост Томићевих радикала највише се показала у односу према питању начина стварања нове државе, после дезинтеграције Аустроугарске. Већ на дан оснивања Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу (5. новембра 1918), Радикална странка се одлучила да подржи принцип „јединства троименог народа и самоопредељења“ и у Веће је делегирала своје представнике Жарка Миладиновића, Владу Савића и Милана Недељковића. Веће је заједно са представницима Радикала донело одлуку о „оживотворењу потпуно самосталне, суверене и независне државе свега народа Словенаца, Хрвата и Срба на целом непрекинутом етничком територију тога народа“ и истовремено је постигнут споразум између присутних страначких представника да се не ступа ни у какве преговоре са било којим фактором „изван нашег народа“. Овакву политику прихватао је председник Странке, Ђура Красојевић и потпредседник Милан Недељковић, али не и Јаша Томић и Коста Хаџи.

У тим данима је српска политика у Аустроугарској употпуњена деловањем Српских народних одбора као органа нове власти уместо дотадашње, мађарске,[26] а први збор Срба одржан је у Новом Саду (21. октобра/3. новембра

[20] Франц Јозеф је умро 21. новембра у 86. години живота.

[21] *Magyarország Tőrténete, tiz kőtetben 1890–1918,* VII, Budapest 1978, 788, 1265, 1281.

[22] Убијен је 31. октобра 1918. под недовољно истраженим околностима.

[23] *Magyarország Tőrténete, tiz kőtetben 1890–1918,* 1281.

[24] Коста Хаџи је вићен на министарском месту, али је он одбио да уђе у ту владу. Исто је поступио и Јоца Лалошевић. (Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини,* 184).

[25] Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини,* Нови Сад 1983, 182–184; Исти, *Јаша Томић,* Нови Сад 1986, 284–286; Mihály Károlyi, *Vjera bez iluzija,* Zagreb 1982, 107.

[26] Међу тим одборима, најзначајнију улогу имао је Српски народни одбор у Новом Саду. Он

1918) и на њему је формирана српска народна стража да би „одржала ред и мир и спречавала пљачку и убиства“. У граду је Бошко Павловић, командант српске војне јединице формиране од српских ратних заробљеника, преузео војну и цивилну власт (8. новембра 1918), а већ сутрадан су у Нови Сад ушле, као што је већ поменуто, регуларне српске трупе под командом мајора Војислава Бугарског. Томић је, као вођа Радикалне странке и председник Српског народног одбора, поздравио српску војску са балкона Матице српске.[27] Овај одбор је убрзо добио инструкцију из Београда да Банат, Бачка и Барања траже уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца под династијом Карађорђевића, а уколико дође до „племенске поделе“, да се захтева спајање са Краљевином Србијом. Одлучено је и да се сазове конференција представника Баната, Бачке и Барање која је имала задатак да припреми Скупштину. Убрзо је Никола Пашић, увидевши размимоилажења између демократа и радикала у питању уједињења, одлучио да подржи Томићев став о директном припајању војвођанских области Србији. У међувремену је Српски народни одбор вршио припреме за сазив Народне скупштине и саставио изборни ред по којем су право гласа имали сви Срби, Хрвати и Словенци са навршених 20 година. Овај изборни ред битно се разликовао од изборног система у Угарској. Први пут је проглашено опште активно и пасивно бирачко право за све пунолетне грађане оба пола. Док су вршене припреме за Скупштину, Угарски сабор је прогласио Републику (16. новембра 1918), али то више није могло утицати на правац српске политике.[28] Њу су испунили примери до тада незапамћених злочина над најистакнутијим представницима српске политичке елите у Аустроугарској. Осумњичени су и оптужени да делују као велеиздајници, прогоњени чак и онда када су држали уобичајена предавања у јавности. Такав је био случај са Тихомиром Остојићем.[29]

је проглас народу објавио 24. октобра 1918. у првом броју *Српског листа,* чији је уредник био Мита Клицин, у којем се каже да „сваки народ има право сам одређивати своју судбину" и у којем се напомиње да „у овим судбоносним данима српски народ нема ни једног посланика на Угарском сабору јер су постојећи бирани још пре рата и то на листи владине странке“. Иако су у Српском народном одбору били и други страначки опредељени политичари, Томићеви радикали чинили су већину. Томић је био иницијатор оснивања овог Одбора, његов први председник, један од оснивача поменутог листа.

[27] Том приликом је рекао између осталог: „[...] Дозволите ми да вас у име Српског народног одбора поздравим са добродошлицом са којом се поздрављају наша браћа на Косову. Здраво! Још питамо себе, је ли ово што данас видимо сан или јава. Јава је и хвала вам што сте испунили давнашње жеље Србинове. Ми вас данас гледамо као оне који простиру пред нами комад раја и леба ... И они у околини нашој који нису Срби, чим им падне у део та част да вас боље упознају. У боју са Арнаутима видео сам племенитост српског војника који је носио на рукама арнаутско детенце јер верује у Бога и душу ... и пред том душом падао сам на колена. Таквим правим јунацима желимо истрајно добро, јер у њиховом добру лежи и наше добро ...“ (Д. Кириловић, *Нови Сад у данима ослобођења,* Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. VI, св. 1–2, 1933, 173).

[28] *Magyarország Tőrtenete tiz kötetben 1890–1918,* 1227, 1282.

[29] Тихомир Остојић се иначе наводи у литератури као „први Србин из Угарске који је покренуо

Поједини Срби, као што је био Вељко Петровић, настојали су да ангажују неког ко би могао да помогне заточеним Србима у мађарским затворима, што је показао пример Васе Стајића.[30] Милан Кашанин је, с друге стране, прекоравао „славне“ Србе, некада окупљене око *Заставе* и *Браника* јер не пружају одлучан отпор Мађарима. Међутим, ни они нису измакли репресији и заточеништву. Већ поменути Јаша Томић, који је најпре некрологом „најискренијег саучешћа“ због „трагичне смрти“ престолонаследника Франца Фердинанда и његове супруге, објављеним у *Застави,* покушао да умањи одијум нетрпељивости мађарске јавности према српском народу, и већ довољно упознат са погромима који су почели против Срба у Босни и Херцеговини, осуђивао Сарајевски атентат као дело „болесних мозгова“, потписао изјаву лојалности Аустроугарској, заједно са Политом Десанчићем и неким црквеним великодостојницима, а можда и позвао српски народ да подржи аустроугарске ратне напоре,[31] после хапшења, почетком августа 1914. године, одведен је из Новог Сада у Инђију, где му је одузет сав новац и све намирнице које је имао при себи и где је изгладњиван четири дана и стално тучен кесицама пуним песка. Из Инђије је одведен пред преки ратни суд и ту оптужен да је одржавао тесне везе са београдском Народном одбраном и њеним председником Божидаром Јанковићем[32] и после неколико дана мучења и испитивања спроведен је у петроварадинске казамате, где је третиран као најтежи кривац. Смештен је у подземну ћелију где је лежао на поду, без постеље, без хране, непрекидно подвргаван методима тешке истраге.[33] После извесног времена (18. августа), пуштен је услед недостатка доказа, а затим, већ после једног дана проведеног код куће, са већом групом истакнутих Срба спроведен у Јегру где је тамновао два месеца.[34] Његово тамновање наставило се и после Јегре, у Сегедину, са Светиславом Баницом и другим Србима ухапшеним после победе српске војске на Колубари, и злогласном Мезетеру из којег се вратио у Нови Сад тек почетком јануара 1918. године. У једној од судских парница вођених против њега у то време, Томић је чак изјавио, малодушно и безнадежно, да се осећа кривим што су искористиле мађарске власти и продужиле му задржавање у за-

питање отцепљења Војводине од Угарске“ (В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918,* 485).

[30] С. Марковић, нав. дело, 103.

[31] Н. Петровић, *Национално питање и слом Аустроугарске,* ЈИЧ 1–2, Београд 1966, 61; А. Лебл, *Политички лик Васе Стајића,* Нови сад 1963, 285; М. Полит Десанчић, *Како сам свој век провео,* Београд 1925, 66; Л. Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад 1986, 274.

[32] Приликом хапшења је, у Томићевом џепу, пронађено и писмо Боже Јанковића у којем му се захваљује на књизи *Рат на Косову и Старој Србији.*

[33] Посебно је користан опис атмосфере затвора у којем је био Томић током првих дана заточеништва описао М. Настасијевић и други у рукопису *Заточеници Петроварадинске тврђаве* (Л. Ракић, нав. дело, 276).

[34] *Споменица ослобођења Војводине 1918,* Нови Сад 1929, 7–8; В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918,* Нови Сад 2013, 478.

твору за још шест месеци.[35] Скривајући дуго од свих сећање на дане тамновања, тек пред смрт је признао супрузи: „Да си знала како су ме мучили, пресвисла би од ужаса“.[36] Осим Томића, у Сегедину су држани и још неки истакнути прваци српске војвођанске Радикалне странке, као што су били Мита Клицин[37] и Емил Гаврила. Жарко Миладиновић је ухапшен, као и његов брат Миливој, већ првих дана мобилизације и интерниран у Њиређхазу. Ни Ђорђе Красојевић, председник војвођанских српских радикала, није избегао хапшење и интернацију. Јанко Перић, либерал, такође није измакао мађарској тортури, а из интернације се чак вратио као Томићев, а не више Политов присталица. Васа Стајић, некадашњи Томићев сарадник, а затим његов политички противник, изложен подозрењу и сумњичењу мађарских власти још од времена када је око свог листа у Сомбору *Нови Србин* почео окупљати (1912) национално опредељену српску омладину[38] и када је против њега вођен први процес (1913), једно време је, у пролеће 1915. године, провео у истом затвору са њим и то у Сегедину, али о његовим затворским импресијама политичког карактера не постоје усаглашена мишљења у литератури. Веродостојнијим од других, сматра се следеће Стајићево сећање: „Кад сам стигао у сегедински државни затвор осетих се као да сам стигао у санаториум. Имао сам потребу да с неким могу говорити као Србин и неко време ми с тога врло добро дошао Дероко, Жељах, после богме и више Србе, па ми се и та жеља испуни: Стева Михајловић, касније Јаша Томић ...“[39] Мање спорни део Стајићевих затворских сећања односи се на његово незадовољство учинком чланова Народне одбране из Јужне Угарске/Војводине и пре и за време рата, на стид и срамоту јер није успео ништа више да учини за успех српских војних операција, док је у том осећању кривице наишао на Томићеву разборитост да би се тиме само умножио број „српских жртава у борби чији исход није зависио од наше народне снаге“.[40] Пред мађарски суд, Стајић је изведен заједно са својим ђацима и присталицама и осуђен на десет година тешке тамнице у Илави.[41] У току судског процеса није се бранио од тешких оптужби „већ је хтео режим да оптужује, да и пред судом разголити мађарски империјализам, потлачивање...“[42]

Међу значајним именима која су представљала у то време интелектуалну елиту војвођанских Срба, а били су изложени репресивним мерама мађарских власти, посебно интернацији, треба издвојити, осим поменутих, и следеће

[35] Л. Ракић, *Јаша Томић,* 278.

[36] *Споменица ослобођења Војводине 1918,* 7.

[37] Мита Клицин је доведен у Сегедин из државног затвора у Вацу.

[38] А. Лебл, *Политички лик Васе Стајића,* Нови Сад 1958, 13; С. Марковић, нав. дело, 75.

[39] *Политички лик Васе Стајића,* 278, 301.

[40] *Споменица Васи Стајићу,* Нови Сад 1938, passim.

[41] Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914 године и Мађари,* Нови Сад 1936, 623.

[42] А. Лебл, *Политички лик Васе Стајића,* 21.

правнике, професоре, лекаре, политичаре, уметнике, истакнуте јавне раднике: Стевана Малешевића, Косту Хаџија, Миту Клицина, Исидора Бајића, Милана Поповића, Глишу Марковића, Миту Алексијевића, Светислава Баницу, Каменка Суботића...[43] Заплашени војвођански Срби су од самог почетка, већ у данима после атентата, приморани да држе пригодне говоре о покојном аустроугарском престолонаследнику, црквена звона су се оглашавала осам дана, истицали су црне заставе, заказивали за прву недељу после атентата парастос, на различите начине изражавали „верност трону отаџбине“, исказивали спремност да за Аустроугарску дају живот и материјална добра, писали, на задовољство мађарске политичке јавности, изјаве лојалности. Ситуација се из дана у дан погоршавала, а посебно од часа када је на дан објаве рата Краљевини Србији објављен и проглас Франца Јозефа о „казненој експедицији против Србије“ иза којег је отвореном подршком стао и Ватикан. У јединицама аустроугарске војске били су и војвођански Срби и те јединице су упућиване на фронт, али и навођене на учешће у вршењу репресивних мера против српског становништва. Покушавајући да избегну мобилизацију, сремски Срби су на све начине опструирали вршење војне обавезе, секли су себи кажипрсте, наносили бројне друге различите повреде, чак и тако што су очи трљали кукурузовином како би изазвали коњуктивитис и избегли мобилизацију, како је писао и Милош Црњански. То је био само почетак пута који је водио војвођанске Србе у другу врсту отпора аустро-мађарским завојевачима и она се најочигледније манифестовала у војним бегунцима (логоши и зеленокадровци) и добровољачком покрету, Првој српској добровољачкој дивизији, односно добровољачким одредима и батаљонима који су се борили и гинули на аустроугарском и бугарском фронту 1914. и 1915. године, а затим повлачили преко Албаније са српским војском и учествовали највише у борбама које је водила Србија 1916. и 1918. године.[44]

На једној од скупштина које су Срби 1918. године организовали и одржали, Великој народној скупштини одржаној у Новом Саду (25. новембра 1918) одлучено је да се Банат, Бачка, Барања, као што је то претходно одлучио и Срем, припоје Краљевини Србији. Они који су у претходним деценијама стајали на *браницу* српских националних права и високо уздизали милетићевску *заставу* српске државотворности на османским и хабзбуршким просторима испунили су наде које су у њих полагале претходне генерације.[45] Српску војску у Темишвару осамдесетогодишњи Полит је дочекао 18. новембра 1918. речима: „Благо мени да сам доживео да овде видим српске официре. Живели, соколови моји!“[46] Упркос

[43] Он је одмах после објаве рата затворен, а затим оптужен и потом интерниран у Дебрецин.

[44] Д. Микавица, *Осумњичени и утамничени, војвођански Срби у мађарским затворима,* зборник радова: Војвођански простор у контексту европске историје, Бачка Паланка 2013, passim.

[45] Д. Његован, *Присаједињење Војводине Србији,* Нови Сад 2004, 236–248.

[46] Упркос оваквом Политовом ставу, неки његови либерали су истицали, као и демократе, одређену резервисаност према тадашњим политичким збивањима. Чак су и после Велике народне скупштине изјављивали да су њене одлуке прихваћене тек као – компромис. (Л.

оваквом Политовом одушевљеном ставу, неки његови либерали су истицали, као и демократе, одређену резервисаност према тадашњим политичким збивањима. Чак су и после Велике народне скупштине изјављивали да су њене одлуке прихваћене само као компромис.[47] Од свих војвођанских политичких првака, Јаша Томић је узео највећег учешћа у састављању предлога најважније одлуке коју је и прочитао на Скупштини у Новом Саду: „Банат, Бачка и Барања у границама које повуче Антантина балканска војска, проглашују се данас 12/25. новембра 1918. године на Народној скупштини у Новом Саду, на основу узвишеног начела народног самоопредељења, отцепљени, како у државноправном, тако и у политичком погледу од Угарске“ и даље: „Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност и напредак у сваком правцу ...“[48] У контексту спонтаних процеса карактеристичних по одржавању народних већа широм Двојне монархије, пречански Срби нису заузели јединствено становиште, а њихове политичке вође нису умеле да се одреде у прилог остварења српских националних интереса изван оквира југословенске идеологије која је подразумевала да је нација заједница језика, да југословенски народ представља једну јединствену етничку заједницу, да ће се српско питање најбоље решити постизањем политичког и етничког јединства Хрвата и Срба, да је неопходно остварити југословенску нацију на југословенском простору, унитарно реализовати јединство Југославије које не оспорава федералне концепције нити хрватско државно или покрајинско право, а у конкретном политичком деловању чак ни начин присаједињења аустроугарских области у којима су до тада чинили националну већину није представљао заједнички именитељ. Ратни циљеви Србије, дефинисани од Нишке до Крфске декларације као програм ослобођења Хрвата и Словенаца и уједињење истих са Србима у једну државу, подстакли су, иницирали и усмерили српску пречанску политику ка сарадњи са Хрватима, без истицања услова који би ту сарадњу довели у питање и без одређивања националних и територијалних граница на које се до почетка Првог светског рата идеја српске државности односила.

Списак извора и литературе

Бакотић, Луjо. 1991. *Срби у Далмацији,* Нови Сад.

Берић, Душан. 2006. *Хрватско правaштво и Срби*, Нови Сад: Орфеус.

Екмечић, Милорад. 1989. *Стварање Југославије 1790–1918,* књ. 2, Београд.

Искруљев, Тоша. 1936. *Распеће српског народа у Срему 1914 године и Мађари,* Нови Сад.

Ракић, *Радикална странка ...,* 195–196).

[47] Л. Ракић, *Радикална странка,* 195–196.

[48] Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918,* 408–409; Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* 265–268.

Костић, Лазо. 2000. *Католички Срби,* Нови Сад.

Кризман, Богдан. 1989. *Хрватска у Првом светском рату,* Загреб.

Лебл, Арпад. 1958. *Политички лик Васе Стајића,* Нови Mihály Károlyi, 1982. *Vjera bez iluzija,* Zagreb.

Микавица, Дејан. 2007. *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској,* Нови Сад: Филозофски факултет.

Микавица, Дејан. 2011. *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* Нови Сад: Филозофски факултет. Митровић, Александар. 1903. Двадесет година политичке борбе на Приморју, Задар.

Његован, Драго. 2004. *Присаједињење Војводине Србији,* Нови Сад.

Перић, Иво. 1976. *Далматински сабор 1861–1912.* Задар.

Ракић, Лазар. 1983. *Радикална странка у Војводини,* Нови Сад: Филозофски факултет.

Ракић, Лазар. 1986. *Јаша Томић,* Нови Сад: Матица Српска.

Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938, passim.

Станковић, Ђорђе. 2009. *Србија и стварање Југославије,* Београд: Службени гласник.

Трумбић, Анте. 1936. *Сутон Аустро Угарске и Ријечка резолуција*, Загреб.

Ћоровић, Владимир, 2014. *Црна књига, патње Срба Босне и Херцеговине за вријеме Светског рата 1914–1918,* Бања Лука.

Dejan Mikavica

SERBIAN POLICY IN AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY 1914–1918

Summary

The Serbian political elite in the Austro-Hungarian Empire, before and during The First World War, failed to define and strengthen a national program that would include only the postulate of liberation and unification of the Serbian people in the areas where they had an ethnic majority and a historical right. In Dalmatia, Croatia, and Slavonia the Serbian politics tolerated, and in Croatian, Dalmatian and Hungarian parliaments, approved and defended the doctrine which did not dispute the Croatian autonomy and statehood. In the South Hungarian parts of Austria-Hungary, the institutionally designed magyarization prevailed over the idea of preserving the Serbian national identity and statehood. After the great suffering and persecution they were exposed to during The First World War, The Serbs in Austria-Hungary, in accordance with the policy of official Serbia, opted for the creation of the Yugoslav state. Thus, they gave constitutionality to the Croatian and Slovenian people, abandoning historical principles of "Načertanije" kind of the Serbian national policy.

Key words: national program, Serbian people, magyarization, Yugoslav state

Саша Марковић
Универзитет у Новом Саду,
Педагошки факултет
Сомбор, Србија

УДК 94(497.11)"1914/1918"
323(=163.41)(439.2)"1914/1918"

НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА КОД СРБА ЈУЖНЕ УГАРСКЕ (ВОЈВОДИНЕ) 1914–1918 – ОД РЕЗИГНАЦИЈЕ ДО ЕГЗАЛТАЦИЈЕ

У раду ћемо представити национални и политички положај Срба из Јужне Угарске (Војводине) током Првог светског рата. Специфичност положаја била је заснована на својеврсном процепу између лојалности држави којој су припадали и осећаја патриотизма према сопственој националној идеји и самосталној Краљевини Србији која ју је симболизовала. Вишевековни живот у Аустроугарској монархији условљавао је и осећај одговорности и поштовања државе политике. Ипак империјални циљеви како Монархије, тако и Угарске краљевине, који су били нескривено фокусирани на неутралисање самосталне српске државе јер је, по њиховом тумачењу, самим својим постојањем она нарушавала територијални и државни интегритет Монархије и који су били подстакнути предратном политиком континуираног национално-политичког и културо-просветног обесправљивања немађара, осећај грађанске лојалности код Срба сводили су на страхопоштовање државе која их дискриминише. Почетком рата строгим ратним законима заустављен је било какав вид изражаја идентитета Срба. Мобилизација је била систематска, бескрупулозна и одлучна. Представници предратне српске националне и политичке елите су или били под полицијском присмотром или интернирани у логоре. Занемарљив број њих је успео да емигрира и прикључи се борби за ослобођење. У таквој ситуацији дошло је до националне замрлости и потиштености која је за последицу имала и (не)очекиван облик послушности. То је било изненађење и за многе српске интелектуалце. Тек од јесени 1918. године, када је ситуација на бојишту почела да се одвија повољно за савезнике и српску војску почиње да оживљава и политички став војвођанских Срба. Октобра и новембра 1918. њихов политички покрет прераста у национални чија је намера била уједињење са Краљевином Србијом. Овај след догађаја указује на амбивалентан карактер националног израза који је опредељен током Првог светског рата. У таквим околностима остварен је преокрет у политичким ставовима од дефетизма до егзалтације. То указује на ирационални концепт политичког израза чији је недостатак нагли прелаз из летаргије у еуфорију са могућим обртом.

Кључне речи: Политика, идентитет, Срби, идеја, нестабилност

1. У сусрет рату

Национални положај Срба у Аустроугарској монархији, непосредно уочи „Великог рата“ био је вишеструко условљен. На овај положај, својим контекстом подједнако су утицале и унутрашње политичке околности друштвеног развоја Монархије и међународне околности. У вези са стањем у земљи, многонационална Монархија, упркос декларативне модернизације свог друштвеног уређења и промовисања идеје државног универзализма кроз пројекат тзв. „Аустријске идеје“[1], а уз подршку утицајних политичких кругова наклоњених католичкој идеологији, насупрот вери[2], била је очигледно оптерећена дискриминацијом и острашћеним национализмом.

Рефлексија ове политике у вези са Србима у Монархији, а пре свега у Јужној Угарској (данашњој Војводини), због њихове демографске концентације на овом простору осведочена је у укидању црквено-школске аутономије 1912. То се догодило упркос жељама српске интелектуалне елите да се оствари и политичка аутономија по узору на тековину револуционарне 1848/49. као и на постојање Војводство Србија и Тамишки Банат из времена 1848–1860. године. Осим ове унутрашње политичке острашћености, Монархија је, почетком 20. века – када је своју политику империјалне експанзије усмерила према Балкану (Drang nach osten), отворено и нескривено сматрала Краљевину Србију за реметилачки фактор стабилности како региона, тако и саме Монархије.

Одлазак династије Обреновић 1903. године у крвавом пиру завереника, додатно је убедио представнике водећег естаблишмента Монархије у потребу или инкорпорирања Србије у њене оквире, или пацификацију њених националних аспирација. Царински рат 1906–1911, Анексиона криза 1909. и Балкански ратови 1912–13. биле су кризне ситуације непосредно сукобљених интереса и Монархије са Србијом које су претиле да, уплитањем других великих сила, доведу до непредвидивог конфликта. Национални егоизам политичке елите Монархије, промивисан кроз пројекат тзв. „државног национализма“[3] додатно је био стимулисан војно-политичким успесима Краљевине Србије у Балканским ратовима, јер су они код словенских народа унутар државе имали изразито афирмативни карактер вере у победу подређеног националног принципа малих народа. Аустроугарска монархија, зарад сопственог опстанка, није могла

[1] „Австрийская идея – утверждение справедливости среди различных взаимосвясанных и взаимозависимых народов. Ни одно другое большое государство не являятся носителем етой идеи, ни одно другое государство, кроме Австрии, не может стать идеалом международной справедливости.“; Karlik R. *Der Beruf Osterreichs*, Wien, 1915, 31; Цитирано према: О. И. Величко, *Национальний вопрос в австрийской обшественно-политической мысли (1914–1920),* Народы Габсбурсгской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012, стр. 63.

[2] Ближе вид*и:* Милорад Екмечић, *Стварање Југославије, 1790–1918,* књига 2, Београд, 1989.

[3] Ситон-Ватсон, Хју (Hugh Seton-Watson), *Нације и државе*, Глобус, Загреб, 1977, стр. 153.

још дуго да толерише утицај слободарских идеја из самосталне српске државе – конфликт се очекивао након 1913. а његова оптимална верзија требало је да буде локални рат – при чему је фактор става Царске Русије био унеколико подцењен.[4]

Овакав стратешки став Дунавске монархије, за Србе који живе унутар ње био је остварење потпуног националног песимизма. Демографске прилике ишле су такође у прилог оваком становишту, премда је ситуација у самој Војводини била релаксирајућа у корист словенског и румунског становништва, али су тенденције захтевале велики опрез.[5] Политичка елита српског народа у Монархији, својим снисходљивим деловањем додатно је урушавала идентитет сопственог народа. Разједињена политичка елита, оптерећена партијским партикуларизмом, без конзеквентног става, спремна на кохабитацију зарад индивидуалних интереса, била је ништа друго до стуб на коју се владајућа политика „мађаризације“ у потпуности ослањала. Српско грађанство, из којег је потицала политичка елита, једним својим значајним делом је незаустављиво било покренуто у процес асимиловања. Проблем мађаризације становништва постао је основни изазов политичкој елити немађара.[6] Била је ово врло непривлачна реалност са становишта очувања и српског идентитета у Монархији. Треба истаћи да асимилација није била само начин политичке репресије већ и самосталан избор лојалних грађана, а на коју су упозоравали и поједини српски интелектуалци.[7] Супротно овом процесу, део српске интелигенције предвођен Матицом српском – јединственом културном интституцијом, сматрали су да је, упркос свему, очување националног идентитета могуће а јединствен начин се огледао у поспешивању образовања сопственог народа.[8]

---

[4] „Austrian fears of a new Balkan League under Russian auspices - directed this time against the Dual Monarchy - were dismissed in Whitehall as the inventions of the Viennese press.“; F.R. Bridge, *The British Declalration of War on Austria-Hungary in 1914*; Slavonic&East European Review, London, vol 47, 1969, 403.

[5] „Број Срба у Угарској, у односу на целокупно становништво износио је 3,1%.*Magzarország története, VI, 1148–1152; Magzarország története, VII, 414; Magzarország története, VII/1, 414*. Vladimir Đurić, Slobodan Ćurčić, Saša Kicošev, The Ethnic Structure of the Population in Vojvodina, The ethnic structure of the population before World War I will be illustrated by the 1910 census data. This census registered only seven nationalities which presented 95.2% of the province population. Particularly predominant were: the Serbs (33.8%), Hungarians (28.1%), and Germans (21.4%); http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/djuric-curcic-kicosev-vojvodina.html

[6] Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935, стр. 58. „Новим Апоњијевим школским законом је наша автономна школа веома угрожена.“; Васа Стајић, чланак *Једна света дужност српске интелигенције*, Српски глас, 1909; цитирано према: Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад,1963, стр. 95.

[7] Вељко Петровић, чланци *Српска интелигенција у Угарској и Искрена реч из омладине* објављени у Србобрану 1904, цитирано из Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 519 и 521.

[8] Конференција у Матици српској о 'књигама за народ', Тихомир Остојић, *Извештај*

У предвечерје „Великог рата“ ситуација у вези са националним идентитетом Срба у Аустроугарској била је врло лабилна, недоречена, на моменте безидејна и безизгледна.[9] Ту ситуацију није могао да побољша нити успех војске Краљевине Србије у Балканским ратовима чак и упркос томе што је о њему писано врло помно и обимно у српској штампи у Монархији.[10] Пораз нарастајућег српског национализма, тумачен је у Бечу и Пешти као начин обрачуна са реметилачким фактором који директно угрожава интегритет Дунавске монархије. Ову намеру Аустроугарске монархије није могла да поколеба ни уочена идеја словенске узајамности која се ослањала на Царску Русију која, полемички истичући није дословно подржавала национализме малих словенских народа. „Заиста да ли је вредело да Русија страда и бори се хиљаду година, да постане хришћанска са Светим Владимиром и европска са Петром Великим, непрестано при том заузимајући нарочито место између Истока и Запада, да ли је вредело да све то учини само да би у последњем обрачуну постала оруђе „великој идеји“ српској или „великој идеји“ бугарској.“[11] Беч је сматрао да калкулисањем око територијалних аспирација, као у време Анексионе кризе 1908, а диференцирајући свој интерес од интереса Немачког рајха[12], постоје аргументи који ће Русију одвући даље од централног Балкана и Србије.

Процеп између националне солидарности са сународницима у Краљевини Србији и ригидног притиска на лојалност према држави у којој живе, а који је злоупотребљавао осећај одговорности обичног грађанина српске националности и који је овековечен и у уметничком стваралаштву[13] утицао је на осећај безизгледности који је прерастао у националну летаргију која се осећала и током наступајућих ратних година.

референта Редакцијског одбора, Нови Сад, 1902, стр. 6 и 7.

[9] Марковић Саша, *Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије*, Истраживања, број 23, 2012, стр. 415–432.

[10] Ближе види и: Саша Марковић, *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица, 2013, бр. 43–1, стр. 389–410.

[11] Владимир Соловјов, *Светлост са истока,* Логос, Београд, 2006, стр. 106.

[12] „В противположность Пангерманскому союзу в вильгельмовской Германской империи,австрийские пангерманцы были антиимпериалистами, желавшими освободиться од других национальностей в Восточной и Юго-Восточной Европе.“; Л. Хёбельт, *Австрийские пангерманцы в мировой войне: (анти)империалисты, „среднеевропейцы“ или немецко-богемские „партикуляристы“*?; Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012, стр.72.

[13] „Чудне су наше српске судбине. Ко може довести у склад наше животе са народним задатком, кад смо растурени на седам страна. Што добро урадимо, од тога је добро цару који нас храни. А што рђаво урадимо, од тога срамота народу чија смо деда. А како да будем добар и на једну и на другу страну.“; Исидора Секулић, *Шумановићи, Записи о моме народу*, Београд, 1985, стр. 271.

2. Ратни вихор

Отпочињањем ратних дејстава августа 1914. године и иначе национално неуравнотежена и искључива политика попримила је размере легислативне дискриминације немађарског становништва. У Угарској је ступио на снагу Закон о ванредним мерама, који је као последицу имао замирање свих националних активности како у вези са страначким радом, тако и на културном и уметничком пољу.[14] И Срби из Војводине су били мобилисани, али су и многи истакнути јавни и културни радници били конфирнирани и интернирани. „На почетку Првог светског рата и ја сам, са већим бројем српских јавних радника Војводине био ухапшен и депортиран у арадске казамате као политички сумњив“[15] Завладао је страх и атмосфера неизвесног ишчекивања вести о исходу војних операција на фронтовима. „Тих дана сам осетио шта је то смртни страх и шта то значи гледати смрти у очи. Остављени и напуштени од свију, опкољени и нападнути од нахушкане светине у ово ратно време и у ову узбуђеност и без помоћи власти, могли смо доиста и главом платити.“[16] У складу са тим Мађари и немађари, пре свих Срби доживљавали су позитивна или негативна национална осећања. „Што је српска војска боље напредовала у Босни, што је она снажније одбијала нападаје на Црни Врх и линију Дрине, тиме су Мађари постајали мекши и приступачнији. А чим је српска војска код Романије сузбијена, чим су Руси изгнани из Карпата приликом првог упада њиховог и опет се појављује охолост њихова, те ево данас када се очекује пад Ваљева и опет нас плаше неким покољем. Необорива је истина дакле, да је наша срећа и наш напредак тесно спојен са срећом и напредком наше браће Срба у Србији.“[17]

Еуфоричност победе или сакривена потиштеност, истовремено инспирисане идентичним догађајем на фронту, била су осећања која су сведочила о континуитету једне неуспешне политике. Национална доминација и политичка нивелација народности, као оличење предратне идеологије Монархије,

---

[14] „Тако је замро скоро сваки политички живот...“; Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад, стр. 124.

[15] Никола Милутиновић, *Аутобиографија*, Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М 18453. „Тихомир Остојић је 21. септембра 1914. године конфиниран у Бају, затим у Стони Београд, а млађи чиновници су мобилисани.“; Живан Милисавац, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 131. „Васа Стајић ће свој рад да настави на робији у Араду и Сегедину или у Илави... “; Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад, 1963, стр. 287.

[16] Трива Милитар, *Бележница*, РОМС, М 14606; „За време трајања првог светског рата био је забрањен рад и новосадском српском народном позоришту и свим српским културним установама у Аустро-Угарској“, Трива Милитар, *Догађаји и људи из прошлости Новог Сада и Војводине*, РОМС, М 14618.

[17] *О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549

у новонасталим ратним околностима, упркос појединачним упозорењима[18], није изгубила на свом континуитету. Шта више она је од тријумфалног исхода ратних операција очекивала и свој тријумфалан исход, не обазирући се на још продорнији антагонизам националног питања, већ, уздајући се у силу и одлучан државни апарат, неговала је своју политичку постојаност. Без обзира на повремене самокритичне тонове и веома тешке ситуације сажете у изразу: „да није коже, душа да излети“[19], лојалност словенске популације Војводине све до пред краја рата била је остварена како у сегметну војне регулативе тако и у административном контексту. „Први дани рата су били, вероватно, одвратна позорница кукавичлука и подлости код Срба у Угарској. Волим што од тога ништа не видех.“[20] Једини предратни интелектуалац из Војводини који је успео да емигрира у Женеву и да узме активно политичко учешће у остварењу југословенске државне идеје био је књижевник Вељко Петровић. Он је био члан Југословенског одбора и, колико су му могућности и утицај дозвољавали бринуо је о својим истакнутим сународницима.[21]

Кулминација подређености, амбивалентног става и политичког нихилизма прекинута је октобра 1918. године када је међународна војно-политичка ситуација изненада постала много извеснија за Антанту, а неизвеснија за Централне силе. Пробој Солунског фронта, даље војно напредовање савезника и њихово избијање на границе Монархије условили су анархо-активности широм царства и појаву тзв. „зеленог кадра“[22], односно паравојних јединица које су чиниле дезертери са фронта којима је свега била доста. У ком смеру ће се развијати геополитички положај Војводине увелико је било одређено војним пристуством Краљевине Србије на јужнословенским просторима Аустроугарске. Она је уливала сигурност и куражила будуће потезе Срба.

Протагонисти организованијег и радикалнијег иступа Војвођана, иако су били различитог политичког идентитета, изражавали су јединство о нужности раскида државно-правних веза са Угарском, али и различитост ста-

[18] Ближе види: Оскар Јаси, *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1996; Оскар Јаси, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица, 1914; Оскар Јаси, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда, 1912

[19] Исидора Секулић, *Марица, Записи о моме народу*, Београд, 1985, стр. 300.

[20] Васа Стајић, *Учешће српског друштва у мојој судбини*, РОМС, М 8.756. „Ми смо кукавице којима је српство само на језику, а када би требало делом, па и главом и крвљу посведочити то – онда се одричемо и имена свог.“; *О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549.

[21] „У извештају читам да је Васа здрав, а да су и његови. Ви се за њих не брините, ја ћу, нарочито, одовуда, моћи да водим даље бригу о њима.“; Писмо Вељка Петровића Јоци Лалошевићу, 10. јануар, 1918. године, РОМС, 9682.

[22] Ближе види: Богумил Храбак, *Дезертерство, зелени кадар и правратна анархија у југословенским земљама 1914 – 1918,* Нови Сад, 1990.

вова о начину отцепљења – да ли да се оствари са интеграцијом јужнословенског покрета у преосталом делу Монархије или директним припајањем Краљевини Србији.

У јесен 1918. године политичка збивања у Војводини су добила обележје покрета за национално ослобођење и отцепљење Јужних Словена од Угарске. С обзиром на бројност и национални потенцијал интелигенције, Срби су предводили ову борбу. Политичка ситуација била је неизвесна упркос одлучној војној победи савезника. Предстојала је врло сложена дипломатска игра и српска унутар страначка борба.[23] „Сам политички положај Војводине остао је нерешен.“[24] У оваквим историјским околностима било је потребно обезбедити што ширу сагласност пре свега словенског становништва Војводине за једну идеју чија је политичка реалност била извеснија. Упркос постојану одређених контакта присталица Радикалне странке са новоформираном владом Угарске које можемо тумачити у оквиру политичке предострожности, војно-политичка ситуација и одлучност Краљевине Србије одредили су карактер политичке атмосфере.[25] Срби, али и Буњевци, Словаци, Румуни и Русини почели су да формирају своје народне одборе често и у мешовитом саставу у зависности од локалног распореда етичке структуре становништва.

Распадом двојне монархије, формирана је и нова мађарска влада на челу са Михаљом Каролијем. Намера ове владе била је да очува територијалну целовитост државе, а легислативно упориште за ову политичку активност био је споразум Мађарске са Антантом којим је прецизирано војно присуство савезника али и предвиђао административно очување целовитости мађарске територије.[26] Отуд је Карољи, у више наврата током октобра и новембра истицао своју одлучност са раскидом предратне империјалне политике Угарске и за отпочињање процеса демократизације државе који би уважавао националну шароликост.[27]

И поред извесних колебања, преовладао је став о одлучном отпору намери мађарске владе. Упориште у остварење националних интереса кроз стварање нове државе јужних словена, на међународној политичкој сцени, био је програм 14. тачака о праву народа на самоопредељење америчког

[23] „Сад тек осећамо какав је губитак што немамо наших новина, те се не знамо оријентисати.“; Јоца Лалошевић из Сомбора Тихомиру Остојићу, 29. 10. 1918, РОМС, 5671.

[24] *Наше ослобођење и уједињење*, *Књижевни север*, књ.5, св. 1, Суботица, 1929.

[25] Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад, 1983, стр. 13.

[26] Војна конвенција о примирју, потписана је између делегата команде савезничких војних снага и представника нове владе Мађарске, 13. новембра 1918. године. Одредбама Конвенције целокупна цивилна управа са администрацијом у Банату, Бачкој и Барањи остала је у надлежности мађарске владе.

[27] Политички памфлет угарске владе Михаила Карољија, Свима народима немађарског језика пучке републике! Буњевци, Нијемци, Румуни, Саси, Срби, Словаци!; Историјски архив, Сомбор; Лични фонд Ђорђа Антића, Ф-56, инв. бр. 370.

председника Вудро Вислона, а што се тиче ситуације на терену, респективна снага присутне српске војске, уливала је политичку сигурност и подстицала је југословенску идеју. „Ево и наша влада је примила за основ преговарања Вилсоново начело о самоодређењу народа, држим дакле да не би било никаквоих препрека са стране власти да се и ми састанемо те констатујемо шта ћемо и како ћемо.“[28] До краја новембра већи део Војводине био је испрепрлетан мрежом Народних одбора који су, без обзира на искушења, деловали поприлично организовано, кохерентно и посвећено.

Припреме за доношење политички утемељене одлуке о начину уласка Војводине у састав нове југословенске државе обављене су у Новосадском одбору 17. новембра 1918. године. Сам ток седнице и припремне конференције или претконференције биле су изузетно напете с обзиром да је тада дошло до „судара“ двеју раније поменутих концепција о уједињењу. „На дневном реду ове конференције била је свега једна тачка и то да се реши куда се прикључити након отцепљења. .. Настаје жучна дебата у којој су најактивнији били Јаша Томић... Дебата је достигла врхунац када је др. Стјепан Матијевић[29] делегат из Суботице /заступник Буњеваца/ подржао предлог из Загреба односно Петра Коњовића...“.[30]

Тријумф националних идеја остварен је на „Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи“ одржаној 25. новембра 1918. године „Најзад дође велики историјски дан 25/12/ новембра 1918. На Великој Народној скупштини коначно и сјајно је победила теза Јаше Томића. Тој победи много је допринео и г. Блашко Рајић топлим и фулинантним партиотским говором[31] пледирајући за предог Јаше Томића. И тако је уз неописано одушевљење донешена резолуција“.[32] У раду скупштине учествовало је 757 посланика. Међу њима било је 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, три Шокца, два Хрвата, шест Немаца и један Мађар. Бројност делегата и њихов организован долазак у Нови Сад илустровао је солидну организацију, пре свега,

[28] Писмо Јоце Лалошевића Тихомиру Остојићу, 12. 10. 1918, РОМС, 5672.

[29] „Др Стипан Матијевић... био је председник Буњевачке матице у Суботици, и један од оснивача и главних сарадника Југословенско-национално просветног друштва 'Иван Антуновић' у Суботици“, Трива Милитар, *Биографије – Др Стипан Матијевић*, РОМС, М 14656.

[30] *Припреме за Велику народну скупштину 25. новембра 1918*, Историјски архив, Сомбор, Ф-56, инв. бр. 577.

[31] 'Наша будућа југословенска држава је као јаје, из кога ће се излећи орао, који ће се дићи небу под облаке. Но као што јаје, ако је у њему само беланце, не вреди ништа, јер нема у њему садржине, жуманцета, тако ни Југословенство само за себе не вреди ништа; оно би било само беланце у јајету, а садржај је овога јајета српски народ у Србији.“; Записник скупштине од 12 (25) новембра, РОМС, М.7417*; Споменица ослобођења Војводине 1918,* стр. 160–167; Драго Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2001, стрт. 52, Јосо Шокчић, *Суботица пре и после ослобођења*, Суботица, 1938, стр. 167.

[32] Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив Сомбор, фонд 57, инв. број 448.

српског становништва, али и потпуно одсуство несловенског живља.[33] Одлукама скупштине[34] Војводина је присаједињена Краљевини Србији и формирани су нови органи управе – Велики народни савет и Народна управа.[35]

Састав ових органа управе, у политичком смислу, био је показатељ постигнутог страначког компромиса и уједињења око акутних проблема са којима се територија Војводине суочавала, а у намери њеног словенског становништва да се уједини са Краљевином Србијом.[36] Народна управа је од почетка свог рада тражила упориште у блиској сарадњи са Београдом. „Чланови Народне Управе отишли су пре свега корпоративно у Београд да се представе краљевској влади и да приме евентуалне инструкције за свој рад.“[37]

Југословенска еуфоричност и егзалтација српске националне идеје, у овим тренуцима биле су на врхунцу свог испољавања. Заиста, било је мало скептика који овом приликом нису (пре)ћутали своју сумњу у изглед будуће комплексне државе. Отворени иступи и у Војводини који су подстицали умеренији и одговорнији став остали су део приватних белешки или преписке и ретко су могли да се пронађу у дискурсу јавног иступа. „Ја сам јако незадовољан...Српство је било идеја, југословенство географска ознака. Ми Срби када смо на врхунцу својих моћи и снова ми од среће и блаженства почињавамо самоубојство. Ко би могао натерати Французе да се прозову Романима или Енглезе Германима.“[38] Опортунизам је постао клише политичког израза и све чешће стереотип друштвено-прихватљивог модела који је потискивао преиспитивање и контроверзних ставова о националној идеји и државном-правном уређењу државе.[39]

---

[33] „Избори за Велику народну скупштину били су далеко од демократичних. Припадници несловенских мањина (треба истаћи да нити Мађари нити Немци се у овом тренутку не осећају као мањински народи у Војводини – примедба С.М.) (за разлику од Словака, Русина и Чеха) нису имали право гласа. Шта више чак ни сви Словени нису учествовали у избору посланика“, Зоран Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева*, Београд, 2005, стр. 126.

[34] Одлуке Народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Бачкој, Банату и Барањи, донесене 12. (25.) новембра 1918. у Новом Саду; Српски лист бр. 17 од 14. новембра 1918. Д. Његован (2001), *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, документи и прилози, Музеј Војводине, Нови Сад, стр. 49–56. О присаједињењу Војводине Краљевини Србији види ближе: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, РОМС, М 7417.

[35] Одлуке Велике народне скупштине биле су у супротности са одредбама Војне конвенције о примирју, али су се наметала као политичка реалност која мора да се уважи.

[36] „Народна управа чијој су бризи поверени јавни послови у оном прелазном стању састављена из најразнороднијих елемената, а на основи партијске слоге, лута без правца у хаосу нових проблема. Сама изгледа једва чека, да пребаци свој терет на вичнија и јача плећа“, Душан Поповић, *Војводина после уједињења*, РОМС, М 7528.

[37] *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив, Сомбор, фонд 57, инв. број 448.

[38] Писмо Алексе Ивића Зорки Лазић, 12. јануара 1919, РОМС 27 917.

[39] „...Поверити Србима, Југословенима, да ми окушамо своју културност, да покушамо увести управу при којој ће Немац, Мађар, Румун, Словак, Бугарин, Чех и Русин наћи у држави мајку

Према закључку

Био је ово искорак у подстицају емотивног израза код политичке елите, и то у два правца: они који су поздравили југословенску државу, а потом остварили своје политичке каријере кроз чешћу снисходљивост а рећу критичност бројних популистичких иступа и други правац ишао је према разочарењу у еуфоричност уједињења и на једну страну профилисао политичке и националне отпаднике, а на другу страну изазвао повлачење из политике бројних интелектуалаца, некада идејних занесењака. Створена је друштвена атмосфера у којој је Србин за југословенску идеологију био неприхватљив, а Југословен за национални романтизам неостварив. Заједничко за присталице и једног и другог става била је посесивност у наступу, употребљив редукционизам и стигматизација у односу према другом. Нестабилни израз идентитета, зависан од еуфоричности и/или потиштености, у овим историјским догађајима учврстио се на свом путу, а његово решење тек можда се и назирало у неуобличеној измаглици хоризонта.

Литература

Необјављени извори:

Архив Војводине (АВ)

Историјски архив Сомбор

Рукописно одељење Матице српске (РОМС)

Литература

Васа Стајић – мисао и дело. 2008. Зборник радова. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности.

Bridge, F.R. 1969. *The British Declalration of War on Austria-Hungary in 1914*. Slavonic&East European Review. London: vol 47, 401–422.

Екмеџић, Милорад. 1989., *Стварање Југославије, 1790–1918. Београд:* књига 2.

Ђере, Золтан. 1992. *Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868 године*. Нови Сад: Истраживања бр. 14.

Ђерђ, Гал. 1989. *Јавно мњење Угарске о југословенском питању у току Првог светског рата*. Нови Сад: Зброник Матице српске за историју, бр. 39.

и заволети је исто онако као и Србин, као Југословен.“; Васа Стајић, *Ослобођење*, Јединство, нови Сад, број 54, 27. Јун, 1919.

Јањетовић, Зоран. 2005. *Деца царева, пасторчад краљева*. Београд.

Јудин, Љубомирка. 1968. *О раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању 1918–1919*. Нови Сад: Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 51.

Кириловић, Димитрије. 1935. *Помађаривање у бившој Угарској*. Нови Сад.

Кончар, Ранко и Марковић, Саша. 2009. *Vojvodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, тематски зборник радова са међународног скупа „Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia". Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 93–105.

Крклуш, Љубомирка и Ракић, Лазар. 1992. *Присаједињење Војводине Србији 1918*. Нови Сад: Музеј Војводине.

Лебл, Арпад. 1979. *Грађанске партије у Војводини 1887–1918*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју.

Лебл, Арпад. 1963. *Политички лик Васе Стајића*. Нови Сад.

Оскар Јаси. 1996. *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*. Сремски Карловци: Књижара Зорана Стојановића.

Оскар Јаси. 1914. *Народносно питање и будућност Угарске*. Суботица: Тискара Хунгарија.

Оскар Јаси. 1912. *Узроци и последице кризе у Угарској*. Велика Кикинда: Штампарија Стеве Миленковића.

Марковић, Саша. 2011. *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*. Сомбор: Педагошки факултет у Сомбору.

Марковић Саша. 2012. *Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије*. Нови Сад: Истраживања, број 23, 415–432.

Марковић, Саша. 2013. *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*. Косовска Митровица: Зборник радова Филозофског факултета у Приштини. бр. 43–1, 389–410.

Микавица, Дејан. 2007. *Михајло Полит.Десанчић*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Микавица, Дејан, Гавриловић, Владан, Васин, Горан. 2007. *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Милутиновић, Коста. 1966. *Војводина између Београда и Загреба*. Загреб: Старине, књ. 53.

Миленковић, Тома. 1985. *Банатска република и мађарски комесеријат у Банату: (31. октобар 1918 – 20. фебруар 1919*). Нови Сад: Зборник Матице српске за историју, бр. 32.

Группа авторов. 2012. *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*. Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1.

Његован, Драго. 2001. *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, документи и прилози. Нови Сад: Музеј Војводине.

Остојић, Тихомир. 1902. Конференција у Матици српској о „књигама за народ“, *Извештај референта Редакцијског одбора*. Нови Сад.

Пал, Тибор. 2009. *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903–1914.* Нови Сад*:* Филозофски факултет. Необјављен докторска дисертација.

Петровић, Велько. 1954. *Времена и догађаји.* Нови Сад*:* Матица српска.

Полит-Дечанчић, Михајло. 1910. *Беседе*, III део, прва књига. Нови Сад.

Попов, Душан. 1983. *Српска штампа у Војводини између два рата (1918–1941)*. Нови Сад: Матица српска.

Ракић, Лазар. 1971. *Радикална странка у Војводини 1902–1919*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Ракић, Лазар. 1986. *Јаша Томић, (1856–1922*). Нови Сад.

Секулић, Исидора. 1985. *Шумановићи, Записи о моме народу*. Београд.

Храбак, Богумил. 1990. *Дезертерство, зелени кадар и правратна анархија у југословенским земљама 1914 – 1918.* Нови Сад.

Ситон-Ватсон Хју (Hugh Seton-Watson). 1977. *Нације и државе*. Загреб: Глобус.

Споменица ослобођења Сомбора 1918–1939. 1938. Сомбор.

Споменица ослобођења Војводине 1918. 1929. Нови Сад.

Саша Маркович

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ У СЕРБОВ ЮЖНОЙ ВЕНГРИИ (ВОЕВОДИНА) 1914-1918 – ОТ БЕЗРОПОТНОСТИ ДО ЭКЗАЛЬТАЦИИ

Резюме

В данной статье мы представим национальное и политическое положение сербов из Южной Венгрии (Воеводина) во время Первой мировой войны. Специфичность их положения состоит в противоположности между лояльностью государства, к которому они принадлежали, и чувством патриотизма к собственной национальной идеи и самостоятельном Королевству Сербии,

символизирующем эту идею. Следствием многовековой жизни в Австро-Венгерской монархии является чувство ответственности и уважения государственной политики. Однако имперские цели, как Монархии так и Венгерского Королевства, открыто сосредоточенные на нейтрализации самостоятельного сербского государства, так как, по их мнению, она своим существованием нарушала территориальную и государственную целостность Монархии, стимулированные довоенной политикой непрерывного национально-политического и культурно-образовательного лишения прав невенгров, чувство гражданской лояльности у сербов доводили до благоговения дискриминирующего их государства. В начале войны остановлен любой вид выражения идентитета Мобилизация была систематичной, жестокой и решительной. Представители сербской национальной и политической элиты были под постоянным надзором полиции или их уводили в лагеря. Мало кому из них удалось эмигрировать и присоединиться к борьбе за освобождение. Такая обстановка привела к национальной летаргии и унынию, следствием которых была неожиданная форма послушания. В октябре и ноябре 1918 года их политическое движение переходит в движение национальное, целью которого было соединиться с Королевством Сербии. Такая последовательность событий указывает на амбивалентный характер национального выражения, определившегося в течение Первой мировой войны. При таких обстоятельствах в политических позициях произошел переворот от пораженчества к экзальтации. Это указывает на иррациональную концепцию политического выражения, недостатком которого является резкий переход из летаргии в эйфорию с возможным оборотом.

Ключевые слова: Политика, идентитет, сербы, идея, нестабильность.

Душко Томић
Јелена Динић
Универзитет Алфа
Факултет за инжењерски менаџмент
Београд, Србија

УДК 94(497)"1914/1914"
327:355.40(436:497.11)"1914/1918"

БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА УОЧИ И ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, МЕСТО И УЛОГА СРБИЈЕ У ЊИМА

Историјски преглед чињеница које су се десиле непосредно пре избијања Првог светског рата и током рата откривају динамичну слику политичких, дипломатских, економских, обавештајних и војних догађаја. Први светски рат (1914–1918) је био прекретница у свим наведеним аспектима за Србију, нарочито у погледу обавештајних битака између аустријских и српских официра. Разлог за почетак Великог рата пронађен је на Балкану, иако су прави узроци дубоко утемељени у политичком ткиву међународних односа између моћних држава тог доба. Одлучном одбраном и супротстављањем агресору, Србија је импресионирала своје савезнике и све слободољубиве народе широм света. Највеће и најважније борбе између великих сила вођене су изван Балкана, укључујући и чињеницу да судбина Великог рата није решена на Балкану. Прекретница за пораз агресорских држава (Аустроугарске, Немачке и Бугарске) догодила се пробојем Солунског фронта. После победе српске војске, у веома кратком периоду Бугарска је капитулирала, Аустроугарска се распала док је Немачка у потпуности поражена.

Кључне речи: Први светски рат, обавештајне службе, међународни односи, Србија

1. Увод

Велики број писаних материјала о спољној политици Аустроугарске према балканском простору углавном се квалификује као политика усмерена против тежњи и покрета за национално ослобођење и уједињење Јужних Словена. Преглед делатности које је предузимала Аустроугарска Монархија ради остваривања таквог циља, аргументовано указује на то да су њене институције, посебно Министарство спољних послова и Министарство војно континуално проводили различите активности са различитим интензитетом, са циљем спровођења шпијунско-субверзивне агресије.

Обавештајна служба Аустроугарске Монархије (ЕВИДЕНЦ-БИРО) представљала је најважнији ослонац шпијунских активности усмерених ка Краљевини Србији. Њен основни задатак састојао се у сазнавању планова и намера балканских држава и ослободилачких покрета, као и ангажованости ванбалканских држава у геополитичком обликовању балканског простора. Шпијунажа је представљала најпрофитабилнију делатност аустроугарске обавештајне службе, и на тај начин је обезбеђивала државном врху Аустроугарске да успешно предузима офанзивне и дефанзивне мере из оквира својих надлежности. Прибављена обавештајна сазнања је користила су се за предузимање бројних субверзивних дејстава која су обезбеђивала остваривање спољнополитичких циљева Аустроугарске Монархије. Обавештајна сазнања са терена правовремено су предочавана политичкој и војној елити које су их користиле за одлучивање, односно за планирање и предузимање војних операција на балканском простору.

1.1. Хронолошки преглед важнијих догађаја на Балкану у периоду од 1875. до 1914. године

- Босанско-херцеговачки устанак 1875–1878. године
- Први српско-турски рат: 30. јун 1876 – 28. фебруар 1877. године
- Други српско-турски рат: 13. децембар 1877 – јануар 1878. године
- Мир у Сан Стефану између Русије и Турске: 3. март 1878. године
- Берлински конгрес: 13. јун – 13. јул 1878. године
- Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине 1878. године
- Кнез Милан Обреновић проглашава Србију Краљевином: 22. фебруар 1882. год.
- Српско-бугарски рат: новембар 1885. године
- Превратa у Србији- убијен краљ Александар Обреновић и краљица Драга: 28/29. мај 1903.године
- Кнез Петар Карађорђевић изабран за Краља Србије: 2. јун 1903. године
- Аустроугарска проглашава анексију Босне и Херцеговине: 6. октобар 1908. год.
- Италија објавила рат Турској: 28. септембар 1911. године
- Закључен Савез балканских хришћанских држава Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка: од 13. марта до 27. септембра 1912. године
- Први балкански рат: 8. октобар 1912 – 30. мај 1913. године
- Други балкански рат: 30. јун – 30. јул 1913. године
- Атентат у Сарајеву – убијен аустријски престолонаследник Фрањо Фердинанд и надвојвоткиња Софија: 28. јун 1914. године
- Аустроугарска Монархија објавила рат Краљевини Србији: 28. јул 1914. године

- Аустроугарска извршила војну агресију на Краљевину Србију: 12. август 1914. године и почео Први светски рат

Наведени догађаји су у великој мери утицали и обликовали околности под којима је почео Први светски рат. Суштина аустроугарске шпијунско-субверзивне агресије била је усмерена против Краљевине Србије и ослободилачких покрета Срба у окупираним српским земљама. Суштина агресије замишљена је као потпуно уништење Србије зато што је располагала провереним сазнањима о томе да Срби и други Јужни Словени под окупацијом имају могућност да се ослободе од ропства и уједине у заједничку државу. Аустроугарска обавештајна компонента ради осујећивања српског циља и уједно ради постизања крајњег циља Хабзбуршке Монархије, покушавала је да оствари низ циљева, ради којих је 1914. године извршила агресију на Србију. Међународни догађаји после политичког убиства, терминолошки познатије као Сарајевски атентат били су веома динамични и катаклизмични. Без поузданих доказа, Аустроугарска је за атентат окривила Краљевину Србију, којој је 23. јула упутила ултиматум, а 28. јула 1914. објавила рат. Као одговор на руску мобилизацију, Немачка (савезник Аустроугарске) је 1. августа објавила рат Русији и Француској 3. августа. Потом, 4. августа, Велика Британија је објавила рат Немачкој. Тако је почео Први светски рат који је трајао до 1918. године У том рату је убијено око 12 милиона људи, уништена четири царства (аустро-угарско, немачко, турско и руско), избила је комунистичка револуција у Русији (1917) и потпуно измењена карта Европе.

Зашто је избијање Првог светског рата било очекивано? Између осталог зато што је Немачка након победе над Француском (1871) предвођена „гвозденим“ канцеларом Бизмарком постала „економско чудо“, које је карактерисала експанзија изван територије Немачке првенствено ка откривеним изворима нафте, а такве амбиције су у великој мери узнемириле Велику Британију. Реч је о томе да је до 1913. године немачки домаћи бруто производ порастао пет пута, а производ по глави становника порастао је за 250 посто. Производња челика у Немачкој је порасла 1.000 посто у периоду од 1880. до 1900. године, а 1913. године Немачка је топила два пута количину челика свих британских ливница. У том периоду, угаљ је био главно гориво светске индустрије и транспорта. Међутим, Немачка је 1885. године произвела мотор који је користио нафту и могао да се угради у транспортна средства. Нешто раније (1880) једна група немачких банкара и индустријалаца оценила је да треба наћи енергетске ресурсе у неким неразвијеним земљама. У складу с таквим опредељењем, Немачка се ангажовала на развијању и јачању везе са провинцијама Турске на Балкану и Блиском Истоку. Остварила је привредне везе са Турском а потом и војну сарадњу. Своје мирнодопско продирање у Турској је изразила кроз план за изградњу пруге Берлин–Багдад, дакле, пругом до извора нафте.

Такво немачко-турско повезивање снажно је узнемирило Велику Британију, али и Русију и Француску. Напетост је повећана 27. новембра 1899.

године када је Турска концесију за пругу дала немачким банкарима. То, првенствено зато што је концесија укључивала и право на минералну експлоатацију земљишта, читавом дужином пруге са обе стране у ширини од 20 километара, а где су немачки геолози открили постојање нафтних изворишта, посебно у Мосулу, Киркуку и Басри.

Пројекат Берлин–Багдад пролазио је кроз Балкан, преко Србије и да је остварен, британски интереси би били угрожени, а Русија одсечена од западних пријатеља, Велике Британије и Француске. Само независна Краљевина Србија је стајала као препрека на путу тог пројекта, а имајући у виду да је **Аустроугарска разматрала планове да милом или силом Србију уништи**, тим пројектом је добила и моћног савезника (Немачку). Са друге стране, а с тим у вези, Србија је заокупљала велику пажњу Велике Британије, која је посредством својих обавештајаца у приличној мери остваривала утицај на српску политику. Сличан карактер утицаја у Србији имала је и Русија. Њихове процене и сазнања о непоколебљивој одлучности српске политичке елите и народа да одсудно бране слободу и независност Србије од спољне агресије, као и да офанзивним утицајем на Србе и друге Словене ван Србије може да дестабилизује простор Аустроугарске настањен Јужним Словенима, суптилно су сугерисане званичној и незваничној Србији. Напросто, актуелним моћним „пријатељима“ Краљевине Србије одговарало је њено достојанствено офанзивно држање. Евентуална оружана агресија Аустроугарске на Србију је процењивана од њених моћних „пријатеља“ као могућност да Србија озбиљно уздрма Аустроугарску и тиме принуди Немачку да одвоји знатан контингент војске на балканском ратишту. Међутим, Србији није одговарао оружани сукоб у том периоду, јер је била исцрпљена у Првом и Другом балканском рату. Стога, Србија је чинила велике напоре да не провоцира Аустроугарску, а поготово није била спремна на провокацију каква се догодила у Сарајеву 28. јуна 1914. године.

У таквим сложеним и неизвесним оклолностима, догодио се атентат у Сарајеву, који је од Аустроугарске узет као изговор за агресију на Србију. Од тада па до данас (100 година), сучељавају се гледишта и ставови о томе **ко је одговоран за тај атентат и ток катаклизмичног рата**. Иако је о том убиству у политичке сврхе објављено много радова, евидентно је да није у довољној мери разоткривена његова суштина. Упутан начин за установљавање истине јесте коректно узимање у обзир улога и међузависности свих непосредних и посредних учесника у њему. Првенствено, неопходно је усаглашавање ставова о томе да ли је поменути атентат у Сарајеву **ослободилачки или терористички акт**. То зато што у међународно-правном смислу постоји суштинска разлика између ових врста насилних актова. Тврдња да је реч о терористичком акту, а не садржи таква обележја, у одређеној мери амнестира стварног изазивача (Аустроугарску) Првог светског рата. Атентат као ослободилачки чин, што је у суштини био, аргуметовано

идентификује необуздану Аустроугарску и њеног савезника (Немачку) као кључне изазиваче Првог светског рата. Стога у безбедносно-форензичком смислу можемо говорити о пројектованости атентата у Сарајеву од стране Аустроугарске у циљу остварења свијх интереса и планираних циљева.

2. Разбијање савеза балканских држава

Обавештајна сазнања (1909–1911) ЕВИДЕНЦ-БИРО-а о активностима балканских држава ради стварања савеза, крајње озбиљно су узнемирила аустроугарске званичнике. Таква ангажованост је процењена као велика опасност против аустроугарских геополитичких претензија на Балкану. Аустроугарска је настојала да на све могуће начине осујети стварање балканског савеза. Међу регистрованим тежишним правцима деловања односно одређених циљних група, као главна дестинација одабрана је Софија, сматрајући да евентуално осујећивање савеза између Србије и Бугарске представља остварен важан циљ шпијунско-субрезивне агресије против Србије. У Бечу је владало дубоко уверење, да би сваки договор између Србије и Бугарске био на штету Аустроугарске, па су из тог разлога предузимане мере да се искористи срспко-бугарски антагонизам у Македонији, подржавањем бугарских настојања да Србију уцењује. Власти у Бечу су властима у Софији стављале на знање да ће подржавати ширење Бугарске и помагати учвршћивање сарадње између Бугара и Арнаута, наравно, на српску штету.

Политичко-дипломатска комуникација између балканских држава била је кооперативна без обзира на жеље Аустроугарске монархије. У новембру 1911. године, Аустроугарска незадовољана процесом српско-бугарског споразумевања, јавно је наговестила стварање антисловенске Велике Албаније, чиме је постигла супротан ефекат, односно изазвала подозрење Бугарске према таквом пројекту и тиме учвршћивање уверења о потреби стварања савеза. Савез Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке је створен, захваљујући њему је у Првом балканском рату (1912), после пет векова, протеран турски окупатор са Балкана.

У току Првог балканског рата, Аустроугарска је Бугарској указивала на разне примамљиве понуде, с циљем да изазове раздор између Србије и Бугарске. У том контексту је карактеристично аустроугарско гледиште од 14. јануара 1913. године упућено аустријском посланику у Лондону, а достављено и Бугарима,[1] о томе да „ако Охрид и Струга имају припасти Бугарској, онда јој Аустрија неће правити никакве сметње“. Наведена понуда је наишла на одобравање бугарских званичника, па је саопштено аустријском посланику у Софији да ће одмах по завршетку рата са Турском, престати све

[1]Ђоровић Владимир. 1936. *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, стр. 427.

бугарске обавезе у савезничком уговору са Србијом. На тај начин је учињен почетни корак у разбијању савеза балканских држава.

Бечка дипломатија, подстакнута наведеним бугарским ставом, предузела је нове кораке, при томе, првенствено имајући у виду опседнутост Бугара Санстефанском мегаломанијом и мудро је упућивала примамљиве територијалне понуде Бугарској, односно посредно сугерисала да ће подржати њене тежње да добије Солун, Битољ и Охрид. Стављајући на знање Бугарској да се може ослонити на помоћ и подршку Аустроугарске, Бугарска је постајала све захтевнија у подели области ослобођених од турског окупатора, посебно ултимативним захтевом да јој Србија уступи вардарску Македонију. Бугарска је у јуну 1913. године изненадно напала српске војне саставе у вардарској Македонији и грчку војску у егејској Македонији. Тиме је коначно разбијен савез балканских држава, односно остварен је још један важан циљ аустроугарске шпијунско-субверзивне агресије против Србије.

Непосредно пред пројектовани бугарско-српски оружани сукоб у Македонији, аустроугарски војни министар тога времена, барон Ауфенберг, Бугарској је продао 50.000 пушака,[2] а аустријске дипломате су наговештавале да ће Бугари напасти Србе без објаве рата, „да поседну она подручја која траже“, као и да Аустроугарска никако не жели бугарско попуштање, јер то би „имало као последицу материјални и морални успех Србије и јачање српске идеје“[3]. На тај начин је аустроугарско интензивно подстицање Бугарске на рат са Србијом успело. Други балкански рат био је неповољан по Бугарску јер је поражена. Међутим, у наредном периоду регистрована је још потпунија сарадња између Бугарске и Аустроугарске у погледу шпијунско-субверзивних дејстава против Србије, која су касније претворена у војну агресију против Краљевине Србије од стране Аустроугарске (1914) и Бугарске (1915).

3. Кулминација шпијунско-субверзивне агресије

Шпијунско-субверзивна агресија Аустроугарске против Србије, систематски комбинована са војним претњама достигла је врхунску безобзирност 1908. године и трајала до 1914. године, када је транформисана у оружану агресију против Србије. Преобликована је из софистицираног у најгрубљи облик агресије зато што шпијунско-субверзивним делатностима није остварен крајњи циљ у виду уништења државе Србије, па се посегнуло за оружаним облицима дејства, док је атентат у Сарајеву представљао само добар повод за агресију. Примена шпијунско-субверзивних дејстава је настављена као

[2] Aus. Osterreichs Hohe und Niedergang, 211, у: Ћоровић Владимир, Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку, стр. 466.

[3] Ost. Ung. Aussenpolitik VI, 695, у: Владимир Ћоровић, исто, стр. 466.

важан садржај оружаних дејстава. Аустроугарска је 1914. године употребила физичку силу против Србије, зато што је неосновано била уверена у своју војну моћ, те тиме и проценом да ће у врло кратком временском року савладати одбрану Србије и окупирати њену територију. Развој догађаја потом, првенствено одсудна одбрана Србије разоткрили су илузију Аустроугарске о сопственој војној моћи, која је, у почетном периоду рата, једино била ефикасна у чињењу ратних злочина над српским цивилним становништвом. Ни подршка њених савезника (Немачка, Бугарска и Турска) у даљем току рата није јој била од користи, јер је 1918. године поражена и престала да постоји као држава и, са собом повукла у пропаст још три царства (немачко, турско и руско), која су делила њихове ставове у критичном тренутку (приликом анексије Босне и Херцеговине, очевидно не слутећи да су таквим поступком донели пресуду о сопственој пропасти.

Важни моменти кулминационе фазе шпијунско-субверзивне агресије Аустроугарске у погледу уништења српске државе: (1) анексија Босне и Херцеговине, чиме је Аустроугарска прекршила међународно право и понизила тадашње велике силе; (2) краткотрајно изазивање раздора између Србије и Црне Горе; (3) успостављање Албаније и тиме спречавање Србије да изађе на Јадранско море; (4) подстицање побуне Арнаута против Србије; и (5) разбијање савеза балканских држава подстрекавањем Бугарске против Србије које је довело до Другог балканског рата (1913) и настављено војном агресијом Бугарске на Србију у јесен 1915. године, којом је српска војска принуђена да се повлачи преко Црне Горе и Албаније. У том свеобухватном и динамичном истражном процесу аустроугарских власти, важно је истаћи да **су прибављени докази поуздано указивали на то да у убиству надвојводе Фрања Фердинанда није учествовао ниједан држављанин Краљевине Србије.** Докази су указивали на то да су атентатори (омладинци из Босне и Херцеговине) сами дошли на помисао да треба извршити атентат, а потом су се обратили за техничку помоћ двојици Босанаца (Буковац и Циганович) у Београду, који су били у вези са Војиславом Танкосићем, официром српске војске, чија ангажованост није била позната властима (званичне) Србије. Стога, била је лажна и крајње тенденциозна оптужба аустроугарске Монархије адресирана Краљевини Србији да је инспиратор и организатор атентата у Сарајеву, а та оптужба је узета као аргумент за објаву рата Србији. Ваљано и искрено разоткривање многих непознаница у вези са атентатом у Сарајеву, најпре, претпоставља (изискује) сагледавање терорског стања у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914. године које је „родило“ непосредне и посредне учеснике поменутог атентата, потом, узимање у обзир димензија, карактера и динамике шпијунско-субверзивне агресије Аустроугарске Монархије против Краљевине Србије у наведеном временском периоду и напослетку, индиректна и директна дипломатско-шпијунска ангажованост појединих ванбалканских држава у балканска питања, посебно у вези са

незадрживим процесом ослобођења и уједињења српског народа. Уместо узимања у обзир наведених аспеката атентата, Хабзбуршка Монархија је показала безобзирну брзоплетост – извршила војну агресију на Краљевину Србију и тако је почео Први светски рат.

Гаврило Принцип је највећа непознаница у атентату у Сарајеву. Принцип, као успешан атентатор, представља кулминацију вишегодишњих жестоких српско-аустроугарских шпијунских битака, а упркос томе, није утврђена ниједна чињеница о његовој индиректној или директној повезаности са српском обавештајном службом. Таква веза није доказана ни код друге двојице (Чабриновића и Грабежа) који су заједно са Приципом извршили припреме за извођење атентата. Имајући у виду тоталну шпијунажу аустроугарских власти у односу на све категорије грађана Босне и Херцеговине и свеобухватну офанзивну шпијунажу аустроугарске обавештајне службе против Краљевине Србије, тежишно усмерену на надзор циљних група попут комита и Младобосанаца, међу којима је био рекспектибилан број лица из Босне и Херцеговине, постаје прилично загонетно, **зашто је аустро-угарска обавештајна компонента – намерно (дубоко промишљено) или случајно – била неопрезна у откривању и третману чињеница у вези са атентатом у Сарајеву?** Наиме, општепознато је да је аустроугарска обавештајна служба, посебно војна (Евиденцбиро) улагала огромне напоре да буде оперативно присутна у „Златној моруни“, где су углавном боравиле бивше комите. Стога, врло је сумњиво да из Босне (са поште из Зенице) буде упућено писмо особи позната аустроугарској полицији (протериван из Сарајева) – Чабриновићу, адресирано на „Златну моруну“ у Београду, а да не буде идентификован пошиљалац. То наводи на бројне претпоставке, међу којима је основана и та, да је реч о **Оперативној комбинацији Евиденцбироа** или неког његовог екстремног припадника који је подстицањем Чабриновића на атентат видео повољан аргумент за предузимање војне агресије на Краљевину Србију, чије је уништење као независне државе било у више наврата разматрано од стране највиших званичника аустроугарске Монархије. Током истраге и на суђењу, овај по нама, веома важан детаљ који је покренуо и конституисао одлуку Принципа и Чабриновића за извршење атентата није посебно разматран нити узет у обзир, осим што је констатован као један у низу доказа.[4]

[4] Томић, Д. Мијалковски, М. 2014. *Гаврило Принцип –енигма српско-асутријских шпијунских битака.* Пирот: Пи Прес, стр. 37.

Слика 1. Кафана „Златна Моруна“

Међу бројним непознаницама о атентату у Сарајеву, посебно загонетном сматрамо следећу: да ли су иницијатори и реализатори атентата или посредни и непосредни актери атентата били чврсто уверени да ће тај трагичан догађај имати снагу за отпочињање светског (Првог) рата? С тим у вези, важно је истаћи да у ниједном извору о атентату и том рату, независно од његовог карактера (оригиналан или изведен) није дат одговор на поменуто питање. У том смислу, посебно треба имати у виду да је аустроугарска Монархија од противзаконите анексије Босне и Херцеговине (1908) до 1914. године двадесетак пута намеравала да изврши војну агресију на Краљевину Србију, посебно 1913. године и увек је одустајала од такве намере. Није поуздано установљено зашто је толико пута одлагала агресију, а само месец дана након атентата у Сарајеву, 28. јула 1914. године, објавила је рат Србији. Под претпоставком да атентат у Сарајеву није изведен, искрсава питање: да ли Првог светског рата не би било? Сва расположива сазнања поуздано указују да би Први светски рат избио и без атентата у Сарајеву. Такво сазнање упозорава и указује на то да значај атентата у Сарајеву није био онакав какав му се приписује, а управо то сазнање, у још већој мери компликује његову загонетност. Веома тајновит аспект атентата у Сарајеву је запазио тадашњи британски министар иностраних послова, сер Едвард Грej, који је у својим мемоарима о томе, између осталог, записао: „Свету вероватно никад неће

бити све речено о позадини убиства надвојводе Фрање Фердинанда. По свој прилици, нити има нити је икад било појединца који зна све што би се о томе могло знати.“[5] И данас, после сто година, вредност ове констатације није оповргнута.

Консултовањем одговарајућих извора о ухођењу Краљевине Србије од стране аустријских шпијуна може се установити да је аустроугарска обавештајна служба располагала рекспектабилним фондом информација, посредно и непосредно повезаних са атентатом на Фердинада у Сарајеву 28. јуна 1914. године, које су, претпоставља се, биле доступне и Хабзбуршкој политичкој елити. Стога, велика је непознаница зашто аустроугарске власти нису адекватно користиле расположива сазнања да спрече атентат, с једне стране, и када се атентат догодио, да допринесу утврђивању истине, са друге стране. Међу бројним претпоставкама у вези с наведеним, сматрамо највероватнијом следећу: **спектакуларан трагичан догађај какав је био атентат у Сарајеву, представљао је повољан моменат (ванредна прилика) за екстремни део Хабзбуршке политичке елите да своју акумулирану агресорску нестрпљивост у периоду после 1903. године о остваривању животног циља – „заштита Монархије је могућа само обрачуном са Србијом“, брзо и лако тријумфално оствари, јер се руководила проценом да изнурена у два балканска рата, Србија није способна да брани своју политичку независност.**

4. Избијање Првог светског рата – повод и стварни узроци

Атентат на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. године има много енигматичних обележја, па из тог разлога већ 100 година заокупља интересовање историчара, обавештајаца, контраобавештајаца, научника, политичара, социолога, психолога и особа других занимања. Упркос томе, још много чињеница није расветљено у потпуности. Таква ситуација има за последицу да међу ауторитетима који се баве овим трагичним догађајем, има и оних који покушавају да га злоупотребе за своје дневно-политичке потребе. Њихова екстремност, површност и тенденциозност у том смислу углавном се састоји у томе што квалификују атентат у Сарајеву као главни узрок избијања Првог светског рата. Није спорно да је тај атентат поседовао везу са Првим светским ратом. У мрежи комплексних узрока Првог светског рата атентат у Сарајеву имао је секундаран значај. Особе које тврде да је имао пресудан значај за покретање тог великог рата, таквим својим „научним открићима“ аутоматски потврђују и идентификују Краљевину Србију као главног кривца за рат, и даље је неутемељено оптужују да је организовала и извела атентат.

[5] Grey of Falloden, Twenty Five Years, London, 1926, II, p. 308.

Таква тенденциозна тврдња у приличној мери је спутавала установљавање праве истине о атентату у Сарајеву. Остало је спорно и неистражено ко су његови иницијатори (Младобосанци, незванична Србија, званична Србија, аустроугарски политичари и/или обавештајци, нека пријатељска или непријатељска држава Хабзбуршке Монархије, неки револуционарни или анархистички колективитет изван Аустроугарске), док се о техничким организаторима и непосредним извршиоцима атентата углавном „све(?)“ зна. На енигматичност атентата у Сарајеву указује и чињеница да су историчари Првог светског рата регистровали шест основних претпоставки о томе ко је све могао стајати иза сарајевских атентатора: „Србија (српска влада, регент Александар или утицајно тајно удружење пуковника Аписа **Уједињење или Смрт**; царска Русија (руски Генералштаб, тајна полиција Охрана или руски револуционарни терористи); Мађарска (председник владе Иштван Тиса); Немачка (пангермански антихабзбуршки кругови); Француска и Британија (масони или тајна полиција)“[6]. Евидентно је да се међу регистрованим иницијаторима атентата у Сарајеву не налазе **Младобосанци,** а то несумњиво има за последицу да није дат потпун одговор на питање: **ко је био подстрекач атентата у Сарајеву?**

Највише се зна о улози **Младобосанаца** и незваничне Србије, у тенденциозном смислу и о званичној Србији у поменутом атентату, а најмање се зна о мистериозној улози аустроугарских политичара и обавештајаца. Стога, тек када буде сазната истина о улози званичне и незваничне Аустроугарске у атентату у Сарајеву, биће јасније ко је био његов иницијатор. Атентат у Сарајеву је представљао само једну од бројних и вишегодишњих шпијунских битака између обавештајних служби многих земаља, посебно између аустро-угарске и српске обавештајне службе. У ствари, тај атентат представља кулминацију једне веома компликоване шпијунске битке чији су резултат обе стране у сукобу, посматрано из свога угла, сматрале својом победом. Носиоци те шпијунске битке, руковођени субјективном проценом (1) аустро-угарски обавештајци да ће пасивним односом у вези са атентатом добити ваљан аргумент који ће острашћеним поборницима у Хабзбуршкој Монархији омогућити покретање војне агресије за пројектовано брзо дефинитивно уништење Пијемонта Српства и Јужних Словена – Краљевину Србију[7] и (2) српски обавештајци, без знања и одобрења владе матичне државе

[6] Дедијер, Владимир. 1978. *Сарајево 1914, Књига II*, Београд: Просвета, стр. 21.

[7] Јован М. Јовановић, посланик Краљевине Србије у Бечу је 7. јула 1914. године (девет дана после атентата у Сарајеву, нап. аут.), известио Николу Пашића, председника Министарства и Министра иностраних дела у Београду да: „... Аустро-Угарска спрема нешто озбиљно... да она спрема рат против Србије... Верује се да су досад две пропуштене прилике, анексија и балкански рат, необично много шкодиле Аустро-Угарској. Поред тога још је више укорењено мишљење да је Србија после два рата потпуно исцрпена и да би рат против ње био у самој ствари једна војничка експедиција завршена брзом окупацијом. Мисли се, такође, да би се такав рат завршио пре него што би Европа могла интервенисати...“ (Министарство

да ће индиректним чињењем у вези са атентатом спречити војну агресију Аустроугарске на Србију, а уколико до ње дође, да ће представљати почетак краја владавине Хабзбурга, односно ослобођење поробљених саплеменика и уједињење њихово са Србијом. Такво конспиративно нечињење и чињење идентификованих и неидентификованих обавештајаца резултирало је успешним атентатом у Сарајеву. Реч је о тајновитој и мистериозној бици, у којој су њени носиоци (обавештајци) и једне и друге стране прикривали сопствену ангажованост од сопствене владе.

Суштински узрок Великог рата била је борба за колоније између два блока, Централних сила и Антанте. Узевши у обзир наведене чињенице, намеће се закључак да Србија уочи Првог светског рата није била фактор дестабилизације у региону и свету, већ објекат немилосрдне шпијунско-субверзивне агресије, којом је аустроугарски агресор постигао низ циљева, али не и крајњи циљ који се односио на уништење Србије као државе.

Литература

Дедијер, Владимир. 1978. *Сарајево 1914, Књига II*, Београд: Просвета.

Томић, Д. Мијалковски, М. 2014. *Гаврило Принцип –енигма српско-асутријских шпијунских битака.* Пирот: Пи Прес.

Ћоровић Владимир. 1936. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у 20.веку*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

ДИПЛОМАТСКА ПРЕПИСКА о српско-аустријском сукобу. 1914**.** Министарство иностраних дела. Ниш : Државна штампарија Краљевине Србије.

Duško Tomić, Jelena Dinić

SECURITY ASPECTS OF INTERNATIONAL RELATIONS BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE ROLE OF SERBIA

Summary

A historical overview of the facts that happened before the outbreak of the First World War and during the war revealed a dynamic picture of political, diplomatic, economic, intelligence, propaganda and military events. The First World War (1914 - 1918) was the turning point of all these things for the Serbian nation, especially regarding intelligence battles between Austrian and Serbian officers. The reason for the beginning of this war was found in the Balkans, although the real causes were

иностраних дела, *ДИПЛОМАТСКА ПРЕПИСКА о српско-аустријском сукобу,* Државна штампарија Краљевине Србије, Ниш, 1914, стр. 32).

deeply grounded in the political tissue of international relations between the states that held position of power. With its decisive defence against the aggressor, Serbia impressed her allies and all freedom-loving nations around the world. The largest and most important battle between the great powers was led outside the Balkans, including the fact that the fate of the Great war was not resolved in the Balkans. The turning point which led to the defeat of the aggressor states (Austria-Hungary, Germany and Bulgaria) happened at the breakthrough of the Salonika front. After the victory of the Serbian army, in a very short period, Bulgaria capitulated, Austro-Hungarian Empire fell apart and Germany was defeated.

Key words: First World War, intelligence, international relations, Serbia.

Драган Симеуновић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Београд, Србија

УДК 061.2(497.6)”19”:929 Принцип Г.
94(497)”1914”
930.85(497.11)”19”

ГАВРИЛО ПРИНЦИП И МЛАДА БОСНА

Први светски рат је трајно везан за име Гаврила Принципа а тиме и за културно-политички покрет зван Млада Босна коме је Принцип припадао не само својим политичким ставом већ и духом. Реч је о покрету који је, никавши почетком 20. века на тлу Босне и Херцеговине, окупљао претежно српску и муслиманску, мада и хрватску, омладину и тежио ослобођењу Јужних Словена од аустроугарске власти, као и њиховом уједињењу. Савремено обновљене расправе о позадини Сарајевског атентата и наводној српској кривици за избијање Првог светског рата захтевају да се дужна пажња посвети како главном актеру тога атентата, тако и Младој Босни која се такође настоји ставити на оптуженичку клупу. Да би се разумео чин Гаврила Принципа, било је неопходно да се осветле његов кратки али врло особит живот и карактер, објасне разлози његовог насилног политичког ангажмана и анализира сложеност његовог идеолошког профила који је саздан колико од пројугословенско-српског родољубља, толико и од својеврсног нихилизма. Анализа историјске грађе показује да Млада Босна не само да није била терористичка организација, као што се то данас тврди са ревизионистичких позиција, већ да није била организација уопште, те да је заправо реч о шароликом стању бунтовне свести напредне босанскохерцеговачке омладине која је била неформално окупљена око неколико литерарних часописа, и коју као политички, а не само културни, покрет квалификују њена изразита одбојност према аустроугарској владавини и јавно исказивање тежње за слободом свога народа које се перманентно манифестовало на литерарном, а повремено и инцидентно и на акционом плану.

Кључне речи: Гаврило Принцип, Сарајевски атентат, Млада Босна, Балкан, национални културно-политички покрети на размеђи 19. и 20. века

Волели смо народ!
Гаврило Принцип

Први светски рат је по свему судећи трајно и наоко оправдано везан за име Гаврила Принципа, а Принципово име је постало временом једно од историографских и интерпретативних литерарних знамења културно-по-

литичког покрета названог Млада Босна који је тежио ослобођењу и уједињењу Јужних Словена. Савремено обновљене расправе о позадини Сарајевског атентата и кривици за избијање Првог светског рата захтевају да се дужна пажња посвети како главном актеру тога атентата, тако и Младој Босни која се заједно са њим настоји ставити на оптуженичку клупу.

Да би се разумео чин Гаврила Принципа неопходно је да се осветле његов кратки, али врло особит живот и карактер, објасне разлози његовог насилног политичког ангажмана и анализира сложеност његовог идеолошког профила сазданог од нихилизма и пројугословенско-српског родољубља.

Када је 13. (25) јула 1894. у селу Велики Обљај поред Босанског Грахова у кући без прозора и са утабаним земљаним подом Петра Чека Принципа рођен његов син Гаврило ништа није указивало да ће двадесет година касније поводом два Гаврилова хица испаљена на Видовдан у Сарајеву, мада не и због њих, започети дотад најкрвавији и највећи рат у историји света и отворити пут за стварање прве заједничке државе Јужних Словена у њиховој историји.

Током свога детињства у врлетној Босни Гаврило Принцип је следио генерације сиромашне сељачке деце које су школовањем[1] настојале да се извуку из беде родитељског дома. Након основне школе у свом крају похађао је од 1907. године прво трговачку школу, а потом до петог разреда и гимназију у Сарајеву, коју је по својој вољи напустио 1912. и прешао у Београд са жељом да у њему настави школовање. Разлику је полагао у тузланској гимназији. Када је извршио атентат био је ванредни ђак седмог разреда Прве мушке гимназије у Београду.

По природи тих, а повремено експлозиван, Гаврило Принцип ће већ у својој четрнаестој години бити запамћен по сукобу са својим вероучитељем када је протестујући против обавезног похађања часова веронауке у потпуности исказао своју вулканску нарав. Можда ће тај догађај више него левичарске идеје којима иначе није био превише склон утицати на Гаврила Принципа да постане атеиста и да на суђењу изјави да није побожан.[2] Уз такву нарав, Гаврила Принципа ће већ у младости обележити пркос и самосвојност, особине које ће задржати до краја живота и на којима ће се природно изградити његова фанатична борбеност. Њу неће сломити нити умањити чак ни сурови затворски услови у којима је провео своје последње дане. На зиду ћелије у којој је тамновао пронађени су 1916. године стихови: „Наше ће сени ходати по Бечу, лутати по двору плашећи господу...“. Свестан свог брзог краја, Гаврило Принцип је желео да и мртав настави своју нему а претешку битку, плашећи оне које је сматрао главном препреком остваривања свог револуционарног сна о стварању заједничке државе слободних

[1] У породици Принцип било је у више генерација пандура и жандарма, а отац је Гаврила желео да ишколује за аустријског официра. Види: Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, књ. 1, (Друго, допуњено издање), Београд, 1978, с. 237–238.

[2] *Sarajevski atentat: Stenogram glavne rasprave,* с. 74, 87.

Јужних Словена.

Принципова склоност побуни, родољубље и мистицизам су снажно обележили читав његов кратки живот. Он је био тај који је међу српске омладинце у Сарајеву увео обичаје ноћних посета гробу атентатора Богдана Жерајића и кићења гроба цвећем, а по повратку из Србије је доносио, како је говорио, „слободну српску земљу“[3] и стављао је на Жерајићеву хумку. На његовом гробу се, како је изјавио у истрази, и заклео 1912. да ће га осветити.[4] Тиме је зачео култ атентатизма коме ће и себе самог на крају принети као главног протагонисту зачетка историјске драме која се завршила пропашћу четири моћне империје. Колика је била снага тога култа показује и податак да ће Принцип посетити заједно са Данилом Илићем и Недељком Чабриновићем Жерајићев гроб и непосредно пре атентата 28. јуна, ради надахнућа.

У младости се Принцип надахњивао делима Чернишевског, Кропоткина и Ничеа, али и Валтера Скота и Диме Старијег. Да није толико читао Ничеа могло би се рећи – комбинацијом револуционарне и пустоловне литературе која је била омиљено штиво тадашњих средњошколаца. По природи затворен, склон да „гледа подсмешљиво на људе“[5], био је предодређен да и сам постане члан неке тајне групе или организације у времену када су у Босни и Херцеговини увелико ницала тајна ђачка удружења као одговор на репресију и терор који је Аустроугарска превентивно спроводила над Србима. Да је од раније поседовао конспиративни карактер који одговара идеалном типу завереника сведочи и његова ђачка белешка о тајни, направљена у књизи Јасија Торунде „Кад се земљаци сретну и друге приче“: „Што твој непријатељ не треба да зна, то немој рећи ни свом пријатељу. Ако тајну прећутим, онда је она мој роб. Ако је кажем ја сам њен роб. На дрвету ћутања виси његов плод, мир. Ништа не рећи, ништа не веровати.“[6] Сав окренут акцији на начин који је укључивао заверу и спремност на насиље, презирао је Толстојева дела због његовог залагања за мир и тврдио да их треба спалити јер подстичу трпљење неправде и остајање у ропству. Не случајно, волео је поезију Симе Пандуровића, хрватског циничног социјалног песника Владимира Видрића и Владислава Петковића Диса и често је рецитовао почетне стихове његове „Нирване“, као и Ничеову песму о пламену који све сагорева да би се на крају, немајући више шта да уништи, и сам угасио.[7] Немачки

[3] Владимир Лебедев, „Рођење Гаврила Принципа“, *Политика*, 28.09.1936.

[4] Исто.

[5] Види: Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, „Свјетлост“, Сарајево, 1956, с. 92, нап.14.

[6] Књига се чува у Архиву Министарства иностраних послова Републике Србије.

[7] Види: Alfred Wegerer, *Der Ausbruch des Weltkrieges*, Hamburg, Hansiatische Verlagsanstalt, 1939, I–II, s. 101.

национални покрет био је увелико инспирисан управо Ничеовим идејама,[8] а на суђењу због Сарајевског атентата Принцип ће рећи да су му узор били Млада Италија и немачки национални покрет. Белешке савременика о њему као и његове забележене речи показују да је Гаврило Принцип био не само пројугословенски оријентисан родољуб, већ и самообликовани нихилиста. Томе су допринеле и тадашња друштвено-политичка ситуација у Босни и ратна атмосфера у Београду, колико и Принципова природа и његово селективно политичко самообразовање.

Бунтовна мисао која је обузимала Гаврила Принципа као и многе друге босанске школарце у тим временима била је појачана атмосфером балканских ратова током његових боравака у Београду. Како је делимично тачно, а сасвим злурадо и без разумевања писао Корнелије Цимка, ка Србији, „том свету обожавања разбојника и убица, сва босанска омладина је управила своје идеале, мишљење и тежње“. У питању је био тек део босанскохерцеговачке, етнички гледано махом српске а по основној вокацији школоване омладине, која је притом тих година све више еволуирала од националне ка југословенској идеји. Етничка блискост је са порастом образовања све више имплицирала идеју културне заједнице, најављујући тиме и политичку. Тај полузаокрет Младобосанаца од великосрпске ка југословенској оријентацији су здушно подстицали и водећи београдски интелектуалци попут Јована Скерлића који је био њихов идол, те не треба да чуди што су на његовој сахрани у мају 1914. ковчег на својим раменима носили управо припадници Младе Босне[9] и што су међу онима који су за ковчегом носили венце били Гаврило Принцип и Трифко Грабеж[10].

Да су Босна и Србија упркос велике повезаности у том тренутку ипак имале два неидентична мисаона обрасца о слободи и ослобођењу показује и податак да је један од водећих принципа Младобосанаца била Скерлићева мисао „да се у ствари слободе има само оно што се узме“, док је у Србији та Скерлићева мисао остала мало запажена.

У четири београдске кафане, „Зеленом венцу“, „Златном буренцету“, „Код жировног венца“ и „Златној моруни“, на само пар корака од најстрожег центра Београда, а понајвише у изнајмљеној собици у Ломиној улици у којој је живело неколико босанских средњошколаца, плели су се њихови снови о социјалној правди и националном ослобођењу и уједињењу Јуж-

[8] Види: Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2. том, Београд, 1987, с. 523–531, као и Милош Ковић, *Гаврило Принцип, документи и сећања*, Прометеј-РТС, Нови Сад-Београд, 2014, с. 14–15.

[9] Види: Dragan Simeunović „Politička misao Jovana Skerlića“, Zbornik radova sa naučnog skupa SANU *Društveno-politička misao Jovana Skerlića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004, s. 41–67.

[10] Ратко Парежанин, *Гаврило Принцип у Београду: Млада Босна и Први светски рат*, Београд, 2013, с. 121.

них Словена. Младобосанаца није било у Београду тако много, на стотине, како се мисли, већ највише двадесетак. Голуждрави сеоски босански младићи, који су становали по петорица заједно и били толико сиромашни да су, приликом излажења зими, на смену облачили ципеле и капут, упијајући слободни Београд и приче о херојима-ослободиоцима Србије су маштали да и они постану хероји ослобођења оног дела свога народа који је још био неослобођен и у том циљу били спремни на све. О томе сведочи и последња Принципова изјава дата у истражном поступку у Сарајеву након атентата: „Што се нама хоће сугерисати да је неко био иницијатор, то није истина. У нама је никла идеја, те смо учинили атентат. Волели смо народ". Од осталих Младобосанаца у Београду Гаврило Принцип се битно разликовао не по опредељености за ослобођење већ по спремности на личну жртву без икаквог, па и најмањег ореола херојства. У затворској исповести лекару је поверио да он „није мислио да постане херој. Хтео је само да умре за своју идеју"[11]. За разлику од њега Недељко Чабриновић је одмах по хапшењу на захтев полицајаца да каже име одговорио речима: „Ја сам српски јунак"[12].

Понети узбудљивим ратним причама локалних јунака које су сретали у кафама, пре свега комита и официра који су четовали по Старој Србији и Македонији и босанских добровољаца у балканским ратовима и других, њима сличних који су им били више младалачки него политички узори, Младобосанци који су живели у Београду су нудили своје животе и своју младост српској држави. Гаврило Принцип је био један од оних који су на првом кораку од ње доживели разочарење. Када се пријавио да буде добровољац у балканском рату – одбијен је, али не, како се често погрешно наводи у литератури, због телесне неразвијености. Пронађени подаци говоре да је руководство логора за обуку добровољаца у руковању оружјем, који се налазио у Прокупљу, издвојило све пријављене ђаке, међу којима се налазио и Гаврило Принцип, и отпустило их на основу опште наредбе којом су се ђаци настојали поштедети одмах, а не након некаквог лекарског прегледа. Други Младобосанци су пак имали у таквим настојањима више среће, те су неки од њих, међу њима и Богдан Жерајић и Владимир Гаћиновић, прошли комитску обуку, и то на курсу у Врању[13] 1908. године.

Од 1914. године до данас светска литература о Првом светском рату се много и претежно тенденциозно бави Сарајевским атентатом. У већини

---

[11] „Гаврило Принцип о политичким стремљењима својим и Младе Босне (Извод из стенографских бележака бечког психијатра др Мартина Папенхајма)", *Princip o sebi*, Zagreb, 1926, с. 13–16, цит. према: Војислав Богићевић, *Млада Босна – писма и прилози*, „Свјетлост", Сарајево, 1954, с. 463.

[12] Владимир Дедијер, *нав. дело*, с. 419.

13 „ Pismo Blagojević Aleksandra upućeno Vojislavu Bogićeviću o studentima zagrebačkog i bečkog univerziteta na komitskom kursu u Vranju 1908. god.", у: Bogićević Vojislav, *Sarajevski atentat: pisma i saopštenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1965, с. 26–28. Види и Ч. А. Поповић, „Сарајевски атентат и организација „Уједињење или смрт", *Нова Европа*, XXV, 1932, с. 399.

иностраних научних и публицистичких радова се и данас, баш као и у првим написима који су настали у Аустроугарској одмах по Сарајевском атентату и током Првог светског рата, настоји доказати да је за тај атентат крива званична Србија. Код нас се о тако важном догађају као што је Сарајевски атентат и за који смо и даље оптужени и као народ и као држава, писало ван свечарских датума релативно мало, на махове и често нетачно.

Ако се изузму они радови које је, сасвим логично, врло емотивно створила аустроугарска политика и наука одмах после атентата на свог престолонаследника Франца Фердинанда, као и сензационалистички новински написи и бројне књиге којима је публицитет а не научна истина био циљ, највећи број темељнијих радова о Сарајевском атентату настаје у периоду након Првог светског рата када се настојала утврдити одговорност појединих држава и влада за изазивање рата, а из чега је потом произилазило плаћање огромних ратних одштета другим државама. Нико није желео да буде крив, велики понајмање, па се често и од стране савезника упирало прстом у Србију.

Истина до које наука може после целог једног века доћи потврђује извесну умешаност пар државних службеника Србије, и то више у логистику него у планирање, а нимало у извођење Сарајевског атентата, али не и директну умешаност Србије као државе у тај чин политичког насиља. Нема сумње да су неки припадници организације „Уједињење или смрт“ који су активно служили у оружаним снагама Краљевине Србије, пре свега мајор Војислав Танкосић, а делимично и пуковник Драгутин Димитријевић Апис, подржали идеју Младобосанаца да изврше атентат на Франца Фердинанда на Видовдан 1914. у Сарајеву тиме што их је први снабдео оружјем давши им четири пиштоља марке „браунинг“ и шест бомби, а други тиме што је дозволио Танкосићу да им помогне у пребацивању у Босну „да покушају нешто“, али нема сумње ни у то да су управо Апис и управа организације „Уједињење или смрт“, када су схватили да млади Босанци неће остати на томе да „тек нешто покушају“ били први који су покушали да спрече Сарајевски атентат и да су у том циљу ангажовали комиту Ђуру Шарца да као несумњив ауторитет за млађашне заверенике хитно посредује код њих да одустану од атентата. У те сврхе Шарац је 16. јуна организовао у Славонском Броду хитан састанак са Данилом Илићем, једним од најстаријих и најутицајнијих Младобосанаца који су учествовали у припреми атентата. Став руководства организације „Уједињење или смрт“ да се одустане од атентата који им је пренео Шарац већина завереника је прихватила. Међутим, Гаврило Принцип не само да није хтео да одустане, већ то није дозвољавао ни другима. На крају састанка његовој вољи повиновали су се сви учесници завере, па и Данило Илић. Када је упозната са тим шта планира групица младих босанских родољуба, Краљевина Србија је преко званичних дипломатских канала покушала да упозори Беч да се на Франца Фердинанда спрема атентат, што је

касније узето као додатни доказ њене кривице и потврда умешаности у Сарајевски атентат. При свему томе треба имати у виду и то да је организација „Уједињење или смрт“ све време свог постојања била нека врста полутајне опозиције радикалској српској влади, а не њен инструмент или савезник, и да ће као таква након рата бити забрањена а неки њени водећи чланови попут Аписа осуђени на смрт или пак на дугогодишње казне затвора.

Има много индиција које упућују на закључак да се Србија као држава пред крај Првог светског рата Солунским процесом и нестанком Аписа и „Црне руке“, иако земља-победница, за сваки случај опрала од било какве одговорности пред Бечом који је иако поражен и даље инсистирао на кажњавању криваца за Сарајевски атентат[14] и да се тим монтираним процесом ослободила не само незгодних сведока који би могли да буду извор међународних сумњи и препрека доброј вољи великих сила да се створи југословенска држава на челу са српским краљем, него да се и српски двор тим потезом ратосиљао осиљених завереника који су своју ароганцију градили на чињеници да су превратом 1903. омогућили долазак династије Карађорђевић на власт. Оно што је Србија одбила да уради на захтев Аустроугарске пред рат, урадила је сама на крају рата казнивши смрћу преживеле „Црнорукце“ – учеснике у завери против Франца Фердинанда, а доследност у томе је исказана хватањем и кажњавањем чак и Мухамеда Мехмедбашића, јединог сарајевског атентатора кога Аустроугарска није успела да ухвати.

Сам Апис је током Солунског процеса написао један чудан извештај у коме себе оптужује за припрему Сарајевског атентата и тврди да су Принцип и остали атентатори били његови агенти, а потом је то пред смрт, на путу за губилиште, све порекао иако је био свестан да му то неће спасити живот.

Да је атмосфера атентатизма захватила све јужнословенске земље под аустроугарском влашћу, а не само Босну и Херцеговину, показују и чињенице да је од 1910. па до 1914. године изведено пет атентата на тлу будуће Југославије, од тога чак три у Загребу. Мете су редом били високи аустроугарски државници, а атентатори-извршиоци су најчешће били Хрвати, а ређе и припадници других јужнословенских националности. Како ће касније потврдити и Принцип, ти „атентатори су били хероји за нашу омладину“[15]. Атентаторске групе су биле најчешће измешаног националног састава, баш као што ће бити и касније у Сарајевском атентату[16]. То потврђује да Сарајев-

[14] Види: Слободан Јовановић, „Мишљење о Солунском процесу“, *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 12, Београд, 1991, с. 346.

[15] „Гаврило Принцип о политичким стремљењима својим и Младе Босне (Извод из стенографских бележака бечког психијатра др Мартина Папенхајма)“, *Princip o sebi*, Zagreb, 1926, с. 16, цит. према: Војислав Богићевић, *Млада Босна – писма и прилози*, „Свјетлост“, Сарајево, 1954, с. 463.

[16] Босна и Херцеговина је 1910. имала 1.898 044 становника, од тога 43,49% православних, 32,25% муслимана , 22,87% католика, 0,62% Јевреја и 0,77% осталих. Према: Перо Слијепчевић,

ски атентат није дошао изнебуха, већ да је плод једног дуготрајног незадовољства јужнословенских народа на тлу Аустроугарске, и да је био израз све веће и све радикалније обузетости јужнословенске омладине југословенском идејом.

Идеја о потреби вршења атентата на високе политичке личности у Аустроугарској са намером да се радикализују јужнословенске масе је била годинама присутна не само међу босанским, већ и међу хрватским омладинцима. Сасвим је природно да се та идеја преливала и на кругове босанске омладине која је тих година због школовања или рада боравила у Београду. „Већ и пре је било атентата“ којима се настојао „припремити терен и створити расположење“ за револуцију,[17] која је требало да има националноослободилачки, а не комунистички карактер, рећи ће Принцип своме затворском лекару. Поред тога, неки од видовданских атентатора, попут Недељка Чабриновића били су годинама веома блиски анархизму и идеји о пропаганди делом.

Такво расположење је највише подгревао Владимир Гаћиновић који је једини међу њима имао међународне везе са револуционарним организацијама, и то пре свега са руским. Но, босанскохерцеговачка омладина је од руских револуционара углавном усвајала само методе борбе, али не и идеју о социјалном ослобођењу. И поред постојања једне утицајне струје која је била снажно опредељена за бављење социјалним проблемима сељаштва, а коју је најбоље својим делом репрезентовао Петар Кочић, за Младобосанце је било примарно ослобођење од туђинске власти, и скоро искључиво су их руководили национални, а не класни циљеви. Сматрали су, сасвим идеалистички, да ће беда нестати сама од себе када се сви Јужни Словени ослободе и братски уједине у једну државу. Та уверења је делио и Гаврило Принцип. Мада није негирао могућност да се једног дана покуша светска социјална револуција зарад благостања по све, о којој је тада писао Кропоткин, Гаврило Принцип је коментаришући Кропоткинове и друге социјалистичке идеје које су заговарале револуцију био искључив у томе да „сада није време за то, у времену капитализма“[18] који је врло јак. Њега је потпуно окупирало национално питање те је одбацивао идеју завођења социјалистичког уређења као актуелну, третирајући је тек као могућност у некој далекој будућности, управо из разлога што „пре тога сваки народ мора да преживи своју националну етапу“[19].

Напори Босне и Херцеговине за национално ослобођење и уједињење, „Народна одбрана“, Сарајево, 1929, с. 14.

[17] „Гаврило Принцип о политичким стремљењима својим и Младе Босне (Извод из стенографских бележака бечког психијатра др Мартина Папенхајма)“, *Princip o sebi*, Zagreb, 1926, с. 16., цит. према: Војислав Богићевић, *Млада Босна – писма и прилози*, „Свјетлост“, Сарајево, 1954, с. 463.

[18] Исто.

[19] Исто.

Иницијални импулс атентата био је чланак из сарајевских новина „Хрватски дневник“, од 17. марта 1914. године, у коме је писало да ће на највећи српски празник Видовдан престолонаследник Франц Фердинанд посетити Сарајево у функцији главног контролора војних маневара поред границе са Србијом, а којима ће руководити фелдмаршал Оскар фон Поћорек. Тај чланак је од стране Младобосанца Михаила Пушаре без икаквог пропратног писма или коментара послат у Београд Недељку Чабриновићу обичном поштом, и то адресиран на кафану „Златна моруна“, а он га је показао Гаврилу Принципу знајући да је он већ дуже време вољан да изврши атентат на неког аустроугарског политичара који симболизује власт Аустроугарске над Босном и Херцеговином. Да је Чабриновићев избор био више него основан потврђују речи самог Гаврила Принципа током првог саслушања након његовог хапшења „да је још пре две године наумио да изврши атентат на коју истакнуту личност која репрезентује власт у Аустрији“, а у затвору се касније поверио лекару да је генерала Поћорека хтео да убије у јесен 1913.[20] Принцип и Чабриновић су у кафани „Златно буренце“ донели одлуку да изврше атентат на Франца Фердинанда, страсног ловца и србомрзитеља који је био у Бечу окружен поборницима рата против Србије, а ван Беча са пријатељима као што је био хрватски политичар и зачетник усташтва Јосип Франк. Фердинанд је не само њих двојицу већ све Младобосанце као патриоте иритирао својим дискриминаторним католицизмом и, посебно, бахатим антисрпским ставом. Потом су се у парку на Обилићевом венцу, недалеко од Државне штампарије у Поп-Лукиној у којој је радио Чабриновић, заједно заклели да ће договорено дело извршити до краја, а убрзо након тога су у целу ствар укључили и свог друга Трифка Грабежа.

Како им је сем чврсте воље требало и оружје и логистика обратили су се босанском добровољцу у комитама Милану Циганoвићу са којим су се повремено дружили у кафани да им набави оружје. Циганoвић је о томе обавестио комитског вођу и мајора Војислава Танкосића, који се састао са Принципом и увидевши његову решеност прихватио да им помогне. Као искусан ратник Танкосић је често имао „вишак оружја“ које је поклањао својим младим следбеницима не само по терену где је војевао већ и у Београду, свестан да су изгледи да се тим оружјем почини нешто велико мали. Преокупиран идејом ослобођења и уједињења српског народа за коју се целог живота борио и 1916. за њу и погинуо, Танкосић је био познат по томе што је страсно подупирао сваки, па и најирационалнији корак у том правцу. Зато је тако здушно прихватио и план Принципа, Чабриновића и Грабежа да изврше атентат на Франца Фердинанда. Међутим, увидевши да давање логистичке подршке завереницима превазилази његове личне могућности, иначе самовољни Танкосић је као члан организације „Уједињење или смрт“ затражио више извесну помоћ него сагласност за акцију од Драгутина Ди-

[20] Према: Ратко Парежанин, нав. дело, с. 199.

митријевића Аписа као свога руководиоца и добио ју је. О Танкосићевом карактеру довољно говори чињеница да чак и када је остатак руководства „Црне руке“ продискутовао могуће последице тога чина и донео одлуку да се акција заустави, он није хтео да послуша став својих надређених.

Четири недеље пре Видовдана уз помоћ српских сељака са обе стране Дрине и нешто чланова организације „Уједињење или смрт“ завереници и оружје су пребачени у Босну. Све време су се низале неприлике које су битно доводиле у питање остварење њиховог плана, али су проблеми увек некако решавани. У томе не треба увек тражити прсте Црне руке, већ и чест стицај околности. Истрага ће рецимо показати да у једној од ситуација које су изгледале безизгледно (немогућ прелаз преко Дрине), један млади српски пекар (Мићо Мићић) из старе босанске варошице Јање сасвим случајно бива карика која је спојила напукли ланац завере. После преласка Дрине све је било лакше. Окупљене заверенике је одржавао у стању готовости на атентат сам Гаврило Принцип. Руководиоцу сарајевске групе која је помагала у припреми и извршењу атентата, Данилу Илићу, неосетно је преузета руководећа палица из руку. Да ли ће каснија Илићева издаја завереника истражним органима бити његова свесна или несвесна освета за то, није могуће сазнати.

Трасом куда је требало да прође аустроугарски престолонаследник приликом званичног обиласка Сарајева требало је да уз назочност 114 униформисаних и шест полицајаца у цивилу буду јавно манифестоване узајамна политичка подршка и љубав између њега и грађана Сарајева. Уједно, то је било први пут да Франц Фердинад својој жени која је била нижег, грађанског порекла омогући да учествује у једној његовој јавној посети. Иако је преко двадесет људи учествовало у припреми атентата, а како се касније утврдило чак преко стотину људи је знало да ће се атентат догодити, аустроугарске власти, које су и саме биле и званично и незванично обавештене о могућности атентата, нису успеле да га спрече.

Атентатори, њих шесторица, били су распоређени дуж целе трасе проласка престолонаследника Фердинанда кроз центар Сарајева. Гаврило Принцип је био последњи, према неким мишљењима, зато што је као наводно одличан стрелац требало да буде гарант успеха ако сви промаше, а према другим мишљењима, зато што је требало да прво пуцају на Фердинанда они који су били бољи стрелци од њега, а потом Принцип као наводно недовољно вичан оружју. О Принциповој вештини у гађању оружјем постоје и афирмативне и негаторске приче, а сигурно је само то да је пре атентата имао накратко прилику да проба оружје у Топчидеру.

Након што је ручном бомбом атентат неуспешно покушао Недељко Чабриновић и након што се узбуђење због експлозије у којој је рањено дванаест људи, а потом и због хватања Чабриновића наоко стишало, завереници су се окупили у парку. Гаврило Принцип који се од свих највише

забринуо да ли ће група успети да оствари свој циљ биће управо тај који ће остварити накану групе када се престолонаследник Франц Фердинанд буде враћао из Већнице након одржаног свечаног говора. Атентат се заправо можда никада не би догодио да фелдмаршал Поћорек није издао погрешну команду возачу да се врати старим планираним, а не новоодабраним путем. Када је та грешка уочена, возачу је наређено да промени руту. Он је, како је утврдила званична истрага, у намери да поправи грешку у кретању свечане колоне релативно полако заокренуо возило и при том још убацио мотор у погрешну брзину тако да је оно крећући се веома успорено сасвим неочекивано дошло на непуна два метра од Гаврила Принципа који је стајао испред пекаре у којој је купио колач. Тако је у великој мери, не план завере, већ судбина била та која је спојила атентатора и мету. Преозбиљни, национално острашћени и нихилизму склон гимназијалац је тако створену прилику доживео као заповест самог неба и из близине је, са по једним метком убио два лица у најважнијим колима у колони. Прво, у непробојно одело обученог и амајлијама „заштићеног“ надвојводу Франца Фердинанда погодивши га у врат, а потом је гађајући и промашивши Поћорека, убио хицем у стомак и Фердинандову супругу, надвојвоткињу Софију.

Нема сумње да је остварењу атентата у великој мери допринео и Принципов карактер, односно истрајност као важна црта његовог карактера. Иако је било логично да се завереници разиђу након Чабриновићевог бацања бомбе и откривања завере, Принцип је остао да чека иако су шансе да се Фердинанд врати на то место биле скоро никакве. Игром судбине чекање му се исплатило, а да је остао веран том принципу потврђује и белешка коју је након разговора са њим направио 1916. бечки психијатар др Мартин Папенхајм. „Чекати до краја, и онда...“[21] записао је искусни психијатар пар тих Принципових речи као његов животни *credo*. И овде се потврдила као тачна латинска изрека *Nomen est omen.* Изворно име породице Принцип било је Чеко и још га је користио отац Гаврила Принципа.

По атентату, разјарена маса је брутално, скоро до смрти линчовала ухваћене атентаторе. За разлику од Чабриновића и других атентатора Принцип није ни покушао да бежи. Забележено је да је полицији и маси која је насрнула на њега узвраћао ударце док је могао. Тог дана и сутрадан у хистеричним антисрпским демонстрацијама у Сарајеву уништена је бројна имовина Срба, а спаљивана су и девастирана српска насеља око Сарајева, попут Пала. Након тога је уследило хапшење низа учесника у атентату, затворска тортура и суђење које је окончано са три пресуде вешањем и много временских казни које су свеукупно износиле неколико стотина година строгог затвора. На завршетку процеса, када је Недељко Чабриновић у својој завршној изјави рекао да „у име себе и својих другова“ моли децу Франца Фердинанда „да им опросте“, Гаврило Принцип је устао и рекао да Чабри-

[21] *Princip o sebi*, Zagreb, 1926, c. 16.

новић такве ствари може говорити само у своје име, а не и у име других оптуженика. Тиме је на њему својствен начин показао да се ни најмање не каје за почињено убиство аустроугарског престолонаследника.

Вељко Чубриловић, Мишко Јовановић и Данило Илић, који је иначе све одао истражитељима и кога је Принцип зато на суђењу пљунуо, обешени су 3. фебруара 1915. године.

Гаврилу Принципу је као малолетном поштеђен живот. Иако је тужилац захтевао смртну казну будући да је Принципу до пунолетства на дан атентата било остало само још три дана, судија се држао закона. Аустроугарска је била нелегитимни завојевач Босне и Херцеговине, али је зацело била и правна држава. Право је било изнад жарке политичке жеље власти да Принцип буде обешен. Осуђен је на двадесет година строгог затвора. Казну је у изузетно тешким условима издржавао у чешком затвору – тврђави Терезин – и није је издржао до краја. Био је смештан у самицу „величине гроба", често мучен и храњен само хлебом и водом. Затворски лекар у својим дневничким записима бележи: „Гладан је, не добива довољно да једе"[22] , као и то да је Принципу било забрањено не само да „изађе на ваздух", него и да види сунце. Са њим сем званичних лица нико није смео проговорити ни једну једину реч. У затвору је тешко оболео и одсечена му је лева рука. Ланци су му скинути тек 1916. године. Умро је у пролеће 1918.

Питање које и данас заокупља и дели свет на два, додуше прилично неједнака дела, јесте да ли је Гаврило Принцип херој или терориста.

Објашњење је садржано у неједнозначности истине колико и у неумитној субјективности људског рода.

За Аустријанце, ма колико их ми убеђивали у супротно, политички мотивисан човек који је из пиштоља усмртио њиховог престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу не може бити ништа друго до терориста, а за Србе је, ма шта свет писао и говорио о њему, Гаврило Принцип јунак који је у име свог народа и зарад његове слободе пркосно, мада ирационално убио човека који је био симбол аустроугарске власти над Босном и Херцеговином.

Мало ко има у виду дивну Јунгову мисао да је толеранција право на различите истине. Како би рекао Лудвиг Флек, „људи гледају на свет својим очима, али га виде очима својих колектива", и то пре свега националних колектива.

Но, има и она изрека да историју пишу победници. Да је тако показује судбина табли различите садржине које се у Сарајеву од 1916. до данас час стављају, час скидају са места на коме је Гаврило Принцип убио Франца Фердинанда.

Оне најбоље говоре кад је и коме Гаврило Принцип херој, а кад је терориста. Колико је то важно показује случај скидања табле по окупацији

[22] Исто, с. 11.

Југославије 1941. године када је она однета Адолфу Хитлеру као не само оригиналан него и важан рођендански дар коме се исти веома обрадовао.

Што се тиче Принциповог става о томе да ли је херој или не, он се о томе, ако је веровати дневничким записима затворског лекара, није довољно прецизно изјаснио рекавши да „није мислио да постане херој“ и да је „само хтео да умре за своју идеју“. Из тог исказа се само види да није намеравао да умре да би био херој, али не и то да ли је херој ипак постао и мимо своје воље.

О томе да ли је српска власт стајала иза атентата или не, и данас се воде распре и тешко им је пресудити. У сваком случају, први који је упро прст у Србију био је завереник из Сарајева Данило Илић који је по рутинском хапшењу обелоданивши све што је знао, а што га ипак није спасило вешала, рекао и то да оружје потиче из српских извора.

Једно је сигурно. До тада највећи рат на свету није почео због два Принципова хица. Многи су тај рат желели много више чак и од Аустроугарске о чему сведочи чињеница да су се у немалом броју европских градова масе јавно радовале на улицама поводом објаве Првог светског рата. Заправо, тај рат су сви једва чекали сем Србије исцрпљене балканским ратовима. Што се тиче Гаврила Принципа и његове намере да изазове рат, истрага је утврдила да он не само да није хтео да изазове светски него да није хтео да изазове било какав рат уопште. Тек 1916. је то могао наслутити из злобних речи чувара да „Србија више не постоји“[23], који су и на тај начин хтели да му загорчају крај живота. Његове идеје су биле сасвим друге, и искључиво везане за ослобођење Босне и Херцеговине од аустријске владавине. Веровао је попут многих бораца за национално или социјално ослобођење тога времена, да убиства крунисаних глава и председника могу да промене ток историје, и да она након успешног атентата може да тече онако како атентатори хоће. Разлика између њега и већине атентатора је у томе што су се идеје и планови завереника и атентатора углавном показивале као велика заблуда, док је Гаврило Принцип успевши у својој накани да убије њему мрског и ни од кога званог госта који је био симбол нове туђинске владавине у Босни и Херцеговини, покренуо лавину одиста светски важних догађаја, без сумње далеко више значајних од онога што је он желео.

Иако Гаврило Принцип сам себе означава као националисту, Принципови идеали нису били усконационални. Његове идеје нису биле великосрпске већ југословенске,[24] а то што је говорио о себи као националисти био је манир његовог времена у коме се свако залагање за идеје које су биле

[23] Исто.

[24] Због Принциповог југословенства и припадања српском народу кућу у којој је рођен спалиле су у Другом светском рату усташе и убиле му млађег брата Николу, а потом током грађанског рата 90-их на тлу бивше Југославије и хрватски националисти су спалили обновљен Принципов родни дом.

етнички фундиране називало национализмом. Национализам и национално су у томе времену имали другачије значење од данашњег, па је било могуће да себе Принцип означи као југословенског националисту, што данас звучи као *contradictio in adjecto*.

Његов водећи политички идеал је било стварање опште јужнословенске државе Срба, Хрвата и Словенаца у ма којој форми републике, а која би укључила у себе и већ постојеће јужнословенске државе Србију и Црну Гору које би претходно требало да се сједине. Као главну препреку томе је видео Аустроугарску и њене интересе да држи Словене у Босни и Херцеговини и Хрватској покорене. Пре атентата је веровао у могућност избијања револуције, па чак и светске социјалне револуције какву је пројектовао Кропоткин у својим делима, а која је Принцип радо читао, чак и непосредно пре атентата, али је веровао да је она могућа тек у будућности. Притом није био за револуцију по комунистичком обрасцу већ „у интернационалној форми" и „по општинама"[25]. У време робијања поверио се 1916. године лекару да је променио некадашње мишљење и да сада мисли да је „у читавој Европи могућа социјална револуција пошто се ствари измењују"[26], и тиме бар делимично погодио да се одвија ако не европска, а оно руска револуција коју ће пратити покушаји револуција у добром делу Европе.

Ипак, иако је читао анархистичке и социјалистичке списе, Гаврило Принцип није био ни анархиста ни социјалиста, нити је он себе сматрао анархистом или социјалистом, а као таквог никада га нису квалификовали ни други. На суђењу је био изричит у томе да није социјалиста.[27] Његова искључива политичка преокупација је било нерешено национално питање Јужних Словена на тлу Аустроугарске: „Ми као националисти, мада смо читали социјалистичке и анархистичке списе, нисмо се много занимали овим питањем (однос где би се све супротности изгладиле међу европским народима), јер смо мислили, да сваки од нас има другу дужност ... националну дужност"[28]. Њега се чак није уопште тицало ни свесловенство које је тада било у моди, а за разлику од Владимира Гаћиновића и многих других, није много марио ни за Русију. Веровао је у самостално ослобођење јужнословенских народа путем устанка или револуције.

Сматрајући за разлику од анархиста да револуција не може бити спонтан чин, Гаврило Принцип је био један од оних присталица револуционарне идеје каквих је тада у редовима јужнословенских патриота било доста, а

[25] *Princip o sebi*, Zagreb, 1926, с. 13.

[26] исто, с. 14.

[27] *Sarajevski atentat: Stenogram glavne rasprave,* с . 54.

[28] „Гаврило Принцип о политичким стремљењима својим и Младе Босне (Извод из стенографских бележака бечког психијатра др Мартина Папенхајма)", *Princip o sebi*, Zagreb, 1926, с. 16, цит. према: Војислав Богићевић, *Млада Босна – писма и прилози*, „Свјетлост", Сарајево, 1954, с. 463.

који су сматрали да се револуција и уједињење Јужних Словена морају добро припремити кроз стварање расположења у масама за један такав смео и огроман подухват. Само, за разлику рецимо од Данила Илића који сматра да је у те сврхе прво неопходно створити чврсту и велику политичку организацију која ће премрежити целу Босну и Херцеговину и Хрватску, па тек онда изводити атентате, Гаврило Принцип је сматрао да је стварање такве организације непотребно јер ће одузети много времена, и да ће се временом та организација замишљена као завереничка на крају услед своје масовности неминовно претворити у некакву легалну партију која ће постати пуки шрафчић у моћном политичком механизму Аустроугарске. Принцип је веровао да је уместо тога довољно извести један, али веома важан атентат који ће изазвати хаос у држави и тако Аустроугарску довести у „тежак положај“ који би поробљене масе могле искористити за своје ослобођење. Међутим, пре тога, изричит је Принцип, масе се морају припремити а то треба да буде задатак интелигенције. Принципова формула – интелигенција плус маса једнако ослобођење, није непозната у политичкој историји, већ је, шта више, и пре и после њега била често промишљана и примењивана. Чак ни његова замисао да устанак започне атентатом није сасвим оригинална, и повремено је са различитим успехом примењивана од јудејских устанака против Римљана до данас.

Увид у Принципову политичку мисао отвара питање зашто је извео атентат ако је сматрао да масе треба да буду припремљене, а нису биле припремљене што је добро знао. Одговор налазимо у његовим исказима на суђењу и потом на робији. Увидевши да не само масе него и интелигенција нису у неопходној мери укључена у припреме за ослобођење, Принцип је с правом сматрао да „најпре треба међу интелигентним људима створити идеју за револуцију и ослобођење“[29], мада је можда грешио када је сматрао да је то најбоље чинити атентатима – „држао је да се тиме скреће пажња интелигенцији“[30]. У том циљу је хтео да дâ лични пример тако што је „свој живот жртвовао за народ“[31]. Сматрао је да у тешким временима живот не припада појединцу већ историји и народу. Атентат је извршио да би се, како је изјавио на суђењу, осветио због увреде и отворене провокације Срба нанете од стране Франца Фердинанда у форми провокативног доласка у Сарајево и организовања војних маневара на граници са Србијом баш на Видовдан, као и због материјалне и духовне беде у коју је Аустроугарска завила његов народ, те због перманентно лошег става Беча према Србима, било да је у питању Велеиздајнички процес у Загребу 1909, Поћорекове репресалије у Босни и Херцеговини које су кулминирале забраном свих српских удру-

[29] Исто.

[30] Исто.

[31] Исто.

жења 1913. или нешто треће.[32] Није веровао у старије генерације које је сматрао исувише конзервативним и неспремним за побуне и револуције. Иако је сматрао да у народу несумњиво постоји „уопште жеља за ослобођењем" наводи да су старије генерације против метода које заговарају припадници младе генерације („да се ово и тако изведе"). Отуда окренутост младим нараштајима и пројекција Младе Босне као носиоца бар луче, ако не и мача ослобођења.

Акт политичког насиља почињен руком Гаврила Принципа неумитно га квалификује као атентатора, али не и као терористу. Атентат се као облик политичког насиља разликује од тероризма по својој једнозначности и непоновљивости. Битна одлика тероризма је да тежи изазивању великог и трајног страха који се обезбеђује бројним понављањем терористичких аката. Суђење, ма колико било пристрасно није понудило ниједан доказ да су завереници намеравали да серијски врше атентате нити да су имали намеру да систематичним вршењем насиља изазивају ужас у редовима владајућих, нити општи и трајан страх код становништва због неселективног насиља услед његовог честог и изненадног понављања. Изведени атентат у Сарајеву је у много већој мери био чин балканског пркоса, успели акт ирационалне освете за видовданску провокацију Беча, него некакав израз домишљене политичке стратегије. Група која је извела атентат јесте била завереничка какве и јесу све групе које изводе политичке атентате, али није сваки атентат терористички акт нити је свако политичко убиство атентат. Атентат је само онај чин који, како му већ и само порекло речи *atentare* каже, тежи да привуче велику пажњу, да укаже на нешто важно, да пошаље поруку онима који неће да чују глас побуњених, па стога и окрећу главу исувише охоло и самоуверено на другу страну.

Осим тога Млада Босна не само да није била терористичка организација, него није била организација уопште. О Младој Босни се и поред тога што је изазвала далеко више политичке него културне ефекте ипак више може говорити као о литерарној него о политичкој појави, као о својеврсном јужнословенском културном покрету који су сачињавале групице младих књижевника и њихових још млађих поклоника окупљених око ретких часописа и публикација као и ђачких удружења у још историјски замраченом босанско-херцеговачком вилајету. Таквих покрета било је у то време националних ослобођења и уједињења не само на Балкану него и у Европи изузетно много, а већина њих је имала ефемеран карактер и кратак век трајања. Сам израз Млада Босна је први употребио један од њених водећих књижевних стваралаца Петар Кочић 1907. године у листу *Отаџбина* алудирајући на могућу сличност са Мацинијевом Младом Италијом. Да су Мацини и Млада Италија одиста били узор Младобосанцима показује и суђење поводом Сарајевског атентата током кога су Гаврило Принцип и Недељко

[32] *Sarajevski atentat: Stenogram glavne rasprave,* s. 71–72, 77.

Чабриновић више пута истакли да им је управо Мацини био узор.[33] Може се само замислити са коликим одушевљењем су Младобосанци упијали Мацинијеву мисао да је „Аустрија земља ропства, инерција смрти, аномалија у деветнаестоме веку; мистерија непокретности у општем кретању Европе“.

Мацинијеве идеје које су прихваћене од Младобосанаца биле су: „патриотизам лишен шовинизма, непоколебљива вера у слободу, демократију и републику, одбрана права „малог човека“ и малих нација, укључујући и Јужне Словене, спремност на атентате и револуцију у отпору страној окупацији и тиранији, романтичарски култ младости, спремност на самопожртвовање за спас отаџбине“[34]. По угледу на те вредности и на Младу Италију створени су у том времену и многи други национални покрети који су у „префиксу“ имали реч млада, од Младе Ирске, Младе Белгије, Младе Немачке, Младе Швајцарске до Младохрвата и Младотурака.

Разлика између Младе Италије и Младе Босне је и поред сличног имена ипак била више него велика, и то не само по бројности већ и по степену организованости и акционој способности. Млада Босна никада није дорасла до нивоа било какве организације. Нити је имала вођу, нити икакво официјелно вођство, нити своје чланство, нити програм, нити утврђене садржаје рада, чак ни адресу. Једноставно, тим називом су се покушале под један називник свести све литерарне и ђачке дружине које су се бавиле националним питањем и имале као заједничку црту невољење аустроугарске као нове туђинске власти, и које су стога тежиле ослобођењу напаћеног народа у Босни и Херцеговини од те власти, и његовом бољем животу, било у оквиру равноправне заједнице свих јужнословенских народа (чему је тежио Принцип), било кроз присаједињење Србији. Садржај тих часописа јасно показује да далеко највећи број написа у њима није био политичке природе, већ да су у њима много више биле заступљене друге теме, од социјалних, по којима се прославио Петар Кочић, па све до лирских. Сам назив Млада Босна указује на изразиту младост литерата који су носили гро књижевних, па и политичких активности у Босни и Херцеговини, будући да међу старијим генерацијама није ни било много образованих да би се могли тиме бавити. Када је Аустроугарска окупирала Босну и Херцеговину у њој није било академски образованих грађана, а тек 1902. било их је свега тридесет[35] док је 87% становништва још увек било неписмено. Већина Младобосанаца су заправо били средњошколци.

Млада Италија је пак значила Италију која се рађа, и тај израз ни по чему није био везан за старосно доба актера тога покрета. Бивајући у том

[33] Војислав Богићевић, *Млада Босна*, Сарајево, 1954, с. 32, 63 и 84.

[34] D. Mack Smith, *Mazzini*, New Haven and London, 1996, s. 12–19, 150–159, 192–202; Đuzepe Macini, *Slovenska pisma*, prev. i prir. S. Milinković, Novi Sad, 2005. Цит. према Милош Ковић, нав. дело, с. 13.

[35] Др Никола Стојановић, „О задацима Босне“, *Летопис Матице српске*, година CIII, август 1929, стр. 268.

времену по својим резултатима један одиста успешан, и зато и славан покрет за национално ослобођење и уједињење, била је узор Младобосанцима по својим циљевима и по својој чврстој опредељености да се ти циљеви и остваре. Иако се није одрицала употребе силе Млада Италија није била ни пројектована нити је у пракси деловала као терористичка организација, па не само Младој Босни већ ниједном ослободилачком покрету тог времена, а ни касније није могла да служи као узор због својих терористичких метода напросто зато што се тероризмом никада није ни користила.

Како се да закључити, Млада Босна не само да није била терористичка организација, већ није била организација уопште. Реч је заправо о шароликом изразу бунтовне свести и стању духа напредне босанско-херцеговачке омладине почетком 20. века, а коју као известан политички а не само културни покрет може квалификовати не само видна заинтересованост њених актера за решавање јужнословенског националног питања већ и одбојност према аустроугарској владавини и тежња за слободом свога народа, као заједничка црта. Отуда Гаврило Принцип није могао бити члан нечега што није знало за чланство, нити му је некакво руководство Младе Босне могло дати у задатак убиство Франца Фердинанда, јер руководства напросто није било. Гаврило Принцип је био само један од оних који је поседовао ту бунтовну свест и по томе се није разликовао од бар једног милиона становника Босне и Херцеговине. Оно по чему се од њих разликовао је била огромна воља да уради нешто драстично што ће великом и равнодушном свету указати на трагичан положај његовог народа, а друге, сличне њему, пре свега из редова „интелигенције“[36], побудити на ширу слободарску акцију. То дело скретања пажње свету није морало бити убиство другога. Убиство Франца Фердинанда је тек било израз Принципове спремности на све и на сваку жртву за своје идеале које је сматрао општенародним. О томе најбоље сведоче следеће његове речи: „Предлажем да ме разапнете на крст и запалите. Моје тело ће осветлити моме народу пут у слободу“.

Литература

Богићевић, Војислав. 1954. *Млада Босна – писма и прилози*, Сарајево: Свјетлост

Гаћиновић, Владимир.1956. *Огледи и писма*. Сарајево: Свјетлост.

„Гаврило Принцип о политичким стремљењима својим и Младе Босне (Извод из стенографских бележака бечког психијатра др Мартина Папенхајма)“, *Princip o sebi*, Zagreb, 1926.

Дедијер, Владимир.1978. *Сарајево 1914*, књ. 1, (Друго, допуњено издање). Београд.

Екмечић, Милорад . *Стварање Југославије 1790–1918*, 2. том, Београд, 1987.

[36] Војислав Богићевић, *Млада Босна – писма и прилози*, „Свјетлост“, Сарајево, 1954, с. 465.

Ковић, Милош.2014. *Гаврило Принцип, документи и сећања*. Нови Сад-Београд: Прометеј-РТС.

Лебедев, Владимир, „Рођење Гаврила Принципа“, *Политика*, 28.09.1936.

Парежанин, Ратко. 2013. *Гаврило Принцип у Београду: Млада Босна и Први светски рат*, Београд

Јовановић, Слободан.1991. Мишљење о Солунском процесу. *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 12, Београд.

Simeunović , Dragan. 2004. *Politička misao Jovana Skerlića*, Zbornik radova sa naučnog skupa SANU *Društveno-politička misao Jovana Skerlića*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Слијепчевић, Перо.19129. *Напори Босне и Херцеговине за национално ослобођење и уједињење,* Сарајево: Народна одбрана.

Стојановић, Никола. година CIII, август 1929. О задацима Босне. *Летопис Матице српске.*

Wegerer, Alfred. 1939. *Der Ausbruch des Weltkrieges*. Hamburg: Hansiatische Verlagsanstalt.

Dragan Simeunović

GAVRILO PRINCIP AND “MLADA BOSNA”

Summary

The Sarajevo assassination of the Austro-Hungarian Crown Prince Franz Ferdinand in the year of 1914 was committed by several young people from Bosnia and Herzegovina. This event was one of the few that did really change the course of history and it surpassed the modest plans and ambitions of the assassins directed only towards national and South Slavs liberation. The First World War is forever connected to both the name of Gavrilo Princip, as the main actor of this event, and to the national movement called “Mlada Bosna”. The main political goal of “Mlada Bosna” was the liberation of South Slavs from Austro-Hungarian rule and cultural supremacy. Recently, renewed discussions about the background of the Sarajevo assassination and guilt for the outbreak of World War I have been led more from the position of political power than science demanding that we pay attention to both Gavrilo Princip as the main actor in the assassination and to “Mlada Bosna” as well. In order to understand the act of Gavrilo Princip it is necessary to shed light on his short, but remarkable life and character, to explain the reasons behind his violent political engagement and the complexity of his ideological profile that was built from nihilism and pro-Yugoslav patriotism. The analysis shows that the eternal dilemma about whether Gavrilo Princip is a hero or terrorist is unnecessary because of the unavoidable subjection in the evaluation of such acts that are deemed as beneficial or detrimental to the wider collective and its well-being - and that it is

actually better to discuss various types of heroism and heroes. From the standpoint of the Serbian people, Gavrilo Princip is a hero. There are different types of heroes. Gavrilo Princip is a hero-ascetic, a heroic victim, but not a hero-liberator. The analysis shows as well that "Mlada Bosna" was not a terrorist organization. "Mlada Bosna" was only one kind of loose and provisional anti Austro-Hungarian oriented cultural-political movement of the South Slavs in Bosnia and Herzegovina and not an organization at all.

Key words: Gavrilo Princip, Sarajevo assassination, "Mlada Bosna", Bosnia and Herzegovina, cultural-political movements at the beginning of 20th century

Vesna Stanković Pejnović
Institut za političke studije,
Beograd, Srbija

UDK 94(4:497.11)"1914/1918"
327(436:497)"1914/1918"
327.39(=16)(497.6)"19"
930.85(497.11:497.1)"1914/1918":929
Princip G.

GAVRILO PRINCIP – REVOLUCIONARNI HEROJ[1]

U vreme Jugoslavije je postojao jedan diskurs o Prvom svetskom ratu. Raspadom zemlje nastaju različite percepcije prošlosti u kojoj je prošlost prilagođena diskursu vladajuće elite. Za Bošnjake i Hrvate, zaverenici su posmatrani kao „teroristička organizacija" podržavana od Srbije. Implikacije da je Mlada Bosna „Alkaida pre I svetskog rata", rezultat je konflikata iz 1990. Posle raspada Jugoslavije, Princip je prikazivan kao srpski nacionalist, a ne kao borac za jugoslavensko jedinstvo. Veliki rat je bio rezultat imperijalnih aspiracija Austrougarske i Nemačke, borbe između velikih sila za ekonomsku kontrolu i dominaciju u Evropi. Gavrilo Princip je verovao da ubistvo i lična žrtva mogu promeniti austrougarsku politiku prema Srbiji i drugim Južnim Slovenima, te je on odlučan da žrtvuje svoj vlastiti život za boljitak celokupnog društva. Glavna ideja revolucije je želja da ostvari slobodu i oslobođenje od uticaja od drugih država. To je takođe i želja Gavrila Principa te je zbog toga revolucionar i heroj.

Ključne reči: Gavrilo Princip, heroj, revolucija, oslobođenje, revizija historije

Uvod

U našem dobu sveopšte manipulacije svesti i razvijenih tehnika promene svesti revidiranje istorije zauzima jedno od važnih mesta. U revidiranoj istoriji naglašava se da je Bosna postala deo velike države sa slobodnim protokom robe i dobara sa nametanjem nerazumjevanja zašto je postojalo nezadovoljstvo koje je dovelo do atentata.[2] Kao da se namerno zaboravlja da je 4/5 stanovništva BIH bilo pod feudalnim obavezama od vremena otomanskog doba, a da je nova vlast zadržala postojeće stanje.[3] Formalno je BiH bila pod turskim suverenitetom, ali u stvarnosti pod austrougarskom upravom. Nakon okupacije i aneksije Bosne i

[1] Rad je deo projekta br. 179009 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

[2] Ch. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914*. London: Allen Lane, Penguin Books, 2013, 35.

[3] M. Todorova, „Christofer Clark. The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914." Allen Lane, Todorova, 2012, 12.

Hercegovine prestaju sva prava i slobode građana te življenje ispunjeno strahovladom kao reakciju okupacione sile Austrougarske monarhije.

Na suđenju pripadnicima Mlade Bosne, advokat dr Rudolf Cistler, je isticao da je veći deo čovečanstva u to vreme izražavao simpatije prema sarajevskim atentatorima. Mladobosanci su, uvažavajući navedene teorije o tiranoubistvu, koje su tada bile jedan od evropskih ideala, smatrali da je Franc Ferdinand bio najveći tiranin – tiranin okupator i bili su uvereni da imaju pravo da ga ubiju. Geslo omladinskog oslobodilačkog pokreta Mlada Bosna bilo je: „Hoćemo ili da umremo u životu ili da živimo u smrti?“

Različitosti prikaza Mlade Bosne ukazuje na zloupotrebu istorije. Ovaj omladinsko-oslobodilački pokret formiran je isključivo u BiH, kao izraz težnje za oslobođenjem BiH od austougarske okupacije. Niko iz Srbije nije učestvovao u formiranju Mlade Bosne, pogotovo ne organizacija „Ujedinjenje ili smrt“. Pripadnici Mlade Bosne bili su svesni da su njihovi narodi porobljeni, ali su odbili da budu pokoreni. Nepodnošljivo nasilje monarhije uslovilo je niz atentata pre Sarajevskog atentata. Mnogi su tada u svetu smatrali da je Sarajevski atentat bio akt revolucionarnog otpora prema okupatoru, uz podsećanja na Stari zavet i na evropsku tradiciju tiranoubistva. Zato je uvek, pa i danas, osnovno istorijsko pravilo da se događaji tumače i ocenjuju u vremenu i prema okolnostima samog događaja, uz uvažavanje mišljenja ljudi koji su živeli u vreme tih istorijskih događaja.[4]

S aspekta nauke i istorijskih činjenica, Sarajevski atentat nije bio uzrok rata 1914–1918, već povod. Mladobosanci su dokazali da je njihov narod dostojan slobode, da je sazreo i stekao pravo da sam sobom vlada.[5] Bilo da se radilo o terorističkom aktu, herojskom činu ili samo o političkom ubojstvu koje je dovelo do Prvog svetskog rata – možemo naći argumente za svaku od tih teza, jer je reč o događaju koji je izuzetno slojevit. U svakom slučaju Gavrilo Princip je buntovnik sa razlogom jer je branio ideje slobode, a za slobodu je dao svoj život.

1. Revizija istorije

Max Weber je označio historiju kao *immer jugendliche Wissenschaft*, nauku koja se uvek podmlađuje imajući u vidu kako primena usporedne sociologije razbija zidove historije, nauke usmerene na ispitivanje pojedinačnih pojava. Vremenom se i najkrupniji događaji različito ocjenjuju i gledišta se o njima menjaju. Ono što za savremenike ima jednu perspektivu, vremenom dobija manji značaj ili drugu perspektivu ili drugi vrednosni kriteriji. Zato i velike historijske prekretnice, daju poseban podsticaj istraživanjima i formuliranju novih pogleda na prošlost.

[4] R. Gaćinović, 2013, http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-bi-bila-napadnuta-i-bez-atentata.lt.html

[5] Р. Гаћиновић, Млада Босна и Сарајевски атентат, *Безбедност,* 3, 2013, str.15.

Početak Velikog rata treba tražiti u širem kontekstu, razumevanja složenosti mulitpolarnog sveta, diskursima imperijalizma i nacionalizma. Potrebno je istaći da u zadnje vreme zapadni istoričari pokušavaju da relativizuju germansku krivicu i da za sve okrive „Srbina Principa". Kada nakon Hladnog rata, Nemačka i Austrija postaju saveznici sa Francuskom, Velikom Britanijom i Amerikom, usmeravaju se na pokušaj da izglade međusobne istorijske sukobe i protivrečnosti. To je lako uraditi preko male države koja iz njihove perspektive i nije mnogo značajna, a koja je već i u ratovima iz devedesetih već prikazana kao negativac. To je i pozadina misli nemačkog filozofa i pisaca Fridriha fon Šlegela da se *Istina ne pronalazi, nego proizvodi te je i relativna.* Sve se više obnavljaju konstrukcije imperijalne politike i „nauke" da su Srbi i Srbija odgovorni za rat. Politiku velikih sila ne interesuju moral i odgovornost pred istinom. Za njih su uvek krivci mali narodi i države koji se bore za pravdu i slobodu te nezavisnost. Moćni dugo pamte i osvetoljubivi su. Nažalost, nakon skoro stotinu godina, Nemačka, koja je isključivi krivac za Prvi svetski rat, pokušava na razne načine i uz pomoć svojih podanika falsifikovanjem istorije skinuti odgovornost sa sebe i prebaciti je na Srbiju i Mladobosance. Upoređujući situaciju u svetu danas sa stanjem u vreme Prvog svetskog rata, Klark je zaključio da „smo sada u multipolarnom svetu sa multilateralnim pretnjama i visokim stepenom paranoje".[6] Početak Velikog rata treba tražiti u širem kontekstu, u razumevanju složenosti mulitpolarnog sveta, diskursima imperijalizma i nacionalizma. Balkanskim ratovima su male balkanske države uspele da svoje granice promene pre nego što su velike sile mogle da reaguju i Srbija se približavala Rusiji i gubila podršku Austrougarske. Pobeda Srbije u Balkanskim ratovima predstavljala je uvredu za prestiž Austrougarske, a rat je bio način da se taj prestiž povrati. Ipak**,** Prvi svetski rat je predstavljao odraz kataklizme sveta te su iz tog rata i pobedničke i poražene zemlje izašle sa mnogo gubitaka. Ravnoteža moći oduvek je bila fundament evropske bezbednosti. Logika velikih sila je oduvek bila održanje i širenje imperija.

Ravnoteža moći činila je temelj starog poretka, a nakon što je ona narušena, sukob velikih sila bio je neminovan. Stari poredak je bio zasnovan na uverenju da može trajati neograničeno, da je rat legitimno sredstvo za rešavanje sukoba i da se rat može dobiti. U starom poretku, vladala je jasna hijerarhija, a nacionalizam, imperijalizam i globalizam doprineli su potkopavanju tog poretka čiji je temelj bila ravnoteža moći, a kada je ona narušena, konflikt velikih sila koji je usledio nije mogao da se lokalizuje**.** Nemačka je tražila kontrabalans u tom poretku, nije imala teritorije kao druge sile, i zato se polako okrenula Balkanu. Prvim svetskim ratom srušen je jedan svetski poredak zbog novih snaga koje su stupile na arenu – Nemačke i Rusije. Britanija i Francuska su želele da se zadrži stari poredak, dok su Nemačka i Austrougarska, težile promeni tog poretka. Austrougarska je želela da zauvek uništi Srbiju i da je podeli – deo da ode Bugarskoj, a deo do Beograda

[6] Ch.Clark, Ch. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914*. London: Allen Lane, Penguin Books, 2013, str.178.

da zadrži za sebe. Srpska elita je smatrala opravdanim boriti za nacionalno jedinstvo i državu na isti način na koji su to pre nje učinile i Italija i Nemačka. Za Srbiju borba znači samu opstojnost, a za druge, imperijalni rat. Austrougarska je težila dobivanjem kolonija na 500 km od Beča te su zbog toga gradili puteve u Bosni, ali ne kao civilizacijska pomoć stanovništvu, već zbog eksploatacije njenih rudnika.

Od aneksije BiH 1908. Austrougarska se neprekidno pripremala da napadne Srbiju. Leopold Berhtold, austrijski državnik i diplomata je veoma agresivno nastupao prema Srbiji, a njegov prvi saradnik grof Forgač insistirao je da se u svim kancelarijama austrijske vlade istakne maksima: „Srbiju treba uništiti". Po generalu načelniku Generalštaba, Konradu fon Hecendorfu, Srbiju je bila opasno nacionalističko revolucionarno gnezdo koje treba uništiti. Fon Hecendorf je još 1907. godine u jednom pismu istakao da jugoslovenski problem treba rešiti jednom velikom akcijom, čiji je krajnji cilj aneksija Srbije. Fon Hecendorf je samo tokom 1913. godine čak 24 puta zvanično tražio odobrenje za napad na Srbiju ističući da je Srbija opasno nacionalističko revolucionarno gnezdo koje treba uništiti. Car Franc Jozef je i posle atentata na Ferdinanda bio protiv rata ali je od nemačkog cara Viljema dobio ultimatum: ili rat, ili će germanski delovi Austrije odmah biti pripojeni Nemačkoj. Austrougarska i Nemačka bi sigurno napale Srbiju i da nije postojala Mlada Bosna i da atentata nije ni bilo.[7]

Za pripreme atentata na Ferdinanda u Sarajevu znalo se u pojedinim zvaničnim bečkim i budimpeštanskim krugovima. Originalni dokument od 23. decembra 1913. godine, dostupan u Arhivu Srbije sadrži podatak da je u Beč stigla informacija iz Sarajeva o pripremi atentata. Srpski diplomatski predstavnik Jovan Jovanović izvestio je Beograd u decembru 1913. godine da je Beč dobio informaciju od „zemaljskog poglavara" u Sarajevu da se priprema atentat na jedan broj austougarskih zvaničnika.

Neki od istoričara smatraju da su pravi začetnici ubistva Ferdinanda izvesni krugovi u Beču i Budimpešti koji su delovali preko svojih agenata u južnoslovenskim prostorima. Prvi svetski rat je rezultat akcije različitih ljudi, sa različitih pozicija i centara moći. Evropa 1914. je bila opasno mjesto, a da ta opasnost nije dolazila samo iz jednog ili dva centra, Beča i Berlina. Na Balkanu je postojala ozbiljna regionalna kriza oslikana u dva balkanska rata. Srbija tu ima svoju ulogu, ali nije krivac za rat. Potrebno je sagledati celokupnost događaja, ne zaboravljajući okolnosti u kojima se našlo srpsko rukovodstvo. Nikola Pašić je bio u najtežoj poziciji jer je bio pod pritiskom nacionalnog javnog mnjenja, a istovremeno se vodila bitka između civilne i vojne vlasti. Kada je Nikola Pašić saznao za pripremanje atentata, odmah je naredio srpskom ambasadoru u Beču da o tome izvesti državni vrh Austrougarske. Čak je i Apis u predvečerje atentata slao svoje ljude da odvrate Principa, ali odviše kasno.

[7] Р. Гаћиновић, 2013, http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-bi-bila-napadnuta-i-bez-atentata.lt.html

Srpska vlada je uputila upozorenje Beču o predstojećem atentatu, ali se u revidiranoj istoriji stalno nameće teza iz međuratnog perioda da je srpska vlada bila vođena načelom da samo sukob velikih razmera može omogućiti ujedinjenje svih Srba pri čemu se namerno ili ne zaboravlja iscrpljenost Srbije iza Drugog balkanskog rata.[8] Atentat je samo izgovor jer je tokom kriza pre 28. juna 1914. načelnik Generalštaba Konrad fon Hecendorf zaziva rat svakom prilikom. Austrijski istoričar Manfred Rauhenštajner je nedavno objavio dokumenta koja pokazuju da se car Franc Jozef odlučio za rat sa Srbijom čim je čuo vesti o atentatu na svog bratanca. Samo ubistvo je imalo duboke i dramatične posledice po austrijsku elitu. Car je bio veoma star i znalo se da će Ferdinand uskoro naslediti presto. Iako prestolonaslednik nije bio omiljen, on je predstavljao budućnost monarhije. Austrijska štampa nije nimalo preterala kada je izvestila da Principovi meci nisu samo ubili prestolonaslednika, nego potresli i habzburšku državnu ideju. Atentat jeste pokrenuo krizu, ali međunarodni odnosi su kompleksni jer je Rusima Srbija tek drugorazredna briga. Rusi su zabrinuti zbog turskog pitanja i ojačale turske flote u Crnom moru. Nemci znaju da im je Austrougarska poslednji pouzdani saveznik kog ne smeju ostaviti. Francuzi i Britanci nisu zabrinuti za atentat jer imaju svoje ciljeve. Britanci ne gaje simpatije prema Srbiji, naprotiv, ondašnja štampa čak i rasistički piše o Srbima. Jednostavno, svi proračunavaju rizik od rata i moguću dobit, i svi se odlučuju za rat.

Nauka je odavno utvrdila sve relevantne činjenice o uzrocima i odgovornosti za početak Prvog svetskog rata. Upravo na osnovu tih činjenica, Srbija i srpski narod su postali simbol junaštva, patriotizma i slobode. Mlada Bosna kao omladinsko-oslobodilački pokret formiran je isključivo u BiH, kao izraz težnje za oslobođenjem BiH od austougarske okupacije. Niko iz Srbije nije učestvovao u formiranju Mlade Bosne, pogotovo ne organizacija „Ujedinjenje ili smrt“. Nasilje i uporno ponižavanje građana BiH od strane Austrougarske monarhije dodatno je motivisalo mlade bosanskohercegovačke revolucionare da osnivaju tajna društva i udruženja i da se bore za postojanje i opstanak.

2. Ubistvo tiranina zbog opšteg dobra

Mladobosanci su sigurno bili najprogresivniji deo revolucionarnog pokreta Južnih Slovena na području Habzburške monarhije. Za njih je ubistvo nadvojvode Franca Ferdinanda značilo ubistvo tiranina, počinjeno radi opšteg dobra na osnovu učenja prirodnog prava da se svi ljudi rađaju jednaki i da kao takvi mogu da se pobune protiv nasilja i onih koji narušavaju ljudska prava i slobode građana, a posebno jer se Južni Sloveni nalaze među poslednjim Evropljanima koji su uspeli da stvore svoje nacionalne države.

Za atentat u Sarajevu odgovorna je bila Mlada Bosna, a samo mala grupa ljudi, jedan mali deo organizacije Crna ruka je bila uključena u to, ali ne i odgov-

[8] S. Pribičević, „Laž o krivici za Svetski rat“. 23. Mart, 1928, str. 1.

orna. Srpska demokratija, zasnivana na temeljima francuske demokratije je tada bila veoma privlačna bosanskim Srbima. Srbija je bila okrenuta Francuskoj, a brojni profesori, poput Cvijića i Mihajla Petrovića bili su međunarodno priznati.

Sa filozofske i političke perspektive revolucionari su shvatali da individualne akcije nisu isključiva sredstva društvenih promena jer su bili svesni da pojedinci ne mogu izvesti revoluciju bez širokih narodnih masa. Takav stav je vidljiv i iz rezultata rada tajne Konferencije povodom proslave 60. godišnjice „Zore", održane u Beču 28. juna 1914. godine. Ova konferencija je donela Rezoluciju protiv individualnog terora. Dok je specijalni komitet za rezolucije dorađivao ovaj dokument o necelishodnosti političkih atentata stigla je vest da je Princip ubio austrougarskog nadvojvodu Franca Ferdinanda.[9]

Težnje Mlade Bosne i vlade Srbije, a i tajne organizacije Crna ruka, su bile slične ili iste, iako su svi priželjkivali rušenje Austrougarske monarhije i težili stvaranju nove, šire, srpske ili jugoslovenske države, ali su im postupci bili različiti. Po nekim istoričarima Apis je imao svoje nacionalno-državne ciljeve koji su po dinamici bili različiti od ciljeva srpske vlade. On je, Franca Ferdinanda, kao jedne jake ličnosti na političkoj sceni Austrougarske monarhije, pretnja za Srbiju i možda najava nove agresije. Apis se bojao da bi reorganizacija Austrougarske, koju je Franc Ferdinand nameravao sprovesti kako bi ojačao slavenski elemenat u monarhiji, zaustavila ekspanziju Srbije na BiH i zapadne pokrajine, koje su kasnije ušle u sastav Kraljevine Jugoslavije. Tako da je moguće da je vrh Crne ruke procenjivao da je atentat potreban i da on može da zaustavi određene poteze Austrougarske.[10] Pripadnici Mlade Bosne su gledali na atentat sa revolucionarnim i mladalačkim zanosom.

Mladobosanci su svoje svetonazore sagledavali kroz ideje i misli čuvenog talijanskog revolucionara Đuzepea Mancininija koji je tvrdio da se velike stvari postižu pogađanjem smera u kome će se kretati sopstveno stoleće. Tiranin muči milione moje braće, oduzima od njih ono što je Bog proglasio njihovim, uništava njihova tela i kvari njihove duše; kroz njega moja zemlja umire mukotrpnom smrću; ti si završni kamen cijele jedne zgrade ropstva, nečasnosti i zla; ja zato hoću da rušim to zdanje, uništavajući tebe… [11] Svoju misao o pravu naroda i pojedinca na otpor prema ugnjetačima Mancini tumači: „Kad je pravda ugušena i teror jednog jedinog tiranina poriče i briše savest naroda i Boga koji želi da su oni slobodni, te je tada čovek neopterećen mržnjom, niskom strašću, jedino otadžbine radi i radi većih prava inkarniranih u sebi, nužno se mora dići protiv tiranina."[12]

Nema sumnje da su Macinijeve ideje, o omladini koja mora biti osnovna snaga u oslobađanju svoje zemlje stvaranjem posebnih vrsta ljudi koji su spremni

[9] В. Дедијер, *Сарајево 1914,* Просвета, 1966, 508–514.

[10] Dimitrijević,2013,http://www.slobodnaevropa.org/content/most-gavrilo-princip-sarajevski-atentat/25031600.html

[11] H. King, *Letters and Recollections of Mazzini*. London, 1912, str.56.

[12] В. Дедијер, *Сарајево 1914.* Београд, 1966, str. 291.

na najveće žrtve, uticale mnogo na Mladobosance u prvim godinama njihovog rada i stvaranja programa. Za vreme suđenja u oktobru 1914. Gavrilo Princip i Nedeljko Čabrinović pozivali su se u nekoliko mahova na Mancinija kao na primer kako se treba boriti za oslobođenje i ujedinjenje.[13]

Među zaplenjenim dokumentima dr Mladena Stojanovića, pripadnika Mlade Bosne, 28. juna 1914. godine nađen je Macinijev citat, koji je Stojanović zapisao neposredno posle atentata na nadvojvodu Ferdinanda: „Nema na svetu karijere svetije od karijere zaverenika, koji postaje osvetnik čovečanstva i tumač večitih prirodnih zakona."

Pripadnici Mlade Bosne su posebno bili nadahnuti delima Ničea (Nietzsche Friedrich), Ibzena (Ibsen Henrik), Vajlda (Vilde Oscar), Vitmena (Vhitman Valt) i drugih protagonista literarnog anarhizma. Rodoljublje pripadnika Mlade Bosne i njihova žudnja za slobodom zahteva interdisciplinaran pristup sa psihološko-sociološkog i filozofskog aspekta. Mladobosanci su posebno bili inspirisani junaštvom Miloša Obilića, njegovim samožrtvovanja u borbi protiv tiranina i tiranije.

U staroj Grčkoj i Rimu ubistvo tiranina slavljeno je kao najplemenitije ljudsko delo – pisali su Aristotel, Platon, Ciceron – Marko Tulije (Marcus Tullius Cicero), Tacit (Cornelius Tacitis). Tadašnji veliki mislioci su smatrali da suverena vlast uvek pripada narodu, koji je prenosi na vladare putem ugovora koji sa njima zaključuje. Narod se nikada ne može odreći suverene vlasti u korist vladaoca.

U svojim stavovima za oslobođenje od okupatora i ujedinjenje Južnih Slovena, Gavrilo Princip po svom obrazovanju i kulturnom modelu na kome je rastao, nije mogao da pronađe drugačije političko sredstvo. To je i tragični paradoks Mlade Bosne, jer ljudi sa emancipatorskim težnjama, hrabri, odvažni, imaju strahovitu unutarnju potrebu za revolucionarnom borbom. Gavrilo Princip je sam na suđenju rekao da je terorista, osjećajući veliku grižnju savjesti, ne zato što je ubio Ferdinanda već zato što je ubio njegovu ženu Sofiju.

Sve ono što je Gavrilo Princip govorio o nacionalnom osećanju, o kulturnoj pripadnosti, o potrebi za oslobođenjem malog čoveka i odbacivanju jarma, pre svega ekonomske eksploatacije – zapravo je u srži Mladobosanske ideje. Ali nikada svoj čin nije veličao kao nešto veliko i sveto; doživljavao ga je kao strašno zlo koje je neko morao da preuzme na sebe. Ubistvo kao ljudska tragedija ga je mučila jer je verovao u plemenitost jugoslovenstva. Mladobosanci su ideološki, filozofski, na pravom putu jer su protivnici šovinizma, ubeđeni Jugosloveni i ateiste, kao antiklerikalni, emancipatorski, levičarsko-anarhistički pokret. Ipak oni imaju strašni otpor od čina ubistva i nasilja. Principov paradoks je za nas – nekako uvek pitanje ili-ili: ili si Srbin ili nisi; ili si ubica ili si žrtva; ili si terorista ili si heroj. A Gavrilo je i Srbin; i nije i jeste ubica; i žrtva je; i nije ni terorista, ali jeste revolucionarni heroj. Umesto svega, Princip je hrabri, mladi, ludi dečak koji je verovao da čini dobro.

[13] В. Богићевић, *Млада Босна*. Сарајево, 1954, str. 32, 63, 84.

3.Žrtvovanje heroja

Grci su shvatali da heroj svojom hrabrošću uništava svoju sreću i mora nužno biti neprijateljski nastrojen prema ljudima koje voli i prema svojim korijenima, običajima, institucijama. Herojski život ima onaj čovjek koji se na bilo koji način i u bilo kom poslu s ogromnim teškoćama bori sa onim što svima koristi i najzad pobeđuje. Takvi ljudi posjeduju sposobnost da ne shvaćaju ozbiljno svoje neprijatelje, nesreće, nedjela jer je to odraz snažne i cjelovite ličnosti, koji kontroliraju u potpunosti svoju moć te imaju sposobnost da „jednim zamahom strese sa sebe crve koji se kod drugih ukopavaju.“[14]

Promatrajući svet Grka Homerovog doba, Niče svakako nije obožavao heroje tog vremena jer su oni odraz posebnog vremena i mjesta, već je temelj Ničeovog mišljenja bio utemeljen na njihovoj srčanosti, snazi duha, neustrašivosti, jednom rečju na njihovoj energiji instinkta, afekata, emocija, koje je on tumačio kao odraz energije života, ili njegovim jezikom volje za život. Takvi ljudi nadilaze samosažaljenje koje im donose teškoće i razočaranja života. Fridrih Niče heroja povezuje kao nekoga tko može društvo promjeniti, a koji kao takav teško može biti socijalizirana ličnost. Niče uvijek naglašava da je usamljenost i samoća njegov zavičaj.[15]

U ranim analizama Grka i grčkog razmišljanja Niče pronalazi temelj svom kasnijem konceptu „slobodnog duha.“ Već u *Rođenju tragedije* vidi heroja kao Dioniza koji pati u misterijama, kao boga koji u sebi objedinjuje patnju individualizacije.[16] Slobodni duhovi kao heroji razumevaju sebe i instinkte svog doba i u mogućnosti su prevazići unutarnju nužnost i koherentnost svih stvari. Niče u svojoj perspektivi vidi priliku za uzdizanje ili za novu, staru perspektivu ljudskog potencijala, nove perspektive prepoznajući borbu, sukob, *agon,* kao osnovu života te razumijevajući prihvaćanje nužnosti na način na koji su to oni činili.

Borba protiv svog vremena samo je prividno besmislena i razorna borba protiv sebe sama zato jer se tom borbom borimo za svoju slobodu i sebe same. Odreći se snažne prirode, znači odreći se čežnje za samim sobom.[17] Želimo li postići nešto stvarno vredno, nešto uzvišeno, potrebno je uložiti ogroman napor. Stremimo li nečem velikom, potrebno je savladati prepreke, biti posvećen i ustrajan u ostvarenju svog cilja, a nadasve biti sposoban sam sebe nadići savladavajući psihičku i fizičku bol jer bez boli nema ostvarenja. Po Ničeovom shvatanju patnja je potrebna kako bi se ostvarilo nešto izuzetno. Heroji su sposobni doživljaju „kozmičkog života“, stanju „velike slobode“ i „uzdizanje do krajnjih granica“, do

[14] F. Niče, *Geneologija morala*, Beograd, 1986, I, fr.10.

[15] F. Niče, *Tako je govorio Zaratustra,* Beograd,1992, str. 246–247.

[16] F. Niče, *Rođenje tragedije*, Beograd, 1983, fr.7.

[17] F. Niče, *Nesavremena razmatranja*. *Šopenhauer kao vaspitač*, Beograd, 1997, fr.3, str.153.

„granica svijeta“ i „sasvim blizu Boga“.[18] Samo do takva stanja dospjeli čovjekratnik može svojim djelom i žrtvom postati heroj.

Džon Lok (John Locke) u delu *Dve rasprave o vladi* je prvi temeljnije formulisao teoriju otpora i opravdavao revoluciju. Odlika prirodnog stanja je jednakost među ljudi i sloboda. Trajni je suveren samo narod, a suverenitet je neotuđiv.[19] Obrazac za mnoge kasnije revolucije u svetu Lok je prikazao u delu o građanskoj vladavini (*On Civil Government*). Svoju teoriju o pravu na pobunu doveo je u vezu sa učenjem prirodnog zakona o društvenom ugovoru, jer ko god se služi silom bez prava i dovodi sebe u ratno stanje sa onim protiv kojih se njome služi, u tom stanju se sve ranije veze poništavaju, sva prava se gase i svako je u pravu da brani sebe i pruži otpor napadaču. Slobodan Jovanović je mišljenja da je teoriju narodne suverenosti prvi sistematski izložio Atluzije (Althusius Johannes) u svom delu *Politico methodice digesta et ehemplis socris profamis* te da je ova teorija bila osnova na kojoj su mladobosancima gradili svoju strategiju za oslobođenje naroda BiH od Austrougarske monarhije.[20] U svoja tri eseja o Žerajiću Vladimir Gaćinović je veličao žrtvu kao najbolje sredstvo da se među mladobosancima ostvari novi religijski impuls. Shvatanja ruskog pesnika Natansona uticale se na koncepcije Mladobosanaca o žrtvi. Po Natansonu najviši cilj života žrtvovanje ljudskog bića i egzistencije radi oslobađanja ugnjetenih. Prema Cvijićevoj klasifikaciji, mnoge vođe ustanaka protiv Turaka pripadale su ovom psihološkom tipu, kao i hajduci i uskoci, pojedinci koji su u svoje ruke uzeli pravdu, napadajući feudalne gospodare koji su primenjivali neku vrstu agrarnog terora.[21] Svi ovi ljudi pokazivali su crte nesebičnosti i velikodušnosti i bili spremni na ličnu žrtvu. Bili su spremni potčiniti svoje lične potrebe službi, jednoj ideji ili velikom zadatku pred sobom. Nacionalna ideja postajala je njihova duboka vera i strast, a nacionalni ponos i stremljenje ka nacionalnom oslobođenju, uz primenu sile, postali su njihove glavne osobine.[22] Simbol srpskog junaštva je bila odlučnost da se nikada i ni po koju cenu ne prizna ropstvo. Senekinim rečima rečeno, nijedna žrtva nije prijatnija bogu od tiranske krvi. Za njih je ubistvo nadvojvode Franca Ferdinanda značilo ubistvo tiranina, počinjeno radi opšteg dobra, na osnovu učenja prirodnog prava da se svi ljudi rađaju jednaki i da kao takvi mogu da se pobune protiv nasilja i onih koji narušavaju ljudska prava i slobode građana, posebno jer se Južni Sloveni nalaze među poslednjim Evropljanima koji su uspeli da stvore svoje nacionalne države. Iz njihovog gesla da hoće da umru u životu ili da žive u smrti očigledno je da strah od smrti kod njih nije postojao, te da je filozofija neophodnosti umiranja za budućnost i slobodu bila intenzivno

[18] Ch. Chardin, *La Nostalgie du Front*, Paris, 1965, str. 234.

[19] Locke, *Dve rasprave o vladi*. Mladost, Zagreb, 1978, str. 36.

[20] Гаћиновић, Млада Босна и Сарајевски атентат, *Безбедност,* 3, 2013, str. 9.

[21] Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, Београд, 1921, стр. 240.

[22] Ј. Цвијић, О виолентном типу динарских Срба*, Преглед*, 1922: 237–243.

utkana u svest ovih heroja. Prva Principova izjava pred sudom je bila: „Zločinac nisam, jer sam uklonio onoga koji je činio zlo."

Shvativši da mu je tamnica zadnje mesto života, Gavrilo Princip je ostatak života pretočio u stihove, kao poruku ostalim zatočenicima. Pesma je prvi put objavljena 17. marta 1919. godine, posle Prvog svetskog rata, u „Zvonu", pod naslovom „Sarajevski atentat 1914". „Tromo se vreme vuče, I ničeg novog nema, Danas sve ko juče, Sutra se isto sprema. I mesto da smo u ratu, Dok bojne trube ječe, Evo nas u kazamatu, Na nama lanci zveče. Svaki dan isti život. Pogažen, zgnječen i strt. Ja nijesam idiot – Pa to je za mene smrt. Al' pravo je rekao pre, Žerajić soko sivi: „Ko hoće da živi nek mre, Ko hoće da mre nek živi!"

Njegov cilj bilo je oslobađanje Bosne od austrougarske vlasti i stvaranje velike južnoslovenske države, žrtvovanjem sebe i svog života. Atentatom. Stvar je perspektive da li je njegov čin herojsko delo ili ubojstvo sa predumišljajem. Kristofer Klark objašnjava da onaj ko je za nekoga terorista, uvek je za nekog drugog borac za slobodu. I ovaj autor u nemačkom izdanju knjige reč „terorista" ispred Principovog imena menja rečju „atentator". „Princip i njegove kolege nisu želeli da ubijaju nedužne ljude i širenje straha među stanovništvom. Istina, oni su željeli da stvore klimu straha u bečkoj političkoj eliti, ali nisu bili teroristi u današnjem pežorativnom značenju reči.

Heroj je čovjek koji je spreman da sebe osudi na smrt. Gavrilo Princip je pre svega revolucionar jer je imao revolucionarni cilj oslobađanja barem jednog dela svoje zemlje. Napravio je revolucionarni gest koji je i bio čin nasilja.

Zaključak

Mnogi istoričari tvrde da Sarajevski atentat predstavlja čin odbrambenog oslobodilačkog karaktera čije su se ideje stvarale na revolucionarnoj politici pripadnika Mlade Bosne. Njihov patriotizam i temeljna filozofska misao kao politička nadgradnja sa revolucionarnim duhom i lični ponos doprinose oblikovanju njihovih stavova i opredeljenja za borbu. Ponovo se promoviše austrougarska floskula o „necivilizovanom" Balkanu gde jedna „civilizovana" velika sila treba da zavede red. Pri tome se nameće neistorično razumevanje nacionalizma, ideje slobode i ideje jednakosti krajem 19. i početkom 20. veka. Odriče se legitimitet tradicije borbe za slobodu, posebno kad se ta borba odvija na teritorijama od posebnog interesima nekadašnjih imperija. Iako Fridrih von Vizner nije utvrdio da postoji odgovornost srpske vlade u organizovanju ubistva ili njegovoj pripremi, nije bilo moguće sprečiti namere nemačkih kapitalista i političara i političara o osvajanju „životnog prostora" na istok, a Srbija je na tim težnjama bila glavna prepreka te je napad na Srbiju bio neizbežan.

U današnjem nametnutom preispitivanju „krivice" Srba i Gavrila Principa, mitske predstave srpske kolektivne fantazije povezane sa EU, Zapadom, Evro-

pom ne obitavaju u sferama racionalnih promišljanja, već u zbunjenoj mašti sistematski kažnjavane i ponižavane podaničke gomile. Zato i nije neobično kada Klark Sarajevski atentat poredi sa napad na američki Svetski trgovački centar 11. septembra 2001, a Pašićevu Srbiju sa Asadovom Sirijom današnjih dana.

Kako razlikovati terorizam od borbe na osnovna prava naroda na samoodređenje i borbe protiv okupacije? Taj termin se različito tumačio u različitim vremenima jer svako ko poseduje političku moć da definiše „legitimitet" ima i moć da definiše terorizam. Neke države koriste terorizam jer planiraju bez angažovanja sopstvenih vojnih snaga izazvati sukobe i nestabilnost u regionima.[23] Dakle, nema dobrih i loših terorista, pravednog ili nepravednog terorizma (svi su teroristi loši i nepravedni), bez obzira što nekada velike sile svojim neprincipijelnim tumačenjem ovih pojava dovode u zabludu javno mnjenje prilikom prepoznavanja savremenog terorizma. Terorizam je akt lišavanja života ili ranjavanja ili akt uništavanja ili oštećenja imovine civila ili vlade, bez jasne dozvole određene vlade, od strane pojedinaca ili grupa ljudi koji samostalno deluju, ili vlada koje deluju iz vlastitih pobuda ili verovanja, da bi postigli neki politički cilj. Kako su mladobosanci videli Franca Ferdinanda kao tiranina koji je protivzakonito okupirao suverenu zemlju i protivzakonito i protiv volje građana izvršio aneksiju BIH, smatrali su da imaju pravo da izvrše atentat na njega.[24] Princip nije mogao da bude terorista u današnjem pežorativnom značenju te reči. Terorizam nema isto značenje početkom XX i početkom XXI veka.[25] Mlada Bosna bila je udruženje bez organizacionih struktura i bez finansijske podrške iz takozvane pozadine. Bila je to grupa mladih nacionalista i patriota, koju su sačinjavali pripadnici svih naroda koji su živeli u BiH (Živojinović, 2013).[26]

Ne može se reći da je Gavrilo Princip terorista. Mladi ljudi koje su 1914. nazivali teroristima bili su borci za slobodu, a da pri tom nisu prezali da u toj borbi iskoriste nasilan metod prema ugnjetaču. Mnogi u svetu su tada smatrali da je sarajevski atentat bio akt revolucionarnog otpora prema okupatoru. Za razliku od današnjeg shvatanja terorizma, koje podrazumeva neselektivan cilj, ovdje se radilo o selektivnom cilju. S jedne strane, imamo legitimna prava austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, a, s druge strane, legitimno pravo pojedinca ili grupe da izvrši atentat na predstavnika te uprave pozivajući se na volju naroda.

Od 19. veka je bilo malo ubojstva vladara u Evropi, ali je otada teroristička praksa postala strahovito razgranata. Poput ruskih prethodnika, Mladobosanci

---

[23]П. Гаћиновић, Тероризам у политичкој теорији. *Српска политичка мисао*, број 2/2010, год. 17. vol. 28, 2010, str. 181.

[24] Р. Гаћиновић, *Тероризам*. Београд, 2005, str. 47.

[25] Đulijemo Oberdan, koji je izveo neuspešni atentat na Franju Josifa, osuđen je na smrt zbog veleizdaje. Kasnije je u Italiji proglašen za mučenika za slobodu i narodnog junaka. Trgovi i ulice nose njegovo ime, a na obeležavanju 100 godišnjice njegove smrti, a 1982. godine upoređen je sa Isusom Kristom.

[26] Д. Р. Живојиновић, 2013, *Млада Босна није Ал Каида*, http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Mlada-Bosna-nije-Al-Kaida.lt.html

su nastojali da njihovi nasilni akti budu moralno opravdani jer su bili obuzeti ličnom čistotom, moralnom ispravnošću i spremnošću za žrtvovanje, a da je pri tome svaki nediskriminisani teror isključen. Prema Dimitrijevićevom tumačenju Princip bi zaista bio terorista, ali je 1914. godine imala bitno drugačije značenje nego danas. Do drugog svetskog rata terorista se upotrebljavao u pozitivnom i negativnom kontekstu.[27]

Princip i njegove kolege želele su da stvore klimu straha u političkoj eliti Austrougarske monarhije, ali nisu bili teroristi u današnjem značenju te reči. Njegov cilj bilo je oslobađanje Bosne od austrougarske vlasti i stvaranje velike južnoslovenske države, žrtvovanjem sebe i svog života. Stvar je perspektive da li je njegov čin herojsko delo ili ubojstvo sa predumišljajem. Princip i njegove kolege nisu želeli da ubijaju nedužne ljude i šire strah među stanovništvom. Iako su želeli da stvore klimu straha u bečkoj političkoj eliti, nisu bili teroristi u današnjem pežorativnom značenju reči. Kada je čovjek spreman da sebe osudi na smrt zbog slobode svoje zemlje i naroda, on je za svoj narod heroj.

Literatura

Богићевић, Војислав. 1954. *Млада Босна*. Сарајево: Свјетлост.

Chardin, Pierre, Teilhard de. 1965. *La Nostalgie du Front*. Paris: Grasset, 1965.

Clark, Christopher. 2013.*The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914*. London: Allen Lane, Penguin Books.

Цвијић, Јован.1921. О виолентном типу динарских Срба. *Преглед*, март, 1921.

Цвијић, Јован. 1922. *Говори и чланци*. Београд, стр. 237–243.

Дедијер, Владимир. 1966. *Сарајево 1914.* Београд: Просвета.

Dimitrijević, Vojin. 2000. *Terorizam*. Beograd: K.V.S., 2000.

Dimitrijević, Vojin. 2013. http://www.slobodnaevropa.org/content/most-gavrilo-princip-sarajevski-atentat/25031600.html

Гаћиновић, Радослав. 2005. *Тероризам*. Београд: Драслар Партнер.

Гаћиновић, Радослав. 2010.Terorizam u političkoj teoriji. *Srpska politička misao*, број 2/2010,год. 17. vol. 28, стр. 177–195.

Гаћиновић, Радослав. 2013. Млада Босна и Сарајевски атентат, *Безбедност,* 3, стр.5–21.

King, Herbert. 1912. *Letters and Recollections of Mazzini*. London.

Locke, John. 1978. *Dve rasprave o vladi*. Mladost, Zagreb.

Ниче, Fridrih. 1992. *Tako je govorio Zaratustra.* Beograd: BIGZ.

Ниче, Fridrih. 1986. *Geneologija morala*. Beograd: Grafos.

Ниче, Fridrih. 1983. *Rođenje tragedije*. Beograd: Zora, Grafički zavod.

[27] V. Dimitrijević, *Terorizam*. Beograd: K.V.S., 2000, str. 28, 87.

Ниче, Fredrih. 1997. *Nesavremena razmatranja*. *Šopenhauer kao vaspitač*, Beograd: Grafos, 1997.

Pribičević, Svetozar.1928. „Laž o krivici za Svetski rat“. 23. mart.

Todorova, Maria.2012. „Christofer Clark. The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914.“ Allen Lane.

Živojinović, Dragoljub. 2013, *Mlada Bosna nije Al Kaida*, http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Mlada-Bosna-nije-Al-Kaida.lt.html

Vesna Stanković Pejnović

GAVRILO PRINCIP, REVOLUTIONARY HERO

Summary

There used to be only one discourse about World War I while the country was still Yugoslavia. New countries had different perceptions of the past in the way that now past is being adjusted to fit whatever discourse of the ruling elites. In mainly Bosniak and Croat areas, the plotters were “supported by Serbia”, as a “terrorist organisation”. Suggestions that “Young Bosnia” was a “pre-WWI al-Qaida” were a result of the 1990s conflict. It was only since the fall of Yugoslavia that Princip has been described as a Serbian nationalist rather than as a fighter for the Yugoslav unity. The Great War was a result of the imperial aspirations of Austria-Hungary and Germany, the fight between the big powers for economic control and domination over Europe. Gavrilo Princip believed that assassinations and personal sacrifices could change Austro-Hungarian policies towards the Serbs and other South Slavs and he was determined to sacrifice his own life for the better of the whole society. The main idea of revolution was eagerness to achieve freedom and liberation from the influence of other country. That was also a wish of Gavrilo Princip. Because of this, he is revolutionary and he is a hero.

Key words: Gavrilo Princip, hero, revolution, liberation, revision of history.

Марио Калик
Универзитет Мегатренд
Факултет за културу и медије
Београд, Србија

УДК 94(497)"18/19"
323.285:325.83(497.6)"19"

РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ИДЕЈЕ И ДУХ МЛАДЕ БОСНЕ

Аустроугарска је још од Берлинског конгреса, а нарочито након српских победа у балканским ратовим, припремала покорење Србије, јер је била угрожена нараслом моћи и ширењем ослободилачког утицаја Србије изван њених граница. Зато одговорност тј. кривица за избијање Првог светског рата лежи искључиво на Аустроугарској коју је у том подухвату следила Немачка. Револуционарно осећање у Босни и Херцеговини показало се још 1875. године у Херцеговачком устанку против отоманске власти. Након аустроугарске анексије БиХ, младобосанцима су развили идеју да поновљени атентати треба да доведу до буђења и освешћивања народа, стварања организације, и на крају, опште револуције. Идејна изворишта Младе Босне су била бројна, и укључивала су како европске утицаје, тако и домаће песнике и ангажоване интелектуалце. Две основне идејне црте Младе Босне биле су тежња за уништењем Аустроугарске и одвајање од домаће владајуће политике путем заговарања револуционарне акције.

Кључне речи: Аустроугарска, револуционарни дух, атентати, Богдан Жерајић, Гаврило Принцип, Владимир Гаћиновић, саможртвовање

1. Аустроугарска политика у БиХ и ратоборност према Србији и Србима

Ако неко још има дилему ко је кривац за избијање Првог светског рата, или још горе, мисли и тврди да су то ондашња Србија и(ли) српски атентатори на Франца Фердинанда, пореклом из БиХ, следеће документоване ратоборне изјаве и ставови аустроугарских званичника (ако се ради о историјској и историографској истини, а не о другим мотивима), морају га демантовати. Оспоравање историјских фалсификата у вези са наводном кривицом Срба и Србије за Први светски рат утолико је преча ствар ако се зна да је Хитлер у прокламацији немачком народу 6. априла 1941, на сам дан напада на Југославију у Другом светском рату, поновио оптужбе против Србије. Наставак овакве агресивне реторике, која треба да легитимише империјалистичку агресију на Србију, могли смо да видимо за време бомбардовања наше земље, када је Бил Клинтон поновио став својих аустроугарских и нацистичких претеча да је Србија крива за Први светски рат.

Истина је, ипак, сасвим обрнута. Аустроугарска је од раније, практично већ од Берлинског конгреса, а нарочито након српских победа у балканским ратовим, припремала покорење Србије, јер је била угрожена нараслом моћи и ширењем ослободилачког утицаја Србије изван њених граница. Сами босански маневри који су били увертира за Фердинандову посету Сарајеву, и то на сам Видовдан (очигледна провокација јер су Срби тада могли први пут након вишевековног ропства да обележе овај свој значајан датум у миру), „замишљени су као нека врста главне пробе за војне операције против Србије какве су биле узимане у обзир још марта 1909, новембра 1912, и јуна, августа и новембра 1913,“[1] дакле, у чак четири наврата пре самог избијања Првог светског рата.

Тако гроф Андраши при крају Берлинског конгреса обавештава цара Франца Јосифа: „Аустрија ће постићи своје циљеве, током времена ће природно доћи до анексије, а њу би могли да прогласе сами становници“[2].

Мађарски премијер гроф Коломан Тиса, такође у том периоду, сматра да је „окупација БиХ потребна да би се зауставио стални пораст панславизма који је претио пре свега Мађарској“[3].

Заједнички министар финансија Бењамин Калај 1881. упозорава да ће Аустрија, ако не успе привезати Србију једним политичким споразумом, предузети против ње превентивне мере које би у извесној ситуацији могле ићи и до окупације.[4] Његова политика у БиХ нарочито је подразумевала „спречавање сваког додира и везе између Јужних Словена“ по принципу „Divide et impera!“[5]

Цар Вилхелм у писмима цару Францу Јозефу упорно спомиње претњу од балканског савеза словенских племена. Он чак иде дотле да пише да су „Словени опасност за Турску, од њих је доживела само зло“ и „Словени ће склопити савез са жутима против нас“[6] (?!)

Аустроугарски шеф Генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф непрестано хушка на рат против Србије. У фебруару 1914. свом немачком колеги генералу Молткеу пише нестрпљиво: „Зашто чекамо... Године 1909. то би била игра са отвореним картама, 1913. то је била игра која се још увек лако могла добити; 1914. то је игра *ва банк*“[7]. Он уверава министра спољњих послова грофа Берхтолда да се „равнотежа сила на Балкану мења све више

[1] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, IV, 77.

[2] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 101.

[3] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 101.

[4] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 131.

[5] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 8; В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 65.

[6] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 824, 825, 827.

[7] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 44.

на штету Аустроугарске што се дуже одлаже са коначном одлуком“[8]. „Конрад и цела војна хијерархија су сматрали да је што скорији обрачун са Србијом неизбежан и у интересу монархије.“[9]

Никола Пашић је два пута одбијен у Бечу у покушају да поправи односе Србије са Аустроугарском. Аустријски премијер гроф Стирк тим поводом је поручио: „Обрачун са Србијом и њено понижење, то су услови за опстанак Монархије“[10].

Берхтолд Молден, годинама писац уводника „Fremdenblatt“-а, главног органа Балплаца, средишта аустријске моћи и власти, 1913. каже: „Ми ћемо имати да ставимо Србију пред избор: да ли жели да буде политички разоружана, или војнички уништена“[11].

Што се тиче БиХ, ту су се прилике све више погоршавале, што је и подстакло младобосанце и друге патриотске снаге на акцију. Сабор БиХ нпр. није имао аутономију. Буријан, Калајев наследник, подстицао је политику колонизације – у БиХ је 1886. било само 16.000 аустроугарских поданика, да би се до 1910. њихов број повећао на чак 100.000. Долазак странаца изазвао је негодовање готово свих политичких група.[12]

Аустроугарска је задржала муслиманске (турске) аграрне феудалне односе, тако да се класни положај већине домаћег становништва није променио у односу на отомански период. Босански сељак је и даље остао кмет са свим феудалним теретима – „стекао је нове терете капитализма, а старих феудалних се није решио“[13].

Генерал Маријан Варешанин, као поглавар БиХ од 1909. године, владао је гвозденом руком. Оружаним путем је угушио побуну сељака у северној Босни 1910. Више од 13.500 сељака и кметова било је присилно удаљено са земље јер нису платили порез држави и трећину велепоседницима, а у току је било чак 56 хиљада судских процеса против њих.[14]

Оскар Пођорек, Варешанинов наследник, заводи маја 1913. репресивне, „изнимне мјере“, против српског становништва у БиХ, а њихов иницијатор био је Берхтолд. Уместо грађанских судова, уведени су војни судови. Сви листови који су излазили у Србији били су заплењени на босанској граници. Устав из 1910. био је делимично суспендован, а заведена је војна власт. Пођорек је наредио да се мостарска гимназија затвори на годину

[8] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 30.

[9] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 73.

[10] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 31.

[11] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 111.

[12] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 329–331.

[13] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 75.

[14] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 332–333; В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 138–139.

дана, поништио статуте српских друштава у Босни, обуставио делатност „Просвете“ и затворио Радикални клуб у Сарајеву.[15] Противио се друштвеним реформама у корист нижих, сељачких слојева и говорио да „српско сељаштво треба оставити и убудуће у атмосфери летаргије“[16].

На крају, као „шлаг на торту“, дошао је католички прозелитизам. Фердинанд је једном приликом изјавио да је „природно да католици морају да имају предност у односу на православне“, а Пођорек је практично спроводио ову Фердинандову идеју о потреби прозелитизма међу Јужним Словенима.[17]

Када се све ово узме у обзир, и уз то упореде слике аустроугарске елите у раскошним војним униформама, са сликама сарајевских сиротана-мученика који су извршили атентат, може ли још бити дилеме ко је звецкао оружјем и желео да покори друге, а ко се само бранио?

2. Револуционарне претече Младе Босне

Како каже Ситон-Вотсон, „револуционарно осећање у Босни, а нарочито Херцеговини, није ништа ново. Устанак од 1875. био је само последња и понајуспелија побуна што их је лоша турска владавина изазвала у току читавих стотина година пре њега“[18]. Једна историјска коинциденција нарочито је занимљива у том погледу. Наиме, „главни устанички логор 1875. налазио се изнад саме куће Принципових“[19]. Тако је Принцип носио у себи дух слободарства који је од раније струјао у његовом родном крају.

„Политичко незадовољство, које је граничило буном, ширило се посвуда по у јужним крајевима Аустро-Угарске, као последица аустро-мађарске племенске политике.“[20] Као израз тог незадовољства, појавили су се листови који су заговарали радикалне методе. Такви су били лист „Зора“ (излазио у Бечу и другим градовима), „Отаџбина“ (Бањалука, уредник Петар Кочић) и „Народ“ (Мостар, уредник Ристо Радуловић)[21]. Принцип је, рецимо, у тренутку атентата код себе имао последњи број „Народа“.

Омладина у БиХ, Далмацији и Хрватској почела је да заступа револу-

[15] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 459–460; Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 72.

[16] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 340.

[17] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 339–340.

[18] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 38.

[19] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 65.

[20] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 107.

[21] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 40.

ционарне идеје и „пропаганду делом“[22]. „Српско-хрватска напредна организација“ формирана је у Сарајеву крајем 1911, а Иво Андрић био је њен први председник.[23]

Програм Омладинског клуба „Народно уједињење“ који је написао Димитрије Митриновић прокламовао је српско-хрватски национализам и радикални демократизам. Сам Принцип у једном писму каже да се треба држати „Митриновићевог револуционарног програма“[24].

Ту су и тајна ђачка удружења којима су припадали Митриновић и Жерајић, о коме ће још бити речи.[25]

„Српско-хрватска националистичка омладина“ основана је у Сарајеву 1913. Они су били проповедници револуције, и подстицали су немир међу средњошколцима.[26]

3. Атентати као припрема за револуцију

Када се разматра сарајевски атентат, он се никако не може (исправно) разумети као изолован, усамљен случај. Јер, „сарајевски атентат био је шести по реду у року од четири године (јуна 1910. пуцао је Жерајић на генерала Варешанина, босанског намесника; јуна 1912. Јукић, а новембра исте године Планиншчак, на Цуваја; августа 1913. Дојчић, а маја 1914. Шефер, на барона Скерлеца)“[27]. Тако се атентат на Фердинанда само наставља на претходне атентате, вођен истим циљем борбе против окупатора, а једина разлика је била што је у односу на ове био организованији, са више учесника, и први који је успео. Од претходних нарочито треба истаћи покушај атентата на поглавара Хрватске грофа Славка Цуваја, 8. јуна 1912, који је извршио хрватски студент Лука Јукић, и рањавање барона Скерлеца, новог бана Хрватске, августа 1913. од стране хрватског ђака Стјепана Дојчића. На питање зашто је покушао атентат, Дојчић је на суђењу одговорио: „Хтео сам да видим издајничку крв“[28].

Поред ових, планиран је и атентат на Пођорека (састанак Владимира Гаћиновића са Мухамедом Мехмедбашићем и Мустафом Голубићем у Тулу-

[22] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 36.

[23] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 357.

[24] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 358.

[25] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 295.

[26] Р. В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 46.

[27] Р. В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 97.

[28] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 454.

зу јануара 1913)[29]. Ђулага Буковац и Ибрахим Фазлиновић су имали намеру да изврше атентат на самог цара Франца Јосифа[30], а много омладинаца у Хрватској и Далмацији се заверило да ће убити Фердинанда.[31]

Становиште Младе Босне је било да поновљеним атентатима треба доћи до буђења и освешћивања народа, стварања организације, и на крају опште револуције.[32] Атентати су били „акти исте руке и пламсаји исте идеје“, „сви смо се спремали за атентате и сањали о њима“, „атентат је требало да буде припрема духова за последњи чин: устанак поробљених народа“[33].

Тако су младобосанци почели да заступају „директну акцију“ уместо и насупрот до тада спровођеног Масариковог „реализма“ и „ситног рада“[34] – „Млада Босна неће више само речи, она хоће акцију, и то револуционарну[35].

Можда је најбоља илустрација тога шта је атентат као метод борбе значио за напредну и револуционарну омладину, екстатичан текст ђака Младена Стојановића који је пронађен код њега у истрази након сарајевског атентата: „О колика је величина у тим речима да се мре За Нацију. О, колико је величине у томе, да је смрт човека подигла у нама живот. Ударио је нас бог нације у чело и рекао да смрт претходи животу, да би се створило да се мора рушити.

Зар не осећате синови једне Југославије, да у крви лежи наш живот и да је атентат бог богова Нације, јер он доказује да живи Млада Босна. Да живи елемент, којег притишће несносни баласт империјалистички, да живи елемент, који је готов да гине!

У крви је живот расе, у крви је бог Нације! Смрт је претходила Васкрсу! Атентат је Ваксрс Нације“[36].

Да су младобосанци револуционари, опасни по Аустроугарску монархију, немају дилеме ни сами њени представници. Тако државни адвокат Фрањо Свара на суђењу сарајевским атентаторима изјављује: „Ови ђаци су националисти, господо, револуционарци, који раде око тога да се отргну југословенске земље од наше Монархије и да се припоје Србији“[37].

---

[29] Р. В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 45.

[30] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 458–459.

[31] Р. В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 100.

[32] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 606.

[33] Д. Јевђевић, Сарајевски атентатори, Загреб 1934, 15, 20–21, 72.

[34] Д. Јевђевић, Сарајевски атентатори, Загреб 1934, 69.

[35] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 141.

[36] В. Богићевић (ур.), Млада Босна: писма и прилози, Сарајево 1954, 392–393.

[37] В. Богићевић (ур.), Сарајевски атентат: изворне стенографске биљешке са главне расправе против Гаврила Принципа и другова, одржане у Сарајеву 1914, Сарајево 1954, 339.

3.1. Богдан Жерајић

Покушај атентата Богдана Жерајића на генерала Варешанина јуна 1910, након којег је Жерајић извршио самоубиство, био је иницијална каписла која је снажно одјекнула међу борбеном омладином БиХ. „То је била стварно конституирајућа скупштина Младе Босне, израда и примена њеног програма. Дело Богдана Жерајића значило је за босанску омладину откровење. Као да су се стотинама младића отвориле очи. Његова смрт, била је њихов живот. Није убио Варешанина, али је оживео Принципа.“[38]

Ђаци су почели да скидају капе пролазећи поред места где се Жерајић убио. Такође, младобосанци су открили Жерајићев гроб, упркос покушају аустроугарске власти да остане скривен, и окитили га. Овај гроб постао је место њиховог ходочашћа[39].

Декларација српске владе којом је прихваћена анексија БиХ и пасивна реакција српске елите у БиХ били су сурови ударци за Жерајића.[40] Његов тестамент је био „Остављам Србству да ме освети“.

„Ми ћемо се ослободити или погинути у борби, у ропству нећемо да живимо. То је била парола и невесињског устанка 1875. године“, говорио је Жерајић.[41] А пред сам одлазак у Босну рекао је Гаћиновићу: „Омладина се мора спремати на жртве. Кажи јој!“[42].

Најимпресивнији текст о значењу Жерајићевог чина, под називом „Смрт једног хероја“, написао је његов пријатељ Владимир Гаћиновић у београдском листу „Пијемонт“, кријући се иза псеудонима „Осветник“, којим је јасно показао да преузима извршење Жерајићевих тестаментарних речи. У овом тексту Гаћиновић надахнуто пише: „Циљ је овоме саставу у првом реду да изазове револуцију у духовима и мишљењима младих Срба, да их спасу од катастрофалног утицаја извесних противнационалних идеја, и припреме за ломљење кова и гвожђа и стварање здравије основе једнога светлога националнога живота који има да дође.

Тих нових људи има...Они проповедају револуцију духова и мишљења, акцију рушења садањег болесног и стварање новог живота на најширој националној основи, нови светлији морал умирања за идеју, слободу и оковани народ. За те идеје просута је крв Богдана Жерајића на сарајевским улицама 2. јуна 1909. године...

Осећајући јединство себе и оних који пате, мрачних, болесних и алкохолисаних народних маса, пун живота, који се пресипа и личности која се

[38] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 139.

[39] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 415.

[40] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 399

[41] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 303.

[42] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 403.

богати, јача и бори, он је смелом отвореношћу проповедао не мали рад него борбу, не мир но рат и победу, рад у жучној борби и мир у великој победи...

У доба малих слепих цепкања и партија, за њега беше једини суверен српски народ, једина странка мали бичевани нижи сој и средња полупробуђена његова класа. Често пута је говорио: 'Ништа. Ситница. Биће људи у омладини у неразоривом и непобедном народ српском. Када ми погинемо доћи ће други'.

Младо српство које се диже из садањих развалина и пометености, да ли ће донети и васпитати такве људе, таку омладину? Изгледа да је у томе цео српски проблем политички, морални и културни."[43]

Принцип је често ноћу посећивао Жерајићев гроб и заветовао се да ће га осветити, а када се враћао у Босну из прве посете Србији, донео је прегршт „слободне српске земље" и положио је на гроб. Уочи 28. јуна последњи пут је посетио Жерајићев гроб, исто су учинили Илић и Чабриновић. На суђењу Принцип је у једном тренутку заносно узвикнуо „Живео Жерајић!"[44].

О пресудном Жерајићевом утицају на Принципа говори и Принципова песма у „новинама" „Сврдлић" у затвору: „Тромо се време вуче и ничег новог нема, данас све као јуче, сутра се исто спрема; Ал' право је рекао пре Жерајић, соко сиви: ко хоће да живи, нек мре, ко хоће да мре, нек живи; И место да смо у рату где бојне трубе јече, ево нас у казамату, на нама ланци звече; Сваки дан исти живот, погажен, згњечен и сатрт, Ја нијесам идиот, па то је за мене смрт"[45].

3.2. Лука Јукић

Лука Јукић, атентатор на грофа Цувaја, писао је у брошури „Ђачки покрет" о мотивима омладине за напад на представнике окупатора: „Најмлађа генерација хрватско-српскога народа већ дуго времена позорно мотри што се све у Хрватској – у име закона догађа. Наше се земље експлоатишу, наш се народ тјера с рођеног огњишта, затире; а дигне ли се глас на отпор, пригуши га туђинска сила. Но будући да живимо у напредном вијеку, нећемо да закржљамо, дигосмо се на своје тлачитеље да их увјеримо да нису успјели, нити ће успјети са својим окупаторским експериментима. Дигли смо се на ноге ми најмлађи борци за слободу"[46].

А у песми „Моје гесло" Јукић отворено говори о спремности на жртвовање за слободу: „Жао ми је својих људи и родбине, жао ми је лијепе своје

[43] В. Богићевић (ур.), Млада Босна: писма и прилози, Сарајево 1954, 278–279, 282–283, 291.

[44] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 415; Д. Јевђевић, Сарајевски атентатори, Загреб 1934, 37; П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 229.

[45] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 557.

[46] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 447–448.

домовине; Жао ми је милих нада, младих дана, жао ми је злата свога заплакана; Жао ми је самог себе, али што ћу?, Све за народ и слободу жртвоват ћу.“[47]

После Јукићевог атентата, одржане су демонстрације у Дубровнику, Задру, Сплиту; у Задру се певала „Марсељеза“ и узвикивало „Живела револуција“[48].

Вреди споменути и Андрићеве речи о Јукићевом чину: „Данас је Јукић починио атентат на Цувája. Како је лепо што се затежу тајни конци дела и буне. Како радосно слутим дане великих дела. И диже се и гори хајдучка крв. Без чедности и доброте и жртава пролази мој живот. Али волим добре. Нек живе они који умиру по тротоарима онесвешћени од срџбе и барута, болни од срамоте заједничке. Нека живе они који повучени, ћутљиви у мрачним собама спремају буну и смишљају увек нове варке.“[49]

4. Револуционарна изворишта и идеје Младе Босне

4.1. Млада Италија и Ђузепе Мацини

Утицај италијанског „рисорђимента“ на родољубиве снаге у БиХ видео се још у присутности гарибалдијеваца међу херцеговачким устаницима.[50]

Сам назив Млада Босна настао је по угледу на Мацинијеву Младу Италију. „Мацинијеве идеје – да омладина мора бити основна снага у ослобођењу своје груде, да она мора створити људе новога кова, спремне на највеће жртве, утицале су много на младобосанце у првим годинама њиховог рада и стварања програма“[51].

„Зора“ објављује Мацинијеву револуционарну заклетву која за младобосанце није била само „историјски документ, него поклична песма“ (Гаћиновић)[52]: „ради љубави која је усађена у сваком човеку за места где се родила моја мајка и где ће живети моја деца; ради мржње која је уврежена у сваком човеку на зло, на неправду, на отимачину, на самовољност; ради руменила што га осећам пред грађанима други народности да немам имена ни права грађанства, ни заставе народности, ни домовине; ради дрхтаја моје душе која је створена за активност у добру, а не може да га изврши у ћутању и осамљености ропства; због успоме-

[47] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 444.

[48] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 446.

[49] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 433.

[50] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 91.

[51] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 297.

[52] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 297.

не старе моћи, ради свести о садашњој невољи, ради беде милиона...“ ступити у најодлучнију акцију, не водећи рачуна да ће у тој борби за остварење својих идеала револуционари морати да се лише можда чак и самих својих живота.[53]

Мацинијев цитат, пронађен међу заплењеним хартијама младобосанца Младена Стојановића, написан непосредно после сарајевског атентата, говори о позиву завереника: „Нема на свету каријере светије од каријере завереника који постаје осветник човечанства и тумач вечитих природних закона“[54].

4.2. Димитрије Митриновић

Митриновићев утицај, поред споменутих идеја у програму „Народно уједињење“, види се и у његовом ставу да треба признати само ону ствар „која насилницима избије кнут из песнице и која потлачена крда претвори у грађане и људе“, „бори се против насиља корене му чупајући, темељ му ископавајући“[55].

4.3. Владимир Гаћиновић - идеја тираноубиства и жртвовања живота за слободу

Ове идеје је нарочито истицао Влада Гаћиновић, водећи идеолог Младе Босне у првом периоду њеног деловања. Гаћиновић је „опсенио млађи нараштај, његове речи, пуне узвишеног морала, подстицале су суровије омладинце на акцију.[56] Гаћиновић је имао контакт са руским социјалистима-револуционарима (есерима) у Лозани, и са Троцким у Паризу. Као и младобосанци, и есери су се против (руског) цара борили бомбама и револверима, веровали су да историју граде хероји, и заступали су потребу личног атентата.[57]

Гаћиновићев револуционарни дух избија у следећим цитатима: „Ми, најмлађи, морамо почети стварати нову историју. У своје студено друштво морамо уносити сунца. Колебати замрзле и гибати резигниране. Морамо повести смртоносни рат против песимизма, малодушности и клонулости, ми, гласници нових генерација и нових људи. Имајући веру јачу од живота и љубав која диже из гробова, ми ћемо победити...!“[58]

„Од дна до врха треба прокопати цело друштво, спојити га у великој завери за слободу, и мирући створити ново време.“[59]

---

[53] П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 13.

[54] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 298.

[55] П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 148–149.

[56] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 44–45.

[57] „Данашњица и Млада Босна: улога и значај Владимира Гаћиновића“, Сарајево 1937, 31.

[58] В. Богићевић (ур.), Млада Босна: писма и прилози, Сарајево 1954, 283–284.

[59] П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 133.

„Млади људи се морају припремати за жртве“ – то је била Гаћиновићева порука од првог почетка.[60] Схватао је живот као мисију и жртву као врлину. У том погледу на њега је утицао есер Марко Андрејевич Натансон-Бобров с којим је био једно време у контакту – Натансон је мислио да је највећи циљ живота жртвовање читавог човековог бића и егзистенције ради ослобођења угњетених.[61]

Мартирство и искушеништво, спремност на жртву и помиреност са смрћу, биле су иначе карактеристике моралног и психичког стања многих младобосанаца.[62] Сви они су се „осећали као мртваци на одсуству“[63].

„Нама треба омладина спремна на све, омладинац не смије да живи за се, ни за друге, ни за кога, он мора да зна да је живот мисија, он мора да зна да је он мисионар, да га гледа Бог, народ, домовина, човјечанство, васиона, да гледају како ће он своју мисију извршити. Гест је умријети с куршумом у мозгу добивши га за националну слободу, гест је пролити крв деспотову и бити објешен, гест је извршити атентат револвером, бомбом, и посве присебно, хладно, дозволити да те ухвате, јер си ти извршио своју мисију. Осјећа се да Жерајићева порука није остала само ријеч, него да све већма продире у срж нашег младог, неразвијеног, истом пробуђеног живота“ (Гаћиновић).

„Српски револуционарац, ако хоће да победи, мора бити уметник и конспиратор, имати талента за борбу и страдања, бити мученик и завереник, човек западних манира а хајдук, који ће заурлати и повести бој за несретне и погажене...Велика подготовка треба да је стварање морала који је основа целога посла који даје дела, жртвује свој живот без накнаде, гори и пада за уверење које се стврдне у његовој савести...Стварање новог типа који ће припремити директну акцију и заљуљати српском садашњицом, извлачење његово из наше традиције која је богата патњама, конспирацијама и бунама, треба да је велики и брзи циљ садње српске тишине...Заборавити на себе, изгорети за друге, живети патњу и глад и као крстоносац пронети своју веру и победити клецајући и умирући. Ослобођен малих прљавих вера које блате чисти ваздух, обносити својим народом револуционарне струје, стварати велику, будилачку а превратну пропаганду, која ће сићи у душе мајка и обавити колевке деце што прогледавају“ (Гаћиновић).[64]

И другим младобосанцима била је привлачна идеја саможртвовања. Принцип је тако волео Дисову песму „Нирвана“, и знао би да рецитује: „Ноћас су ме походили мртви, нова гробља векови стари, прилазили мени као жртви, као боји пролазности ствари“.

---

[60] Р.В. Ситон-Ватсон, Сарајево, Загреб 1926, 45.

[61] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 352.

[62] П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 230.

[63] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 172.

[64] В. Богићевић (ур.), Млада Босна: писма и прилози, Сарајево 1954, 286–288.

Милош Видаковић истиче: „Циљ је нове омладине, опијене борбом за стварање јасно оцртаних идеала, радикална борба до жртвовања; у томе смеру има да пође цело наше васпитање и спремање. Ми бисмо били ужасно комични, ужасно бедни и срамотом заблаћени када бисмо доспустили да наш национализам остане реч или ситни бескорисни рад. 'Као што грмљавина следи за муњом, тако нека вашу мисао прати акција' (Мацини)“[65].

Боривоје Јевтић: „Радити за нацију, жртвовати се за нацију, данас једино може да чини смисао неком животу... Наше идеје неће више бити празне речи. Ваља протести заспалим савестима, тргнути оне који још спавају, утврдити веру оних који су почели да верују“[66].

Од песника који су утицали на ове идеје тираноубиства и жртвовања за народ и његови слободу треба наравно истаћи Његоша: „Богу је жертва најмилија поток крви кад проври тиранске“; „Тирјанству стати ногом за врат, довести га к познанију права, то је људска дужност најсветија!“: „Младо жито, навијај класове, пређе рока дошла ти је жњетва! Дивне жертве видим на гомиле...Треба служит части имену. Нека буде борба непрестана! Нека буде што бити не може, – нек' ад прождре, покоси сатана, на гробљу ће изнићи цвијеће за далеко неко покољење!“; „Поколење за пјесму створено!... Ваш ће примјер учити пјевача како треба с бесмртношћу зборит! Вам предстоји преужасна борба...Тежак вјенац, ал' је воће слатко; Васкрсења не бива без смрти“[67].

Такође, Сима Пандуровић у песми „Данашњица“ пева (Принцип је подвукао ове стихове): „И не створимо л'ништа сами собом, завршићемо бар јад ових дана: Биће мо, ипак, темељ својим гробом, новом животу без данашњих мана; Бољем животу што бар нечем води, ако не часном миру, оно рату, ако не срећи, а оно слободи“[68].

А код Милана Ракића, омиљеног песника младобосанаца идеја националне жртве јасно је видљива у песми „На Газиместану“: „И данас кад дође до последњег боја, неозарен старог ореола сјајем, ја ћу дати живот отаџбино моја, знајући шта дајем и зашто га дајем“[69].

4.4. Јован Скерлић

Скерлић је био један од идола младобосанаца, који су са њим делили про-југословенски став. Принцип му је у име босанске омладине но-

[65] П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 121.

[66] П. Палавестра, Књижевност Младе Босне, Сарајево 1965, 122.

[67] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 421–422, 427, 869.

[68] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 478.

[69] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 491–492.

сио венац на погребу, рекавши „Умро је највећи човек Србије“[70]. Осим националног, Скерлић је био привлачан младобосанцима и због социјалног момента:„Професор универзитета Скерлић био нам је догмом, а он је грмео против банкократије и корупције владајућих“[71].

4.5. Мржња против сарајевске чаршије

Млада Босна се није ништа мање у односу на аустроугарског окупатора, супротстављала владајућој буржоаској класи унутар српског народа.

Гаћиновић је тако наглашавао да опортунизам чаршије, њен класни егоизам, материјалистичко настројење духова, мали индивидуализам и лично уживање, прете да потпуно упропасте српску националну борбу и да тиме доведу до победе катастрофалан утицај противнационалних идеја које би питање националног ослобођења одложиле до судњег дана. Чекање, на које је српско грађанство свело сву своју политику, више није било могуће.[72]

Принципу се приписује да је рекао: „Када бих Сарајево могао сабити у кутију шибица, ја бих га запалио“. Чабриновић се носио мишљу да уђе у Сабор и са галерије баци бомбу међу посланике јер је био уверен да су подлаци и кукавице, који ништа вредно не раде, а на саслушању је изјавио да су он и његови другови смерали да убију не само Фердинанда и Поћорека, него и српског митрополита Летицу и српске грађанске прваке Јефтановића, Димовића и Јојкића.[73]

Као и младобосанци, и Ристо Радуловић и Петар Кочић су се борили на два фронта: на једном против туђинске власти, а на другом против опортунизма и профитерства српске чаршије и политике, чије је носиоце Кочић назвао „кметодерима“[74]. „Богати Срби у Сарајеву као ексклузивна каста држали су се далеко од бедне раје и презирали је.“[75]

Стога је сва љубав људи из Младе Босне упућена сељаку и малом човеку који стоји насупрот конформистичкој буржоазији и њеном начину живота у граду. „Млади босански покрет за обнову своје земље мор се темељити на дубокој, огромној љубави према народу и великој творачкој вери у самог себе“ (Гаћиновић).[76]

Зато „тип новог доба“ о којем су сањали и говорили младобосанци прелази преко свега што је у босанској српској политици до тада постојало,

[70] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 354.

[71] Д. Јевђевић, Сарајевски атентатори, Загреб 1934, 38.

[72] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 41–42.

[73] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 343; В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 146.

[74] „Данашњица и Млада Босна: улога и значај Владимира Гаћиновића“, Сарајево 1937, 71.

[75] В. Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966, 71.

[76] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 142.

одбацује њене идеје, њене методе и њене људе. Млада Босна се родила из супротности према чаршији. Ни у једном моменту свога развоја она није имала додирних тачака са политиком грађанства.[77]

Ова нетрпељивост према буржоаској класи, њеним странкама и политичарима, види се и код Данила Илића, једног од сарајевских атентатора. Његове речи, које говоре о начину како функционише парламентаризам и странке које се унутар њега боре за власт, и данас су сасвим актуелне: „Међу нашим грађанским партијама нема ниједне која ради потпуно демократски. И по своме раду у сабору и по своме унутрашњем партијском животу оне су конзервативне, аристократске, олигархијске. Корумпирани наши народни посланици одлазе међу бираче своје само кад треба да их као несвесну стоку изведу на биралиште. На леђа народна товаре све веће и веће намете и дације не бринећи се о томе, како ће то поднијети огољели народ.“[78]

Закључак

На основу свега реченог, може се закључити да постоје две основне, револуционарне црте Младе Босне које су утицале на њено идејно јединство, упркос томе што је њу чинио „неорганизован, неповезан и хијерархијски неизграђен скуп група и кружока“:

1. Негирање Аустроугарске Монархије, тј. тежња за њеним уништењем, самим тим, негирање сваке политике која се из ма каквог разлога ставља „у оквире монархије“, и жели да унутар њих илузорно постигне неки просперитет за Србе и друге јужнословенске народе.[79]
2. „Одвајање од тадашње водеће српске политике, осећање потребе за једном одлучнијом, смелијом и енергичнијом акцијом, која је називана и револуционарном“; „Млада Босна се управо својом револуционарном вољом и својом свешћу о нужности и неопходности револуционарне борбе битно разликовала од свих постојећих политичких групација“.[80]

[77] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 140.

[78] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 145–146.

[79] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 146–147.

[80] В. Маслеша, Млада Босна, Београд 2013, 146, 150.

Литература

Богићевић, Војислав (ур.). 1954. *Млада Босна: писма и прилози*. Сарајево: Свјетлост.

Богићевић, Војислав (ур.). 1954. *Сарајевски атентат: изворне стенографске биљешке са главне расправе против Гаврила Принципа и другова, одржане у Сарајеву 1914 г.* Сарајево: Издање Државног архива НР БиХ.

Данашњица и Млада Босна: улога и значај Владимира Гаћиновића. 1937. Сарајево: Издање библиотеке „Владимир Гаћиновић".

Дедијер, Владимир. 1966. *Сарајево 1914*. Београд: Просвета.

Јевђевић, Доброслав. 1934. *Сарајевски атентатори*. Загреб: Биноза.

Маслеша, Веселин. 2013. *Млада Босна*. Београд: Центар за либертерске студије.

Палавестра, Предраг. 1965. *Књижевност Младе Босне*. Сарајево: Свјетлост.

Ситон-Ватсон, Р. В. 1926. *Сарајево: студија о узроцима светског рата*, прев. Милан Ђурчин. Загреб: Нова Европа.

Троцки, Лав. 1989. *Сарајевски атентат : под Котором : кроз Албанију*. Београд: Хипнос.

Mario Kalik

REVOLUTIONARY IDEAS AND SPIRIT OF YOUNG BOSNIA

Summary

Since the Berlin Congress, and especially after the Serbian victories in the Balkan wars, Austria-Hungary had prepared the subjugation of Serbia, because of the Serbian growing power and its liberation influence that was spreading beyond the Serbian borders. Therefore, the responsibility, i.e. guilt for the outbreak of the First World War lies solely on Austria-Hungary, which was followed in that project by Germany. The revolutionary sense in Bosnia and Herzegovina was shown in 1875, in the Herzegovina Uprising against the Ottoman rule. After the Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina, "Young Bosnians" developed the idea that repeated assassinations should lead to an awakening and awareness of the people, the creation of the organization and, finally, to the general revolution. The sources of ideas of "Young Bosnia" were numerous, and included both European influences and local poets and engaged intellectuals. Two basic ideas of "Young Bosnia" were aspirations to the destruction of Austria-Hungary and the separation of local ruling policy through advocacy of revolutionary action.

Key words: Austria-Hungary, revolutionary spirit, assassinations, Bogdan Žerajić, Gavrilo Princip, Vladimir Gaćinović, self-sacrifice

Сергей П. Костриков
Государственный университет управления
Кафедра истории и политологии
Москва, Россия

УДК 94(100)”1914/1918”
355.013”1914/1918”
355.015

ИДЕЙНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ПРЕДВЕСТНИКИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ. К СТОЛЕТИЮ НАЧАЛА ВОЙНЫ

В статье рассмотрены вопросы, касающиеся идеологической и духовной атмосферы в европейском обществе конца XIX – начала XX столетий. Отмечен глубокий морально-психологический и духовный кризис, вызванный переходом мира в империалистическую стадию развития. Показаны основные направления его развития – от декадентских до футуристических настроений, от страха перед наступающими переменами до страстного желания разрушить старый мир и старые представления о морали, человеческих ценностях и т.д. Автор останавливается на таких явлениях, как милитаризм и шовинизм, отмечая, что они стали основой пропагандистской подготовки мировой войны в разных странах. Правящие круги ведущих держав идеологически готовили мировую войну, намеренно искажая через политико-пропагандистский аппарат и СМИ содержание и суть национально-государственных интересов, используя патриотизм народов и их национальные чувства для достижения своих корыстных целей.

Ключевые слова: идеологическая подготовка войны, милитаризм, шовинизм, национализм, пропаганда.

Первая мировая война принесла народам неисчислимые потери, бедствия и страдания. Ее страшный итог - миллионы убитых и искалеченных людей, разбитых людских судеб. В этой войне были впервые применены в регулярном порядке технические и научные новинки - пулеметы, танки, авиация, подводные корабли и т.п., и даже оружие массового поражения - химическое. Эти новшества привели к тому, что за четыре года погибло и пострадало людей больше, чем за все предыдущие войны XVIII и XIX столетий вместе взятые. Никогда еще в Европе не было столько калек - безногих, безруких, слепых...

В разгар войны, когда масштабы потерь, смертей и разрушений достигли невиданных ранее в истории размеров, всё больше людей в воюющих странах стали задавать себе вопросы: ради чего затеяна эта мировая бойня и кто её развязал?

Поэтому правящие круги воевавших стран пытались отвести от себя ответственность за мировую войну, объясняя свои действия исключительно защитой национальных интересов и перелагая вину на своих противников в войне и даже на союзников.

* * *

Всякая война, для тех, кто её развязывает, помимо экономической и военно-технической подготовки должна быть обеспечена и оправдана морально и идеологически. Людям надо объяснить, за что они пойдут умирать, за что должны терпеть лишения и страдания. Особенно это относится к войнам захватническим, когда речь идёт не о защите своей родины от агрессора, а когда страны сами выступают в роли завоевателей.

Развитие и утверждение в XIX – начале XX вв. либерально-демократических моделей государственного устройства и идей, базировавшихся на правах и свободах индивида и требовавших хотя бы формального их соблюдения, заставляло правительства ведущих держав обоих соперничавших блоков тратить огромные усилия для сокрытия своих агрессивных замыслов за завесой демагогических заявлений о стремлении к благу своих народов, защите национальных интересов.

С другой стороны, переход мира на рубеже XIX-XX вв. в новую историческую стадию развития сопровождался революционной ломкой прежних патриархально-романтических представлений (по сути - феодальных) и установлением жесткого буржуазного рационализма и прагматизма. Рушилась целая эпоха, социально-экономические изменения сопровождались глубокими сдвигами в духовной сфере.

Этот сложный, богатый нюансами и противоречиями процесс нашел свое отражение в философии, науке, искусстве, литературе. Упрощая, можно отметить, что очень многие люди понимали или подсознательно ощущали этот всеобъемлющий кризис и его неизбежность. Но одни тосковали по прошлому, боялись нового и полагали, что мир клонится к упадку, если не к полному краху (условно - декаденты). Другие же жаждали и приветствовали это ещё не вполне понятное и страшноватое новое, стремились скорее и без сожаления расстаться с прежними нормами и устоями (футуристы, авангардисты и т.п.).

Диапазон декадентских и футуристических настроений простирался от серьезной философии до появления новых художественных стилей, моды и даже манеры поведения людей. Наиболее ощутимо эти духовные веяния нашли отражение в культуре, искусстве и общественной жизни России, Германии, Австрии, Италии, т.е. тех стран, которые переживали внутренние кризисы, связанные с трудным преодолением пережитков прошлого и противоречиями буржуазного развития.

В России, например, бурно развивались различные художественные стили, ставшие знаковыми для этой эпохи. Они нашли своё воплощение в искусстве знаменитого «серебряного века» русской культуры. Россия стала родиной авангардизма. Она потрясала Европу и мир своими достижениями в области театра и драматургии, поэзии и литературы, живописи и архитектуры. Русские балетные сезоны в Париже производили фурор, как балетмейстерскими находками, так и необычной музыкой, театральными костюмами и художественным оформлением. А знаменитый "Черный квадрат" выдающегося русского художника Казимира Малевича (1913 г.), стал картиной-манифестом мирового авангардизма. Малевич выступил своеобразным провидцем, наглядно показав в этой работе, куда катится современный ему мир – в черную дыру ужасной неизвестности и катастрофы. Современные хиппи, панки, рокеры, «готы» и т.п., уже одним внешним видом и поведением своим бросающие вызов «порядочному» буржуазному обществу, имеют вполне конкретных исторических «прабабушек» и «прадедушек». Те тоже ходили в немыслимых нарядах (одна штанина желтая в клеточку, другая - розовая кружочками), нюхали кокаин, презирали все нормы буржуазной и христианской морали и выпускали стихотворные сборники "Пощечина общественному вкусу" или философские эссе "Красота и польза насилия".

Выдающийся русский писатель А.Н. Толстой, который был современником всех этих событий, в своей замечательной трилогии «Хождение по мукам» так описывал состояние российского общества накануне Первой мировой войны: «То было время, когда любовь, чувства добрые и здоровые считались пошлостью и пережитком; никто не любил, но все жаждали и, как отравленные, припадали ко всему острому, раздирающему внутренности.

Девушки скрывали свою невинность, супруги – верность. Разрушение считалось хорошим вкусом, неврастения – признаком утонченности. Этому учили модные писатели, возникавшие в один сезон из небытия. Люди выдумывали себе пороки и извращения, лишь бы не прослыть пресными.

Таков был Петербург в 1914 году. Замученный бессонными ночами, оглушающий тоску свою вином, золотом, безлюбой любовью, надрывающими и бессильно-чувственными звуками танго – предсмертного гимна, - он жил словно в ожидании рокового и страшного дня. И тому были предвозвестники – новое и непонятное лезло изо всех щелей»[1].

И такое состояние умов, нравов, культуры в описываемую эпоху было характерно для всей старой Европы, вступившей в полосу системного кризиса. Как ни странно это звучит, но многое из того, что можно было отметить в виде знаковых культурно-нравственных моментов накануне первого всеобъемлющего военного столкновения, можно увидеть и сегодня.

[1] Толстой А.Н. *Хождение по мукам. Трилогия. Сестры. Восемнадцатый год.* – М.: Современник, 1972, с. 9-10.

* * *

Предчувствие неизбежности глубоких перемен, почти вселенской катастрофы было тем фоном, на котором великие державы выстраивали свои агрессивные планы.

Доминирующими идеологическими тенденциями в политике того времени стали ***милитаризм*** (т.е. наращивание военной мощи государства для захватнических войн и подавления классового сопротивления внутри своих стран) и ***шовинизм*** (т.е. крайняя, агрессивная форма национализма, когда представители других народов рассматриваются как существа низшего сорта). «Задолго до возникновения мировой войны правящие круги империалистических стран... всячески насаждали милитаризм, разжигали шовинистические чувства. Для этой цели использовались все средства пропаганды: церковь, школа, печать, литература, искусство»[2].

Более всего в этом преуспели немцы. Причины явления лежат в исторических судьбах германского народа. Трудный путь создания единой Германии был завершен не демократической революцией, а войнами наиболее реакционного из германских государств - Пруссии, объединившей немцев под своим началом «железом и кровью», как сказал об этом один из создателей Германской империи выдающийся немецкий государственный деятель Отто фон Бисмарк. В результате Германия стала наиболее милитаризованным государством в тогдашней Европе.

Борьба немцев за национальное единство вызывала глубокие патриотические чувства. В течение столетий разрозненные германские государства неоднократно становились ареной захватнических войн. Многие из них зачастую были лишь разменной картой в руках правителей крупных европейских держав. Достаточно вспомнить, как легко и произвольно тасовал немецкие земли и их государей Наполеон в ходе завоевания Европы.

Разделенные границами немцы искали духовную опору в своей истории, национальных и религиозных традициях, в своей культуре как основах национального единства. Этой цели служили и хоровой кружок, и спортивное общество, исторические и краеведческие объединения. Как отмечено в интереснейшей книге английского автора Николаса Гудрик-Кларка «Оккультные корни нацизма», появились различные идеологи-ревнители немецкой идентичности (например, т.н. ариософы). В их работах описывался доисторический золотой век, в котором мудрые хранители знания толковали оккультно-расовые учения и управляли расово-чистым обществом. Авторы утверждали, что существует враждебный заговор антигерманских сил (таковыми они полагали все неарийские расы, евреев и даже раннюю христианскую церковь), стремящийся разрушить идеальный немецкий мир, освободив «негерманскую чернь» для фальшивого равенства «незаконнорожденных». История, с ее войнами, экономическими кризисами, полити-

[2] *История первой мировой войны* / В 2-х томах / Т. 1. – М.: Наука, 1975, с. 69.

ческой неопределенностью и ослаблением власти германского начала изображалась ими как результат «расовых смешений». Для противостояния современному миру ариософы основывали множество тайных религиозных обществ, посвященных возрождению утраченного эзотерического знания и расовых достоинств древних германцев, созданию новой общей немецкой империи.

Поиски основ единства рождали идеализированные образы древних германцев, придавали мифологизированный и даже мессианский характер национальному объединению, что не могло не привести к шовинизму. Тем более, что для массы немцев «политическое объединение под началом Пруссии не принесло с собой того патетического самосознания, которого с такой силой жаждали. Кроме того, новый Рейх (т.е. империя. - *С.К.*) был озабочен созданием промышленности, строительством городов, а этот процесс выглядел весьма материалистическим.., разрушал патриархальную крестьянскую Германию, излюбленную идиллию романтических грез о немецкой подлинности"[3]. Т.е. процесс буржуазного развития единой Германии, проходивший весьма бурно, разъединял немцев снова, но уже по классовому принципу. Германское рабочее движение, одно из наиболее сильных и организованных в Европе, впитавшее в себя идеи Карла Маркса, представляло серьезную угрозу для буржуазно-юнкерской Германии.

Учитывая все это, германское правительство постаралось «перевести стрелки классовых часов» с острых буржуазно-классовых противоречий на разжигание национализма и шовинизма. Немцев убеждали, что они живут плохо не в силу неизбежности буржуазного развития, а потому что в Германии слишком много «незаконнорожденных расово-неполноценных» слоев, которые являются конкурентами для всего немецкого. Родоначальники геополитики утверждали, что немцам не хватает «жизненного пространства», что другие державы, пользуясь разрозненностью и слабостью германских государств, захватили это пространство и в Европе, и в мире. Восстановлению «исторической справедливости» мешают Англия, отхватившая полмира, а в Европе - Франция и Россия. Поэтому основные идеологические заряды были выпущены по этим странам и народам.

О степени шовинистической истерии в Германии накануне войны свидетельствует выдающийся русский полководец, будущий герой мировой войны генерал А.А. Брусилов, который летом 1914 г. видел в немецком курортном городке Киссенгене следующую картину. На центральной площади города был построен макет Московского Кремля, который подожгли со всех сторон. «Перед нами, - пишет генерал, - было зрелище настоящего большого пожара. Дым, чад, грохот и шум разрушившихся стен. Колокольни, кресты церквей накренились и валились наземь... Но немецкая толпа аплодировала, кричала, вопила от восторга, и неистовству ее не было предела, когда музыка сразу же при падении

[3] Гудрик-Кларк Н. *Оккультные корни нацизма*. – М.: Яуза-ЭКСМО, 2004, с. 12

последней стены над пеплом наших дворцов и церквей, под грохот фейерверка, загремела немецкий национальный гимн»[4].

Пангерманская идеология нашла благодатную почву и в Австро-Венгрии, где получила явную антиславянскую направленность. Собственно германское население Австрии (без Венгрии) составило к 1914 г. 35%. Оно боялось, что первенство немецкого языка и немецкой культуры будет оспорено другими народами. Эти опасения выразились в шовинистических настроениях и крайней агрессивности к славянам внутри страны и за ее пределами.

Впоследствии пангерманская идеология и шовинизм на фоне империалистического развития и вызванного поражением в войне глубокого национального кризиса станут питательной основой для возникновения в 1919 г. германского фашизма.

Было бы неверно утверждать, что милитаризм и шовинизм – порождения буржуазной стадии развития общества - процветали только в Германии и Австрии. Свою лепту внесли и другие страны. Например, в духе реванша за поражение во франко-прусской войне 1870-71 гг. выросло целое поколение французов. Памятуя об исторических традициях, французский историк Р. Жирарде писал: «Вокруг идеи армии создавалось единство Франции»[5]. Возможно, что именно по фамилии французского сержанта Шовэна, который зверски обращался с пленными пруссаками, стали называть крайнюю степень национализма шовинизмом.

В Англии милитаризм развивался в русле неудержимой колониальной экспансии. Мощный флот и сильная армия нужны были британцам для поддержания порядка в своей огромной колониальной империи и для ее охраны от других захватчиков. Англичане не раз проводили громкие идеологические кампании в защиту своих колоний, особенно после германских заявлений о необходимости их передела. При этом правительство пугало обывателя тем, что утрата хотя бы части колоний приведет к безработице, дефицитам товаров, даже к голоду, нарушению стабильности британского общества.

С колониальной экспансией был связан и британский шовинизм. И даже такие талантливые люди, как известный писатель и поэт Р. Киплинг, выступали апологетами «цивилизаторской миссии» Англии, якобы несущей свет европейской цивилизации «дикарям» в Азии и Африке.

Не миновал милитаристско-шовинистический угар и Россию. Её правящие круги хотели ослабить своих конкурентов на мировой арене, урвать кусочек от разваливавшейся Турецкой империи, взять под контроль Босфор и Дарданеллы, распространить свое влияние на Балканах. Буржуазно-помещичьи партии даже призывали правительство, видя его некоторые колебания, начать войну для защиты “братьев-славян” от Австрии и т.п. В период июльского кризиса 1914 г. ура-патриотические настроения распространи-

[4] *История первой мировой войны* / В 2-х томах / Т. 1. – М.: Наука, 1975, с. 72.

[5] Ibid., с. 75.

лись даже на часть левых партий - эсеров и меньшевиков. Хотя их представители понимали, что война развязывается, в том числе, и для подавления нарастающего революционного кризиса.

Так правящие круги ведущих стран мира идеологически готовили мировую войну, намеренно искажая содержание и суть национально-государственных интересов, используя патриотизм народов и их национальные чувства для достижения своих корыстных целей.

* * *

Как известно, Первая мировая война закончилась победой одной империалистической группировки над другой. Победители начали передел мира. В течение 1919 -1922 гг. состоялся ряд международных конференций, которые уточняли и закрепляли этот передел. В результате сложилась так называемая Версальско-Вашингтонская система международных отношений (названа так по основным договорам), в условиях которой мир жил вплоть до 1939 г., т.е. до начала второй мировой войны.

Война стимулировала революционный и национально-освободительный процессы в мире. В ходе неё произошли социалистические революции в России, Германии, Венгрии, началась революция в Китае, развернулась борьба колоний за свое освобождение; вслед за Российской и Германской окончательно распалась Османская империя и развалилась Австро-Венгерская. Возникли новые государства. Политическая карта Европы и мира полностью изменилась.

Но главных противоречий, из-за которых война была развязана, победа союзников по Антанте не разрешила. Более того, общий кризис на Западе был обострен новым острым идеологическим фактором – появлением первого в мире социалистического государства - СССР, а также впечатляющим ростом авторитета и численности коммунистических и рабочих партий в разных странах мира.

В ответ на это происходит и рост буржуазных партий нового типа, стоявших на открытых реакционных, милитаристских, расово-националистических и человеконенавистнических позициях – фашистских. Они напитались идейной и духовной пищей, произведенной в период подготовки первой мировой войны, и были призваны заменить рыхлые и вялые либерально-буржуазные партии, которые не справлялись с борьбой против коммунистических настроений в обществе. Те из них, что сумели придти к власти в Италии и, особенно, в Германии, вновь выступили с реваншистскими планами передела мира.

Таким образом, первая мировая война, идейная и духовная атмосфера, в которой она готовилась и велась, её результаты наложили свой отпечаток на менталитет и идеологические воззрения послевоенных поколений и обусловили дальнейшее развитие мира и мировой политической, экономической и социальной ситуации. Она стала одним из наиболее ярких проявлений развивавшегося процесса глобализации.

Сергеј П. Костриков

ИДЕЈНИ И ДУХОВНИ ВЕСНИЦИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА. УОЧИ СТОГОДИШЊИЦЕ ПОЧЕТКА РАТА

Резиме

За формирање сваке војске, из перспективе онога ко је формира, поред политичких, економских, дипломатских и војно-техничких, постоје и морални и идеолошки разлози. Нико неће рећи да се војска формира да служи освајачким, користољубивим класним или погрешно прокламованим национално-државничким интересима.

Прелазак света у нови стадијум развоја на граници XX-XXI века иницран је радикалним променама. Читав свет се ујединио у један економски систем и један политички систем. Отада ниједан значајан политички или економски догађај није пролазио без последица за све или већину земаља. Формирају се војно-политички блокови. Приводи се крају формирање основних идеолошких праваца тога времена.

Пређашње патријархално-романтичарске представе о основама пристојности и моралности срушене су револицијом, укорењен је жестоки буржоаски рационализам и прагматизам. Социјално-економске и политичке промене праћене су дубоким померањима у духовној сфери. Овај сложени и противуречни процес оставио је трага и у филозофији, науци, уметности, књижевности. Једни аутори и мислиоци туговали су за прошлим временима, бојали су се новина и веровали су да се свет креће према пропасти (условно – декаденти). Други су поздрављали те несхватљиве и страшне новине, старали су се да се што пре и без жаљења растану са пређашњим нормама (футуристи, авангардисти и сл.). Осећање неизбежности коренитих промена и катастрофе које је захватила цео свет била је позадина на којој су велике државе кројиле своје агресивне планове. Доминантне идеолошке тенденције у политици тога времена постали су ***милитаризам*** и ***шовинизам.*** Управљачки кругови водећих светских земаља идеолошки су припремали светски рат: служећи се пропагандно-политичким апаратом и средствима масовних информација мењали су садржај и суштину национално-државничких интереса и користили су патриотизам народа и њихова национална осећања за достизање својих користољубивих циљева.

Први светски рат, идејна и духовна атмосфера у којој се он припремао и водио, као и његови резултати, оставили су велики траг на менталитет и идеолошки поглед послератних поколења и условили су даљи развој света и политичке, економске и социјалне ситуације у свету. Он је постао један од најјаснијих знакова процеса глобализације који је у току.

Кључне речи: идеолошка припрема за рат, милитаризам, шовинизам, национализам, пропаганда.

Елена Г. Кострикова
Институт российской истории РАН
Москва, Россия

УДК 94(4)”1914/1918”
327(470+571:430)”1914/1918”
354.11(470+571)”1914/1918”
32.019.51(470+ 571:4)”1914/1918”

МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ РОССИИ В БОРЬБЕ ЗА ЕВРОПЕЙСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье, основанной на документах Архива внешней политики Российской империи, показывается, как осуществлялась пропагандистская и контрпропагандистская работа в МИД России и каковы были ее результаты.

Ключевые слова: Первая мировая война. Министерство иностранных дел России. Пропаганда. Общественное мнение.

Мировая война зарождалась не только в министерских кабинетах и военных штабах. Она зарождалась и в умах обычных людей. Важная роль в формировании общественного мнения по любому актуальному вопросу принадлежала в то время прессе.

Готовясь к мировой схватке, государства Антанты и Тройственного союза не ограничивались экономической и военно-технической сферой. Их правительства позаботились об обеспечении войны на идеологическом фронте. Перед правительствами воюющих стран стояла задача убедить в правоте своей политики как собственный народ, так и общественное мнение в других странах. В этих условиях средства массовой информации, достигшие к тому времени значительного развития, становились одним из факторов мировой политики, а влияние на них — элементом ведения войны.

О нараставшей напряженности в мире свидетельствовали бурные кампании в европейской прессе, сопровождавшие все международные кризисы предвоенного периода: Марокканский, Агадирский, Боснийский, Балканские войны. Последним дипломатическим эпизодом, имевшим серьезные последствия, был конфликт между Россией и Германией из-за посылки в Константинополь военной миссии под руководством немецкого генерала Лимана фон Сандерса. В результате Германия получила контроль над зоной Черноморских проливов. Реакцией на этот дипломатический инцидент была ожесточенная перепалка между газетами двух стран, развернувшаяся в начале 1914 г. К полемике подключилась пресса Великобритании Франции и Австро-Венгрии. Кампания приняла такой размах, что осталась в истории под названием «газетная война». Это были глухие раскаты приближавшейся грозы.

В борьбе на информационном поле Россия уступала другим великим державам. Это стало особенно заметным во время русско-японской войны 1904-1905 гг. Российская империя потерпела поражение не только на полях сражений, но и на пропагандистском фронте. В Министерстве иностранных дел позднее признали, что не смогли оказать достойного противодействия враждебной агитации и склонить на свою сторону общественное мнение других стран: «Наши … слабые и запоздалые попытки … оказались безрезультатными, вследствие отсутствия у нас какой-либо систематической организации дела…»[1]. Российское правительство сделало выводы из этого неудачного опыта. По предложению премьера С.Ю. Витте было учреждено официальное С.-Петербургское телеграфное агентство. Этому правительственному учреждениюбыло поручено покончить с засильем иностранных агентств информационной сфере.

Балканы были тем регионом, где России пришлось столкнуться с наиболее интенсивной пропагандистской работой противника. Германия и Австро-Венгрия в течение многих лет настойчиво укрепляли там свои позиции. Важным источником осведомления местной прессы было Болгарское телеграфное агентство, получавшее информацию главным образом через Вену и Будапешт в том виде и с тем содержанием, которое отвечало интересам Австрии и Германии. В предвоенный период обсуждались меры противодействия враждебной агитации. В 1908 г. на Славянском съезде в Праге было признано необходимым учредить славянское телеграфное агентство. В 1911 г. на X съезде славянских журналистов в Белграде вновь был поднят вопрос о славянском телеграфном агентстве, но его решение было отложено. Эта тема обсуждалась вплоть до начала Первой мировой войны, но до реализации проекта дело так и не дошло.

В период Балканских войн Австрия и Германия сосредоточили свое внимание на Болгарии, которую любыми способами старались вывести из-под влияния России. Особенно активизировались их усилия после второй Балканской войны. В России нейтрализовать враждебную пропаганду надеялись с помощью пророссийски настроенной части болгарской печати[2]. В начале 1914 г. посланник в Софии А.А. Савинский предложил воздействовать на болгарскую прессу, используя материальные стимулы: «Против купленной Австрией прессы трудно бороться другими средствами». По его просьбе в распоряжение миссии были немедленно переведены 10 000 руб. В мае 1914 г. Савинский сообщил в Петербург: «Балканская трибуна» и «Заря» помещают статьи нужного содержания»[3]. И все же принятых мер было явно недостаточно для преодоления австрийского влияния.

[1] Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Ф. Департамент личного состава и хозяйственных дел. Оп. 731. Д. 110. Л. 2.

[2] АВПРИ. Ф. Политархив. Оп. 482. Д. 2286. Л. 2.

[3] Там же. Л. 7, 19, 28.

Накануне Первой мировой войны Россия в целом оказалась менее подготовленной к идеологическому противостоянию с противником, чем другие державы. Телеграфные агентства союзников: английское Рейтер и французское Гавасдавно уже приобрели высокий статус мировых лидеров. В распоряжении Тройственного союза также были крупные телеграфные агентства: немецкое Вольфа и австрийское Корреспонденц-бюро. Привнешнеполитических ведомствах европейских держав существовали специальные подразделения, имевшие многолетний опыт работы с прессой, как отечественной, так и иностранной. Россия находилась лишь в начале этого пути.

Первый шаг в информационной войне сделала Германия. Уже в первых числах августа 1914 г. в германском Министерстве иностранных дел подготовили «Памятную записку» о причинах начала войны, известную затем как «Белая книга», в которой вся ответственность возлагалась на Россию. Об активной работе противника в нейтральных странах с тревогой сообщали российские представители за границей. Для противодействия враждебной агитации в Министерстве иностранных дел России было созвано Совещание под председательством А.К. Бентковского. Этот постоянно действующий орган должен был обеспечить эффективное воздействие через печать на общественное мнение нейтральных стран. Для выполнения поставленной задачи были выделены специальные кредиты.

В начальный период Первой мировой войны между Тройственным союзом и Антантой развернулась борьба за влияние в нейтральных странах и привлечение новых союзников. Южная Европа оказалась в центре этой борьбы. Привлечение на сторону Антанты Италии и стран Балканского полуострова Болгарии, Румынии и Греции создавало возможность замкнуть кольцо блокады вокруг Центральных держав, отрезать их от Турции и тем облегчить связь между западными союзниками и Россией. Германская коалиция в случае успеха получила бы контроль над всем Балканским полуостровом и прямой контакт с Турцией.

В борьбе за расширение Антанты для России особый интерес был связан с Болгарией, занимавшей стратегически важное положение на Балканском полуострове. Из всех балканских государств она имела самую сильную армию. Ее выступление на стороне германского блока создавало угрозу Румынии, Греции и особенно Сербии. В день начала войны Савинский телеграфировал в Петербург: «Продолжаю думать, что главная масса болгарского народа еще верит России, и у нас еще есть почва для работы». Он настаивал на более энергичной деятельности в Балканском регионе С.-Петербургского телеграфного агентства. Обращение Савинского было поддержано правительством, выделившим на эти цели 20 000 фр. (7520 руб.). В сентябре 1914 г. в Россию приехал И.В. Икономов — редактор-издатель болгарских газет «Балканская трибуна» и «Заря». В результате его обще-

ния с заведующим Ближневосточным отделом МИД Г.Н. Трубецким этим изданиям была выдана беспроцентная ссуда на покупку бумаги в размере 8 100 руб. В начале 1915 г. Икономов получил от российского правительства еще 30 000 фр. В сентябре того же года органам болгарской печати было выделено еще 40 000 фр.[4].

Однако усилия России и ее союзниц по Антанте не увенчались успехом. После продолжительных колебаний, осенью 1915 г., когда ситуация на театре военных действий изменилась в пользу германо-австрийского блока, правительство Болгарии, наконец, сделало свой выбор. Для Сербии выступление Болгарии на стороне Тройственного союза означало катастрофу – она была разгромлена. Россия прийти ей на помощь не смогла.

Наиболее ожесточенная борьба в 1916 г. шла за Румынию. Державам Тройственного согласия ни в коем случае нельзя было допустить повторения истории с Болгарией. Германия также не намерена была отступать. Посланник в Бухаресте С.А. Поклевский-Козелл призывал «удерживать, не останавливаясь перед расходами, независимые органы печати от перехода к немцам, помогать отдельным журналистам, субсидировать издание брошюр для поддержания враждебного австро-германцам настроения»[5]. На румынскую печать в 1915 г. ежемесячно отпускалось по 4 200 руб. Такие же суммы ежемесячно выделялись для влияния на печать Дании, Швейцарии, Голландии и Швеции. Имели место и значительные единовременные выплаты. Были выделены 1 880 руб. на издание еженедельника в Мадриде. В нейтральной Греции германской агитации активно противодействовали Франция и Англия. Французское телеграфное агентство «Радио», выпускало бюллетени с информацией в пользу Антанты. Но все же, по наблюдениям Демидова, немцы действовали эффективнее - все германофильские органы печати получали материальную помощь. Что касается России, то она выделила Афинскому телеграфному агентству субсидию в 5 000 фр. в месяц, а также платила по 3 тыс. фр. в месяц двум греческим газетам. Не ограничиваясь европейскими государствами, МИД предпринял шаги по налаживанию связей в Соединенных Штатах Америки, становившихся важным экономическим партнером. Для начала была выдана субсидия нью-йоркской газете «Русский эмигрант», получившей в октябре 1914 г. около 2 тыс. руб. В 1915 г. субсидия составила уже 20 000 долл.[6].

Однако, несмотря на предпринятые усилия, большого результата на первом этапе достичь не удалось. Не говоря уже о неудаче в Болгарии, затраты на печать других стран далеко не всегда оправдывали себя. Тем не менее, на фоне осложнявшейся обстановки на театре войны, задача воздействия на общественное мнение нейтральных стран становилась еще более актуальной. К делу

[4] Там же. Д. 2287. Л. 3, 5-6; Д. 2289. Л. 17, 20, 23, 61, 68.

[5] Там же. Ф. Отдел печати и осведомления. Оп. 477. Д. 807. Л. 5.

[6] Там же. Д. 807. Л. 2, 5; Д. 813. Л. 1,4-5, 15-17.

подключилась Государственная дума. Весной 1916 г. при рассмотрении сметы МИД Бюджетная комиссия высказала пожелание, чтобы министерство обратило больше внимания на этот вопрос[7]. 24 марта 1916 г. постановлением Совета министров в МИД был создан Осведомительный отдел. Ему поручались сбор и разработка сведений о политическом и экономическом положении зарубежных стран, враждебных, союзных и нейтральных, а также воздействие на общественное мнение в благоприятном для России направлении. Для этого был отпущен секретный кредит в размере 5 500 руб. ежемесячно до окончания войны[8]. Отдел возглавил А.И. Лысаковский, уже руководивший к этому времени Отделом печати. По отзывам коллег, это был человек «большого бюрократического размаха». Дипломат Г. Михайловский, оставивший воспоминая о работе МИД в годы войны, не без иронии заметил, что при Лысаковском Отдел печати, игравший в начале войны более чем скромную роль, стал чуть ли не самым главным в министерстве[9]. Оба подразделения действовали в тесном контакте.

О начавшихся преобразованиях оповестили дипломатических представителей России в союзных и нейтральных странах. Их просили прислать свои соображения, основанные на опыте работы подобных учреждений в других государствах. Кроме того, им предписывалось регулярно сообщать не только о внутреннем положении и настроениях в стране пребывания, но и собирать сведения о главных органах печати. В «карточке печати» следовало указать название и место издания, имя и краткую характеристику издателя и заведующего иностранным отделом, дать краткое изложение общего направления газеты, степень ее распространенности и влияния, а также, по возможности, выяснить, на какие средства она существует, субсидируется ли она местным или иностранным правительством и можно ли на нее оказывать воздействие[10]. Полученные ответы позволили составить представление о реальномположении вещей и определить доступные меры воздействия на общественное мнение с учетом особенностей, присущих каждой из нейтральных стран. Далеко не все российские дипломаты имели опыт работы с прессой и были готовы выполнить порученное задание.

Наименее доступными для российского влияния оказались скандинавские страны. Здесь господствовала германская пропаганда. С началом войны правительство Германии основало телеграфное бюро «Норден», которому была поручено информационное воздействие на нейтральные страны, в первую очередь на Швецию. В российском МИД вопрос о влиянии на шведскую прессу обсуждался, но до начала 1916 г. практически ничего сделано

[7] Там же. Д. 804. Л. 115.

[8] Там же. Д. 804. Л. 130; Д. 809. Л. 2.

[9] Михайловский Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914—1920. В 2-х кн. Кн. 1. М., 1993. С. 44-45.

[10] АВПРИ. Ф. Отдел печати и осведомления. Оп. 477. Д. 804. Л. 50; Д. 809. Л. 8.

не было. Причиной была позиция посланника в Стокгольме А.В. Неклюдова, считавшего, что попытка такого воздействия может принести мало пользы, но может вызвать «нежелательные для нас толки». Тем не менее, в марте 1916 г. было принято решение о выделении 600 крон в месяц (несколько более 300 руб.) на работу со шведской прессой.[11]. Схожим было положение в Норвегии и Дании. Посланник в Христиании К.Н. Гулькевич считал, что противостоять германской агитации путем подкупа норвежской печати бессмысленно. Но он предложил привлечь двух журналистов, которые подавали бы события в благоприятном для России свете. Посланник в Дании К.К. Буксгевден предложил организовать бюро, которое, с одной стороны, отслеживало бы выступления местной прессы, а с другой — предоставляло бы материалы, благожелательного для России содержания. Соображения обоих посланников нашли поддержку в МИД, а суммы, выделенные на эти цели, даже превысили запрошенные. На работу с прессой Норвегии и Дании было решено отпустить по 330 крон (примерно 150 руб.) в месяц[12].

Более благоприятной была ситуация в Голландии. По сведениям российского посланника, германское влияние на прессу этой страны было незначительным, поэтому можно было ограничиться расширением деятельности Петроградского телеграфного агентства. В борьбе за влияние на Швейцарию державы Антанты на первом этапе войны проигрывали Германии, которая, как сообщал российский посланник в Берне, потратила на пропаганду в этой стране около 20 млн. марок. Ситуация несколько улучшилась после того, как при участии Франции и Англии в ноябре 1915 г. было учреждено телеграфное агентство «Новая корреспонденция», снабжавшего редакции местных газет информацией. Россия ограничилась субсидированием одного политического еженедельника и распространением в других изданиях своих материалов. На это было выделено 8 тыс. фр. или 3000 руб. в месяц[13]. В число стран, где признавалось необходимым расширить влияние России, была включена и Италия, которая с 1915 г. уже входила в антигерманскую коалицию. Было решено ежемесячно выдавать послу на расходы по печати 5 000 лир (1880 руб.)[14].

По другую сторону океана, в США функционировали два осведомительных бюро — в Нью-Йорке и Чикаго, которые находились под управлением американца, но при общем наблюдении русского представителя. С точки зрения посла в Вашингтоне это был «единственный практический и безопасный способ более широкого осведомления американцев». Все предприятие обходилось в 2 500 долларов (4 875 руб.) в месяц[15].

[11] Там же. Д. 804. Л. 115; Д. 807. Л. 8.

[12] Там же. Д. 804. Л. 116; Д. 807. Л. 6.

[13] Там же. Д. 807. Л. 6; Д. 815. Л. 28, 31, 88.

[14] Там же. Д. 807. Л. 7.

[15] Там же. Л. 5.

Наряду с пропагандистской работой в перечисленных странах, существовала возможность воспользоваться услугами корреспондентов из нейтральных стран, находившихся в Петрограде. Для этого было достаточно оплатить их телеграфные расходы. Такие средства были выделены в размере 3 000 руб. в месяц. Сообщения посылались в Швецию, Данию, Норвегию, Голландию, Испанию, Грецию, Швейцарию, а также в Соединенные Штаты[16].

За период с августа 1914 г. по март 1916 г. на субсидирование и осведомление периодической печати, преимущественно в нейтральных государствах, Советом министров было отпущено Министерству иностранных дел кредитов на сумму 525 000 руб.[17]. В эту сумму входили также расходы Петроградского телеграфного агентства, которому было поручено распространение за границей информации благоприятного для России содержания.

Руководство Осведомительного отдела отдавало себе отчет в том, что «воздействие на печать требует большой осторожности и должно носить завуалированный характер». Для создания положительного образа России рекомендовалось привлечь внимание к ее экономическим возможностям и культурным достижениям[18]. Но так как канцелярские чиновники не обладали необходимой подготовкой, было решено привлечь к делу известных литераторов и ученых. Их партийная принадлежность не имела существенного значения: «Россия почувствовала себя одинаково в лице консервативных и прогрессивных элементов, единым и целым духовным организмом. В предположенных статьях должен именно прозвучать голос этого целого». Согласие на такое сотрудничество, наряду с монархистами, дали многие известные либералы[19].

При Временном правительстве работа Осведомительного отдела была продолжена, но на качественно ином уровне. Новая власть нуждалась в признании мирового сообщества. Необходимо было создать благоприятный образ обновленной России. В мае 1917 г. была проведена реорганизация, в результате которой Осведомительный отдел и Отдел печати были объединены, образовав Отдел печати и осведомления. Ежемесячный секретный кредит в 5 500 руб. было решено сделать гласным и постоянным на все время войны[20]. Отдел установил более тесные контакты с представителями печати, как отечественной, так и иностранной. По примеру европейских стран, при посольствах и миссиях в союзных и нейтральных странах было решено учредить бюро печати. Их сотрудники должны были действовать в постоянном контакте с представителями Петроградского телеграфного агентства на

[16] Там же. Д. 809. Л. 9.

[17] Там же. Д. 804. Л. 129.

[18] Там же. Д. 843. Л. 41.

[19] Там же. Д. 804. Л. 39-40; Д. 812. Л. 55.

[20] Там же. Д. 809. Л. 34.

местах. Начатая работа была прервана Великой Октябрьской социалистической революцией.

Восстановить полную картину усилий, принимавшихся российским Министерством иностранных дел в годы Первой мировой войны для воздействия на зарубежное общественное мнение, довольно сложно. Сохранилась лишь очень небольшая часть документов, отражающих эту сторону деятельности МИД. Но они свидетельствуют: в правящих кругах страны созрело понимание того, что пропаганда и контрпропаганда — одно из важнейших средств ведения войны.

В этой области Россия отставала и от своих союзников по коалиции, и в еще большей степени, от главного противника — Германии. Но какими бы изощренными ни были приемы, применявшиеся правительствами великих держав, какие бы крупные денежные средства ни привлекались, победителей в этой одной из первых информационных войн не было. Исход мировой войны решался не только на полях сражений, последнее слово осталось за народами воюющих государств, которые заявили о своем праве на мирную жизнь.

Јелена Кострикова

МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА РУСИЈЕ У БОРБИ ЗА ЕВРОПСКО ЈАВНО МЊЕЊЕ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У Првом светском рату нису се борили само армије — не мање жестока била је опозиција на идеолошком фронту. С почетком ратних операција између Антанте и Тројног савеза ојачала је борба за утицај у неутралним државама, нарочито оним које су биле пред избором чију страну да заузму у конфликту који се распламсавао. Најбоље припремљена пропагандна машинерија била је у Немачкој. Пред руско МСП био је постављен задатак да пружи отпор непријатељској агитацији. За предузимање неопходних мера створене су посебне структуре, издвојени су знатни материјални ресурси. За задатак су ангажоване познате јавне личности, књижевници, научници.

Није нимало једноставно успоставити потпуну слику настојања руског Министарства спољних послова за време Првог светског рата да утиче на иностранo јавно мњење. Сачуван је само веома мали део докумената који одражавају ову страну делатности МСП-а. Али они сведоче о следећем: у владајућим круговима земље постало је јасно да су пропаганда и контрапропаганда једно од најважнијих средстава вођења рата.

У овој области Русија је заостајала како у односу на своје коалиционе савезнике тако и, у још већој мери, у односу на главног противника — Немачку. Али ма колико истанчани били начини које су примењивале владе великих

држава, колико год била крупна новчана средства која су издвајана, победника у једном од првих информационих ратова није било. Исход светског рата није се решавао само на бојним пољима — остало је да народи зараћених држава кажу последњу реч, а они су се изјаснили о свом праву на миран живот.

Кључне речи: Први светски рат, Министарство спољних послова Русије, пропаганда, јавно мњење.

Биљана Б. Вучетић
Историјски институт
Београд, Србија

УДК 94(497)”1914/1918”
316.653(73:497.11+470)”1914”:070

СРБИЈА И РУСИЈА У АМЕРИЧКОМ ЈАВНОМ МЊЕЊУ У ЛЕТО 1914. ГОДИНЕ: ПРИМЕР *ЧИКАГО ТРИБЈУНА*

Циљ рада је да приближи становиште америчке јавности према догађајима на Балкану и у Србији, као и према понашању Русије у првим месецима избијања рата 1914. године. Рад је у највећој мери настао на извештајима угледног листа *Чикаго Трибјун,* који су били од изузетне важности, јер је највећи број исељеника српског порекла живео у Чикагу. *Чикаго Трибјун* се разликовао од осталих, често сензационалистичких новина, квалитетом новинских текстова и коментара. Велику пажњу *Чикаго Трибјуна* изазивала су питања узрока рата, и одговорности за рат, а однос према Србији је у највећем броју написа био благонаклон.

Кључне речи: Србија, Русија, Сједињене Америчке Државе, Први светски рат, јавно мњење, *Чикаго Трибјун*

Став америчког јавног мњења према догађајима на Балкану током јулске кризе 1914. године већ је био предмет истраживања историчара.[1] Драгољуб Живојиновић је истакао да су америчка влада и јавност били затечени сарајевским атентатом и неприпремљени за избијање европске кризе. Широка читалачка публика у САД није имала могућности да се упозна са дубљим значењем догађаја на Балкану који су прерасли у светски рат, јер су објашњења у новинама била углавном врло површна.[2] Објављене вести

1 Живојиновић Д, 1967. Став америчке владе и јавног мњења према догађајима на Балкану, 28. VI – 28.VII 1914, у *Југословенски народи пред Први светски рат, Зборник радова.* Београд: Научно дело, 231–260.; Sugar P. F, 1974. The European Crisis of June – July 1914 and Serbia in the press of the United States of America, у Чубриловић Васа (ур.) *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, *Зборник радова приказаних на међународном научном скупу Српске Академије наука и уметности, одржаном 13–15. септембра 1974. године у Београду.* Београд: САНУ, 445–461; Ostojić – Fejić, Ubavka. 1994. *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

2 Живојиновић Д, *н.д*., 231–260; Драгољуб Живојиновић је проучавао став америчке владе према ситуацији насталој после сарајевског атентата на основу заоставштине пуковника Хауса, главног саветника америчког председника Вилсона за питања спољне политике, хартија америчког амбасадора у Лондону Волтера Пејџа и архивских докумената Стејт Департмента. Што се јавног мњења тиче, користио је већином новинске извештаје њујоршких листова, *Њујорк Тајмса* (*New York Times*), *Њујорк Трибјуна* (*New York Tribune*) и *Њујорк Ворлда* (*New York World*).

су биле оскудне, а о Србији се највише писало у штампи источних делова Сједињених Држава.

У квалитету, одабиру и презентовању информација предњачио је *Њујорк Тајмс*. Убавка Остојић Фејић је навела да је њујоршки лист испољио развијен политички слух у потрази за коренима европске кризе, као и да је изражавао симпатије према Србији која се супротставила ратоборној и агресивној Аустроугарској.[3]

Најпотпунију анализу ове теме урадио је Питер Шугар. Он је показао да је просечан амерички читалац знао веома мало о европским проблемима, а скоро ништа о Србији. Што се тиче става према Русији, скоро сви амерички листови су се слагали да у случају аустроугарске агресије неће напустити Србију, што ће сигурно довести до проширења сукоба.[4]

Највећи број исељеника српског порекла живео је у Чикагу. Сматра се да је током Првог светског рата око 15.000 добровољаца из Чикага отишло да се бори у српској војсци. Стога су извештаји угледног листа *Чикаго Трибјуна*, били од изузетне важности за исељенике са Балкана, јер су пружали информације о току аустроугарско-српског сукоба.

Чикаго Трибјун основан је 1847. године и био је један од најутицајнијих, али и један од највећих дневних листова у Сједињеним Америчким Државама. Пораст тиража на више стотина хиљада примерака дневно лист је доживео 1912. године, доласком Роберта Мек Кормика[5] за издавача. Чикашки лист је један од првих који је користио мрежу дописника из Европе, а фактографски материјал су пратили коментари уредништва.

Вест о атентату у Сарајеву осванула је на насловној страници *Чикаго Трибјуна* већ сутрадан, 29. јуна. У тексту су пренети детаљи атентата: на возило престолонаследника и његове супруге прво је неки Габриновић[6] бацио бомбу, коју је надвојвода одбио руком. После тог инцидента, Франц Фердинанд је обишао градску већницу, наставио пут аутомобилом, када је на њега пуцао осамнаестогодишњи српски студент, Гаврило Принцип. Младић је био добар стрелац, јер је са два хица погодио надвојводу и његову супругу. Премда је надвојвода увек носио непробојни прслук, то није помогло, јер је атентатор циљао право у лице.[7] Пошто је ухваћен, Принцип је изјавио да је бомбу набавио од анархиста из Београда, где је студирао, и негирао је да има

[3] Ostojić – Fejić, *n. d.*, 44–52.

[4] Sugar P. F, *n. d.*, 454, 459–461.

[5] Роберт Мек Кормик (Robert McCormick, 1880–1955) био је унук власника и оснивача *Чикаго Трибјуна,* Џозефа Медила. Као син дипломате, неколико година је боравио у Европи. Дипломирао је право на универзитету Јејл, а политичку каријеру у редовима Републиканске партије прекинуо је када је добио да управља *Трибјуном*.

[6] У питању је Недељко Чабриновић.

[7] Student Fires on Auto after Duke Blocks Boms. Francis Ferdinand and Duchess Killed in Bosnia's Capital, *Chicago Daily Tribune*, June 29, 1914, 1.

саучеснике. У тексту је наведено и да је српски посланик у Бечу претходно упозорио надвојводу Фердинанда да није мудро да посети Босну, јер је постојала опасност од немира и српских демонстрација. Новинар *Трибјуна* је подсетио да је талас незадовољства већинског српског становништва у Босни и Херцеговини против Аустроугарске покренут 1908. године, после анексије ових области. Анексиона криза је могла да изазове европски рат, сматрао је коментатор овог листа.

Чикаго Трибјун се разликовао од осталих, често сензационалистичких новина, квалитетом новинских текстова и коментара. За овај лист су, између осталих писали Фредерик Канлајф – Овен[8], као и Медил Мек Кормик[9], наследник и унук Џозефа Медила, оснивача *Чикаго Трибјуна*.

Фредерик Канлајф – Овен је писао под псеудонимом „Ex-Attache". У тексту од 29. јуна 1914. године, „бивши аташе" се питао да ли ће трагедија заправо донети мир Аустрији.[10] Узимајући у обзир да је атентат био акт бруталности, аутор се запитао да ли ће смрт аустроугарског престолонаследника утицати да се смање тензије унутар Двојне Монархије. Наиме, Франц Фердинанд је окарактерисан као „узнемирујући фактор". Надвојвода се, наводно, снажно противио концесијама које је цар Франц Јозеф дао Мађарској, тежећи да је врати у оквире пре нагодбе из 1867. године, а цареву болест је искористио да узурпира моћ. „Бивши аташе" је навео и да је Франц Фердинанд довео земљу на сам руб рата са Русијом, а у три наврата и са Србијом, као и да је водио непријатељску политику према Италији. Био је оличење непријатељске политике према Русији. Надвојвода није био

[8] Фредерик Канлајф – Овен (Frederick Cunliffe – Owen, 1855–1926), дипломата, новинар и уредник. Рођен је у Лондону као син сер Филипа Канлајф – Овена и мајке Баронице фон Рајценштајн. После школовања на универзитету у Лозани ступио је у британску дипломатску службу, која му је омогућила да борави у разним крајевима света, а најдуже у Египту. Дипломатску службу је напустио 1880. године, а 1885. је са супругом дошао у САД, где је постао писац чланака о значајним европским догађајима и личностима. Био је један од уредника у *Њујорк Трибјуну* од 1889, а недељом је писао едиторијале за *Њујорк Тајмс*. Био је један од оснивача „Pilgrim Society", управник друштва св. Ђорђа у Њујорку и носилац официрских титула у Шпанији, Османском царству, Италији, Холандији и француске Легије части. Чланке је потписивао као "Ex-Attache", "Fontenoy", "A Veteran Diplomat". Био је носилац ордена Џорџа V (CBE –"Commander of the British Empire"), којим се награђује допринос цивила ратним напорима. Сматра се да је био "најпознатији Енглез у САД". Важио је за ауторитет у области међународних односа, а његова „блиска пријатељства укључивала су људе на највишим положајима у многим државама." *Who`s Who in America: a biographical dictionary of notable living men and women of the United States,* 1913. vol.7, Chicago: A. N. Marquis &Co.

[9] Џозеф Медил Мек Кормик (Joseph Medill McCormick, 1877–1925), након што је дипломирао на универзитету Јејл 1900, постао је репортер, новина, издавач, и власник Чикаго Дејли Трибјуна. Био је потпредседник националног комитета Прогресивистичког покрета од 1912. до 1914. године и као њихов кандидат изабран је у Представнички дом 1912. и 1914 године. Доцније, постао је члан Конгреса (1917–1919). У Сенат је изабран 1919. године, где је службовао до смрти 1925. године.

[10] Assasinates Heir to Austrian Throne and Consort, *Chicago Daily Tribune*, June 29, 1914, 1.

омиљен, и у суседним земљама су га се плашили. „Бивши аташе“ је критиковао надвојводине покушаје да смањи моћ цара Франца Јозефа, преузимајући управу над војском. Управо је посета анектираним провинцијама Босни и Херцеговини протумачена као корак ка преузимању царског трона, а не као најављена службена тура. Веома је необична и изразита ненаклоност „бившег аташеа“ према надвојводиној морганатској супрузи Софији, која је тежила „да се издигне изнад положаја који је стекла рођењем, те је за то кажњена, попут српске краљице Драге“.[11]

Чикаго Трибјун је 30. јуна објавио вести од дописника из Сарајева који је јавио да су тврдње да је убиство аустријског престолонаследника резултат српске завере, довеле до немира у којима је много Срба настрадало и чија је имовина уништена. Демонстранти, углавном „муслимани најниже класе и хрватски студенти“ су носили слике цара Франца Јозефа и певали аустријску химну. Нападали су и уништавали српске радње, клубове, школе и приватне куће. Опљачкана је кућа посланика Јестановића[12], а уништен је и намештај у његовом хотелу *Европа*. До антисрпских демонстрација, како је навео *Трибјунов* дописник, дошло је и у Загребу.[13]

У тексту „Да ли ће се сударити Словени и Тевтонци“, коментатор *Чикаго Трибјуна* написао је да Аустрија чврсто верује да је завера за убиство њеног престолонаследника организована у Београду и да Србија сеје семе нереда у Двојној монархији са циљем уједињења јужних Словена: „Аустрија је захтевала да се Србија службено и јавно одрекне овог покрета и да га угуши у року од 48 часова. Србија је јуче дала одговор који није задовољио Аустрију. Тако је ова ствар постала криза, и армије се мобилишу. Русија, као словенска нација, постаје потенцијални ослонац Србије.“[14] Коментатор се надао да ће сукоб бити локализован, јер Француска, која је руска савезница не жели рат, баш као ни Италија, која је савезница Аустрије.

На насловној страни од 27. јула, појавио се текст под насловом „Аустрија натура рат; Српски посланик одлази; Почиње пуцњава“, у ком је дописник из Беча јавио да је српски посланик напустио аустријску престоницу, а да ће се за српске интересе старати руски посланик.[15] Дописник је јавио и да је генерал Путник, шеф српског генералштаба, ухапшен у близини Будимпеште. Процењивало се да ће Русија подржати Србију и пружити јој помоћ. Министарство спољних послова Русије Сазонов је обавестио немач-

[11] Исто.

[12] Ради се о Глигорију Јефтановићу (1840–1927), српском народном вођи, политичару, трговцу и велепоседнику из Сарајева.

[13] Mob Servians as Result of Royal Death. Croatians and Moslems Loot Many Houses in Sarajevo. Plot Laid in Belgrade, *Chicago Daily Tribune*, June 30, 1914, 1.

[14] Will the Slavs and Teutons Clash? *Chicago Daily Tribune*, Jul 26, 1914, 2.

[15] Austria Forces War; Serb Envoy Goes; Firing Begins, *Chicago Daily Tribune*, Jul 27, 1914, 1.

ког амбасадора да ће се Русија успротивити у случају аустријске инвазије на Србију. У Русији је расло расположење за рат, посебно у медијима, што је резултирало великим прословенским демонстрацијама на московским улицама.[16]

И на другој страници *Чикаго Трибјун* је наставио да се бави европском кризом. Аустријски посланик у Лондону је инсистирао да се разјасни умешаност Србије у атентат на престолонаследника Фердинанда. Службеник руске амбасаде у Лондону је изјавио да ће његова земља учинити све да дође до споразума између Аустрије и Србије, што је био и циљ разговора руског амбасадора грофа Бекендорфа, са представницима француске амбасаде и српским дипломатама. У тексту је јасно да се Русија трудила да на сваки могући начин подржи мирно решење кризе. Коментатор *Трибјуна* је закључио да ће руско јавно мњење узети у обзир равнотежу сила и да се неће ставити на страну Србије руководећи се искључиво осећањима.[17] На истој страни објављен је одговор Србије на аустријски ултиматум, који је Србија одбила.[18]

На трећој страни *Чикаго Трибјуна* од 27. јула објављен је текст „Бившег аташеа", који је знатно променио своје виђење атентата на аустријског престолонаследника као допринос миру у Европи.[19] Он је сматрао да је атентат организован у Београду, да српска влада и народ треба да прекину непријатељску политику и провокације према Аустрији, као и да је српска влада требало да прихвати ултиматум. У тексту се наводи да је неко од чланова српске краљевске породице био умешан у организацију атентата, и да је Србија спремна на рат јер је осигурала подршку Русије, која је већ имала агресивни став према поседима Двојне монархије. „Бивши аташе" је написао да је Србија пред банкротством, и да ратом жели да увећа своју територију.

Дописник *Чикаго Трибјуна* из Вашингтона је сазнао да је државни секретар Брајан дао инструкције америчком амбасадору у Бечу, Фредерику Пенфилду и посланику у балканским државама Чарлсу Вопицки, да помно прате ситуацију у Европи. Дописник је нагласио да је посебно тежак положај посланика Вопицке, коме је седиште у Букурешту. Дописник је јавио и да је неизбежан рат Аустрије са Русијом.[20]

Уводничар *Чикаго Трибјуна*, под псеудонимом „Виктор", 29. јула бавио се узроцима рата између Аустроугарске и Србије. Очигледан узрок било

[16] Исто.

[17] Holds Austrian Honor at Stake, *Chicago Daily Tribune*, July 27, 1914, 2.

[18] Servia's Answer to Ultimatum Which Austria Has Rejected, *Chicago Daily Tribune*, July 27, 1914, 2.

[19] Ex–Attache, Austrian Cause is a Just One, *Chicago Daily Tribune,* July 29, 1914, 3; Sugar P. F., *n. d.*, 455.

[20] American Envoys Watch, *Chicago Daily Tribune*, July 28, 1914, 2.

је убиство престолонаследника, које су починиле „безначајне особе“.[21] Он је нагласио да је Аустрија оптужила српске официре да су учествовали у организацији атентата, док је Србија је признала да постоје тајна друштва чија делатност је усмерена против Аустрије. „Виктор“ је потражио дубље узроке сукоба у аустријској анексији Босне и Херцеговине 1908. године, чину који је изазвао огромно незадовољство српских житеља, који чине већину становника ових области. Србији је остала једина нада да ће до Босне и Херцеговине доћи после распада Аустроугарске, што се очекивало након смрти цара Франца Јозефа. Аустрија је, како је навео „Виктор“, осујетила планове Србије да добије луку на Јадранском мору, страхујући да би Русија као „пријатељ и заштитник“ Србије такође могла да је користи. „Још једном је Србија попустила; морала је. Немачка је подржала Аустрију, а Русија није била спремна да се баци у ринг, посебно зато што су Енглеска, Француска и Италија нестрпљиво желеле да спрече ширење Балканског рата и одбиле да подрже српске захтеве“, писао је уводничар *Трибјуна* о Скадарској кризи.[22] У овом тексту, „Виктор“ је навео да је Русија покушала да помогне Србији против Аустрије, али да није била спремна јер се није опоравила од пораза у рату против Јапана. Он је сматрао да је огорченост Срба према Аустрији општенационална.

На насловној страни је осванув и текст *Чикаго Трибјуновог* дописника из Санкт Петербурга „Цар одбио предлог да буде неутралан“, у коме се износи став да ће инвазија на Србију значити рат Русије и Аустрије.[23] У тексту се наводи и да је Русија упозорила Немачку да ће штитити интегритет Србије, баш као да се ради о руској територији. Дописник је јављао и да руска влада подстиче патриотске демонстрације подршке Србији. С друге стране, дописник из Берлина је у тексту „Немачка осећа да рат мора доћи“ пренео написе из званичних војних гласила који су исмевали како опремљеност, тако и способност руске војске.[24]

У истом броју објављен је и текст „Немачка колосална армија ће се покренути уколико Русија предузме ратоборан корак“, у ком се каже да Немачка одбија посредовање, и да ће се одмах укључити у сукоб на страни Аустрије, уколико Русија покрене своје трупе.[25] Наведено је и да у немачким војним круговима влада презир према руској армији, која јесте бројна, али јој недостаје немачка методичност, морал, вођство, наоружање и опрема.

---

[21] Launching of War Sets All Europe Trembling, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 1.

[22] Исто; Sugar P. F, *n. d.*, 455.

[23] Czar Rejects Proposal To Be Neutral, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 1.

[24] Germany Feels War Must Come, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 1.

[25] Germany's Colossal Army Will Move as Soon as Russia Takes Warlike Step, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 3.

Чикаго Трибјун је пренео изјаву Вилијама Рокхила[26], бившег америчког амбасадора у Русији и Турској, да је рат Аустрије и Србије природни резултат агитације словенских елемената, који желе да направе сопствену краљевину. Рокхил је рекао и да је Русија велика заштитница Јужних Словена, и да неће толерисати њихово уништење, и ради сентименталних, и ради политичких интереса. „Србија није желела рат. Она је у финансијском шкрипцу. Срби су отишли прилично далеко у прихватању аустријских захтева", оценио је Рокхил.[27]

Занимљиво је да је *Чикаго Трибјун* у броју од 29. јула објавио превод едиторијала листа *Чикаго Јунајтед Сервиан* (*Chicago United Servian*), у ком се амерички Срби позивају у помоћ отаџбини.[28] Из Париза су у Чикаго стигле вести да се француска влада припрема за рат и да ће следити одлуку Москве.[29] Објава рата 28. јула, затекла је Парижане на улицама у патриотским демонстрацијама.

Медил Мек Кормик, уредник *Чикаго Трибјуна,* је написао одговор на текст „Виктора", под насловом „Аустрија ратује да сачува своју будућност". Мек Кормик је образложио да Двојна монархија не тражи обичну освету, већ је у питању рат за очување будућег територијалног интегритета тог великог етничког и политичког конгломерата. Кључ сукоба се налази у историји Европе у периоду од 1840. до 1880. године, када су се од аустријске територије одвојиле Италија и Немачка, што је налик на пансловенску агитацију какву врши Србија.[30] Уредник *Чикаго Трибјуна* је сматрао да се Аустрија неће распасти само зато што њени становници говоре различитим језицима, већ због жеље Румуна у Трансилванији, Срба у Хрватској, Славонији, Босни, Херцеговини и Далмацији или Италијана у Тиролу да се припоје својим матицама у Румунији, Србији и Италији. Уредник је претпостављао да ће доћи до савеза Румуније, Бугарске и Србије са Русијом у циљу растурања Аустроугарске, поништавања Албаније и територијалних компензација за Бугарску. Опасност за опстанак Аустроугарске видео је у двадесетогодишњим немирима који потресају Хрватску, чији становници, „Србо–Хрвати" (попут оних што живе у Босни, Херцеговини, Србији и Црној Гори) трпе велике политичке притиске као део Угарске. Мек Кормику се чинило да су упали „у грозницу у тежњи за обновом царства Стефана Душана".[31]

---

[26] Вилијам Рокхил (William W. Rockhill, 1854–1914), дипломата, генерални конзул у Србији, Румунији и Грчкој од 1897. до 1898. године, амбасадор у Русији од 1910. до 1911. и Турској од 1911. до 1913. године.

[27] Says Slav Nation is Aim: Thinks Peace Far Away, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 3.

[28] Serb Editor Appeals to Countrymen, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 3.

[29] France Awaits Russia's Word, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914, 3.

[30] M'Cormick Medill, Austria Wars to Save its Future, *Chicago Daily Tribune*, July 30, 1914, 4.

[31] Исто.

Артур Сирс Хенинг, *Трибјунов* дописник из Вашингтона јавио је 31. јула, да Аустрија, Немачка, Француска и Русија ускраћују информације о развоју ратних дејстава од амбасадора Сједињених Држава, које се сматрају неутралном силом. Наиме, из Стејт Департмента је стигло обавештење да у току претходна четири дана ниједан дипломатски представник САД–а у Европи није обавештен од службеника државе у којој је акредитован, о стварном стању развоја ратних дејстава.[32] Такво стање било је неуобичајено за једну неутралну државу, посебно јер је у питању била заштита америчких грађана, али и државних интереса у зараћеној Европи. Поставило се и питање да ли је то генерални став према новој, демократској, дипломатији Вудро Вилсона, с обзиром да је Русија имала изванредну сарадњу са председником Теодором Рузвелтом. Постојала је и основана сумња европских нација, да ће се све информације које стигну у САД врло брзо наћи у новинама.

У броју *Чикаго Трибјуна* од 31. јула, изашао је текст „Узрок раздора показао се као загонетка за светске критичаре“, у ком је аутор изложио сумњу да је тешко сложити се око правог објашњења европске кризе.[33] У прилог оваквом гледишту наведене су пацифистичке и умерене изјаве аустријског министра спољних послова грофа Берхтолда, који се заложио за стрпљење, наглашавајући да рат против Русије неће донети ништа добро. У тексту је наведено да има и оних који мисле да Русија, чија је моћ опоравка изузетна, постаје сувише моћна и смела. Опоравак финансијских и војно-поморских ресурса Русије могао је бити изговор милитаристичкој струји у Аустрији да што пре поведе агресивну политику, па чак и по цену рата. Аутор је проценио да се у Шведској говори о „руској опасности“ и да у Немачкој рачунају да ће „медвед који хода као човек“ бити непријатељ на кога се мора рачунати у блиској будућности. Међутим, показало се да Русија није одговорна за избијање сукоба у Европи. *Трибјунов* колумниста се запитао шта се догодило са Бертхолдовим пацифистичким ставовима у току само неколико недеља. Објашњење сукоба није видео у сукобу Тевтонаца и Словена, нити пангерманизма са панславизмом. „Панславизам је, међутим, у ограниченом смислу, непогрешив доказ царевог дубоког интересовања за Србију и Црну Гору... Русија је увек иступала и поступала као патрон, пријатељ и заштитник Словена, посебно балканских.“[34] Циљ руског панславизма био је Константинопољ, за чије освајање је потребна подршка балканских држава. Рат би највише нашкодио Аустрији, јер њени словенски поданици имају сепаратистичке тенденције. Армија и морнарица могу бити аустријске, али становници Аустроугарске нису били Аустријанци. Стога се коментатор чудио ратном курсу који је заузела Двојна монархија.

[32] Henning Arthur Sears, Hide War Facts From U.S., *Chicago Daily Tribune*, July 31, 1914, 3.

[33] Cause of Strife Proves Riddle to World Critics, *Chicago Daily Tribune*, July 31, 1914, 3.

[34] Исто.

Већ у сутрашњем издању *Чикаго Трибјуна* колумниста се позабавио разлозима због којих би Русија ушла у рат.[35] Русију је видео као земљу која се не осврће на прошлост, већ стрпљиво чека свој моменат. „Русија је изгубила много битака, али никада није признала пораз. Њен садашњи став према аустријско-српском сукобу је строго логичан и у складу је са њеном политиком од болног и незадовољавајућег договора са Јапаном.“ Коментатор је оценио да руска дипломатија није била конзистентна према Балкану – после руско-турског рата дошло је до разочарења у Русији, јер је Босна предата Аустрији, а „мала словенска браћа на Балкану нису била довољно захвална“, нити су били поуздани инструменти руске политике, тако да се царска влада окренула ка Персији, а потом и ка Манџурији. Међутим, како је навео *Чикаго Трибјун*, после сукоба са Јапаном, Русија се окренула ка Двојној монархији, ширећи панславистичку пропаганду, посебно у Галицији, Буковини и Малорусији.

Руски интерес према „малој браћи“ је оживео за време анексионе кризе. *Трибјунов* колумниста је написао да је, премда није могла да помогне Србији у анексионој кризи, Русија показала да је „њено срце било на правом месту.“[36] Повратак руског присуства на Балкан се подударио са „кулминацијом пансрпске агитације против Аустрије – сарајевским злочином.“ Колумниста је навео и да је Русија сигурно саветовала Србији да прихвати све одредбе ултиматума, сем оне који су јој директно угрожавали њену независност. Међутим, деловало је да је Аустрија заузела агресивну позицију и одлучила се да уђе у сукоб, тако да Русија није имала избора. Коментатор је сматрао да Русија није нити вољна, нити спремна за рат, а уз то се налазила у страху од револуције. Међутим, улазак Русије у рат се подударао са осећањима руског народа. „Религиозна осећања, расна припадност, дуго неговане наде, историјске традиције и легенде, све се спојило да примора Русију да призна покрет Срба и њихових присталица на Балканском полуострву... скоро сваки Рус жели и очекује од своје владе да пружи пријатељство у заштиту балканским Словенима када су им права или имовина угрожене од стране неке велике силе.“ Закључак аутора био је да, премда је „руски сељак неук и неписмен, он зна да је Константинопољ био град царева и да је Русија природни наследник Византијског Царства, и апели за помоћ малој браћи са Балкана неће га оставити равнодушним“[37]. У складу са тим, очекивало се да поступа и руска влада.

Односи Русије са Тројним савезом били су тема и трећи дан заредом у *Чикаго Трибјуну*. У тексту од 2. августа, колумниста је потврдио потребу Русије да изврши мобилизацију, како би испунила историјску улогу према

[35] Russian Policy Seeks Expansion Over Neighbors, *Chicago Daily Tribune*, August 1, 1914, 5.

[36] Исто.

[37] Исто.

својој словенској сабрањи.[38] Претпоставља се да је Русија „извукла мач", како би приморала Беч да ублажи своје захтеве и територијалне претензије. Међутим, с обзиром на то да међу европским силама постоје уговори о савезима, потез Русије је морао да изазове реакцију Немачке. Колумниста *Чикаго Трибјуна* је сматрао да је Тројни савез Немачке, Аустрије и Италије заправо грешка, заснована на непосредним потребама, која не представља логичан савез. Заправо, у почетку је био само усмерен против Русије, а оптерећен међусобним антагонизмима. Што се тиче Антанте, руско-француски савез се сматрао одбрамбеним, с циљем да очува европску цивилизацију. Антанта је била врхунац „трезвене дипломатије" и служила је да промовише слободу и либерализам у Русији. По уговору, Енглеска није морала да пружи помоћ својим савезницама. Али, како је процењивао новинар *Чикаго Трибјуна*, Енглеска не би могла да толерише слабљење Француске, јер јој је у интересу равнотежа сила у Европи, коју нарушава „једна полусредњовековна сила која је јурнула у рат против мале државе која није могла да прихвати неразумни ултиматум."[39]

Амерички војни стручњаци из Вашингтона су предвиђали да је Немачкој, чија се главнина флоте налазила у Балтику, главни циљ представљао Санкт Петербург. Немачка флота била је далеко супериорнија у односу на руску.[40] С друге стране, Аустрија је имала пуне руке посла са Србима, који су показали да се мудрим повлачењем може задржати непријатељ. Према предвиђањима *Трибјуновог* дописника, Русија би из стратешких разлога морала да пребаци војску из Москве ка Санкт Петербургу. Очекивало се да се први сукоби одиграју између немачких и руских трупа на Балтику. Најнесигурнија ситуација била је опасност од немира унутар руске војске.

Чикаго Трибјун је пратио и војне операције првих дана августа. Аустријске трупе су напале Русију у близини границе са Румунијом. Српска команда у Нишу је 8. августа саопштила да су аустријске трупе избачене из Семберије и да српска војска напредује ка Увцу.[41]

Велику пажњу *Чикаго Трибјуна* изазивала су питања узрока рата, и одговорности за рат. Као припадник неутралне државе, новинар се запитао да ли одговорност за рат лежи на Аустроугарској, која је реаговала на угрожавање своје династије од стране Словена, или пак на Србији, која је реаговала на аустријску анексију две покрајине које насељавају њени сународници. Једно од питања било је и да ли је Русија требало да се уздржи од реаговања на аустријску инвазију Србије и њено ширење дуж Јадрана. Подвлачећи своју неутралност, амерички колумниста није могао да оптужи

[38] Triple Alliance Calls Bluff of Russian Empire, *Chicago Daily Tribune*, August 2, 1914, 7.

[39] Исто.

[40] Goal of Germany is Russ Capital: Well on the Way, *Chicago Daily Tribune*, August 4, 1914, 3.

[41] Austrians Flee as Servian Foe Invades Nation, *Chicago Daily Tribune*, August 9, 1914, 3.

ниједну нацију за изазивање рата. Међутим, сматрао је да би европске државе без монарха и аутократије могле лакше да дођу до решења међусобних размирица. Главни кривци за европски рат, како је видео колумниста *Чикаго Трибјуна*, били су милитаризам и аутократија.[42]

У текстовима „Аустријанци истерани из Србије“[43] и „Руски марш у Немачку је опасан потез“[44] чикашки лист је пратио ратна дејства у Европи. Такође, поновљена је хронологија избијања рата, од уручивања аустријског ултиматума кроз објављивање делова руске „Наранџасте књиге“.[45] У питању је била комплетна руска дипломатска преписка, из које је било јасно да се руска дипломатија залагала за мир и организовање мировне конференције, што је Немачка бескомпромисно одбила.

Намеће се закључак да је *Чикаго Трибјун* имао озбиљан и аналитички приступ догађајима на Балкану, од сарајевског атентата до избијања ратних сукоба. Овај чикашки лист се издвајао едиторијалима и коментарима, јер су их писали образовани новинари, правници и бивше дипломате. Од 1910. године, када је власништво над листом преузео Роберт Мек Кормик, млађи брат уредника Џозефа Медила Мек Кормика, почела је да се обраћа пажња на спољнополитичке дописнике и анализе. Сам Роберт Мек Кормик је 1915. године, као ратни дописник *Чикаго Трибјуна*, отпутовао у Европу, где је интервјуисао цара Николаја, енглеског премијера Асквита и првог лорда Адмиралитета, Винстона Черчила.[46]

Премда се није стављао ни на чију страну, однос према Србији је у *Чикаго Трибјуну* у највећем броју написа био благонаклон. Углавном је преовладавало мишљење да је сарајевски атентат био само повод, да је Србији упућен неприхватљив ултиматум, јер је Аустроугарска морала да уђе у рат, како би очувала свој територијални интегритет, угрожен покретом Словена и Мађара. Антанта је описана као врхунац трезвене дипломатије у очувању равнотеже сила у Европи. У *Трибјуновим* колумнама већином се истицало да је Русија увек иступала и поступала као патрон, пријатељ и заштитник Словена, посебно балканских. Није било сумње да ће Русија ући у рат против Аустроугарске уколико ова буде напала Србију. Међутим, *Чикаго Трибјун* је скоро увек наглашавао да се руски цар Николај залагао за мир, јер је политичка ситуација у Русији била нестабилна.

---

[42] Causes of the War, *Chicago Daily Tribune*, August 17, 1914, 6.

[43] Austrians are Driven from Serbia, *Chicago Daily Tribune*, August 26, 1914, 4.

[44] Russian March into Germany Perilous Move, *Chicago Daily Tribune*, August 26, 1914, 4.

[45] Russia Blames Germany In Its “Orange Book“, *Chicago Daily Tribune*, September 19, 1914, 3.

[46] Отац браће Мек Кормик, Роберт Сандерсон Мек Кормик (Robert Sanderson McCormick), био је амбасадор у Аустроугарској (1901–1902), Русији (1902–1905) и Француској (1905–1907). Стога су његови синови користили дипломатске везе, посебно са Великим кнезом Николајем Николајевићем Млађим (1856–1929) и Великим кнезом Петром Николајевићем (1864–1931).

Извори и литература

American Envoys Watch, *Chicago Daily Tribune*, July 28, 1914.

Assasinates Heir to Austrian Throne and Consort, *Chicago Daily Tribune*, June 29, 1914.

Austria Forces War; Serb Envoy Goes; Firing Begins, *Chicago Daily Tribune*, Jul 27, 1914.

Austrians are Driven from Serbia, *Chicago Daily Tribune*, August 26, 1914.

Austrians Flee as Servian Foe Invades Nation, *Chicago Daily Tribune*, August 9, 1914.

Germany Feels War Must Come, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

Germany's Colossal Army Will Move as Soon as Russia Takes Warlike Step, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

Goal of Germany is Russ Capital: Well on the Way, *Chicago Daily Tribune*, August 4, 1914.

Живојиновић Д, 1967. Став америчке владе и јавног мњења према догађајима на Балкану, 28. VI – 28.VII 1914, у *Југословенски народи пред Први светски рат, Зборник радова.* Београд: Научно дело, 231–260.

Ex–Attache, Austrian Cause is a Just One, *Chicago Daily Tribune,* July 29, 1914.

Launching of War Sets All Europe Trembling, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

M'Cormick Medill, Austria Wars to Save its Future, *Chicago Daily Tribune*, July 30, 1914.

Mob Servians as Result of Royal Death. Croatians and Moslems Loot Many Houses in Sarajevo. Plot Laid in Belgrade, *Chicago Daily Tribune*, June 30, 1914.

Ostojić – Fejić, Ubavka. 1994. *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Russia Blames Germany In Its "Orange Book", *Chicago Daily Tribune*, September 19, 1914.

Russian March into Germany Perilous Move, *Chicago Daily Tribune*, August 26, 1914.

Russian Policy Seeks Expansion Over Neighbors, *Chicago Daily Tribune*, August 1, 1914.

Says Slav Nation is Aim: Thinks Peace Far Away, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

Serb Editor Appeals to Countrymen, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

Servia's Answer to Ultimatum Which Austria Has Rejected, *Chicago Daily Tribune*, July 27, 1914.

Student Fires on Auto after Duke Blocks Boms. Francis Ferdinand and Duchess Killed in Bosnia's Capital, *Chicago Daily Tribune*, June 29, 1914.

Sugar P. F., 1974. The European Crisis of June – July 1914 and Serbia in the press of the United States of America, у Чубриловић Васа (ур.) *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, *Зборник радова приказаних на међународном научном скупу Српске Академије наука и уметности, одржаном од 13.–15. септембра 1974. године у Београду.* Београд: САНУ, 445–461.

Triple Alliance Calls Bluff of Russian Empire, *Chicago Daily Tribune*, August 2, 1914.

France Awaits Russia's Word, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

Henning Arthur Sears, Hide War Facts From U.S., *Chicago Daily Tribune*, July 31, 1914.

Holds Austrian Honor at Stake, *Chicago Daily Tribune*, July 27, 1914.

Cause of Strife Proves Riddle to World Critics, *Chicago Daily Tribune*, July 31, 1914.

Causes of the War, *Chicago Daily Tribune*, August 17, 1914.

Czar Rejects Proposal to Be Neutral, *Chicago Daily Tribune*, July 29, 1914.

Will the Slavs and Teutons Clash? *Chicago Daily Tribune*, Jul 26, 1914.

Biljana B. Vučetić

SERBIA AND RUSSIA IN AMERICAN PUBLIC OPINION IN THE SUMMER OF 1914: THE EXAMPLE OF *CHICAGO TRIBUNE*

Summary

During the July crisis and in the first months of the WWI, reports of the renown American daily newspapers *Chicago Tribune* were of great importance because the largest number of immigrants of the Serbian origin lived in Chicago. *The Chicago Tribune* differed from others, often sensationalistic newspapers, by quality of its articles, comments and editorials. The editors paid much attention to the issues of the causes of the war and responsibility for the war and their attitude towards Serbia in general was benevolent. In the *Chicago Tribune*'s articles there mainly prevailed the opinion that the Sarajevo assassination was only a pretext for the war and that Serbia received an unacceptable ultimatum. The explanation was that Austria-Hungary had to go to war in order to preserve its territorial integrity threatened by the movement of the Slavs and the Hungarians. The *Chicago Tribune*'s columnists mainly emphasized that Russia always acted as a patron, friend and a protector of the Slavs, especially in the Balkans. It was doubtless that Russia would side with Serbia and enter the war against Austria-Hungary. However, the *Chicago Tribune* always stressed that Russian Tsar Nicholas II stood for peace, due to personal reasons, as well as because of the unstable political situation in Russia.

Key words: Serbia, Russia, The United States of America, the First World War, public opinion, Chicago Tribune

Борис Сергеевич Котов[1]
Институт всеобщей истории РАН
Москва, Россия

УДК 94(497.15)”1914”
323.285(497.15 Сараево)”1914”:070(470)
327(436:497.11+470)”1914”
316.653:070(470)”1914”

САРАЕВСКОЕ УБИЙСТВО 1914 ГОДА В ЗЕРКАЛЕ РОССИЙСКОЙ ПРЕССЫ

В данной статье рассматривается реакция российской прессы разных политических направлений на сараевское покушение 1914 г. Показано отношение ведущих газет и журналов России того времени к личности погибшего эрцгерцога Франца Фердинанда, а также проанализированы трактовки причин и возможных последствий его убийства.

Ключевые слова: сараевское убийство 1914 года, российская пресса, общественное мнение, июльский кризис, канун Первой мировой войны, эрцгерцог Франц Фердинанд, Австро-Венгрия, Сербия, Россия.

В начале лета 1914 г. казалось, что международная ситуация, оставшаяся взрывоопасной на протяжении двух Балканских войн 1912–1913 гг., а затем подвергшаяся новому испытанию во время споров вокруг миссии генерала О. Лимана фон Сандерса зимой 1913–1914 гг., в значительной степени нормализовалась. Это отразилось и на страницах российских периодических изданий: накануне Июльского кризиса газеты много места отводили освещению албанской авантюры принца Вильгельма Вида, мексиканской смуте, начавшейся в этой латиноамериканской стране после смещения диктатора П. Диаса, дипломатическому противостоянию Греции и Турции из-за эгейских островов, росту антибританских настроений в Ольстере и другим событиям, происходившим на периферии мировой политической сцены. Такая атмосфера позволила видному публицисту М.О. Меньшикову умиротворенно заметить: «Лето в разгаре, и войны нет, хотя пророчества о ней были, и подготовка к ней идет до сих пор лихорадочная. Есть, стало быть, кроме разрушительных сил, некий благой промысел, бодрствующий над народами и предупреждающий столкновение между ними»[2]. Однако спустя несколько недель после того, как Меньшиков написал эти строки, всю Европу потрясло известие об убийстве в городе Сараево, столице австро-вен-

[1] bs.kotov@mail.ru

[2] Новое время. 1914. 29 мая (здесь и далее даты указаны по юлианскому календарю).

герской провинции Боснии и Герцеговины, эрцгерцога Франца Фердинанда и его супруги Софии Хоэнберг.

29 (16 по старому стилю) и 30 (17 по ст. ст.) июня 1914 г. все российские газеты вышли под огромными заголовками, извещавшими о сараевском покушении. Портреты погибших, некрологи, статьи и многочисленные телеграммы заполнили газетные полосы. Российская пресса в первые дни после сараевского убийства уделила много внимания личности и политическим взглядам погибшего эрцгерцога. При этом характеристики, которые давали Францу Фердинанду различные издания, от либеральных до черносотенных, были весьма похожи. Он назывался врагом России и православного славянства, клерикалом, тесно связанным с римской курией, и милитаристом, стремившимся через агрессивную внешнюю политику вдохнуть новые силы в дряхлеющую Австрийскую империю[3].

Самая многотиражная и популярная газета России того времени «Русское слово», оценивая личность погибшего эрцгерцога, писала, что его фигура поразному воспринималась современниками, сходившимися, однако, в том, что Франц Фердинанд был незаурядным человеком, главной чертой характера которого являлась твердая воля и вера в свою миссию – возродить былое величие дома Габсбургов. «Русское слово» отмечало, что Франц Фердинанд в последнее время играл значительную роль в политике двуединой монархии, но деятельность его проходила за кулисами и не носила публичного характера. Отсюда – противоречивые слухи и домыслы о его убеждениях, намерениях и истинной роли в событиях последних лет. «Обыкновенно эрцгерцогу приписывались широкие планы австрийского империализма, доходившие в одну сторону до Днепра, а в другую – до Эгейского моря. Неосторожное бряцание саблей, едва ли соответствовавшее действительным силам монархии и подлинным видам самого эрцгерцога, приучило Европу к мысли о том, что восшествие Франца Фердинанда I на престол Габсбургов будет непременно ознаменовано войной между великими державами»[4]. «Русское слово» напоминало о натянутых отношениях Франца Фердинанда и его дяди, императора Франца Иосифа, мнения которых по важнейшим вопросам внутренней и внешней политики часто не совпадали. Однако поскольку деятельность эрцгерцога проходила в тени императора, то остается только гадать, «какой была бы политика Франца Фердинанда после того как он освободился бы от сдерживающего влияния осторожного шёнбруннского отшельника»[5].

---

[3] О политических взглядах и роли эрцгерцога Франца Фердинанда в истории Австро-Венгрии см.: *Kann R.* Erzherzog Franz Ferdinand-Studien. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1976; *Kiszling R.* Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Graz, Köln: Böhlau, 1953; *Weissensteiner F.* Franz Ferdinand. Der verhinderte Herrscher. München: Piper, 1999.

[4] Русское слово. 1914. 17 июня.

[5] Там же.

Другая влиятельная и информированная газета «Новое время» сообщала, что в силу особенностей характера эрцгерцог практически не имел друзей. Отличавшийся раздражительностью и подозрительностью, он «повсюду видел врагов» и практически никому не доверял. До последнего времени он был весьма близок с начальником генерального штаба Австро-Венгрии Ф. Конрадом фон Хётцендорфом, однако и с ним эрцгерцог рассорился на почве внутриполитических вопросов, в которых он не допускал никаких уступок врагам монархии. К последним он относил венгерских сепаратистов, итальянских ирредентистов, православных славян, масонов и евреев. Особенно раздражали Франца Фердинанда венгры с их амбициями и вечным фрондированием. По информации «Нового времени», незадолго до своей гибели престолонаследник, якобы, произнес в частном разговоре: «Венгрия в руках масонов и евреев. Этому надо положить конец, и я не остановлюсь на полпути!»[6] Он считал, что маленький венгерский народ обладает чрезмерными привилегиями в рамках дуалистической империи, и стремился покончить с мадьярской гегемонией.

Один из ведущих сотрудников «Нового времени» известный публицист славянофильского направления Д.Н. Вергун в качестве идеологической основы политики Франца Фердинанда называл австрославизм, направленный против России. «Идеология австрославизма зиждется на ложной предпосылке о том, будто разношерстный состав современной Габсбургской империи составляет не ахиллесову пяту ее, а, наоборот, главную силу ее будущего развития. Обломки народов, входящих в состав Австрии, казались покойному эрцгерцогу магнитами, которые могут привлечь под эгиду Габсбургов их закордонных братьев»[7]. Вергун считал, что после такого печального конца главного протагониста австрославистской идеи Дунайская монархия должна пересмотреть всю свою внутреннюю и внешнюю политику. Он напоминал, что до того как эрцгерцог начал играть значительную роль в управлении государством, отношения между империями Романовых и Габсбургов были достаточно хорошими, что нашло отражение в проведении совместного мюрцштегского курса на Балканах. Поэтому – делал вывод Вергун – для восстановления прежних дружественных связей между Веной и Петербургом австрийским политикам необходимо отказаться от идеологического наследия Франца Фердинанда, прежде всего от «мазепинских бредней» в духе австрославизма.

Рупор партии октябристов «Голос Москвы» в статье, опубликованной спустя два дня после сараевского покушения, называл Франца Фердинанда главой австрийской военной партии, которая видела выход из неразрешимых национальных проблем в агрессивной внешней политике и развязыва-

[6] Новое время. 1914. 17 июня.

[7] Новое время. 1914. 20 июня.

нии общеевропейской войны[8]. Первые годы после смерти своего отца Карла Людвига (1896 г.), став наследником габсбургского трона, Франц Фердинанд держался вдали от политической деятельности, посвящая свое время военной службе. Активное вмешательство эрцгерцога в политику империи, по информации «Голоса Москвы», началось во время Боснийского кризиса 1908–1909 гг. А с момента назначения Франца Фердинанда инспектором вооруженных сил Австро-Венгрии он стал главным вдохновителем агрессивной внешней политики, опираясь на поддержку германского кайзера Вильгельма II. Самым опасным врагом своей страны он, якобы, считал Россию, а потому покровительствовал всем силам, враждебным России, прежде всего полякам и украинским националистам Галиции. Правда, спустя несколько дней «Голос Москвы» уже менее однозначно характеризовал погибшего престолонаследника: «эрцгерцог Франц Фердинанд, который то тяготел к России, то искал с ней войны, то сторонился Вильгельма II, то всецело доверялся ему, до конца остался загадкой и для дипломатии. Возможно, что он совершил бы великие дела, но возможно, что натворил бы больших бед»[9].

Газета партии прогрессистов «Утро России» в передовой статье «Габсбургский рок», опубликованной 30 (17 по ст. ст.) июня 1914 г., писала, что «скоропостижная кончина австро-венгерского престолонаследника эрцгерцога Франца Фердинанда составляет крупное политическое событие, значение которого трудно сейчас определить не только для империи Габсбургов, но и для всей Европы»[10]. Погибший в Сараево эрцгерцог, по словам газеты, являлся «вождем австрийского империализма». Он не питал симпатий к России, и русское общество отвечало ему тем же. Обращаясь к фигуре нового наследника габсбургского престола 27-летнего эрцгерцога Карла Франца Иосифа, «Утро России» отмечало, что он еще слишком молод и неподготовлен к роли вершителя судеб Австро-Венгрии, а император Франц Иосиф слишком стар и немощен, чтобы передать ему часть своих знаний, опыта и умения искусно лавировать между противоречивыми национальными требованиями и политическими программами различных народов Австро-Венгерской монархии. Судя по всему, писала газета, новому эрцгерцогу чужды как «меттерниховские государственные принципы» Франца Иосифа, так и воинствующий империализм и шовинизм покойного Франца Фердинанда. Впрочем, она оговаривалась, что «о политических взглядах и личных качествах молодого престолонаследника почти ничего неизвестно»[11].

Либеральные «Русские ведомости» указывали, что в отличие от нового и еще ничем себя не проявившего эрцгерцога Карла Франца Иосифа

[8] Голос Москвы. 1914. 17 июня.

[9] Голос Москвы. 1914. 21 июня.

[10] Утро России. 1914. 17 июня.

[11] Там же.

«эрцгерцог Франц Фердинанд был не просто наследником престола; он был, бесспорно, очень крупной фигурой в оскудевающем доме, на него возлагались надежды, как на человека, призванного возродить былую славу имени Габсбургов»[12]. Осуждая Франца Фердинанда за реакционные и клерикально-антисемитские настроения, это издание отмечало и положительные стороны его политических взглядов: он понимал необходимость радикального изменения государственного устройства империи, предоставления национальностям равных прав, реформирования Австро-Венгрии на принципах триализма или даже федерализма. «Русские ведомости» не сомневались, что Франц Фердинанд и его супруга пали жертвой заговора, но, кто стоит за организацией этого заговора, трудно определить по той скудной информации, которая имеется об обстоятельствах покушения. Тем не менее, писала газета, «общий смысл сараевских событий ясен»[13]. Они вызваны политикой Вены в отношении югославянского населения империи, которое как раз за последние два года испытывает большой национальный подъем, связанный с успехами Сербии и Черногории сначала в войне с Османской империей, а затем с Болгарией.

Главная газета кадетской партии «Речь» также была уверена, что «убийство эрцгерцога есть результат широкого политического заговора»[14]. Для сербских националистов Франц Фердинанд был воплощением захватнической австрийской политики, «фигурой, в которой как бы сосредоточилась вся жизнеспособность габсбургской монархии, ее цепкое жизненное упорство в защите старых политических притязаний на преобладание в западной части Балканского полуострова»[15]. Отмечая тесную связь трагической смерти Франца Фердинанда с нерешенным сербским вопросом, кадетская газета писала, что только реформирование страны на началах полного равноправия входящих в ее состав народностей «может укрепить Дунайскую монархию среди тяжких испытаний, через которые суждено ей пройти»[16]. «Речь» указывала на неопределенность политической ситуации, сложившейся после сараевских выстрелов. «Покушение в Сараеве… есть одно из тех событий, последствия которых не могут быть взвешены и определены сразу, так как последствия эти неисчислимы»[17]. Погиб человек, с именем которого связывали глубочайшие перемены в империи Габсбургов. Вся Европа ожидала от восшествия на престол императора Франца Ферди-

[12] Русские ведомости. 1914. 17 июня.

[13] Там же.

[14] Речь. 1914. 16 июня.

[15] Там же.

[16] Речь. 1914. 17 июня.

[17] Там же.

нанда I грандиозного переворота в политической структуре Дунайской империи, прежде всего, решения важнейшего для этой страны национального вопроса.

О взаимоотношениях Франца Фердинанда с партнерами Австрии по Тройственному союзу писал на страницах «Речи» берлинский корреспондент этой газеты А. Коральник[18]. Эрцгерцог, по его словам, долгое время был противником Тройственного союза. Он не любил Италию не только из-за ирредентистских устремлений итальянцев, живущих на территории Австрии, но также из-за конфликтов итальянского государства и Савойской династии с римско-католической церковью. Германии он также чуждался, избегая встреч с членами правящего рода Гогенцоллернов. Такое отношение к союзникам Коральник объясняет тем обстоятельством, что Франц Фердинанд принадлежал к когорте «австрийцев старого закала», так называемых «Altösterreicher», которые до сих пор помнят и войну с Пьемонтом 1859 г., лишившую империю Ломбардии и подорвавшую ее позиции в Северной Италии, и войну 1866 г. с Пруссией, выдавившую Австрию из Германии. Для них Тройственный союз – это прежде всего произведение Д. Андраши, сепаратиста и государственного преступника, приговоренного после подавления венгерской революции 1848–1849 гг. к смертной казни. И союз этот, по мнению «староавстрийцев», служит интересам именно венгров, обеспечивая им господствующее положение в империи Габсбургов. Коральник сообщал, что агрессивная политика Франца Фердинанда вызывала недовольство германских правящих сфер. Угрожающая позиция Австрии в отношении Сербии и России, албанская авантюра, вбившая еще один клин в отношения между Римом и Веной, новый австрийский империализм, «стремящийся куда-то и к чему-то, вся эта “великоавстрийская” смутная, бесцельная политика угрожала миру Германии»[19], а потому делала эрцгерцога весьма опасным и неудобным союзником для Берлина. Германской дипломатии приходилось постоянно сдерживать милитаристский пыл своей союзницы, но это имело успех только до тех пор, пока во главе Дунайской империи оставался престарелый император Франц Иосиф, не склонный к военным приключениям. Если бы Франц Фердинанд вступил на престол, то Германия не смогла бы удержать его от великоавстрийских авантюр.

Консервативные «Московские ведомости» указывали на бессмысленность убийства Франца Фердинанда, которое не сможет ликвидировать неравноправное положение славян в пределах Австро-Венгерской империи, не сможет «уничтожить целой системы, созданной историей, международными отношениями и давлением всевозможных текущих обстоятельств»[20].

[18] Речь. 1914. 24 июня.

[19] Там же.

[20] Московские ведомости. 1914. 17 июня.

По мнению этой газеты, террористический акт, совершенный Г. Принципом и его товарищами, вдвойне нелеп и абсурден именно в силу того, что за последнее время эрцгерцог проявлял явное стремление к примирению с южным славянством и улучшению его положения в Габсбургской империи. Причинами этого были, с одной стороны, намерение лишить Россию, «которую покойный эрцгерцог ненавидел», идеологического оружия панславизма, а с другой стороны, желание использовать словенцев и хорватов для борьбы с итальянским ирредентистским движением в Истрии и Далмации. «Московские ведомости» в первые дни после сараевских событий явно не считали, что смерть Франца Фердинанда может отразиться на европейском мире; речь шла лишь о последствиях этого для судеб Австро-Венгерской империи. В этой связи газета сообщала, что новый наследник престола эрцгерцог Карл Франц Иосиф, племянник Франца Фердинанда, «в политическом отношении представляет величину неизвестную», а потому нельзя точно предсказать, в каком направлении теперь пойдет австрийская политика.

Старейший либеральный журнал России «Вестник Европы», оценивая сараевские события, писал, что смерть эрцгерцога вряд ли приведет к резкой смене правительственного курса в Австро-Венгрии, так как реальным руководителем внешней политики в империи является министр иностранных дел, ответственный перед австро-венгерскими парламентскими делегациями и общественным мнением страны. Говоря о милитаризме и воинственности Франца Фердинанда, журнал отмечал, что неизвестно, как бы повел себя эрцгерцог, если бы стал императором после смерти своего дяди. Германский кайзер Вильгельм II тоже неоднократно заявлял о своем стремлении воевать с Россией и Францией, пока он был кронпринцем. Когда же он возглавил империю, то, чувствуя ответственность перед страной и историей, не предпринял за двадцать пять лет своего правления ни одной войны, хотя имел достаточно поводов для этого. «Вероятно, то же самое было бы и с Францем Фердинандом»[21], – предполагал «Вестник Европы».

Другой ежемесячный журнал либеральной направленности «Русская мысль» также не видел оснований для изменения внутренней и внешней политики Австро-Венгрии после гибели эрцгерцога. В июльском номере обозреватель этого журнала И.О. Левин указывал, что, хотя «в лице Франца Фердинанда был убит враг сербской независимости, “великосербской” идеи»[22], однако антагонизм между империей Габсбургов и королевством Карагеоргиевичей не им был выдуман. Это противостояние вызвано историческими обстоятельствами, которые разделили территории, населенные южными славянами, между Османской империей, Австрией, Сербией и

[21] Вестник Европы. 1914. Июль. С. 409.

[22] Русская мысль. 1914. Июль. С. 11.

Черногорией. Победы сербов и черногорцев в двух Балканских войнах, готовящееся объединение королевств Карагеоргиевичей и Негошей на основе личной унии делают практически неизбежным столкновение этих южнославянских государств с Австро-Венгрией. «Очевидно, следовательно, что всякий австрийский монарх и всякое австро-венгерское правительство, поскольку они будут вести политику, соответствующую интересам двуединой империи, приблизительно сделают то, что сделал бы убитый эрцгерцог, если бы ему довелось вступить на престол»[23].

Обращаясь к анализу политических взглядов Франца Фердинанда, Левин характеризовал его как сторонника триализма и противника венгерского сепаратизма. При этом отмечалась двойственность в подходе Франца Фердинанда к решению сербской проблемы: будучи сторонником жесткого курса по отношению к Сербскому королевству, он в то же время стремился к компромиссу с южными славянами в пределах Австро-Венгерской империи. По словам Левина, покойный эрцгерцог понимал, что только предоставление славянскому населению тех прав, которыми пользуются немцы и венгры, откроет возможность для дальнейшего территориального расширения монархии на Балканах; он рассматривал создание южнославянского королевства в пределах Габсбургской империи как средство нейтрализации ирредентистских устремлений Белграда, как возможность преодолеть тяготение южнославянского населения империи к сербскому «Пьемонту».

Определенные затруднения в формулировании своего отношения к сараевскому преступлению и личности погибшего эрцгерцога испытывали крайне правые издания. С одной стороны, консервативные, антилиберальные, антимасонские и антисемитские убеждения Франца Фердинанда не могли не импонировать русским националистам. Однако, с другой стороны, русское общество воспринимало эрцгерцога как противника России, поддерживающего поляков, украинских сепаратистов и прочие опасные для целостности Российской империи элементы. Убийцами же его были православные сербы, которых притесняли в империи Габсбургов, стремившейся к дальнейшему территориальному расширению на Балканах за счет Сербии и Черногории.

Неоднозначное отношение к Францу Фердинанду демонстрировало черносотенное «Русское знамя». Характеризуя покойного эрцгерцога как «ярого католика» и врага православного славянства, эта газета высоко оценивала личные качества несостоявшегося императора, считая, что, если бы он возглавил империю, он стал бы выдающимся государственным деятелем. «Франц Фердинанд, оказывается, был великим патриотом в своей стране, человеком, одаренным большою волею и способностями, и в полном смысле слова реформатором, ожидавшим лишь полноты власти для укрепления

[23] Там же.

своего государства. И, если бы жизнь его продлилась, он показал бы миру, что значит монарх – глубоко верующий христианин, любящий отечество свое»[24]. Вместе с тем «Русское знамя» особенно подчеркивало враждебное отношение Франца Фердинанда к России, отмечая, что «сношения и дружбу с нею он считал изменою в своем государстве». Именно он, по мнению черносотенной газеты, был главным инициатором преследований православных русин в Галиции и Буковине. На Россию он смотрел глазами католика и, сблизившись с поляками Галиции, вынашивал планы отторжения от России Привислинских губерний и Малороссии.

«Русское знамя» сообщало, что венгерским претензиям на особое положение в империи Франц Фердинанд хотел противопоставить принцип триализма и даже угрожал венграм при дальнейшем сопротивлении возложить на себя чешскую корону Святого Вацлава, предоставив Богемии тот же статус и те же права, какие по соглашению 1867 г. получила Венгрия. Таким образом, в своем конфликте с венграми престолонаследник собирался опереться на славянское население империи, но только на католическое славянство, по мнению черносотенцев, «изуродованное не соответствующим расовой крови духовным мировоззрением»[25]. Это было для него политической необходимостью, никакой искренней симпатии к славянам он не испытывал. «Наоборот, именно на славянство он разделял взгляд своего союзника германского императора Вильгельма, что немцы должны властвовать над ними, и потому был энергичным противником славян балканских… Покойный был типичным немцем и в качестве такового проповедником гегемонии немцев»[26].

Убийство Франца Фердинанда воспринималось российским общественным мнением как логическое следствие всей австрийской национальной политики, особенно политики в отношении сербского населения двуединой империи. На фоне начавшейся в австрийской прессе разнузданной антисербской кампании газеты и журналы России вину за случившееся возлагали на саму Австро-Венгрию, не желавшую разрешать свои национальные проблемы и стремившуюся подавить в своих пределах сербскую национальность. По мнению российских изданий, голословные обвинения в адрес сербского государства и правительства Н. Пашича, которых австрийская печать клеймила как зачинщиков и инициаторов убийства престолонаследника, были совершенно недопустимы.

Негодование российской прессы вызвали начавшиеся после убийства Франца Фердинанда в Боснии, Далмации и Хорватии сербские погромы, осуществляемые руками боснийских мусульман и хорват-католиков. В дан-

[24] Русское знамя. 1914. 25 июня.

[25] Там же.

[26] Русское знамя. 1914. 19 июня.

ной связи газеты России предупреждали Вену, что продолжение близорукого курса на подавление сербов только усугубляет кризис Австро-Венгерской империи, способствует дальнейшему разжиганию межнациональной розни и тем самым еще больше расшатывает здание Габсбургской монархии. По мнению «Нового времени», сербские погромы, эти «кровавые поминки» по убитому эрцгерцогу, демонстрируют, что политика Габсбургов и после сараевской трагедии осталась прежней: в основании австрийской власти над этнически разнородным населением лежат национальные и религиозные противоречия. «Австрийское правительство не упускает, поэтому, случая, чтобы углубить и расширить их»[27].

«Вестник Европы» напоминал, что сербы с самого начала австрийской оккупации Боснии и Герцеговины находились под подозрением; австрийские власти не верили в их лояльность и благонадежность, а потому «преобладающий по численности и по культурному значению сербский элемент систематически подавлялся и преследовался…»[28] Журнал отмечал, что тяготение боснийских сербов к королевству Карагеоргиевичей было вполне понятно и естественно, но с точки зрения австрийских политиков представляло собой преступление против целостности империи. Сепаратистские устремления боснийских сербов могли быть ослаблены только через предоставление им широких возможностей для национального развития. «Австрийцы делали наоборот: они ограничивали и стесняли сербов, задевали их самые заветные национальные чувства и традиции, а потом требовали от них безусловной преданности и подчинения интересам Австро-Венгрии. Они сеяли вражду и злобу, а ожидали успокоения и благополучия»[29].

«Голос Москвы» называл сараевское покушение «прямым следствием той политики угнетения славян, вдохновителем которой был покойный эрцгерцог Франц Фердинанд. Это – финальный акт трагедии, прологом к которой была аннексия Боснии и Герцеговины»[30]. В настоящее время, писал «Голос Москвы», решается вопрос, кто станет объединителем южных славян – империя Габсбургов или королевство Карагеоргиевичей? Вена или Белград? Октябристская газета считала, что не стоит недооценивать жизнеспособность двуединой монархии. Пресловутый австрийский патриотизм существует и захватывает даже часть австрийских и венгерских славян. Если бы Франц Фердинанд возглавил монархию, то смутные идеи австрославизма, у истоков которого стоял чех Ф. Палацкий, смогли бы получить реальное воплощение в политической практике. По словам «Голоса Москвы», смысл австрославизма заключается «прежде всего в том, чтобы отвлечь славян от России, создав на среднем те-

[27] Новое время. 1914. 21 июня.

[28] Вестник Европы. 1914. Июль. С. 406.

[29] Там же.

[30] Голос Москвы. 1914. 21 июня.

чении Дуная сильный славянский центр, вокруг которого могли бы сгруппироваться, помимо России, все западные и южные славяне»[31]. Рупор октябристской партии указывал, что Австро-Венгерская монархия стоит на перепутье. Сложность решения национального вопроса состоит в том, что оно должно, с одной стороны, удовлетворить всех южных славян – подданных Габсбургов, а с другой стороны, парализовать великосербскую пропаганду.

В возможность мирного и компромиссного решения югославянского вопроса не верил ведущий публицист «Нового времени» М.О. Меньшиков, считавший военное столкновение между Сербией и Австро-Венгрией неизбежным. Спустя неделю после сараевских выстрелов он писал: «Совершенно невероятно, чтобы, пока существуют Габсбурги, исчезла психология Габсбургов, как недопустимо и то, чтобы исчезла психология сербских патриотов, пока существует сербское племя»[32]. Под психологией Габсбургов автор понимал идею императорского долга, долга перед своей династией – укрепить и расширить ее власть любой ценой. По словам Меньшикова, Франц Фердинанд остро чувствовал упадок значения своего рода в европейской политике и рассматривал экспансию на Балканах как средство возродить былое величие династии. Для Сербии же речь идет о сохранении себя как независимого государства. Меньшиков считал, что стоит только посмотреть на карту, чтобы осознать суть австро-сербского конфликта. «Австрийский удав» уже проглотил большую часть южнославянских земель – Крайну, Истрию, Хорватию, Славонию, Далмацию, Боснию, Герцеговину. «Не проглотить остатков, то есть свободной Сербии и Черногории, это для Австрии почти равносильно тому, чтобы подавиться куском»[33].

«Московские ведомости» рассматривали убийство эрцгерцога как признак глубокого кризиса Габсбургской монархии, который эта держава переживает с момента вступления в ряды балканских стран (а именно с момента аннексии Боснии в 1908 г.). По мнению газеты, выдвигаемые в адрес Белграда обвинения в подстрекательстве к преступлению вызваны желанием отвлечь внимание общественности от того факта, что причиной сараевской трагедии была ошибочная политика Австро-Венгрии на Балканах. «Возмутительное, гнусное» убийство Франца Фердинанда не дает права австрийцам набрасываться с голословными обвинениями на другие страны. Факт временного проживания Принципа и других террористов на территории Сербии еще не повод подозревать сербское правительство в причастности к организации устранения эрцгерцога, тем более что Белград от этого ничего не выигрывает[34].

---

[31] Голос Москвы. 1914. 19 июня.

[32] Новое время. 1914. 21 июня.

[33] Там же.

[34] Московские ведомости. 1914. 21 июня.

По мнению другой московской газеты «Русского слова», убийство Франца Фердинанда было невыгодно в первую очередь славянам Австро-Венгрии, так как в последние годы наметилась тенденция к улучшению их положения. Сараевское преступление развязывает руки сторонникам жестких мер в отношении славянского населения империи. «Русское слово» считало неприемлемыми обвинения Сербии и всего сербского народа в причастности к убийству престолонаследника: «Ни белградское правительство, ни население Сербии не могут отвечать за промахи австрийской полиции и за преступления австрийских подданных, хотя бы и говорящих на сербском языке или учившихся в Белграде»[35]. Газета была убеждена, что ответственность за сараевскую трагедию лежит на руководстве Австро-Венгрии, не желающем решать национальный вопрос. «Воинствующий национализм, эта вечно гноящаяся язва соединенной империи» стал тем фоном, на котором Г. Принцип и его сообщники осуществили свое преступление[36].

Вместе с тем «Русское слово» предостерегало своих читателей от поспешных выводов о неминуемом скором развале Австро-Венгрии. По словам этого издания, при оценке перспектив Дунайской монархии необходимо учитывать «страшную силу исторической инерции и… материальные интересы, связывающие иногда самые различные национальности в один крепкий государственный организм»[37]. В распаде империи Габсбургов не заинтересованы венгры и чехи. Венгрия одна, без помощи Австрии и союзной Германии, не сможет удержать национальные окраины – Словакию, Трансильванию, Хорватию и пр.: «когда исчезнет власть бронированного кулака Габсбургской монархии, рухнет и основанное на силе господство мадьяр»[38]. В экономическом отношении отделение от Австрии будет означать большие проблемы для венгров: ¾ венгерского экспорта идет в Австрию, и в случае распада единого государства австрийский рынок сбыта может оказаться закрытым для венгерской продукции. Что касается Чехии, то в качестве отдельного государства она обречена на быстрое поглощение немцами. Чешская промышленность – подобно венгерскому сельскому хозяйству – также серьезно пострадала бы в случае распада государства и разрыва традиционных экономических связей между его регионами. По мнению «Русского слова», меньше всех были заинтересованы в сохранении Австро-Венгрии итальянцы Триеста и Южного Тироля.

«Русские ведомости» также указывали на нерешенный национальный вопрос как на главную причину двойного сараевского убийства. В передовой статье за 4 июля (21 июня по ст. ст.) 1914 г. эта либеральная газета пи-

[35] Русское слово. 1914. 17 июня.

[36] Русское слово. 1914. 18 июня.

[37] Там же.

[38] Там же.

сала, что в Австро-Венгрии «национальности объявили друг другу вечную войну без конца и без отдыха; самые соглашения их являются обыкновенно или союзами двух народностей против третьей, или временными перемириями до новых военных действий»[39]. Межнациональная борьба – это злокачественная болезнь империи Габсбургов, она изнутри разрушает государственный организм, препятствует движению этой страны вперед и привносит в ее внешнюю политику элементы опасной неустойчивости. «Русские ведомости» подчеркивали, что в последние годы эта хроническая болезнь значительно обострилась, что связано с агрессивной политикой Австрии на международной арене. Аннексия Боснии и Герцеговины создала внутри Дунайской империи еще один очаг национальной вражды, а действия австрийской дипломатии в период Балканских войн, ее стремление любой ценой ограничить приобретения Сербии и Черногории произвели глубокое впечатление на югославянских подданных Габсбургской империи. Эти настроения и создали ту атмосферу «национального фанатизма», в которой было подготовлено и осуществлено сараевское преступление.

Подводя итоги можно сказать, что убийство эрцгерцога Франца Фердинанда воспринималось российской прессой как следствие австрийской и венгерской политики в отношении югославянского населения двуединой империи. По мнению ведущих газет и журналов России того времени, к сараевской трагедии привел нерешенный в Австро-Венгрии национальный вопрос, только обострившийся вследствие агрессивных действий этой страны на международной арене (аннексия Боснии и Герцеговины, антисербская и античерногорская политика Вены в период Балканских войн). В первые дни, последовавшие за сараевским покушением, российская пресса уделила много внимания личности и политическим взглядам Франца Фердинанда. Почти во всех изданиях он назывался врагом православного славянства и России, главой австрийской «военной партии», клерикалом, благоволившим к полякам, чехам и хорватам, противником гегемонии венгров и сторонником переустройства Габсбургской монархии на началах триализма. Российская пресса сходилась в том, что Франц Фердинанд был незаурядной личностью, отличавшейся силой воли и верой в свою миссию. Его гибель воспринималась как крупное политическое событие, которое могло повлиять не только на судьбы Австро-Венгрии, но и негативно отразиться на международной ситуации.

Литература

Ваганов С.В. Австро-сербский конфликт и русское общественное мнение в период июльского кризиса 1914 г. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2009. № 3. – С. 172-176.

[39] Русские ведомости. 1914. 21 июня.

http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2009_3/26.pdf

Кострикова Е.Г. Российское общество и внешняя политика накануне первой мировой войны 1908-1914 гг. – М.: Институт российской истории РАН, 2007. – 410 с.

Котов Б.С. Газета «Речь» в дни июльского кризиса 1914 года // Вестник МГИМО-Университета. – 2014. № 4(37). – С. 9-16.

http://vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/04-2014_kotov.pdf

Котов Б.С. «Сеющие ветер»: российская пресса о политике австро-германского блока в дни Июльского кризиса 1914 года // Свет и тени Великой войны / Сост. А.В. Репников, Е.Н. Рудая, А.А. Иванов. – М.: РОССПЭН, 2014. – С. 344-364.

Котова Е.В. Сараевское убийство 28 июня 1914 г. и закат империи Габсбургов // Цареубийства: Гибель земных богов / Сост. Н.В. Попов. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – С. 455-476.

Kann R. Erzherzog Franz Ferdinand-Studien. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1976. – 256 S.

Kiszling R. Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Graz, Köln: Böhlau, 1953. – 356 S.

Sösemann B. Medien und Öffentlichkeit in der Julikrise 1914 // Die Aktualität der Geschichte. Historische Orientierung in der Mediengesellschaft / Hrsg. von S. Kronenburg, H. Schichtel. – Gießen, 1996. – S. 193-232.

Thaden E. Public Opinion and Russian Foreign Policy toward Serbia 1908-1914 // Les Grandes Puissances et la Serbie a la Veille de la Premiere Guerre Mondiale. – Beograd, 1976. – P. 217-232.

Weissensteiner F. Franz Ferdinand. Der verhinderte Herrscher. München: Piper, 1999. – 245 S.

Борис Сергејевич Котов

САРАЈЕВСКО УБИСТВО 1914. ГОДИНЕ У ОГЛЕДАЛУ РУСКЕ ШТАМПЕ

Резиме

Двоструко сарајевско убиство привукло је огромну пажњу руске штампе која је овај трагичан догађај прихватила као последицу аустријске и мађарске политике према југословенском становништву Хабзбуршке монархије. Детаљно информишући своје читаоце о политичким ставовима убијеног надвојводе Франца Фердинанда, новине и часописи окарактерисали су га као новог непријатеља Русије, Србије и православног словенства, који је агресивном спољном политиком желео да удахне нову снагу у аустријску империју која

се налазила на рубу исцрпљености. Публикације различитих политичких праваца, од либералних до реакционарних, слагале су се да је Франц Фердинанд био истакнута личност са снажном вољом и вером у своју мисију. Његово убиство доживљавало се као крупан политички догађај који је могао не само да утиче на судбину Аустроугарске, већ и да се негативно одрази на међународну ситуацију.

Кључне речи: Сарајевско убиство 1914. године, руска штампа, јавно мњење, јулска криза, предвечерје Првог светског рата, надвојвода Франц Фердинанд, Аустроугарска, Србија, Русија

Золтан Бада
Српски институт
Будимпешта, Мађарска

УДК 94(497:497.11)”1914/1918”
087.7(439)(497.11:497)”1914/1918”
94:930.85(439)”1914/1918”

СРБИЈА И БАЛКАН У МАЂАРСКИМ СТРУЧНИМ ДЕЛИМА ОБЈАВЉЕНИМ У ПЕРИОДУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914–1918)

У мађарској стручној литератури постоји знатан број књига и других публикација о Србији и Балкану, које су објављене управо у годинама Великог рата (1914–1918) и које су представљале важне елементе у информисању политичке, научне и лаичке јавности Краљевине Угарске. Оне припадају областима архивских извора, анализе међународних односа, ратног дописништва и описа животних прилика у Србији, економије и географије, те националног питања код Јужних Словена.

Ови стручни радови од пре једног века су својим специфичним приступом сведочили о Србији и о њеном ширем балканског окружењу. За историчаре данашњице представљају ретко виђене изворе и велику могућност за писање нових научних синтеза.

Овај рад има за циљ да поводом стогодишњице Великог рата упозна српске историчаре са публикацијама мађарске провенијенције. У неким оправданим случајевима аутор се осврнуо и на дела, која су настала на другим језицима (на немачком и енглеском).

Кључне речи: Балкан, Србија, Аустроугарска, Краљевина Угарска, Први светски рат, мађарска стручна литература

1. Увод

Први светски рат, који су пре једног века савременици назвали *Великим ратом*, био је први модерни оружани конфликт светских размера, чији утицај се није могао избећи, а чије последице се и данас осећају. У мађарском делу дуалистичке Хабзбуршке монархије, у Краљевини Угарској није било ни једне породице, која макар преко једног члана, односно претка није била у непосредном додиру са ратним збивањима. Док су се на фронтовима одвијале жестоке борбе, на страницама тадашњих дневних и недељних новина, односно периодичних издања објављено је мноштво написа о рату и његовим актерима. Од њих су неки потом били објављени и у збиркама

журналистичких и/или белетристичких текстова. Ови „носиоци података“, заједно са писмима војника и плакатима на паноима за јавне огласе постали су за грађане најнепосреднији извори ратних вести. У тим годинама угарска јавност је увек желела сазнати шта се дешава с њеним војницима на фронтовима. Занимљиво је да се са ратишта нису јављали само професионални извештачи и фоторепортери, него каткад и обични војници веома скромног порекла и социјалног статуса.[1] Ипак, период између 1914. и 1918. године биће запамћен по томе да су се пера латили многи интелектуалци из научног и политичког живота, чија ће писана дела временом постати извори за историјску науку.

Грађа и литература за овај рад одабране су из фондова две угледне установе у научном животу Мађарске: из библиотеке Војно-историјског института и музеја[2] и Националне библиотеке „Сечењи“[3] у Будимпешти. Широку понуду извора на мађарском језику нашли смо у веома корисној монографији историчара Данијела Сабоа (*Szabó Dániel*) под насловом „Мађарски ставови у систему ратних циљева против Србије (1915–1918)“.[4] Исти аутор је 2009. године уредио хрестоматију с конвенционалним насловом „Први светски рат“[5]. У ту позамашну књигу била је уврштена обимна збирка изворних докумената и текстова савременика Великог рата, односно синтеза из потоњих деценија од угледних мађарских историчара. Корисна су била и издања: књига социолошких опсервација о међуетничким односима с насловом „Слика о Балкану у Мађарској у 19. и 20. веку“[6] од Чабе Дупчика (*Dupcsik Csaba*), те научна студија „Слика о Балкану у мађарској геополитичкој и научној мисли“[7], чији је аутор Барна Абрахам (*Ábrahám Barna*), сарадник Историјског института Академије наука Мађарске. Сва споменута дела располажу обимним и веома добро уређеним библиографијама.

Важно је истаћи и то да су у Мађарској током задње две деценије веће библиотеке и културне установе уложиле много труда и материјалних средстава у дигитализацију фондова. Захваљујући томе, велики број научних

[1] Andaházi Szeghy, Viktor (szerk.). [2008]: 2.

[2] Службени назив установе на мађарском: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténeti Könyvtár. Доступно на: http://hadtori.hunteka.ikron.hu:8080/monguz2/index.jsp?page=search (10.09.2014.)

[3] Службени назив установе на мађарском: Országos Széchényi Könyvtár. Доступно на: http://www.oszk.hu/en/catalogues_databases (10.09.2014.)

[4] Szabó, Dániel. 1976. Монографија није имала посебан одељак за библиографију. Сви извори су били презентирани у фуснотама.

[5] Szabó, Dániel. 2009: 823–832.

[6] Dupcsik, Csaba. 2005: 283–294.

[7] Ábrahám, Barna. 2007: 47–78. Студија није имала посебан одељак за библиографију. Сви извори су били презентирани у фуснотама.

остварења из области историографије Првог светског рата је већ доступан на светској мрежи у облику фултекстова (*fulltext*), најчешће у *pdf* формату. То у великој мери олакшава коришћење електронских садржаја и убрзава рад експерата. Од тих извора користили смо два одељка Дигиталне архиве друштвених наука Мађарске – „100 година – 100 књига“[8] и „Светски рат, ратовање“[9] – односно Мађарску електронску библиотеку[10] у оквиру дигиталних извора Националне Библиотеке „Сечењи“.

2. Архивска грађа и стручни написи из доба Великог рата

2.1. Дипломатске преписке и документи једног истакнутог функционера Аустроугарске

Збирка преписке дипломатских служби европских држава[11] је већ у другој ратној години, 1915. доспела пред јавност Краљевине Угарске у мађарском преводу. То су позната издања службених писама, којима су дипломате обавештавале своје владе о расположењу јавности других земаља после Сарајевског атентата. Свака од тих књига с корицама разних боја је била и посебно штампана.[12] Треба имати у виду две битне ствари: с једне стране, језик дипломатије је веома богат финесама, а с друге стране свака влада је приликом уређивања апсолутно субјективно бирала документе за објављивање. Тако су поступили и званичници Аустроугарске да би вешто упливисали и манипулисали своју јавност, да би још више подржали службени став Хабзбуршке монархије: кривица за избијање рата терети државе Антанте.

На плану ратне пропаганде Аустроугарска је перманентно била у заостатку за силама Антанте, а осим тога имала је знатно слабије аргументе у једном немилосрдном психолошком надметању и демонизовању непријатеља. Генерално гледано, извештаји самог Арчибалда Рајса (*Rudolphe Archibald Reiss*, 1875–1929)[13] из 1915. године имаће већи одјек у европској

[8] Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma: „100 év – 100 könyv” – Az MTDA centenáriumi megemlékezése a Nagy Háborúról. Детаље и доступност на интернету видети у одељку **V a)** за збирке дигитализованих монографија.

[9] Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma: Világháború, hadviselés. Детаље и доступност на интернету видети у одељку **V a)** за збирке дигитализованих монографија.

[10] Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK). Детаље и доступност на интернету видети у одељку **V a)** за збирке дигитализованих монографија.

[11] Német, Alfréd (bev., feld.). 1915: 629. Детаље видети у одељку збирки архивских извора.

[12] Српску плаву књигу видети као: *Diplomáciai okmányok*. 6. köt. 1915: 59. Детаље видети у одељку збирки архивских извора.

[13] Reiss, Rudolphe Archibald. 1915.

дипломатској јавности, него покушаји целокупног апарата заједничког министарства спољних послова Аустроугарске да још у истој години прикаже неке своје „адуте“ у погледу повреде међународног (ратног) права.

Ово можемо поткрепити и серијом службених докумената, чији наслов има прилично искључиви призвук: „Докази о повредама међународног права од стране држава, која су у ратном стању са Аустроугарском“.[14] Наслови, садржаји и уводни текстови са предметним индексом су уређени на мађарском, док су се презентовани документи могли прочитати само на немачком језику. Допунске свеске су носиле исте главне наслове, а биле су објављене у кварталним или полугодишњим временским интервалима. У овим издањима су и документи, који се односе на Србију, а делом и на Црну Гору. На пример, војске те две државе су између осталог оптуживане због употребе тзв. дум-дум метака, који проузрокују веома тешка рањавања.[15] Познато је да је ту врсту муниције међународно право годинама пре избијања Великог рата забранило, али као што обично збива, у јеку немилосрдних борби зараћене стране често нису водиле бригу о стриктним правилима ратовања, него напротив, прекршили су параграфе Хашке конвенције.

У овом одељку споменућемо и документе који су везани за живот и делатност једног веома важног функционера Аустроугарске. Након залагања угарског премијера Иштвана Тисе (*gróf Tisza István*, 1861–1918) код владара Фрање Јосифа I (1830–1916) постигнуто је да 1916. године у окупираној Србији за комесара цивилних послова буде постављен познати историчар и балканолог, Лајош Талоци (*Thallóczy Lajos*, 1857–1916). О његовом деловању у Србији сведоче председнички акти комесаријата из доба његовог вршења дужности[16], односно његов дневник.[17] Споменути архивски материјали се налазе у Рукописном одељењу Националне библиотеке Сечењи.[18]

[14] Cs. és Kir. Közös Külügyminisztérium [kiad.]. 1915. Детаље видети у одељку збирки архивских извора.

[15] Објављена су 3 тома: *Допунски свезак I*, закључен 30. априла 1915. На Србију и Црну Гору су се односили документи на 51–55. стр; *Допунски свезак II*, закључен 30. новембра 1915. На Србију су се односили документи на 88–92. стр; *Допунски свезак III*, закључен 30. јуна 1916. На Србију су се односили документи на 44–68. стр. Детаље видети у одељку о збиркама архивских извора.

[16] Thallóczy Lajos szerbiai kormánybiztosságának elnöki aktái. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 1682.

[17] Thallóczy Lajos naplója. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 1677. III.

[18] Thallóczy Lajos. Fond XI. Укупан број рукописног материјала у фонду Лајоша Талоција износи **8953** докумената (Подаци из електронског каталога Националне Бибилиотеке „Сечењи“)

2.2. Две едиције: „Ратне беседе“ (1914–1915) и „Ратне велесиле“ (1915)

Током 1914. и 1915. године, у организацији Државне комисије за ратну хуманитарну помоћ[19] организована је у облику свечаних академија серија од 26 јавних предавања. На тим скуповима познате личности политичког и научног живота одржале су тзв. *Ратне беседе* (*Hadi beszédek*). Међу предавачима били су између осталих и члан Мађарске академије наука, министар гроф Алберт Апоњи (*gróf Apponyi Albert*, 1846–1933),[20] ратни угарски премијер гроф Иштван Тиса,[21] министар и политички аналитичар гроф Ђула Андраши мл. (*gróf ifj. Andrássy Gyula*, 1860–1929),[22] те министар финансија и политичар грађанског порекла Шандор Векерле (*Wekerle Sándor*, 1848–1921).[23] Он је до 1918. био једини, који је чак три пута био на положају премијера Угарске. Сваком приликом је изложена нека актуелна тема у вези са ратом, а све у циљу мобилизовања јавности и одржавања ратног морала на висини. То је било потребно да би и у потоњим месецима становништво Краљевине Угарске осећало сву озбиљност тренутка: за овај рат сви неизбежно морају дати свој допринос и поднети одговарајуће терете, па и жртве. Сав приход са ових скупова је доспео у касу фонда, који је задужен за помагање ратних удовица и ратне сирочади. Предавања су доцније објављена у облику свезака, а њихов издавач била је Канцеларија за ратну хуманитарну помоћ при Мађарском краљевском министарству одбране.[24]

Од предавача можда најнепосреднији утицај на слушаоце-лаике оставио је професор географије и члан Мађарске академије наука Јене Чолноки (*Cholnoky Jenő*, 1870–1950). Он је био стручњак од угледа, чије мишљење ни политичари нису могли заобићи. У својој беседи, одржаној 13. децембра 1914. године под насловом „Ратна позорница“[25] он је изложио географске аспекте светског рата с нијансираним описима географских одлика заграђених земаља, а посебно је нагласио такмичење велесила за стицање нових и сачување већ раније стечених територија (колонија). С обзиром да су се Балкан и српско ратиште налазили у непосредној близини Краљевине Угарске, у тадашњој јавности се осећала нестрпљивост да се Србија „неутралише“. На често постављано питање „*како то да Србија још није освојена и*

[19] Службени назив на мађарском: Országos Hadsegélyező Bizottság

[20] Apponyi, Albert. 1915-a.

[21] Tisza, István. 1915.

[22] Andrássy, Gyula. 1915-a.

[23] Wekerle, Sándor. 1915.

[24] Службени назив на мађарском: A Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala.

[25] Cholnoky, Jenő. 1915: 8. Предавање из децембра је било објављено на почетку 1915.

покорена?“, Чолноки је дао дипломатично образложење: највеће тешкоће причињавају теренски услови у Србији, с пуно планина, речних долина и тешко проходних путева, а уз то и жилави непријатељ успорава брзо напредовање аустроугарских јединица. Да би смирио духове, он је рекао „*када наша војска буде заузела град Ниш, онда ће Србија већ практично бити савладана*.“[26]

Рат је већ увелико био у току, када је 1915. године новинска кућа социјалдемократа *Népszava* (*Глас народа*) у једној едицији објавила приказе држава учесница крвавог рата[27] с основним информацијама о њима. Та едиција под насловом *Ратне велесиле* (*A háborús nagyhatalmak*) није била целовита, јер стицајем околности уредници нису објавили свезак о Француској. Књижица о Србији и Србима[28] имала је следећи садржај: Србија под Османском влашћу, Ослободилачке борбе, Развој унутрашњих односа до стицања државне независности, Привреда и социјално стање, Војска Србије и аустријско-српски односи.

2.3. Пропаганда против Русије и Србије у анализама Ђуле Андрашија млађег

Истог момента, када су започеле војне операције, велике силе су стартовале и са пропагандним ратом против држава супарничке алијансе. У јавности Краљевине Угарске збивања на западном фронту (немачко-енглески и немачко-француски оружани сукоби) добили су дужну пажњу, али из разумљивих разлога у мађарским анализама у жижи интересовања су се нашле политика и територијалне аспирације Србије и Русије.

Још уочи избијања светског рата Ђула Андраши мл. је непрестано наглашавао да Русија представља главну и сталну претњу интересима Хабзбуршке монархије на Балкану, што због подршке Србији може бити опасно за територијални интегритет сентиштванске Угарске. Због тога је био агилни заговорник интересне солидарности и тешњег савеза са Немачком царевином,[29] што је он сматрао „важном реалном политиком“ у кругу европских велесила.

Дело, у којем је изнео своје аргументе о одговорности за избијање рата, носи наслов „Кога терети кривица за рат?“[30] Андраши напада Србију,

[26] Исто, 5.

[27] По абецедном редоследу аутора (у загради) то су следећа издања: *Империја (руског) цара*. 1914; *Турска и Египат* (Cunow, Heinrich. 1915); *Енглеска светска империја* (Kunfi, Zsigmond. 1915); *Бугарска* (Varga Jenő. 1915); *Италија* (Varga Jenő. 1915); *Немачка империја* (Weltner, Jakab. 1915).

[28] C. R. 1915: 3–48.

[29] Andrássy, Gyula. 1916-a. Аутор је веома детаљно анализирао историју претходних векова, као и развој односа са Немачком империјом. Исте године ово дело ће бити објављено и на немачком језику, видети: Andrássy, Julius. 1916.

[30] Andrássy, Gyula. 1915-c. Србија је била приказана на страницама 37–43, а Русија на

јер је због преамбициозне политике, с нереалним циљевима и славољубљем проузроковала ратни пожар[31], док Русију критикује што је подржавањем Србије ступила на ратну стазу. Додуше, Русија је, по њему, подршком Србији успела сачувати углед велесиле, али с друге стране је уз асистенцију свог балканског штићеника пошто-пото хтела остварити своје одувек постојеће освајачке циљеве на истоку Европе, тиме доводећи у опасност и територијални интегритет Аустроугарске.[32] Тежње Србије да уједини Јужне Словене на Балкану забрињавале су Андрашија, јер „*...то би се десило уз цену распада Аустроугарске. Наиме, Србија се не би задовољила само освајањем Босне и Херцеговине, него би се снагом природних закона проширила и према Далмацији, Истри, Хрватској и Славонији*“.[33] Иначе, ова књига је једино дело Ђуле Андрашија млађег, које је још током 1915. преведено на три језика: немачки (у Лајпцигу),[34] енглески (у тада још неутралној Америци)[35] и француски (у Швајцарској).[36]

У јесен 1915. године, у тренутку заједничког напада Аустроугарске, Немачке и Бугарске на Србију, Андраши је објавио књижицу „Циљеви доброг мира“.[37] Из тактичких разлога он је замислио и захтевао следећу територијалну поделу: „*Ми не желимо скроз освојити Србију, него само оно што је српско и нама је неопходно. Бугарској треба да се прикључе територије бугарске интересне сфере, а Албанији оно, што је албански део. Треба за свагда сломити војну силу Србије да нас никада више не нападне с слеђа, када бијемо бој с другим непријатељем. Треба јој обезбедити економски и материјални опстанак тек у оноликој мери да нам скроз не окрене леђа и да се не одрекне нас*.“[38]

Када је светски рат стигао до свог полувремена, 1916. године у новој књизи „Проблеми светског рата“[39] Андраши је истакао да „*... сентиштванска држава није занесена великим плановима, него је њен једини прави циљ у рату борба за национални опстанак*“.[40] Аутор сматра да Угарска са бал-

страницама 44–55.

[31] Исто, 43.

[32] Исто, 52–53.

[33] Исто, 40.

[34] Andrássy, Julius. 1915-a.

[35] Andrássy, Julius. 1915-b. (transl. by Euphrat, Ernest J.)

[36] Andrássy, Jules comte. 1915.

[37] Andrássy, Gyula: 1915-b.

[38] Исто, 36.

[39] Andrássy, Gyula. 1916.

[40] Исто, 265.

канским државама има већ јасно зацртане линије сарадње: те државе могу слободно просперирати, и што су више плодне и у културном узлету, оне ће тиме бити корисније „мирним циљевима“ Угарске. Када је споменуо односе с Русијом, нагласио је следећи одлучан став: „*... једино не смемо дозволити тој држави, која према нама наступа нападачки, да сувише ојача и на Балкану стекне супремацију.*“[41]

Споменућемо и једну дипломатску акцију Аустроугарске ван европског континента. Како би своје ставове презентирала и политичкој јавности тада још неутралних САД, генерални конзулат двојне монархије је у Њујорку 1915. године објавио зборник дипломатских нота на енглеском језику. То дело је имало веома конвенционални наслов: „Аустроугарска и рат“.[42] У првом тексту тог издања, гроф Алберт Апоњи је сходно интересима Аустроугарске с пуно елана набрајао све „перфидности и подлости“ спољне политике Русије и њене верне пратиље Србије. Србија је била оптуживана због преамбициозних територијалних аспирација, због којих је чак била спремна и да проузрокује рат, док је Русија највише била критикована због њене „традиционалне панславистичке мегаломаније“.[43] По тону реторике гроф Апоњи је био на истој таласној дужини са агилним аналитичаром ратног периода, грофом Андрашијем.

2.4. Ратни дописници као сведоци напада на Србију 1915. године и животних прилика у окупираној земљи

За време Великог рата извештавање са борбених линија је изгледало знатно другачије, него што је то уобичајено данас. Тај вид новинарства је био тек у настајању и под строгом контролом војних власти. Иако је у Угарској већ деценијама егзистирало барем туце дневних и недељних новина са тиражом 160–180.000 примерака, ратни дописници још нису били из редова професионалних новинара. То су махом били писци, који су од стране појединих новина били акредитовани при Царском и краљевском ратном стану за штампу (или скраћено: Ратна прес-служба).[44] За ратне дописнике су важила строга правила: носили су униформе, са траком на рукаву с добро уочљивим словима PRESSE и припадали су под контролу војних власти. За време борбених дејстава нису могли бити на лицу места, такође нису могли написати бројеве борбених јединица, као ни имена и чинове виших офи-

[41] Исто, 283.

[42] *Austria-Hungary and the war.* 1915. Детаље видети у одељку II за зборнике радова и приручнике.

[43] Apponyi, Albert count. 1915: 3–10. In: Извор из претходне белешке. Детаље видети у одељку III за публикације из зборника радова и приручнике.

[44] Службени немачки назив: K.u.k Kriegspressequartier (или скраћено: KPQ). Детаље видети: Balla, Tibor. 2005: 141–151.

цира с дотичних сектора фронта. Дописници су увек добили већ унапред припремљене прес-материјале. Сувопарне садржаје тих текстова су писци дорадили, односно стилски улепшали и списатељском маштом су им подарили „душу“. На тај начин су настала „нова“ дела, која су већ спадала у круг лепе књижевности: у цртице, новеле или приповетке. С друге стране, није било могуће писати критички о тренутном реалном стању (нпр. о мањку намирница и/или средстава за хигијену војника), док су ауторе деморализаторских текстова најстроже кажњавали. Официри задужени за ратне дописнике били су први филтер у систему војне цензуре. Ако је нека јединица извојевала победу, о томе се могло писати помпезним и свечаним речима, а када је нека битка изгубљена и десило се принудно повлачење, то су у извештајима споменули као „прегруписавање јединица на други сектор фронта.“ Занимљиво је да све ове карактеристике тадашњег ратног извештавања можемо прочитати у једном кратком, али надасве садржајном чланку с насловом „Литература при Ратној прес-служби“, који је био објављен у будимпештанском часопису за друштвена питања *Huszadik Század* (*Двадесети век*).[45] Аутор написа је ставио само своје иницијале: П.М.

Међу дописницима, који су боравили у Србији, било је једног „ветерана“, који је своје ватрено крштење доживео још за време Првог балканског рата. Ласло Фењеш (*Fényes László*) је у касну јесен 1912. године био добровољац Црвеног крста Угарске у Софији, и у слободним тренуцима у свој дневник записивао своја запажања.[46] Три године доцније, 1915. већ је био присутан у Србији током великог напада Аустроугарске, Немачке и Бугарске. У стилу дневничких записа из дана у дан овековечио је догађаје похода и окупације Србије. Његово дело под насловом „Књига Ласла Фењеша са српског ратишта“[47] било је објављено већ при самом крају 1915, а друго издање је доживело на почетку 1916. године.

Тај поход три савезничке државе против усамљене и од Антанте запостављене Србије описан је још у три књиге, чији наслови би се могли описати речима „велики и храбри изазови“ и „тријумфални понос“. То су: „Кроз Србију. С аустроугарском, немачком и бугарском војском на балканском ратишту“[48] од Гезе Херцега (*Herczegh Géza*), „Ратним стазама у Србију и Црну Гору. Јуначке приче из доба освајања Србије и Црне Горе“ од војника Шандора Катоне (*Katona Sándor*)[49] и „С војницима Макензена” од Чабе Ура-

[45] P.M. 1916: 66.

[46] Fényes, László. 1913.

[47] Fényes, László. 1915.

[48] Herczeg, Géza. 1916.

[49] Katona, Sándor. 1916. Он је био хонвед, што на мађарском значи домобран. То је у мађарској војној терминологији стручни израз за редова (простог војника).

ија (*Urai Csaba*).[50] Наравно, и ове књиге треба окарактерисати као збирке ратних новела, које су пажњу читалаца придобиле пре свега својим веома сугестивним насловима и живописним стилом писања.

Аутор Геза Ленђел (*Lengyel Géza*) је већ знатно суздржаније писао о својим доживљајима из окупиране Србије. Током 1916. године објављене су две његове збирке написа: „Балкан: Срби, муслимани и остали Балканци“[51] и „Путовање по окупираној Србији“[52]. Обе књиге презентирају лепезу живописних путописа с елементима локалних обичаја, етнографије и међуетничких односа.

Ференц Гендер (*Göndör Ferenc*) је свој боравак у Србији сконцентрисао само на окупирани Београд. Своја виђења је овековечио у књизи „Српски социјалисти у рату”.[53] Био је новинар социјалдемократског листа *Népszava* и у том својству имао је прилике да се сретне и са својим „идеолошким другом“ са српске стране, Драгишом Лапчевићем.[54] Када је Гендер разговарао са српским социјалистима, који су остали у окупираном Београду, било је веома интересантно чути њихов став о српском ратном премијеру Николи Пашићу у интерпретацији Гендера. Сматрали су га за осредњег политичара и премијера, док су његову велику снагу видели једино у својству страначког вође.[55] Најдирљивија прича из Београда је задњи текст с насловом „Београд, маја 1916.“[56], у којем је аутор дао опис карактеристичних физиономија и говора тела обичних житеља по улицама престонице Србије, а с надом да ће и они доживети боље тренутке живота од оног, у које су због ратних прилика упали.

Постоји једна књижица веома скромног обима с насловом „Из српског заробљеништва, 1914–15.“[57] Књига је настала из пера Јенеа Шалгоа (*Salgó Jenő*), обичног војника пешадинца, који је већ на почетку рата, још за време прве офанзиве Оскара Поћорека у лето 1914. године, рањен и пао у српско заробљеништво. Временом, доспео је у заробљенички логор у Нишу, где је почео писати белешке о својим импресијама к.у.к. ратног заробљеника.

[50] Urai, Csaba. 1916. Као дописник био је акредитован при немачком генералштабу Аугуста фон Макензена, и пратио га је на три ратишта: у Галицији, Србији и Македонији. Написе о Србији видети на страницама 47–95.

[51] Lengyel, Géza. 1916-a.

[52] Lengyel, Géza. 1916-b.

[53] Göndör, Ferenc. [1916]: 127.

[54] *Látogatás Lapcsevics Dragisánál*. In: Göndör, Ferenc. [1916]: 69–77.

[55] *Pasics – a szerb szocialisták megvilágításából*. In: Göndör, Ferenc. [1916]: 116–120.

[56] *Belgrád, 1916 májusában*. In: Göndör, Ferenc. [1916]: 120–127.

[57] Salgó, Jenő. 1916.

Крајем 1915 године, током „марша смрти кроз Албанију“[58], стицајем околности у близини Призрена ослободили су га бугарски војници, па је преко Софије стигао кући у Будимпешту. По нашим информацијама Јене Шалго је био први ратни заробљеник из редова обичних војника, који је још за време рата написао своја сећања. Иако је постао ратни инвалид, задржао је свој оптимистички приступ животу, што веома речито илуструје завршна реченица његове ратне исповести: „*Ко мари за то? Имаћу протезу за ногу, па нећу ни приметити да ми нешто недостаје.*“[59].

Емблематично издање мађарске штампе, недељник *A Világháború Képes Krónikája* (*Илустрована хроника светског рата*)[60] је за време трогодишњег постојања читалачкој публици пружао актуелности из дипломатских односа великих сила, „контролисане описе и коментаре“ са свих ратишта, призоре из живота зараћених земаља и њихових војних сила, велики број фотографија од бечке агенције „*Kilophot Wien*“, те једноставнија ликовна дела. Овде спомињемо само војно-аналитички приказ „Српска армија“, који даје описе о бројном стању и борбеним средствима војске Србије.[61]

2.5. Географски и економски описи Србије и Балкана

Већ у првим месецима ратног вихора мађарској јавности су били презентовани написи, у којима су пружене информације из свих оних научних области, које ће бити у служби ратне кампање. Раније споменути професор географије, Јене Чолноки је у свом чланку „Рат и географија“[62] пожуривао објављивање што већег броја „квалитетних и прецизно написаних” издања о свим географским регионима и областима, где аустроугарске трупе свакодневно чине „натчовечанске напоре“. По Чолнокију ова акција је неопходна да би јавност Краљевине Угарске благовремено добила актуелне информације из географије.

Када је крајем 1915. године Србија окупирана, одмах су предузети кораци за њену економску експлоатацију. Узимајући у обзир економске интересе угарских привредних и трговачких кругова, Министарство за трговину

[58] „Марш смрти кроз Албанију“ је устаљени мађарски војно-историјски израз за „Албанску голготу“. Од мађарске литературе видети: Pollmann, Ferenc. 2000: 28.

[59] Salgó, Jenő. 1916: 36.

[60] Од 11. октобра 1914. до 30. априла 1916. године су изашла укупно 82 броја, и сви су већ дигитализовани. Доступност на интернету видети у одељку V b) за чланке из електронске верзије периодике.

[61] A MAI HADVISELÉS. A szerb hadsereg. In: *A Világháború Képes Krónikája* (Budapest), 1. évf. 2. füz. [1914. október 18.] 62-64. [Рубрика РАТОВАЊЕ ДАНАШЊИЦЕ: Српска армија]. Сигла: VKK. Уз текст су приложене и три фотографије: Српска пешадија, стр. 62; Српска артиљерија, стр. 63; Српско митраљеско одељење на борбеној линији, стр. 64.

62 Cholnoky, Jenő. 1914: 405–413.

Краљевине Угарске је у јуну 1916. послало у Србију два чиновника Музеја трговине из Будимпеште. Њихов задатак је био да на лицу места проуче ресурсе и привредне капацитете ратом разрушене земље. Сакупљени подаци су сажето изложени у издању „Економски приказ српских територија окупираних од аустријских и угарских трупа.“[63] Осим тога што даје податке инвеститорима и трговцима из Угарске о привредним гранама Србије,[64] у њему можемо прочитати и податке о структури органа Војно генералне управе (Militär-Generalgouvernement in Serbien), о задацима београдске испоставе Музеја за трговину,[65] солидне приказе неких значајнијих српских градова,[66] као и распоред аустроугарског и немачког железничког, односно речног саобраћаја у Србији.[67]

Један од најплоднијих аутора у области економско-географских стручних написа је био Јожеф Немет (*Németh József*). Као стручњак за економски живот Србије и Турске Империје, он је ранијих година радио као дописник из Београда и Цариграда. У првој ратној години, 1914. је објавио књигу „Производни капацитети и промет пољопривреде Србије.“[68] Ово дело је значајно и због тога, јер је аутор користио аутентичне изворе српске провенијенције, које осим пољопривреде пружају информације и из других области живота Србије. Текстови су оригинално написани на француском у брошури *La Serbie*, од стране познатих српских стручњака за поједине гране аграра, привредног, образовног и културног живота Србије.[69] То издање је пружало поуздане информације о малој балканској држави на једној предратној међународној изложби, одржаној у Торину 1911. године.

У време освајања Србије, Јожеф Немет је у часопису *Földrajzi Közlemények* (*Географска саопштења*) дао први осврт о Србији у новонас-

---

[63] *Gazdasági ismertető az osztrák és magyar csapatok által megszállott szerb területekről*. 1916. Циљ путовања је описан у предговору, на 1. стр.

[64] У књизи су набројане информације о следећим областима: територија, географски положај, земљорадња; сточарство, воћарство, винарство, шумарство; рударство. Детаље видети: Исто, 3–5.

[65] Исто, 6–7.

[66] Од градова су приказани: Београд, Смедерево, Забрежје и Обреновац, Јагодина, Ваљево, Крагујевац, Крушевац, Краљево, Чачак, Горњи Милановац и Ужице. Детаље видети: Исто, 18–29.

[67] Исто, 34–49.

[68] Németh, József: 1914.

[69] Л. Зрнић: *Географија. Историја, језик, књижевност. Јавно образовање*; др Сима Тројановић: *Народ, народно песништво, религија, обичаји*; Милош Н. Крстић и др. М. Тодоровић: *Политика и економска организација земље*; др В. Стојковић: *Виноградарство и воћарство*; М. Н. Лукићевић: *Сточарство*; М. Петровић: *Рибарство*; М. Савић: *Свиларство*; др Б. Марковић: *Задругарство*; др Коста Стојановић: *Државне финансије Србије*; др Миливој Васић: *Шумарство и лов*. Детаље видети: Németh, József: 1914: 8.

талој ситуацији. Поред тога што је приложио све важне политичке, друштвене и економско-географске карактеристике српске државе[70] од завршетка балканских ратова до њеног „пада“ 1915, аутор није успео до краја задржати своју познату објективност. Наиме, на крају студије дао је веома оштре критике на рачун државног руководства Србије (сада већ у избеглиштву), па и на рачун људи из јавног образовања и школског система Србије, који су путем уџбеника међу младим нараштајима српског друштва „*посејали семен мржње према угарској држави и мађарском народу.*“[71]

У опусу Јожефа Немета постоје још два дела, која су због рата изашла са закашњењем. На сву срећу, њихови садржаји нису губили на својој актуелности, а осим тога били су написани с девизом објективног научника „sine ire et studio“. Прво од њих, сериозна економско-географска студија с насловом „Економски опис Старе Србије и Српске Македоније“[72] је изашла из штампе тек 1916. као закаснели весник окончања Другог балканског рата и потписивања Букурешког мира 1913. године. Та студија нам пружа веома детаљне извештаје теренског рада једне мешовите међународне комисије с прецизним описима пољопривредних потенцијала, шумарства и сточарства у окрузима Старе Србије и оних округа Македоније, који су Букурешким миром припали Краљевини Србији.[73]

Ван сваке сумње најважније дело Немета је обимна књига „Општи опис Србије.“[74] За писање ове књиге још у пролеће 1916. године аутора је задужило Одељење за источне студије при Академији наука Краљевине Угарске. Главни мотиви за настанак ове књиге били су вишевековни контакти Мађара и Срба и научна потреба за поузданим информацијама о Србији на мађарском језику. Књига има пет поглавља: I *Општи опис Србије* (1–233); II *Јавно право, јавна управа, правосуђе* (237–275); III *Јавно образовање* (279–322); IV *Економија* (325–458); V *Финансије и државни кредити* (461–482). Изворни подаци су сакупљени у временском периоду 1912–1916. махом од стране аутора на терену у Србији, а делом из службених извора на српском језику. Мађарска научна јавност је овом књигом добила коректно написано, објективно дело, које је постало и сведок ратне епохе.

У хронолошком редоследу излажења наводимо још само четири аутора и наслове њихових радова. 1916. године Ђерд Кемењ (*Kemény György*) са

[70] Németh, József: 1915: 20–38.

[71] Исто, 38. Као пример антимађарске пропаганде из Србије, Немет наводи: „*Срби када прелазе Дунав и Саву, не кажу да иду у Угарску, него у Аустрију.* (...) *Након анексионе кризе сва мржња Срба се свалила на Мађаре. Од неких аустријских провокатора у Србији су се ширише гласине с лажним надама да ће Аустрија уз помоћ Србије „савладати“ Угарску, а за ту услугу српска држава ће добити Босну и Херцеговину и територије Јужне Угарске. Но, мржња Србије Карађорђевића ће се временом окренути и против Аустрије*“ (Исто, 38).

[72] Németh, József. 1916.

[73] Исто дело. Детаље видети: *пољопривреда*: 11–47; *шумарство*: 48–60; *сточарство*: 61–71.

[74] Németh, József. 1918–1920. 1–2. köt.

студијом „Србија: економско-географски приказ“[75] и Иван Полгар (*Polgár Iván*) са студијом „Угарска и Балканско полуострво из економског аспекта“[76] приказали су веома важне податке економских контаката, али оба стручна написа су била прожета наглашавањем „велике културне мисије“ Угарске у Србији и националне супремације. Годину дана касније, 1917. Ференц Фодор (*Fodor Ferenc*) је у студији „Јужни крајеви и саобраћајне везе с Балканом“[77] апелирао на то да се Србија саобраћајним контактима што тешње привеже уз Краљевину Угарску и да се железнички и речно-бродарски капацитети максимално искористе. Коначно, Марцел Нагел (*Nágel Marcell*) је 1918. године у оквиру једног поглавља своје књиге посвећене економским анализама[78] дао рекапитулацију свих оних иницијатива привредника и трговаца Угарске, који су за циљ имали успостављање пословних веза са Србијом, Бугарском, Турском, а у перспективи и са народима Азије. Те иницијативе су покренуте још пре Балканских ратова, али серија оружаних сукоба на Балкану и ескалација светског рата су одредиле другачије сценарије будућих економских односа.

2.6. Издања Лајоша Талоција за образовање к. у к. чиновника у Београду

Након окупирања Србије, Аустроугарска је у окрузима,[79] који су припали њој, 1. јануара 1916. године основала Војну генералну управу у Србији (Militär-Generalgouvernement in Serbien), на чијем челу је био генерални гувернер.[80] У вези са управом дошло је до сукоба аустријских и угарских интереса, стога је уз војног гувернера уведена и функцију помоћника, односно цивилног комесара, који је по народности требало да буде Мађар. За тог високог чиновника био је 13. јануара 1916. именован Лајош Талоци.[81]

У Будимпешти су га сматрали „човеком бечког двора“, док су га у Бечу држали за „великог мађарског шовинисту“. Талоци је спадао у круг оних политичара, који су следили једно важно начело аустроугарске политике: Србима треба показати да Монархија има бољу државну администрацију, коју треба одомаћити у балканској држави. Сходно томе, Талоци је у другој

[75] Kemény, György. 1916.

[76] Polgár, Iván 1916.

[77] Fodor, Ferenc. 1917.

[78] Nagel, Marcell. 1918: 213–222.

[79] То су били следећи окрузи: Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац, Чачак, Ужице, Крушевац, Смедерево, Нови Пазар, Пријепоље, Косовска Митровица и град Београд. Од мађарске литературе видети: Kemény, Gábor. 1916: 43-44; *Gazdasági jelentés*… 1916: 5–6.

[80] Szabó, Dániel. 1976: 64.

[81] Исто, 66. Основне изворе и податке о Талоцију видети у Уводу овог рада.

половини 1916. године у Београду организовао курс за к. у к. чиновнике Војне генералне управе. Градиво из историје је било изложено у два уџбеника: „Аустроугарска и балканске државе с посебним освртом на окупирану Србију: историјско-политичко предавање,“[82] издат од стране штампарије Војне генералне управе у Београду, и библиографски приручник „Историја Србије : Прилог уз к. у к. курсеве државне управе између 1. августа и 25. новембра 1916,“[83] који је објавила Државна штампарија у Будимпешти.

2.7. Ставови социолога Оскара Јасија о јужнословенском питању

Још за време Првог балканског рата Оскар Јаси (*Jászi Oszkár*, 1875–1957), познати социолог и универзитетски професор грађанско-либералног правца, објавио је значају књигу студија с насловом „Настанак националних држава и народносно питање,“[84] у којој је један цели одељак посветио балканским међуетничким односима. У тим анализама он је Балкан оценио као посебан тип и посебну географску регију на плану „борбе раса.“[85] Јаси је представљао алтернативу и радикалну грађанску опозицију тадашњим мађарским властима и интелектуалним експонентима естаблишмента, а уместо супремације над осталим народима и народностима у Угарској, залагао се за дијалог и сарадњу.

За време Јулске кризе, 19. јула 1914. године он је на страницама дневних новина *Világ* (*Свет*) написао коментар[86] према којем би евентуални рат представљао само велики грех, јер Аустроугарска тиме неће решити јужнословенско питање, али ће зато рат ослабити даљи економски и културни развој Аустроугарске. Будући рат представљаће само освету и тиче се само питања престижа. По његовим мислима, „*давање лекције Србији не би моментално решило јужнословенско питање, евентуално би само успорило реализацију за једну или две деценије; с друге стране, рат ће још више ојачати пламен мржње, коју јужнословенски народи гаје према Монархији.*“[87]

Пошто је јануара 1917. Јаси у својству ратног дописника боравио у Србији, написао је за дневне новине *Világ* серију опширних репортажа у 6 наставака.[88]

---

[82] Thallóczy, Ludwig. 1916-a.

[83] Thallóczy, Ludwig. 1916-b.

[84] Jászi, Oszkár. 1912.

[85] Исто, 123–134.

[86] Jászi, Oszkár. 1914.

[87] Исто.

[88] Jászi, Oszkár. 1917. A megszállott Szerbiából. In: *Világ* (Budapest). (Написи су били објављени између 4. и 20. фебруара 1917. Детаље погледати у одељку IV за написе из штампе и периодичних издана.)

У задњој ратној години Јаси се са два значајнија дела поново посветио јужнословенском питању. У првом кварталу 1918. године, као „демократа са приличном дозом утопистичких мисли“, он је објавио књигу „Будућност монархије. Пропаст двојне монархије и сједињене подунавске земље.“[89] У овом делу примећујемо Јасијев очај због могуће пропасти идеје подунавског регионализма и демократског савеза подунавских земаља.

Пратећи политичке концепције Лајоша Кошута (*Kossuth Lajos*, 1802–1894) из друге половине XIX века о сарадњи и повезивању подунавских народа, Јаси се заложио за остварење новог савеза народа Аустроугарске и Балкана. У 1918. години он је покушао понудити федерално преструктуирање Хабзбуршке монархије. По његовом виђењу, у овом ширем централно- и југоисточно-европском региону има 5 државотворних (конститутивних) народа: мађарски, аустро-немачки, пољски, чешки и хрватско-српски (sic!), уз које треба припојити што мање територија настањених малобројнијим мањинама.[90] Но, да би се то могло остварити пре свега је био потребан нови угарски парламент. Након што би путем демократских избора биле уклоњене политичке снаге, које су деловале са позиција Аустроугарске нагодбе, нови угарски парламент би био изабран путем новог, проширеног општег гласачког права.[91] Код Јасија је демократско начело било јаче од националног, па је потценио међунационалне тензије нагомилане из претходних деценија и жељу народа Аустроугарске за самоопредељењем.

У јулско-августовском броју теоријског часописа *Huszadik Század* он је 1918. објавио веома значајни чланак под насловом „Јужнословенска криза.“[92] Он је проценио да „*јужнословенске тежње за јединство нису израз неког незрелог шовинизма или слабог национализма, него следе логику развоја светске историје, која незаобилазно ради на остваривању све већих националних и међународних интеграција.*“[93] Светски рат је била задња реч политике старе феудалне власти према експонентима јужнословенског уједињења.[94]

Према процени Јасија, против уједињења Јужних Словена говори само аргумент да ће настанком нове јединствене јужнословенске државе и иредентистичко деловање Срба у Угарској узети још већег маха.[95] Међутим, он одмах одбацује ову мисао, јер „*наши Срби већ у толикој мери живе у*

[89] Jászi, Oszkár. 1918-a. Ово дело ће 1996. године бити објављено и на српском језику: Јаси, Оскар. 1996.

[90] Ihász, István. 2000: 50.

[91] Исто, 50.

[92] Jászi, Oszkár. 1918-b: 48–52.

[93] Исто, 49.

[94] Исто, 50.

[95] Исто, 52.

економским и културним оквирима Угарске, да немају озбиљније разлоге уздрмати и њима веома корисну солидарност с нама – ако су им обезбеђена два веома битна услова. Први услов би био афирмисање једне поштене народносне политике у Угарској, док би други услов био могућност широког контактирања са својим прекогарничним сународницима на плану економије и културе. (...) *Демократски савез слободних нација, потпуно гарантовање права националних мањина унутар држава – то су основна начела, без којих нема излаза ни за Хабзбуршку монархију, ни за Балкан. Јужнословенско питање може се решити само путем ових начела. Без њих идемо у правцу новог и још страшнијег светског рата.*“[96]

Ипак, морамо рећи да је по питању лојалности Срба према Краљевини Угарској Јаси погрешио. Наиме, већ половином 1918. године силе Антанте су донеле одлуку да се неће заложити за даљи опстанак и очување територијалног интегритета Аустроугарске. Осим тога, Јаси као да није имао у виду све страшне догађаје (крваве антисрпске репресалије полиције и војске Аустроугарске) из позног лета 1914. године.[97] Није спорно да су се ти догађаји дубоко урезали у колективно памћење српског становништва у Срему, Хрватској и у многим местима Босне и Херцеговине. Већ од тада велики број припадника српске народности је пребегао у матичну земљу и као добровољци, борили су се у редовима српске војске. Крајем 1918. године, Срби из јужних жупанија (тј. из Војводине) гласаће за отцепљење од Краљевине Угарске, а током 1921. године ће више хиљада њих из унутрашњости Угарске (са територије данашње Мађарске) да се определи за пресељење у новонасталу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

После војног слома 1918. године, Оскар Јаси се као министар за националне мањине у влади грофа Михаља Каролија (*gróf Károlyi Mihály*, 1875–1955)[98] залагао за разне видове мањинске аутономије (на пример, за Русине и Немце) да би на тај начин барем делом обезбедио територијални интегритет Угарске. Пошто у том свом настојању није успео, дао је оставку и 1919. емигрирао у Беч, а потом у САД.

[96] Исто, 52.

[97] О односу угарских власти према српској (и русинској) мањини у лето 1914. године видети: Galántai, József. 1985: 311–312, 313, 314; Hajdu Tibor - Pollmann, Ferenc. 2014: 75–78. О варваризацији светског рата и њених рефлексија на Србе видети у: Hajdu Tibor - Pollmann, Ferenc. 2014: 153–154.

[98] У Будимпешти је 31. октобра 1918. формирана прва грађанско-демократска влада Мађарске, а гроф Михаљ Каролји је био именован за премијера („Револуција јесењих ружа“). Он је 11. јануара 1919. изабран за првог председника Републике Мађарске. Након серије спољнополитичких неуспеха на преговорима са представницима Антанте, Каролји је 20. марта 1919. поднео оставку и отишао у емиграцију.

3. Закључак

Мађарска историографија је у протеклих сто година редовно рефлектовала на догађаје из времена Великог рата, посебно приликом јубиларних присећања везаних за округле годишњице почетка и завршетка рата. Током једног века, створила се озбиљна количина тематске библиографије као скуп резултата свих дотадашњих научних опсервација. Међутим, током XX века национално (при)сећање у Мађарској је увелико било условљено оптерећујућим дејствима два ауторитарна политичка режима.[99]

Приликом наше пригодне шетње кроз панораму мађарских извора и стручне литературе пошли смо од чињенице да од европских велесила једино Хабзбуршка монархија није располагала са колонијама на далеким географским пространствима,[100] те је због тога своје политичке, географске и економске аспирације судбински усмерила ка широј балканској регији и тамошњим државама. Садржај, стил и тон анализираних написа од пре једног века заједно формирају целовиту представу о начину размишљања актера тадашњих историјских збивања. Током читања ових извора морамо бити опрезни, јер могу лако да заведу читаоце. Сугестивни описи ратних догађаја још увек делују на емоције, а тумачења спољне политике појединих земаља (конкретно Србије) могу створити трајне предрасуде. Упркос многим иницијативама економских кругова Угарске према Србији, оне су остале само „нереализовани економски план“ услед сталних војних операција и сукоба интереса међу Централним силама у вези са окупираном Србијом. С обзиром да је национално уједињење била окосница мисије српске државе, Хабзбуршка монархија и у оквиру ње Краљевина Угарска нису до краја рата успеле неутралисати настојања српске владе у избеглиштву. Због ограничења обима чланка нисмо имали могућности да се подробније позабавимо и са војно-политичким аспектима балканског простора. Ипак, можемо закључити да ће у јесен 1918. године балканско ратиште бити одједном другачије вредновано него раније. Релативна географска близина овог ратишта ће за Аустроугарску представљати све већу опасност, а на крају ће бити кобно место коначног слома ове централноевропске империје. Стога се можемо сложити са ставом мађарског војног историчара Ференца Полмана (*Pollmann Ferenc*) да је „*балканско ратиште било фронт, где се рат није могао добити, али се зато лако могао изгубити*.“[101]

[99] Први период је било доба регентске владавине адмирала Миклоша Хортија (1919–1944), а друга вишедеценијска комунистичка диктатура (1948–1989). Детаље видети: Andaházi Szeghy, Viktor (szerk.). [2008]: 2–3.

[100] Kogutowicz, Károly. 1913: 41.

[101] Pollmann, Ferenc. 2010: 57.

Списак мађарско-српских скраћеница:

bev. (bevezető) = увод
évf. (évfolyam) = год. (годиште)
feld. (feldolgozta) = обрадио
füz. (füzet) = св. (свезак)
főszerk. (főszerkesztő) = гл. уред. (главни уредник)
köt. (kötet) = том
sz. (szám) = бр. (број)
szerk. (szerkesztő /szerkesztette) = уред. (уредник /уредио)

Литература[102]

А) Збирке архивских извора

Németh, Alfréd (bev., feldolg.). 1915: *Diplomáciai okmányok : az osztrák – magyar vöröskönyv, a német fehérkönyv, az angol kékkönyv, a francia sárgakönyv, az orosz narancssárgakönyv, a belga szürkekönyv, a szerb kékkönyv okiratai*. Budapest: Franklin Társulat. [*Дипломатски акти: аустроугарска црвена књига, немачка бела књига, енглеска плава књига, француска жута књига, руска наранџаста књига, белгијска сива књига, српска плава књига докумената*. Увод и обрада текстова Алфред Немет]

Diplomáciai okmányok: 6. kötet. 1915: *A szerb kékkönyv : a szerb kormány diplomáciai levelezése*, 1914. jún. 16–29. – aug. 3–16. [*Српска плава књига: дипломатска преписка српске владе, 16–29. јун и 3–16. август 1914*]

Cs. és Kir. Közös Külügyminisztérium [kiadja]. 1915: *Bizonyítékok az Ausztria-Magyarországgal hadat viselő államok által a nemzetközi jogon ejtett sérelmekről : Lezáratott 1915. január 31-ikével.* Wien: A Cs. Kir. Udvari és Állami Nyomdából. [*Докази о повредама међународног права од стране држава које су у ратном стању са Аустро-Угарском : закључени дана 31. јануара 1915*]

Cs. és Kir. Közös Külügyminisztérium [kiadja]. 1915–1916: *Bizonyítékok az Ausztria-Magyarországgal hadat viselő államok által a nemzetközi jogon ejtett sérelmekről. 1–3. pótfüzet*. Wien: Államnyomda. [Подаци допунских свезака: I допунски свезак, закључен 30. априла 1915, 122 стр; II допунски свезак, закључен 30. новембра 1915, 164 стр; III допунски свезак, закључен 30. јуна 1916, 142. стр.]

Osztrák-Magyar Vöröskönyv. 1915: Diplomáciai akták a háború előzményeinek történetéhez. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. [*Аустро-угарска црвена књига. Дипломатски акти за историју догађаја који су претходили рату*] Доступно на: http://mek.oszk.hu/07400/07405/07405.pdf [10.09.2014]. Сигла: MEK

Thallóczy Lajos szerbiai kormánybiztosságának elnöki aktái. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 1682. [Председнички акти Лајоша Талоција као државног цивилног комесара у Србији]

[102] Српски преводи мађарских дела се налазе у угластим заградама.

Thallóczy Lajos naplója. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 1677. III. [Дневник Лајоша Талоција]

Б) Стручна издања

I Монографије

A cár birodalma. 1914. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Империја (руског) цара*]

Andaházi Szeghy, Viktor (szerk.). [2008]: *A nagy háború írásban és képben, 1918–2008*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. [*Велики рат у речи и сликама, 1918–2008*]

Andrássy, Gyula. 1915-a: *A háború okai*. Budapest: Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala. (Hadi beszédek) [*Разлози рата*]

Andrássy, Gyula. 1915-b: *A jó béke céljai*. Budapest: Franklin Társulat. [*Циљеви доброг мира*]

Andrássy, Gyula. 1915-c: *Kinek a bűne a háború?* Budapest: Franklin Társulat. [*Кога терети кривица за рат?*]

Andrássy, Gyula. 1916-a: *A magyarság és németség érdekszolidaritása*. Budapest: Franklin Társulat. [*Интересна солидарност Мађара и Немаца*]

Andrássy, Gyula. 1916-b: *A világháború problémái*. Budapest: „Élet" Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság. [*Проблеми светског рата*] Сигла: MEK, MTDA-2

Andrássy, Jules. 1915: *Considérations sur les origines de la guerre*. Lausanne: Edition de la Revue Politique Internationale. [*Кога терети кривица за рат?*]

Andrássy, Julius. 1915-a: *Wer hat den Krieg verbrochen?* Leipzig: Hirzel. [*Кога терери кривица за рат?*]

Andrássy, Julius. 1915-b (transl. by Euphrat, Ernest J.): *Whose sin is the world-war?* New York: New Era Publ. House. [*Кога терери кривица за рат?*]

Andrássy, Julius. 1916: *Interessen-Solidarität des Deutschtums und Ungartums*. München; Berlin; Leipzig: Schweitzer. [*Интересна солидарност Немаца и Мађара*]

Apponyi, Albert. 1915-a: *A háború és a nemzeti politika : 1. FÜZET: Apponyi Albert grófnak 1914. december 5-én tartott beszéde*. Budapest: Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala. (Hadi beszédek). [Свезак бр. 1: *Рат и национална политика*]

Cholnoky, Jenő. 1915: *A háború színtere : 23–24. FÜZET: Cholnoky Jenőnek 1914. december 13-án tartott beszéde*. Budapest: Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala. (Hadi beszédek) [Свезак бр. 23–24: *Ратна позорница*]

C. R. 1915: *Szerbia és a szerbek*. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Србија и Срби*]

Cunow, Heinrich. 1915: *Törökország és Egyiptom*. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Турска и Египат*]

Dupcsik, Csaba. 2005: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány. [*Слика о Балкану у Мађарској у 19–20. веку*]

Fényes, László. 1913: *Egy vöröskeresztes ember naplója a Balkán-háború idejéből*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa Könyvkiadóhivatala. [*Дневник једног припадника Црвеног крста из доба Балканског рата*]

Fényes, László. 1915: *Fényes László könyve a szerb harctérről*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. [*Књига Ласла Фењеша са српског ратишта*]

Fodor, Ferenc. 1917: *A Délvidék és a Balkán közlekedési kapcsolata*. Temesvár: Hunyadi Nyomda. [*Јужни крајеви и саобраћајне везе с Балканом*]

Galántai, József. 1985: A Habsburg monarchia alkonya. Osztrák-magyar dualizmus, 1867–1918. Budapest: Kossuth Nyomda. [*Сутон Хабзбуршке монархије. Аустро-угарски дуализам, 1867–1918*]

Gazdasági ismertető az osztrák és magyar csapatok által megszállott szerb területekről. 1916. Budapest: Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum; Stephaneum Nyomda. [*Приказ економије српских територија окупираних од стране аустријских и угарских трупа*]

Göndör, Ferenc - Kunfi, Zsigmond (bevezető). [1916]: *Szerb szocialisták a háborúban*. Budapest: Népszava. [*Српски социјалисти у рату*] Сигла: MTDA-1

Hajdu, Tibor - Pollmann, Ferenc. 2014: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918*. Budapest: Osiris Kiadó. [*Задњи рат старе Угарске, 1914–1918*]

Herczeg, Géza. 1916. *Végig Szerbián. Az osztrák-magyar, a népet és a bolgár hadsereggel a balkáni harctéren*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. [*Кроз Србију. С аустроугарском, немачком и бугарском војском на балканском ратишту*] Сигла: MTDA-1

Jászi, Oszkár. 1912: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest: Grill. [*Настанак националних држава и народносно питање*]

Jászi, Oszkár. 1918-a: *A Monarchia jövője : a dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*. Budapest: Új Magyarország Részvénytársaság. [*Будућност Монархије: пад дуализма и подунавске сједињене државе*]

Јаси, Оскар. 1996: *Будућност монархије : пропаст двојне монархије и сједињене подунавске земље*. (превод: Арпад Вицко). Сремски Карловци: Издавачка Књижарница Зорана Стојановића.

Katona, Sándor. [1916]: *Hadak útja Szerbiába és Montenegróba. Hősi történetek Szerbia és Montenegró elfoglalásának idejéből*. Budapest: „Szabad Szó" Kiadó. [*Ратним стазама у Србију и Црну Гору. Јуначке приче из доба освајања Србије и Црне Горе*] Сигла: МЕК

Kemény, György. 1916: *Szerbia : gazdaság-földrajzi ismertetés*. Budapest: Szerző ; Fritz Nyomda. [*Србија : економско-географски приказ*]

Kunfi, Zsigmond. 1915: *Az angol világbirodalom*. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Енглеска светска империја*]

Lengyel, Géza. 1916-a: *Balkán : szerbek, muzulmánok és más balkániak*. Budapest: Nyugat. [*Балкан: Срби, муслимани и остали Балканци*]

Lengyel, Géza. 1916-b: *Utazás a meghódított Szerbiában*. Budapest: A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. [*Путовање по окупираној Србији*]

Nagel, Marcell, 1918: *A magyar kereskedő a világháborúban*. Budapest: Magyar kereskedők lapja. [*Мађарски трговац у светском рату*] Сигла: MTDA-1

Németh, József: 1914: *Szerbia mezőgazdasági termelése és forgalma*. Budapest: Singer&Wolfner. [*Производни капацитети и промет пољопривреде Србије*]

Németh, József. 1916: *Ó-Szerbia és Szerb-Maczedónia közgazdasági leírása*. Budapest: Pesti Könyvnyomda. [*Економски опис Старе-Србије и Српске Македоније*]

Németh, József. 1918-1920: *Szerbia egyetemes leírása.* 1–2. köt. Budapest: Hornyánszky Viktor Nyomdája. [*Општи опис Србије.* Том 1–2]

Polgár, Iván 1916: *Magyarország és a Balkánfélsziget közgazdasági szempontból*. Budapest: Lampel. [*Угарска и Балканско полуострво са економског гледишта*]

Reiss, R. A. 1915: *Wie die Österreicher und Ungaren in Serbien Krieg führten : persönliche Beobachtungen eines Neutralen*. Lausanne: Payot. [*Како су Аустријанци и Мађари водили рат у Србији: лична запажања једне неутралне особе*]

Salgó, Jenő. 1916: *Szerb fogságból: 1914–15*. Budapest: Haladás Nyomda. [*Из српског заробљеништва: 1914–1915*]

Szabó, Dániel. 1976: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918).* Budapest: Akadémiai Kiadó. [*Место мађарских ставова у систему ратних циљева против Србије (1915–1918)*]

Szabó, Dániel. 2009: *Az első világháború*. Budapest: Osiris Kiadó. [*Први светски рат*]

Thallóczy, Ludwig. 1916-a: *Oestereich-Ungarn und die Balkanländer mit besonderer Rücksicht auf das okkupierte Serbien: historisch-politische Vorlesungen*. Belgrad: Gouv. Druck. [*Аустроугарска и балканске државе с посебним освртом на окупирану Србију : историјско-политичко предавање*]

Thallóczy, Ludwig. 1916-b: *Zur Geschichte Serbiens: Anhang zu den Vorlesungen des k. u. k. Verwaltungskurses vom 1. August - 25. November*. Budapest: Állami Nyomda. [*Историја Србије : Прилог предавању к.у.к. курсева за државну управу између 1. августа и 25. новембра 1916*]

Tisza, István. 1915: *A háború hatása a nemzeti jellemre : 4. FÜZET: Tisza István grófnak 1914. december 22-én tartott beszéde*. Budapest: Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala. (Hadi beszédek) [Свезак бр. 4: *Утицај рата на карактер нације*]

Urai, Dezső. 1916: *Mackensen katonáival*. Budapest : Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó-Vállalat. [*С војницима Макензена*] Сигла: MTDA-1

Varga, Jenő. 1915-a: *Bulgária*. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Бугарска*]

Varga, Jenő. 1915-b: *Olaszország*. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Италија*]

Wekerle, Sándor. 1915: *A háború gazdasági következményei: 20–21. FÜZET: Wekerle Sándor Dr.-nak 1915. február 16-án tartott előadása*. Budapest: Magyar Királyi

Honvédelmi Ministerium Hadsegélyező Hivatala. (Hadi beszédek) [Свезак бр. 20–21: *Економске последице рата*]

Weltner, Jakab. 1915: *A Németbirodalom*. Budapest: Népszava. (A háborús nagyhatalmak) [*Немачка империја*]

II Зборници радова и приручници (с главним уредником*)

Austria-Hungary and the war. 1915. New York: Austria-Hungary Consulate-General. Доступно на: http://mek.oszk.hu/07000/07079 [15.09.2014.] Сигла: MEK.

Romsics, Ignác* (főszerk.). 2010: *Magyarország az Első világháborúban*. Budapest: Kossuth Kiadó; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. [*Угарска у Првом светском рату*]

Szijj Jolán* (főszerk.). 2000: *Magyarország az első világháborúban: lexikon, A-Zs.* Budapest: Petit Real. [*Угарска у Првом светском рату. Лексикон.*]

III Публикације из зборника радова и приручника (с уредником*)[103]

Apponyi, Albert (count). 1915-b: *Servia's Permanent Conspirasy and the „Mask Fallen from the Face of Russia".* In: *Austria-Hungary and the war.* New York: Austria-Hungary Consulate-General, 3–10. Доступно на: http://mek.oszk.hu/07000/07079 [15.09.2014.] Сигла: MEK.

Pollmann, Ferenc. 2000: Albániai halálmenet. In: Szijj Jolán* (főszerk.). 2000: *Magyarország az első világháborúban: lexikon, A-Zs.* Budapest: Petit Real, 28. [Марш смрти кроз Албанију]

Pollmann, Ferenc. 2010: A balkáni front. In: Romsics, Ignác* (főszerkesztő). 2010: *Magyarország az Első világháborúban*. Budapest: Kossuth Kiadó; Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 42–57. [Балкански фронт]

IV Публикације из штампе и из периодичних издања

Ábrahám, Barna. 2007: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. In: *Regio* (Budapest), 18. évf. 2007. 2. sz. 47–78. [Слика о Балкану у мађарској геополитичкој и научној мисли]

Balla, Tibor. 2005: Az osztrák-magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (Budapest). 118. évf. 2005. 1–2. sz. 141–151. [Организација и рад аустроугарског ратног стана за штампу за време Првог светског рата]

Cholnoky, Jenő. 1914: A háború és a földrajz. In: *Földrajzi Közlemények* (Budapest), 1914. 42. köt. (július-szeptember), 405–413. [Рат и географија]

Ihász, István. 2000: A dunai megbékélés apostola. Jászi Oszkár nemzetiségpolitikai gondolatai. In: *Európai utas* (Budapest), 11. évf. 41. sz. (2000/4), 50–51 [Апостол дунавског помирења. Народноспополитичке мисли Оскара Јасија]

[103] Видети у претходном одељку II.

Jászi, Oszkár. 1917: A megszállott Szerbiából. In: *Világ* (Budapest), 1917. február 4, 4.; 1917. február 7, 9–10.; 1917. február 11, 9–10; 1917. február 17, 7–8; 1917. február 18, 15–16; 1917. február 20, 7–8 [Из окупиране Србије]

Jászi, Oszkár. 1918-b: A délszláv krízis. In: *Huszadik Század* (Budapest), 19. évf. 1918. 2. köt. (július-augusztus), 48–52 [Јужнословенска криза]

Kogutowicz, Károly. 1913: A Balkán félszigetről. In: *Földrajzi Közlemények* (Budapest), 1913. 41. köt. 2. füz. 41–49. [О Балканском полуострву]

Németh, József. 1915: Szerbia. In: *Földrajzi Közlemények* (Budapest), 1915. 43. köt. 1. sz. 20–38. [Србија]

P.M. 1916: A sajtóhadiszállás irodalma. In: *Huszadik Század* (Budapest), 17. évfolyam, XXXIII. köt. 1916. január-június, 66–68. [Литература при Ратној прес-служби.]

V Извори са интернета

а) Збирке дигитализованих монографија:

Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma : „100 év – 100 könyv" – Az MTDA centenáriumi megemlékezése a Nagy Háborúról. Доступно на: http://mtdaportal.extra.hu/Bokk_nagy_haboru.html [10.09.2014.] Сигла (за библиографске јединице): MTDA-1. [Дигитални архив мађарских друштвених наука : „100 година – 100 књига" – Јубиларно присећање Дигиталне архиве поводом 100. годишњице избијања Великог рата]

Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma : Világháború, hadviselés. Доступно на:

http://mtdaportal.extra.hu/Bokk_haboru.html [10.09.2014.] Сигла (за библиографске јединице): MTDA-2. [Дигитални архив мађарских друштвених наука : Светски рат, ратовање]

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK). Доступно на:

http://mek.oszk.hu/html/1vh.html#23 [10.09.2014.] Сигла (за библиографске јединице): MEK [Национална библиотека „Сечењи". Мађарска електронска библиотека]

б) Чланци из електронске верзије периодике:

A Világháború képes krónikája (Budapest), 1914–1916, 1–82. szám. Доступно на:

http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=1596 [10.09.2014.] Сигла: VKK. [*Илустрована хроника светског рата, 1914–1916*]

Zoltan Bada

SERBIA AND THE BALKANS IN THE SCHOLARLY WORK PUBLISHED DURING THE FIRST WORLD WAR IN HUNGARIAN LANGUAGE (1914–1918)

Summary

In the Hungarian scholarly literature there is a considerable number of publications and books about Serbia and the Balkans, which were published in the years of the Great War (1914–1918) and which represented important elements for supplying information to the political, scholarly and common public of the Hungarian Kingdom. They belonged to the areas of archival sources, analysis of international relations, war reports and descriptions of life in Serbia, economics, geography and national question regarding the South Slavonics.

These publications from a century ago, with their specific approach, were testified about Serbia and the Balkans region. For today's historians they represent rarely seen historical sources and a great opportunity for developing new scientific syntheses. At the anniversary of the Great War, the objective of this work is to familiarize Serbian historians with the typical publications of Hungarian origin. In some justified cases, the author also commented works that were created in other languages (German and English).

Keywords: Balkans, Serbia, Austro-Hungary, Hungarian Kingdom, First World War, Hungarian Scholarly Literature

Галина Игоревна Шевцова[1]
Центр национальной славы
Москва, Россия

УДК 94(497.11)”1914/1918”
341.324(497.11)”1915/1918”
32.019.51:070(436:497.2)”1915/1917”
070(470+571):94(497.11)”1915/1917”

РОССИЙСКАЯ И ЕВРОПЕЙСКАЯ ПЕЧАТЬ О ПОЛОЖЕНИИ СЕРБСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ОККУПИРОВАННЫХ ОБЛАСТЕЙ (1916 - ФЕВРАЛЬ 1917 ГГ.)

Отступление сербской армии и оккупация территории Сербии в конце 1915 г. повергло в шок население союзных держав. В прессе по обе стороны фронта началась мощная пропагандистская компания, демонстрировавшая разные подходы к оценке одних и тех же событий и явлений. Печать стран Антанты, в основном, делала упор на тяжелое положение сербского народа, разграбление страны и уничтожение духовных ценностей, а средства массовой информации Центральных держав с начала оккупации развивали тему о гуманном отношении завоевателей к сербскому населению, о необходимости реформ, приближающих поверженную нацию к «европейской цивилизации». С течением времени идеологическое противостояние становилось все более острым.

Ключевые слова: информационная война, сербская тема в российской печати, насильственная латинизация.

Отступление сербской армии осенью 1915 г. и оккупация территории Сербии в конце 1915 г. повергло в шок население союзных держав. В прессе по обе стороны фронта началась мощная пропагандистская компания, демонстрировавшая разные подходы к оценке одних и тех же событий и явлений. В российской историографии практически отсутствуют работы, в которых бы анализировалось отношение российской и зарубежной печати к положению сербского населения и реформам, проводившимся Болгарией и Австро-Венгрией. Этой темы касался в своих работах лишь Ю.А. Писарев[2].

Некоторый материал, как это ни удивительно, не потерял актуальности и в жизни современной Сербии. Недавние события в Косово и Метохии

---

[1] drugarica@rambler.ru.

[2] *Писарев, Юрий.* 1993. С.78-84.

показали, что аргументация и методы информационных войн с тех пор почти не изменились и отличаются, в основном, только уровнем давления.

Аргументы и факты, использовавшиеся сторонами, зачастую противоречили друг другу. Проверить информацию, по понятным причинам, было невозможно. Поэтому большинство статей в России и странах Антанты были написаны очень эмоционально. И если в начале 1916 г. публикации, в основном, содержали описания страданий оккупированного населения, то к концу года все чаще стали появляться призывы к немедленным действиям. Сербская тема в 1916-1917 гг. в России активно поддерживалась такими изданиями как «Биржевые ведомости», «Московские ведомости», «Новое время», «Утро России», «День» и другими, регулярно сообщавшими о героизме сербского народа и его страданиях.

Стоит обратить внимание и на выбор тем для публикаций. Если печать стран Антанты, в основном, делала упор на тяжелое положение сербского народа, разграбление страны и уничтожение духовных ценностей, то средства массовой информации Центральных держав с начала оккупации стали развивать тему о гуманном отношении завоевателей к сербскому населению, о необходимости реформ, приближающих поверженную нацию к «европейской цивилизации».

Более того, оправдывая действия австро-венгерских и болгарских войск, в ряде средств массовой информации делались заявления, что сербы сами «спровоцировали» такое развитие событий. Например, декабре 1915 г. голландская «Nieuwe Rotterdamsche Couraut», со ссылкой на своего корреспондента в Софии, внушала читателям, что «армии германцев, австрийцев, венгров и болгар не приступили бы к завоеванию Сербии, если бы не были принуждены к этому упорным сопротивлением сербов»[3]. Подчеркивая «культурность» завоевателей, это же издание написало, что «во всей завоеванной области военные и гражданские власти стараются произвести на сербское население благоприятное впечатление»[4].

Иного мнения в оценке ситуации придерживались средства массовой информации, дружественные Антанте. О методах проведения реформ на оккупированной территории писала британская «Daily Telegraph» 25 января 1916г, отметив, что «германские власти не разрешают выезжать из пределов Сербии решительно никому, даже подданным нейтральных стран»[5]. Об этом же, со ссылкой на председателя австрийского Красного Креста, сообщил в марте того же года румынский «Journal des Balkans»[6].

В одном из январских номеров 1916 г. швейцарский «Journal de Geneve» обратил внимание читателей, что «положение местного населе-

[3] АВПРИ. Ф.140. Отдел печати и осведомления. Оп.477. Д.355. Л.2.

[4] Там же. Л.4.

[5] Там же. Л.42.

[6] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д.4645. Л.22.

ния Сербии ужасно», «смертность в стране ужасающая», «нужда царит неслыханная». Автор статьи подчеркивал, что австро-германские власти не ограничивались конфискацией всех съестных припасов, меди и золота: они сгоняли все трудоспособное население страны до 55-летнего возраста на принудительные работы[7]. 30 января 1916г. французская «Petit Parisien» оценила санитарное состояние Сербии «ниже всякой критики», заметив, что «народная нищета не поддается описанию»[8]. Не лучше обстояло дело в болгарской зоне оккупации. «Московские ведомости», характеризуя положение завоеванных территорий, отмечали, что болгары «систематически уничтожают все следы сербской истории», сжигают архивы. Картину дополняли тиф и оспа, большая смертность среди детей, переполненные ранеными и больными госпитали, острая нехватка медицинского персонала[9].

К середине года ситуация только ухудшилась. С весны 1916 г. одной из главных становится проблема голода. 13 мая 1916г. «Journal des Balkans» рисовал страшные картины: «голод среди обывателей Белграда возрастает. Из Землина ежедневно доставляется на баржах хлеб. Хлебцы весом приблизительно в два фунта стоят пять рублей[10] австрийскою валютою и по 20 франков сербскою. Прибытия этих барж уже с самого рассвета ожидают на берегу Дуная тысячи сербских женщин и детей. Мясо самого низкого сорта стоит пять рублей за фунт, куриное яйцо – 30 копеек, сажень дров около 100 рублей. Керосина совершенно нет, масло можно достать лишь в исключительных случаях. Холера и другие эпидемии распространяются с ужасающей быстротой»[11]. «Temps» со ссылкой на донесения корреспондентов «Journal de Geneve» из Белграда, 18 мая того же года проинформировала читателей, что «население Сербии погибает от голода»[12]. Российские «Биржевые ведомости», развивая тему, отмечали, что процент смертности среди отправленных на принудительные работы в Австро-Венгрию сербов «принял устрашающие размеры на почве систематического недоедания»[13].

Еще одна вызывавшая интерес тема – разграбление оккупантами богатств страны. Сообщалось о постоянных реквизициях, хищническом вывозе полезных ископаемых и т.д. Уже упоминавшийся «Journal de Geneve» информировал из Белграда, что «весь подвижной состав сербских железных дорог, исключая весьма немногих локомотивов и вагонов, реквизиро-

[7] АВПРИ. Ф.140. Отдел печати и осведомления. Оп.477. Д.355. Л.48.

[8] Там же. Л.47.

[9] Московские ведомости.1916. 2 января. С.3.

[10] Переводчик МИДа перевел местные цены для сравнения с российскими.

[11] АВПРИ. Ф.140. Отдел печати и осведомления. Оп.477. Д.393. Л.98.

[12] Там же.

[13] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д.4651. Л.51.

ван и отправлен в Германию»[14]. Один из февральских номеров российской газеты «День» содержал аналитический обзор экономического положения Сербии, хозяйству которой был нанесен непоправимый вред оккупантами[15].

О карательных операциях в болгарской зоне оккупации а апреле 1916 г. написала румынская газета «Independence Roumaine» со ссылкой на сообщение сербского бюро печати. В частности, было отмечено, что «в округе г. Монастира было казнено 14 обывателей. В Прилепском округе целый ряд селений болгары сравняли с землей. Все сербы, оставшиеся на пепелищах, получили приказ… не отлучаться с мест своего постоянного жительства и два раза в неделю являться к болгарским властям». В уезде Поречье было сожжено 18 сербских деревень. Доведенное до отчаяния сербское население «скрывается по дебрям и горам, образуя партизанские отряды»[16].

Одной из решающих областей противостояния стала насильственная латинизация населения, сопровождавшаяся пересмотром некоторых ценностей и идеалов, присущих сербскому народу. Венгерская «Bodapesti Hirlap» привела основные аргументы австро-венгерских властей в пользу этого процесса. 12 апреля 1916г. корреспондент газеты передал из Белграда, что «компетентные сферы давно уже решили воспретить сербам употребление кириллической азбуки. Этим путем австро-венгерское военное управление стремится сблизить весьма отсталый сербский народ с европейской культурой. Запрещение кириллицы не наносит ущерба сербскому национальному самосознанию, так как кириллица вовсе не национальная сербская азбука, а древняя церковно-славянская. Она введена в Сербии по произволу ее бывших правителей, желавших держать народ в средневековом невежестве и отгородить от европейской культуры. С другой стороны, к такому шагу понуждала их Россия, хорошо понимавшая, что принятие кириллицы в качестве сербской национальной азбуки послужит лучшим орудием ее балканской политики»[17]. Другими словами, прогресс Сербии связывался с отказом от общих с Россией корней, в том числе от кириллической азбуки.

Еще одним методом латинизации стали гонения на сербских священников, как носителей общего славянского начала. В ноябре 1916 г. настоятель Сербского подворья в Москве архимандрит Михаил опубликовал эмоциональное письмо митрополита сербского Димитрия об ужасах, переживаемых сербским народом, в особенности, церковью и священниками. По сведениям сербского иерарха, большинство сербских священников, интернированных в Болгарию, погибло. Оставшиеся в Сербии, были лишены приходов. Их места заняли болгарские священники. Митрополит Димитрий

[14] АВПРИ. Ф.140. Отдел печати и осведомления. Оп.477. Д.393. Л.98.

[15] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д.4651. Л.54.

[16] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д.4645. Л.7.

[17] Там же. Л.42.

отметил, что такой же террор, но в несколько смягченной форме, царит на территории, занятой австрийцами: не уцелело ни одного колокола, похищена церковная утварь и уничтожены церковные книги. По подсчетам, около 60 церквей должны быть восстановлены. Письмо содержало просьбу к русскому народу пожертвовать на восстановление церквей, чтобы сербы имели возможность «в час возвращения на родину приступить к удовлетворению духовной потребности»[18].

Эти факты не оставили равнодушными и редакцию «Нового времени», которая с июня по август посвятила им в своем издании несколько статей. Одна из них называлась «Австрийские издевательства в Сербии и Черногории» и рассказывала о гонениях на православных священников и журналистов, запрете кириллицы, которую оккупанты считали «церковным письмом», в официальном документообороте[19]. То же издание сообщило о циркуляре австро-венгерского правительства, разосланного всем православным митрополитам и епископам в сербских областях монархии с распоряжением в 10-дневный срок ввести григорианский календарь в православных церквях и «впредь по этому календарю праздновать все православные и национальные праздники»[20]. По мнению оккупантов, реформа календаря тоже приближала сербский народ к «цивилизации».

Гонениям подвергалась не только церковь. Сведения о разгроме общественных организаций в Сербии в конце декабря 1916 г. появились в газете «Русская воля». Читатели были проинформированы, что начались репрессии в отношении женских благотворительных организаций, оказывавших посильную помощь гражданскому населению. По данным сербского консула в Одессе Марко Цемовича, были разгромлены «Коло Српских Сестара», Дамский комитет княгини Любицы, Общество объединения женщин. Руководительницы этих организаций были признаны изменницами и отправлены в Венгрию. Газета сообщила, что Марко Цемович совместно с сербским посланником Мирославом Спалайковичем посетил министра иностранных дел Н.Н. Покровского, председателя Государственной Думы М.В. Родзянко и некоторых других депутатов и предложил посвятить одно из заседаний Государственной Думы исключительно положению оккупированной Сербии. Как явствует из заметки, «к идее отнеслись сочувственно»[21].

25 сентября 1916г. туринская «Gazzetta del Pepolo» опубликовала интервью с сербским посланником в Риме г. Ристичем. Он заявил, что участь Сербии оказалась несравненно более тяжелой, чем участь Бельгии. Он аргументировал это тем, что, если сербской нации удастся вернуть себе свобо-

[18] Русский инвалид. 1916. 14 ноября. С.3.

[19] Новое время. 1916. 1(14) июля. С.3, 29 августа (11 сентября). С.3.

[20] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д.4648. Л.4.

[21] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д. 4651. Л.13..

ду, она будет насчитывать одним миллионом человек меньше, чем прежде: этот миллион поглощен войною, болезнями, жестокими репрессиями врага. Ристич обратил внимание корреспондента газеты, что «уничтожено даже то, что составляет душу нации: библиотеки общественные и частные разграблены, монастыри и музеи разрушены. В лингвистическом отношении Сербия кроатизирована: алфавит Кирилла и Мефодия заменен латинским, унтер-офицеры кроатской жандармерии сделались учителями в школах оккупированной австрийцами сербской территории». Также посланник отметил, что его «смущает медлительность военных действий на Балканах»[22].

В декабре 1916 г. авторитетное издание российской буржуазии «Новое время» опубликовало пространную статью, главной темой которой стал поиск союзников в деле помощи населению оккупированной Сербии. Описывая положение населения в австрийской и болгарской зоне оккупации, автор пришел к выводу, что молить о заступничестве нейтральные государства бесполезно. По его мнению, действенную помощь могли бы оказать Соединенные Штаты, еще не вовлеченные в войну. Но, отмечая великодушие рядовых американцев, не жалеющих огромные средства на пожертвования сербскому населению, автор статьи обратил внимание на равнодушие руководства этой страны «к страданиям народов». В основе статьи лежало утверждение, что именно на России «лежит обязанность принять меры, чтобы помочь восстановлению Сербии»[23].

Таким образом, в печати 1916-1917 гг. по вопросу о положении сербского населения на оккупированной территории по обе стороны фронта разгорелась информационная война, отражавшая усиление противоборства с ходом военных действий. С течением времени идеологическое противостояние становилось все более острым, усиливалось давление не только на общественность, но и правящие круги. К началу 1917 г. в печати Антанты и ее союзников, помимо констатации фактов бесчеловечного отношения к сербскому населению и его насильственной латинизации, появились конкретные предложения и призывы к активным действиям по освобождению оккупированной территории Сербии и оказанию незамедлительной помощи ее правительству.

Использованная литература

АВПРИ. Ф. 140. Отдел печати и осведомления.

АВПРИ. Ф. 151. Политархив.

Московские ведомости. 1916.

[22] АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп.482. Д. 4650. Л.2..

[23] Новое время. 1916. 24 декабря (6 января 1917). С.4.

Новое время. 1916-1917.

Русский инвалид.1916.

Писарев, Юрий. 1993. Сербия на Голгофе и политика великих держав. 1916. – М.: Наука.

Галина Игоревна Шевцова

РУСКА И ЕВРОПСКА ШТАМПА О ПОЛОЖАЈУ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У ОКУПИРАНИМ ОБЛАСТИМА (1916. - ФЕБРУАР 1917. ГОДИНЕ)

Резиме

Повлачење српске војске и окупација територије Србије крајем 1915. године представљали су велики шок за становништво савезничких држава. Штампани медији са обе стране фронта започели су моћну кампању пропаганде која је различито третирала исте догађаје и појаве. Штампа земаља Антанте је у први план стављала тежак положај српског народа, поткрадање државе и уништавање духовних вредности, док су средства масовних информација Централних сила од почетка окупације развијали теме хуманог односа завојевача према српском становништву и неопходности реформи које ће приближити освојену нацију „европској цивилизацији“. Временом су идеолошке разлике постале све оштрије.

Кључне речи: информациони рат, тема Србије у руској штампи, насилна латинизација.

Дејан Д. Антић[1]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

УДК 94:355.01(4)”1914/1918”
070 ПОЛИТИКА
327(436:497.11)”1914”

ИЗБИЈАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У ОГЛЕДАЛУ ЛИСТА *ПОЛИТИКА*[2]

Успеси Краљевине Србије током балканских ратова 1912/1913. године нису били у складу са геополитичким интересима Беча усмереним ка југоистоку Европе, што је представљало један од разлога за избијање новог рата који ће муњевитом брзином доживети трансформацију од регионалног до конфликта светских размера. У овом раду говори се о приликама непосредно пре избијања Првог светског рата. Са нарочитом пажњом извршен је преглед новинских чланака дневног листа *Политика,* који су били посвећени српско-аустроугарским односима на пролеће и током лета 1914. године, када је и започео највећи оружани сукоб у дотадашњој историји Европе и света.

Кључне речи: Политика, Двојна монархија, Краљевина Србија, Аустроугарска, извештавање

1. Односи Србије и Аустроугарске пре 1914. године

Крајем XIX века, условљена географским фактором Краљевина Србија је своју економску политику заснивала на значајним привредним везама са Двојном монархијом. На самом прагу двадесетог столећа ситуација је остала непромењена. Највећи део српског извоза и увоза био је упућен према Монархији. Због тога се у политичким круговима Беча укоренила теза да је привредна повезаност Србије и Аустроугарске од животне важности за опстанак српске државе, и да би сваки притисак економске природе на Београд могао довести до губљења политичког суверенитета Срба.[3] По-

[1] dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

[2] Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[3] Васа Чубриловић, Србија и Аустрија у XIX веку, у: Зборник радова са Међународног научног скупа: Велике силе и Србија пред Први светски рат, Београд 1976, 23.

сле династичких промена у Србији 1903, десила се и блага промена њеног спољнополитичког курса.[4] У настојању да смањи економску зависност од Аустроугарске, Београд је трагао за новим тржиштима и привредно-економским савезима, те је тако 1904. године са суседном Бугарском склопљен Царински савез, што је изазвало захлађење односа Београда и Беча. Економско и привредно осамостаљивање Србије било је у потпуној супротности са интересима и циљевима Дуалистичке монархије и то је проузроковало вођење Царинског рата међу овим државама у периоду од 1906. до 1911. године.[5]

Ипак, царинска блокада Србије од стране њеног северног суседа није произвела очекиване резултате. Српска држава је преко Дунава и Солуна пронашла нова тржишта за пласирање своје робе, а њена привреда није била на губитку већ је доживела благи пораст.[6] Успеси у Царинском рату дали су снагу српској политичкој елити да се одупре притисцима и уценама са севера и да још јаче ради на остваривању сопствених националних интереса. Са друге стране, био је то велики ударац моћној Монархији чији су планови о брзом економском покоравању Србије пропали.

Даље војно-политичке прилике на југоистоку Европе нису ишле у прилог Монархији. Под утицајем великих сила, пре свега царске Русије и дипломатском активношћу српског министра спољних послова Милована Миловановића 1912. године, склопљен је савез балканских земаља са циљем решавања Источног питања и судбине турских територија у Европи. Уједињене око идеје ослобађања својих сународника у Османском царству, Краљевине Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка 1912. године започеле су Први балкански рат против Турске, и успеле да у релативно кратком року обезбеде територијално проширење својих земаља.[7] Успесима у биткама код Куманова, Прилепа и Битоља огроман простор Старе Србије и Македоније нашао се под контролом српских снага. Како су у време ратних тријумфа 1912/1913. године јединице српске војске контролисале добар део Македоније и напредовале ка обалама Јадрана и северне Албаније, пред Двојном монархијом се назирао велики проблем. Свесна да би територијалним проширењем и увећањем броја становника мала балканска Краљевина Србија постала озбиљна препрека даљем пангерманском продору на југ, у правцу топлих мора, као и да би њеним изласком на обале Јадрана постигла још већи степен економског и политичког утицаја на Балкану, Аустроугарска је започела агресивну дипломатску

[4] Димитрије Ђорђевић, Сучељавање са Аустро-Угарском, у:„Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918“, књига VI–1, Београд 1994, 135–136.

[5] Димитрије Ђорђевић, Царински рат Аустро Угарске и Србије 1906–1911, Београд 1962, 124,125.

[6] Мари – Жанин Чалић, Социјална историја Србије 1915–1941, Београд 2004, 158–159, 163.

[7] Дејан Антић, Извештавање листа *Политика* о приликама у предвечерју Првог балканског рата, у: Зборник радова: Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао, том I, Ниш 2013, 499–500.

кампању против Србије у два колосека.[8] Први који је био јаван и који је имао за циљ стварање независне албанске државе како би се Србима затворио излаз на море, и други софистицираније, којим је требало определити бугарског краља Фердинанда да ратом против савезника Срба дефинише границе у Македонији и реши македонско питање[9] у корист Софије, после чега би ослабљена српска држава представљала лак плен за освајаче.[10]

Настојања Беча током 1912. године да се по сваку цену онемогући излаз Краљевине Србије на обале Јадранског мора дала су резултате. Искористивши своју бескрупулозну политику као и тежње држава чланица Антанте да се избегне сукоб светских размера, Двојна монархија је на Лондонској конференцији 7. децембра онемогућила било какво српско решење за територију северне Албаније. Независна албанска држава проглашена у Валони новембра 1912, призната је од стране великих сила 17. децембра исте године.[11] До завршетка Првог балканског рата дошло је 30. маја 1913. године потписивањем Лондонског мировног уговора према којем Србија није добила излаз на обале Јадрана, али је под контролом њених снага остала целокупна територија Старе Србије и Вардарске Македоније.[12]

Незадовољна територијалном поделом Македоније, Краљевина Бугарска је са својим трупама без објаве рате у ноћи 29/30. јуна 1913. године напала српске положаје у области Брегалнице чиме је започео Други балкански рат.[13] Потпуно је јасно да је аустроугарска дипломатија подржавала и помагала потезе Бугара, јер су они били у складу са њеном непријатељском политиком према Србији. Бечка штампа је са одобравањем посматрала нови сукоб некадашњих балканских савезника, свесна да би пораз Србије у Другом балканском рату, Двојној монархији омогућио наставак агресивне политике продора на Блиски исток.[14] Ипак, ратна срећа није била наклоњена Бугарима. Ефикасном одбраном и енергичним контранападом, војска Краљевине Србије је однела победу у бици на Брегалници. Краље-

[8] Стојан Протић, Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска, Београд 1913, 81; Љиљана Алексић Пејковић, Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа, у: Зборник радова: Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век), Београд 1997, 150.

[9] Дејан Антић, Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске, Радови Филозофског факултета, бр. 15, књ. 2, Пале 2013, 318–320.

[10] Дејан Антић, Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско – бугарских односа, Зборник радова: Историографија и савремено друштво, Наука и савремени Универзитет 3, Ниш 2014, 25–34.

[11] Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790–1918, том II, Београд 1989, 655.

[12] Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918, приредили: Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, Нови Сад 2007, док. бр 74, стр. 373–375.

[13] Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790–1918, том II, Београд 1989, 658.

[14] Мирослав Свирчевић, Пропаганда против Србије за време Балканских ратова и после њих 1912–1914. године, Летопис Матице српске, књ. 491–3, Нови Сад 2013, 305.

вина Бугарска је осим борбе против Срба и Грка морала да прихвати и рат са Румунијом и Турском, што је убрзало њен војни слом. Коначно, мир са Бугарском склопљен је споразумом у Букурешту 10. августа 1913. године. Тада је дефинисана српско-бугарска граница у Македонији и потврђено присаједињење Косова и Метохије и дела Рашке области Србији, чиме је она у територијалном погледу увећана за 39.000 km^2 док је у људству тај број износио 1.290.000 становника.[15]

Упркос свим наведеним покушајима да се осујете ослободилачке тежње Београда, Беч је остао кратких рукава и осим неутрализације српских интереса на територији северне Албаније и на обалама Јадрана, није имао додатних успеха. На јужним границама Двојне монархије крајем 1913. године, више није било малог, политички и економски зависног суседа с краја XIX века. Пред њом је тада стајала територијом и људством увећана Краљевина Србија, са јасном перспективом даљег економског и политичког развоја и изградње бедема даљем германском империјализму. То је био довољан разлог Аустроугарској за почетак демонстрација силе путем војних маневара, политичких притисака, уцена и стварање амбијента за коначан обрачун са Србијом.

2. Дневни лист *Политика* о српско-аустроугарским односима уочи Великог рата

Како је криза у односима Србије и Аустроугарске започела много пре 1914. године, тако је и штампа ових земаља извештавала о појединостима њиховог конфликта. Дневни листови који су излазили у Краљевини Србији са посебном пажњом извештавали су и информисали јавност о ставовима њеног суседа по свим важним питањима у билатералним односима.[16] Међу њима у овом раду се са посебном пажњом може издвојити дневни лист *Политика,* основан 1904. године у Београду од стране Владислава Рибникара који је био његов власник и уредник. Са успешно распоређеним и прегледним рубрикама, уз квалитетну уређивачку политику коју је карактерисао родољубиви дух и критика империјалистичких тежњи суседних земаља на штету Краљевине Србије, дневни лист *Политика* представљао је једну од најпопуларнијих српских новина.[17]

---

[15] Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, I, (1876–1918), priredio: Momir Stojković, Beograd 1998, dok. br. 149, str. 371–375.

[16] Дејан Антић, Српска штампа о Сарајевском атентату и приликама пред почетак Великог рата 1914. године, Комунікаційні технології, Науковий журнал, Том 3, наук. редактор: О. М. Холод, Київ 2014, 171.

[17] Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године, приредио: Јеремија Д. Митровић, Београд 1984, прилог: 410, стр. 73,

Тако је он поводом већ тада све затегнутије атмосфере између Беча и Београда, на својој првој страници од 16. априла 1914. године доносио текст у којем преноси ставове берлинских листова о аустроугарској политици према Србији. У тексту се наводи следеће: „У Немачкој се сада руком показује на Аустрију као на опасност која прети европском миру. Све се више у Немачкој увиђа да рђава аустријска политика према Србији и нове аустријске авантуре на Балкану могу изазвати рат. И зато се у Немачкој истиче потреба да Аустрији не дозволи више да жари и пали на Балкану, а на штету Немачке која има рачуна да са балканским народима, а нарочито са Србијом развије што јаче трговинске везе [...] Најзад је пре неколико дана проговорио и берлински *Пост*. Тај врло утицајни конзервативни лист пише: Не може се више овако. Ми смо годинама лагани и обмањивани. Ми смо догађаје у Аустрији стално гледали кроз аустријске наочаре бечких новинара и кореспондената [...] Аустрија се уопште према Србији понашала као што се некада понашала према Пијемонту и Пруској...“[18]

Можда је овај текст који је пласирала *Политика* заиста приказивао став једног дела немачких индустријалаца и трговаца, али он није на прави начин осликавао став читаве Немачке царевине и њеног војног и државног апарата према Србији. Да је то истина, доказали су догађаји који су уследили два месеца након његовог објављивања и у којима је Немачка отворено стала на страну Двојне монархије.[19] Имајући то у виду, можемо претпоставити да је један овакав новински чланак нашавши се на насловној страници веома популарног дневног листа у тадашњој Србији, имао за циљ да охрабри грађане и увери их у немогућност избијања ратних немира на Балкану, а самим тим и да обезбеди стабилност у друштву. Ову претпоставку сматрамо реалном зато што су медији и тада као и данас представљали моћан инструмент утицаја на ставове публике.

Међутим, политичке и безбедоносне прилике биле су мало другачије и нису остале незабележене од стране српских новинара. Под насловом „Аустрија се спрема“ у листу *Политка* од 10. маја 1914. године износе се појединости из аустроугарских припрема за обликовање политичке карте Балкана према сопственој жељи. Тим поводом новинар саопштава да се у Аустрији врше чудне војне припреме и каже: „ни после наших ратова против Турака и Бугарске нису предузимане војне мере које се данас предузимају. Пре неколико недеља сасвим изненада без икаквог повода који би се дао објаснити тренутним потребама земље, позвани су хитно у команду сви војници који су се у том тренутку налазили на одсуству код својих кућа. То је био почетак војних припрема које се од тог доба све више проширују.

[18] *Политика*, 16. април 1914, бр. 3684, стр. 1.

[19] За више информација о ставу и политици Немачке царевине према Србији током 1914. године видети: Андреј Митровић, Продор на Балкан и Србија 1908–1918, Београд 2011, 62–77.

Врши се дислокација трупа. На железничке станице шаљу се војне параде, појачавају се погранични гарнизони, у Брод се шаљу монтери, босански корпуси добијају тајном наредбом о мобилизацији појачања која се припремају за маневре.“[20]

Као потврда тачности информација које је доносио лист *Политика* о активностима оружаних трупа Двојне монархије дуж целе границе са Краљевином Србијом на пролеће 1914. године могу послужити и телеграми које су старешине дивизија српске војске упућивали са терена министру војном у Београд. Један од таквих телеграма упућен је из Команде Тимочке дивизије области – Зајечар, Краљевском српском војном министарству, и у њему се између осталог саопштава: „Од начелника округа Крајинског добио сам извештај да је 16. овог месеца приметно на Аустријској страни много војске од Оршаве до села Голубиња, а 17. овог месеца три шлепа са војском узводно – Дунавом [...] и да су се из даљине чули пуцњи топова. Узрок овога не зна се.“[21]

Министарство војске Краљевине Србије је било информисано од стране свог војног изасланика из Беча о организовању већих војних маневара аустроугарских снага на територији Босне и Херцеговине. У извештају које је то министарство упутило Министарству иностраних дела Краљевине Србије прецизирано је да ће маневри бити одржани на територији Босне и Херцеговине, која је важила за изузетно нестабилно и политички трусно подручје, те да они само по себи и према суседима и према великим силама чине један непријатан утисак. Штавише, маневри су од стране многих европских државника сматрани отвореном демонстрацијом силе према Србији. У извештају се још и наводи да маневри у Босни и Херцеговини имају тројаки циљ: „прво да држе у шаху немирне елементе у земљи. Са тако импозантном прикупљеном снагом жели се пропарадирати и умалити оно високо поштовање које је тамошњи народ о српској војсци услед последњих ратова добио;[22]друго хоће Србији да се покаже готовост, спрема и способност Аустроугарске војске за сваку евентуалност и за одбрану своје територије, и треће да даду корисне поуке маневрујућим трупама.[23]

[20] *Политика*, 10. мај 1914, бр. 3708, стр. 1.

[21] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, приредили: Владимир Дедијер, Живота Анић, Београд 1980, док. бр. 143, стр. 268–269.

[22] Балкански ратови су имали снажан одјек међу српским становништвом Аустроугарске и допринели додатном јачању српске и југословенске идеје на просторима Монархије. Види: Драгослав Јанковић, Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије и југословенских народа уочи Првог светског рата, у: Зборник радова: Велике силе и Србија пред Први светски рат, Београд 1976, 320.

[23] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 104, стр. 234–235.

Један краћи новински извештај из Шапца објављен у мајском броју *Политике* говори о гомилању трупа у Босни на следећи начин: „Извештаји који нам стижу из Босне јављају да се у Босни и Херцеговини предузимају опсежне војне припреме. Трупе се појачавају резервистима, те непрестано стижу нова одељења. У почетку се сматрало да су то припреме за маневре који се имају да изведу у Босни, али термин ових маневара сувише је далеко да би се већ сада овакве припреме морале да предузимају.[24] Други новински текст под насловом „Аустрија мобилизира“ информише јавност да су нетачне вести које пласира министарство спољних послова Аустроугарске, а у којима се саопштава да на територији монархије нема мобилизације. Мобилизација фактички постоји и она се изводи већ неколико дана. Поред тога у чланку креираном на добијеном извештају из Беча се јасно каже да су поједине аустроугарске трупе у тајности почеле кретања према српској и црногорској граници. Цитирајући извештај дописника из Беча од 18. маја 1914. године дневни лист *Политика* преноси да је аустроугарско војно министарство наредило кретање извесних трупа ка босанској граници и да је њима циљ појачање посада гарнизона према Србији и Црној Гори. „Кретање војске вршиће се ноћу, специјалним војничким возовима. Наређено је да се нико не сме виђати ноћу на станицама главне пруге Брод–Сарајево. По касарнама се још прикупљају резервисти“ преноси *Политика*.[25] Према оцени британског војног аташеа у бечкој амбасади, војни маневри у Босни и Херцеговини припремани су не само ради побољшања борбене спремности и готовости војске Дунавске монархије, већ и као јасна претња суседној Србији.[26]

Неспорна је чињеница да је политички и војни врх Краљевине Србије био упознат са идејом спровођења војних маневара од стране Беча на територији Босне и Херцеговине. Међутим, енормно гомилање аустроугарских оружаних трупа дуж целе аустро-српске границе, дакле и дуж оних делова који су се налазили ван територије Босне и Херцеговине – а о чему су указивали многи телеграми из пограничних крајева, као и новински извештаји, изазивало је сумњичавост код државног руководства Краљевине Србије, док је за српски народ на балканским просторима представљало својеврсну провокацију.

Врхунац провокације представљао је и најављени долазак престолонаследника Франца Фердинанда у посети Сарајеву, на Видовдан 1914, дан који за Србе има посебну симболику и духовно историјску димензију.[27] Фер-

[24] *Политика*, 14. мај 1914, бр. 3712, стр. 1.

[25] *Политика*, 15. мај 1914, бр. 3713, стр. 2.

[26] Милорад Екмечић, Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992), Београд 2008, 348.

[27] *Политика*, 15. јун 1914, бр. 3742, стр. 1.

динандову посету тога дана Срби нису тумачили само као антисрпску кампању већ су је сматрали својеврсном националном увредом.[28] Револтирани демонстрацијом силе на тлу Босне и Херцеговине од стране Хабзбуршке монархије, група српских младића, извршила је 28. јуна 1914. године атентат на њеног престолонаследника.[29] Омладинци који су активно учествовали у спровођењу атентата били су припадници револуционарне организације под именом „Млада Босна“.[30] Ми се овом приликом нећемо бавити детаљима везаним за рад и деловање овог тајног удружења и његових појединаца,[31] већ ћемо пажњу посветити извештајима дневног листа *Политика* о убиству престолонаследника Франца Фердинанда и догађајима који су уследили после Видовдана 1914. године.

Већ сутрадан, 16. јуна 1914. године по старом календару, *Политика* је извештавала детаљно о убиству Аустроугарског престолонаследника и његове супруге. Говорећи о мерама безбедности, аутор текста под насловом „Смрт Фрање Фердинанда“ пише: „У Сарајеву и на целој територији по којој се кретао Фердинанд биле су предузете полицијске мере за заштиту престолонаследника. Још пре две недеље почела су хапшења. Још пре десет дана почели су осигуравати стопу по стопу земљишта којим је имао проћи престолонаследник. Предвиђено је чак, да ни један прозор ни на једној кући не сме бити отворен [...] Па ипак, поред свега тога до атентата је дошло. Измакнувши срећно испод атентата бомбом Фрања Фердинанд и његова жена су после једног часа били убијени из револвера.“[32] Готово читаве две странице *Политике* од 16. јуна биле су посвећене атентату у Сарајеву. То је била главна вест. Поред информација из Босне које су се односиле на сам чин атентата и атентаторе, овај дневни лист доноси и извештаје из Беча у којима се саопштава како је престоница Двојне монархије примила вест о убиству. „Неколико кућа, а међу њима и општинска кућа истакли су одмах црне заставе. Надвојвода Карло Алберт који је учествовао у конкурсу авијатичком, чим је сазнао ту вест одмах је напустио аеродром. Представе у позориштима су обустављене. Из иностранства стижу вести да је глас о смрти престолонаследника и војвоткиње свуда произвела велико узбуђење. Сви владаоци, председник француске републике и папа послали су своје изјаве саучешћа цару. Цар Виљем одмах је наредио да се обуставе регате. Све немачке и енглеске ратне лађе спустиле су своје заставе у знак жалости. Из

[28] Димитрије Ђорђевић, Националне револуције Балканских народа 1804–1914, Београд 1995, 144;

[29] Милорад Екмечић, Дуго кретање, 347.

[30] Стеван К. Павловић, Историја Балкана 1804–1945, Београд 2004, 304.

[31] Атентат на Франца Фердинанда извршио је Гаврило Принцип, припадник организације Млада Босна. За више података о његовом суђењу можете консултовати: Sarajevski atentat. Stenogram glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, priredio: Vojislav Bogićević, Sarajevo 1954, 58–71.

[32] *Политика*, 16. јун 1914, бр. 3743, стр. 2.

свију крајева монархије стижу депеше које јављају о дубоком утиску и великом жаљењу. Светковине су свуда обустављене."[33]

Нису баш сви српски листови попут *Политике* умерено информисали јавност о сарајевском атентату. Било је и оних који су спремно дочекали овакву ситуацију са жељом да је искористе за рачун реализације националних планова и циљева.[34] За такав пример можемо узети лист *Пијемонт* чије је уредништво сматрало да на оптужбе и нападе бечке штампе треба одговорити још жешћим и агресивнијим критикама балканске политике Двојне монархије.[35] Међутим, информисање тог типа није ишло у прилог званичној политици Београда. Због тога је српски посланик у Бечу, одмах после атентата у Сарајеву упозоравао Министарство иностраних дела Краљевине Србије да строго обрати пажњу на писање и извештавање српске штампе о сарајевском атентату, јер је бечка штампа показивала отворену тенденцију да догађаје у Босни доведе у везу са званичним Београдом.[36]

Подстакнут тенденциозним извештавањем аустроугарске штампе, дневни лист *Политика* дана 17. јуна 1914. године објављује уводни чланак у коме наводи да је „крвави сарајевски догађај начинио у Београду дубок утисак у свим слојевима друштва. Тај утисак утолико је дубљи што сви ми из искуства знамо да ће као одговор на ово крваво дело доћи читав низ незгода за наш народ у аустроугарској монархији [...] По свом старом обичају бечка штампа удариће сад опет у оптужбе против српског народа и Србије. Српски народ биће јој крив зато што су атентатори Чабриновић и Принцип, Срби по народности. Србија ће јој бити крива зато што је један од тих атентатора, како телеграми из Сарајева јављају најавио на саслушању да је раније био у Београду. Нити цео народ може бити одговоран за дело једнога или двојице појединаца, нити Србија може бити одговорна за дело неког човека зато што је он живео у Србији" истиче *Политика* и додаје да су атентати на територији Хрватске и Босне и Херцеговине узели маха искључиво због лошег политичког режима у монархији и обесправљености народа који тамо живи, те да се они ни на који начин не могу доводити у везу са суседним државама.[37] Из приложеног дела новинског чланка можемо уочити јасно настојање уредника овог листа да бавећи се одговорним послом какав је у то време био рад у писаним медијима, покуша да заштитити

[33] *Политика*, 16. јун 1914, бр. 3743, стр. 2.

[34] Дејан Антић, Српска штампа о Сарајевском атентату, 173–175.

[35] Лист *Пијемонт* излазио је од 1911. до окупације 1915. године. Његов власник и уредник био је Љубомир С. Јовановић, а после његове смрти листом је руководио Бранко Божовић. Овај лист заступао је програм организације „Уједињење или смрт" чији је угледни члан био и сам Љуба Јовановић. Види: Васа Казимировић, Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917, Нови Сад 2013, 419.

[36] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 286, стр. 422–423.

[37] *Политика*, 17. јун 1914, бр. 3744, стр. 1.

националне интересе Краљевине Србије и избегне компликације које су могле довести до рата. Зато је *Политика* у истом броју објавила и садржај телеграма који је заступник председника српске владе, министар финансија Лазар Пачу упутио његовој екселенцији грофу Берхтолду, аустроугарском министру спољних послова после сарајевског атентата, и у којем се каже да српска влада „дубоко узбуђења вешћу о гнусном атентату од кога су пали као жртве Његово Царско и Краљевско височанство надвојвода Фрања Фердинанд и њено височанство војвоткиња од Хохенберга", моли грофа Бертхолда да прими „изразе њеног најискренијег учешћа у жалости, која је тако болно задесила Аустроугарску монархију."[38] За разлику од других листова, *Политика* је имала уређивачки курс који је по многим спољнополитичким питањима често био усаглашен са ставовима званичног Београда, што се може јасно уочити и на основу анализе овде приложених и интерпретираних чланака.

Што се тиче самог атентата и Аустроугарска и Немачка су знале да он није имао подршку Владе Краљевине Србије. Иако је део историјске науке подунавских држава настојао да сарајевски атентат прикаже као дело владе у Београду подржане од стране Русије, много докумената и поступака говорило је супротно. Ипак, то није претерано утицало на унапред изграђена убеђења политичког и војног руководства Беча и Берлина. Још током јула 1913. године, дакле годину дана пре сарајевског атентата, шеф генералштаба Аустроугарске монархије, Конрад фон Хецендорф активирао је планове о неминовности војног обрачуна са Србијом, да би крајем маја 1914. године био разрађен комплетан план мобилизације аустроугарске војске за потребе оружаног сукоба планираног за јесен исте године.[39]

После убиства Франца Фердинанда догађаји су се развијали онако како је и било условљено непријатељским држањем Беча према Србији. Странице дневног листа *Политика* су биле препуне информација и текстова посвећених догађају у Сарајеву. Из дана у дан један за другим низали су се новински чланци са насловима: „Атентат у Сарајеву"[40], „Ко је крив", „После атентата"[41], „Тако се стварају атентати"[42], „Клевете против Србије"[43], „Све против Срба"[44] итд. У свим својим текстовима уредништво *Политике* настојало је да одговори на гомилу оптужби које су долазиле од стране дневних листова из Беча и Пеште.[45]

[38] *Политика*, 17. јун 1914, бр. 3744, стр. 1.

[39] Милорад Екмечић, Дуго кретање, 347–348.

[40] *Политика*, 17. јун 1914, бр. 3744, стр. 2.

[41] *Политика*, 18. јун 1914, бр. 3745, стр. 2.

[42] *Политика*, 19. јун 1914, бр. 3746, стр. 1.

[43] *Политика*, 21. јун 1914, бр. 3748, стр. 2.

[44] *Политика*, 26. јун 1914, бр. 3753, стр. 2.

[45] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 422, стр. 558–559.

Пропагандни рат је увелико трајао. Ради мобилисања аустроугарског грађанства против Србије, бечки и пештански листови су пласирали и једну вест о угрожености аустроугарског посланства у Београду, као и о намери Београђана да изврше покољ аустроугарских поданика. Поводом тога средином јула 1914. године у *Политици* излази уводни чланак у којем тон српског новинара због свеопште напетости постаје знатно оштрији у односу на текстове објављиване непосредно после атентата. Под насловом „Аустроугарско посланство“ у тексту се каже да је: „Аустрија у своме држању према Србији дотерала дотле да човек заиста по неки пут не зна да ли да се сажаљиво смеје или љути. За последњих десетак дана починили су толико глупости у проналажењу доказа против Србије и правдању свога држања према нама, да човек хтео, не хтео, мора на послетку доћи до уверења да је та Аустрија једна велика лудница у којој нико не зна шта ради [...] Аустријанци су нам сада приредили једну врло ружну ствар, која је још једном утврдила стару познату истину, да Аустрија у борби против Србије не преза ни од најружнијих, нигде допуштених средстава. Овде у сред Београда, на очима свима нама, измислили су да је аустријско посланство у опасности и да Београђани спремају покољ аустријских поданика“ – наводи новинар *Политике* и истиче да је опште позната ствар у Србији да би Аустрија желела инциденте против њеног посланства у Београду како би се Срби оптужили за провокацију и ремећење поретка мира, али да нико од Београђана нема намеру да јој ту услугу учини.[46]

Сличних новинарских реплика на оптужбе са севера било је и у наредним бројевима *Политике.* За све то време безбедносне прилике на територији Аустроугарске монархије постајале су све горе по оне који се нису слагали са агресивном политиком Беча. Чинило се да је пропагандна и ратнохушкачка улога бечке и пештанске штампе била изузетно успешна. Њихове свакодневне тврдње о одговорности Србије и оптужбе према којима је атентат на Франца Фердинанда био испланиран у Београду произвеле су шовинистичу реакцију присталица Монархије. Из дана у дан вршена су привођења Срба, забрањиване су њихове новине, каменоване српске радње и представништва, угрожавани су им животи. Мржња коју су распиривали штампани медији претворила се у отворени прогон српског становништва, које је као народ проглашено одговорним за смрт аустроугарског престолонаследника.[47] Тим поводом *Политика* је извештавала о непрестаним шиканирањима и хапшењима српских сељака из свих делова Босне и Херцеговине,[48] као и о притисцима на тамошње српске писане медије и њиховом насилном затварању.[49] На њеним страницама могли су се пронаћи и извештаји из Загреба и из осталих делова

[46] *Политика*, 1. јул 1914, бр. 3758, стр. 1.

[47] Мира Радојевић, Љубодраг Димић, Србија у Великом рату 1914–1918. Београд 2014, 79.

[48] *Политика*, 4. јули 1914, бр. 3761, стр. 1.

[49] *Политика*, 8. јули 1914, бр. 3765, стр. 2.

Аустроугарске монархије који се нису много разликовали једни од других, и у којима се јасно препознавало да је српски национални корпус преко Дрине, Саве и Дунава изложен несвакидашњој политичкој и физичкој тортури.[50] Веродостојност новинарских извештаја потврђивали су и извештаји дипломатских представника српске владе из Беча и Будимпеште.[51]

У тако сложеној атмосфери, у шест часова по подне, 10/23. јула 1914. године аустругарски посланик у Београду уручио је српској влади бечки ултиматум који је за Краљевину Србију имао понижавајући карактер и подразумевао одрицање Београда од сопственог државног и територијалног суверенитета.[52] Да ли због неутралисања атмосфере страха или због сопствених убеђења уредништво *Политике* је неколико дана пре уручења ултиматума уверавало српску јавност да су претње ратом од стране аустроугарских писаних медија потпуна бесмислица, речима: „непрестано нам прете ратом. А како је далеко од тога! Претње које нам шаљу тако су неозбиљне да у њих не верују ни они који се у Бечу свим силама труде да буду што озбиљније, што страшније.“[53] Али како су гласине о могућем рату почеле да долазе и из дипломатских кругова, *Политика* је настојала да охрабри српски народ и упути једну нову поруку потенцијалном непријатељу истичући: „Они у Бечу треба да знају још и ово: није Србија данас, оно што је била за време анексије. Два крвава, тешка рата дала су нам не само свест о нашој снази, него и доказ за њу. Ако би Аустрија, поред свих досадашњих, учинила и ту најновију лудост, да од новинарског рата на хартији пређе у прави рат, онда би се на штету своје рођене коже уверила да су нам ратови сем искуства и самопоуздања донели још и нешто друго, такође драгоцено: пријатељства и везе које ће учинити да нећемо бити сами.“[54]

Већ од 11. јула 1914. године сви дневни листови у Србији писали су о бечком ултиматуму упућеном Београду[55] као и о убрзаном концентрисању аустроугарских трупа на граничним појасевима према Краљевини Србији.[56] Готово унисоно београдска штампа је осудила аустроугарску ноту карактеришући је као ударац на достојанство и независност Србије.[57] Лист *Политика* од 12. јула 1914. године на својим страницама објављује аустроугарску ноту

[50] *Политика*, 8. јули 1914, бр. 3765, стр. 2.

[51] Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 482, стр. 621.

[52] Дипломатска преписка о српско – аустријском сукобу, Министарство иностраних дела, Ниш 1914, док. бр. 32, стр. 33–38.

[53] *Политика*, 8. јули 1914, бр. 3765, стр. 1.

[54] *Политика*, 10. јули 1914, бр. 3767, стр. 1.

[55] Дејан Антић, Српска штампа о Сарајевском атентату, 176;

[56] Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 519, стр. 644.

[57] Звоно, 12. јул 1914, бр. 96, стр. 1; Стража, 15. јул 1914, бр. 193, стр. 1.

у целини и констатује да је рок од 48 сати, колико је Беч дао Београду да одговори на ултиматум, прекратак за доношење ваљане одлуке. Такође, он преноси и детаље са политичког саветовања у влади Краљевине Србије,[58] где је након консултација чланова министарског савета, и након телеграма руског цара Николаја II Романова,[59] дефинисан одговор Београда по питању аустроугарских захтева. Српска влада је прихватила све захтеве Беча осим пете тачке ултиматума која је предвиђала мешање аустроугарских органа у истражни и судски поступак на територији Краљевине Србије, а чије би прихватање значило и отворени пристанак на кршење суверенитета земље.[60] „Србија је дала оно што ма која друга самостална држава тешко да би пристала да да" – сматрала је *Политика*.[61] Разуме се, ни такав одговор није задовољио државни врх дунавске монархије, јер он није ни помишљао о дипломатском решењу произведеног конфликта. Према телеграму енглеског дипломатског представника у Бечу упућеног Едварду Греју, Аустрија је чврсто сматрала да се Србија без обзира на све мора казнити, и то је рат чинило неизбежним.[62]

У зору, 13. јула 1914. године на насловној страници *Политике* одштампан је уводни текст под насловом „Пред ратом".[63] Више ни уредништво овог листа није имало дилеме. После евакуације аустроугарског посланства из Београда, и прекидања дипломатских односа Хабзбуршке монархије и Краљевине Србије, Србија се је нашла у стању непосредне ратне опасности.[64] Информишући српску јавност о покретима аустроугарских јединица ка северној и западној граници Србије, о немирима у Босни и Херцеговини изазваним деловањем аустроугарских војника,[65] о мобилизацији српске војске, о непрестаним оружаним провокацијама у пограничним појасевима, о дипломатској активности српске владе на придобијању савезничке подршке и позиву српског монарха да се одбрани отаџбина,[66] дневни лист *Политика* је као један од тада најчитанијих националних дневних листова забележио атмосферу која је претходила оружаним дејствима. Обичним те-

[58] *Политика*, 12. јули 1914, бр. 3769, стр. 1–2.

[59] Српско – аустријски и европски рат. Дипломатски и други документи. Руска дипломатска преписка о преговорима од 10. до 24. јула 1914. године, књ. III, Ниш 1914, док. бр. 40, стр. 34.

[60] Дипломатска преписка о српско – аустријском сукобу, док. бр. 39, стр. 42–47.

[61] *Политика*, 15. јули 1914, бр. 3772, стр. 2.

[62] Српско – аустријски и европски рат. Дипломатски и други документи. Енглеска дипломатска преписка, књ. II, Ниш 1914, док. бр. 41, стр. 50–51.

[63] *Политика*, 13. јули 1914, бр. 3770, стр. 1.

[64] Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 614, стр. 701.

[65] *Политика*, 24. јули 1914, бр. 3776, стр. 1.

[66] *Политика*, 14. јули 1914, бр. 3771, стр. 1; *Политика*, 15. јули 1914, бр. 3772, стр. 1.

леграмом написаним на службеном француском језику, тачно месец дана од атентата у Сарајеву, 15/28. јула 1914. године, Хабзбуршка монархија је и званично објавила рат Краљевини Србији, чиме је започео највећи оружани сукоб у дотадашњој историји Европе и света.[67]

Извори

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, I, (1876–1918), priredio: Momir Stojković, Beograd 1998.

Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године, приредио: Јеремија Д. Митровић, Београд 1984.

Дипломатска преписка о српско – аустријском сукобу, Министарство иностраних дела, Ниш 1914.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914, приредили: Владимир Дедијер, Живота Анић, Београд 1980.

Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918, приредили: Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, Нови Сад 2007.

Српско – аустријски и европски рат. Дипломатски и други документи. Енглеска дипломатска преписка, књ. II, Ниш 1914.

Српско – аустријски и европски рат. Дипломатски и други документи. Руска дипломатска преписка о преговорима од 10. до 24. јула 1914. године, књ. III, Ниш 1914.

Sarajevski atentat. Stenogram glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, priredio: Vojislav Bogićević, Sarajevo 1954.

Периодика:

Звоно, Београд: јул 1914.

Политика, Београд: јануар – јул 1914.

Пијемонт, Београд: јул 1914.

Стража, Београд: јул 1914.

Литература

Алексић – Пејковић, Љиљана. 1997. Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа, у: Зборник радова: Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век), Београд: Историјски институт САНУ.

[67] Радош Љушић, Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Нови Сад 2001, 230.

Антић, Дејан. 2013. Извештавање листа *Политика* о приликама у предвечерју Првог балканског рата, у: Зборник радова: Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао, том I, Ниш: Филозофски факултет Ниш.

Антић, Дејан. 2013. Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске, Радови Филозофског факултета, бр. 15, књ. 2, Пале: Филозофски факултет Пале.

Антић, Дејан. 2014. Српска штампа о Сарајевском атентату и приликама пред почетак Великог рата 1914. године, Комунікаційні технології, Науковий журнал, Том 3, наук. редактор: О. М. Холод, Київ.

Антић, Дејан. 2014. Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско – бугарских односа, Зборник радова: Историографија и савремено друштво, Наука и савремени Универзитет 3, Ниш.

Ђорђевић, Димитрије. 1962. Царински рат Аустро Угарске и Србије 1906–1911, Београд.

Ђорђевић, Димитрије. 1994. Сучељавање са Аустро-Угарском, у:„Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918“, књига VI–1, Београд: СКЗ.

Ђорђевић, Димитрије. 1995. Националне револуције Балканских народа 1804–1914, Београд: Службени лист СРЈ.

Екмечић, Милорад. 1989. Стварање Југославије 1790–1918, том II, Београд: Просвета.

Екмечић, Милорад. 2008. Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992), Београд.

Јанковић, Драгослав. 1976. Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије и југословенских народа уочи Првог светског рата, у: Зборник радова: Велике силе и Србија пред Први светски рат, Београд.

Казимировић, Васа. 2013. Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917, Нови Сад.

Љушић, Радош. 2001. Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Нови Сад: Беседа.

Митровић, Андреј. 2011. Продор на Балкан и Србија 1908–1918, Београд.

Павловић, Стеван. 2004. Историја Балкана 1804–1945, Београд.

Протић, Стојан. 1913. Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска, Београд.

Радојевић М. и Љ. Димић. 2014. Србија у Великом рату 1914–1918. Београд: СКЗ.

Свирчевић, Мирослав. 2013. Пропаганда против Србије за време Балканских ратова и после њих 1912–1914. године, Летопис Матице српске, књ. 491–3, Нови Сад: Матица српска.

Чалић, Мари – Жанин. 2004. Социјална историја Србије 1915–1941, Београд: Клио.

Чубриловић, Васа. 1976. Србија и Аустрија у XIX веку, у: Зборник радова са Међународног научног скупа: Велике силе и Србија пред Први светски рат, Београд:САНУ.

Dejan D. Antić

OUTBREAK OF THE FIRST WORLD WAR ON THE OUTLOOK OF THE NEWSPAPER POLITIKA

Summary

The success of the Kingdom of Serbia during the Balkan Wars in 1912/1913 were not in accordance with geopolitical interests of Vienna directed towards the southeast of Europe, which was one of the reasons for the outbreak of a new war that would rapidly experience the transformation from regional to global-scale conflict. This paper deals with the situation immediately before the outbreak of the First World War. A particular attention was paid to the review of newspaper articles of the daily newspaper Politika, which were dedicated to the Serbian -Austro - Hungarian relations in the spring and summer of 1914, when there started the largest armed conflict in the history so far, concerning both in Europe and the world.

Keywords: Politika, Dual Monarchy, Kingdom of Serbia, Austro – Hungarian, reporting

Божица Б. Младеновић
Мирослав Д. Пешић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

УДК 94(497.11)"1914/1918"
355.1-058.65.055.2(497.11)"1914/1918"

НА „КУЋНОМ ФРОНТУ" – СРПКИЊЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

У раду је анализирана улога Српкиња у Великом рату. У уводном делу приказан је статус жене у српском патријархалном друштву на почетку 20. века. У централном делу је посебно указано на улогу жена у позадини фронта, када су осетиле терет рата као најбројнији део популације у окупираној Србији од 1915. до 1918. године. Посебно је обрађено страдање у рату и жена као жртава оружаног сукоба, што у току самог рата, што у „продуженој патњи" која је трајала и у мирнодопским условима.

Кључне речи: Српкиње, Велики рат, Србија, 1914–1918, „кућни фронт"

1. Увод

Од 1914. до 1918. године трајао је рат који је натерао жене да се баве пословима традиционално описаним као мушки и да обуку униформе. Жене су постале болничарке, неговатељице, ратнице. Живеле су у тешким условима који су захтевали физичку издржљивост, чврстину, предузимљивост, сналажљивост, способност руковођења и извршавања наређења. Притом су испољиле многе способности које, по тада преовлађујућем мишљењу, жене нису поседовале. Сматрало се да идеална жена треба да буде крхка, мирна, кротка, без амбиција да се бави пословима који су подразумевали одговорност и одлучност.[1]

Положај и услови живота женског дела популације у Србији 1914–1918, њихово учешће у ратном напору, преузимање великог дела до тада „чисто мушких обавеза" у привреди, јавном животу, издржавању породице, припада кругу значајних, а недовољно познатих тема у српској историографији. Овај део ратне прошлости и друштвене историје обрађиван је до скоро само фрагментарно, као део ширих проучавања. Први радови настали су у публицистичкој историографији, да би уследила права историографска истраживања ове значајне теме.

[1] Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915–1918*, Београд 1986, 17.

Српско друштво на почетку Великог рата било је патријархално, са привредом аграрног типа. У Краљевини Србији је 1910. године сеоско становништво чинило 84,9 одсто од укупног броја становника. Иако су жене представљале „стуб“ породице и домаћинства, нису имале политичка и грађанска права. Њихова улога у друштву сводила се на рађање и подизање деце, рад у кући и пољу, уз веома скучене могућности за неки видљивији друштвени ангажман.[2]

Положај жене у друштву био је регулисан на основу Српског грађанског законика и Казнителног закона.[3] Основна карактеристика брачног права по Српском грађанском Законику јесте неравноправност жене и њена апсолутна потчињеност мужевљевој власти и вољи.[4] Неравноправност се нарочито испољавала у наследном праву. Чином закључења брака, жена је губила право опште пословне способности и изједначавана је са малолетним мушкарцем. Српски законодавац је, у параграфу 920, удату жену сврстао у категорију у којој су били мушкарци „ума лишени, распикуће судом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стециште потпало“.[5] Без сагласности мужа жена је имала право само да: сачини тестамент или уговор о наслеђивању, обавља „очинску власт“ уместо мужа који је лишен пословне способности, одговара за накнаду штете из деликта и води спор са супругом у погледу неког свог личног и имовинског права. Она не само да није могла стицати имовину или њоме располагати, него без мужевљеве сагласности није могла бити, на пример, учитељица, службеница, радница, уметница...

По Српском грађанском законику жена је у потпуности била лишена права на наслеђивање преминулих задругара. Тиме је Законик спречио да

---

[2] Брачна заједница чинила је основу сваке породице. Брак је склапан са особом супротног пола, најчешће из истог или најближих села, због слабе социјалне покретљивости становништва. У случају смрти једног од супружника, сам живот је наметао потребу заснивања новог брака. Када је жена одлучила да не ступи у поновни брак и ако није било одраслог мушкарца у кући, вођење домаћинства је преузимала жена, али готово увек уз помоћ неког рођака. Старатељска и туторска улога над малолетном децом није поверавана мајци. Дешавало се да је за старатеља, ако није било рођака, постављан комшија. У пописним књигама удовице нису бележене само под својим именом и презименом, већ је обавезно навођен друштвени статус – удовица, и име и презиме покојног мужа. Поред законитих, постојали су и „дивљи бракови“. Оваква форма заједничког живота опстајала је из више разлога: због постојања међусобног сродства, раставе претходног брака без права на склапање новог, или већ постојећег брака. На брачни живот без божјег благослова одлучивали су се и сиромашни сељаци, који су на тај начин покушавали да избегну трошкове венчања и свадбеног весеља.

[3] Посебно нас интересује брачно право, наследно право и кривичноправна заштита жена. Вид. Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, (даље: *Породица у рату*) Београд 2006, 86–89.

[4] Параграф 110 Законика гласио је: „Супруга пак дужна је мужа свога слушати, наредбе његове набљудавати, за њим ићи и где он за добро нађе, с њиме онде живети; њему по силама својим у отправљању домаћих послова, у прибављању, а нарочито чувању имања помагати, и кућевни ред и чистоћу набљудавати, и нарочито децу намиривати и благонаравију садржавати и чувати“ (Б. Младеновић, *Породица у рату,* 87).

[5] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 87.

жена која удајом излази из задруге односи део имовине као наследник или сопственик по неком другом основу и ишао на руку очувању јединства задружне породице. Законски наследници умрлог члана породице у оквиру првог наследног реда били су само његови мушки потомци.[6]

У одредбама Казнителног закона из 1860. године сагледава се потпуно подређен положај жене у породици. Муж је добио широка овлашћења и могућност да физички кажњава жену, озакоњена је апсолутна власт мушкарца над женом и осталим члановима породице. У члану 349 предвиђа се казна до 30 дана затвора за мушкарца за кога се докаже да је „спрам своје жене и других домаћих крајње нечовечан био, ове немилосрдно тукао и злостављао".[7]

На основу историјских извора може се утврдити да су образоване жене биле права реткост, док су већину чиниле нешколоване, заокупљене кућним и пољским пословима и обавезама. Оне нису много разумеле актуелне догађаје, али су имале развијену националну свест, резултат наслеђа из дуге историјске прошлости, борбе за независност државе и дубоког уверења да за слободу отаџбине никакве жртве нису велике. У српском друштву је пред почетак Великог рата доминирало расположење за одлучну одбрану од агресије Аустроугарске.[8] У то време српско друштво је имало јасно изграђен систем вредности и мерила о националним и родољубивим „стварима". Стога су жене имале довољно снаге да достојанствено поднесу и издрже вишегодишњи тежак живот и губитак најближих у рату.

Жене у позадини Великог рата

Терет рата (1914–1915)

У ратној Србији жене су у позадини преузеле обављање значајног дела привредних функција. Имајући у виду структуру српског друштва, које је

[6] Параграф 396 одређује: „Деца мушка умрлога и њихови мушки потомци добијају први наследство: они искључују сестре, оца и матер и све претке њихове и њихово потомство или побочне сроднике." Ћеркама преминулог, припадало је само „уживање, издржавање, снабдевање и пристојно удомљење по постојећем обичају" (Б. Младеновић, *Породица у рату*, 88).

[7] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 88.

[8] Исидора Секулић је 1912. године, пред почетак Првог балканског рата, апеловала на Српкиње да не буду само пасивни и неми сведоци бурних догађаја: „Пробуди се, српска жено, и куцни по срцу и поносу и друге српске жене, и пођите од огњишта до огњишта, и од гнезда до гнезда и пепелом гушите ватре око којих се мекушци греју и у ватру бацајте децу која се у име народног завета не крсте. Јер пропаст народа је грех и жена и деце, и кад се народ у корену затре, нико не треба да преживи. Јер над гробом народа треба да се хоре песме живота нових људи, а без трага и спомена, и што дубље у земљи, треба да труну мекане кости и болесна срца оних који су хтели да буду сићушна епизода озбиљног и величанственог живота човечанства" (Б. Младеновић, *Породица у рату*, 96).

већински било аграрно, са малим поседом, жене на селу су поред својих обавеза у кући и бриге о деци, биле принуђене да обављају и послове које су претежно обављали мобилисани мушкарци. То је најчешће био тежак физички рад. У периоду одбране Србије, мајке, сестре и жене су, поред обављања свих послова, ишле у обилазак војника. У сведочанствима савременика налазе се описи типичних ратних призора на путевима Србије 1914–1915, којима су натоварене тешким торбама од грубог платна, жене ишле десетине километара пешице да би виделе синове, браћу, мужеве и донеле им преобуку и храну. То је често био последњи кратак сусрет.[9] У првој и другој ратној години Српкиње су стекле трагична искуства живота у збегу и избеглиштву, оскудици, повлачењу за војском, укључујући и прелазак по зими и снегу кроз беспутну Албанију крајем 1915.[10]

Окупирана Србија као земља жена, деце и стараца (1915–1918)

Српско друштво за време окупације у Првом светском рату може се назвати и женским друштвом, због огромне бројчане премоћи жена. По српском попису из 1910. године, на 100 жена долазило је 107 мушкараца. По аустроугарском попису из 1916. на 100 жена било је 69 мушкараца. Приметан је велики недостатак младих, репродуктивно најспособнијих, али и средовечних мушкараца, који су погинули у борбама, ратовали или били у интернацији. Без складних односа између мушкараца и жена, у најширем смислу, и нема људског друштва. Огромна бројчана несразмера између мушкараца и жена довела је до поремећаја односа међу половима. Жене млађих и средњих година, када су биолошки предодређене за рађање потомства, нису могле да нађу партнера истих или приближних година.[11]

Нестанак великог броја мушкараца у најбољим годинама живота имао је тренутне (смањење броја бракова и новорођенчади) и трајне последице, које су се огледале у смањењу репродуктивне снаге српске популације. По завршетку рата званична власт је регистровала податке који дају страховиту слику: држава Србија је попримила изглед гробља и инвалидског дома. Људски губици процењени су на 28 одсто од целокупног броја становника. Око половине настрадалих, чак 53 одсто, били су мушкарци између 18 и 55 година, и још 264.000 инвалида из исте старосне групе. Последице „демографске катастрофе“ трпеле су и породице. Иза погинулих и умрлих остало је много удовица и сирочади, деце оба пола чији број никада није био утврђен.

Промењени услови живота су на неки начин избрисали границу између борбеног и „кућног“ фронта, између рата и мира, јавног и приватног

[9] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 97.

[10] Исто, 183.

[11] Б. Младеновић, *Рат и приватност: Први светски рат*, (даље: *Рат и приватност*) у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, прир. Милан Ристовић, Београд 2007, 777–795.

живота. Напори које су чиниле жене, борећи се да преживе и очувају породицу, радећи у домаћинству и на пољу не могу се посматрати изоловано од онога што су њихови мушкарци у униформама учинили на борбеним линијама. Заправо су сви напори жена ишли у правцу помоћи онима на фронту. Свака активност била је на неки начин у функцији ратних напора. Преживети, одржати децу у животу, исто је било важно. Некада је прави подвиг био направити деци пројуу, која је у комбинацији са пекмезом од шљива била и хлеб и празнични колач. Или спремити ручак у ситуацији када није било довољно ни најосновнијих намирница, у условима велике скупоће, од које се страховало и у сну и на јави и бележило: „Како ћемо тешко живети, и од чега – нема ништа“.[12] Обавити сетву и жетву без довољно радне снаге, оруђа, вучне стоке, такође је био својеврстан успех.

Окупациона војна власт је, у намери да одмах постави јасне границе између окупираног становништва Краљевине Србије и својих војних и цивилних органа, донела низ прописа: наредби, забрана и уредби. Ови правни акти регулисали су положај окупираног становништва, чија су сва дотадашња грађанска и политичка права укинута. Истовремено, прописала је и бројне казнене мере. Оне су се кретале од блажих, новчаних и затворских, преко тамничења, принудног рада, кулука, до одвођења у таоце и интернирања у логоре. Цивилно становништво кажњавано је превасходно да би се показала сила и суровост окупационе управе, а тек потом због разних прекршаја које су заиста и учинили. Озбиљније повреде прописаних норми кажњаване су смртном казном која се извршавала најчешће стрељањем и вешањем, често и јавно.[13]

Од почетка рата, жене на селу су се нашле у тешком положају. Прво зато што су мобилисани мушкарци били основни и најважнији извор радне снаге. Са започињањем ратних операција дошло је до стагнације земљорадње и сточарства, основних делатности српског села. Поља нису обрађивана, што је проузроковало слабије жетве и летине. Сточни фонд је већ на почетку рата био прилично умањен зато што је велики број стоке одузет за потребе војске. После војног пораза у јесен 1915. године, окупациона власт, и аустроугарска и бугарска, је велику пажњу поклонила српском селу због највеће могуће експлоатације и коришћења свих производа за сопствене потребе. Непријатељски војници су одмах по уласку у Србију почели да руше, разарају и пљачкају. Непосредно по завођењу окупационе управе, стање је било изузетно тешко. Трупе Централних сила су пљачкале и односиле храну, одећу, обућу, предмете од вредности и одводиле товарну и приплодну стоку. Окупациона власт је врло брзо прописала реквизиције и дажбине које је требало подмирити. Уз ове мере ишао је кулук, који је погађао жене, децу и старије мушкарце. Осим разних обавеза, које су регулисали

[12] Б. Младеновић, *Рат и приватност*, 790.

[13] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 23.

у новцу, морали су да обављају и послове који су их колективно теретили. Већ у првој години окупације уведен је нов начин привредног пословања и дошло је до образовања нових институција у којима се обављао целокупни привредни живот. Ради надзора пољопривредне производње, у сваком окружном граду Гувернмана отворена је пољопривредна станица. Окупатор је одузимао „вишкове" пољопривредних производа посредством Централе за искоришћавање жетве и Централе за промет робе.[14]

Није било довољно стоке, семена, пољопривредних алатки и средстава за обраду земљишта, као ни људске радне снаге. Губици у људству битно су утицали на смањење продуктивности рада и уопште на привредну снагу српског села. Окупациона управа је предузимала бројне мере у циљу постизања бољих приноса у пољопривреди. Урађен је велики број елабората о бржем развоју и већим приносима по хектару разних пољопривредних култура и детаљно је урађен прорачун за наредну жетву. Набављане су пољопривредне машине из Немачке и Аустроугарске, сушнице за сушење кукуруза и специјализовани парни плугови и оспособљавани млинови и остали објекти оштећени у ратним операцијама. Војна власт је максимално користила сву расположиву снагу, у већини случајева сведену на жене, децу и старије мушкарце, ратне заробљенике и интернирце, у крајњем случају и своје војнике. Главнокомандујући аустроугарске војске ерцхерцог Фридрих донео је јуна 1916. године наредбу која се тицала наступајуће жетве. По слову наредбе, сви плодови жетве, млинови и стока на окупираном подручју стављени су под надзор и дати на располагање војној власти. Наредба је озаконила одузимање најважнијих пољопривредних производа и истовремено укинула право продаје на пијацама. Поред тога што нису могле, Српкиње нису ни желеле да производе за непријатеља. Стога су у другој и трећој години окупације све чешће биле претње, казне и одузимања, чак и неопходних количина за исхрану домаћинства, од стране војне власти. Поготову се безобзирност окупатора повећавала са приближавањем краја рата. [15]

Окупациона власт је највише напора уложила да би подстакла бржи развој пољопривреде. Жене су радиле све пољске послове, без обзира што су имале малу децу. Стога су колевке на њивама биле чест призор. Увече су раније одлазиле, да би обавиле послове у кући и намириле стоку. Помоћ од старијих мушкараца и одраслије мушке деце била је често недовољна. У најтежем положају су биле жене из сиромашних породица са много деце. О бројним обавезама и пословима сељанки савременик је забележио: „Орале су, копале, сејале, жњеле, пластиле, радиле од јутра до мрака, често гоњене бајонетом и кундаком, само да би непријатељ што бољу жетву имао. Гајиле су стоку, криле и мучиле се, па често и главом плаћале, ако су хтеле сакупити и заштитити своју имовину. На кулук су ишле, камење вукле, џакове

[14] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 69.

[15] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 63–64.

товариле и најтеже послове радиле, без икаквог признања од обесног непријатеља, а уз то су још и порез плаћале, ратне зајмове давале и храниле ону солдатеску по селима.“[16]

Жене су биле принуђене да осим послова, преузму и „друштвене“ обавезе мушкараца. Оне су, осим уобичајених улога мајке и домаћице, представљале породицу пред окупационом влашћу. То је, између осталог, значило и регулисање многих нових обавеза (порези, прирези, ратни зајмови).[17] У Великом рату жена је постала учесник историјских догађања, представник породице пред окупационом влашћу, а својој деци и отац и мајка, и васпитач и лекар и учитељ и неисцрпни извор љубави и подршке.

Једна од Српкиња која се јуначки „борила“ на кућном фронту била је Наталија Аранђеловић, супруга мајора Николе Аранђеловића. Она је пуне четири године била „глава“ породице. Показала се као изузетно издржљива жена, спремна на тешкоће и проблеме које је углавном успешно решавала. Водила је обичан живот, сличан животу њених комшиница. Официрски балови, изласци и све оно што је било њен живот као супруге српског официра сада је престављало само лепо сећање! Успоменама су припадала и елегантна одела по последњој моди и одлазак фризеру. Најважније, али и најтеже је било набавити довољно хране и дрвета за огрев и одеће и обуће за децу.[18] Несумњиво олакшавајућа околност било је што је од лета 1916. редовно добијала пошиљке новца од супруга посредством Црвеног крста. Наталија је по природи била штедљива, а поготову је у ратним условима испољила своју особину да од једног динара направи два. Странице њеног дневника пуне су размишљања о судбини Српкиња, којима је Први светски рат донео улогу о којој нису ни сањале: да саме организују и воде послове и издржавају породицу.[19]

Свакодневни живот породице Аранђеловић био је испуњен изналажењем начина како да набаве довољно одговарајуће и квалитетне хране за четворо деце и бебу. Велику пажњу Наталија је поклањала здрављу своје деце. Бринула се да правилно расту и развијају се. Бојала се болести и улагала пуно у превентиву, поштујући оно народно – боље спречити него лечити! Стога није штедела када је требало куповати шећер, чај и млеко. Васпитавала је петоро деце и покушавала да им буде и отац и мајка, да деца не би осетила очево одсуство које је потрајало пуне три године. Њен дневник је пун бележака о набавци на пијаци. Владала је стална несташица, чак и у летњој сезони, а цене су биле веома високе. Она је, бојећи се велике скупоће, записала: „Како ћемо тешко живети, и од чега – нема ништа.“[20]

---

[16] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 102.

[17] Б. Младеновић, *Рат и приватност,* 783–784.

[18] Историјски архив града Београда, К. 1, инв. бр. 145, Дневник Наталије Аранђеловић, 38–40.

[19] На више више страница Дневника Наталија се враћала наведеним темама.

[20] Дневник, 59.

Рођаке, пријатељице и комшинице госпође Аранђеловић, као и она сама, мислиле су само на повратак српске војске и бринуле због неизвесне судбине трупа у којима су се борили њихови мужеви, синови, браћа, очеви. Стално су страховале да ли ће се вратити живи. О томе је Наталија записала: „Страшно нас муче и кињe – зар је све то лако издржати кад све тако грозно чујемо! Па то је од страха да полудимо – још ми имамо страшне тренутке да проживимо и велико је питање да ли ћемо крај сачекати!“[21] Жене су међусобно, у сусретима и кућним посетама, препричавале разне ратне приче из свакодневног живота. Пошто су окупација одужила, оне су жељно очекивале ослобођење и повратак српске војске. Наталија је то овако објаснила: „Само нас та нада одржава, да ће кроз месец дана доћи српска војска, каквих срећних часова ће тада бити! Колико суза радости ће се пролити!“[22]

Жене као жртве рата

Женски део становништва Србије био је током рата и окупације 1914–1918. подвргнут најразноврснијим и најстрашнијим облицима репресије и убијања. Жене су биле жртве сексуалног насиља, батинања, принудног расељавања, теране да учествују у потерама за својим одметнутим сународницима, одвођене су у интернацију у аустроугарске и бугарске логоре, биле пљачкане, хапшене, излагане најразличитијим понижењима и психолошкој тортури.[23]

Жене су страдале у казненим експедицијама трупа Централних сила. Прва је уследила на почетку рата, у лето 1914. на подручју Мачве и Посавине. Трупе Двојне Монархије су после претрпљеног пораза начиниле свирепе злочине над цивилима оба пола и различитог узраста. Масовно су убијали и интернирали сеоско становништво. Анализом резултата два пописа становништва, српског из 1910. и аустроугарског из 1916. примећује се „мањак“ жена од 14,36 одсто.[24]

Друга казнена експедиција деловала је у Топлици и Јабланици по престанку устаничких борби, у пролеће 1917. Према извештају Међународне комисије за утврђивање ратних злочина Бугара у Првом светском рату, тада је убијено 20.000 особа.[25] Подаци парцијалних истраживања говоре да

[21] Дневник, 68.

[22] Исто, 60.

[23] Б. Младеновић, *Породица у рату*, 183.

[24] Андреј Митровић, *Шабац под окупацијом*, у: Шабац у прошлости, 4, Шабац 1984, 125.

[25] *Documents relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit international ene general commisses de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie ocupee*, Paris 1919; *Rapport de la Commission interallies sur les violations des Conventions de la Haye et de Droit International en*

су у 129 села убијене 452 жене, 829 жена је тучено, од којих су неке добиле и преко 100 удараца батином.[26] Забележени су случајеви силовања 163 жене од стране бугарских комита и војника**.** Срамота и страх утицали су да већина жена силовање сачува као своју страшну тајну из рата.[27] Интернирање је постало масовна појава, а међу интернирцима било је и жена и деце старије од седам година.[28]

Један од начина разумевања оваквог односа окупационих трупа према Српкињама јесте да су бруталним наступом поставили границе између себе и покорених, односно између нове власти и цивила. Јасним дефинисањем и прописивањем понашања и деловања у свим сегментима друштвеног живота, чије је непоштовање санкционисано на блажи или строжи начин, најдиректније је демонстрирана сва сила и моћ окупатора. Са друге стране, у тадашњим аустроугарским и немачким поимањима друштава на Истоку (укључујући и Балкан) у први план је истицана њихова заосталост, назадност, традиционализам и мистичност.[29] У неприпитомљеној Србији са необразованим становништвом окупатор је требало да образује народ, што је његову мисију чинило превасходно цивилизаторском и културном.

За невероватно оштре мере и злочине почињене над цивилима од стране аустроугарских војника постоје различита тумачења. Са једне стране, јачање Србије као независне државе и њена позиција језгра око којег су се окупљали остали јужнословенски народи из састава Монархије подривали су њен углед и снагу и реметили експанзионистичке планове Беча ка Солуну. У складу са тим деловала је пропаганда, која је деценијама пре почетка рата имала изразит антисрпски карактер. Заправо, негативни стереотипи о балканском српском географском, политичком, културном и етничком простору стварани су и пласирани до Великог рата, а могу се јасно пратити од Берлинског конгреса 1878. године.[30] Припремајући тако своју јавност за сукоб са Србијом, Царевина је ушла у рат са ставом „да Србија мора бити уништена“ и „избрисана са политичке карте“.[31] И Рајс је навео да би „свако ко је читао штампу у Монархији помислио да не постоји варварскији и одвратнији народ од Срба“ способних за свакојака зверства према заробље-

general, commisses de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie occupee, Paris 1919.

[26] Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917. године,* Београд 1996, 91–96.

[27] Исто, 142–143.

[28] Од 1916. до краја рата у Бугарској је било најмање 20 логора за интернирање цивила у којима су услови живота били недостојни човека. (Milovan Pisarri, Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War, *Balcanica* 2013, br. 44, 382).

[29] Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници*, Београд 2011, 2, 48.

[30] Исто, 46.

[31] А. Митровић, Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915-пролеће 1916), у: *Историјски гласник*, 1977, бр. 1–2, 9–10.

ницима, од „одсецања носева и ушију, вађења очију, касапљења“.[32] Поред таквог стигматизовања народа, још је значајније да је војницима, према њиховим сопственим сведочењима, било изричито наређено да врше злочине против цивила и да је „постојала *систематска припрема* за масакре од стране надређених“.[33]

Службени документи бугарске власти окарактерисали су Српкиње као „најфанатичније и најнасилније шовинисте, као витални центар српског духа и најважније агенте тајних српских организација“.[34] Жене су, сматрали су Бугари, „главни курири тајне кореспонденције, идеолози организација, главни агитатори и најподмуклији сарадници и помоћници“.[35] Услед овакве пропаганде, у условима када је већина Срба била на фронту, бугарски војници и чиновници сусретали су се са женама као главама кућа. У „сусретима“ су испољавали невероватну бруталност. Свакодневне појаве биле су пљачка, кулук, али и бугарски „патент“ – откуп живота.[36]

Губици женске популације у Првом светском рату су велики. У Војногенералном гувернману су утврдили да је од 1910. до 1916. мањак од 40.000 жена.[37] У ту цифру су урачунате и жене које су умрле пре почетка Великог рата. Оне су смртно страдале од болести, старости, глади, уопште последица окупације. Неке су погинуле у борби или осуђене на смрт. Подаци о губицима су, на жалост, непотпуни, тако да се не може утврдити тачан број настрадалих.

И током рата и у миру жене су „продужено“ патиле због последица трауматичних ратних догађаја. Неке су постале мајке деце зачете у силовању. Та нежељена деца су добијала надимак „бугарчићи“ и тако била обележена до краја живота. Мајке су биле растрзане између љубави и нежности према детету и успомена на преживљено насиље. Жене које су на било који начин сарађивале са окупационом влашћу сносиле су последице од својих сународника. Неке су биле ошишане до главе. Посебно омражене и презиране биле су љубавнице припадника окупационих трупа.[38]

---

[32] Rudolf Archibald Reiss, *How Austria-Hungary waged war in Serbia, Personal Investigation of a Neutral*, 1915, 44–45.

[33] Исто, 46.

[34] M. Pisarri, *нав. дело*, 384.

[35] Исто, 385.

[36] Откуп живота су Бугари примењивали тако што су хапсили чланове породица и потом тражили одређену суму новца да би их пустили. Дешавало се да су појединци били лишени живота зато што њихови укућани нису имали довољно новца да их откупе.

[37] Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, 28.

[38] Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917. године*, 73–79.

Епилог

После Великог рата жене су биле у прилици да раде на поправљању свог положаја у патријархалном друштву. Улога у рату и стечено искуство допринело је јачању тежњи за променама, које би омогућиле „излазак“ жена из патријархалног модела понашања. У градовима жене су почеле да се школују и запошљавају. Без обзира на жртве, терет и уложени напор који је трајао дуже од четири године, жене у Србији, односно Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији нису добиле грађанска права.

Литература

Крипнер,Моника. 1986. *Жене у рату, Србија 1915–1918.* Београд: Народна књига.

Митровић, Андреј. 1984. Шабац под окупацијом. *Шабац у прошлости*, 4, Шабац.

Митровић, Андреј. 1977. Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916). *Историјски гласник* бр. 1–2. Београд.

Младеновић, Божица. 1996. *Жена у Топличком устанку 1917. године.* Београд: Социјална мисао.

Младеновић, Божица. 2000. *Град у аустроугарској окупационој зони од 1916. до 1918. године*. Београд: Чигоја штампа.

Младеновић, Божица. 2006. *Породица у Србији у Првом светском рату. Б*еоград: Историјски институт.

Младеновић, Божица. 2007. Рат и приватност: Први светски рат. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку,* (ур. М. Ристовић) Београд: Clio.

Pisarri, Milovan. 2013. Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War, *Balcanica* 44, 357–390.

Ристовић, Милан. 2011. *Црни Петар и балкански разбојници.*, Београд: Чигоја штампа.

Reiss, Rudolf Archibald Reiss.1915. *How Austria-Hungary waged war in Serbia, Personal Investigation of a Neutral*.

Извори

Историјски архив града Београда, Дневник Наталије Аранђеловић

Documents relatives aux violations des conventions de la Haye et du Droit international ene general commisses de 1915–1918.par les Bulgares en Serbie ocupee, Paris 1919; *Rapport de la Commission interallies sur les violations des Conventions de la Haye et de Droit International en general, commisses de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie occupee,* Paris 1919.

Božica Mladenović, Miroslav Pešić

AT THE HOME FRONT: SERBIAN WOMEN IN THE GREAT WAR

Summary

The status and living conditions of the female population in Serbia during the 1914-1918 period, as well as their participation in the war effort and taking over a large part of then "exclusively men's responsibilities" in the economy, public life and providing for a family are important but almost unknown topics in Serbian historiography. All studies of this part of war and social history to date have only been part of broader research. The first section of works could be categorized as popular history, followed by academic research on this important subject. The female citizens of the Kingdom of Serbia lived in harsh conditions that required physical strength, initiative, resourcefulness, strength, leadership, and execution of orders. They demonstrated many capabilities that, according to the prevailing opinion, women lacked. It was believed that the ideal woman should be reliable, quiet, and gentle, with no ambition to engage in activities that involved responsibility.

The female population of Serbia suffered diverse and atrocious forms of persecution and execution. Women were victims of sexual violence, beatings, and forced displacement. They were forced to take part in the pursuit of compatriots. Some of them were taken to Austro-Hungarian and Bulgarian internment camps. They were also looted, arrested, and exposed to various humiliations and psychological torture. Women were victims of two punitive expeditions of the Central Powers, in Mačva in 1914 and upon the termination of the Toplica uprising in the spring of 1917. The decline in the female population during World War I was significant. Unfortunately, data on losses are incomplete, so it is impossible to determine the exact number of casualties. Women suffered "extended" consequences of traumatic war events. Those who collaborated with the occupation authorities suffered at the hands of their compatriots. Some were punished by receiving a haircut. Mistresses of enemies were particularly hated and scorned.

After World War I, women were able to work to improve their status. Women's roles in the war and their war experience contributed to an increased tendency toward changes as an "exit" from the patriarchal model of behavior. Regardless of their suffering, burdens, and efforts in the war, which lasted more than four years, women in Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians and the Kingdom of Yugoslavia, did not get civil rights.

Key words: Serbian women, the Great War, status of women

Јасмина Милановић
Институт за савремену историју
Београд, Србија

УДК 94(497.11)”1914/1918”
061.23-055.2(497.11)”1914/1918”
355.415.6-055.2(497.11)”1914/1918”

БЕОГРАДСКО ЖЕНСКО ДРУШТВО У ВЕЛИКОМ РАТУ

Страхоте Великог рата у Србији успевале су да својим пожртвованим радом смање и ублаже чланице женских друштава, пре свих Београдског женског друштва, Кола српских сестара, Друштва „Кнегиња Љубица“. Београдско женско друштво је основано 1875. године на иницијативу Катарине Миловук, управнице Више женске школе. Основни циљеви овог друштва били су хуманитарни, а посебно су помагале сиромашне и болесне. Већ наредне године у време Првог српско-турског рата чланице друштва су формирале своју прву болницу која је радила од 11. јула 1876. до 1. априла 1877. године. Како је покровитељ друштва била краљица Наталија Обреновић, радионица за шивење одеће и санитетског материјала била је отворена у самом двору. Исту акцију друштво је вршило и током Српско-бугарског рата 1885. године. Крајем 19. и почетком 20. века појачана је активност међу чланицама друштва да се обучавају за болничарке. По избијању Првог балканског рата друштво је одмах донело одлуку о отварању болнице. Она је смештена у згради Основне школе на Савинцу и почела је са радом као XV резервна болница. Управне чланице вршиле су дужност главних надзорница и болничарки, у чему им је помогао и велики број редовних чланица. Болница Женског друштва је међу последњим завршила свој рад 11. септембра 1913. године. Лечено је укупно 1750 рањеника и болесника, а Управа је о њима водила бригу и кад су напуштали болницу, снабдевајући их потребним стварима, одећом, обућом и новчаним прилозима. Свој рад су наставиле и током Првог светског рата, када су као болничарке радиле у многим болницама широм Србије. Чланице друштва које су остале у окупираној земљи морале су да тајно раде јер рад свих женских друштава био је забрањен. Иако су се суочавале са великом опасношћу, чланице друштва су наставиле да помажу прогнанима, прикупљају одећу и огрев, збрињавале децу без родитеља. Због тога су хапшене, одвођене у логоре, па и стрељане. Највећу бригу посветиле су окупљању и збрињавању ратне сирочади.

Кључне речи: Београдско женско друштво, болничарке, балкански ратови, Први светски рат

Оснивање београдског женског друштва

У петак 6/18. јуна 1875. године у званичним *Српским новинама* осванула су „Правила Женског друштва“ новоформираног, првог српског женског друштва. У укупно 46 чланова оснивачице овог друштва упознају јавност са циљевима свога рада, правилима, органима и условима под којима се може постати члан друштва.[1] Друштво су 17. маја 1875. основале Катарина Миловук, Даница Христић, Јелена Грујић, Елодија Мијатовић, Марија Сретеновић, Емилија Лешјанин, Христина Јовановић, Драга Поповић, Мица Протић, Варвара Гатковић, Катарина Мијатовић, Катарина Боди, Варвара Машин и Јелена Михајловић. Већ у првом члану ових правила изложени су најважнији циљеви рада: „Женско је друштво удружење женскиња у жељи да тежи усавршењу женског пола у правцу саморадње; да помаже сироте и невољне и да дејствује, да се сиромашне женске спремају и упућују за добре и ваљане служитељке и раденице.“ Већ 9/21. јуна је објављен и оглас у коме се јавност извештава да је управа вароши Београда одобрила „Правила“ друштва, да су она објављена и да је према њима потребно да се упише бар 50 редовних чланица како би друштво могло да „ступи у живот“.[2] Чланом 6 „Правила“ било је предвиђено ко може да постане члан друштва: „Редовна чланица може бити свако женско, удато или неудато, без разлике вере и народности, које има пуних 17 година, а пристаје на ова правила“. Овај члан најбоље илуструје једнакост међу женама тога доба које су, без обзира на касније покушаје да ова друштва сврстају у елитистичке скупове, примале све које су прихватале правила друштва. Први степеник у борби за права жена био је управо тај да међу собом не праве разлике, ни статусне, ни верске, ни друштвене. Врло брзо су прикупиле не само 50, већ много већи број чланица. Друштво је нарочито стекло велики углед од када је 25. августа, када је одржан и први скуп друштва, кнегиња Наталија Обреновић прихватила да буде покровитељица и „висока заштитница“ друштва. На том скупу је за председницу друштва изабрана Катарина Миловук, управница Више женске школе и иницијатор оснивања Београдског женског друштва. За потпредседницу је изабрана Јелена Грујић, супруга српског државника и дипломате Јеврема Грујића, а мајка Мирке Грујић, касније дугогодишње председнице Кола српских сестара. Такође, међу чланицама је било и неколико наставница Више женске школе.

Већ по оснивању чланице Друштва су одмах почеле са својим акцијама. Како је током 1875. године плануо устанак у Херцеговини, чланице су приступиле сакупљању новчаних прилога и одеће која је прослеђивана за избеглице, па је стигла чак до Дубровника. Чланице су од почетка ступале у везе и са другим женским друштвима, па су током 1876. године за почасне

[1] *Српске новине*, бр. 124, 6. јун 1875. стр. 684–685.

[2] *Српске новине*, бр. 126, 9. јун 1875. стр. 700.

чланице изабрале Олгу Граве, председницу Петроградског дамског друштва и госпођу Стрекалову, председницу Московског дамског друштва. Рад чланица се одвијао на више колосека. Почетком 1876. године приређиване су игранке са лутријом како би се прикупила средства за отварања школа за малу децу. Крајем 1879. године, 2/14. децембра свечано је, уз присуство кнегиње Наталије и митрополита Михаила, отворена Раденичка школа за девојчице. У исто време је покренут и часопис Друштва „Домаћица", који је излазио све до 1941. године, са прекидом током Великог рата. „Ђачка трпеза" која је прво радила као Народна кујна свечано је отворена 2/14. августа 1899. године. Током 1907. године отворена је и Ћилимарска школа и радионица у Пироту. Друштво је често учествовало на различитим изложбама где је представљало народне ношње, везове, ткања и упознавало Европу са лепотама женског ручног рада, па је тако учествовало на Светској изложби у Паризу 1889. и 1900. године. Са својом Школом и Пазаром Друштво је 1906. године учествовало на две изложбе, једна је била у Бриселу, где је Друштво одликовано златном медаљом и почасним крстом, а друга је била Међународна изложба женских рукотворина у Паризу, где су такође награђени. Наредне 1907. године Друштво је узело учешће на Балканској изложби у Лондону, као и на изложби у Лијежу. У лето 1909. године у Прагу је организована изложбе „Српска жена" за коју је Београдско женско друштво, заједно са Колом српским сестара, прикупило значајан материјал и представило се у најбољем светлу. Најважнија иницијатива коју је друштво покренуло током 1906. године било је оснивање Српског Женског савеза који је окупљао сва женска удружења Краљевине Србије. Српски народни женски савез се одмах прикључио Међународном женском савезу који је у том тренутку имао преко осам милиона чланова.

Прве болничарке

Једна од најзначајнијих делатности које су остварile чланице Београдског женског друштва још на почетку свог постојања била је улога болничарки и нудиља. На почетку Првог српско-турског рата чланице су донеле одлуку да отворе болницу која је радила од 11. јула 1876. до 1. априла 1877. У прво време примиле су 25 рањеника, а у њој су дежурале управне чланице.[3] Болница Београдског женског друштва радила је у некадашњој полугимназији која се налазила до Вазнесенске цркве. Болеснички кревети су размештени у четири собе. Сва управа, администрација, економија и лечење било је у рукама жена. На почетку је једино шеф болнице и хирург био др Штајнер, али га је од септембра месеца заменила др Марија Зиболт. Она је постала шеф и главни лекар. Осим ње у болници је радила и др Раиса Сватловскаја,

[3] *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, Београд, 1926, стр. 5–6.

а као помоћнице су радиле Милева Котуровић и Божена Снећивна. У болници је дуже или краће време радило још неколико студената и студенткиња медицине. Болничку службу су готово искључиво вршиле чланице Друштва уз помоћ неколико ђака болничара Црвеног крста. У болници је лечено 164 болесника и рањеника, а поред Срба у њој је лечено и много добровољаца из иностранства, углавном Срба из Аустроугарске, Турске, Црне Горе. Осим њих међу лечењима је било добровољаца из Угарске, Пруске, а највише из Русије. Чланице Београдског женског друштва су се поред медицинског посла бавиле и припремом хране, па су болесници добијали по пет оброка дневно, а често су им испуњавале и најзахтевније жеље, попут грожђа у сред зиме. Поред похвала за добро вођену администрацију и болничке листе, доктор Радовановић је на крају закључио: „Женско Друштво развивши делателност своју показало је не само патријотизам, саучешће, пожртвовање, и т. д. него је констатовало факт, да није далеко од оног великог историјског питања које се зове: ослобођење женскиња.“[4] Поред неговања рањеника чланице Друштва су на молбу Црвеног крста израђивале преобуку и завоје. Такође су упутиле апел преко италијанских новина и позвале тамошње лекаре да дођу у Србију, а плату су им обезбедиле из својих фондова. Током 1877. године све болнице које је у Србији формирало Руско друштво, предате су Београдском женском друштву које се побринуло и за рањенике из Руско болнице која је завршила свој рад на Врачару 1. априла исте године. Део опреме је продат, а новац је подељен сиротиње, док је санитетски материјал предат војном санитету. Свест да је потребно у ратним условима помоћи тамо где су биле најпотребније, чланице Друштва је нагнало да почну да размишљају о бољој обуци за болничарке. Једна од чланица Друштва Милева Котуровић, наставница Више женске школе, затекла се у Русију, у Петроград у време избијања рата, па је после обуке на болничком курсу распоређена на рад у пољској болници у Трнову (1877). Тада је добила и руску стипендију, али се по повратку у земљу удала за професора Светислава Вуловића, а касније је била и оснивач Друштва „Кнегиња Љубица“.

По избијању Српско-бугарског рата 1885. године чланице Друштва које су биле обучене за болничарке радиле су у различитим, углавном београдским болницама. Краљица Наталија је, као покровитељ Друштва уредила једну салу у двору и претворила је у радионицу за израђивање рубља за рањенике. У тој радионици су чланице Друштва заједно са краљицом свакодневно шиле рубље и спремале завоје, Радионица је радила од 15. октобра до 12. децембра 1885. године.[5] За заслуге током овог рата краљ Милан је одликовао преко 150 чланица Друштва златном и сребрном медаљом Краљице Наталије.

[4] Милан М. Радовановић, *Белешке*, књига прва, Српски архив за целокупно лекарство, Одељак други, књига четврта, Београд, 1879, стр. 2–4, 25.

[5] *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, Београд, 1926, стр. 16–18.

У време избијања анексионе кризе 1908. године Београдско женско друштво одмах је понудило српском Црвеном крсту своје услуге. Позване су и председнице свих женских друштава на договор како би у случају рата заједничким снагама отвориле болницу под именом „Болница свију женских удружења“. Осим тога одмах су почеле да прикупљају прилоге за набавку топле одеће и рубља. Али нису се зауставиле само на томе. Женско друштво је у сарадњи са осталим друштвима послало петицију председници Међународног женског савеза у Лондону, са молбом да је код осталих савеза у Европи заузме за праведне захтеве Србије и задобије симпатије њихових чланица.

Београдско женско друштво у Балканским ратовима

Током 1892. године Београдско женско друштво је са друштвом Црвеног крста почело да ради на обуци једног броја нудиља и болничарки које би могле да негују болеснике и у мирнодопско време, али и у време ратова. Предвиђено је било да се обуче за неговање болесника, како оних оболелих од заразних болести, тако и свих других. Наредне 1893. године на заједничким састанцима Друштво и Црвени крст су успели да направе заједничка правила за нудиље и болничарке, па је тада отворена и прва школа – курс. Најважније одредбе тог Статута су биле:

1. Женско друштво као самостална чињеница помаже по могућству Црвеном крсту у вршењу његовог позива у рату и миру.
2. У мирно време Женско друштво прима обавезу да о трошку Црвеног крста спреми потребно рубље и завоје за рањенике у рату.
3. У рату Женско друштво стоји увек уз Српско друштво Црвеног крста и помагаће га у свим таквим пословима.
4. Болничарке и остало женско особље за службу Црвеног крста даје Женско друштво али Црвени крст узима на себе да се о спреми и награди овога особља брине.
5. Домаћице и надзорнице из резервне болнице бира само Женско друштво из круга својих чланова.

На основу овог споразума расписан је 1893. године конкурс за добротворне болничарке, а кандидате је изабрало Женско друштво. Примљено је на почетку 10 приправница за хонорарне нудиље и 6 приправница за болничарке.[6]

Београдско женско друштво је 1912. године имало 480 редовних чланица, 125 добротвора и 61 почасног члана. Како се цела земља припремала за скори рат са Турском, чланице Друштва су такође предузле припреме

[6] *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, Београд, 1926, стр. 23;Софронијевић Мира, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд, 2003, стр. 20–21.

како би се укључиле својим позадинским активностима. Одмах по објави мобилизације Друштво је покренуло широку делатност прикупљања прилога за породице војних обвезника. Раденичка школа је прекинула свој рад и претворена је у радионицу у којој је шивено рубље. Добровољцима је давана новчана помоћ, а у Ђачкој трпези су им уступљена два одељења за канцеларије и магацин. На ванредној седници управе Друштва 27. октобра 1912. године донета је одлука о отварању болнице за коју је Друштво издвојило 5000 динара из сопствених средстава, а упућен је и апел свим подружницама у Србији и Добротворним задругама Српкиња преко Саве и Дунава, за прилоге у новцу и стварима. Одмах су известиле војни санитет да имају намеру да отворе своје болнице, а да ће у њима цео персонал, осим лекара, чинити њихове чланице, па су добиле одобрење да отворе Петнаесту резервну болницу у Београду. Нешто од потребних ствари су позајмиле од Црвеног крста и из фабрике Светозара Гођевца. Тражиле су подршку и од своје покровитељке кнегиње Јелене Карађорђевић, која је из Русије дошла са опремљеном болницом од 50 постеља и која је одмах упућена у Врање. Чланице Београдског женског друштва су успеле да за само два дана опреме болницу која је почела са радом 29. октобра 1912. године у згради Основне школе „Свети Сава“ у Мекензијевој улици. Болница је била потпуно намештена са свим потребним одељењима и амбулантом, која је опремљена захваљујући анонимној донација уплаћеној преко Министра унутрашњих дела. Већ прве вечери је примљено 150 рањеника. Капацитет болнице је прво био 200, а касније је проширен на 250 до 270 постеља. Први управник болнице био је др Миладин Свињарев, а касније др Милан Васић. Благајник је био г. Мића Милићевић, секретар Касације, а комесар Михаило Васић, трговац. У болници су радили лекари: др Малушев, Луји̂и Ловадино, Вандерверф, Шен, Ринберг, Фермели, Бајер, Бађар, Хаберне, Иванишевић, Рабин и Космикис. Кратко време радили су и др Јован Јовановић и др Матерни. Радила су и два докторанта др Лудвик Красни и др Исаковић, два медицинара Могин и Раде Данић. Дужност главних надзорница вршиле су председница друштва Даница Соларовић, обе потпредседнице Мила Николић и Боса Стефановића и управна чланица Мица Карић. У амбуланти су заједно са лекарима радиле Аница Николић, Мица Добри, Мара Алексић, зубни лекар Лепосава Стојиловић, Гертруда Рашен, Дара Давидовић, Даница Дачић, Олга Гавриловић. Дужност нудиља по болесничким собама, вршиле су све управне чланице, редовне чланице које су се пријавиле, али и друге жене које нису биле чланице. Оне су бринуле о набавци потребног болничког материјала, исхрани болесника и одржавању хигијене. Као болничари у болници Друштва радили су многи Словенци, Хрвати, Срби из Војводине, Босне, Херцеговине, велики број ђака, чиновника и занатлија. Надлежни су често истицали ову болницу по чистоћи и реду, као и брзој лекарској услузи јер су лекари становали у самој болници. Друштво је од свог новца плаћало

сталну прању, куварицу, доручак за све рањенике – млеко, по подне чај или црну кафу, а за вечеру су стално додавале храну и тежим рањеницима и болесницима припремале нарочите понуде. Болница Женског друштва је међу последњима завршила свој рад 11. септембра 1913. године. Лечено је укупно 1750 рањеника и болесника, а Управа је о њима водила бригу и кад су напуштали болницу, снабдевајући их потребним стварима, одећом, обућом и новчаним прилозима. Чланице подружница Друштва широм Србије такође су се укључиле као нудиље и болничарке и радиле по болницама које су постојале у њиховим местима или у близини. Све чланице Друштва које су радиле у болници Женског друштва су одликоване Крстом Милосрђа и медаљама Црвеног крста. [7]

Чланице друштва у Великом рату

Почетак рата са Аустроугарском, а затим и Великог рата, условио је прелазак српске владе из Београда у Ниш. За владом су се у ратну престоницу повукли и други државни органи, па и женска друштва. Србија је 1914. успела да мобилише 532.000 грађана. У Војном санитету налазила су се 534 лекара, а овог пута су мобилисани и студенти медицине који у време Балканских ратова нису позивани, укупно њих 203, а међу њима и девет студенткиња. Црвени крст је такође пренео седиште и главни магацин у Ниш. Оскудицу у лекарском особљу су донекле попунили страни лекари – око 200 лекара и 500 школованих сестара. Друштво је имало опрему за 20.000 постеља, док су потребе прелазиле 100.000 постеља. Новчана и материјалу помоћ је стизала из Француске, Италије, Холандије, Јапана, Румуније, Швајцарске, Турске, Аргентине и Чилеа, а нарочито велика из Велике Британије. Из Велике Британије стигло је шеснаест мисија, 77 лекара, 38 болничара, 65 милосрдних сестара и око 250 лица административног и другог особља. Ове мисије донеле су и велике количине санитетског прибора. Амерички Црвени крст послао је три мисије: др Рајана и др Батлера, са укупно 12 лекара и 23 сестре и др Стронга, који је дошао да сузбије заразне болести. Приватну мисију Џона Фронтингама сачињавала су 3 лекара и 5 других лица.[8]

Женска друштва су у Ниш преселила своје магацине, архиву и део чланства. Део чланства је остао у Београду радећи у болницама или у ради-

[7] *Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, Београд, 1926, стр. 70–80; *Алманах хуманих друштава*, уредили Синиша Л. Сретеновић и Божидар С. Недељковић-Рочкоман, Београд, 1940; *Српкиње у служби отаџбини и народу*, издање Југословенске женске секције ФИДАКА, Београд 1933; Софронијевић Мира, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд, 2003; Корићанац Татјана, Танеска Љиљана, *Београдско женско друштво 1875–1941*, (каталог изложбе), Београд, 1995.

[8] *Друштво Црвеног крста, Споменица 1876–1936*, Београд, 1936, стр. 100–106.

оницама за израду рубља, окупљајући избеглице, децу без родитеља, старе и болесне. Занатска школа Женског друштва била је претворена у радионицу у којој је бесплатно шивено рубље за Народну одбрану, Добровољце, Црвени крст и Главни одбор за давање помоћи ратницима и њиховим породицама. Управница Занатске школе и чланица Београдског женског друштва Јелена Марковић је уз помоћ Главне београдске војне станице и неколико београдских трговаца основала Ратно женско удружење. Она је заједно са ученицама школе шила рубље све до окупације и помагала болницама како у Београду тако и у унутрашњости Србије. Прихват рањеника у Београду је организовала и Анка Ђуровић, чланица Београдског женског друштва и један од оснивача Друштва „Књегиња Љубица“ иако је тада имала већ преко 75 година. Она је за своје заслуге 1923. године одликована медаљом Флоранс Најтингејл. Као добровољна болничарка је, поред осталих, радила и Наталија Мунк чланица Јеврејског женског друштва, а када је после окупације морала да се из Ниша врати у Београд, једва се спасла тамнице. По завршетку рата одликована је Крстом милосрђа, орденом Црвеног крста и постала је доживотна потпредседница Савеза добровољаца.

Избегле чланице женских друштава и обучене болничарке одмах су почеле да раде у разним болницама јер за разлику од балканских ратова, сада нису могле да формирају своје резервне болнице. Чланице Београдског женског друштва су радиле у већ постојећим болницама, пре свега у Војној болници у Нишу, као и у болницама у Крагујевцу и Ваљеву. О раду ових жена вредно сведочанство је оставила Клара Штурценегер која је као члан швајцарског Црвеног крста боравила у Србији. Када је у јануару 1915. прешла у Ниш где је радила у Првој резервног болници била је сведок пожртвованости чланица свих женских друштава. Касније је записала: „Све госпође обављају превијања са херојском оданошћу; оне перу, чисте и завијају ране често од раног јутра до касно у ноћ, по својој сопственој иницијативи; само тешке случајеве обрађује главни лекар“. Оно што је ову болничарку посебно изненадило, било је то што су чланице друштава неговале све којима је помоћ била потребна и то без ривалства или љубоморе, што је, према њеним речима била честа појава у разним одборима госпођа. Тих дана су сва женска друштва била уједињена око истог циља и на истим задацима, заједно су радиле и допуњавале се.[9]

Многе чланице Београдског женског друштва, као и других женских удружења, своју пожртвованост су платиле животом. Љубица Луковић ху-

[9] Штурценегер Катарина Клара, *Србија у рату 1914–1916*, превео с француског др Миливоје Марковић, Горњи Милановац, 1989, стр. 44, 121, 152: „Звали се они Коло сестара, Женско друштво, Одбор кнегиње Љубице, сви су записали хуманост и патриотизам у свој програм; сви су спремни да жртвују своје здравље, своју имовину, свој живот као затреба, за Бога, и за отаџбину, за цркву и за државу, за несрећне и за сиротињу. ... Србијо! Славна у борбама, славна у страдању! Нека ти твоја будућност буде исто тако славна у твојим делима мира и цивилизације!“

манитарна радница, управна чланица Београдског женског друштва била је са непуних осамнаест година међу првим болничаркама које су завршиле курс. Касније је постала потпредседница Друштва „Кнегиња Љубица“, а од 1905. године и председница Кола српских сестара. На почетку Балканских ратова ради на формирање Четврте резервне болнице у којој су чланице Кола радиле као болничарке. Током Првог светског рата по доласку у Ниш са секретаром друштва Мирком Грујић отвара магацин Кола где прикупљају храну, одећу и санитетски материјал намењен изгнаницима и болницама. Наставља да ради у болницама у Нишу. У јануару 1915. одлази у Ваљево, заједно са благајницом друштва Катицом Ђорђевић, како би тамошњој болници однеле рубље и помоћ коју су упутили пријатељи српског народа из Енглеске. Пожртвовано негујући рањенике и сама се заразила тифусом од кога је преминула у Нишу 11. фебруара 1915. године. Посмртно је одликована 1925. године орденом милосрђа „Флоранс Најтингејл“ међународног Црвеног крста.

Још једна чланица Београдског женског друштва је подлегла опаком тифусу. Касија Милетић је први пут као болничарка радила је у време Српско-бугарског рата 1885. године, када је њен рад и залагање похвалила краљица Наталија. Завршила је и болнички курс које је Коло српских сестара организовало, а Делфа Иванић је касније говорила да је она била права српска Флоранс Најтингејл. Касија Милетић је била сестра по мајци браће Недић, па када је сву тројицу испратила у Први балкански рат и сама се пријавила као добровољна болничарка иако је била тежак срчани болесник. Са Шумадијском дивизијом је била на првој линији фронта и са њом улази у Приштину. Потом одлази у Љеш где је у болници заменила оболелу Делфу Иванић. На почетку Првог светског рата ради прво у болници у Крушевцу, али је у децембру 1914. лекари из Ваљевске болнице позивају да им помогне, јер је већ имала искуства у борби против тифуса у Љешу. Радила је неуморно од децембра 1914. до маја 1915. године у тој болници, али је на крају и сама заражена подлегла болести.

После повлачења српске војске, део чланица женских друштава обрео се у иностранству. Оне које су остале у окупираној земљи морале су да тајно раде јер су сва удружења, па и женска, била забрањена. Иако су се суочавале са великом опасношћу, чланице друштва су наставиле да помажу прогнанима, прикупљају одећу и огрев, збрињавале децу без родитеља. Због тога су хапшене, одвођене у логоре, па и стрељане. Највећу бригу посветиле су окупљању и збрињавању ратне сирочади. Једна група деце, сирочића из времена балканских ратова била је смештена у Чувалиште Св. Јелене, први наменски изграђен вртић за децу радница изграђен у Београду 1912. године. У току рата је претворен у сиротиште, али је по избијању Првог светског рата због бомбардовања Београда, управни одбор донео одлуку да децу пресели из престонице и један манастир у околини Ниша. После бу-

гарске окупације ових територија Србије деца и директорка су се нашли у врло тешком положају, о коме је известила одбор у Београду. Тадашња председница Београдског женског друштва Даница Христић је најзад нашла начина и успела је да их врати у Београд и издржава до краја рата. Друга група сирочади је прикупљана по југу Србије и захваљујући Јелени Лозанић и прилозима Џона Фротингама успешно су их спровели до Солуна. Ту је организовано прво дечије склониште и склониште за породиље. Касније су они преко Атине стигли у Француску, у Ницу, где је за њих организовано забавиште и основна школа.

Станка Лозанић, супруга академика Симе Лозанића, била је врло активна управна чланица Београдског женског друштва. После повлачења из Србије, преко Албаније, једно време је провела у Швајцарској где је одмах почела да ради у радионици рубља. После преласка у Ницу почела је да ради са осталим Српкињама на организацији помоћи избеглицама. По доласку Делфе Иванић у Ницу организовале су Комитет српских жена у Ници који је крајем 1916. и током 1917. године живо радио на прикупљању материјалних средстава од којих су припремале пакете за заробљене и интернициране Србе у немачким и аустроугарским логорима. Захваљујући помоћи француског Црвеног крста, успевале су да припреме и пошаљу и по 1000 пакета дневно. Такође су велику пажњу поклањале и деци која су избегла у Француску, радећи на организацији њиховог даљег школовања. Као обучене болничарке наставиле су да раде и у болницама које су у Француској примале српске рањенике. У околини Нице радиле су две болнице, а једна је основана и у Тулону.

Свој рад чланице Београдског женског друштва нису обуставиле ни када се рат завршио. Иако су се и саме бориле са великом немаштином, разореним и опљачканим домовима, налазиле су начина и да помогну инвалидима, деци која су остала без родитеља, старима. Захваљујући донацијама великих добротвора Београдског женског друштва, пре свих Џону Фротингаму, могле су да помоћ пруже најугроженијима.

Закључак

Највеће невоље су одувек биле најбољи тест личног и друштвеног милосрђа и човекољубља. Женска друштва која су радила у Краљевини Србији су имала више прилика да покажу своје милосрђе, од српско-турских ратова до Великог рата. Политичка и војна историја ових бурних времена скрајнула је на маргину интересовања несебичност српских жена, њихово јунаштво, знање и упорност. Истражујући њихов рад може се закључити да су огромни напори донели и велике резултате – хиљаде спашених живота ратне сирочади, извиданих рана, нахрањених гладних уста. Несебични рад

су многе платиле животом као жртве епидемија али и као жртве окупатора који није толерисао њихово милосрђе. Заборављене од потомака, полако почињу да добијају место у српској историји које заслужују.

Извори и литература

Друштво Црвеног крста, Споменица 1876–1936, Београд, 1936.

Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва, Београд, 1926.

Корићанац Татјана, Танеска Љиљана, *Београдско женско друштво 1875–1941*, (каталог изложбе), Београд, 1995.

Радовановић Милан М., *Белешке*, књига прва, Српски архив за целокупно лекарство, Одељак други, књига четврта, Београд, 1879.

Стефановић Светлана, „*Домаћица* – орган Београдског женског друштва и његових подружница (1921–1941)“, *Историја 20. века*, год. XVI, бр. 1, Београд, 1998, стр. 83–93.

Софронијевић Мира, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд, 2003.

Српкиње у служби отаџбини и народу, издање Југословенске женске секције ФИДАКА, Београд 1933.

Станков Љиљана, *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*, Београд, 2011.

Штурценегер Катарина Клара, *Србија у рату 1914–1916*, превео с француског др Миливоје Марковић, Горњи Милановац, 1989.

Jasmina Milanović

BELGRADE WOMEN'S SOCIETY IN THE GREAT WAR

Summary

The horrors of the Great War in Serbia were significantly reduced and eased by the hard word of women's societies members, especially by the Belgrade Women's Society, *„Kolo Srpskih Sestara“*, Society *„Knjeginja Ljubica“*. The Belgrade Women's Society was founded in 1875 on the initiative of Katarina Milovuk, the headmistress of the Higher Women's School. The main goal of this society was humanitarian aid, especially intended for those poor and sick. The following year, during the time of the First Serbian-Turkish War, the members of the society founded their first hospital which worked from July 11th 1876 to April 1st 1877. Seeing how the queen Natalija Obrenović was the society's patron, the sewing workshop for clothes and medical supplies was opened at the royal palace. The same measures were taken during the Serbian-Bulgarian War in 1885. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the members of the society

intensified their nursing training. Following the beginning of the First Balkan War, the society brought an immediate decision to open a hospital. It was situated inside the Elementary School building in Savinac and began its work as the 15th Reserve Hospital. The managing members served as head supervisors and nurses, but a significant number of regular members helped them out as well. The Women's Society Hospital was one of the last ones to finish its work, on September 11th 1913. A total of 1750 wounded and sick patients were treated and the management took care of them even after they had left the hospital, providing them with necessary things, clothes, shoes and financial aid. Their work continued during the First World War, when the members worked as nurses in various hospitals throughout Serbia. The members who had stayed in the occupied country, were forced to work undercover, seeing how women's societies had been banned at the time. Even though they faced great dangers, the members continued to help the refugees, gather clothes and aid, take care of children who had lost their parents. On account of their work, they were arrested, taken into camps and even shot. Their biggest concern was gathering and taking care of war orphans.

Key words: Belgrade Women's Society, the First World War, humanitarian work

Прилог

1. Београдско женско друштво,АрхивСрбије_ ПО 101-418

2. Катарина Миловук

3. Милева Вуловић

4. Јелена Марковић

5. Љубица Луковић

6. Касија Милетић

Sanja Lazarević Radak
Balkanološki institut SANU
Beograd, Srbija

UDK 94(497.11)"1914/1918"
316.663:061.23-055.2(497.11)"1914/1918"
316.658(410:73):94(497.11)"1914/1918"

VELIKI RAT I INVERZIJA RODNIH ULOGA: ULOGA ŽENSKIH POKRETA I ORGANIZACIJA U OBLIKOVANJU EVROPSKE I AMERIČKE SLIKE O SRBIJI 1914–1918.

Analiza tekstova napisanih o Srbiji i Balkanu, tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata, omogućuje uvid u dve perspektive – 1. politički ugao gledanja diplomata i novinara; 2.žena koje su bile lekarke, medicinske sestre i neposredne učesnice u ratu. Cilj ovog rada je da istakne: 1. Načine na koje je Srbija predstavljana u engleskoj i američkoj javnosti tokom Velikog rata; 2. Označi percepciju i ukaže na ambivalentni stav prema Srbiji u javnom diskursu, koji su još uvek prisutni u različitim formama; 3. Da ukaže na ulogu žene i pokreta Sifražetkinja u promeni javnog mišljenja i percepcije Srbije u Britaniji i Americi posle Velikog rata; 4. Najzad, da pokaže prirodu stereotipa i stranputice na koje odvodi svaki oblik pojednostavljivanja Drugoga.

1. Uvod

Od sredine devetnaestog veka, preko Balkanskih ratova do Prvog svetskog rata predstava o Srbiji se u diplomatskim izveštajima, putopisima i popularnoj književnosti oblikovala oko sintagmi poput „bureta baruta". Kada je u Sarajevu počinjen atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda, etiketirana je kao „izazivač rata svetskih razmera", dok je Bosna i Hercegovina prepoznata kao „lonac u kome se pripremaju svetske političke zavere."[1] Srbi – još jedan u nizu balkanskih naroda; jedno od „plemena sklonih krvoprolićima",[2] usmrtili su vladara moćnog carstva. Iz ovoga proizilaze male političke studije, karakterologije, geo-simbolički narativi i karikature. Neki od njih će poput bartovski shvaćenog stereotipa.[3]

[1] W. J. Showalter, „The Kingdom of Serbia", *National Geographic*, New York, Vol XXVII, April. 1915, str. 415.

[2] H. D. Bart, *Excursions in Albania: comprising a description of the wild boar, deer and woodcock shooting*, London, 1849, str. 61.

[3] R. Bart, *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*, Beograd, 2010, str. 127.

nastaviti da se talože u istorijskom diskursu oduzimajući mesto faktografiji, delujući kao samorazumljive istine, neporecivi dokazi, opšta mesta. „Bure baruta"; „poluostrvo nesloge i mržnje"; „međuplemenska netrpeljivost" postaju predstave i stereotipi ponovljeni bez entuzijazma kao da se podrazumevaju kada je reč o Srbiji i Balkanu.[4]

Nedavno smo bili svedoci reprodukcije ovakvog govora u široj, pa i u akademskoj javnosti evropskih zemalja. Približavanje stogodišnjice otpočinjanja Prvog svetskog rata, navelo je novinare i navodne stručnjake za Balkan da se iznova pozabave ulogom Srbije u ovom velikom konfliktu. Tako se u trenucima zastajkivanja Srbije na putu pridruživanja Evropskoj uniji moglo čuti podsećanje da je upravo na tom mestu svet u trenutku zastao iznenađen destrukcijom, haosom i mržnjom. Međutim, taj govor je izložen dinamici i udvajanju. Analiza građe pokazuje da je sto godina distance uslovilo selektivan odnos prema predstavama o Srbiji nastalim u toku samog rata. Osvrt unazad pokazuje kako su politički motivi uticali na iskrivljenje rane slike i oblikovanje nove, prilagođene aktuelnim kontekstima.

Krajem devetnaestog veka, specijalni dopisnik za list *Graphic,* Džon But, objavljuje knjigu *Nevolje na Balkanu*, predstavljajući ovaj deo sveta kao mesto stalne političke dinamike. Od Majskog prevrata do Balkanskih ratova, Evropa s nestrpljenjem očekuje nove događaje na Balkanu kako ne zapala u monotoniju:

„Svi žurimo u redakcije u kojima iz udobnih stolica predviđamo dugu i ružnu smrt i užurbano se prihvatamo posla da bi obezbedili vesti sa Balkana, starog, dobrog Balkana, na kojem se nešto uvek dešava."[5] Početak novog veka, dočekan je u atmosferi strepnje, znatiželje, a o Balkanu se samo moglo reći: „Zločini su tu nešto poput prirodnih pojava, posle nekoliko generacija počinju se podrazumevati."[6]

Rat na Balkanu nije plemeniti izraz borbe za oslobođenje i ujedinjenje, već nešto poput političke sudbine, poput geografskog prokletstva.[7] Tekst o Balkanu je upotpunjen saznanjem da je ovo poluostrvo nešto poput celine sukobljenih elemenata; u procesu stalnog nastajanja, preoblikovanja, te ratničkog raspoloženja. Nekoliko godina posle Buta, Vilijam Le Ku piše da je smisao njegovog putovanja na Balkan razjašnjenje velike svetske misterije. To je evropski istok sa „stalnim zaverama i zamršenom politikom."[8] U nameri da tu misteriju razreši, le Ku se služi reprodukovanim mistifikacijama i očuđavanjem:

„Želeo sam da vidim Balkan onakav kakav jeste: te sjajne, divlje, planinske zemlje, tako pune rasnih mržnji, sukoba, krvne osvete, grozničave političke

[4] *Ibid*, str. 128.

[5] J. Boot, *Trouble In the Balkans*, London, 1904, str. 2.

[6] *Ibid.*

[7] S. Lazarević Radak, *Otkrivanje Balkana, 2013, str. 168.*

[8] W. Le Queux, *An Observer in The Near East*, New York, 1907, str.6.

propagande, te narode sa njihovim zanimljivim vladarima i njihovim brojnim misterijama.“[9]

Butovi i Le Kuovi tekstovi su paradigmatični kada je reč o predstavama koje su vladale zapadnim javnim mnenjem pred početak Balkanskih ratova. Na Balkanu se očekivao novi sukob, a podele koje su otvorili Balkanski ratovi, obnovile su koncepte o vekovnim balkanskim determinantama i pripremile skicu za sliku arhaičnih netrpeljivosti smeštenih na „ukleti prostor“. Neposredno po okončanju Drugog balkanskog rata, Moris Bering se pita hoće li ovi ratovi išta promeniti i hoće li „orijentalce“ ikada naučiti zapadnoj političkoj kulturi.[10] Ovi i slični utisci vladaju mišljenjem o Balkanu i Srbiji pred izbijanje Prvog svetskog rata.

Tokom Prvog svetskog rata, William Joseph Showalter, Henry Rowland Cottrel i Frank Fox publikuju narative o svojim diplomatskim avanturama nastojeći da objasne „ratničku prirodu“ balkanskih naroda. Njihovi obimni izveštaji, putopisi i dnevnici sažimaju istoriju „bureta baruta“ – ekspolozivnog prostora u kojem se umnožavaju konflikti i na kojem raste broj žrtava prilikom teritorijalnih podela. Uprkos činjenici da je predstava o eksplozivnom poluostrvu ostala najsnažnija i najstabilnija na Balkanu, već 1915. godine se uočava preokret u dinamici oblikovanja slike Balkana usled utisaka koje putnice donose iz Srbije. Naime, dobrovoljne učesnice sanitetskih ekipa – britanske lekarke, bolničarke i žene – vojnici transformišu zaziranje i ambivalentnost u romantičarski obojenu sliku Srbije. Umesto „provokatora“, Srbija u medijima postaje „tužni heroj“, „mladost Evrope“, dok su srpski vojnici predstavljeni kao „šarmantni i inteligentni seljaci“. Tokom Velikog rata Monica Stanley, Clair Stobart, Flora Sandes i Leila Paget objavljuju svoje memoare, dok druge članice sanitetskih ekipa organizuju večeri srpske kulture u centru Londona. U tekstovima ovih žena, Srbija više nije haotični i heterotopni prostor, već utopija u kojoj je moguće izgraditi novi i pravedni svet. No njihove misije nisu bile pokrenute tek motivima čovekoljublja koliko potrebom za ponovnom izgradnjom i učvršćivanjem vlastitog identiteta u britanskom društvu. U onoj meri u kojoj su viktorijanske i edvardijanske putnice napuštale vlastiti kulturni milje kako bi dokazale ravnopravnost sa muškarcima ili izbegle teret rodnih uloga, lekarke, bolničarke, mahom sifražetkinje, iako u borbi za isti ideal, utiskivale su u tekst, nove predstave o Balkanu. Zemlja kojom vladaju glad, tifus i koja je od posledica neposrednog ratnog dejstva izgubila veliki procenat stanovništva bila je osnova na kojoj su ove žene izgradile sliku Srbije i njenog stanovništva. Na ovaj način nastaju dve naizgled suprotstavljene slike: jedna koja potiče iz zapisa muškaraca, mahom diplomata i druga koja od 1915. počinje dominirati prvom. U prvoj grupi reprezentacija srećemo one o ratničkom duhu, militantnoj prirodi, agresivnom karakteru, a u drugoj one o hrabrim seljacima, požrtvovanim rodoljubima, napaćenoj zemlji i nevino

[9] *Ibid*, str. 6–7.

[10] M. Maurice, *Letters from the Near East 1909. and 1912*, London, 1913, str. 15.

prolivenoj krvi. Zapravo, hronološka distanca pokazuje da obe grupe stereotipa, premda naizgled imaju kontraparove, najzad uspevaju da se spoje u jednu celovitu sliku koja može služiti trajnim političkim manipulacijama. U tom smislu, kako to primećuju imagolozi, translatolozi i socijalni psiholozi, nema pozitivnog ili negativnog stereotipa. Svaki od njih je oblik generalizacije koji se zavisno od političkih prilika može upotrebiti u jednu ili drugu svrhu. Kao generalizacija, svako shvatanje Drugoga može biti politički ambivalentno.

2. Mali izazivači Velikog rata

Dva dana posle Sarajevskog atentata, nemački poslanik u Beču je javio Berlinu kako se proneo glas da se sa Srbijom treba obračunati. Autori prvih tekstova o mestu Srbije u ovom ratu, bili su diplomate i ratni izveštači koji su Balkan poznavali iz Balkanskih ratova ili poslednje decenije devetnaestog veka. Tek retke žene poput Ilein Menzes koja je prikupljala podatke o Srbiji pod pseudonimom Saterlanda Menzesa, narativno prerušena u britanskog diplomatu, imale su mogućnost da raspravljaju o Istočnom pitanju i izvoze u Britaniju svoja precizna saznanja o međudinastičkim odnosima, atentatima, ili međuetničkim odnosima. Ratni izveštač Vilijam Šoualter, u ovo vreme piše:

„Pre nekoliko godina, rečeno je da je Balkan 'evropsko bure baruta', a ono što se na njemu dogodilo prošlog leta, pokazalo je tačnost ove tvrdnje; nešto kasnije neko je zapazio da, ako je Balkan bure baruta, Srbija mora biti njegov fitilj."[11]

Američki fizičar i član Nacionalne akademije nauka, Henri Roland 1915. godine piše da je Balkan i za dobre poznavaoce i stare putnike još uvek nejasan: „Mnogi ljudi koji su srazmerno mnogo putovali još uvek nemaju ni približnu predstavu o tome šta se može naći na Balkanskom poluostrvu osim 'problema' koji se tu podrazumevaju". Problemi o kojima Henri Roland govori, se u ovom periodu pripisuju specifičnoj poziciji koju poluostrvo zauzima. Međutim, ovde se javljaju novine u odnosu na stereotipni govor o „buretu baruta" i „politički zamršenom poluostrvu".

Foks objašnjava da je sudbina bila „gruba prema ovom poluostrvu."

„Zbog svoje geografske pozicije moralo se naći na putu velikih pokreta naroda i postalo je mesto divljačkih rasnih borbi koliko i riznica zaostataka velikih poraza ili pirskih pobeda koje su podstakle uzajamne mržnje...Vekovima u istorijskom pamćenju ostaju samo krvave mrlje nad Balkanom i vekovima pre nego što se javila pisana istorija, događalo se ono što je moguće sažeti kao neprekidne borbe zaraćenih naroda."[12] On daje stereotipna objašnjenja konflikata

[11] W. J. Showalter, „The Kingdom of Serbia", *National Geographic*, New York, Vol XXVII, April. 1915, str. 417.

[12] F. Fox, *The Balkan Peninsula*, London, 1915, str. 2.

i predviđa sudbinu balkanskih naroda iznalazeći u svakom od njih sklonost ka konfliktu, mržnji prema susedu i zavist: „Videli smo da je krvava magla prekrivala Balkan vekovima. Tu je čitava lista zavađenih naroda. Danas su ovim razaranjima pogođeni narodi žedni krvi i tu žeđ nose kao nasleđe od kojeg se ne može pobeći. Turci, Bugari, Srbi, Rumuni i Grci, mogu živeti u miru, ali samo kratko. Svako od nijh nosi mržnju, strah ili prezir prema onom drugome i u miru se svi pripremaju za rat.“[13] Ovu geo-političku analizu okončava rečenicom „Masakr je nacionalni sport na Balkanu.“[14]

Američki profesor i diplomata Jakob Šurman u sličnom maniru zaključuje da se „uprkos njima samima sudbina naroda na Balkanu svodi na rat.“[15] Stoga Šurman piše: „Simpatije, ogorčenost i užasi isprepletani sa nacionalističkim aspiracijama i teritorijalnim interesima okružuju ove srodne populacije u susednim državama.“[16] Poreklo ove netrpeljivosti, dakle, nije u trenutnim poteškoćama, već u drevnoj mržnji koja im pripada vekovima: „Vekovima je fatalna mana balkanskih naroda bila neumerenost i netolerancija udružena sa prezrivim nepoštovanjem prava drugih.“[17]

Ovi tekstovi uopštavaju Balkan u toj meri da je konačno teško izdvojiti pojedinačne balkanske narode i zemlje. Zapravo ovo stvarno i imaginarno poluostrvo balkanizovano je upotrebom diskursa o balkanizaciji.[18] Sklonost ka takozvanoj balkanizaciji je lako izmestiv fenomen, te nešto poput infekcije što se ciklično javlja na malom poluostrvu preteći da zahvati čitavu Evropu. O ovome svedoče obnove govora o balkanizaciji. Ona nije bila samo sklonost o kojoj su novine pisale krajem devetnaestog veka, već je obnovljena u vreme Balkanskih ratova, kao diskurs opstala tokom Prvog svetskog rata i održala se u međuratnom periodu. U političkim enciklopedijama i popularnom govoru uveliko je korišćena pedesetih godina dvadesetog veka i uključila se u programske jezike sredinom devedesetih.[19] Ovaj diskurs je vladao tekstom o dekolonizaciji, mobilisan je u vreme revolucija i najzad se iznova sretao u britanskim novinama dvehiljaditih kako bi se njime označili irski i škotski zahtevi za referendumima.[20]

[13] *Ibid,* str. 176.

[14] *Ibid*, str. 177.

[15] J. Gold Shurman*, The Balkan Wars 1912–1913* www. Gutenber.org (bez paginacije).

[16] *Ibid.*

[17] Ibid.

[18] F. Fox, *The Balkan Peninsula*, London, 1915, str. 176.

[19] K. Kulavkova, „Balkanskiot model na svet“, *Balkanska slika na svetot*, Skoplje, 2006, str. 15–47.

[20] S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta*, Mali Nemo, Pančevo, 2011, str. 156.

2.1. Edvardijansko doba i borba za prava žena: patriotizam izvan maskulinističkog konteksta

Takozvani edvardijanski period i vladavinu Džordža V obeležilo je jačanje tenzije koju su osećali svi društveni slojevi. Ovo će označiti i početak skiciranja, uslovno rečeno, nove slike Balkana. U takvoj atmosferi nastaje i pokret sifražetkinja koje najpre formalno podržavaju levičari i uopšte, liberali, a potom ih i jedni i drugi izlažu kritici i gotovo sasvim napuštaju. Nagoveštaji značaja koji bi ovaj pokret mogao imati, javljaju se još krajem devetnaestog veka kada su žene pravo glasa tražile primenjujući mirne i nenasile metode, verujući da se plan može ostvariti mirnim putem i korišćenjem razumnih argumenata. Prvi svetski rat je ponudio proces redefinisanja rodnih uloga i prevazilaženje ograničenja koje nameće vlastito društvo. Ne samo da su žene na različite načine učestvovale u ratu, nego je on ovog puta omogućio putovanja i učešće u aktivnostima tradicionalno i stereotipno rezervisanim za muškarce. Još od osnivanja Britanskog Crvenog krsta koji je ženama omogućio izlazak iz uskog društvenog prostora u kojem su se kretale, a obezbeđivao glasnu podršku društva, preko različitih dobrotvornih organizacija, žene su se mogle postepeno i ovog puta bez prateće kritike društva uključiti u rat. Uostalom, Bolnicu škotskih žena koja je delovala na Balkanu finansirale su sifražetkinje. Evo kako Kler Stobart, u svom putopisu sa Balkana, *Plamteći mač u Srbiji i drugde*, objašnjava delovanje žena u ratu kao način da se razbiju rodne predrasude: „Praktična demonstracija činjenice da je predrasuda predrasuda, raspršiće njeno fantomsko delovanje.“[21] U političkoj i društvenoj klimi u kojoj postaje nemoguće dobiti tako osnovno pravo kao što je pravo glasa, žene se opredeljuju da u ratu, shvaćenom kao simbolički muški prostor ostvare jednakost. Ujedno, kroz isticanje patriotizma, nacionalne odbrane, korišćenje onoga što danas prepoznajemo kao maskulinistički diskurs, one ulaze u živi svet političkog. Putovanje na Balkan o kojem se još uvek reprodukuju slike poput onih o stalnoj zavađenosti, nemiru i zločinima, uporedo dobija drugo lice – izvrnute muškosti.

2.2. Rat i inverzija rodnih uloga

Duhovna klima prve decenije dvadesetog veka dolazi do punog izražaja memoarskoj građi, dakle u putopisima, pismima, dnevnicima i izveštajima engleskih i nešto ređe američkih i australijskih učesnica u Prvom svetskom ratu. Mada su učestvovale u ratu u čitavom svetu, one koje su otputovale na Balkan, delovale su kao lekarke, bolničarke i vojska, uglavnom u delovima Srbije i Bugarske. Srbija na diskurzivnom nivou postaje Britanija u malom gde se projektuju predstave o vlastitoj hrabrosti, nesebičnosti, snazi. I u ovim tekstovima, Balkan zadržava etničku i političku složenost, i u mnogo čemu izvrće očekivanja engleskih putnika. Zamršeni odnosi ipak postaju nešto što

[21] C. Stobart, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London, 2004, str. 2–3.

se tiče njihovog stanovništa, ono sporedno, unutrašnje, tradicionalno, što se ne tiče drugih. Po prvi put, u putopisima sa Balkana, stanovnici ovog poluostrva imaju pravo na unutrašnje identitete i unutrašnji politički život koji putnica nije prinuđena da rešava. Pred njima se nalaze važnija pitanja poput odbrane nacionalnih interesa same Britanije, poput brige za zadobijanje jednakosti sa muškarcima. Paradigmatični primer učesnice rata i žene-oficira Flore Sends koja nosi uniformu i postaje „ravnopravna sa muškarcima u Srbiji", tek pokazuje kako je na osnovu ovih putopisa i izveštaja konstruisan sasvim novi Balkanac. Balkan je prostor na kojem dolazi do inverzije rodnih stereotipa. Monika Stenli koja je predvodila britansku kraljevsku sanitetsku službu čiji je zadatak bilo lečenje obolelih od tifusa i zaustavljanje ove bolesti, Srbiju prikazuje kao zamišljenu, idealnu Britaniju u malom, u kojoj bi muškarac pokazao najviši stepen posvećenosti naciji, a pri tome zadržao kvalitet nežnosti:

„Ranjeni su tako zahvalni za sve što uradimo. Zovu nas 'sistra', ili 'dobra sistra'. Srpski muškarci deluju tako krhko, sa izuzetkom više klase koja je uglavnom snažna. Pred njihovim patriotizmom, možemo se samo spustiti na kolena i moliti se za malo vere koja će naučiti svakoga od nas da bude dovoljno hrabar da učini isto. Njihova zemlja, prelepa i plodna kao naša, razorena je, puna bolesti, rata i gladi, pa ipak, oni nastavljaju dalje."[22]

Ali, šta to Monika Stenli želi da vidi u Srbiji? Da li je to mesto na kojem su već deca jednaka kroz rat, da li je rat ono što treba da zbliži muškarca i ženu? U tekstovima engleske bolničarke Kler Stobart, srpskom ratniku se pripisuju osobine priželjkivanog muškarca koji uspeva da uravnoteži agresivnost i emocionalnost. Stobart izveštava: „Niko srpskog vojnika ne može optužiti za kukavičluk, ali njegova odbojnost prema ratovanju i ljubav prema domu, toliko su izraženi da je lako prepoznati ih po žustrom hodu, nasmejanom licu, ili po sporim pokretima i depresivnom držanju, zavisno od toga da li u sivo obučeni vojnik, ide kući na deset dana, ili u komandu." Ona srpskim vojnicima pripisuje svojstva nadbića, neke vrste superiornog ratnika, nastojeći da na taj način udvoji nedovoljno hrabrog britanskog vojnika koji živi u značajno boljim uslovima:

„Srbi su veoma hrabri i neki od njih neverovatno dobro podnose bol. Jedan pacijent je imao operaciju kičme, nekoliko slomljenih rebara mu je uklonjeno. Hodao je oko dva sata kasnije."[23]

Ovakva predstava nalikuje onima koje joj prethode. Premda su skloni nekooperativnosti i ratovanju, balkanski narodi su izdržljivi, a to je i jedan od razloga zbog kojih nastavljaju da se bore. No, za Kler Stobart, ovde je reč o pacifizmu, o ljubavi prema domovini koja omogućuje da se polazeći od vlastitog voli čitav svet. Ona je mesto na kojem se nadljudskim naporima pobeđuju fizički i emotivni bol. Ljubav prema domovini koju će docnije preporučiti i svojim sunarodnicima omogućuje da se trenutak nadživi i da se podnesu naizgled

[22] M. Stanley, *My Diary In Serbia*, London 2005, str. 102.

[23] *Ibid*, str. 2005.

nezamisliva stradanja. Srbija je mesto na kojem se u trenutku koji omogućava rat, u strahu koji on zavodi, nalaze slike koje mogu ispuniti želje.

„Naši ranjenici su najšarmantniji pacijenti koje možete zamisliti i uvek je radost ići u stovarište i porazgovarati sa njima. Oni su izuzetno inteligentni i sa divnim smislom za humor, a potpunim odsustvom sirove vulgarnosti. Oni su toliko viteški učtivi i prefinjeni u ponašanju prema sestrama i prema nama ženama uopšte, a prepuni ljubavi i zahvalnosti za pomoć koju im dajemo da je bilo teško uopšte shvatiti da to nisu oficiri, nego tek obični seljaci sa malo znanja o bilo čemu izvan njihove nacionalne istorije.“[24]

Govor o svojim pacijentima zaključila je rečenicom: „Svaki srpski seljak je pesnik.“[25] Ovaj seljak i ratnik, radikalno je različit od vekovima zamišljanog idealnog evropskog muškarca, a naročito muškarca kakvog je proizvelo doba Prosvećenosti. Ući u ovaj prostor tamo gde je to moguće, značilo je zadobiti ga bar simbolički, bar delimično i na granici Evrope. Ukoliko je ta granica bila i kulturna granica, pa tako i granica između evropskih i nekih drugih vrednosti, onda je bilo utoliko lakše zadobiti moć koju je mogla da ponudi. Ukoliko je Balkan bio sastavljen od već tradicionalno marginalizovanih društava od onih koja su u devetnaestom veku bila predstavljana kao zaostala, varvarska, manje vredna, onda je i putovanje u ovaj deo sveta moglo biti jedan od načina da se razbije ustaljenja hijerarhija. Suptilni muškarci, seljaci kao rođeni pesnici, naročita priroda ratnika, viteštvo i plementiost otkrivaju samo neke od projekcija putnica. Najpre, Balkan je poslužio kao mesto na kojem se može potvrditi, na kojem se može dokazati vlastita vrednost u sudelovanju u muškoj sferi, a potom je bio i simbolički feminino društvo. Na kraju, u predstavi balkanskog, u ovom slučaju, srpskog muškaraca, projektuju se nade u budućnost i konstruiše neka vrsta idealnog, budućeg muškaraca, onoga koji tek treba da bude ostvaren. Na njemu zapravo žive muškarci koji uravnotežuju konstruisanu suprotnost između muškarca i žene, ali i žene koje „svojom snagom“ čine isto. U mešavini romantičarske vizure i težnje za oslobođenjem od nametnutih rodnih uloga, Balkan postaje idealno, ali i dalje civilizacijom neiskvareno društvo. Uostalom, rod uvek ima svoju geografiju. Argumenti o pozicioniranosti omogućuju učvršćivanje konstrukcija muškosti i ženskosti, uključujući ukrštanje različitih dimenzija različitosti. Ujedno, on se koristi kao polje na kojem je moguće testirati potencijale kako žene tako muškarca, a da muškarac ne bude nužno shvaćen kao direktni i jedini uzrok pritiska sa kojim se žena suočava. Zato je jednako važno prisetiti se šta je to englesko društvo shvatalo kao žensko, a šta kao muško, koji su to konstrukti koji se ruše na primeru Balkana? U devetnaestom veku žene svih slojeva ostaju pretežno okrenute domaćoj sferi. Retke žene koje su se uspele afirmisati kao spisateljice ili umetnice različitih profila, uglavnom su morale raditi pod pseudonimom. U drugoj polovini devetenaestog veka, nasuprot

[24] C. Stobart, *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London, 2004, str. 24.

[25] *Ibid,* str. 24–25.

često idealizovanoj slici postepenog oslobađanja i izlaska žene iz senke društva, statistike svedoče o naglom porastu nasilja nad njima. U Britaniji se Prvi svetski rat i dalje shvatao kao „eliksir od krvi i čelika“ koji treba da nahrani i ojača „pravog britanskog muškarca“. Premda je društvo u kojem su se ove putnice zatekle bilo patrijarhalno i premda one uviđaju zavisnost društva od uloge žene, naročito manuelnog rada, na Srbiji se preslikava romantičnost seljačkog društva koje kao da je izgubljeno u želji za stalnim napredovanjem. U isto vreme, one podržavaju jedan maskulinistički diskurs, mimikrijski se utapajući u svet koji se tradicionalno razume kao muški. Ovde se afirmiše diskurs o naciji, nacionalnosti, očuvanju nacionalnog imena, identiteta, kao i drugde. Svakako ne treba, zanemariti ni činjenicu da je rat kao prostor na kojem je moguće dokazati snagu, patriotizam i posledično, u skladu sa normama i zahtevima vremena, jednakost, bio korišćen u istu svrhu ne samo u Srbiji nego u različitim delovima sveta. Sticaj političkih okolnosti, propaganda i verovatno, mogućnost da se ženama prepušta putovanje u marginalnije delove Evrope, uprkos klasi kojoj su mogle pripadati, doprinelo je većem broju učesnica na ovim frontovima. Uporedo sa ovim, zahvaljujući njima, u Britaniji su organizovana okupljanja i svečanosti posvećene Srbiji što je rezultovalo novim odjekom i novom vrstom zainteresovanosti za taj deo sveta. Ovaj kontekst će izmeniti predstave o Balkanu u narednih dvadesetpet godina. Sve političke i kulturne promene koje će uslediti umnogome će izmeniti predstavu o Balkanu. Izveštaji lekarki, vojnika, učesnica sanitetskih ekipa bile su tek prvi talas koji je pripremio podlogu za oblikovanje „seljačkog“, „neiskvarenog“, „plemenitog“ i „časnog“ Balkana. Jedna „pozitivna“ slika o Srbiji kao prostoru podržana je predstavom o plemenitosti, uzvišenosti i herojstvu njenih stanovnika. Premda ovo uglavnom važi za Srbiju, čitav Balkan će u značajnoj meri biti osvetljen ovom „sakralizacijom“ zemlje-ratnice. Zamišljeno kulturno oslobađanje koje je trebalo da se odigra posle Balkanskih ratova zaustavljeno je početkom Prvog svetskog rata. U tom trenutku, Velike sile se kolebaju da li da Srbiju označe kao opasnog izazivača svetskog rata „fitilj“, „okidač“, ili da glorifikuju njeno herojstvo. U Velikoj Britaniji su mišljenja ostala podeljena. Većina izveštača se divi Srbiji, ali u pozadini divljenja, prepoznaje se strepnja od opasnosti geografskog položaja i karaktera stanovništva koje je sklono izazivanju konflikata svetskih razmera. Opšti zaključak će biti da je konflikt i tako bio neminovan. Figure zaostalih i nedovoljno inteligentnih pripadnika uzajamno „zavađenih plemena“, sada su transformisane u one o ratnicima – seljacima. Romantizacija donedavno varvarskog stanovnika neiskorišćene zemlje našla je mesto u stanju rata, haosa i inverzije gde je u pitanje dovedena vladajuća etika. Upravo u ratu koji uspeva da uzdrma opštevažeće norme, da dovede u pitanje vrednost ljudskog života, da sruši ili se pak naruga postojećem poretku, nalaze se moći, ako ne transformacije, onda delimične izmene do tada uspostavljenih slika. Rat je granični trenutak po čijem okončanju je moguće uspostaviti novi poredak ili učvrstiti stari. Čitavom Evropom vlada inverzija koja je zavladala Balkanom,

uzdrmani su naizgled čvrsti etički stubovi, vrednosti i norme. Izveštaji i dnevnici sa balkanskih frontova koji šire relativno novu sliku Balkana prodaju se u sve većem tiražu jer sada postoje adekvatni kanali za to. Priče i fotografije koje su donele sa fronta već su obišle Englesku. Rat se okončava i žene dobijaju pravo glasa. Na Balkanu se osnivaju nove bolnice, uspostavljaju nove institucije, te kao da je baš ovaj rat bio osnova za ulazak Balkana u drugačije, novo stanje. Balkan je i dalje marginalni deo sveta, ali mu Britanija sada pruža pomoć iz drugog ugla. Najzad, Srbija kao balkanska zemlja prošla je ispit savezništva i počela se tretirati kao ravnopravni vojnik u velikom svetskom ratu.

3. Srpski/balkanski heroj/ratnik: sinteza stereotipa

Letimični pogled na dve grupe stereotipa: 1. one o urođenoj destruktivnosti koja uvlači čitav svet u međuplemenske razmirice i drugi; 2. koji stanovništvo Balkana, a naročito Srbije predstavlja u svetlu viteštva i herojstva pokazuje da su reprezentacije i diskursi dinamični, te da mesto jednog lako može zauzeti drugi. No, dublja analiza pokazuje da iza ovih naizgled različitih slika o singularizovanom balkanskom heroju opstaje diskurs dugog trajanja. Ma, kakav taj ratnik bio – dobar/loš, ili preciznije, bilo da se borio na strani Dobra/Zla, njegova priroda ostaje ratnička; patriotska i najzad, odbrana njegovih nacionalnih interesa neretko dobija zastrašujuće forme. Premda su žene-vojnici, bolničarke, lekarke i druge saradnice savezničkih snaga gradile takozvanu pozitivnu sliku o srpskom ratniku, ne treba zanemariti činjenicu da se je svaka pojedinačna slika zasnovana na generalizaciji. Predstaviti jedan kulturni svet u odabranim terminima stoga što je nemoguće predstaviti ga u svom njegovom bogatstvu uvek znači osiromašenje. Posle Prvog svetskog rata, u iscrpljenom svetu, zavladala je pobednička euforija. Ona je donela divljenje „malim narodima koji su se uspeli izboriti za svoju samostalnost“. No, oni su ostali skloni težnji ka ostvarivanju samostalnosti koja se lako iznova čitala kao autonomija, a ova kao separatizam. Razlozi za to se nalaze u prirodi same slike i u nju smeštenog stereotipa. Slika povezuje nezavisne jedinice članova iste zajednice. Ja/Mi posmatra Drugoga, a slika Drugoga prenosi pojednostavljeni kolektiv (zajednicu, zemlju, narod). Slika je govor jer postoji da bi prenosila. Ona je jedan prevod Drugoga, a stoga i autoprevod ili refleksija vlastite kulture. Tekstovi koji čine sliku su selektivni, programirani i neposredno podložni pogrešnom tumačenju od strane konzumenata (čitalačke publike). Pored toga, objašnjenje/prenošenje Drugoga je po pravilu iskrivljeno usled delovanja imaginacije. Slika ostaje neprecizan govor, iskrivljeni ključ. Njegova osobena i moćna predstava je stereotip. Ona je znak koji se nesvesno upućuje kako bi se izvelo pojednostavljeno tumačenje. Stereotip je jednoznačna predstava. On prenosi suštinsku poruku, širi suštinsku sliku – prvu, poslednju i najznačajniju[26]

[26] D. A. Pažo, *Opšta i komparativna književnost*, Skopje, 2002, str. 106–107.

Nastajući kao mešavina atributa i suštine koja čini mogućim stalno zaključivanje od posebnog ka opštem, stereotip se postavlja na pridevski plan, postajući suština. Stereotipna veza preko samog stereotipa postavlja okvir za postupak definicije i atribucije, pa otuda formulacija „taj narod je...“; „taj narod nije...“ S obzirom na ovu osobinu on daje prizvuk neprikosnovenosti, te može biti mnogovekovan (prenošen i pripovedan u nekom prošlom vremenu). Stoga opšti utisak o jednoj grupi/narodu predstavlja izraz blokiranog vremena, pa otuda i mogućnost standardizacije stereotipa i njegovog širenja u svakom kulturnom izrazu koji je proizveden u seriji tekstova. U tom smislu, postaje prenosilac informacije o drugome, pa je polikontekstualan i ponovno upotrebljiv u svakom vremenu.[27] Zanemarivanje bogatstva istine, u postupku prenošenja stereotipa postaje blisko neistini. Kao što je poznato iz uvida u imagološku literaturu, u postkolonijalnu kritiku i translatološke studije, Balkan, a sa njim svakako i Srbija igrali su ulogu takozvane mračne ostave, bauka Evrope, bilo da su to ratni izveštači, diplomate, obaveštajci, reč je margini, o delovima sveta koji se etiketiraju upotrebom prideva koji se dovode u vezu sa političkim opasnostima kakvi su atentati, revolucije i ratovi. Kada političke prilike to zahtevaju, ovi delovi sveta se dovode u vezu sa opasnostima i uklanjaju iz simboličkih okvira Evrope koja je u sinonimnom odnosu sa svim što se smatra uzvišenim, civilizovanim. Političke prilike ponekad zahtevaju mobilizaciju novih predstava, pri čemu se stare predstave privremeno potiskuju ili sklanjaju u stranu. U ovom procesu, jedna zemlja koja je označavana kao „herojska“, lako može postati „ratnička“. Reč je o onim imenicama i pridevima čija se semantika lako iskrivljuje. Herojstvo može preći u ratništvo, ratništvo se dovodi u vezu sa pretnjom za egzistenciju, sa zločinom. Kada je potrebno interpretirati prošle događaje ili skrenuti pažnju sa aktuelnih, marginalni delovi sveta u igri simboličke geografije mogu dobiti nova simbolička značenja, postati opterećeni novim stereotipima. Potrebna je simbolička veza između prošlog, sadašnjeg i budućeg značenja.

Dakle, ukoliko je na početku Prvog svetskog rata, britanski i američki odnos prema Srbiji bio ambivalentan, ukoliko se Srbija nije dovoljno poznavala sticaj okolnosti je lako mogao obezbediti pozadinu za etiketu „izazivača najvećeg rata u istoriji čovečanstva“. S obzirom da je Balkan, u imperijalnom kontekstu, jedno od kasno otkrivenih područja, javnost evropskih zemalja ne poznaje dovoljno ovaj deo sveta. Dakle, mogli smo uočiti da se Prvi svetski rat okončava sa jednom uslovno „pozitivnom“ slikom u okviru koje britanska javnost, američki izveštači, novozelandski članovi sanitetskih ekipa, Srbiju nazivaju „malom herojskom saveznicom“, „zemljom koja je odbranila Evropu“. Nedavno smo mogli čuti kako se stare etikete sa početka ovog rata, kakve su „izazivač svetskog konflikta“, iznova oživljavale da bi poslužile svrhama simboličkog mapiranja uslovljenog novim političkim i ekonomskom kontekstom. Ovo je jedan u nizu primera delovanja stereotipa na području političkog života.

[27] *Ibid*, str. 108–109.

Literatura

Bart, Howard Douglas. 1842. *Excursions in Albania: comprising a description of the wild boar, deer and woodcock shooting*, London: Wm. H. Allen and CO.

Bart, Rolan. 2010. *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*, Beograd: Službeni glasnik.

Barring, Maurice, 1913. *Letters from the Near East 1909. and 1912*, London: Smith Elderand Co.

Boot, John. 1904. *Trouble In the Balkans*, London: Hurst and Blacket LTD.

Fox, Frank.1915. *The Balkan Peninsula*, Black, London: LTD Soho.

Kulavkova, Kata. 2006. Balkanskiot model na svet, *Balkanska slika na svetot*, Skoplje: MANU.

Lazarević-Radak, Sanja. 2011. *Na granicama Orijenta*, Pančevo: Mali Nemo.

Lazarević- Radak, Sanja. 2013. *Otkrivanje Balkana*, Pančevo: Mali Nemo.

Le Queux Williams. 1907. *An Observer in The Near East*, New York: E. Nash.

Pažo, Daniel Anri. 2002. *Opšta i komparativna književnost*, Skopje: Makedonska kniga.

Showalter, William Joseph. 1915. *The Kingdom of Serbia*, New York: National Geographic, Vol XXVII, April.

Shurman, Jacob Gold. *The Balkan Wars 1912–1913* www. Gutenber.org

Stanley, Monica, 1915. *My Diary In Serbia*, London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent&Co., Limited.

Stobart Clair. 2004. *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*, London: Imperial War Museum, London.

Sanja Lazarević Radak

THE GREAT WAR AND GENDER ROLE INVERSION: THE ROLE OF SUFFRAGGETE MOVEMENT IN CREATION OF EUROPEAN AND AMERICAN IMAGE OF SERBIA 1914–1918

Summary

In the beginning of the World War the first, British and American relations toward Serbia was ambiguous. The circumstances created the basis on which stereotypes were built. The country was labelled as "the provoker of the greatest war in the history of humankind". Regarding the fact that they learned about the Balkans in the middle of 19th Century, the European public did not have enough relevant information about it. This was the main reason for creating generalizations,

stereotypes, prejudices and various images of this part of the world. When the First World War was over, the image of Serbia was full of “positive“stereotypes. British public, American reporters, New Zealand missions represented Serbia as a “small heroic ally“, “the country which was fighting to save Europe“. Recently, we could notice that old labels have got new strength. Serbia was described as a “war provoker“. Analysing the texts about Serbia and the Balkans during the First World War provides insight into two perspectives: 1. texts of male writers who were diplomats and journalists; 2. the impressions of the women who were doctors, nurses and war participants. The aim of this paper is to point out: 1. The ways in which Serbia was represented in English and American public during the Great War; 2. To signify two perceptions and ambivalent attitude towards Serbia in the public discourse which is still present in various forms; 3. Most important, to point out the role of women and the Suffragette Movement in the change of public opinion and perception of Serbia in Britain and American public discourse after the Great War; 4. To show the nature and dangerous side of any form of stereotyping the Other.

Key words: suffragette movement, stereotypes, British and American public opinion

Jelena Dinić
Univerzitet Alfa
Fakultet za inženjerski menadžment
Beograd, Srbija

UDK 94(4:497)"1914/1918"
355.404.51-055.2(410)"1914/1918"

OBAVEŠTAJNA DELATNOST VELIKIH SILA U TOKU PRVOG SVETSKOG RATA SA OSVRTOM NA ULOGU ŽENA U OBAVEŠTAJNIM AKTIVNOSTIMA

Veliki broj država u svetu dočekao je početak Prvog svetskog rata nepripremljen iz perspektive razvijenosti obaveštajnih sistema i infrastrukture. Velika Britanija, kao jedan od izuzetaka, imala je dobro organizovanu vojno-obaveštajnu delatnost koja je svoju praktičnu primenu realizovala kroz aktivnosti na teritorijama svojih kolonija. Najsofisticiraniju formu vojne obaveštajne službe u toku Prvog svetskog rata imala je Nemačka. Izbijanje I svetskog rata primoralo je države da ubrzano modernizuju obaveštajne službe. U tom istorijskom razdoblju žene u većini zemalja nisu imale jednaka prava kao i muškarci, i takav status pružao im je mogućnost da u ulozi špijuna ostanu neotkrivene i lakše obave zadatke. Iskustvo stečeno u Prvom svetskom ratu formiralo je temelje obaveštajnih službi današnjice.

Ključne reči: Prvi svetski rat, obaveštajna delatnost, špijuni, žene

1. Početak Prvog svetskog rata posmatran kroz prizmu obaveštajnih aktivnosti Kraljevine Srbije i Austrougarske

Nacionalni obaveštajni sistem predstavlja podsistem nacionalne bezbednosti sa zadatkom da detektuje namere spoljašnjih i unutrašnjih subjekata koji ugrožavaju ustavni poredak i bezbednost date države.[1] Bezbednosne službe kao nosioci obaveštajne delatnosti zadužene su za prikupljanje podataka o potencijalnim pretnjama i dostavljanje izveštaja političkim organima i funkcionerima ovlašćenim za donošenje odluka. Primenom tajnih metoda,bezbednosne službe prikupljaju relevantne podatke uz pomoć kojih se može locirati izvor bezbednosnog izazova, rizika ili neposredne pretnje po bezbednost države kao referentnog subjekta bezbednosti.

Špijunaža predstavlja najefikasnije i najpristupačnije sredstvo za ostvarivanje spoljnopolitičkih, bezbednosnih ciljeva kao i ciljeva vezanih za unutrašnju

[1] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2013. *Obaveštajni sistemi*, Pirot: Pi-Pres, str.15.

politiku jedne države.[2] U ratnim uslovima, špijunaža dobija dodatni značaj kao sredstvo za sticanje strateške prednosti nad neprijateljem. Haškim konvencijama o zakonima i običajima rata na kopnu donetim 1907. godine deifinisano je pitanje špijuna u ratu.[3] Jedna od odredbi navedenog pravnog akta definiše špijuna u ratu kao osobu koja prikrivajući svoj pravi identitet prikuplja informacije u operativnoj ratnoj zoni jedne zaraćene strane sa namerom da te informacije dostavi suprotnoj strani. Takođe, u Haškim konvencijama eksplicitno se navodi da špijun uhvaćen na delu u toku ratnih dejstava ne može biti kažnjen bez prethodnog sudskog procesa i izvođenja dokaza, sprečavajući time mogućnost da državni organi zemlje na čijoj teritoriji je špijun uhvaćen sprovode samovolju i da zatvorenika muče ili osude na smrt bez dokaza o učinjenom krivičnom delu špijunaže.

Povod za započinjanje Prvog svetskog rata bio je atentat na austrijskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 28. juna 1914. godine. Navedeni akt političkog nasilja izveden od strane Gavrila Principa, pripadnika pokreta „Mlada Bosna“, imao je zadatak da pokrene borbu protiv okupacije Bosne i Hercegovine i započne proces nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja sa Srbijom.[4] Atentat u Sarajevu bio je povod za izbijanje Velikog rata dok se stvarni uzroci mogu pronaći u kompleksnim odnosima velikih sila u periodu pre Prvog svetskog rata i koliziji njihovih geopolitičkih ambicija. Austrougarska monarhija, smatrajući Kraljevinu Srbiju primarnim inspiratorom, objavila je rat mesec dana nakon atentata, čime je i zvanično započet Prvi svetski rat. Pozadina atentata delimično je osvetljena i obojena je kontaktima koji su se odvijali između tajnih oslobodilačkih organizacija BiH i srpskih obaveštajaca, kao i brojnim špijunskim bitkama vođenim između Kraljevine Srbije i Austrougarske.[5] Veza srpske obaveštajne službe tog vremena, atentatora Gavrila Principa i organizacije kojoj je pripadao nikada nije dokazana i potkrepljena činjenicama.[6]

Sudska dokumentacija obiluje iskazima optuženih koji govore u prilog činjenici da su organizatori i neposredni izvršioci atentata bili motivisani isključivo oslobodilačkim ciljevima koji bi vodili ka ujedinjenju Južnih Slovena.[7] Aneksija BiH od strane Austrougarske 1908. godine podstakla je formiranje brojnih organizacija oslobodilačkog karaktera, naročito među omladinom koja je sa negodovanjem reagovala na planove Austrougarske da svojoj teritoriji pripoji dve kraljevine – Srbiju i Crnu Goru. Jasan odgovor austrougarskih vlasti na formiranje i

[2] Ibid.

[3] Ibid.

[4] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres, str. 18.

[5] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres, str. 38.

[6] Ibid.

[7] Ibid.

delovanje takvih omladinskih organizacija bio je oličen u represivnom delovanju organa vlasti, hapšenju velikog broja osoba koje misle drugačije i torturi lica lišenih slobode. Tekst optužnice za krivično delo ubistva prestolonaslednika Franca Ferdinanda eksplicitno navodi nameru optuženih okupljenih u okviru tajne organizacije „Mlada Bosna" da se ujedine sa Kraljevinom Srbijom, otvorivši prostor za insinuacije u vezi sa navodnim učestvovanjem Srbije u pripremi i izvođenju atentata na Franca Ferdinanda.[8]

Mlada Bosna, revolucionarno uporište bosanske omladine optuženo za planiranje i izvođenje atentata, nije kao većina organizacija sličnog tipa imala zvanični program niti hijerarhijsku strukturu članova već samo centralnu ideju koja je okupljala istomišljenike. Upravo je centralna ideja oslobođenja od uticaja Austrougarske Monarhije bila nit koja je povezivala Mladu Bosnu sa organizacijama sličnog tipa osnovanim u Srbiji poput tajne organizacije „Ujedinjenje ili smrt" i javne organizacije „Narodna odbrana".[9] Rad navedenih organizacija i njihovi kontakti sa srodnim grupama bili su predmet velikog interesovanja vojnoobaveštajnih struktura Kraljevine Srbije. Pripadnost pojedinih oficira srpske obaveštajne službe navedenim organizacijama i njihova idejna sličnost sa organizacijom Mlada Bosna pobuđivala je sumnju austrougarskih vlasti u umešanost Srbije u atentat. Tajna srpska organizacija „Ujedinjenje ili smrt" osnovana je na ideji beskompromisne borbe usmerene ka cilju ujedinjenja svih Srba. Pripadnici ove organizacije imali su radikalnije stavove u odnosu na pripadnike „Narodne odbrane" koji su, kao javna organizacija, zastupali znatno umerenije stavove u vezi ujedinjenja nacije. Organizacija „Ujedinjenje ili smrt" odigrala je značajnu ulogu u širenju ideje ujedinjenja Srba i borbe protiv austrougarskih okupatorskih tendencija neposredno pred početak Prvog svetskog rata. Za razliku od Mlade Bosne, Ujedinjenje ili smrt je bila formacija sa jasno definisanom strukturom, Ustavom i Poslovnikom. Ciljevi, na osnovu Ustava organizacije, ostvaruju se svim sredstvima protiv svih neprijatelja koji stoje na putu ujedinjenja Srba. Veoma važan zadatak organizacije bio je i održavanje prijateljskih veza i kontakata sa pojedincima ili organizacijama iste ili slične idejne orjentacije. Narodi koji se nalaze pod okupatorom i bore se za oslobođenje mogli su da računaju na pomoć ove tajne organizacije.

Austrougarska vojnoobaveštajna služba ulagala je ogromne napore u otkrivanje aktivnosti pripadnika Mlade Bosne i njihovih kolega iz Srbije. Pitanje koje muči autore koji se detaljno bave ovom tematikom[10] odnosi se na enigmu zašto je Evidencbiro[11] napravio propuste prilikom otkrivanja i eventualnog sprečavanja

[8] Ibid.

[9] Ibid.

[10] Mijalkovski, M., Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres, str. 55.

[11] Austrougarska vojnoobaveštajna služba.

atentata s obzirom na činjenicu da je jedan od atentatora dobio pismo iz Bosne sa datumom dolaska prestolonaslednika. Pismo je bilo adresirano na kafanu u Beogradu koja je bila gravitacioni centar okupljanja pripadnika Mlade Bosne kao i operativaca austrougarske obaveštajne službe koji su pomno pratili dešavanja i susrete na spomenutoj lokaciji.

Evidencbiro, odnosno Carski i kraljevski biro za evidenciju, bio je najvažniji organ vlasti zadužen za vojnoobaveštajni rad. Posedovao je deset organizacionih celina, tzv. Odseka zaduženih za organizovanje obaveštajnih aktivnosti na teritorijama država koje su se uklapale u austrougarsku interesnu sferu. Balkanski odsek, pored standardnih zaduženja, posebnu pažnju usmerio je na praćenje aktivnosti organizacija za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Brižljivo planirane subverzivne akcije austrougarskih obaveštajnih snaga, često sprovođene na srpskoj teritoriji u saradnji sa bugarskim obaveštajcima, bile su usmerene na iskorenjivanje buntovničkog duha prema Austrougarskoj i njihovim okupacionim težnjama usmerenim ka samostalnim susednim državama.[12]

Tokom prvih godina rata, zahvaljujući dobro organizovanom radu srpskih kontraobaveštajnih snaga otkriveni su austrougarski i bugarski agenti, i na taj način bile su osujećene neke aktivnosti država za koje su radili.[13] Jedan od važnijih zadataka stranih agenata bio je da nadgledaju reakciju stanovnika Kraljevine Srbije na okupacionu vlast Austrougarske. Visok stepen aktivnosti austrougarskih obaveštajih snaga na prostoru balkanskih zemalja omogućavao je toj zemlji da prikupi informacije neophodne za izvođenje subverzivnih aktivnosti i smanjenje moći i otpora okupiranih država. Poseban fokus bio je usmeren na Kraljevinu Srbiju koja je imala potencijal da pomogne državama koje su želele ujedinjenje svih Južnih Slovena u jednu državu. Subverzivne špijunske delatnosti postigle su samo delimični uspeh, pa je iz tog razloga sprovođenje austrougarskih spoljnopolitičkih ciljeva nastavljeno drugim sredstvima – objavom rata i oružanom agresijom.[14]

Pozadina atentata na Franca Ferdinanda, kao i većina atentata u istoriji, ostaje misteriozna i nerazjašnjena do kraja. Atentat na prestolonaslednika Austrougarske predstavlja vrhunac višegodišnjih obaveštajnih aktivnosti vođenih između te zemlje i Kraljevine Srbije, kao i mnogih drugih aktera koji su region Balkana posmatrali kao svoju interesnu sferu. Diplomatske prepiske na relaciji Beč–Beograd u danima neposredno nakon izvršenja atentata ukazuju na brzoplete zaključke koje su austrougarske vlasti donele u kratkom vremenskom periodu vezane za inspiratore i izvršioce ubistva Franca Ferdinanda.[15] Poreklo bombi ko-

[12] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres, str. 156.

[13] Ibid.

[14] Ibid.

[15] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*,

rišćenih u atentatu i boravak učesnika ubistva prestolonaslednika Austrougarske u Beogradu bili su glavni argumenti austrougarskih vlasti na koje su se pozivali prilikom obrazlaganja razloga za davanje ultimatuma Kraljevini Srbiji i naknadne agresije koja je lančano pokrenula seriju sukoba između velikih sila, odnosno inicirala Prvi svetski rat. Srpska vlada, odbacivši neosnovane optužbe koje su iznele vlasti u Beču, istakla je činjenicu da su austrougarske vlasti upozorene na mogućnost ugrožavanja bezbednosti austrougarskih zvaničnika neposredno pred atentat, i tim postupkom jasno stavila do znanja svetskoj javnosti da učešće državnih struktura Kraljevine Srbije nije postojalo.[16] Bez obzira na skromne podatatke koje su posedovale vlasti u Beogradu u vezi sa mogućim atentatom u Sarajevu i njihov pokušaj da sumnjiva lica spreče prilikom prelaska granice, zvanična Austrougarska sprovela je svoju zamisao da po svaku cenu optuži zvanične vlasti Kraljevine Srbije kao inspiratore atentata i otpočne oružani sukob.

Značajan događaj u vojnoobaveštajnom sistemu Kraljevine Srbije bio je dolazak Dragutina Dimitrijevića Apisa na mesto načelnika Obaveštajnog odseka. On je, u periodu kada se atentat dogodio, pored zvanične javne funkcije bio i visoki funkcioner tajne organizacije Crna ruka, koja je u više navrata spominjana kao jedan od inspiratora ubistva Franca Ferdinanda.[17] Smatra se da su osobe koje su snabdele oružjem atentatore bili pripadnici tajne organizacije Ujedinjenje ili smrt (poznato i pod imenom „Crna ruka“), suprotno mišljenju Austrougarske koja je smatrala da su to učinili članovi organizacije za koju su vlasti u Beogradu znale – Narodna odbrana. Crna ruka nije imala blagonaklon stav prema zvaničnim srpskim vlastima i obaveštajni podaci koje je Beč dobijao su to i potvrđivali. Narodna odbrana, kao javna organizacija otvorena za članstvo širokim narodnim masama (za razliku od tajnih organizacija poput „Crne ruke“ koje su vršile strogu selekciju svojih članova zbog prirode svojih aktivnosti) bila je usmerena na pribavljanje informacija koje su bile značajne za nacionalnu bezbednost kao i na kulturnu komponentu koja se ogledala u aktivnostima koje su osnaživale nacionalni identitet. Ogranci Narodne odbrane postojali su i na teritoriji Bosne i Hercegovine, otvorivši mogućnost infiltriranja pripadnika Crne ruke i njihovo povezivanje sa pripadnicima Mlade Bosne.[18] Sa namerom da kontrolišu rad Narodne odbrane, pripadnici grupe Ujedinjenje ili smrt postavili su svog člana na mesto sekretara te organizacije.[19]

Atentati kao sredstvo borbe i postizanje ciljeva nisu bili taksativno navedeni u Ustavu organizacije Ujedinjenje ili smrt, ali se iz pojedinih opštih odredbi može izvesti zaključak da visoki funkcioneri organizacije mogu izdati naređenje

Pirot: Pi-Pres, str. 178.

[16] Ibid.

[17] Ibid.

[18] Ibid.

[19] Ibid.

o eliminaciji svakog neprijatelja ideje za koju se organizacija bori (oslobođenje od Austrougarske i ujedinjenje Južnih Slovena u jednu državu). Istovetnost ciljeva organizacija Mlada Bosna i Crna ruka kao i identični metode revolucionarne borbe za oslobođenje i ujedinjenje koje su upražnjavali, doveli su do tesne saradnje navedenih organizacija. Entuzijazam i spremnost na beskompromisnu borbu omladinaca Mlade Bosne dopunjeni iskustvom vojnih oficira Crne ruke[20] dali su dobitnu kombinaciju njihove zajedničke saradnje nastale nekoliko godina pre početka Prvog svetskog rata. Mnogi pripadnici Mlade Bosne postali su članovi organizacije Ujedinjenje ili smrt i tako stvorili kompleksnu mrežu odnosa i zagonetki u vezi stvarne pozadine atentata u Sarajevu.[21] Misteriozne aspekte tog događaja još više komplikuju izvori koji navode da su nalogodavci atentata odluku o izvršenju tog čina doneli u francuskom gradu Tuluzu i u Lozani, švajcarskom gradiću.[22] Naime, postoje indicije da je član Crne ruke Vladimir Gaćinović bio jedan od glavnih autoriteta među pripadnicima Mlade Bosne i da je svoje oslobodilačko-revolucionarne ideje prenosio Mladobosancima prilikom njihovih brojnih susreta u Lozani.[23] Atentat i revolcija su u Gaćinovićevom promišljanju političke borbe bili sredstvo za ostvarenje ciljeva, odnosno za oslobođenje od okupacionih vlasti i početak ujedinjenja Južnih Slovena. Neposredni dokazi o umešanosti Gaćinovića u atentat nikada nisu izneti zbog velikog broja nejasnoća i odbijanja Gavrila Principa da prilikom suđenja za atentat prizna poznanstvo sa Gaćinovićem i povezanost sa njegovim idejama.

Značajan dokument koji delimično rasvetljava atentat bio je raport pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa koji je javno objavljen tek 1953. godine. Pukovnik Apis uhapšen je 1917. godine pod optužbom da je pripremao ubistvo predsednika vlade Nikole Pašića i prestolonaslednika Aleksandra.[24] Pred smrt streljanjem napisao je dokument u kome, između ostalog, kaže da je on organizator atentata u Sarajevu. Izuzev njegovog pismenog priznanja, ne postoje dokazi koji bi potkrepili njegove tvrdnje. Neobično priznanje dobija čudnu dimenziju uzevši u obzir činjenicu da je pukovnik negirao krivicu i svoju umešanost u atentat dva puta prilikom ispitivanja pred nadležnim organima.[25] Istinitost priznanja Dragutina Dimitrijevića nije ispitana već je iskorišćena za donošenje smrtne presude (zvanična optužba izneta u javnost odnosila se na atentat Aleksandra Karađorđevića), i autori koji su detaljnije analizirali priznanje smatraju da se iza

[20] Tajna organizacija „Crna ruka“ izvela je 1903. godine državni udar u kom je ubijen Aleksandar Obrenović

[21] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres, str. 201.

[22] Ibid.

[23] Ibid.

[24] Ibid.

[25] Ibid.

priznanja u stvari krije Apisov pokušaj da zaštiti dva saborca koja su lažno optužena pred Vojnim sudom u Solunu.[26] Istorijske činjenice navode na zaključak da je Gavrilo Princip imao neposrednu komunikaciju sa pripadnicima Mlade Bosne i posrednu sa članovima Crne ruke koji su, na čelu sa šefom obaveštajne službe pukovnikom Apisom, izdali nalog da se atentat ne izvrši, ali ih mladobosanac iz nepoznatih razloga nije poslušao.

Odsustvo reakcije austrougarskih vlasti na dostavljene informacije pre atentata otvara brojna pitanja koja i nakon jednog veka od ubistva ostaju bez odgovora, uzevši u obzir činjenicu da je Evidencbiro posedovao značajnu količinu informacija o tajnim organizacijama zavereničkog karaktera i njihovim aktivnostima na teritoriji Srbije i BiH. Potencijalna umešanost obaveštajnih i nezvaničnih struktura austrougarske u atentat, uticaj srpske obaveštajne službe, tajnih konspirativnih organizacija i identitet stvarnih nalogodavaca atentata ostaju i dalje pod velom tajne.

2. Obaveštajne aktivnosti Nemačke i Velike Britanije za vreme Prvog svetskog rata

Abwehr,[27] kompleksna mreža nemačkih doušnika i špijuna uspešno se infiltrirala u organe izvršne vlasti mnogih država na teritoriji Evrope, Severne Afrike i Bliskog Istoka pre i tokom trajanja Prvog svetskog rata. Uz pomoć kriptologije, korišćenja naprednih komunikacionih sredstava tog vremena i sabotaže ostvarivani su ciljevi nemačke ratno-bezbednosne agende. Walter Nikolai, šef obaveštajne službe, prepoznao je potrebu reorganizacije službe radi poboljšanja efikasnosti rada operativaca zaduženih za prisluškivanje, nadzor nad proizvodnjom i isporukom oružja neprijateljskih snaga kao i sabotažu postrojenja koja su proizvodila ratni materijal. Nova tehnologija u potpunosti je promenila prirodu ratovanja i špijunaže. Zahvaljujući presretnutim ruskim radio porukama, izvojevana je pobeda kod Masurijskih jezera. Na isti način, Nemci su bili zaustavljeni od strane Francuza zahvaljujući dekodiranim porukama koje je Georges Painvin rastumačio uhvativši signal na Ajfelovom tornju.[28] Glavni fokus nemačke obaveštajne službe tokom Prvog svetskog rata bio je usmeren na sabotaže postrojenja oružja koja su snabdevala neprijatelja, kao i nadzor nad proizvodnjom otrovnog gasa u Francuskoj.[29]

---

[26] Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres, str. 253.

[27] Nemačka vojna obaveštajna služba (1866–1944), prim. prev.

[28] Gilbert Martin. 1996. *The First World War: A Complete History*, New York: Henry Holt, p. 36–40.

[29] Lerner, L. Lerner, B..*Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*, Gale Group 2004. Vol. 01. p. 3.

Немачка морнаричка обавештајна служба („*N*“) била је задужена за откривање непријатељских намера на мору. Примарна делатност исте била је усмерена углавном на територију Велике Британије са циљем праћења и заустављања активности Краљевске морнарице.[30] Већина оперативаца немачке обавештајне службе у Великој Британији била је ухваћена и убијена. Подаци депоновани у немачким архивама говоре о 120 шпијуна послатих на територију Велике Британије и 65 погубљених од стране британске обавештајне службе MI 5.[31] Најпознатија јавна погубљења немачких шпијуна одиграла су се испред Лондонске куле.

Почетак Првог светског рата обележио је пресецање немачких подводних каблова од стране британске обавештајне службе као и доношење „the Defence of the Realm Act (DORA)“[32], легислативног акта који је регулисао област овлашћења извршних власти за време ратног стања. Шпијунажа у корист непријатеља и издаја представљени су као кривична дела. Посматрано из перспективе немачке обавештајне службе, британска војска је била слаба и безначајна за разлику од морничке флоте која је представљала посебну опасност. Британска обавештајна служба је због потреба рата доживела корените трансформације своје унутрашње структуре.

У британским архивама из Првог светског рата често се спомиње име Carl Hans Lody, немачког шпијуна и сјајног познаваоца морничке тематике који је перфектно говорио енглески језик и самим тим имао могућност бесприкорног инфилтрирања међу британске морничке снаге.[33] Сенка сумње надвила се над њим када су уочене фреквентне писане комуникације са Берлином у којима се наводе подаци о бродовима Краљевске морнарице. Због лажних америчких докумената које је поседовао, британске власти су мислиле да је реч о америчком држављанину који није могао бити изведен пред лице правде јер на основу DORA акта, само civilima са држављанством непријатељске државе може бити суђено за шпијунажу. У жељи да остане упамћен као храбри немачки шпијун, признао је правог идентитет и био погубљен након суђења.[34] DORA акт дао је власти овлашћења да надгледају све пошиљке које изгледају сумњиво са обавештајног аспекта. Због чудне пошиљке са цигаретама ухапшена је велика група немачких шпијуна 1915. године, док је значајан број ухваћен и због порука писаних невидљивим мастилом између редова.

Регрутовањем оперативаца који поседују држављанство неке од држава изван Европе помогло је Немцима да своје шпијуне лакше инфилтрираju у британске

[30] Tomas Boghardt. 2005. *Spies of the Kaiser: German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era*.Houndmills: Palgrave Macmillan, p. 45–90.

[31] https://www.mi5.gov.uk/home/mi5-history/mi5s-early-years/mi5-in-world-war-i.html

[32] Tammy M. Proctor. 2003. *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War*, New York: New York University Press, p. 49–55.

[33] Tomas Boghardt. 2005. *Spies of the Kaiser: German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era*.Houndmills: Palgrave Macmillan, p. 45–90.

[34] Thomas Boghardt. 2004. *Spies of the Kaiser: German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era*, , Hampshire, England: Palgrave Macmillan, p. 89.

redove. Špijuni sa urugvajskim državljanstvom imali su dosta uspeha u prikrivanju svojih aktivnosti sve do trenutka dok britanske vlasti preko pošiljki sumnjivog karaktera nisu došle do dokaza da su pisma zapravo upućena nemačkim vlastima uglavnom preko holandskih adresa.[35]

Posebno odeljenje britanske tajne službe tokom Prvog svetskog rata, tzv. „Room 40", bilo je zaduženo za presretanje nemačkih mornaričkih i diplomatskih kanala komunikacija.[36] Od izuzetnog značaja bilo je presretanje telegrama 1917. godine koji je otkrio napore Nemačke u podsticanju Meksika da napadne Ameriku, sa posledicom ulaska Amerike u rat i dodatnom jačanju savezničkih snaga. Radio i telegraf, dva strateška komunikaciona sredstva od vitalnog značaja odigrala su važnu ulogu jer su britanskim obaveštajcima omogućila da anticipiraju namere Nemačke na moru i kopnu, uz adekvatnu i pravovremenu reakciju. Razvoj telegrafskog sistema i sve masovnija upotreba telefona primorala je kriptografe da prilagode metode šifrovanja novim tehnologijama tog vremena. Prioritet stručnjaka koji su se bavili pisanjem i tumačenjem šiforvanih poruka bio je smišljanje načina kako da obavljaju svoj posao bez postojanja tzv. Knjige kodova koja je lako mogla doći u ruke neprijateljskim snagama u ratu.[37] Upravo to se dogodilo nemačkoj obaveštajnoj službi koja je zbog propusta u svojim redovima došla u situaciju da četiri knjige sa šiframa dođu u posed britanske obaveštajne službe i njenog posebnog, već spomenutog, odeljenja za šifre „Room 40". Ključnu ulogu odigrao je Alexander Szek, austrijski špijun rođen u Britaniji koji je prvobitno radio na mestu telegrafskog operatera u Belgiji.[38] Britanska obaveštajna služba ucenila je navedenog agenta, pretivši ugrožavanjem bezbednosti njegovih rođaka iz Londona, primorali su ga da se priključi njihovim redovima. Alexander Szek imao je zadatak da fotografiše nemačku Knjigu kodova i dostavi je britanskim operativcima. Nakon uspešno obavljenog zadatka, Alexander je ubijen u svom stanu u Briselu od strane pripadnika britanske mornaričke obaveštajne službe koja je zbog straha da bi mogao priznati svoje aktivnosti Nemcima bila primorana na takav čin. Druga Knjiga sa nemačkim mornaričkim kodovima dospela je u Veliku Britaniju spletom okolnosti uz pomoć ruskih saveznika. Nemački kruzer Magdeburg potpoljen je u blizini Finske, dok je Knjiga kodova pronađena kod jednog od preživelih oficira sa broda i predata Britancima.[39] Gubitak Knjige kodova doveo je do velike strateške prednosti sila Antante i znatno umanjenih mogućnosti Nemačke da iznenada napadne sa mora bez obzira na dobru opre-

[35] Ibid.

[36] http://eandt.theiet.org/magazine/2014/05/before-bletchley.cfm

[37] Lerner, L. Lerner, B. *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*, Gale Group 2004, Vol. 03, p. 274.

[38] Lerner, L. Lerner, B. *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*, Gale Group 2004, Vol. 03, p. 273.

[39] Ibid.

mljenost nemačke mornarice. Krajem rata jedna nemačka privatna kompanija proizvela je prototip mašine koja vrši kodiranje i dešifrovanje, učinivši knjige sa kodovima suvišnim za buduću upotrebu.[40]

Avioni za nadzor, opremljeni radiom i kamerama, praktično su primenjivani za prikupljanje informacija tokom druge polovine rata, što je za posledicu imalo usavršavanje tehnika kamuflaže. Otrovni gas korišćen na borbenim linijama tokom Prvog svetskog rata dobijen je slučajnom zamenom nekoliko hemijskih komponenti čiji je primarni cilj bio očuvanje TNT eksploziva.[41] Upotreba gasa na frontu često je tokom prvih godina rata bila neuspešna zbog nepovoljnih vremenskih uslova (promena pravca kretanja vetra i sl.), a za njegovu distribuciju često su korišćeni baloni i avioni, dok je preciznost pogađanja željene mete bila neizvesna. Veliki procenat smrtnosti zbog napada gasom bio je rezultat česte upotrebe cijanida kao jednog od toksičnih sastojaka gasa. Obaveštajni rad odigrao je značajnu ulogu u delimičnom smanjenju broja stradalih vojnika kroz pravovremenu pripremu (korišćenje zaštitnih maski sa sodom bikarbonom i sl.) kao i upozorenja vojnika na nadolazeću opasnost od strane neprijatelja zbog raspolaganja informacijama o gasu koje poseduje neprijatelj.[42]

3. Uloga žena u obaveštajnim poslovima tokom Prvog svetskog rata

Određene obaveštajne aktivnosti tokom Prvog svetskog rata bile su poverene ženama iz nekoliko razloga. Zbog nejednakog društvenog stastusa kao i prirodnih talenata koje poseduju u odnosu na muškarce, obavljajući špijunske aktivnosti pobuđivale su manje sumnje i lakše su uspevale da prikriju pravi identitet i namere.

Posmatrano iz istorijske perspektive, žene špijuni bile su predstavljene kao patriote koje dobrovoljno dovode svoju bezbednost u pitanje radi viših državnih interesa. Posmatrano iz drugog, strogo puritanskog ugla, većina žena špijuna etiketirana je kao dame sumnjivog morala i zanimanja koje su zbog materijalnih interesa i slave prodavale informacije, izdavši svoju biološku ulogu majke i društvenu ulogu lojalne supruge.[43] Žene u obaveštajnim poslovima imale su prednost u odnosu na muškarce zbog svojih zavodničkih sposobnosti, ali su istovremeno žigosane i stavljane na socijalnu marginu zbog svojih urođenih emotivnih slabo-

[40] Ibid.

[41] Ibid.

[42] Lerner, L. Lerner,B. *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*, Gale Group 2004, Vol. 03, p. 274.

[43]Tammy M. Proctor. 2003. *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War*, New York: New York University Press, p. 7–10.

sti i društveno neprihvatljivih zanimanja iza kojih su skrivale svoje obaveštajne aktivnosti. Neki autori smatraju da su špijunski zadaci povereni ženama u Prvom svetskom ratu bili osuđeni na propast zbog nepouzdanosti ženske prirode i indiskretnosti.[44]

Gertrude Margarete Zelle, poznatija pod alijasom Mata Hari,[45] predstavlja najpoznatiju ženu optuženu za špijunažu i neiscrpnu inspiraciju za brojne filmove i knjige. Radeći pod maskom igračice i animir dame u Parizu, prikrivala je svoju ulogu dvostrukog agenta prenoseći informacije francuskim i nemačkim obaveštajcima. Neki autori, poput Erike Ostrowsky, smatraju da je pohađala školu za špijune lociranu u Antverpenu gde je upućivana u oblast šifrovanja, memorisanja mapiranih podataka, fotografije i vrste naoružanja koje neprijatelj koristi. Osuđena je na smrt streljanjem u Parizu 1917. godine zbog špijunskih aktivnosti i ustupanja informacija neprijatelju.[46]

Edith Cavelle, britanska medicinska sestra, radila je kao špijun za sile Antante. Pomagala je vojnicima da pobegnu sa teritorije Belgije okupirane od strane Nemačke. Uhvaćena je, optužena za izdaju i osuđena na smrt. Nakon njenog pogubljenja, priče o požrtvovanosti Edith kreirale su sliku u javnosti koja je motivisala ljude u Velikoj Britaniji i Americi da se priključe silama Antante u borbi protiv neprijatelja.[47]

Istaknuto mesto među ženama koje su radile za britansku vladu i borile se protiv Centralnih sila imala je Mabel Beatrice Elliott. Svoja znanja iz oblasti hemije iskoristila je za dešifrovanje nemačkih tajnih poruka pisanih nevidljivim mastilom između redova. Njen rad ostao je u senci i nedovoljno poznat široj javnosti jer je radila pod pseudonimom Maud Phillips.[48] Doprinos Mabel Beatrice Elliot u otkrivanju nemačkih namera tokom Prvog svetskog rata ukazuje na značaj koji su imale žene izvan zvaničnih vojnih i civilnih obaveštajnih struktura. Sa druge strane Atlantika, značajan broj žena različitog obrazovnog i starosnog profila bio je takođe uključen u proces dešifrovanja poruka i prevođenja presretnutih komunikacija.

Zbog odredbi već spomenutog zakona DORA, veliki broj žena pritvoren je na teritoriji Velike Britanije pod sumnjom da pomažu neprijatelju ili su direktno uključene u špijunske aktivnosti. Izvestan broj žena greškom je lišen slobode zbog činjenice da su poreklom Nemice, ali su zbog bračnog partnera dobile britansko

[44] Tuohy, Ferdinand. 1920. *The secret corps: a tale of "Intelligence" on all fronts*, London: P. Murray, p. 18.

[45] Indonežanska reč za izlazeće sunce, prim. prev.

[46] Erica, Ostrowsky. 1978. *Eye of Dawn: The Rise and Fall of Mata Hari*. Boston: G. K. Hall, p. 45–70.

[47] Rankin, Nicholas . 2008. *A genius for deception, how cunning helped the British win two world wars*, Oxford University Press, p. 36–37.

[48] http://www.cbc.ca/news/technology/world-war-i-spies-caught-by-woman-who-read-invisible-ink-1.1113118

državljanstvo i samim tim pobuđivale sumnju vlasti u njihovu lojalnost. Ksenofobična ratna atmosfera i špijunska paranoja dovele su do izglasavanja amandmana, pruživši vlastima široka ovlašćenja da uhapse ne samo potencijalne špijune i izdajnike već i sve građane koji svojom retorikom osporavaju napore vlasti u borbi protiv neprijatelja ili na bilo koji drugi način stvaraju neprilike.[49] Ogranak vlasti specijalizovan i ovlašćen za ulaženje u trag sumnjivim licima koja dovode u pitanje bezbednost Velike Britanije bio je MI-5, kontraobaveštajno odeljenje britanske obaveštajne službe. Kretanje stranaca bilo je ograničeno posebnim aktom, tzv. Alliens of Restriction zaknom (ARA).[50] Žene su bile posebna meta nadzora jer su zbog svojih zavodničkih sposobnosti mogle da utiču na vojnike kao i da ugroze njihovo reproduktivno zdravlje, što bi za posledicu imalo oslabljenu vojnu moć države u ratu. Suptilne metode infiltriranja žena u određene grupe i sposobnost izvlačenja informacija kroz ulazak u brak, uz pomoć trudnoće ili jednokratnog zavođenja predstavljale su opasnost za državnu bezbednost, posmatrano iz ugla britanskih obaveštajnih struktura. Upravo iz tih razloga, nekoliko hiljada žena stranaca, posebno neudatih, dobilo je direktivu da napusti zemlju.

4. Obaveštajna delatnost SAD u toku Prvog svetskog rata

Nakon što je britanska obaveštajna služba presrela telegram u kome nemački ministar spoljnih poslova Arthur Zimmerman podstiče Meksiko da napadne Ameriku obećavajući im teritoriju Teksasa, Novog Meksika i Arizone, Kongres SAD objavio je rat Nemačkoj.

Uvidevši značaj i potencijalnu opasnost ulaska Amerike u rat, Nemačka je posebnu pažnju poklonila infiltriranju svojih operativaca u strateški važne institucije i grupe. Sabotaža postrojenja u kojima se proizvodi municija postala je glavno sredstvo nemačkih špijuna u pokušajima da desetkuju vojnu moć Amerike i njenih saveznika u ratu. Nemački obaveštajci bili su veoma aktivni i dobro organizovani u toj zemlji. Primarni fokus obaveštajne delatnosti nije bio samo prikupljanje informacija već sabotaža postrojenja koja su bila u direktnoj vezi sa proizvodnjom i isporukom oružja (skladišta, železnice, luke...). Abwher je uspešno realizovao preko 50 sabotaža u Americi, od toga 30 samo u Njujorku i okolini.[51] Ostrvo Black Tom u blizini Njujorka na kome se proizvodilo oružje namenjeno silama Antante bilo je meta sabotaže 1916. godine, pruživši dokaz Nemcima da je američka neutralnost samo prazna forma koju je tadašnji predsednik Woodrow Wilson isticao u svojim obraćanjima javnosti. Navedeni događaj predstavlja najuspešniji akt sabotaže nemačkih snaga na teritoriji Amerike u

[49] Tammy M. Proctor. 2003. *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War*, New York: New York University Press, p. 30.

[50] Ibid.

[51] Lerner, L. Lerner,B. 2004. *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*,Vol 01, Gale Group, p. 129.

toku rata, pripreman i logistički podržan od strane nemačke vlade godinama unapred. Nemčko diplomatsko osoblje akreditovano u Vašingtonu bilo je dobro obučeno za obaveštajne poslove i novčano obezbeđeno od strane nemačke vlade radi podmićivanja američkih vlasti. Atmosfera paranoje ukorenila se u američkoj javnosti nakon prvobitnih sabotaža iza kojih su stajali nemački špijuni.

Kriptolozi, specijalizovano osoblje za sastavljanje i tumačenje kodiranih poruka, postali su sastavni deo američke obaveštajne službe tokom rata. Važna stavka u američkim obaveštajnim aktivnostima ovog perioda predstavlja i uključivanje ministarstva pravde i istrage (preteča FBI) u kontraobaveštajni rad, kao i izglasavanje prvog Zakona o špijunaži 1917. godine. Iste godine formirano je obaveštajno odeljenje unutar vojske pod nazivom MI-8, zaduženo za dešifrovanje vojne komunikacije. Po završetku rata MI-8 je pripojeno State Departmentu. Navedeni Zakon o špijunaži, od izuzetnog je značaja jer je ustanovio neke principe na kojima se temelje zakoni protiv terorizma doneti nakon više od osam decenija. Namera tadašnjih vlasti bila je usmerena na sprečavanje mešanja u vojne operacije ili regrutovanje, prenošenje informacija koje ometaju rad istih, promociju i veličanje uspeha neprijateljskih snaga. Savezne vlasti dobile su ovlašćenja da uhapse osobe koje svojim ponašanjem „ugrožavaju nacionalnu bezbednost“[52]. Kao dopuna, 1918. godine donet je Zakon o pobuni u kome se navodi osam krivičnih dela kojima se vređa Ustav Sjedinjenih Američkih Država ili njeni organi vlasti.[53] Opozicione struje u američkoj javnosti protivile su se donetim zakonima smatrajući da ozbiljno ugrožavaju ljudska prava i slobode garantovane Ustavom Sjedinjenih Američkih Država. Takva vrsta glasnog i javnog protivljenja lišila je slobode neke eminentne ličnosti iz američkog političkog i javnog života.[54]

Vojna obaveštajna delatnost odigrala je važnu ulogu u Americi tokom Prvog svetskog rata, stvorivši čvrste temelje na kojima se decenijama kasnije unapređivao obaveštajno-bezbednosni sistem te zemlje. Veliki broj žrtava na početku rata primorao je vlasti izvesnog broja učesnika u ratu da prilagode strategiju ratovanja u smeru prikupljanja proverenih i pravovremenih informacija sa ciljem dobijanja prednosti u odnosu na neprijateljske snage.[55] Novitet u prikupljanju informacija bili su avioni korišćeni kao sredstvo izviđanja neprijateljske teritorije. Fotografije snimljene iz vazduha pružale su najpotpuniji uvid u tačnu poziciju neprijateljskih snaga viđenih u realnom vremenu, pruživši vojnim komandantima krucijalne dokaze potrebne za donošenje važnih odluka. Analiza podataka dobijenih snimanjem

[52] Kohn, Stephen. 1994, *American Political Prisoners: Prosecutions under the Espionage and Sedition* Acts. Westport, CT: Praeger, p. 46–60.

[53] Paul , Murphy. 1979. *World War I and the Origin of Civil Liberties in the UnitedStates*, New York: W. W. Norton, p. 80.

[54] Lerner, L. Lerner, B. 2004. *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*,Vol. 01. Gale Group, p. 415.

[55] Finnegan ,Terrence.*Military Intelligence at the Front, 1914–18. Studies inIntelligenc*e Vol. 53, No. 4 (December 2009)

iz vazduha imala je cilj da pruži detaljan uvid u neprijateljske kapacitete i omogući stratešku prednost. Američke snage koristile su i širok spektar komunikacionih sredstava (poput radija, kurira, telefona...) kako bi informacije bile ažurirane na vreme. Kao sredstvo skretanja pažnje neprijatelju često su korišćene tehnike tzv. radio obmanjivanja i stvaranja lažnih radio talasa.[56] Presretanje radio signala i telefonskih razgovora postali su deo rutine obaveštajnog rada velikih sila u ratu. Ispitivanje zarobljenika postalo je veoma popularna i korisna metoda za izvlačenje obaveštajnih podataka o neprijatelju, naročito u Americi. Dokumenta, lične stvari i prepiske pritvorenih lica predstavljale su vrlo važan izvor podataka o neprijatelju. Prvi američki zarobljenik lišen je slobode u novembru 1917. godine.[57] Nemačku stranu brinulo je brojčano povećanje vojske sila Antate ulaskom Amerike u rat. Prisustvo špijuna na frontu i njihovo infiltriranje u sve društvene sfere kreiralo je već spomenutu atmosferu nepoverenja i paranoje. Većina špijuna tečno je govorila engleski jezik, sa akcentom koji nije pobuđivao sumnju, i samim tim bilo je teško otkriti njihovo prisustvo. Borbene operacije na frontu pružale su odlične mogućnosti za prikupljanje informacija o neprijatelju na terenu i kreiranje izveštaja neophodnih za lakše ostvarivanje obaveštajnih ciljeva. Svaka učesnica u Velikom ratu imala je obaveštajne i kontraobaveštajne patrole koje je koristila na borbenim linijama kao sredstvo prikupljanja relevantnih informacija.[58]

Analiza moći neprijatelja u vidu pešadijskih i artiljerijskih kapaciteta rađena je na sonovu podataka sa terena prikupljenih od strane iskusnih pripadnika pešadije obučenih za obaveštajni rad u ratnim okolnostima. Često korišćen metod od strane Amerikanaca prilikom pokušaja da se locira tačna pozicija neprijateljske artiljerije bio je i tzv. „flash spotting“[59] metod, kao i rangiranje jačine zvuka, uz dopunu vazdušnog osmatranja radi dobijanja potpunijih i preciznijih podataka. Američki obaveštajni analitičari kombinovali su tako dobijene podatke sa podacima koje su prikupili baloni za izviđanje. Takav pristup prikupljanju podataka pružao je dodatni uvid u pešadijska i artiljerijska pomeranja neprijateljskih snaga na terenu.

Iskustvo stečeno tokom Prvog svetskog rata ukazalo je na neophodnost saradnje obaveštajnih struktura različitih država koje imaju zajedničke ciljeve.

Literatura

Boghardt, Tomas. 2005. *Spies of the Kaiser: German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era.* Houndmills: Palgrave Macmillan.

Finnegan, Terrence. 2009. *Military Intelligence at the Front, 1914–18. Studies in Intelligence Vol. 53, No. 4 December.*

[56] Ibid.

[57] Ibid.

[58] Ibid.

[59] Vrsta optičkog merenja uz pomoć kog se može locirati željena meta.

Gilbert, Martin. 1996. *The First World War: A Complete History*. New York: Henry Holt.

Kohn, Stephen. 1994. *American Political Prisoners: Prosecutions under the Espionage and Sedition Acts.*Westport, CT: Praeger.

Lerner, L. Lerner, B. 2004. *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security,Vol. 01,Vol. 02, Vol. 03*. Gale Group.

Mijalkovski, M. Tomić, D. 2013. *Obaveštajni sistemi*, Pirot: Pi-Pres.

Mijalkovski, M. Tomić, D. 2014. *Gavrilo Princip – enigma srpsko-austrijskih špijunskih bitaka*, Pirot: Pi-Pres.

Murphy, Paul. 1979. *World War I and the Origin of Civil Liberties in the United States*. New York: W. W. Norton.

Ostrowsky, Erica. 1978. *Eye of Dawn: The Rise and Fall of Mata Hari*.Boston : G. K. Hall.

Proctor, Tammy. 2003. *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War.* New York: New York University Press

Rankin, Nicholas. 2008. *A genius for deception, how cunning helped the British win two world wars.*, Oxford University Press.

Tuohy, Ferdinand. 1920. *The secret corps: a tale of „Intelligence" on all fronts* London: P. Murray,

Prilog sa interneta

http://www.mi5.gov.uk/home/mi5-history/mi5s-early-years/mi5-in-world-war-i.htmlhttp://eandt.theiet.org/magazine/2014/05/before-bletchley.cfm

http://www.cbc.ca/news/technology/world-war-i-spies-caught-by-woman-who-read-invisible-ink-1.1113118

Jelena Dinić

INTELLIGENCE ACTIVITIES OF POWERFUL STATES DURING THE FIRST WORLD WAR WITH SPECIAL REVIEW ON FEMALE INTELLIGENCE

Summary

At the beginning of World War I, many countries around the world were caught unprepared from the perspective of infrastructure and intelligence systems development. The United Kingdom, as one of the exceptions, had well organized military intelligence activity whose practical application was implemented through various intelligence activities in the territories of UK colonies. Germany had the

most sophisticated form of military intelligence during World War I. The outbreak of World War I forced countries to rapidly modernize intelligence services. In this historical period, women in many countries around the world did not have the same rights as men. Different social status gave them a possibility to work undercover as spies, to remain unrevealed and to easily perform spy tasks. Experience gained in the World War I formed the foundations of modern intelligence services.

Keywords: World War I, intelligence, spies, women.

Урош В. Шуваковић[1]
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет
Косовска Митровица, Србија

УДК 94(497.11)"1914/1918"
341.322.5(497.11)"1914/1918"
070:929 Рајс А.
930.85(497.11)

ХЕРОЈСТВО ЈЕ ИСТИНУ САОПШТИТИ – ПРИМЕР ЧАСНОГ ШВАЈЦАРЦА ДР АРЧИБАЛДА РАЈСА[2]

У сваком рату постоје злочини. Постоје, међутим, и такви злочини које је тешко описати тако да су их извршили људи.
Током I светског рата извршено је мноштво злочина против Срба од стране војске Аустроугарске Монархије и њених савезница. О њима је документовано сведочио швајцарски криминолог др Арчибалд Рајс. И не само што је сачињавао експертизу тих злочина, већ је и својим пером – публикујући чланке у тадашњој западној штампи – обавештавао свет о злочинима и о њиховим починиоцима. Никаква пропаганда машинерија није могла да успе да се супротстави истини коју је Рајс износио.
У раду су покушава успоставити историјска паралела борбе за истину о српском народу са извештајем још једног Швајцарца – Дика Мартија, који је Парламентарној скупштини Савета Европе поднео, непун век после I светског рата, извештај о судбини заробљених Срба од стране тзв. „Ослободилачке војске Косова“ и трговини са људским органима током и после НАТО агресије 1999.

Кључне речи: Арчибалд Рајс, Први светски рат, ратни злочини, историјска паралела, Дик Марти

Један савезнички официр, који беше с њима, чуђаше се добродушности којом се српски војници односе према немачким заробљеним војницима, ма да су им ови толико зла учинили. Један млади капетан их чак и упозори на то. Тада му један од њих, одговори благо: „Зар ти не видиш господине капетане, да су то још деца, која нису за овај рат одговорна! А после, они имају мајке, које јадикују и које се због њих брину“.
Р. А. Рајс[3]

[1] uros-s@eunet.rs

[2] Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[3] Рудолф Арчибалд Рајс, *Писма са српско-македонског фронта* (превео Сава Ј. Микић. Тузла:

Каже се да пријатељства из ратних дана трају вечно. То је и разумљиво: ратни друг свом другу главу чува. Међутим, током I светског рата родило се једно по мало необично пријатељство, чак и више од тога, између једног човека и једног читавог народа. Швајцарац немачког порекла Рудолф Арчибалд Рајс (*Rudolph Archibald Reiss*, 1875–1929) дошао је у Србију, на позив Пашићеве владе, да истражи аустроугарске злочине на фронту у Мачви и Поцерини. Рајс је отац криминалистике као научне дисциплине, оснивач Института за криминалистику у Лозани и овакав захтев је за њега представљао професионални изазов. Осим тога, давањем стручног налаза и његовим публиковањем он ће допринети да се истина о збивањима на фронту сазна у Европи и свету. Описујући свој први сусрет са Николом Пашићем, у својој мемоарској књизи *Шта сам видео и проживео у великим данима*[4], Рајс је записао да „излази из председниковог кабинета као званични и неутрални иследник српске владе и војске. То сам остао до краја рата, али кад сам видео на фронту сва зверства која је поднео српски народ од стране његових свирепих непријатеља, кад сам чуо како звижде око моје главе куршуми и шрапнели противника, а ја не могу на њих да одговарам због свога својства неутралца, брзо сам напустио то својство и постао швајцарски добровољац српске војске, друг величанствених ратника Шумадије, Дунава, Мораве, Дрине, Тимока и Вардара. Ипак, ово ново својство није учинило да икада напустим своју објективност стручњака и заклетог иследника пред судовима моје земље и другде. Заклео сам се да кажем 'истину, ништа него истину'. Сада, десет година по завршетку рата, могу констатовати да се нисам огрешио о своју заклетву"[5]. Рајсу је првобитно био упућен позив да уради „анкету"[6] о злочинима Аустроугарске над Србима у лето 1914; остајући у српској војсци читав рат он је направио комплетан извештај о

Књижара Ј. Петровића, 1924), 8.

[4] Прво издање ове књиге, коју је са француског језика превео Вељко Милићевић, објављено је почетком 1928. године, годину и по дана пре Рајсове смрти у Београду. Издање које смо користили у изради овог рада је из 1997. године. Иначе, Рајс је на насловници књиге ставио потпис: „Р. А. Рајс почасни капетан српске војске".

[5] Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима* (Београд: Младост турист, Итака, 1997), 24.

[6] У методолошком смислу, пре би се радило о техници интевјуа, него анкете. Међутим, када се узме у обзир цитирани Рајсов мемоарски запис, могло би се рећи да је он применио још један социолошки метод који даје много продубљеније резултате када се исправно примени, управо онако како је то Рајс учинио, а то је – *посматрање са учествовањем*, тип посматрач-учесник. Види о томе код Војина Милића, *Социолошки метод* (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 440–441. Наравно, Рајс је потпуно владао криминалистичким техникама, тако да је вршио и отварања гробница, есхумације и обдукције лешева, прегледе злостављаних и своје извештаје заснивао не само на казивањима других (заробљеника, очевидаца, рањеника, војника, војсковођа...), нити само на ономе што је могао да лично види, сазна, уочи, осети, већ је настојао да тврдње о извршеним злочинима и криминалистички документује.

злочинима Аустроугара, Немаца, Бугара током читавог рата, а његови записи су коришћени као налази експерта о злочинима окупатора у Србији и њиховом кршењу међународног ратног права, на мировној конференцији у Паризу.

Извештаји Арчибалда Рајса нису само апстрактни, квантитативни. Осим о чињеници да је злочин почињен, о броју жртава, он сведочи и о суровости са којом је почињен. Тако он пише о злочинима у околини Прњавора, о убијених 32 становника Иван Села и 109 стрељаних, 11 убијених и 5 обешених мештана Прњавора у Лешници. Позивајући се на сведочење очевица који је описао начин стрељања, где су 109 жртава поређани на ивицу групне раке, а наспрам њих војници који их стрељају, Рајс закључује следеће: „Цела група се скотрљала у раку, а други војници су је затрпали земљом, не тражећи да ли су сви мртви или их има само рањених. Извесно је да многи нису били смртно погођени, неки можда нимало, али њих су други повукли са собом у гроб. Они су живи сахрањени! За време овог стрељања, доведена је једна друга група заробљеника, међу којима је било много жена и кад су ови други били стрељани, џелати су приморали овај јадни свет да виче: 'Живео цар Франц Јосиф'"[7]. Рапортирајући о злочину у Иван Селу, где је становништво од четника војводе Вука било унапред обавештено да треба да се склони, али их није послушало и зато страдало, Рајс цинично, али истинито, констатује како су „аустро-угарски 'културтрегери' оставили у овом селу само гробове, запаљене куће и силоване жене"[8]. Његова моћ запажања, констатовања чињеница и њиховог правидног квалификовања, није га издала ни касније током рата. Тако 13. децембра 1916. бележи последице бугарско-немачког бомбардовања Битоља, који је већ тада био проглашен „отвореним градом" и као такав се налазио под заштитом међународног ратног права. „С времена на време сретнем по нека носила, која носе по двојица, а на којима лежи искрвављено тело какве жене или детета, праћено од неколицине тужних рођака. То су жртве непокоровања Бугаро-Немаца уговорима и законима ратним...у подруму нађем грдну локву крви. Нека мајка са троје деце беше се ту склонила. Имала је једно одојче на сиси, а њена два малишана беху се срећно сакрила у њене сукње. Она их је умиривала казујући им како су сигурни у подруму, док једна граната од 210 не дође, да угаси та четири невина живота...Исход дана беше: један талијански војник мртав, један српски војник рањен, дванаестину жена и деце поубијано"[9]. О новим страдањима Битоља и жртвама цивилног становништва, Рајс поново пише и 1917. године. Он наглашава да оправдања за бугарска бомбардовања ове вароши није било, будући да се према Рајсовом сведочењу у њој нису

[7] Рудолф, Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и преживео у великим данима*, 57.

[8] Исто.

[9] Рудолф Арчибалд Рајс, *Писма са српско-македонског фронта*, 50.

налазила артиљеријска оруђа, него су била смештена по ободу града, као уосталом ни ранијих пута, што су нападачи добро знали. То, међутим, није зауставило злочин 17. августа 1917. изазван бугарским бомбардовањем: „Осам особа је изгорело, двадесет шест је озлеђено од пожара, а двадесет и два је убијено гранатама. Међу свим тим жртвама рачуна се само четири војника, који су изгорели када су покушавали да спасавају децу. Стара мајка румунског професора Георги и његова мала ћерка биле су затрпане развалинама своје куће. На тај начин је седам стотина кућа постало пленом пожара“[10]. Овим својим редовима, Рајс се уписао међу прве истраживаче промене последица рата, до које је дошло у погледу жртава: заражене стране нису мариле за цивилне жртве, чак су их како видимо из његових описа директно и свесно проузроковале бомбардујући отворене градове, иако је то било у потпуној супротности са Хашком конвенцијом о законима и обичајима рата на копну (чл. 25 Правилника)[11]. Последица је да је у I светском рату било укупно више цивилних него војних жртава; II светски рат је само потврдио ову тенденцију која траје све до наших дана.

Бројни су и други злочини које је у својим текстовима описао Арчибалд Рајс. Пред некима је просто згранут – иако се нагледао мноштва злодела окупатора над српским цивилним становништвом, неки његови поступци су га просто скаменили. Тако нпр. он описује разгледницу пронађену код једног погинулог немачког официра на битољском фронту, „документ који је довољан сам собом, као необично компроментантан, као најстрашнија оптужба против управе ’Његовог врлог католичког Величанства‘. То је дописна карта са сликом вешања шесторице сељака, у Крушевцу, у Србији. На шест дигнутих вешала висе, руку везаних на леђима, шест несретних сељака. Са свих страна ових срамних стубова официри и војници немачки, а нарочито аустријски, гледају овај призор који се иначе обично врши у тајности и тишини и миру у каквом скривеном дворишту затвора. Оно што највише оптужује, то је израз тих гледалаца: лица им одају задовољство и радост! Шта да се каже о замисли тих џелата да све ово ставе на карту? Је ли то садизам или суровост животиње која више већ не зна како да задовољи своју крвожедност. У сваком случају такви поступци бешчасте њихове ауторе за вечита времена“[12]. Са згроженошћу човека коме је право светиња, он жигоше аустроугарску солдатеску и поступке које је чинила

[10] Исто, 100.

[11] Весна Кнежевић Предић, Саша Аврам, Жељко Лежаја (прир), *Извори хуманторног права* (Београд: Факултет политичких наука, Црвени крст Србије, Међународни комитет Црвеног крста, 2007), 311.

[12] Рудолф Арчибалд Рајс, „Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског мађедонског фронта“ у *Рудолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустро-Угаро-Бугара-Немаца 1914–1918: изабрани радови*, прир. М. Пршић, С. Бојковић (Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига, 1997), 247.

како би своје злочине ставила у „оквир лажног привида правде“ и каже: „Оптуживали су српске патриоте за злочине, или су их погубили под изговором да су код њих наводно пронашли оружје и муницију....Тим поводом навешћу само исказ једног аустроугарског полицајца, Душана Тодоровића, 31 год., из Загреба, пешадијског наредника 25. угарског пука: 'Глобочник, Едлер вон Војка био је генерал-мајор у Митровици и имао је под својом командом албански месни батаљон. Овај батаљон имао је задатак да очисти покрајину од разбојника, али како сам већ рекао, баш су ти Албанци, били највећи разбојници. Пљачкали су села и у њима убијали Србе, да би касније извештавали да су ти Срби били 'комите'. На пример, стизали су у српску кућу, и тражили од домаћина воде. Сељак је одлазио по воду у пратњи војника, који је остављао своју пушку. Тада су стизали други, узимали пушку и оптуживали сељака за поседовање ватреног оружја. Овај се узалуд бранио тврдњом да пушка припада војнику који је ишао с њим по воду. Био је регуларно стрељан, а Албанци су извештавали како су пронашли једног 'комиту' наоружаног пушком и да су га погубили. Да би могли тако да убијају српске цивиле, аустроугарске војне власти су се позвале на одлуку врховног команданта војске од 28. фебруара 1916. године која се тиче поседовања оружја, муниције и експлозива, као и на одлуку истог субјекта од 23. августа 1916“[13]. Из овог одломка из извештаја који је Рајс упутио Николи Пашићу, јасно је да је овај истинољубиви Швајцарац био згрожен злочинима који су чињени над српским цивилним становништвом, па потом још прикривани тако што им се лажно давала правна форма. Заправо, овакви поступци које је на Косову и Метохији подржавала једна страна сила – ратни непријатељ Србије[14], били су само претходница савременог појма *етничког чишћења* које су косовски Албанци систематски спроводили над Србима који тамо живе, у континуитету од повратка Космета матици Србији у балканским ратовима, па до наших дана[15].

[13] Рудолф Арчибалд Рајс, „Аустроугари у освојеној Србији“, у *Рудолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустро-Угаро-Бугара-Немаца 1914–1918: изабрани радови*, прир. М. Пршић, С. Бојковић (Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига, 1997), 276.

[14] У Рајсово време то су биле Аустроугарска, Немачка, Турска, Бугарска, Албанија и Италија, у време II светског рата то су биле Немачка, Италија и Албанија, а у последњој деценији прошлог и прве две деценије овог века то је НАТО предвођен Америком. Дакле, страни покровитељи албанских злочина над српским становништвом су се мењали у складу са променама међународних околности, али је опстао континуитет вршења тих злочина и стална заштита њихових починилаца од стране моћних сила са циљем дестабилизације Србије и овог дела Европе.

[15] Види Урош Шуваковић, „Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912–2012)“ у Д. Маликовић, О. Стевановић, У. Шуваковић *Политичко насиље* (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2011), 143–166; Урош Шуваковић, *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена* (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2014), 274–283.

Рајс, међутим, не документује само најтеже злочине – оне који су укључивали убиства, прогоне, силовања, бомбардовање цивилних објеката и сл, већ констатује и најмање повреде међународног права, настојећи да их осим изјавама сведока поткрепи и материјалним доказима. Тако нпр. током вршења своје „анкете“ он долази до исказа мештана Паланке и Гроцке да су Срби из некадашњих крајева Аустроугарске, „који су постали српски поданици, као и српске избеглице с друге стране Саве и Дунава, били регрутовани у аустроугарску војску“, што је представљало повреду међународног ратног права, тачније Хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну (чл. 23. став 2 Правилника)[16]. Из једног пронађеног аустроугарског документа од 19. јануара 1918. он је утврдио да је у један вод аустроугарске војске регрутован чобанин Пашо Оглу Идрис, из среза Косово, те изводи следећи закључак: „Срез Косово је српско од 1913, а Пашо је регрутован 1916. године. Дакле нема сумње да овај аустроугарски документ прећутно признаје регрутовање једног српског поданика у непријатељску војску. И пошто су људи из Беча и Будимпеште поступили на тај начин са Србима из Косова, јер Пашо сигурно није једини који је врбован у војску покојне Двојне монархије, оно што нам говоре сведоци из Паланке и Гроцке, сигурно такође одговара стварности“[17]. Рајс указује и на интернирање цивилног становништва, наводећи пример Приштине која беше „одмах подељена на бугарски и аустро-немачки део, између којих је била граница река која протиче кроз варош. Затим су почели да интернирају становништво, а нарочито свештенике, од којих ни један не остаде...Један виђени Турчин, Х..., рече ми да жали за српским властима, јер ове никад нису поступале овако као Немци и Бугари“[18].

Посебан део Рајсових докумената представљају портрети које је у одељку својих мемоара насловљеном „Српски шефови“ дао о краљу Петру, регенту Александру, војводама Путнику, Мишићу, Степи Степановићу и Бојовићу. Али, то није све: он пише и о генералу Штурму, у „Писмима са српско-македонског фронта“ пише о сахрани војводе Вука према коме исказује нескривено дивљење, о духу српског народа итд. Сликајући српско вођство, наглашавајући његово сељачко порекло које је високо ценио, он га је природно видео као предводнике народа у великој епопеји. Они су, према његовом закључку, „спасли Србију и створили Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Грађански шефови то не би могли учинити, јер мора се рећи, они нису могли никада потпуно да забораве своје свађе партијских политичара,

[16] *Извори хуманитарног права*, 311.

[17] Рудолф Арчибалд Рајс, „Аустроугари у освојеној Србији“, у *Рудолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустро-Угаро-Бугара-Немаца 1914–1918: изабрани радови*, прир. М. Пршић, С. Бојковић (Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига, 1997), 304.

[18] Рудолф Арчибалд Рајс, „Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског мађедонског фронта“, 244.

а да би се спасла земља из очајне ситуације у којој се налазила, требало је потпуно јединство које жртвује све једној јединој идеји: спасу отаџбине“[19]

Оно што је упадљиво јесте да Арчибалд Рајс уопште не пише о албанској голготи. За то у својој мемоарској књизи пружа следеће објашњење: „На моју велику жалост, морао сам изоставити страховиту, а ипак тако славну драму повлачења кроз Албанију. Тај предмет је сувише велик, од сувише дубоког замашаја, да би се о њему могло говорити у једном по нужди ограниченом поглављу једног дела које обухвата цео рат. Ако ми то прилике допусте, посветићу једну нарочиту књигу овом великом догађају“[20]. Нажалост, Рајс је преминуо пре него што је написао ову књигу, тако да од њега немамо података о овој епопеји српске војске и народа, изузев фрагментарних, који ипак одражавају његову оцену тог догађаја. „Нападнута аустро-немачким снагама, снабдевена са свим модерним оруђима рата, а које су биле двоструко јаче од њених, ударена ножем у леђа од бугарског кривоклетника, Србија је била заузета и њена војска, за којом су пошли многобројни грађани, повлачила се кроз хладну и непријатељску Албанију. Описаћу у једној нарочитој књизи какво је било ово страшно повлачење целе једне војске и целог једног народа који су били изгубили своју земљу, али нису били побеђени“[21]. Очигледно полемишући са некима који су критиковали повлачење преко Албаније, он датирано са 14. јуном 1917. бележи следеће: „Истина, Србија је још данас под освајачким јармом, али сигуран сам да ће она сутра бити слободна и то благодарећи жртвама повлачења кроз Албанију. Неки пребацују тадашњем Главном штабу што није извео ово повлачење с мање жртава. Лако је сада критиковати, али зар само извршење овог повлачења није било једно чудо? Да ли би га друге војске могле извршити? Не верујем. И, поред моралних особина српског народа, зар рад његових управника Главног штаба није много допринео овом чуду?“[22] Дакле, иако није документовано написао „извештај“ о албанској голготи, како је то учинио у вези са другим ратним страдањима Срба у I светском рату, Рајс је дао недвосмислену историјску оцену овог историјског похода кога је и сам био учесник.

Овде смо навели примере сведочанстава које је часни Швајцарац оставио као доказе о злочинима који су почињени током I светског рата. Они су, међутим, имали бар три важне функције, осим што су: а) испуњавали основну Рајсову дужност, а то је да као заклети сведок и експерт из криминалистике утврди злочине, њихове размере, повреде међународног ратног права итд, те што б) представљају правни (мировна конференција у Паризу)

[19] Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, 263.

[20] Исто, 11.

[21] Исто, 110.

[22] Исто, 213.

и историјски извор (за све истраживаче, пре свега у области историјске, али и других наука), они су испуњавали још једну, не мање важну функцију: в) антипропагандну[23]. Наиме, већ са отпочињањем I светског рата, за који се у озбиљној историографији узима као *повод* Видовдански атентат у Сарајеву, од стране Централних сила Србија је била оптужена да је *кривац* и *узрочник* његовог избијања. На жалост, такве оптужбе су данас реактуелизоване, како се приближавала стогодишњица његовог избијања[24]. Оваквим оптужбама је, без икаквог двоумљења, парирао Арчибалд Рајс који се прихватио дужности ратног извештача листова који су излазили у Швајцаркој, Француској и Холандији: *Gazette de Lausanne* (Лозана), *Le petit Parisien* (Париз) и *De Telegraaf* (Амстердам). Обављање задатка ратног извештача било је за „српску ствар" једнако важно као и криминалистичка експертиза коју је вршио. Наиме, ратна пропаганда је и тада, као и што ће се показати век касније, била окренута против Србије и српског народа. Било је потребно да неко ко има озбиљан ауторитет у јавном мњењу западних држава сведочи о истини, да потврди да она није онаква каквом су је аустроугарски и немачки медији тог доба представљали. Рајс је био права особа за такав подухват. Само у лозанском листу *Gazette de Lausanne* он је објавио 108 чланака, у периоду септембар 1914 – октобар 1918[25]. Њихова је вредност у томе што су они одмах објављивани, представљали су извештај са првих линија фронта, супротстављајући се тако ратној пропаганди освајачких сила. У том смислу важно је указати да је свакако храброст рећи истину, али је она још већа уколико се правовремено саопшти. У томе је велики значај Рајсовог подухвата. У овим својим писмима он не пише само о злочинима против Срба у току рата; он даје и генезу сукоба. Тако, нпр. у јавној полемици са др Туртулисом, Рајс објашњава односе српске и албанске државе и указује да су велике силе стално инструментализовале Албанију против Србије. „Нико не пориче постојање Албанаца, као народа, и, као такви, они имају право на своју независност. Међутим, није довољно само дати независност једном народу.

[23] У савремености је питање пропаганде у рату, употребе медија ради мобилизације „својих" и ширења дефетизма код „туђих" веома актуелно. Узима се да је Фулерова теорија рата та која „по први пут озбиљно разматра значај медијског рата и пропаганде као саставног дела ратне вештине". Види Нада Секулић, „Фулерова теорија рата и промене у концептима вођења рата у другој половини XX века – настанак 'креативног' рата", *Социологија*, 53, бр. 2 (2011): 141.

[24] Најпознатије овакве ревизионистичке тврдње изнео је у својој књизи професор историје на Универзитету у Кембрицу Christopher Clark, *The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914* (London : Allen Lane, 2012).

[25] Арчибалд Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта: необјављени текстови на српском језику*, прир. Ж. В. Марковић, М. Старчевић, превод са француског С. Јоксимовић Мања (Београд: Геополитика пресс, 2014). Највећи број Рајсових извештаја публикованих у овој књизи објављује се по први пут на српском језику, а одлука издавача да то учини сведочи да код српског народа и даље постоји искрено осећање захвалности за солидарност коју је др Рајс са њим показао у критичним тренутцима његове новије историје.

Он мора да буде у стању да се њоме ваљано и одговорно служи... Пре свега, албански народ се не налази тамо где су Аустроугарска и Немачка хтеле да га сместе, то јест у Дебру, Призрену, Ђаковици, Пећи и Охриду. Наравно, Албанаца има и у тим крајевима, али већина становништва је друге националности. Тамо живе Македонци и, највећим делом, Срби. Албанско становништво насељава југ и запад ове линије... Ваш повремени дописник жали се да је за време српско-турског рата Србија продрла у Албанију. Али, у то време, колико ја знам, Албанија је још увек била део Отоманског царства, тако да су Срби могли с пуним правом да уђу у непријатељску земљу и да освоје један њен део. Да ли су се Немци устезали да продру у Пољску, чији су становници имали бар исто толико права на своју независност колико и Албанци? Није истина да су Албанци пријатељски дочекали Србе. У прилог томе изнећу следеће чињенице: једна цела дивизија Албанаца, којом је командовао Мехмед-паша Девала, пореклом из Тетова, налазила се у Куманову. Код Новог Пазара и Приштине било је 20000 Албанаца, којима су командовали Иса Бољетинац, Бајрам Зувет и остали албански заповедници. Најкрвавије битке које је Трећа српска армија водила код Феризовића (касније Урошевац, близу Косова), као и Ибарска војска код Новог Пазара, водиле су се управо против Албанаца“[26] Осим односа са Албанцима, он у својим писмима објашњава етногенезу становништва Далмације, даје интервју са Николом Пашићем, описује посету краљу Петру, оштро полемише, бритко износи чињенице. И то у време када догађаји претичу једни друге. Јавност западне Европе имала је у Рајс поузданог ратног извештача са Балканског фронта.

Век после избијања I светског рата, Србија поново води битку за свој опстанак. У игри је покушај отимања дела њене територије – Аутономне покрајине Косово и Метохија, која је 2008. једнострано прогласила „независност“. Наравно, то је само део процеса разбијања Југославије, који је започет деведесетих година XX века, и, на жалост, не и крај тог процеса[27]. У том периоду, међутим, Србија није имала Арчибалда Рајса који би у свет пласирао истину о овдашњим збивањима. Чак и када је сопственим снагама успевала да надмаши непријатељску пропаганду износећи само истину – телевизијску слику „резултата“ НАТО агресије 1999, западни нападачи су решили да то прекину, и то на драстичан, злочиначки начин – ракетирали су зграду Радио-телевизије Србије, убили 16 запослених на њој, а након успостављања нове власти после 5. октобра 2000. године, постигли да за тај злочин не одговарају они који су га наредили, већ генерални директор РТС зато што није „евакуисао зграду“. При том се, наравно, забора-

[26] Исто, 103, 105.

[27] Види Урош Шуваковић, „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора“, у *Разбијање Југославије*, прир. Ж. Ђурић, М. Кнежевић, М. Јовановић (Београд: Институт за политичке студије, 2012), 141–179.

вља да седиште једне телевизијске станице не може да буде војни циљ, као што то није могао да буде ни воз из Грделичке клисуре који је, заједно са својим путницима, ракетиран, уз појашњење како се радило о „колатералној штети“[28], као што такав циљ није могла да буде ни мала Милица убијена у Батајници док је седела на ноши итд. Дакле, током агресије НАТО није било страног извештача који би се усудио да сведочи о злочинима, а камоли експерта из криминалистике, који би их све документовао. Последице су језиве: оптужена за злочине које није систематски чинила, Србија је морала да прихвати протекторат ОУН над Косовом и Метохијом; оно што није морала, али јесте под притиском Запада учинила, јесте изручење читавог државног, војног и полицијског руководства тзв. хашком трибуналу, где им се судило зато што су бранили своју земљу. О злочинама Албанаца над Србима, у стогодишњем периоду, а посебно током НАТО агресије и непосредно након ње када је са територије јужне српске покрајине изгнано око 250000 Срба и неалбанаца – ћутало се. Ту ћутњу је прекинуо опет један Швајцарац, Дик Марти (Dick Marty), сенатор у својој земљи и специјални извештилац Парламентарне скупштине Савета Европе. У свом Извештају с краја 2010. године он је повезао киднаповање великог броја Срба и нелојалних (у односу на тзв. Ослободилачку војску Косова) Албанца са вађењем из њихове утробе и трговином извађеним органима, за коју је поткрепио сумње да су вађени на територији Албаније и продавани богатим купцима; довео је у везу лидере косовских Албанца са овим и другим учињеним ратним злочинима и бављењем криминалним активностима (између осталог трговином наркотицима). Његов је закључак да је те злочине потребно истражити и казнити[29]. На темљу тих закључака вршена је истрага, пре свега од стране мисије ЕУЛЕКС, будући да Мартијев извештај није био ни налик криминалистичком, већ је садржао само индиције и тек је 2014. године иницирано формирање *ad hoc* суда који би требало да расветли ове злочине.

Оно што се може уочити јесте да је овај извештај дошао са великим закашњењем. Дик Марти је истинито презентовао оно до чега је дошао, али са закашњењем од 11 година, када су многи трагови злочина уклоњени и сведоци нестали. Осим тога, његов извештај није ни покушао да спере љагу коју су западни медији свалили на Србију као на кривца за сва збивања на балканским просторима, посебно на Космету. Он, на неки начин, покушава да успостави симетрију између оних који су разарали државу у циљу сече-

[28] Интересантно је, међутим, да генерални директор Железница Србије никада није био оптужен као кривац за овај НАТО злочин, иако се аналогија оптужница не би могла избећи. Наравно, он није ни требало да буде оптужен, али ни директор РТС није требало да робија 10 година због злочина који је евидентно починио други. Ипак је овде преовладао прагматизам тужитеља: онај који је износио истину о агресији морао је да буде кажњен.

[29] Dick Marty, *Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo** (Committee on Legal Affairs and Human Rights, Parliamentary Assembly of COE), 12.12.2010 http://assembly.coe.int/ASP/APFeaturesManager/defaultArtSiteView.asp?ID=964

сије дела њене територије (и то потпомогнути тада најјачом војном алијансом на свету) и оних који су је бранили, доказујући тезу да је злочина било на обе стране, али не увиђајући да их је било и на страни тзв. ОВК и НАТО и пре 10. јуна 1999. године. Он је истраживао искључиво период после званичног прекида НАТО агресије.

Било како било, историјска паралела између Рајса и Мартија нужно се намеће: храброст је рећи истину, макар са закашњењем. Уколико Мартијев извештај доведе до осуда због злочина после јуна 1999, извесно је да нећемо дуго чекати на постављање питања о злочинима тзв. ОВК пре овог датума и, свакако, кључног питања: може ли право (на сецесију у овом случају) почивати на злочину? Правна теорија одавно има недвосмислен одговор на то.

Литература

Кнежевић-Предић, В., С. Аврам и Ж. Лешаја прир. 2007. *Извори хумантарног права.* Београд: Факултет политичких наука, Црвени крст Србије, Међународни комитет Црвеног крста.

Милић, Војин. 2014. *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике.

Пршић, М. и С. Бојковић, прир. 1997. *Рудолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918: изабрани радови*. Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига.

Рајс, Рудолф Арчибалд. 1924. *Писма са српско-македонског фронта*, прев. Сава Ј. Микић. Тузла: Књижара Ј. Петровића.

Рајс, Рудолф Арчибалд. 1997. *Шта сам видео и проживео у великим данима*. Београд: Младост турист, Итака.

Рајс, Рудолф Арчибалд. 2014. *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта: необјављени текстови на српском језику*, прев. С. Јоксимовић-Мања (прир. Ж. В. Марковић, М. Старчевић). Београд: Геополитика прес.

Секулић, Нада. 2011. Фулерова теорија рата и промене у концептима вођења рата у другој половини XX века – настанак 'креативног' рата. *Социологија*, 2, 129–148.

Шуваковић, Урош. 2011. Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912–2012). У Д. Маликовић, О. Стевановић, У. Шуваковић (ур. и прир) *Политичко насиље*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 143–166.

Шуваковић, Урош. 2012. Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора. У Ж. Ђурић, М. Кнежевић, М. Јовановић (прир) *Разбијање Југославије*. Београд: Институт за политичке студије, 2012.

Шуваковић, Урош. 2014. *Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена.* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Clark, Christopher. 2012. *The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914.* London : Allen Lane.

Marty, D. 12. 12.. 2010. Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo*, *Committee on Legal Affairs and Human Rights, Parliamentary Assembly of COE*. Доступно на http://assembly.coe.int/ASP/APFeaturesManager/defaultArtSiteView.asp?ID=964 (приступљено 10.12.2014)

Uroš Šuvaković

HERIOISM IS TO TELL THE TRUTH – EXAMPLE OF HONORABLE SWISS DR. ARCHIBALD REISS

Summary

There are crimes in every war. However, some crimes are difficult to describe as performed by the people.

Many crimes were performed against the Serbs by the army of the Austro-Hungarian Monarchy and its allies during the World War I. A Swiss criminologist Dr. Archibald Reiss evidenced them documentary. Not only did he make expertise of those crimes, but he also informed the world about the crimes and their perpetrators by his own pen – publishing articles in the Western press of the period. No publicity machinery could manage to oppose the truth exposed by Reiss.

The paper tries to establish a historic parallel of the struggle for the truth about the Serbian people with the report of another Swiss – Dick Marty, who submitted the report on the destiny of the Serbs captured by so-called "Kosovo Liberation Army" and trade with human organs during and after the NATO aggression in 1999 to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, almost a century after the World War I.

Key words: Archibald Reiss, World War I, war crimes, historic parallel, Dick Marty

Мирјана Зорић
Војна академија
Београд, Србија

УДК 94(497.11)”1914/1915”
355.415.6(497.11)”1914/1915”

СТРАНЕ МЕДИЦИНСКЕ И ХУМАНИТАРНЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ 1914–1915.

Први светски рат је био велики изазов за српски војни санитет. Ушавши у рат са крајње ограниченим материјалним средствима и недовољним бројем лекара, санитетска служба није била у стању да решава проблеме са којима се Србија суочила већ крајем 1914. године, после великих победа њене војске на Церу и Колубари. Потребе за збрињавањем и лечењем рањеника и оболелих војника и цивила, додатно су се увећале ширењем епидемије пегавог тифуса у пролеће 1915, па је медицинска и хуманитарна помоћ савезничких и неутралних земаља у таквој ситуацији била неизбежно и најделотворније решење.

Кључне речи: медицинска и хуманитарна помоћ, мисије, војни санитет, епидемије

Уз велике материјалне и људске губитке, Србија се већ крајем 1914. године суочила са хуманитарном катастрофом, као ценом сопствених победа на Церу и Колубари, али није имала снаге да се сама са њом успешно бори. Почетак рата затекао је њену санитетску службу у веома тешкој ситуацији. Недостатак санитетског материјала и опреме, а пре свега лекара и осталог медицинског особља, озбиљно је компликовао стање на фронту и у позадини, са великим бројем рањеника и оболелих војника, посебно у време када је Србијом почела да хара епидемија пегавог тифуса. Српска влада је преко својих изасланстава у савезничким и неутралним земљама током јесени 1914. покушала да доведе што већи број лекара, нарочито бактериолога, епидемиолога и искусних хирурга; стање се почело поправљати тек са доласком страних медицинских и хуманитарних мисија, али ни близу да би се задовољиле потребе тешког и дуготрајног ратовања које је очекивало Србију и њену војску. У пријатељским и савезничким земљама покренуте су масовне акције и хуманитарне активности, како би се помогло српском народу и његовој војсци, а већ у јесен 1914. у Србију су почели да стижу лекари, медицинске сестре и добровољне болничарке, као и материјална помоћ у санитетском материјалу и опреми, лековима, храни, новцу... Велики

број страних лекара, медицинских сестара и болничара нашао се на самој линији фронта, уз српске војнике, пружајући им најнеопходнију медицинску помоћ.

Долазећи у Србију, земљу разорену ратом, којом су харале епидемије, посебно пегавог тифуса, припадници страних медицинских мисија и хуманитарни радници остајали су са народом и његовом војском, пролазили заједно с њима кроз најтежа ратна искушења, подносећи највеће патње и жртвујући чак и сопствене животе. На стотине и хиљаде медицинских и хуманитарних радника који су припадали британским мисијама (јединицама *Болница жена Шкотске* (SWH), *Српског потпорног фонда,* британског Црвеног крста, британској војној мисији на челу са пуковником др Вилијамом Хантером), француским, руским, америчким, холандским, аустралијским и другим мисијама, бринуло је о српском народу, његовој војсци и избеглицама у Србији 1914-1915, у време повлачења кроз Албанију и Црну Гору, на Крфу, Корзици, у северној Африци, на руском фронту у Добруџи, на Солунском фронту, све до његовог пробоја и ослобођења Србије 1918. године. Многе земље су послале помоћ у новцу и лековима: Француска, Русија, Италија, Јапан, Швајцарска, Аргентина, Чиле, чак и Турски Црвени полумесец. Имена попут др Елси Инглис, Флоре Сандс, др Елизабет Рос, др Елионор Солто, др Кетрин Макфејл, др Мејбл Стобарт, баронесе Евелин Хаверфилд, леди Пеџет, др Вилијама Хантера, Ане Павловне Хартвиг, кнегиње Трубецки, др Софотерова, др Аријуса Ван Тинховена, др Едварда Рајана, др Ричарда Стронга, др Емила Консеја, др Жобера, др Лудвига Хиршфелда, др Агнес Бенет, мис Робртсон и многих других хуманиста, пре свега, остаће заувек у колективном памћењу српског народа, да се њихова дела и хуманост никада не забораве.

Руске мисије у Србији

Одмах по уласку Русије у рат, у овој земљи је отпочело прикупљање и слање материјалне помоћи и медицинског особља у Србију. На организовању помоћи нарочито је била ангажована руска интелигенција и аристократија, док су носиоци ове активности углавном били *Руско друштво Црвеног крста* (РДЦК) и *Словенско добротворно друштво*.[1] У Москви, Петрограду, Одеси и Кијеву и другим већим градовима Русије оснивани су словенски комитети који су прикупљали најразноврснију помоћ за Србију. Словенско добротворно друштво, попут Српског потпорног фонда у Великој Британији, прикупљало је средства и добровољне прилоге не само за храну, одећу и обућу, већ и за формирање болница, које су са комплетном опремом, лекар-

[1] В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, *Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914–1915. године*, Српски војни санитет 1914–1915. године, Београд 2010, 272.

ским и другим медицинским особљем припремане за Србију. На тим пословима нарочито су се истакле две даме из највиших кругова руског друштва – Ана Павловна Хартвиг и књегиња Марија Константиновна Трубецки, а са њима и доцент др Сргеј Квинтилијанович Софотеров. Они су били окосница, покретачи и главни организатори руске помоћи Србији.

Непосредно по објави рата, руска Влада је ставила на располагање српској Врховној команди искусног хирурга др Софотверова, у својству опуномоћеног представника Руског друштва Црвеног крста. Са њим је у Србију стигло осам милосрдних сестара, два болничара и пратеће особље, са контингентом од четири вагона санитетског материјала. Некако у исто време, супруга преминулог руског посланика у Србији Николаја Хенриковича Хартвига, Ана Павловна Хартвиг је у сарадњи са РДЦК упутила у Србију донацију од 100.000 рубаља, болнички материјал, лекове, болесничко рубље и постељину. Медицинска екипа на челу са др Софотеровом прикључила се Првој и Петој резервној болници српске војске које су радиле у Нишу, углавном на хируршком збрињавању рањеника.[2] На захтев српске владе, њен посланик у Петрограду др Мирослав Спалајковић је организовао неколико екипа руских лекара, медицинара и милосрдних сестара које је упутио Дунавом преко Ренија и Прахова у Ниш, одакле су оне распоређиване по грађанским и војним болницама.[3] Прва група у којој је било пет лекара послата је већ 20. августа 1914.[4] а одмах за њом, 9. септембра стиже у Ниш и друга група; у кратком временском периоду, током септембра и почетком октобра 1914. у Ниш је стигло неколико група лекара, студената медицине и болничара из Русије. Само у периоду од 12. септембра до 3. октобра 1914. из Русије је за Србију кренуло 12 лекара.[5]

Крајем 1914. године, на иницијативу кнеза Григорија Николајевича Трубецког, новоименованог руског посланика у Београду и његове супруге Марије Константиновне Трубецки, формиран је *Комитет помоћи Србији и Црној Гори при императорском руском посланству у Србији*. Отада је сва помоћ из Русије одлазила у Србију преко овог комитета. За председника Комитета именован је велики пријатељ Руса епископ нишки Доситеј, а његови чланови били су: кнез и књегиња Трубецки, В. Н. Штрандман (први секретар руског посланства и заменик амбасадора у Београду), потпуковник Новиков (задужен за економске послове) и др Софотеров (задужен за медицинске послове). Кнегиња Трубецки је том приликом дала свој лични прилог од 100.000 рубаља, а са формирањем овог Комитета почели су да пристижу у

[2] Исто, стр. 273.

[3] А. Недок, *Руска санитетска помоћ Србији у њеним ослободилачким и одбрамбеним ратовима XIX и раног XX века (1804–1917)*, Војносанитетски преглед, вол. 66, бр. 7, 2009, 594.

[4] Исто.

[5] Исто.

Србију и конвоји санитетског материјала, рубља и лекова, одеће и обуће, па чак и оружја, који су углавном допремани дунавском речном флотилом. Комитет је координирао рад свих руских добротворних медицинских мисија у Србији, преко њега су обезбеђивана и финансијска средства за њихов рад.[6]

Кнегиња Трубецки је 15. јануара 1915. и сама кренула у Србију, на челу велике мисије - *Одред РДЦК и града Москве*, ради пружања хируршке и медицинске помоћи српским рањеницима и болесницима.[7] После великих проблема са Бугарима (око преласка њихове територије), мисија је стигла у Ниш 24. јануара 1915. године. Три дана касније (27. јануара) кнез Трубецки се писмом обратио руском министру спољних послова Сергеју Сазонову, обавештавајући га о све већем броју болесника од тифуса (пегавца и повратне грознице), трбушног тифуса, шарлаха и дифтерије при чему су, по његовој процени, разбуктавању епидемија у Србији нарочито допринеле избеглице које су у верликом броју из северозападног дела земље пристизале у Ниш, као и концентрација заробљеника у овом граду, од којих су многи били болесни или потпуно изнурени. Писмо је представљало својеврсну анализу медицинске и епидемиолошке ситуације у Србији на почетку 1915. године.

Ниш је, као политичка престоница Србије у првим ратним годинама (седиште владе и Народне скупштине 1914-1915), био центар у коме су руске медицинске мисије развиле своју главну активност. Оне су у овом граду преузеле највећи део обавеза око лечења грађанства и војске. У саставу руских мисија налазиле су се и бактериолози Екатерина Морозова и Ксенија Давидова и епидемиолог Надежда Е. Марцинковичева, која ће касније, током епидемије пегавца, водити Заразну болницу у баракама код железничке станице, са најбољим резултатима у његовом лечења.[8] По доласку у Ниш, руски мисионари

---

[6] В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, *Стране војне добротворне и медицинске мисије у Србији 1914–1915*, Српски војни санитет 1914–1915. године, 273–274.

[7] Мисију су чинила 34 лица: кнегиња Трубецки, као помоћница управника болнице, 5 лекара, 11 милосрдних сестара (московска Иверска општина), секретар, шеф рентген апарата, 2 монтера, 10 санитараца и неколико помоћних радника.

[8] *Политика* је од 5. маја 1915. године дала попис руских болница у Нишу и њихових капацитета: „За сада у Нишу постоје ове руске болнице: 1. Заразне бараке (код железничке станице) са 150 постеља, 2 доктора и 6 медицинских сестара; 2. Хируршка болница (у новој гимназији) са 200 постеља, 3 доктора и 30 сестара и санитараца. При овој болници налази се такође и бесплатна амбуланта за хируршке болеснике и Ртг (рентгенолошки) кабинет; 3. Руски павиљон при I резервној болници у коњичким касарнама, са 2 доктора и 3 сестре; 4. Заразна болница (код Црвеног крста) са 400 постеља, 8 лекара и 40 сестара. При Руској мисији у Нишу налазио се и главни магацин санитетског и медицинског материјала, белог рубља, централна апотека у школи код Саборне цркве и бесплатна чајџиница код железничке станице. Медицинска дежурна станица српско-руске градске мисије налазила се у основној школи код Саборне цркве. Ту су била установљена стална ноћна дежурства. У случају велике потребе може се тражити помоћ лекара и по телефону српско-руске лекарске помоћи, који одмах долази кући... “ На жалост, потпунијих података о раду руских медицинских мисија у Србији током 1915. године нема, како би се ова тема (о руској помоћи Србији) могла свеобухватније и детаљније обрадити.

на челу са кнегињом Трубецки формирали су Московску хируршку болницу у недовршеној згради нишке гимназије. Болница је располагала амбулантом, рентгенским и стоматолошким кабинетом, а за њеног управитеља био је постављен искусни хирург др Сироткин. Један од лекара у болници био је и Србин Арсеније Цуверовић, који је медицину завршио у Русији.[9]

У фебруару 1915. епидемија пегавог тифуса достигла је у Нишу велике размере. Градом су лутале избеглице. Импровизоване болнице у реквирираним зградама биле су претрпане тифусарима и рањеницима. Људи су умирали на улицама, није било ни једног дана без смрти од пегавца. Руси из састава московске хируршке болнице издвојили су посебан епидемиолошки одред и формирали одељење за заражене са 150 постеља, које су сместили у бараке код железничке станице Црвени крст, заостале из Балканских ратова. Особље овог одреда разболело се од пегавца негујући болеснике, и док је докторка Марцинковичева оздравила и наставила да ради већ у периоду реконвалесценције, др Барабошкин је подлегао овој болести. Био је један од првих жртава епидемије у Нишу.[10] Како је ситуација у Нишу захтевала одлучније и ефикасније сузбијање епидемије, из Русије је послата нова клиничка болница за заражене са 500 кревета, изузетно добро опремљена, чији је један од финансијера било Руско друштво Црвеног крста. Шеф болнице био је доц. др Н. Спаски и у њој је радило још седам лекара и 40 медицинских сестара.[11] Тиме је Комитет за помоћ Србији и Црној Гори при руском посланству у Србији, добио нове и свеже снаге за борбу против заразних болести.

Организација здравствене заштите у Нишу била је у рукама руских хуманитарних мисија. Доцент др Софотеров био је шеф здравствене заштите у граду и главни консултант свих руских болница у Србији. Ниш је имао централну амбуланту, али је због бољег пружања здравствених услуга становништву, у организационом и функционалном смислу град био подељен на четири реона. За сваки реон био је задужен по један лекар. Лекари су располагали знатном количином дезинфекционих средстава, за приватне станове и установе. Пружали су бесплатну медицинску помоћ, бесплатно издавали лекове за становништво и избеглице. Обилазили су села где би се појавио извор заразе, примењивали хигијенско-превентивне мере. На тај начин, руски лекари су обишли 125 села, извршили укупно 4.485 прегледа, од чега 3.015 по селима и урадили 460 дезинфекција.[12]

Ради боље и ефикасније здравствене заштите становништва овог под-

[9] В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, *Стране војне добротворне и медицинске мисије у Србији 1914–1915*, Српски војни санитет 1914–1915. године, 275.

[10] А. Недок, *Руска санитетска помоћ Србији у њеним ослободилачким и одбрамбеним ратовима XIX и раног XX века (1804–1917),* Војносанитетски преглед, вол. 66, бр. 7, 594.

[11] В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, *Стране војне добротворне и медицинске мисије у Србији 1914–1915*, Српски војни санитет 1914–1915. године, 276.

[12] Исто, 277.

ручја, Комитет је укључио и представнике града Ниша и угледне Нишлије. Образовао је *Руско-српску градску лекарску помоћ*, ангажујући најпре 5 млађих лекара приспелих из руског заробљеништва. Комитет је формирао и четири кухиње капацитета од 2.500 оброка дневно, прихватилиште за децу и избеглице за 200 особа, а у манастиру Св. Петка санаторијум за оболели персонал мисија. Истовремено, у околини Ниша подигнут је санаторијум за децу оболелу од туберкулозе, уз неопходан хигијенско-дијететски режим.[13] Из Русије су стигли и специјалисти за дезинфекцију, а од лекара, сестара и болничара који су били у саставу мисија, Комитет је образовао и посебне медицинске екипе које је послао у борбу са епидемијом у разне делове Србије и Црне Горе, где је помоћ била најпотребнија. У пролеће 1915. образоване су две екипе, једна је упућена на Косово, у манастир Дечане, где је формирана болница са 150 постеља, на челу са лекаром Невским, а друга екипа, са лекаром Сергентичем, отишла је у Црну Гору, у Чајниче. Комитет је пружао помоћ и српском Црвеном крсту, као и становништву других градова, шаљући им вагоне прехрамбених производа. У Београду је радила народна кухиња са 3.000 оброка дневно, коју је финансирао Петроград.

Почетком 1915. у Србију долазе и две болнице *Словенског добротворног друштва*; једна болница је, под руководством доцента др Николаја Ивановича Сичева, упућена у Ваљево које је било највећи болнички центар у северозападној Србији и највеће жариште епидемије пегавца. Касније је ова руска болница упућена у Крагујевац, док је друга болница Словенског добротворног друштва накнадно пребачена у Ваљево.[14] Са уласком Бугарске у рат и великом офанзивом Централних сила на Србију октобра 1915, руске хуманитарне мисије су поделиле судбину српске војске - уследило је њихово убрзано повлачење ка југозападу земље и евакуација на јадранско приморје.

Британске мисије у Србији

Велика Британија је била једна од првих савезничких земаља која је, уз Русију, упутила добротворне медицинске мисије у Србију. Оне су се нарочито истицале по великом броју жена – лекара, медицинских сестара, болничарки и осталог особља, међу којима су предњачиле јединице *Болница жена Шкотске* (SWH),[15] затим јединице које је опремио и у Србију упутио *Српски потпорни фонд* (СПФ),[16] али и оне у којима нису доминирале жене, као што су: британска

[13] Исто.

[14] Исто, 278.

[15] У Србији су 1914/1915. радиле четири пољске болнице жена Шкотске (у Крагујевцу, Ваљеву, Лазаревцу и Младеновцу).

[16] До повлачења српске војске крајем 1915, у Србији су радиле две велике јединице Српског

војна мисија на челу са пуковником др Вилијамом Хантером, *Болница Бери*, или *Мисија Бери* (санитетска јединица у Врњачкој Бањи коју су предводили брачни пар Бери – хирург и анестезиолог), болнице британског Црвеног крста (капетана др Бенета) у Врњачкој Бањи и у Скопљу (др Хауарда Грина, Канађанина, хирурга) и велика Британска војна болница за инфективне болести у Београду под командом вицеадмирала Троубрица, која је углавном служила за лечење савезничких војних лица. Према подацима, у Србији је 1914-1915. радило око 1.000 британских грађана у саставу медицинских и хуманитарних мисија,[17] а ако се том броју додају и Руси, Американци, Грци, Швајцарци, Французи, Канађани, Аустралијанке и особље из других земаља, онда се са великом сигурношћу може констатовати да је у страним мисијама учествовало најмање 2.500 лица, међу њима највише жена.

Болнице жена Шкотске

Међу првима која је Британцима скренула пажњу да је Србији неопходна хуманитарна помоћ, била је жена – единбуршки хирург, др **Елси Инглис**. Она је важила за познату активисткињу сифражетског покрета и налазила се на челу Федерације жена Шкотске (Савез женских друштава Шкотске)[18] која је организовала специјалне болнице за ратну службу у иностранству – *Болнице жена Шкотске* (програм је започео у Шкотској, па су отуда болнице добиле овај назив, иако су по свом саставу биле вишенационалне). Формирано је 14 оваквих болница које су деловале у Француској, Белгији, на Малти, на Корзици, у Србији, на Солунском фронту, у Румунији и Русији, састављених искључиво од жена – лекарки, медицинских сестара, болничарки и другог особља. Формација је бројала преко 600 жена: Шкотланђанки, Иркиња, Велшанки, Енглескиња, Канађанки, Американки, Аустралијанки, Новозеланђанки... Од 14 болница, 10 је било намењено српском народу: 4 су радиле у Србији (1914-1915), 3 на Солунском фронту, 1 на Руском фронту, у Добруџи (1916), по једна болница на Корзици и у Француској, где су боравили српски војници и цивили на лечењу и опоравку.

Прва јединица SWH под управом **др Елинор Солто** стигла је у Крагујевац на Божић (7. јануара) 1915. године. Располагала је болничком опремом за стотину болесника, али је одмах по доласку примила 250 пацијената, а до пролећа 1915. збринула је 650 рањеника и болесника. У Крагујевцу су Шкотланђанке среле и своју земљакињу др Елизабет Рос, која је овде

потпорног фонда, једна у Крагујевцу, а друга у Скопљу.

[17] Током лета 1915. у саставу британских болница радило је више од 600 жена лекара, медицинских сестара и добровољних болничарки, које су највећим делом дошле из Шкотске. Ова бројка не обухвата оне жене које су се налазиле у саставу других мисија или које су долазиле на сопствену иницијативу.

[18] Овај Савез проистекао је из једног прилучно широког покрета кји се борио за еманципацију жена у Шкотској и стицање гласачких права.

радила као добровољац и која ће убрзо постати прва жртва пегавог тифуса међу страним медицинским особљем. Почетком маја 1915. у Крагујевац је стигла и др **Елси Инглис**, са баронесом Евелин Хаверфилд и још једном јединицом лекара и болничарки, као помоћ премореном особљу др Солто која је у међувремену у Србији основала три болнице – једну за хируршке случајеве, другу за пегавац и трећу за повратну грозницу, трбушни тифус и друге ендемичне болести. Помоћ је била потребна и другим градовима у унутрашњости, па су у лето 1915. у Србији радиле четири јединице SWH, већ поменута у Крагујевцу, у Ваљеву (са др Алисом Хачисон), Лазаревцу (др Едитом Холвеј) и Младеновцу (др Беатрисом Макгрегор). Иако је углавном боравила у Крагујевцу, др Инглис је стизала да одржава редовне везе са свим јединицама Болница шкотских жена и Српског потпорног фонда, као и са српским Црвеним крстом и војним санитетом. Преузела је дужност главног надзорника свих јединица Болница шкотских жена у Србији.

У јесен 1915. године, када је покренута снажна офанзива Централних сила на Србију и започело повлачење војске и народа према југу, у правцу Косова, преко Проклетија, ка Албанији и јадранском приморју, јединице Болница шкотских жена из Ваљева, Младеновца и Лазаревца евакуисане су најпре у Крагујевац, а затим, у Крушевац, да би крајем октобра стигла наредба за евакуацију страних медицинских мисија. Већина њих, на челу са др **Елси Инглис**, одбила је да изврши ову наредбу, не желећи да препусте тешке рањенике на милост и немилост непријатељу. Особље које је одлучило да остане са др Инглис наставило је да ради у тешким условима под аустроугарском окупацијом, да би почетком марта 1916. године започела општа репатријација свих чланова савезничких медицинских мисија из Србије. Тако су се и припаднице Болница шкотских жена, преко Мађарске, Беча, Швајцарске и Француске, вратиле у Енглеску, где су са још већим жаром наставиле борбу за помоћ српском народу: у Великој Британији су организовале прославу Дана Косова, која се славила широм земље на Видовдан 1916. године. За прославу дана Косова организован је Комитет на челу са др Елси Инглис, уз подршку леди Каудри, леди Пецет, баронесе Евелин Хаверфилд, госпође Стобарт и других.[19] По повратку у Шкотску, др Инглис отпочиње са прикупљањем финансијских средстава за слање нових болница, овога пута на Руски фронт, као медицинске подршке Српској добро-

[19] Евелин Хаверфилд је учествовала и у мисији др Инглис на Руском фронту 1916/1917. године, при Српској добровољачкој дивизији у Добруџи, да би се по повратку у Енглеску у јесен 1917, када храбра докторка Инглис умире, Евелин упознала са Флором Сендс и са њом организовала прикупљање помоћи за српске војнике на Солунском фронту. Прикључивши се њеној мисији, заједно оснивају покретну кантину (кухињу) „Сендс-Хаверфилд“ у близини Кајмакчалана и несебично помажу српским ратницима који у септембру 1918. пробијају Солунски фронт. У том периоду организују низ акција помоћи Србији, скупљају прилоге, путују у Швајцарску, бораве у Русији, помажу добровољачкој војсци у Браили, Грацу, Ренију, све док ове јединице нису отишле на Солунски фронт. А када су српски војници овенчани славом ушли у Београд (1. новембра 1918), са њима је била и Евелин...

војачкој дивизији у Добруџи 1916. године.[20] Њено хумано дело наставиће реорганизоване јединице Болница жена Шкотске на Солунском фронту, учествујући заједно са српском и француском војском у пробоју Солунског фронта и у операцијама за ослобађање Србије.

Мисије (болнице) Српског потпорног фонда

Са почетком рата, у Великој Британији се оснивају многа просрпска удружења, а најважније међу њима – *Српски потпорни фонд* (СПФ), основано је 23. септембра 1914. године. Основали су га припадници британске интелектуалне елите тога времена и пријатељи српског народа: историчар Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, оксфордски професор археологије сер Артур Џон Еванс и новинар Бертрам Кристијан. Као главни почасни секретар СПФ, Ситон-Вотсон је својим везама и активношћу окупио најугледније припаднике британског друштва, под покровитељством британске краљице (Дејвида Лојда Џорџа, Винстона Черчила, кардинала Френсиса Борна, историчара Џорџа Тревељана, леди Пецет и др). Српски потпорни фонд је деловао као приватно и независно хуманитарно друштво, а помоћ фонду стизала је у виду добровољних прилога како из Британије, тако и земаља британског Комонвелта: Канаде, Аустралије, Новог Зеланда, Индије, Јужне Африке, Индонезије и других земаља у свету. У току рата Српски потпорни фонд је формирао пет болница у Србији (две су радиле у Скопљу, по једна у Крагујевцу, Београду и Пожаревцу),[21] а пратио је

[20] Када је, по наредби српске Врховне команде, у јесен 1917. године отпочела евакуација ове дивизије на Солунски фронт, племенита Шкотланђанка је била принуђена да се због болести врати у Шкотску. Већ дуже време осећала је здравствене тегобе, а упућени тврде да је имала рак и да је тога била свесна још када је кренула на Источни фронт. Само дан по повратку у Велику Британију, 26. новембра 1917. Елси Инглис умире у 53. години живота. Сахрани др Елси Инглис (у Единбургу) присуствовали су представници британске и српске краљевске породице; Врховна команда српске војске и српска влада су је посмртно одликовали Орденом Белог орла, највишим одликовањем Србије.

[21] Шеста болница СПФ формирана је на Крфу, убрзо по доласку првих чланова СПФ из Србије. Располагала је са 200 постеља, а искусну медицинску екипу предводили су: професор тропске медицине др Алдо Кастелани, познати европски бактериолог који је као члан мисије др Ричарда Стронга 1915. био ангажован у Србији на сузбијању велике епидемије пегавог тифуса, затим, главни хирург др Вилијам Едвин Хеиг, лекарски помоћници др Ада Мекмилан и др Гертруда Мекларен, госпођа Сент Џон као главна медицинска сестра, британске болничарке и око 30 српских болничара. У луци на Крфу, Флора Сандес је помагала при пријему хране и остале помоћи СПФ и њиховом транспорту у магацине, док је вођење кантине за српске војнике у Потамосу обављала Емили Симондс. Флора и Емили су биле квалификоване медицинске сестре, које су стигле у Србију међу првим добровољцима августа 1914. и радиле у ваљевској болници, у време најжешће епидемије пегавог тифуса. У међувремену, фебруара 1916. СПФ је овој болници послао велику количину санитетског материјала и значајно појачање у особљу. На Крфу је СПФ формирао и избеглички логор смештен испод шатора, а доцније и диспанзер за српске официре и војнике.
Почетком 1916. године, уз помоћ и организацију Комитета за лечење савезничких рањеника (the Wounded Allies Relief Committee), на Крфу је основана енглеска болница под управом **Алвина Мода.** Болница је била постављена на имању Виле Сан Стефано у Агиос Стефаносу, високо у брдима, око дванаест миља од главног града острва (Крфа).

српску војску и избеглице на Крфу, Солунском фронту, у Тунису и Алжиру, на Корзици[22] и у Француској, настављајући и у послератном периоду да помаже српском народу.

„Срби у егзилу су продужили да се боре за опстанак," записала је у свом дневнику др Доротеа Мод, главни лекар у болници, која је пре повлачења војске из Србије била у саставу Пете јединице СПФ у Пожаревцу: „Јадни сломљени људи (...) изгледали су много старији него што су били, потпуно истрошени. Французи су их брзо отпуштали из својих болница, јер су мислили да ти људи никада неће више бити војници (...) Неки од мојих Срба умиру, јер више не желе да живе ... Многи су неизлечиви и умиру полако, јер не могу да сваре најједноставнију храну." (Fedunkin P. Marianne, *Women Physicians Serving in Serbia, 1915–1917*: the Story of Dorothea Maude, *History of Medicine*, Volume 4, No.1, 2007). Др Мод је саосећала са патњама великог броја српских војника и питала се колико њих никада више неће видети своје домове и Србију. У болници у Агиос Стефаносу, поред британског болничког особља радило је око 15 српских болничара. Половином септембра 1916, господин Алвин Мод је пребацио болницу са Крфа на Солунски фронт. По реорганизацији српске војске и српског војног санитета, заједно са српским војницима на Солунски фронт пребацила се с Крфа и болница СПФ. Медицинска екипа се искрцала у Микри, недалеко од Солуна, и радила је као пољска болница. Било је то септембра 1916, када су почеле жестоке борбе за Кајмакчалан. Нове потребе санитетске службе наметнуле су и нови распоред, па се болница пребацила у место Соровић (данас Аминдеон), на обали Островског језера, поред пруге која је повезивала Солун и Монастир (данашњи Битољ). Са Крфа је на Солунски фронт прешла и Енглеска болница за лечење рањених савезника (the Wounded Allies Relief), под управом господина Алвина Мода, са српско-енглеским особљем у саставу. Септембра 1916. године ова болница је припојена српском Рехабилитационом одељењу у Водени, где је продужила рад под новим именом „Привремена српско-енглеска болница број 1". У њој је, са бројним особљем, радила и др Доротеа Клара Мод, којој је ово била трећа служба међу Србима. Она је најпре била у саставу Пете јединице СПФ у Србији (у Пожаревцу и Београду), касније се придружила свом стрицу господину Моду у оснивању болнице на Крфу, а затим, учествовала у сељењу болнице на Солунски фронт. Анестезиолог и хируршки помоћник, др Доротеа Мод је продужила своју лекарску мисију у мешовитој болници у Водени. У саставу Привремене српско-енглеске болнице број 1, др Мод је обављала лекарске дужности у лечењу и рехабилитацији тежих рањеника и болесника, од 14. октобра 1916. до 30. априла 1917, када је због све учесталијих напада маларије, отишла са Солунског фронта. (Д. Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Београд 2007).

[22] Болнице шкотских жена и Српског потпорног фонда организовале су прихватилишта и здравствену службу за лечење српских избеглица на Корзици, док се Српски потпорни фонд, заједно са француским војним санитетом, у Тунису, Алжиру и осталим градовима северне Африке све до краја рата бринуо о лечењу и рехабилитацији српских војника који су слати са Солунског фронта. Са Солунског фронта на Корзику је 1916. транспортовано преко 6.000 српских избеглица. Помоћ је дошла од представника француске владе, српског Црвеног крста, канадских официра и болница, Болнице шкотских жена и Српског потпорног фонда. Донета је одлука да Болница шкотских жена организује здравствену службу, а Српски потпорни фонд преузме социјалну бригу, као и набавку лекова и санитетског материјала и друге болничке опреме. СПФ на Корзици је помогао оснивање и подржао рад српског аматерског позоришта, српских школа и цркве, који су постали духовно језгро српске избегле колоније. „Доброчинство СПФ на Корзици и Бизерти допринело је да српске избеглице и реконвалесценти поднесу судбину избеглиштва као изазов и борбу, а не као тугу и пораз." (С. Поповић Филиповић, *Из постојбине Јавора, Канадско-британска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у Првом светском рату*, Београд 2013, 99).

Прва јединица Српског потпорног фонда, под управом леди Лејле Пецет, стигла је средином новембра 1914. у Скопље, које је било главни војни и административни центар јужне Србије. У граду је од 20. новембра 1914. паралелно радила и болница у организацији Британског друштва Црвеног крста, са шест хирурга, под управом канадског лекара др Хауарда Берија. Супруга сер Ралфа Пецета, британског амбасадора у Београду, касније комесара британских мисија у Србији, показала се као ретко способан организатор у граду који је био стециште великог броја рањеника из читаве Србије и којим је у пролеће 1915. такође харала епидемија пегавог тифуса. Ситуација у том смислу, није била ништа мање драматична од оне у Ваљеву или Крагујевцу. Након што је и сама преболекла епидемију пегавца, леди Пецет бива заробљена одмах по окупацији Србије, да би у марту 1916. заједно са припадницама Болница шкотских жена била репатрирана и пребачена у Велику Британију.[23] За свој рад одликована је највишим Орденом реда Британске империје и највишим одликовањем Србије, Орденом Св. Саве.

Друга јединица Српског потпорног фонда стигла је у Скопље 13. фебруара 1915. као појачање Првој болници СПФ, која је у овом граду радила од новембра 1914. године. Јединица (која је бројала 46 чланова, са капацитетом од 150 постеља) добила је назив по леди Корнелији Вимборн, супрузи првог барона Вимборна, рођеној тетки Винстона Черчила и блиској рођаки ирског вицекраља, која је опремила и сама финансијски помогла њено оснивање. Јединица је у свом саставу имала три елитна хирурга: главног хирурга др Едмунда Џонса, члана Краљевског удружења хирурга у Енглеској; првог хируршког помоћника др Ленселот Ворда, који је после студија на Оксфорду дипломирао медицину и хирургију на Медицинском факултету у Единбургу и био примљен за члана Краљевског удружења хирурга у Шкотској и Енглеској; другог хируршког помоћника др Артура Синклера, професора хирургије у Единбургу и једног од пионира британске офтамологије; затим, два лекара – пуковника др П. Х. Мичинера и др Белингхема Смита, као и епидемиолога и бактериолога др Елси Делиел, Аустралијанку из Сиднеја. Са доласком лета 1915. и затишјем које је наступило на ратишту у Србији, како је у болницама бивало све мање пацијената, међу првима се у Британију вратила Друга јединица СПФ. Док је главни део јединице отпутовао у домовину, особље које је желело да остане придружено је мисији леди Пецет и другим мисијама.

[23] Док је боравила у Скопљу под окупацијом, леди Пецет и њена мисија савесно су се бринуле за болесне, рањене, сиромахе, избегле у време окупације, али нису запостављале ни помоћ локалном становништву. СПФ је у Скопљу основао велики магацин рубља, обуће, одеће, санитетског материјала и хране. Захваљујући овим залихама леди Пецет је снабдела храном и одећом многе избеглице. Нису само сиромашни долазили у болницу по храну и помоћ већ и српске госпође, пошто домаћи новац није вредео под окупацијом. Број сиромашних који је зависио од помоћи магацина СПФ у болници леди Пецет стално се повећавао. Половином децембра 1915, било их је 3.117 у једном дану, два дана касније 3.371, а за неколико дана тај број је прешао четири хиљаде. Болница СПФ је отворила диспанзер у граду за потребе цивилног становништва, јер је оно било без икакве медицинске помоћи.

Трећа јединица Српског потпорног фонда, под вођством госпође Мебл Сент Клер Стобарт, упловила је у солунску луку у априлу 1915. године, кратко време се задржала у Скопљу, у посети јединици леди Лејле Пеџет, а затим је наставила пут у Крагујевац. Радила је (до октобра 1915. године) у великој и изузетно добро опремљеној болници на периферији Крагујевца, која је наликовала на градић са шездесетак шатора. Била је опремљена са 300 постеља (касније 500), ординацијом, рентген кабинетом, апотеком, магацином, кухињом, трпезаријом и пратећим објектима. Располагала је са великом количином лекова, санитетским материјалом, апаратима за дезинфекцију, преносним купатилима и неколико амбулантних кола.

Јединица је имала 45 чланова (осам мушкараца, остало су биле жене), са обученим медицинским особљем на чијем челу је било седам врсних лекарки. Доласком лета, мис Стобарт је отворила седам диспанзера широм Шумадије (један је био у Крагујевцу), у циљу пружања медицинске помоћи цивилном становништву и боље контроле заразних болести. Од маја до септембра 1915. године, као појачање за рад у диспанзерима стигло је још 40 жена, међу њима и седам лекарки. Диспанзери су оправдали своје постојање, јер је лекарску помоћ потражило око 20.000 људи (у просеку 100 пацијената дневно), оболелих од тифуса, дифтерије или повратне грознице.

Иако је дошла у Србију у време када је епидемија пегавца била на врхунцу, госпођа Стобарт и главни лекар њене јединице, др Мејбл Кинг Мај, предузеле су све мере предострожности за заштиту од ове заразне болести, тако да се пегави тифус није појавио међу пацијентима њене болнице. По смиривању епидемије, госпођа Стобарт је основала и једну мобилну јединицу ('Летећа јединица'), коју је чинило 17 чланова, међу њима и две докторке, са 150 постеља и великом залихом санитетског материјала и лекова. Јединица је започела са радом августа 1915, да би се октобра исте године, када је отпочела офанзива Централних сила, повукла преко Косова и касније спојила са остатком јединице СПФ. Госпођа Стобарт је командовала пољском болницом која је пратила српску војску у повлачењу (пратила је Шумадијску дивизију I позива), док је главна лекарка др Мејбл Кинг Мај руководила Трећом јединицом СПФ. У Бриндизи је пољска болница госпође Стобарт стигла без жртава и са сачуваном болничком опремом. За свој рад награђена је највишим српским одликовањима: Орденом Белог Орла, Орденом Светог Саве и Медаљом српског Црвеног крста.

Британска војно-медицинска мисија пуковника др Вилијама Хантера

На молбу српске владе, британски војни санитет је у марту 1915. године послао српском санитету војну медицинску мисију на челу са пуковником др Вилијамом Хантером,[24] као помоћ у борби против епидемије пегавог

[24] Пуковник Хантер је био признати научник у светским размерама. Завршио је медицину у Единбургу, а усавршавао се у Бечу, Лајпцигу и Стразбуру. Велики рат га је затекао у болници Милосрдног крста и Болници за инфективне болести у Лондону. Почетком марта 1915, др

тифуса. У њеном саставу било је тридесет лекара који су у Србију послати са задатком да зауставе ову епидемију. У то време, у Нишу је заседао и *Међународни одбор за увођење санитетских мера за сузбијање заразе* под вођством сер Ралфа Пецета, уз присуство представника готово свих британских и осталих савезничких мисија у Србији. Одбор је, пре свега, имао задатак да одреди стратегију борбе против пегавца, а за њеног носиоца одређени су др Хантер и чланови британске мисије. Главни задатак Хантерове мисије био је усмерен ка сузбијању (заустављању) епидемије, што је подразумевало најпре промену дотадашње тактике у борби против пегавца и рекуренса. Тактика се ослањала не толико на лечење, колико на спречавање ширења болести и њено заустављање применом одговарајућих превентивних мера које би смањиле притисак на болнице. У том смислу, мисија је српској влади 8. марта 1915. званично предложила конкретне мере (прекид комуникације и транспорта између фронта и позадине, формирање карантина иза борбених линија, забрану одсуства војника, забрану посетае цивила болницама и рањеницима, спровођење масовне дезинфекције и дезинсекције (депедикулације) свих зграда и просторија које су служиле јавном окупљању грађана, оснивање друмских диспанзера за помоћ цивилима и др), захтевајући да иза њих стане не само влада, већ и управе болница и градске управе.

Послуживши се властитим искуством из Бурског рата (у депедикулацији воденом паром), припадник Хантерове екипе др Стамерс је дао да се од празних дрвених буради и казана импровизује апарат за депедикулацију одеће и ћебади, касније назван „српско буре“ (у Другом светском рату „партизанско буре“). Импресиониран овим изумом и његовим резултатима, председник српске владе Никола Пашић је наредио да се направи 100 оваквих „апарата“ и да се они пошаљу градовима и војсци на употребу. Српске власти и војне старешине су са одушевљењем прихватиле нову концепцију борбе против пегавца и рекуренса, уништавањем вашију врелом воденом паром у српском бурету. Настао је радикалан преокрет у борби против епидемије пегавца, а први резултати испољили су се већ након две недеље, када је започела свеобухватна депедикулација рубља, одеће и постељине врелом воденом паром у српском бурету. Број оболелих који је до тада износио 1.000 до 2.500 дневно (познат је само број хоспитализованих), већ је после 14 дана редукован на половину. За месец дана, број дневно оболелих је спао на 230, да би половином маја просечан број новооболелих износио 115 болесника дневно, а крајем јуна 1915. године у Србији није више било новооболелих од пегавца.

Хантер је на позив српске владе са својом екипом дошао у Ниш.

Холандска мисија у Србији

Холандски хирург др Аријус ван Тинховен био је један од оних добровољаца који су први притекли у помоћ српском народу, на самом почетку рата. У време кад је одјекивала артиљеријска канонада са обронака Цера (средином августа 1914), где је тек отпочињала велика битка, др Тинховен је (преко Одесе, Букурешта и Софије) са својом петочланом медицинском екипом стигао у Ваљево, нашавши се тако на првој борбеној линији фронта. Тинховен је познавао Србе, боравио је међу њима као хирург и у балканским ратовима. Одмах по доласку у Ваљево, одређен је за главног хирурга у овом граду. Први рањеници почели су да пристижу у ваљевску болницу већ 16. августа, два дана пошто су Аустријанци прешли Дрину. Тријажу међу приспелим рањеницима вршио је сам Тинховен, који је тада био и једини страни лекар (хирург) у граду. Најтеже рањенике, који нису могли даље да се транспортују, остављао је на свом одељењу, вршећи осам до десет великих операција дневно: „А највише што сам ја“, сећао се Тинховен, „као једини добро опремљени хирург могао да учиним, било је да оперишем читав дан, често и до поноћи...“.[25]

Са избијањем епидемије пегавог тифуса, поред хируршког лечења рањеника, др Тинховен је лечио и оболеле од пегавца. Међу првима је тврдио да су пегавац у Србију унели аустријски војници, заробљени у офанзиви српске војске на Сувобору и Колубари децембра 1914. О томе је у свом дневнику забележио: „...Хиљаде болесних и рањених Аустријанаца је остављено, већина у очајном стању. Те војнике, прекривене вашкама, који су у својој униформи лежали унаоколо запуштени, пегавац је лако косио. Епидемија се ширила узнемирујуће брзо...“.[26] Када се и он разболео од пегавца, инсистирао је да га лече српски лекари. Тинховен је преболео заразу, али је у фебруару 1915. медицинска екипа на челу са др Тинховеном окончала своју мисију и вратила се у Холандију.

Америчка мисија у Београду

У августу 1914. године, када се Европа нашла у ратном пожару, америчка организација Црвеног крста отпочела је кампању за опремање и слање санитетских екипа, као помоћ европским земљама које су биле погођене ратним сукобима. У исто време, и Михајло Пупин, Србин из Идвора, угледни физичар са пребивалиштем у Њујорку, истакнути научник и професор на Колумбија универзитету, почасни конзул Краљевине Србије у Америци,

[25] А. В. Тинховен, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005, 13–14.

[26] Исто.

улаже велике напоре у организовању српске емиграције и прикупља помоћ за Србију. Пупин је, као председник Њујоршке академије наука и члан многих владиних тела, имао велики утицај на формирање позитивног мишљења о Србији и њеној праведној борби. Тако је, вероватно, успоставио контакт и са Хелен Хартли Џенкинс, у то време познатом хуманитарком и добротворком, која се интересовала и за проблеме имиграната, посебно словенског порекла. Због тога је великодушно одлучила да финансира и акцију америчког Црвеног крста за слање хируршке екипе и медицинског материјала у Србију.

У организовање америчке помоћи Србији укључила се и госпођа Мејбл Данлоп Грујић, Американка која се 1901. године удала за српског дипломату Славка Грујића. Кад је избио Велики рат она се налазила у Швајцарској, на путу за Београд. Својим енергичним залагањем, госпођа Грујић је допринела да прва мисија америчког Црвеног крста буде што пре упућена у Србију. Екипу је предводио др Рајан, са помоћницима др Џејмсом Донованом и др Вилијамом Ахирном и дванаест медицинских сестара којима је руководила мис Мери Гледвин. Носила је са собом велику медицинску помоћ, а једна од медицинских сестара записала је у свом дневнику да се на броду којим су путовали у Европу налазило „и више од стотину српских добровољаца".

Мисија је кренула у Србију 9. септембра 1914, редовном линијом трговачког парног брода *„Ionnina"* из Њујорка за Пиреј, а затим до Солуна, да би одатле наставила возом до Ниша. У овом граду су је сачекали др Суботић, амерички конзул, господин Грујић, у својству заменика министра спољних послова Србије и његова супруга, Американка гђа Грујић. На инсистирање госпође Грујуђ, мисија др Рајана је упућена у Београд, где је 16. октобра 1914. преузела војну болницу, тада препуну рањених српских војника. О раду америчке мисије у овој болници *Политика* је 7. новембра 1914. забележила: „У општој војној болници, Американска мисија отворила је за сада пет одељења. У два одељења раде Американи, а у остала три одељења наша три лекара. Американи су узели најтеже хируршко одељење. Наш сарадник, коме су показана сва одељења не може да се нахвали редом и чистотом у сваком погледу (...) Шеф америчке мисије г. др Рајан даје слику озбиљног, достојанственог и високо образованог лекара. Остала господа и даме предани су такође свом озбиљном послу и понашају се према рањеницима, као према својој браћи. Наш им се војник необично допада. Допада им се, веле, његова срчаност, храброст, озбиљност, а нарочито безазленост. До сада је прошло кроз ову болницу више од 5.000 болесника и рањеника, од почетка овог рата па до данас."

Иако је после само неколико месеци боравка у Београду био слављен као национални херој, др Рајана су у Србији тек чекала велика искушења. У време прве окупације Београда (2–15. децембра 1914) он је, у име америчког Црвеног крста, преузео руковођење над Општом државном и Војном болни-

цом, као и осталим цивилним болницама у граду. По његовом наређењу, на улазној капији Опште државне болнице била је истакнута велика америчка застава, а на свим зградама у кругу болнице излепљене су дуге платнене траке на којима је крупним словима писало *„American Red Cross“*. Болесницима и болничком особљу издате су легитимације са жигом америчког Црвеног крста, а болничарка Симондс је у једном интервјуу *Washington postu* (15. јануара 1915) коментарисала како је, „захваљујући томе што је др Рајан развио америчку заставу преко болнице, Београд остао читав“. За време бомбардовања Београда, др Рајан је обилазио разорене делове града болничким аутомобилом, спасавао рањенике, а потом их оперисао у болници.

Војна болница је од 2. децембра 1914. (у време прве окупације Београда) почела да се пуни и аустријским рањеницима. Медицинска сестра Агнес Гарднер записала је како је за 13 дана аустријске окупације у Београду 6.000 рањених Аустријанаца прошло кроз војну болницу. Др Рајан није више излазио из болнице: „Радили смо дан и ноћ, непрекидно. Почињали смо у шест ујутру и превијали смо рањенике цео дан. Око девет увече почели бисмо са операцијама. Оперисали смо целу ноћ. Неколико ноћи уопште нисмо спавали, а и када бисмо спавали, то није било више од три сата. Напунили смо одељења рањеницима, холове, ходнике, искористили свако место где може да се смести рањеник. Неколико дана имали смо у болници по око три хиљаде рањеника, а једног дана имали смо их девет хиљада. Тада сам морала да замолим аустријске власти да их пребаце у болнице у Мађарску... “,[27] записала је у свом дневнику А. Гарднер. Болнички капацитети били су предвиђени само за 1.000 рањеника и разумљиво је да је за малобројни персонал америчке мисије ово било огромно искушење. Међутим, „др Рајан је сјајно испунио свој задатак, сви су удвостручили, утростручили своје снаге“, касније ће забележити швајцарска болничарка Клара Штурценегер, која је боравила у Србији и Београду као члан међународне комисије за утврђивање аустроугарских злочина над цивилима.

За време аустријске окупације, амерички Црвени крст снабдевао је храном, угљем и дрвима све болнице у Београду. Напуштајући Београд 15. децембра 1914, Аустријанци су евакуисали око 6.000 својих рањеника, али су при повлачењу покупили и један број рањених и болесних српских војника, свакако, да би их користили као ратне заробљенике. *Политика* је 23. децембра 1914. ову „крађу српских тешких рањеника из болнице америчке мисије“ оквалификовала као „најодвратнију и најгрубљу повреду међународних прописа и обавеза“. По ослобођењу Београда (15. децембра 1914), у војну болницу су доносили нове, српске рањенике. Екипа америчког Црвеног крста наставила је свој посао са несмањеним ентузијазмом. Један хирург је причао, а медицинска сестара забележила: „Њихово понашање

[27] С. Вељковић, *Живот и рад Војне болнице у Београду у време Великог рата (1914–1918)*, Електронска библиотека www.**rastko**.rs/**istorija**/medicina.

као пацијента је за дивљење. Поднеће храбро све муке док доктори трагају за пројектилима и комадима шрапнела. И све што ћете од њих чути је реч ‘добро’. Сваки пут кад је аустријски метак уклоњен из српског рањеника, сви пацијенти се окупе око његовог кревета и певају српску химну!“ Рутина свакодневног болничког рада била је прекидана званичним посетама угледних гостију. Сестра Агнес Гарднер је извештавала о томе: „Леди Пецет је дошла из Скопља да посети Београд, била је и у нашој болници, убрзо по свом повратку, заразила се тифусом.“[28]

Када је епидемија пегавца погодила Београд, односећи на хиљаде жртава, др Рајан се са својом мисијом окренуо борби против ове пошасти. У извештају за месец фебруар 1915. је навео: „Тифус је прегазио Србију. Само у Нишу постоји око сто смртних случајева сваког дана, а верујем, да у Београду умире око 50 болесника дневно, мада је Београд, у санитарном погледу, бољи него било који други град у Србији. Многи умиру и од повратне грознице. Бомбе и даље прелазе преко наших глава, било аустријске када гађају Београд, било француске када гађају Земун. Срећом, због тога не мислимо само на тифус који је свуда око нас.“ Генерални директор америчког Црвеног крста др Бикнел, који је у то време боравио у Европи са Рокфелеровом мисијом, на основу извештаја из Србије, телеграмом је јавио у Вашингтон: „Тифус је надкрилио све друге несреће у Србији!“[29] Осим што је спасао на хиљаде Срба од пегавца, др Рајан и његово особље током боравка у Београду извршили су преко 8.000 операција и координирали програм помоћи Црвеног крста за хиљаде српских избеглица, расутих по целој земљи. Главна сестра Рајанове болнице мис Мери Гледвин је ове догађаје описала у свом дневнику који је, под насловом *A Red Cross Nurse in Belgrade*, објављен 1982. године.

Средином септембра 1915. америчка санитетска мисија добила је наређење да се повуче из Београда, али је званично опозвана 14. октобра 1915. године. Када је средином октобра наступила дуготрајна окупација Београда, град су напустиле и остале савезничке мисије али је др Рајан, на сопствени захтев, добио је дозволу да и даље остане у Београду. Тако је по други пут овај Американац под своју заштиту узео све болнице у Београду и наставио рад у војној болници. Још увек заштићена америчком мисијом и заставом Црвеног крста, војна болница у Београду се убрзо напунила рањеницима. До 22. октобра немачки лекари су преузели управу над овом болницом и наредили да се она испразни, да се сви српски војни рањеници интернирају, а цивили пребаце у грађанску болницу. Војна болница је одабрана искључиво за смештај немачких и аустријских рањеника и болесних војника.

Када је српска војска крајем новембра 1915. напуштала Србију и кренула пут Црне Горе и Албаније, ка јадранском приморју, америчка мисија

[28] Исто.

[29] Исто.

се и даље налазила у војној болници, над којом се још увек вијорила застава Црвеног крста. Остала је на дужности и кад су трупе аустријских и немачких војника испуниле улице Београда. Врата војне болнице била су отворена за све рањене Аустријанце, Немце, Бугаре и Србе. Међутим, после шест недеља напорног рада, Американци су управу над војном болницом ипак препустили Аустријској војној управи и 11. децембра 1915. отпутовали возом за Беч. Најзад је Београд напустио и др Рајан, пошто су му Немци онемогућили даљи рад у овом граду. Он ће још једном, у другој половини 1916, боравити у Београду, на челу америчке мисије Црвеног крста која је донела велику количину рубља и одела, прикупљеног у Америци, да се раздели становницима Београда. За несебичан, истрајан и, надасве, хуман рад, др Рајан ће постхумно у Србији бити одликован орденом Белога орла.

Када је у питању америчка медицинска помоћ, важно је нагласити да су почетком априла 1915. Рокфелерова фондација из САД и амерички Црвени крст упутили у Србију екипу од десетак лекара, на челу са чувеним др Ричардом Стронгом, директором Института за тропске болести Медицинског факултета Универзитета Харвард. Прво што је професор Стронг иницирао, било је формирање *Међународног одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе* у Нишу. У одбор су ушли представници свих осталих савезничких мисија које су радиле на сузбијању епидемије заразних болести у Србији. Председник одбора био је престолонаследник Александар Карађорђевић, потпредседник сер Ралф Пецет, а чланови: пуковник др Вилијам Хантер (Велика Британија), др Ричард Стронг (САД), пуковник др Жобер (Француска), доц. др С. Софотеров (Русија), док су из Србије у одбор ушли начелник санитета српске војске пуковник др Сима Карановић, начелник санитета српског МИП-а др Николић и инспектор војних болница пуковник др Роман Сондермајер. Међународни одбор је био надлежан да одређује начине поступања и правила у сузбијању епидемије зараза, нарочито пегавца, али и за наименовања и постављења лекара широм земље.

Француске мисије у Србији

Од почетка рата, званична Француска је показала велике симпатије према Србији, помагала је и саосећала са њеним народом и војском. Када су Европом почеле да се шире вести о епидемији пегавог тифуса у Србији, држава није могла да остане по страни, нарочито појединци, обични, племенити и хумани људи. У јануару 1915. у Ваљеву се обрела екипа француских лекара под руководством научника др Емила Консеја, који је дошао у Србију још септембра 1914. године, са првом групом добровољаца. Консеј је био члан тима истраживача, на челу са професором Шарлом Николом, бактериологом, који је 1928. добио Нобелову награду за медицину, јер је 1909.

године открио да пегавац преносе беле ваши (Pediculus humanus). Консеј је радио у ваљевској болници, лечио је болеснике од пегавца, али се бавио и истраживачким радом у лабораторији. По свему судећи, он је у децембру 1914. или јануару 1915. пренео др Милану Јовановићу Батуту да бела ваш преноси пегавац, у време када српски лекари нису били у стању да препознају епидемију која се великом брзином ширила Србијом. Убрзо је уследило и званично саопштење шефа српског војног санитета, др Генчића (из јануара 1915) и извештај Ратног Пресбироа српске Врховне команде (*О предохрани од пегавца*) о преноснику и мерама заштите од ове опаке болести.

Као и британска војна мисија на челу са др Хантером, на позив српске владе у Србију је упућена француска војна медицинска мисија коју је чинило 100 чланова (лекара и осталог особља), спремних да се ухвате у коштац са епидемијом. Средином марта 1915. мисија се, на челу са пуковником др Жобером**,** укрцала на брод у Марсеју и преко Солуна 27. марта 1915. стигла у Ниш. Драгоцено сведочанство о томе оставио је један од чланова мисије, др Раул Лабри у књизи *Са српском војском у повлачењу*, објављеној у Паризу 1916. године. У саставу мисије била је читава екипа војних лекара. Њих је чекао сличан задатак као и британску војну мисију пуковника др Хантера. Рад свих страних мисија одвијао се у координацији и под контролом *Међународног одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе,* за чије су формирање иницијативу дали сер Ралф Пецет и Американац др Ричард Стронг. По доласку у Ниш, др Жобер је, испред француске мисије, постао члан овог тела. На путу од Солуна до Ниша и сам се уверио каква је несрећа задесила ову балканску земљу. О томе је др Лабри записао: „У Нишу, у улици која води од трга краља Милана, преко пута турске тврђаве, до француског посланства, избројао сам четрдесет и две црне заставе. Српски је обичај да се током четрдесет дана од смрти вешају заставе. У улици о којој говорим, скоро свака кућа је имала барјак. Град је био попут гробља“. Живи просто нису стизали да сахране мртве... Нишка војна болница на „Ћеле кули“, која се налазила се у источном делу града, била је препуна болесника. „Управници болнице стално су се смењивали, јер нису били поштеђени болести. Од 12 колико их се променило, сви су се разболели од пегавог тифуса, а умрло их је осам. Један од њих нам је показао ово страшно боравиште. Оно је модерно и добро снабдевено у нормално време. Али су га тифус и богиње препунили. Неке од соба пружале су дантеовска привиђења и кошмарне призоре. У једној сам видео у истом кревету два болесника, једног са пегавцем, другог са богињама, из чијих је пустула цурео смрдљиви гној, за то време испод постеље лежао је трећи, у самртничком ропцу, поред црног хлеба и крчага воде. Између кревета сам видео преплашене болеснике који су чучали на поду, подижући главу да би са напором удахнули мало ваздуха, чекајући свој крај, без горчине и запомагања. Видео сам, као у Велесу, дугачку поворку колица са лешевима умрлих тога дана,

који су тужно клопарали сударајући се међусобно (...) Други српски градови нису пружали ништа мање ужасне призоре од Ниша.“[30]

Лекарима француске војне мисије додељена су одређена подручја за рад која су покривала углавном читаву Србију, сем Скопља и Битоља, који су припадали америчкој зони. Француско подручје било је подељено на седам сектора: Београд, Ужице, Ваљево, Крушевац, Крагујевац, Зајечар и Ниш; у сваком од ових градова налазио се лекар, као шеф сектора. Унутар ових сектора лекари су колима, на коњима, или мазгама посећивали и најудаљенија села у делокругу свога рада. „Од Дрине до румунске и бугарске границе, од Нишаве до Дунава, Французи су прејахали Србију, витезови хигијене и вакцинације, стали су на пут тифусу и колери“, описивао је Лабри.[31] Да би сузбили пегави тифус, чекао их је превасходни задатак: излечити болесне и зауставити ширење епидемије. Постојале су већ поједине болнице за лечење оболелих у којима су радиле њихове српске колеге, па су им француски лекари свесрдно помагали. Ишли су од куће до куће, вршили дезинфекцију, депедикулацију, спаљивали инфициране материјале, одећу, ћебад... Шеф ужичког сектора, др Рандон, успоставио је једноставни систем за дезинфекцију на железничкој станици који је дао одређене резултате. Како се пегави тифус преносио вашима, нико није могао да уђе у воз у Ужицу, нити да сиђе из њега док није прошао шишање, туширање и шкропљење камфоровим уљем или петролејом. Једноставно, без потврде о дезинфекцији, потписане од стране лекара, која би важила 24 сата, није се могла добити возна карта, нити ући, или изаћи са железничке станице.

Број оболелих од пегавца у ужичком и осталим секторима брзо је опао до лета 1915. године. Захваљујући Французима и припадницима осталих савезничких мисија, лепом и сунчаном времену, пегавац је заустављен у јуну 1915. Започела је и вакцинација војске и цивилног становништва против трбушног тифуса и колере. Било је потребно много труда да се стекне поверење људи, али и да се убеде они који нису хтели да се вакцинишу. У Београду, др Лабри је успео да вакцинише велики број цивила, захваљујући споразуму са окружним начелником. Како су због ратног стања смањена следовања у храни, власти нису издавале бонове за исхрану без потврде о вакцинацији за сваког појединца. На тај начин је колера била избегнута (сем спорадичних случајева), а број оболелих од трбушног тифуса се значајно смањио. Активност Француза огледала се и у другим областима: у Београду, на пример, један од чланова француске мисије био је лекар циганске махале, једног од нехигијенских насеља која су често била огњиште пошасти у свим градовима по Србији. У Пироту је др Кот формирао диспанзер за исхрану мале деце који је био веома посећен. Други лекар, др Габријел Гарније основао је у Београду *Кап млека (La goutte de lait)*, за исхрану одојчади, а трећи организовао школу

[30] Наведено према: В. Антић, Ж. Вуковић, А. Недок, Б. Поповић, *Стране војне добротворне и медицинске мисије у Србији 1914–1915*, Српски војни санитет 1914–1915. године, 275–306.

[31] Исто.

медицинских сестара где се обучавао велики број српских жена у методама модерне хигијене. Своје задатке су често обављали при свакодневном бомбардовању града, па је остао у памћењу пример др Бертрана који је, слично Американцу др Рајану, спашавао грађане и децу из рушевина и био обожаван од свих. У новембру 1915. године и чланови француске војне медицинске мисије повукли су се заједно са српском војском и народом преко Албаније.

Мисија др Лудвига Хиршфелда

Међу лекарима – научницима и хуманистима, који нису могли остати равнодушни према страдањима српског народа, издваја се пољски брачни пар Хиршфелд, Лудвиг, бактериолог, доцент на Универзитету у Цириху и Хана, асистент на универзитетској Дечјој клиници у истом граду. На почетку 1915. године, када су информације о епидемији заразних болести и пегавца у Србији преплавиле Европу, др Хиршфелд се пријавио за одлазак у Србију и, по позиву српске владе фебруара 1915, отпутовао у Ниш. Српска влада га је послала у само огњиште епидемије – у Ваљево: „У Ваљеву би требало да ме очекује лабораторија," забележио је овај доктор. „Одлазим у болницу за заразне болести, која се налази на брежуљку изван града, добијам једну собу и узани ходничић, као и мало сандуче, које је поносито називано бактериолошком лабораторијом. Она се састоји из мале грејалице са неколико епрувета и малог броја реактива. И с таквим оружјем треба да нападнем једну од највећих епидемија пегавог тифуса".[32] Хиршфелду је било јасно да са таквом скромном лабораторијом не би могао остварити резултате који су се од њега очекивали. Дошао је на идеју да отпочне са предавањима пред српским лекарима који су радили у Ваљеву о епидемиологији пегавог тифуса и начину преношења ове болести. Његова предавања, која су се заснивала на епидемиолошким запажањима српских лекара, у светлу резултата нових научних испитивања (резултата двојице Француза, професора Никола и Консеја, овај други је у то време радио у Ваљеву), охрабрила су српске лекаре. Вратила су им наду и дала подстрек да наставе са борбом против ове пошасти. Одлучили су да се Ваљево дезинфикује, станови и све ствари – сумпором. Ситуација је почела да се поправља, а скромни др Хиршфелд је записао: „Да ли је та дезинфекцвија нешто помогла да дође до бољитка, тешко је рећи, али вероватно је тако било, јер је талас епидемије почео опадати, а ситуација је почела да се поправља. Почели су да ме сматрају за победничког вођу борбе против епидемије. Ипак су главну заслугу имали српски лекари, а моја улога је пре била у уједињавању и буђењу њихових напора", записао је др Хиршфелд.[33]

[32] Исто, 299.

[33] Л. Хиршфелд, *Историја једног живота*, Београд 1962, 54–59.

Борбеност и упорност нису недостајали др Хиршфелду, а његов таленат вештог импровизатора никада у тој мери као тада није дошао до изражаја: „Реквирирао сам у читавој војсци цевчице од лекова и употребио сам их уместо епрувета. Од канти за гас конструисао сам уз помоћ месног лимара стерилизационе апарате. Од картона сам начинио стативе, од лима велики термостат и томе слично“. Тако је настала лабораторија у којој је др Хиршфелд начинио непознате вакцине, које су се показале као тифус А (у међувремену у српској војсци и у народу харао је и трбушни тифус) и биле су једне од првих вакцина паратифуса А одгајених у Европи.

У јесен 1915. године, после аустро-немачког упада у Србију и офанзиве фелдмаршала Макензена, брачни пар Хиршфелд је кренуо у повлачење и изгнанство, са српским народом и његовом војском. У повлачењу је учествовало особље свих српских сталних и резервних болница, лакши рањеници и болесници, многе породице са старима и децом, хиљаде младих регрута. Уследила је велика драма током вишенедељног повлачења у три правца, док се велика колона из Ваљева, у којој је био и брачни пар Хиршфелд, упутила преко Краљева, Ибра, Рашке, Митровице, Приштине, Косова поља и Призрена, у правцу Албаније.[34]

* * *

Већина савезничких медицинских мисија које су упућене у Србију,[35] нашла се у Нишу, граду који је био српска ратна престоница. Оне су у ову, још увек оријенталну варош, стизале махом у исто време, почетком 1915. го-

[34] До краја Великог рата, др Хиршфелд и његова супруга су провели са Србима – на Солунском фронту. У Седесу, код Солуна, радила је Српска централна бактериолошка лабораторија коју је водио др Хиршфелд, у њој су вршена бактериолошка, хематолошка, паразитолошка, имунобиолошка и друга истраживања (вршени су, између осталог, прегледи крви на маларију, проучаване крвне групе разних народа и раса, израђиване антитифусне вакцине и вакцине против колере). За проучавање крвних група, Солунски фронт је пружао повољне услове, јер су се на њему налазили припадници различитих народа и раса.

Проучавања оболелих од цревних паразита на Солунском фронту дала су изузетно важне податке о њиховим изазивачима, узрочницима. Др Хиршфелд је успео да из крви тешко оболелих војника открије нову врсту бактерије, изазивача паратифуса, *Bacillus paratyphi C – Hirshfeldi.* Са њим су, не само српска војска, већ и савезници добили сјајног стручњака који је својом поливалентном вакцином против цревних бактерија, сачињеном од аутохтоних сојева изолованих међу постојећим и свеже придошлим савезничким трупама на солунском ратишту, ревакцинисао преко 100.000 српских војника који су тиме били до краја рата заштићени од обољевања епидемијских размера. По завршетку рата, др Хиршфелд је до 1920. године остао у Београду, где је био први оснивач и шеф Бактериолошке лабораторије при Главној војној болници. Потом се вратио у своју домовину – Пољску.

[35] Због ограниченог простора, у овом раду нисмо могли да обухватимо све медицинске и хуманитарне мисије и појединце који су 1914. и 1915. дошли у Србију, да помогну њеној војсци и народу у најсудбоноснијим тернуцима њихове историје, али смо настојали да обухватимо оне најважније, чија је помоћ била и најделотворнија.

дине. Одавде су, по потреби, упућиване у готово све крајеве Србије, како је то ситуација на терену налагала. Западна Србија и Шумадија, Ваљево и главни град Београд, били су најтеже погођени ратним операцијама; ту се налазило огњиште епидемија, пегавца посебно, који су унели заробљени Аустријанци. У овим деловима Србије највећи број савезничких медицинских мисија је испуњавао свој хуманитарни задатак. Наравно, није запостављана ни јужна Србија (данашња Македонија), где су се у Скопљу и другим градовима, нашле јединице Српског потпорног фонда, Америчког црвеног крста и многе друге. Савезничке медицинске мисије су координирале међусобно свој рад, а болничко особље, у најтежим ситуацијама, често се консултовало и узајамно помагало. Иницијатор те узајамне сарадње био је лорд Ралф Пеџет, који је био именован за комесара свих савезничких мисија у Србији и чија је предузимљивост нарочито дошла до изражаја са оснивањем *Међународног одбора за увођење санитарних мера за сузбијање заразе*, са седиштем у Нишу. Његови чланови били су шефови савезничких медицинских мисија у Србији. Ричард Стронг, професор са Харварда из САД, изабран је за медицинског директора овог тела. Захваљујући заједничким мерама предохране и поступцима у спречавању и заустављању епидемије пегавца и других заразе које је прописао овај одбор, а које су спроводиле све медицинске мисије у Србији, епидемија је побеђена у јуну 1915. године.

Када је у јесен 1915. започела велика аустро-немачка офанзива на Србију и када је по други пут пао Београд, Србија се налазила на ивици пропасти. У оваквим околностима, савезничке медицинске мисије имале су две могућности: да остану у земљи са рањеницима и болеснима због којих су и дошли у Србију, или да се прикључе егзодусу војске и народа. Део британских мисија, на челу са леди Пеџет и др Елси Инглис, као и припадника других мисија, остали су у Србији сачекавши окупацију, помажући српским рањеним и болесним војницима и цивилима, а затим, и репатријацију (повратак) у своју земљу почетком 1916. године. Међутим, највећи број чланова савезничких медицинских мисија прикључио се српској војсци и народу у повлачењу, пут Албаније и јадранског приморја, где су их чекале нова искушења, обавезе и нова искуства. Једни су евакуисани у Италију, док су други наставили да се брину о српским војницима на Крфу, Корзици, у Бизерти и касније, на Солунском фронту.

Извори и литература

Антић Вукашин, Вуковић Жарко, Недок Александар, Поповић Бранислав, Стране војне добротворне и медицинске мисије у Србији 1914–1915; У: Недок Александар, Поповић Бранислав, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Зборник Академије медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 2010.

Бојић Душица, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Београд 2007.

Вељковић Снежана, *Живот и рад Војне болнице у Београду у време Великог рата (1914-1918)*, www.**rastko**.rs/**istorija**/medicina.

Вуковић Жарко, *Савезничке медицинске мисије у Србији 1915*, Београд 2004.

Крипнер Моника, *Жене у рату, Србија 1915–1918*, Београд 1986.

Литвињенко Стеван, Лекари из руске дијаспоре у Србији, *Зборник радова Другог научног скупа „800 година српске медицине“*, одржаног у манастиру Св. Прохор Пчињски 9–12. јуна 2011.

Микић Желимир, Болнице шкотских жена, 90 – годишњица њиховог деловања у Србији, *Историја медицине*, новембар-децембар 2005.

Микић Желимир, *Увек ваша: живот и дело др Кетрин Макфејл,* Матица српска, Нови Сад 1998.

Михајловић Славка, *Облаци над Београдом, 1914–1918*, Београд 1955.

Недок Александар, *Руска санитетска помоћ Србији у њеним ослободилачким и одбрамбеним ратовима XIX и раног XX века (1804–1917)*, Војносанитетски преглед, вол. 66, бр. 7, 2009.

Поповић Филиповић Славица, *Из постојбине Јавора, Канадско-британска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у Првом светском рату*, Београд 2013.

Станојевић Владимир, *Историја српског војног санитета и Наше ратно санитетско искуство*, репринт издање, Београд, 1992.

Fedunkin P. Marianne, *Women Physicians Serving in Serbia, 1915–1917*: the Story of Dorothea Maude, *History of Medicine*, Volume 4, No.1, 2007.

Хиршфелд Лудвиг, *Историја једног живота*, Београд 1962.

Тинховен Ван Аријус, *Страхоте рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд 2005.

Чоловић Радоје, *Хроника хирургије у Србији*, Београд 2002.

Mirjana Zorić

FOREIGN MEDICINAL AND HUMANITARIAN MISSIONS IN SERBIA 1914–1915

Summary

Following great human and material losses, towards the end of the first war year (1914) Serbia was already faced with a humanitarian disaster; the price that had to be paid, the aftermath of its own victories at Cer and Kolubara, the consequences it did not have the strength to cope with alone. Evident superhuman efforts and sacrifices of the Serbian people and its army would not leave the international public unmoved and numb: Serbia was in an urgent need of help. This was a matter of honor and morality of the international intellectual vanguard at the time of World War I.

Friendly and allied countries immediately launched massive actions and humanitarian activities to help the Serbian people and its army. Among the first to answer the call were doctors and medical staff in Serbia: as early as the autumn of 1914, doctors, medical and volunteer nurses started flocking, feeling their assistance to the Serbian people primarily as a moral obligation. Along with the medical staff from abroad, huge quantities of medical supplies, medicines, food, clothes, money and other provisions started arriving ... Coming to Serbia, a country ravaged by war, where epidemics, especially spotted fever raged (as a result of this epidemic, in the spring of 1915, about 300.000 people, soldiers and civilians alike, died), many medical and humanitarian workers stayed on with the Serbian people and its army even during the enemy offensive and occupation of Serbia between 1915 and 1918; passing through the most difficult war trials: sharing with them the good and the bad, enduring the greatest sufferings and sacrificing their lives. A wave of "Serbophilia" was spreading throughout the allied countries.

Hundreds and thousands of medical and humanitarian workers came – those belonging to the *Scottish Women's Hospital for Foreign Service* (SWH), *Serbian Relief Fund*, the British military mission led by Col. William Hunter, a medical doctor; French, Russian, American, Dutch, Australian and other missions came through their national Red Crosses or as volunteers and cared for the Serbian people, her army and refugees in Serbia, even while retreating through Albania and Montenegro, on Corfu, Corsica and in North Africa (Tunisia); on the Russian front in Dobrogea, on the Salonika front and during the glorious breakthrough of 1918. Names like Dr. Elsie Inglis, Flora Sands, Dr. Elizabeth Ross, Dr. Eleanor Solto, Dr. Catherine Macphail, Baroness Haverfield, Lady Paget, Dr. William Hunter, Anna Pavlovna Hartwig, Princess Trubecki, Dr. Sofoterov, Dr. Arius van Tienhoven, Dr. Edward Ryan, Dr. Richard Strong, Dr. Emil Consey, Dr. Zober, Dr. Ludwig Hirschfeld, Dr. Agnes Bennett, Miss Robertson and many other primarily humanists, will always remain in the collective memory of the Serbian people, lest their work and humanity be forgotten.

Key words: World War I, humanitarian missions, international medical help

Vukašin Antić
Srpsko lekarsko društvo
Beograd, Srbija

UDK 94(497.11)"1914/1918"
616-051-055.2(497.11)"1914/1918"
355.415.6:614.253.5(=1.411)
(497.11)"1916/1919"
930.85(497.11)"1914/1918"

JEDINICA AMERIKA (AUSTRALIJSKA JEDINICA) BOLNICA ŽENA ŠKOTSKE SA SRPSKOM VOJSKOM U VELIKOM RATU

Žene lekari, medicinske sestre i drugo medicinsko osoblje Australije i Novoga Zelanda, pripadnice jedinice „Amerika" Bolnica žena Škotske, obeležile su celokupni rad sanitetskih službi na Solunskom frontu 1916. godine i dale nesumnjivo najveći doprinos sanitetskom obezbeđenju za vreme odsudne bitke za Kajmakčalan.
Jedinicu „Amerika" na Solunskom frontu predvodila je dr. Agnes Benet, lekar iz Australije, a njene verne saradnice bile su dr. Alisa de Garis i dr. Lilijan Kuper. „Transportnom kolonom", koja je prevozila ranjenike sa Kajmakčalana u bolnicu, rukovodila je Meri Bredford iz Brizbejna. Među osobljem je bila i Stela Majkls Frenklin, čuvena australijska književnica.
Oktobra 1918. jedinica „Amerika" odlazi u Vranje tamo gde je pomoć bila najpotrebnija, veća nego u vreme povlačenja i izgnanstva. U Vranju je ostala godinu dana, do oktobra 1919. i dala najveći mogući doprinos u suzbijanju epidemija španske groznice i pegavca, ali i u pružanju opšte medicinske i hirurške pomoći vojnicima, ali i civilnom stanovništvu Vranja i okoline. Tom prilikom reorganizovana je vranjska okružna bolnica. Centralna ličnost bila je dr. Izabel Emsli Haton, koja je rukovodila jedinicom, bez čijeg truda i zalaganja, taj započeti posao u Vranju, ne bi bio priveden kraju.

Ključne reči: Žene lekari i medicinske sestre Australije i Novog Zelanda, jedinica „Amerika" Bolnica žena Škotske, Kajmakčalan, Vranje

Sve do novijih dana nije se znalo o učešću žena lekara iz Australije, kao i drugog osoblja na Solunskom frontu 1916. godine, niti je njihov doprinos sanitetskom obezbeđenju za vreme odlučujućih bitaka, kao na primer za vreme bitke za Kajmakčalan, bio poznat javnosti naše zemlje. Utoliko više je bilo iznenađenje kada se pokazalo da u javnosti Australije o tome nije bilo nikakvih podataka.

Činjenice nam sa druge strane kazuju da je šestu jedinicu Bolnica žena Škotske na Solunskom frontu predvodila dr. Agnes Benet, lekar iz Australije, da su njeni pomoćnici bile lekarke dr. Alisa De Garis i dr. Lilijan Kuper, da je „transportnom kolonom" rukovodila Meri Bedford iz Brizbejna, a da je među

osobljem bila Stela Majkls Frenklin, čuvena australijska književnica, u to vreme već afirmisana, posle objavljivanja njenog prvog romana i po kojoj nosi ime prva književna nagrada Australije. Njeno ime vezano je i za književni opus koji je posvetila Srbima i koji se danas čuva kao deo zaostavštine u „Mitchel Library“ u Sidneju.

Slika 1. dr. Agnes Benet

Jedinica je nosila oznaku „američka“ jer je njeno formiranje i kompletno opremanje bilo omogućeno prilozima koji su u celini bili sakupljeni u SAD. Sve ono što se događalo te daleke godine, a posebno za vreme bitke za Kajmakčalan i doprinos australijskih lekara u svemu, daje nam povoda da istovremeno šestu jedinicu označimo i kao australijsku, dodajući ovde i to da je među osobljem bilo i žena sa Novog Zelanda. U doprinosu žena lekara i medicinskih sestara i drugog medicinskog osoblja Bolnica žena Škotske (pripadnice šeste jedinice su bile isključivo žene), ženama Australije pripada počasno mesto.

To nam daje za pravo da konstatujemo, polazeći od ukupnih ostvarenja pokreta Federacije žena Škotske, koji je organizovao i za ratnu službu pripremio takozvane Bolnice žena Škotske, da su žene Australije u postupanju za vreme borbi za Kajmakčalan, obeležile celokupni rad sanitetskih službi na Solunskom frontu...

O svemu tome, danas, svedoče nam dokumenti sadržani u publikacijama iz tog vremena, a pre svega izveštaj koji je podnela dr. Agnes Benet, glavni lekar „američke jedinice“, po završetku bitke za Kajmakčalan.[1] O tome postoje zapisi

[1] Mc Laren ES. *History of the Scotish Womens Hospitals*. London: Hodder and Stoughton; 1919.

i u drugim publikacijama, koji su izvedeni iz napred spomenute „The History of the Scotish Women's Hospitals, 1919."[2] U novije vreme objavljeni su referati na istim osnovama[3], koji su osvetlili činjenice o jednoj zanemarenoj istoriji. Tako je referat dr Žarka Vukovića održan na simpozijumu Instituta za istoriju, decembra 1986. godine[4], preveden na engleski jezik i upućen u Australiju, gde je uz pohvale prihvaćen i uvršćen u biblioteku „Australian War Memorial", pod naslovom „Australian Women at the Front of Salonika" (u prilogu se nalazi odgovarajući dokument).

1. Svojim doprinosom obeležile su bitku za Kajmakčalan

... Izveštaj nam jednostavno kaže da je general Sondermajer lično zahtevao od dr. Benet da se Bolnica uputi i razvije što bliže frontu ! Tako je i bilo – bolnica se razvila sa šatorima specijalno opremljenim, u Ostrovu, kraj jezera, 135 km severno od Soluna, odakle su vodili putevi ka frontu, između brda i razbacanih stena, što bliže zapadnom delu srpskog dela Solunskog fronta.

U vojničkim krugovima bilo je tada izneto kako je time bolnici bila ukazana „vojnička čast", bila je, kako je kazano, „privilegovana". Zapisano je bilo i da je mesto bilo lepo i da je bilo puno rada... Doktorka Benet dalje zapisuje: „Bili smo na pravom mestu i u pravo vreme – bitka za Gorničevo i oluja sa Kajmakčalana upravo je započela." Na liniji kretanja ranjenika bilo je na planini Moglen i nekoliko srpskih previjališta, ali ne i bolnica – sve do Soluna. Izveštaj je dopunjen fotografijama pojedinih previjališta.

Bolnicu je činilo pet velikih šatora sa po 40 postelja... Spremno je dočekala prve ranjenike 19. septembra 1916. godine.

Ranjenici su dopremani direktno sa Kajmakčalana. Prevoz su obavljale svojim fordovima devojke „transportne jedinice" u sastavu bolnice. „Pravo sa Kajmakčalana, a to je značilo da su dopremani iz primitivnih previjališta, gde su bili štićeni krovovima od granja – i čekali na prevoz – jodirani, previjeni, sa postavljenim udlagama – sve dok ambulante ne bi došle do njih... Neki su ostajali, nisu preživeli i samo maleni drveni krstovi govorili o njima...Ambulante su se kretale gore-dole, obično u konvoju. Obično je dovoženo 10–15 ranjenika u isto vreme, do bolnice gde su bili premeštani na naša bela nosila sa belim prekri-

[2] Franklin SM. *Six month with the Serbs.* Sidney: Manuscript in the Mitchel Library; 1919.
Hutton EI. *Memories of a Doctor in War and Peace.* London: Heineman; 1960.

[3] Laurence M. *A Biography of Elsie Inglis*. London: Michael Josef; 1974.
Golchrist H. *Miles in Macedonia*. Sidney: Quadrant; 1982.
Vuković Ž. *Australians Womens at the Salonika front*. Canbera: Australian War Memorial; 1987.
De Vries S. *Great Australian Women*. Sidney: Harper Collins Publications; 2000.
Vuković Ž. Žene Australije na Solunskom frontu. *Politika* 1988; 29994(84): 8.

[4] Vuković Ž. Žene Australije na Solunskom frontu. *Politika* 1988; 29994(84): 8.

vačima i potom prenošeni u šator za prijem. Bila je to naša zamisao i mnogi su nas sanitetski radnici pohvalili zbog toga. Ranjenici u svojim prljavim i krvavim uniformama tako su donošeni na stolove prijemnog odeljenja. Sa njih je skidana odeća, bili su oprani i zbrinuti prenošeni u odgovarajuća odeljenja u čistim pidžamama.“ Izveštaj se nastavlja opisima obrade ranjenika, opisuju se putovanja ambulanti, saopšteni od devojaka vozača, kao nešto posebno – ali bi to bilo i previše za ovu priliku... Navedeno je da je bilo „previše slučajeva gangrene“ i da su one bile teret operacionih šatora. Sestre su se onesvešćivale na poslu, radilo se danonoćno, nije bilo zamene, a trebalo je u isto vreme sterilisati i instrumente u malom sterilizatoru... „Sestre su se držale apsolutno herojski, a takodje naši bolničari koji su im pomagali. A pošto je sve funkcionisalo odlično – opravdano je to u nama budilo ushićenje organizacijom posla i našim radom...“

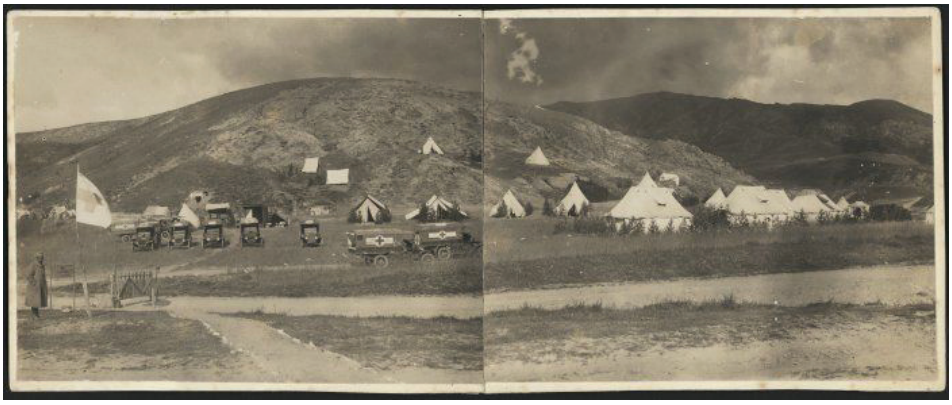
Slika 2. Donošenje ranjenika u zavojišta bolnice u Ostrovu

Opisana je dalja evakuacija ranjenika u bolnice u Solunu koja je obavljana preko Francuskog evakuacionog centra. Sestre su bdele nad ranjenicima sve do njihovog ukrcavanja u sanitetski voz... „operacija u našem operacionom šatoru bilo je 350 – bilo je to za naš ponos – sve se radilo u specijalnom šatoru koji nam je poklonila organizacija farmera Ajenšajra... Torakalni ranjenici bili su nam najteži – malo smo mogli za njih da učinimo.“

Slika 3. Zavijanje ranjenika u previjalištu bolnice u Ostrovu

„Dan osvećenja bolnice bio je 15. oktobar. Sve se dogodilo na inicijativu generala Sondermajera i komandanta armije generala Vasića. Svečanost je svojim prisustvom uveličao prestolonaslednik Aleksandar, koji je obišao sve naše šatore, razgovarao sa mnogim ranjenicima. Bio je zaista prijatan gost na svaki način. Rekao nam je puno lepih reči...“[5]

Slika 4. Izgled Australijske jedinice Bolnica žena Škotske u Ostrovu

Kazivanje o ženama lekarima Australije i Novog Zelanda i ostalog osoblja „američke jedinice“ Bolnica žena Škotske ne bi bila potpuna ako se ne bi pome-

[5] Poštovanje prema prestolonasledniku Aleksandru dr. Benet je pokazala kada je na Novom Zelandu posle atentata 1934. godine, objavila opširan članak o ličnosti kralja Aleksandra.

nula imena i drugih lekara, a pre svega dr. De Garis Alise Klement i dr. Kuper Lilijan Vajolet – bliskih saradnica dr. Benet koje su itekako doprinele zbrinjavanju ranjenika za vreme bitke za Kajmakčalan, kao što se ne može ne spomenuti uloga Meri Bedford kao rukovodioca „transportne kolone".

Posebno mesto među imenima pripada i Olivi Mej King, jednoj od velikih dobrotvorki iz vremena Prvog svetskog rata, koja je za svoja dela dobila i najviše (kraljevsko) priznanje kao specijalan gost na venčanju kralja Aleksandra i princeze Marije 1922. godine.

Slika 5. Oliv Mej King Slika

6. Stela Majls Frenklin

Sve u svemu, na ovaj način smo iz zaborava na svetlost dana i pred današnje generacije lekara izneli likove nekadašnjih heroina...[6]

Među njima je i časno ime Stele Majls Frenklin, australijske književnice, koja je ostavila zapise o srpskim vojnicima – njihovom životu i ličnostima. Posvećena njihovoj sudbini, ona je „odgovorna" što je ostalo zabeleženo kako su naši ranjenici tešili sestre govoreći im: „Ne mari ništa, sestro !", koje su bile pogođene patnjama koje su ranjenici podnosili, navodeći njihova imena – Radomira, Milorada, Milana i Dragoljuba, Nedeljka ili Božidara...Ta tako prepoznatljiva izreka u to vreme, naslov je i njenog romana koji u podnaslovu glasi na engleskom jeziku „Six month with the Serbs". Posvećena Srbima i izrekavši najlepše reči o njima na jednostavan način, ukrasila je istoriju učešća žena Australije i Novog Zelanda u sastavu srpske vojske na Solunskom frontu.[7]

[6] Srpsko lekarsko društvo u okviru programa „Srbija ne zaboravlja" i obeležavanja značajnih događaja iz naše prošlosti, u saradnji sa ambasadom Australije, postaviće spomen-ploču na zgradi SLD i na taj način trajno obeležiti uspomenu na učešće žena lekara i medicinskih sestara iz Australije i Novog Zelanda i njihova dela u toku bitke za Kajmakčalan.

[7] Vuković Ž. Žene Australije na Solunskom frontu. *Politika* 1988; 29994(84): 8.

2. Epilog

Završetak bitke za Kajmakčalan i proboj Solunskog fronta označio je nezvanično kraj rata, ali nije bio kraj ratnog putovanja „američke“ (australijske) jedinice Bolnica žena Škotske.

Srbija se morala suočiti sa periodom jednog od najtežih u svojoj istoriji, tj. sa strašnim posledicama rata: opustošenošću, rasulom i haosom. Još jedna surova zima bila je na pragu. Ljudi su umirali od nedostatka medicinske nege, gladi i bolesti, pada odbrambenih snaga organizma, ali i nastupajuće epidemije španske groznice koja je harala Evropom. Većina pripadnica Bolnica žena Škotske, naročito lekarke, medicinske sestre i bolničarke nastavile su svoj humani i volonterski rad i u posleratnoj Srbiji. Tako je, na primer, već pomenuta Australijanka, Oliva Mej King, uz obilatu finansijsku pomoć svog imućnog oca i građana Sidneja, nastavila da organizuje svoje dobrotvorne kuhinje po unutrašnjosti Srbije, još dugo posle završetka rata.[8]

Oktobra 1918, po naređenju načelnika saniteta srpske vojske pukovnika dr. Đoke Vladisavljevića, jedinica „Amerika“ Bolnica žena Škotske iz Ostrova odlazi na sever – u Vranje. Takav njen raspored značio je da će morati, kao u vreme bitke za Kajmakčalan, podneti najveći teret u prihvatanju ranjenika u Srbiji. Ona je bila jedina od svih bolnica žena Škotske koja je pratila srpsku vojsku u njenom pobedonosnom nastupanju prilikom oslobođenja zemlje i jedina koja je na tlu Srbije radila u miru, po završetku ratnih operacija, tamo gde je pomoć bila najpotrebnija, veća nego u vreme povlačenja i izgnanstva.[9]

Slika 7. Kroz Makedoniju na putu za Vranje

Vuković Ž. *Žene Australije na Solunskom frontu.* Beograd: Simpozijum Instituta za istoriju SANU; 1987.

[8] Vuković Ž. *Savezničke medicinske misije u Srbiji 1915*. Beograd: Plato; 2004.

[9] Antić V. *Bolnica u Vranju*. Vranje: Vranjske knjige; 2003.

Ovoga puta došlo je do promena u rukovodstvu bolnice. Početkom jeseni 1918. godine Komitet bolnica žena Škotske u Edinburgu imenuje mladu dr. Izabel Emsli, iz bolnice „Gerton i Njunem", za glavnog lekara jedinice „Amerika". Nešto pre toga, dr. Agnes Benet, a zatim i dr. Alisa De Garis, koje su bile na mestima glavnih lekara jedinice „Amerika", napuštaju Ostrovo, jer nisu izdržale boravak na izrazito malaričnom području.[10]

O boravku jedinice u Vranju, najviše saznajemo iz memoarske građe dr. Izabel Emsli, udate Haton, koja beleži svoje uspomene, označivši to vreme kao svoj „najznačajniji period života u ratu, a možda i u celom životu"[11] („With a Women' s Unit in Serbia, Salonika and Sebastopol", 1927. i „Memories of a Doctor in War and Peace", 1960).

Slika 8. dr. Izabel Emsli Haton

Obnavljanje rada Vranjske bolnice bilo je potrebnije nego u vreme egzodusa 1915. godine. Vranju je bolnica bila neophodna, jer je medicinska situacija bila užasna. Gotovo sve bolnice u Srbiji, posle povlačenja srpske vojske, neprijatelj je opljačkao, spalio ili do temelja porušio. U njima nije ostala nikakva oprema. Sličnu situaciju u varoši zatekle su Škotlanđanke, gde je bila očajna potreba za njihovom pomoći.

Međutim, u vranjskoj kasarni, gde je trebalo formirati i razviti bolnicu, zatekle su jezive prizore. Tu je već radilo Drugo drinsko zavojište sa svojim leka-

[10] Isto.

[11] Hutton EI. *Memories of a Doctor in War and Peace*. London: Heineman; 1960.

rima i osobljem. Doktorka Emsli se najviše prenerazila kada je obišla postojeću operacionu salu: „Operaciona sala bila je grozna i ništa što sam zamišljala o prelisterovskom ili srednjevekovnim vremenima nije bilo približno ovim grozotama. Sto na nogarama, prekriven američkom braon tkaninom, stajao je na sredini sobe, a drveni pod bio je prekriven krvlju. Nekoliko testera i noževa ležalo je okolo, a kante pune delova nogu i ruku, ležale su oko stola i bile su crne od muva. Hirurzi, sa zavrnutim rukavima i u nepromočivim keceljama, koje su bile crne i crvene od stare i sveže krvi, radili su neprekidno bez anestetika, dok su ranjenici ponavljali srceparajuće 'Kuku majko, kuku majko! Ostani sa nama i spasi nas!', tražili su pacijenti pošto su nam se prikačili."[12]

Slika 9. Kasarna Prvog pešadijskog puka u Vranju

Lekari Drugog drinskog zavojišta radili su u granicama svojih mogućnosti i nisu imali apsolutnu nikakvu opremu. Raspolagali su sa onoliko prvih zavoja koliko su mazge mogle da ponesu. To je bila samo kap u moru onog što je bilo potrebno. Na prvi pogled postalo je jasno da će Australijanke i Novozelanđanke čekati mnogo posla i da postoji realna opasnost od izbijanja epidemija različitih zaraznih bolesti, u Vranju i njegovoj okolini. Ne verujemo da je lako bilo napraviti bolnicu od ogromne kasarne čije su tavanice bilo izuzetno visoke, a podovi od olajisanog patosa, uz to neopisivo prljavoj, prepunoj francuskih, britanskih, bugarskih i srpskih ranjenika, koji su bili u groznici, u bunilu, a često i na umoru. Doktorka Emsli, vešt i sposoban organizator, iako veoma mlada, bilo joj je jedva trideset godina, odmah je sprovela generalno čišćenje i dezinfekciju svih prostorija kasarne. Kada je zgrada očišćena, svi su shvatili da se kasarna može pretvoriti

[12] Hutton EI. *With a Women' s Unit in Serbia, Salonika and Sebastopol.* London: Williams and Norgate; 1927.

u finu bolnicu; prostrane kasarnske sobe bi mogle biti odlična odeljenja. Ali, sve je bilo čisto, neverovatno čisto, čisto kao bilo koja bolnica u Britaniji. Izabel Emsli je činila čuda u Vranju. Nije lak zadatak preuzeti bolnicu punu pacijenata, koja je radila bez dovoljnog broja lekara, bez sestara i odgovarajuće organizacije i od nje načiniti urednu i efikasnu instituciju. Sa ovim zadatkom suočila se dr. Emsli u Vranju i obavila ga sa upečatljivom hrabrošću i uspehom. Mnogi strani posetioci bili su zapanjeni prilikama u Srbiji i smatrali su da je njihov rad bio čudesan.

Slika 10. Prizor iz Vranjske kasarne pretvorene u bolnicu, 1918–1919.

„Sestre u noćnoj smeni radile su sve vreme i posećivale su najteže slučajeve, a svaka je nosila fenjer, jer bilo je mračno kao u jami. Nisam mogla, a da se ne setim njihove prethodnice Florens Najtingejl, čiju smo vatru mi sada održavale“[13] – pisala je Izabel Emsli istovremeno pokazujući da su ove heroine humanosti bile istinske sledbenice Hipokrata – „Mi nismo delile strah Srba da će Bugari i Austrijanci pobeći, niti smo mogli, kao oni, da pokazujemo mržnju i prezir prema bolesnim zarobljenicima. Pacijent je pacijent, bez obzira na nacionalnost, i o njemu se valja brinuti prema ozbiljnosti bolesti.“[14]

Rat je formalno bio i završen, ali ne i njegove tragične posledice, što je u Vranju naročito bilo uočljivo. Australijanke i Novozelanđanke bile su okružene tragičnim prizorima. Gledale su ratnike, samrtnike i obolele od posebnog oblika influence – španske groznice, koja je postala evropska, pa i svetska pošast. Demobilisani ratnici iz ovog kraja koji su se vraćali sa fronta, zaticali su puste kuće.

[13] Hutton EI. *With a Women' s Unit in Serbia, Salonika and Sebastopol.* London: Williams and Norgate; 1927.

[14] Isto.

Njihove žene ili deca, ili svi redom, pomrli su od španske groznice samo koji dan pre njihovog dolaska kući. „Skoro svuda se čuo lelek i naricanje umesto smeha i veselja“.[15] U tim trenucima, ove plemenite, ali i premorene bolničarke i lekarke davale su sve od sebe da ublaže patnje Vranjancima. Na žalost, nisu mogli činiti čuda. „Bilo je malo ili nimalo hrane i mnogo patnji i gubitka iluzija.“[16]

Bolnica je imala nekoliko odeljenja: opšte, hirurško, rentgen, operacionu salu, infektivno, laboratoriju i apoteku. Kasnije će biti formirano ginekološko i dečje hirurško odeljenje.

Neretko, pacijenti su dolazili od kuća sa već „pruženom prvom pomoći“. Rane su bile zagađene, previjane mokrim listovima duvana ili je na ranu stavljana zemlja, a zatim sve obmotavano kožom sveže odranog zeca. Primarna obrada rana obavljana je uz mnogo teškoća, u anesteziji hloroformom, jer su lekarke bile prinuđene da zemlju i ostalo đubre iščetkavaju pomoću četke za hirurško pranje ruku!

Priča o ženama lekarima, medicinskim sestrama Australije i Novog Zelanda i ostalom osoblju jedinice „Amerika“ bolnice žena Škotske, ne bi bila potpuna ako se ne bi pomenula imena i anesteziologa dr. Majre Mekenzi, dr. Mejb Blejk i dr. Ferguson, asistentkinja prilikom izvođenja najtežih i najkomplikovanijih hirurških intervencija, za koje i sama dr. Izabel Emsli nije verovala da će joj ikad pasti u udeo. Valjalo bi pomenuti i imena gospođe Grin, upravnice jedinice, gospođice Saunders, energične glavne sestre, gospođice Barker, sanitarnog oficira, koja je morala da u vranjskoj kasarni improvizuje sistem za odlaganje otpadnog materijala i da nadgleda čišćenje bunara, kao i snabdevanje vodom.

U poznu zimu 1919. godine, pripadnice misija žene Škotske koje su radile u Beogradu i širom Srbije, pomišljale su i na demobilizaciju, da bi najzad, posle toliko godina, nastavile svoj privatni život koji je tako grubo prekinut izbijanjem Velikog rata. Međutim, dr. Izabel Emsli i njen tim, odlučili su da ostanu u Vranju i dovrše započeti posao. Rešila je da ostane u Vranju i medicinska sestra Agnes Erl. Umrla je tokom epidemije pegavog tifusa koja je dostigla kulminaciju tokom marta i aprila 1919. godine, negujući bolesne vojnike i građane Vranja. Umrla je od septičke pneumonije. Previjajući gangrenoznu nogu bolesnika od pegavca, zadobila je posekotinu, što je rezultiralo septikemijom i zapaljenjem pluća.[17] Bolnica je izgubila jednu od najsavesnijih i najpožrtvovanijih sestara divnih plavih očiju i blagog karaktera. Njena je velika zasluga što je „američka“ jedinica stekla veliki ugled i poverenje naroda ovoga kraja Srbije. Na malo bolničko groblje, na njenu sahranu došlo je na hiljade ljudi, da bi joj odali poslednju počast. „Konačno je došlo proleće i meki dašak vetra vijorio je našu i srpsku zastavu koja je pokrivala kovčeg, dok je miris divljih ljubičica i bosiljka prožimao vazduh.“[18]

---

[15] Hutton EI. *Memories of a Doctor in War and Peace.* London: Heineman; 1960.

[16] Isto.

[17] Isto.

[18] Isto.

Slika 11. Desno na slici sestra Agnes Erl

Krajem aprila 1919. bolnica je promenila karakter, postala je uglavnom hirurška bolnica, jer su nagrnuli svi oni civili koji su bili na listi čekanja za operaciju. Više se nije radila ratna hirurgija.

Evo kako su izgledali statistički podaci sa dijagnozama pacijenata primljenih u bolnicu od 30. oktobra 1918, kada je jedinica „Amerika“ primila svoje prve vranjske pacijente, do 30. aprila 1919.[19] („Amerika“ je napustila Vranje 16. oktobra 1919. godine).

Tabela 1. Broj pacijenata lečenih u Bolnici žena Škotske za vreme boravka u Vranju

Dijagnoza	**do 27. okt. 1918**	**30–31. okt.1918.**	**Nov. 1918.**	**Dec. 1918.**	**Jan. 1919.**	**Feb. 1919.**	**Mart 1919.**	**April 1919.**	**Ukupno**
Influenza	86	1	114	62	28	3	22	18	334
Malaria	125	10	99	63	49	17	23	16	402
Typhus	-	-	-	12	4	12	48	78	154
Pneumonia, bronchitis i tbc.	69	14	87	81	50	62	85	52	500
Hirurški	102	3	44	42	39	55	48	37	370

[19] Hutton EI. *Memories of a Doctor in War and Peace.* London: Heineman; 1960.

Ostali	68	6	202	139	154	73	103	83	828
Ukupno	450	34	546	399	324	222	329	284	**2588**

Želje Izabel Emsli nisu se ostvarile. Tražila je od Komiteta Bolnica žena Škotske u Edinburgu da se u Vranju formira trajna bolnica, jer je predviđala da tek predstoji ogroman medicinski posao, pre svega, zbog zaostalosti u zdravstvenoj kulturi naroda ovoga kraja. Takođe, zalagala se da se otvori škola za medicinske sestre i da se tako širi znanje o stručnoj medicinskoj nezi bolesnika širom zemlje. Ali, te ideje nisu naišle na razumevanje nadležnih u Britaniji. Pre nego što će napustiti Vranje i definitivno završiti svoju misiju, na incijativu dr. Emsli, gotovo cela bolnica (sa opremom, posteljama, operacionom salom, hirurškim instrumentima, kuhinjom, laboratorijom itd.) poklonjena je Vranju, kako bi se od toga obrazovalo jezgro buduće vranjske okružne bolnice. Ostavljeno je pedeset postelja. Slično su organizovani i stacionari u Vranjskoj Banji, Vladičinom Hanu i Surdulici. Njima je „Amerika“ ostavila po dvadeset kreveta.[20] Odlazeći iz Vranja, dr. Emsli učinila je tako još jedan izuzetan gest, čime je postavila temelje razvoju zdravstvene zaštite ovog ratom opustošenog balkanskog prostora, u vreme kada je uveliko vladala opšta beda i siromaštvo.

Slika 12. Ispraćaj jedinice “Amerika” iz Vranja, 16. oktobra 1919.

Ovom pričom o ženama Australije sa srpskom vojskom na Solunskom frontu 1916. i njenim epilogom u Vranju 1918–1919. godine, želeli smo da osvetlimo, do sada, često zanemarivane i zaboravljene istorijske činjenice.

Međutim, Vranje nije zaboravilo svoje dobrotvorne i humanitarne radnice iz daleke Škotske i Australije. Ispred Doma zdravlja podignut je 2001. godine

[20] Hutton EI. *Memories of a Doctor in War and Peace.* London: Heineman; 1960.

spomenik posvećen ovim hrabrim britanskim ženama. Medicinska škola u Vranju nosi ime dr. Izabel Emsli Haton.

Literatura

Mc Laren ES. History of the Scotish Womens Hospitals. London: Hodder and Stoughton; 1919.

Franklin SM. Six month with the Serbs. Sidney: Manuscript in the Mitchel Library; 1919.

Hutton EI. Memories of a Doctor in War and Peace. London: Heineman; 1960.

Laurence M. A Biography of Elsie Inglis. London: Michael Josef; 1974.

Golchrist H. Miles in Macedonia. Sidney: Quadrant; 1982.

Vuković Ž. Australians Womens at the Salonika front. Canbera: Australian War Memorial; 1987.

De Vries S. Great Australian Women. Sidney: Harper Collins Publications; 2000.

Vuković Ž. Žene Australije na Solunskom frontu. Politika 1988; 29994(84): 8.

Vuković Ž. Žene Australije na Solunskom frontu. Beograd: Simpozijum Instituta za istoriju SANU; 1987.

Vuković Ž. Savezničke medicinske misije u Srbiji 1915. Beograd: Plato; 2004.

Antić V. Bolnica u Vranju. Vranje: Vranjske knjige; 2003.

Hutton EI. With a Women' s Unit in Serbia, Salonika and Sebastopol. London: Williams and Norgate; 1927.

Antić Vukašin. 2003. *Bolnica u Vranju.* Vranje: Vranjske knjige.

De Vries S. 2000. *Great Australian Women*. Sidney: Harper Collins Publications.

Franklin Stela Miles. 1919. *Six month with the Serbs*. Sidney: Manuscript in the Mitchel Library.

Golchrist H. 1982. *Miles in Macedonia*. Sidney: Quadrant.

Hutton Emslie Isabel. 1927. *With a Women's Unit in Serbia, Salonika and Sebastopol.* London: Williams and Norgate.

Hutton Emslie Isabel. 1960. *Memories of a Doctor in War and Peace*. London: Heineman.

Laurence Margaux. 1974. *A Biography of Elsie Inglis*. London: Michael Josef.

Mc Laren Eva Scot. 1919. *History of the Scotish Womens Hospitals*. London: Hodder and Stoughton.

Vuković Žarko. 1987. *Australians Womens at the Salonika front*. Canbera: Australian War Memorial.

Vuković Žarko. 1987. *Žene Australije na Solunskom frontu.* Beograd: Simpozijum Instituta za istoriju SANU.

Vuković Žarko. 2004. *Savezničke medicinske misije u Srbiji 1915.* Beograd: Plato.
Vuković Žarko.1988. Žene Australije na Solunskom frontu. *Politika*, 29994(84), 8.

Vukašin Antić

THE „AMERICA“ UNIT (AUSTRALIAN UNIT) THE SCOTTISH WOMEN'S HOSPITAL WITH SERBIAN ARMY IN THE GREAT WAR

Summary

Women doctors, nurses, and other medical staff from Australia and New Zealand, who belonged to the unit called "America" of the Scottish Women Hospital, were the highlight of all the medical missions on the Salonika Front in 1916, as they provided, without a doubt, the greatest contribution to the medical assistance effort undertaken during the decisive battle of Kaimakchalan.

Dr. Agnes Bennett, a physician from Australia, was the head of the unit "America", while Dr Mary de Garis and Dr. Lillian Cooper were her assistants. Mary Bedford from Brisbane (Australia), headed the Transport Column, which transported the wounded from Kaimakchalan to the hospital. Among the auxilliary staff was also Stella Miles Franklin, the renowned Australian writer.

In October 1918, the "America" Unit was moved to Vranje, where the needs were the greatest at the time, even greater than during the Serbian exodus and withdrawal through the Albanian wilderness. It remained in Vranje for 12 months until October 1919, and it made the greatest possible contribution to the curtailment of the epidemics of Spanish flue and typhoid, as well as in provision of general medical and surgical care for soldiers, as well as the civilian population of Vranje and surrounding areas.

At the same time, the Vranje Regional Hospital was reorganized. The key person was Dr. Isabel Emsli Hutton, who headed the Unit, and without whose effort and determination the work that was started in Vranje would not have been finalised.

Key terms: Women doctors and nurses from Australia and New Zealand, The "America" Unit of Scottish Women Hospital (SWH), Kaimakchalan, Vranje.

Лела Вујошевић[1]
Центар за научноистраживачки
рад САНУ и Универзитета у Крагујевцу
Крагујевац, Србија

УДК 930.85:94(497.11)”1914/1918”
614.253.5(=1.411)(497.11)”1915/1919”
616-051-055.2(497.11)”1915/1919”

„НАШЕ ЕНГЛЕСКИЊЕ“ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Рад се бави делатношћу припадница страних лекарских мисија (нарочито Болнице шкотских жена) које су почетком 1915. дошле у Крагујевац ради сузбијања епидемије пегавог тифуса и, сем пружања медицинских услуга, утицале и на еманципацију жена и промена животних навика становништва. Ангажовање британских хуманитарки анализира се с позиције борбе за еманципацију жена у Великој Британији и у свету.
Такође се обрађује мемоарска грађа учесница хуманитарних мисија у Србији, која је значајно допринела сузбијању негативних стереотипа о Србији у британској јавности.
У последњем делу ће бити речи о култури сећања и очувању комеморативног наратива у Крагујевцу на учеснице мисије Болнице шкотских жена.

Кључне речи: Први светски рат, Болница шкотских жена, Национална лига српских жена, женска права, култура сећања

1. Увод

Када је, прве године рата против Аустроугарске, Влада Краљевине Србије, суочена са великим бројем жртава и опасношћу од ширења заразних болести,[2] посредством Црвеног крста Србије, упутила апел савезничким земљама за помоћ српској војсци у лечењу рањеника и цивилног становништва, већ крајем 1914. године, одазвао се велики број савезничких медицинских мисија спремних да се ухвате у окршај са драматичном плимом

[1] lela@kg.ac.rs

[2] Епидемија тифуса ширила се у три облика: пегави, трбушни и повратни тифус. Процењује се да је од епидемије пегавог тифуса оболело преко 400 000 становника, умрло око 100 000 цивила, 35 000 војника и око 30 000 ратних заробљеника (М. Мраовић и др: *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Историјски архив Пожаревац и Војни Архив, 2014, 44,45).

болести и смрти која је преплавила целу Србију. Савезничке земље, као и службено неутралне земље (Швајцарска, Холандија, Данска, САД, Канада, Аустралија и Нови Зеланд), у Србију су, поред значајне количине медицинске опреме, послале више стотина лекара и болничког особља за лечење рањених и сузбијање заразе. Међу докторима и помоћним медицинским особљем стационираним у српским градовима (Београду, Крагујевцу, Нишу, Младеновцу, Крушевцу, Ваљеву, Врњачкој Бањи и другим местима, као и у српским болницама на Солунском фронту, на Крфу, Корзици и другим избегличким камповима), био је и значајан број жена. Процењује се да је у Србији током 1915. било око 600 странкиња, лекарки, добровољних болничарки, неговатељица, које су биле организоване у лекарске мисије: Међусавезничка мисија са грофицом Рејнек Фусмањ, Мисија шкотских жена, Српски потпорни фонд, Британски, Француски и Амерички црвени крст, Лондонско друштво рањених савезника, Новозеландска и Канадска мисија и волонтерке, самарићанке из других земаља. Мање по обиму, али не и по значају, биле су мисије Швајцарског црвеног крста, као и мисије из Грчке, Данске и Холандије[3]. Иако су их ратне владе њихових земаља одвраћале од намере да отпутују у ратом захваћену Србију, говорећи да је то сувише опасан подухват, нарочито за жене, оне су остале непоколебљиве у настојању да своје време, знање, вештине, енергију посвете помоћи људима у окупираним земљама.[4] Двадесет две жене, припаднице страних лекарских мисија су у Србији оставиле и оно најдрагоценије – свој живот, а неке од њих су желеле да у Србији буду сахрањене.

2. Болница шкотских жена за службу у иностранству

Иако су патријархалне норме забрањивале женама да учествују у ратовању, па чак и да пружају логистичку или другу помоћ устаницима, у Првом светском рату, као и раније кроз историју, било је жена које су се борile оружјем на фронту, равноправно с мушкарцима (некада скривајући женски идентитет, преобучене у мушкарце и носећи мушка имена).[5] Мотиви који

[3] Ј. Живковић и др: *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Историјски архив Пожаревац и Војни Архив, 2014: 98–100.

[4] Такође, оне су биле изложене осуди, омаловажавању и подсмеху од стране пуританске британске јавности. У чланку под називом „Зашто Балкан привлачи жене“ (Why the Balkans Attract Women), објављеном у енглеском часопису *The Graphic* 1912. године, анонимни аутор закључује да је Балкан место „грубо, дивље, полуцивилизовано“ и Британске жене привлачи жељом да побегну од ограничења и устаљеног викторијанског начина живота (A. Hammond, *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans,* „Studies in Travel Writting, 2010, 58).

[5] Овакве добровољне активности жена и у Србији имају дугу традицију и део су културолошког, фолклористичког, филозофско-идеолошког или религијског миљеа. О храбрости Српкиња које су учествовале у Првом светском рату оставио је запис француски новинар Анри Барби:

су кроз историју наводили жене да се пријаве у ратне доборовољце били су различити: патриотски занос одн. патриотска дужност, страх од одмазде или одбијање да буду жртве окупационих власти, ако породица није имала мушких потомака или је он био стар, немоћан или болестан[6], али и могућност професионалне или личне афирмације у „мушком свету".

Жене су, избијањем рата, спремно замениле мушкарце са фронта, преузеле улогу „главе породице", обављајући послове у домаћинству, пољопривреди и привреди. Ванредне околности проузроковане ратом омогућиле су им излазак из кућне, приватне сфере и улазак у јавну сферу, кроз запошљавање у машинској, војној, текстилној индустрији, здравственим и другим услугама. Током Првог светског рата оне су попуниле око пет милиона радних места која су остала упражњена регрутацијом мушкараца. То су били најниже плаћени послови, на дну друштвене хијерархије, за које је женама исплаћивана знатно нижа накнада него раније мушкарцима. Променом радног статуса, жене не само да нису добиле политичку моћ (да утичу на друштвене промене и на ток ратних збивања), већ ни могућност уласка у више нивое друштвене хијерархије.[7]

До избијања Првог светског рата, жене су у Великој Британији водиле енергичну борбу за право гласа. Феминизам (тзв. феминизам првог таласа) настао је у Великој Британији још у 19. веку, када је основан Сифражетски покрет, као социјално-политички покрет који се залагао за грађанска и политичка права жена и право жена на образовање и на доступност занимања. У оквиру своје политичке борбе оне су спроводиле бројне акције: петиције, кампање, демонстрације, издавале су политичке женске часописе, а неке од ових акција имале су милитантан карактер.[8] Поред ових политичких притисака, и незаустављиви друштвени процеси у које је спадао и све већи проценат образованих жена и запослених жена, доводили су у питање традиционални начин живота, али ригидна патријархална структура викторијанског

Ја сам их гледао и на ратишту, са пушком и бомбом у руци; и у болницама, у којима су на материнским и сестринским грудима привијале рањеније, јунаке; и у повлачењу кроз непроходне албанске гудуре, где се на немоћне и сломљене болом пуцало у леђа, из заседе, и у којима се масовно умирало од глади и зиме... (www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije)

[6] У народној традицији је опеван мотив „делије девојке" која одлази у рат уместо мушког члана породице и својом храброшћу и снагом надвиси остале ратнике. Међутим, иако је овај мотив опеван у народној књижевности, друштвено је био неприхваћен и недозвољен.

[7] Ово се у родним студијама назива „привремена еманципација", јер у многим европским земљама и Америци, после окончања ратних сукоба, женама нису призната политичка и грађанска права која су имала током рата, чак су им, повратаком мушкараца са ратишта, одузета радна места која су попуњавала током рата.

[8] Избијањем рата, већина женских друштава је распуштена, али је један мањи број некадашњих чланица женских феминистичких друштава, наставио да се ангажује у антиратним, пацифистичким активностима, одбијајући да постане део „ратне машинерије".

друштва пружала је снажан и постојан отпор. На пр. Закон о праву гласа жена (The Woman Suffrage Bill) поднет Парламенту 1897. године, је и поред 257 796 потписа подршке, био одбијен. Многе Британке, некадашње ватрене боркиње за женска права, избијањем Првог светског рата, „замрзнуле су" своју политичку борбу и замениле је давањем подршке званичној владиној политици и активним ангажовањем у пружању материјалне, логистичке, пропагандне и моралне подршке у ратом захваћеним подручјима. До краја 1914. Сифражеткиње (Women's Suffrage Societies) су организовале обуку за 1300 жена које су биле кадре да добровољно обављају друштвено корисне послове у рату и најчешће су завршавале курсеве прве помоћи.

Уз подршку сифражеткиња, у Великој Британији основана је Болница шкотских жена (The Scottish Women's Hospitals for foreing service – SWH), као независна и непрофитна организација са циљем пружања медицинске помоћи у ратом захваћеним подручјима. Седиште организације било је у Единбургу, а испостава у Лондону. По тумачењу др Елси Инглис, одредница „шкотски" у називу организације упућивала је да је иницијатива потекла из Шкотске, а „Шкотским женама" су припадале жене из Енглеске, Велса, Ирске, Канаде и Аустралије. Болница шкотских жена за службу у иностранству била је једно од бројних друштава која су током 19. века у Европи формирана у духу грађанског просветитељства и филантропије, а истовремено су се бавила и политичким оснаживањем и организовањем жена. Као и друге алтернативне, а нарочито женске иницијативе тога доба, ова организација је понекад била изложена отвореном противљењу с позиције заговорника строгих друштвених норми, као и ниподаштавању и омаловажавању од стране пуританске енглеске јавности.

У другој половини 19. века британска јавност се спорила и око питања да ли активност жена на пољу пружања здравствене помоћи треба да обухвати само добротворни рад или и стручну и институционалну негу болесника, па је питање лекарског позива за жене изазивало контроверзне ставове у јавности. Жучна расправа је трајала до почетка 20. века, чак се и сама краљица Викторија (која је владала од 1837. до 1901), поборница конзервативизма, оштро залагала против приступа жена студијама медицине. Међутим, окончањем викторијанског доба, друштвена клима се у односу на амбициозне, еманциповане жене знатно променила. Проширењу женских грађанских права су допринели не само бројне активности женских покрета и организација, већ и учешће Британки у ратним сукобима широм Европе.

До 1914. године жене су, и поред омогућавања стицања медицинског образовања, наилазиле на непремостиве тешкоће у настојању да своја стечена знања и способности примене у пракси. Само у неколико женских болница или у малим лекарским установама у провинцијама, оне су могле да изграде каријеру, али само у областима које нису биле под монополом њихових мушких колега. Женама није било дозвољено да врше гинеколошке

прегледе, а такође, ниједна дечја болница у Лондону није желела да прими женско лекарско особље.[9] Такође, било им је забрањено чланство у неким медицинским друштвима, нпр. Друштву за проучавање дечјих болести. Успеси Британских хуманитарки у лекарским мисијама допринели су да још током трајања Првог светског рата, 1916. године, Лондонска школа медицине постане отворена и за жене, а након ње и остале медицинске установе високог образовања су дозволиле школовање жена (Оксфорд и Кембриџ). Зато је краљица Марија, супруга енглеског владара Џорџа V, изјавила за *Daily Telegraph,* 8. октобра 1916: *За жене лекаре овај рат је донео тријумф*[10].

Када су, избијањем највећег међународног ратног сукоба до тада, многе медицински едуковане Британке понудиле своју помоћ ратом захваћеним подручјима, било је скептицизма и отпора у политичком војном врху. Када је 1914. др Елси Инглис понудила да волонтира у ратом захваћеним подручјима, један високи војни чиновник јој је одговорио: *Драга моја госпођо, идите кући, и седите на миру.* Исто тако, када се др Кетрин Макфејл обратила Министарству рата са жељом да се пријави у активну службу у британској армији, била је енергично одбијена речима: „Госпођо, добио сам налог да вас обавестим да ангажовање жена лекара у војним снагама за сада не долази у обзир.“ Након тога, обратила се Црвеном крсту, али је такође њена пријава била одбијена.[11] Остаци викторијанске културе и родне идеологије које мушкарцу дају ауторитет над женом, физички, интелектуално и емотивно му инфериорном, оставили су дубоког трага у државном ставу према моралности својих грађана. У складу са тим елементима моћи и контроле, сваки покушај женине самосталности се тумачио као дрскост и изопаченост.

Пошто је женама у Великој Британији тога доба било строго забрањено да бораве на линији фронта, забележен је случај само једне жене, Дороти Лоренс (Dorothy Lawrence) двадесетогодишње амбициозне новинарке која се 1915. придружила војсци (B. E. F. Tunneling Company) преобучена у мушкарца, скривајући се иза имена Денис Смит (Denis Smith). После само 10 дана, њена тајна је откривена и она је била подвргнута апсурдном саслушању. Представници власти су изнели претпоставку да је она а „camp follower“[12] што ће рећи – проститутка („a prostitute“)[13]. Дороти Лоренс је била принуђена да брижљиво

[9] Када је др Кетрин Мекфејл, након завршених студија медицине на Универзитету у Глазгову 1911. године, питала шефа одељења у Болници за дечје болести (Sick Children Hospital) у Глазгову има ли шансе да нека жена буде примљена на сталан рад у болници, он је дао кратак и обесхрабрујући одговор: „Не, док сам ја шеф одељења, нема шанси“ (Ж. Микић, *Увек ваша – Живот и дело др Кетрин Мафејл*, Нови Сад, 1998, 22.

[10] *www.ncbi.nlm.nih.gov ›* Journal List *›* Med Hist *›* v.38(2); Apr 1994*,* 161.

[11] Ж. Микић, *Увек ваша – Живот и дело др Кетрин Мафејл*, Нови Сад, 1998, 36.

[12] Термин „camp follower“ се односи на жене које су пратиле војнике по ратиштима. Обично су то биле припаднице маргиналних друштвених слојева.

[13] У овој категоризацији је видљива двојност патријархалне визије жене која је или „анђео

скрива своју „авантуру“ како не би била изложена подсмеху. Њена сународница, Флора Сандес (Flora Sandes) је своју потребу за професионалном реализацијом остварила далеко од родне земље. Она је отишла на Источни фронт као возач санитета, а по доласку у Србију придружила се српској војсци на фронту и стекла велики углед међу „српском браћом“. Већ 1916. додељен јој је чин старијег водника у српској војсци, а после рата је промовисана у мајора. Флора Сандес је и после рата наставила да помаже Србији (нарочито својом публицистичком делатношћу), тако да је постала персонификација британске ратне помоћи Србији. У својој аутобиографији *(Autobiography)* објављеној након завршетка рата, Флора Сандес је записала: *Када сам била дете, обично сам се сваке ноћи молила да могу да се пробудим ујутро као дечак.* Изражавала је задовољство што је у ратно време преузела улогу болничарке јер јој је она омогућила да се друштвено ангажује и да „практично води живот мушкарца“.[14]

Када се Први светски рат распламсао, а број жртава добио драматичне размере, Министарство рата Велике Британије је организовало одлазак за медицинско особље у Србију, Румунију, Русију, Корзику, Француску, Белгију и Грчку (Солун). Упркос чињеници да су жене из тих земаља, које су добровољно учествовале у рату, служиле на терену исто као и њихове мушке колеге, оне нису биле исто плаћене као мушки доктори и болничари, нити су имале право да остваре традиционални војни новчани додатак на стан и храну. Такође, у највећем броју случајева, од владе тих држава, доследно су спроводиле бирократска правила по којима женама није било дозвољено да носе војничке униформе, нити да стекну војни чин.

Дошавши у ратом захваћену Србију, стране болничарке не само да су изгубиле животни конфор који су имале у својим земљама, већ су се суочиле са бруталним ефектима рата и отвореним ризиком по здравље и сопствени живот. Ипак, Србија је овим одважним еманципованим женама омогућила оно што им њихова родна Британија није – грађанска права, осећај независности и слободе да могу да се професионално, друштвено и филантропски реализују. Српски војници били су захвални страним добровољкама на њиховој болничкој нези, бризи и саосећању топлине коју су им указивале, па су потиснули укорењене предрасуде о женама лекаркама.

> *Срби се веома диве раду Шкотских жена, њиховој економичности (од сваког пенија правиле су два), њиховој личности и издржљивости. Официри говоре о њима с дужним поштовањем, а војници, дивећи им се, због њихове сиве униформе и брзог хода, српски војници су их из милоште звали „мале сиве препелице“.*[15]

(кућни анђео)“ или „курва“, без остављања простора за „сиве зоне“ у којима би жена могла да буде самосвојна.

[14] A. Hammmond: *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans,* „Studies in Travel Writting“, 2010, 63.

[15] I. Ross*, Little grey partridge: the diary of Ishobel Ross, Serbia 1916–1917*. Aberdeen University

Добровољне болничарке не само да су биле укључене у организацију и надзор рањених пацијената, евакуацију рањених са ратишта, лечењу и помоћи током епидемије, већ су спроводиле хигијенско-здравствену едукацију становништва и својим личним примером и непосредном едукацијом оснаживале Српкиње и утицале на њихову друштвену еманципацију. Такође, неке од њих су остављале писане трагове (писма, мемоарске белешке и дневничке записе), или су после рата објавиле књиге о својим искуствима у Србији, којима су у британској јавности утицале на сузбијање негативних стереотипа и на обликовање другачије, афирмативне слике о Србији и српском становништву. Иако се од балканских ратова изузетно негативна слика Србије у британској јавности[16] постепено мења, почетком рата су приметни утицаји снажне пропаганде аустроугарске штампе која је ширила оптужбе на рачун Србије за избијање Првог светског рата. Али историјски догађаји који су уследили радикално су променили однос британске јавности према Србији и њеном народу.

Елси Инглис, добитница највећег броја српских ордена, априла 1915. записала је и Крагујевцу: *Видите, ми се налазимо у врло тужној земљи, али то је најодважнија земља у Европи, без изузетка.*

Елси Инглис, јуна 1915 из Крагујевца:

> *Ово је тако дивно место. Изгледа да то понављам сваки пут када пишем из било ког дела Србије! Али то је стварно тако, Србија је дивна земља. Овде смо смештени у брдима, па када је овако сиво и магловито јутро као данас, онда лако можемо замислити да смо у Шкотској. Шта би свака Шкотланђанка могла друго да пожели? Али ово плаво небо и дивно сунце може да сија само у Србији*.[17]

Мабел Стобарт, белешка из Крагујевца јуна 1915, *Огњени мач у Србији и другде,* Лондон, 1916:

> *Српски народ, који сам срела у току првих шест месеци, много ми се допао. Они су љубитељи поезије и лепе уметности; паметни и маштовити; отворени за нове идеје; топлог срца, весели, с лепим смислом за хумор; храбри као војници, одважни као грађани; одговорни до најбољег могућег, док стреме идеалима ван могућег домашаја.*
> *Просечан српски сељак-војник није окрутан, суров и борбе жељан дивљак, каквим су га често приказивали. Он не воли борбу, али воли, уз сав занос песничке природе, своју фамилију, свој дом, своје имање и своју домовину.*

Press, Great Britain, 1988, 1.

[16] Традиционално лош углед Србије у британској јавности, креиран на основу предрасуда о Балкану и његовим народима, додатно је погоршан убиством краља Александра и краљице Драге јуна 1903. године.

[17] Elsie Inglis*: The* Woman *with the Torch* https:// *archive.org/stream/elsieinglis18530gut/18530.txt*

Пре но што је дошла у Србију, Флору Сандс су њени сународници, одвраћали од путовања питајући се шта ће она међу „дивљацима“. У својим мемоарима она је изнела свој доживљај српског менталитета који се косио са културним и политичким парадигмама, конструисаним у контексту синтагме о „дивљем Балкану“. Она је истицала српско херојство, љубазност и предусретљивост, као и њихову приступачност и хумор, који потиру уврежене ставове о српском варваризму. На основу свог искуства са линије фронта, она је констатовала да су српски војници далеко од недисциплинованости, те да је окрутност апсолутно страна њиховој природи. У својим књигама (*An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* (1916) и *The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army, 1916–1919* (1927) она наводи да међу српским војницима влада узајамно поштовање, одсуство пљачке и хумано поступање према затвореницима. Изражава дивљење начину на који су њени српски саборци „страсно везани за сопствену земљу“ и констатује да је, упркос аустро-немачкој агресији, „дух Србије наугасив“.[18]

За разлику од мушке, колонијалне, империјалистичке перцепције, доминантне у 19. и почетком 20. века, жене су неретко заузимале „антиколонијални приступ“ настојећи да се приближе и боље идентификују „друге“ групе људи, одн. домаће становништво, показујући саосећање и понашање које није својствено мушком етосу.[19] Њихов приступ је произашао из европске хуманистичке традиције и дискурса „општег добра“ у којем појединац реализује само уколико партиципира у општем. Такође, намера њиховог доласка у Србију, неминовно је условила да им српска војска и становништво узврате гостољубивошћу и топлим емоцијама пуним захвалности. Ипак, текстови о Србији из пера чланица лекарских мисија, налик онима који су писани пре Првог светског рата, обилују стереотипима[20] (овог пута афирмативним стереотипима), изражавају субјективну слику ауторки и нису резултат нити објективне друштвене анализе, нити спадају у ауторску књижевност. За разлику од претходних, текстови из пера чланица хуманитарних мисија нису опортунистички, већ су резултат њиховог почетног ентузијазма друштвеним односима у ратној Србији, суштински различитим од друштве-

[18] A. Hammmond: Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans, „Studies in Travel Writting, 2010, 64.

[19] Исто, 57, 58.

[20] За разлику од етничких стереотипа који су се формирали у контексту „друштвено пожељног“ или „политички коректног“, родни стереотипи одржали су се на чврстој кодираности родних улога. Репрезентација маргинализоване жене остала је постојана и служила је као инструмент за властитог напретка и цивилизованости у односу на заостале балканске народе. Списатељице су, у интерпретацији мушког и женског понашања у Србији тога времена, и саме биле задојене родним стереотипима по којима се мушки пол одређује као активнији, агресивнији, доминантнији, независнији, а женски као пасивнији, нежан и осећајан.

не слике Велике Британије која је, услед индустријализације, била захваћена процесом алијенације.

Поред Болнице шкотских жена, у Великој Британији је, током Првог светског рата или непосредно после њега, основано више организација и удружења чија је основна улога била каритативна – да се медицински и материјално помогну српске жртве рата, као и брига о деци без родитеља, о њиховом животу, здрављу и образовању. То су били: Српски потпорни фонд, Англо-југословенско сиротиште у Нишу, Санаторијум за туберкулозну децу у Сремској Каменици, Друштво српског црвеног крста (Serbian Red Cross)[21]

Српски потпорни фонд (Serbian Relief Fund, SRF) био је једна од најважнијих установа за помоћ пострадалом српском становништву. Основан је 23. септембра 1914. на иницијативу Ситон-Вотсона и сер Артура Еванса; покровитељ Фонда била је краљица Мери, а председник је био лондонски бискуп. Оснивање Фонда подржале су Американка Мејбел (Mabel) Данлоп Грујић, супруга српског посланика у Лондону и леди Лејла Пеџет (Leila Paget), која је била ангажована и у Болници шкотских жена. У раду Фонда учествовале су: кнегиња Дарија Прат, супруга кнеза Алексе Карађорђевића, Меј Ситон-Вотсон (May Seton-Watson), Гертруда Керингтон-Вајлд, Елизабет Беси Христић и њена ћерка Ани Христић и друге жене из најугледнијих британских породица. Српски потпорни фонд је, од новембра 1914. до јуна 1915. године, опремио и послао у Србију пет комплетних болница, а током 7 година рада спровео је бројне и разноврсне акције помоћи: обезбеђивао је збрињавање и лечење српских војника на Крфу, Корзици и другим избегличким камповима, прикупљао материјалну помоћ за српски народ у окупираној земљи, помогао је великом броју српске сирочади да преживе и збринуо је 360 деце, којима је обезбедио средњошколске професоре и свештенике, ради учења матерњег језика и књижевности.

Године 1917. у Енглеској је основано Друштво за стручно образовање српских жена, а у његовом стварању су, поред енглеских, учествовале и српске жене. Оне су преузеле бригу око образовања 12 српских девојчица од 10 до 18 година, које су биле смештене у енглеске школе. Оне су школоване за медицинску, пољопривредну и инжењерску струку. Друштво је сарађивало са властима у Београду, а постојала су два његова комитета: београдски и лондонски. Са српске стране, састав одбора су чинили: Олга Лозанић, проф. М. Поповић, пуковник др. Суботић, супруга мајора Милана Васића (1919), супруга посланика Гавриловића у Лондону, госпођа Чолак Антић,

[21] Друштво српског црвеног крста у Великој Британији (Serbian Red Cross) основано је августа 1914. и било је смештено у просторијама Српског потпорног фонда, а од 1916. било је стационирано на Крфу. Његова основна делатност била је помоћ српским заробљеницима и рањеницима. Британски чланови фонда су наставили свој филантропски рад и после Првог светског рата. Међу њима је била др Елси Инглис која је наставила да ради у Болници шкотских жена.

др Марија Вучетић, Мирка Грујић и госпођа Ђурђевић.[22] Контакти које су британски интелектуалци и здравствени радници успоставили са Србијом и њеним становништвом за време Првог светског рата били су значајан подстицај даљим везама између два народа.

3. „Крагујевачке Енглескиње“

Почетком Првог светског рата у Србији су организоване четири Болнице шкотских жена: У Крагујевцу, Ваљеву (под управом др. Алис Хачинсон), Лазаревцу (под управом др. Едит Холвеј) и Младеновцу (под управом др. Хелен Беатрисе Меккгрегор). Поред ових болница, постало је неколико амбуланти у којима су такође радиле припаднице Болница шкотских жена, као болничарке или ниже особље. Највећи талас лекарских мисија је у Крагујевац стигао у јануару 1915, у време епидемије пегавог тифуса с циљем да, заједно са осталим становништвом, помогну у локализовању и сузбијању заразе. Из Персије је стигла Енглескиња др. Елизабет Рос (Elizabeth Ness Macbean Ross, 1878–1915), из Индије је стигла Аустралијанка др. Лаура Маргарет Хоуп (Laura Margaret Hope), а из Белгије др. Ловенс и др. Вененс, др. Харијет Кокбурн (Harriet Cockburn) и Ела Скарлет Сунџ (Ella Scarlet Synge).

Прва мисија Болнице шкотских жена организована као хируршка и за заразне болести, капацитета 100 постеља и била је смештена у касарни Артиљеријске подофицирске школе. Било је примера да су жене чиниле целокупно особље болнице: од управница, лекарки и медицинских сестара, до возача и куварица. Шкотланђанке су, уз помоћ добровољних болничарки из Србије, преузеле бригу о лечењу око 250 болесника, српских војника, али и аустроугарских заробљеника. реализацији и унапређењу хигијенских и профилактичких мера. Тако су, једном приликом, у шатору одређеном за трпезарију, први пут болесницима дале четкицу за зубе и прашак растворен у чаши млаке воде. Пацијенти су били збуњени, неки од њих су четкицом почели да гладе бркове који су од ручка замастили, а неки су попили гутаљ течности, уз изговор „ваља се“.[23] Енглескиње су зато морале да им пажљиво објасне њихову употребу. С обзиром да Срби нису знали енглески језик (до Првог светског рата енглески језик се није учио у српским гимназијама, већ само на Универзитету, као изборни предмет у оквиру Катедре за германистику), можемо само да замислимо колики су напор, ентузијазам и тимски дух оне улагале како би, у тешким животним условима и услед недостатка особља, успеле да обезбеде непрекидну помоћ оболелима.

[22] Р. Гашић, *Београд у ходу ка Европи*, Институт за савремену историју, Београд, 2005, 143.

[23] Д. Бакић, *Пет векова Крагујевца,* Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац, 1972, 228.

Припаднице Болнице шкотских жена током боравка у Крагујевцу живеле су у кући која је била сувише тесна. Кухиња је била одвојена, смештена у малој дворишној згради. Воду су доносиле са једног удаљеног извора и свакодневно су морале да цепају дрва за огрев. Пошто су скоро целог дана биле у болници, добиле су на испомоћ 6–8 заробљених Аустријанаца, који су претходно радили на поправци путева. Касније су ангажовале и друге аустроугарске заробљенике за помоћ у болници, нарочито око тешких физичких послова. Болници су придодате и четири оближње кафане у којима су били смештени реконвалесценти, тако да је болница бринула о 400–500 пацијената.[24] Због епидемије пегавог тифуса и других заразних болести, особљу болнице није било дозвољено да посећују јавна места и контактирају са грађанством, па су слободно време проводиле у шетњи ван града. На једном од излета, др. Кентрин Макфејл је угледала дечака тужног лица у ритама, опанцима и са шајкачом, фотографисала га је и од те фотографије направила поштанску карту. Та поштанска карта је продавана на разним добротворним акцијама а сакупљени новац је био усмерен на помоћ деци Србије.[25]

3.1. Национална лига српских жена

У Крагујевцу су, на почетку 20. века, постојала бројна женска друштва од којих су најбројнија и најутицајнија била: Крагујевачко женско друштво, Шумадијско коло српских сестара, Друштво „Милосрђе“, Друштво „Потпора“ и Крагујевачки одбор друштва „Кнегиња Зорка“. Сва женска друштва тог времена су, осим хуманитарне, имала и наглашену националну, патриотску и вероисповедну димензију. Уочи балканских ратова организовали су бројне курсеве за добровољне болничарке, тако да су жене током балканских ратова и Првог светског рата помагале у лечењу болесника и рањеника, шиле су постељину и рубље за војску, прикупљале хуманитарну помоћ и слале је војсци и депортованом српском становништву.[26] Та врста јавног филантропског ангажмана омогућавала им је својеврсну друштвену промоцију, која им је, на основу тадашњих друштвено конструисаних улога, била отежана. Она су, уз то, пружала својим чланицама и специфичан осећај патриотске дужности, друштвене одговорности, животног задовољства и испуњености.

---

[24] Ж. Микић, *Увек ваша – Живот и дело др Кетрин Мафејл*, Нови Сад, 1998, 47.

[25] Исто, 51.

[26] Приликом ослобођења Крагујевца од аустроугарске војске, 27. октобра 1918. председница Женског друштва, Милица Симић, на тргу „Код крста“, поздравила је команданта пука Стевана Радовановића и предала му свилену тробојну заставу. Ову заставу су чланице друштва шиле и везле у илегалним условима, а на њој је писало: „Благодарне Српкиње својим ослободиоцима – Женско друштво“. На врат командантовог коња девојке су ставиле венац од цвећа, мали пиротски ћилим и велики пешкир, са много чарапа и пешкира

Женска друштва из тог периода нису деловала изоловано једна од других, већ су тесно међусобно сарађивала на плану унапређења националних интереса и локалних, градских интереса. Током велике епидемије тифуса на почетку Првог светског рата, у Крагујевцу, граду где се налазило седиште врховне команде, једна од чланица Болнице шкотских жена, Џеси Ханкин Харди, дала је иницијативу за формирање женског друштва: **Национална лига српских жена**.

Лекарка Хана Џеси Хенкин-Харди **(**Hannah Jessie Hankin-Hardy, 1886–1944), упоредо са обављањем лекарске мисије усмерене на здравље народа у сиромашним земљама (у Бугарској, Мозамбику, на Куби), била је одлучни борац за женска права, а наставила је да шири еманципаторске идеје и међу женама у Србији. У Србију је, заједно са својим супругом, стигла 4. јануара 1915 (18. децембра 1914), у првој групи припадница Болнице шкотских жена. *Изабрала је као најнеуређенију и најсиромашнију Другу резервну болницу у жандармеријској касарни, у којој је било до 450 рањеника и болесника, коју је завојним материјалом и осталим потребама снабдевала, обилазећи, тешећи и негујући српске ратнике, дајући им преобуке и остале потребе док су у болници и при изласку из исте. Па не само то, већ је од донетог материјала давале и другим болницама у месту*.[27]

По окупацији Крагујевца, она се придужила српској војсци и избеглицама у збегу према Албанији. Када се вратила у Енглеску наставила је да помаже српском народу сакупљајући и дистрибуирајући болничку робу и храну у Србију. Србија је у знак захвалности за хуманост, доброчинство и посвећеност српском народу у судбоносном периоду Првог светског рата, наградила Хану Хенкин-Харди и њеног супруга Семјуела Хенкин-Хардија Орденом Св. Саве, а на болници „Свети Ђорђе“ у Тополи (данас Дом здравља „Свети Ђорђе“), постављена је спомен плоча са урезаним њиховим именима, у жељи да буде трајан сведок времена на британско-српско пријатељство и људску племенитост и пожртвованост.

На њену иницијативу, грађанке Крагујевца основале су 15. фебруара 1915. године *Националну лигу српских жена*. Председница Лиге, Ханкин Харди је на састанку одржаном 19. фебруара 1915. између осталог рекла: *Надајмо се да ће нашем примеру овде, у Крагујевцу, следовати све вароши, па чак и села целе Србије, јер не треба из вида изгубити да је здравље једног народа уједно и његова снага*“, и даље*:* „*Српска жено! Ти мораш да ступиш сад у борбу раме уз раме с властима које су то већ учиниле, јер ти си та, која треба, која и мора да се бори против овог невидљивог и мучног непријатеља, ти мораш да сузбијеш ову заразу, ову несрећу која наш живот тако немилосрдно коси, и која прети истребљењем наше целокупне нације!*[28]

[27] *Ратни Дневник – Орган Врховне Команде,* бр. 417 од 16. септембра 1915.

[28] *Ратни Дневник – Орган Врховне Команде,* 20. фебруара 1915.

Дужности чланица Лиге су углавном биле усмерене на спречавање ширења епидемија кроз покретање различитих акција, како едукативних, тако и конкретних акција (отварање пољских болница, дезинфекција, одржавање чистоће у граду и слично). Хана Хенкин Харди објављивала је у гласилу *Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбироа* бр. 204. од 14. фебруара 1915. (по старом календару) проглас следеће садржине:

Српкиње
Дивећи се херојству српскога војника и пожртвовању свега српског народа, дошавши из Енглеске у вашу средину да утолим по могућству јад и бол, жеља ми је, да упознам и српску жену као жену, сестру и патриоту, и да заједничким силама порадимо на племенитом послу, отклањања беде и невоље.
До сада су Српкиње дале непобитне доказе свога узвишеног и племенитог делања у разним правцима своје истински велике српске душе.
Стога вас позивам све, драге Српкиње – које се у Крагујевцу налазите – на збор у недеље 15. фебруара тек. год. У сали Официрског дома (до дивизије) у 3 часа по подне тачно.

12. фебруар 1915. г. у Крагујевцу
Хенкин Харди с. р.

Наредног дана Комитет Националне лиге српских жена у Крагујевцу објавио је публикацију „Национална Лига Српских Жена“, статут удружења који, на 13 страница, садржи следећа поглавља: *Циљеви „Националне Лиге“; Организација и Чланови; Начин рада и програм „Националне Лиге“; Дужности подпредседница сектора; Дужности чланица; Програм лигина рада и опште одредбе;*

На првом састанку Лиге, одржаном 19. фебруара 1915. године Хенкин Харди је у надахнутом патриотском говору, издвојила *главна оружја борбе* Националне лиге српских жена:

1. ***Чистота**. Чистота у дому, чистота у салону ако и у кујни, чистота у врту, чистота у нужнику, чистота на тавану као и у подруму, чистота у сваком кутку....*
2. ***Рубље**. Ваши су главни а изгледа једини преносиоци тифусне заразе....*
3. ***Народне кујне**. Изнемогло и гладно тело лакше прима сваку заразу, а ми имамо доста сиромашних невољника који су, одуживши се отаџбини, и неспособни да у овом времену довољно зараде, прибаве, пали у беду и немаштину и грцају за кором хлеба!...*
4. ***Болнице**.... Образујмо нове, приватне болнице за бесплатно лечење и неговање оних заражених невољника који нису војници, а пазимо бодрим оком да се сваки заражени болесник одмах одвоји и пренесе у болницу... (Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбироа* бр. 214. од 24. фебруара 1915).

Ову иницијативу су здушно подржале и друге крагујевачке филантропкиње из угледних породица: Арсенијевић, Стојановић, Палигорић, Лонткијевић, Крстић, Зечевић, Гушић и Живковић. Послове руковођења Националне лиге српских жена обављао је Комитет Лиге српских жена који су чиниле: Хана Хенкин-Харди, почасна председница, Драга Аранђеловић (наставница Женске гимназије у Крагујевцу) секретарка, др. Ангелина А. Јакшић (1871–1950) благајница и чланице: Драга Павловић Бојаџић (председница Шумадијског Кола српских сестара), Драга Стојановић (председница Крагујевачког женског друштва), Лена Бошковић (председница Друштва „Милосрђе“) и Косара Ивановић (чланица Друштва „Милосрђе“). Свим пословима је координирало Шумадијско коло српских сестара, а чланице Кола из реда виших социјалних кругова, као и друге имућније крагујевачке породице пружале су материјалну подршку раду Лиге. Чланице су носиле карактеристичне значке на којима је била бела трака са националном тробојком и медаљоном – симболом Лиге.[29] Лига је имала своју канцеларију у Витешкој улици бр. 3, а веће састанке („зборове“) одржавала у сали Официрског дома или у другим просторијама. Оглашавали су се у *Ратном дневнику – Органу врховне команде,* који је објављиван у Крагујевцу током 1914. и 1915. године, а током 1915. Национална лига српских жена је била овлашћена да руководи продајом *Ратног Дневника*. Лига се бавила сузбијањем зараза и утицала је да се 1915. отвори градска амбуланта која је имала мушко, женско и дечје одељење. У периоду од 1. априла до 12. маја 1915, у амбуланти је примљено и бесплатно прегледано 787 болесних лица из Крагујевца и околине, од којих је 26 оболелих упућено у болницу, а 18 деце је вакцинисано. Посебно су бринуле за исхрану и смештај сиромашне деце, а децу без родитеља би, после лекарског прегледа, упућивале у „Дом Милосрђе“. Отворена је и народна кухиња, као и чајџиница на железничкој станици која је пружала услуге болеснима и рањенима приликом транспорта санитетским возовима. *Национална лига српских жена* радила је све до повлачења српске војске и окупације земље, крајем 1915, али је наставила да допрема материјалну помоћ и после рата.

Сврха рада Националне лиге српских жена није била само у сузбијању заразних болести, бризи за сирочад, избеглице и рањенике и у решавању бројних других социјалних проблема које држава и Црвени крст нису успевали. Национална лига српских жена доследно је пратила национални програм Краљевине Србије, али је и женама пружала разноврсне видове едукације (не само хигијенске и здравствене едукације, већ и знања и вештина у погледу јавног деловања, друштвеног организовања, финансирања, деловања и оглашавања). На тај начин ово женско удружење је пружило подршку друштвеној афирмацији жена и јачању вештина друштвеног организовања и женске солидарности, што ће у наредном периоду утицати на организовање

[29] *Ратни Дневник – Званични извештаји Ратног Пресбироа* бр. 226 од 8. марта 1915.

жена у циљу развијања стратегија борбе за њихова грађанска и политичких права.

4. Култура сећања

Традиционална историографија обележена је владарима, војсковођама, државницима, политичарима, херојима, научницима, филозофима и другим истакнутим личностима које су давале печат појединим раздобљима друштвеног развоја. У тој галерији познатих историјских личности скоро да и нема жена и њихове интелектуалне, политичке, уметничке, духовне снаге. Оне су вековима живеле и стварале у патријархалном културолошком миљеу који је онемогућавао или строго забрањивао њихов јавни ангажман, па се и друштвено искуство жена сматра научно нерелевантно, неартикулисано и тривијално.

У свим сферама живота, чак и у историји ратовања, која се сматрала за ексклузивно мушку политичку борбу, било је жена које су, сем логистичког, позадинског, давале активан допринос ратовању и учешћем на линији фронта, у оружаним борбама, испољиле несвакидашњу храброст. Ипак, званична историографија делегитимисала је жене учеснице рата, маргинализовала је њихове доприносе, ограничавајући их на виктимолошки контекст или сврставајући их у „заборављену историју“. Тако се и српска јавност упознала са знаменитом Милунком Савић (1890–1973), добитницом највише одликовања међу женама учесницама Првог светског рата, тек 2014. године, и то захваљујући обележавању националног и светског јубилеја – 100 година од почетка Првог светског рата. Четрдесет година након њене смрти, рехабилитована је и њени остаци су, уз највише војне почасти, пренесени у Алеју великана у Београду.

У знак сећања на жртве Првог светског рата, у доба Југословенске државе подизани су апстрактни споменици, без индивидуалних и националних обележја.[30] У том духу је и у Крагујевцу, 1932. подигнут грандиозни „Споменик палим Шумадинцима“, погинулим ратницима из Шумадије у ослободилачким ратовима Србије 1804–1918, рад вајара Антуна Аугустинчића и Јозе Кљаковића. На постаменту споменика, на сваком од четири крака, су по две фигуре ратника које симболишу две године ратовања. Фигуре су у борбеном ставу напред, а на централном обелиску је симбол ослобођења – фигура девојке са круном у испруженој десној руци. Жена је у многим европским земљама, од периода стварања националних држава у

[30] Потискивањем идеологије југословенства, Србија почиње да се враћа националним симболима и личностима из националне историје, па је у Крагујевцу 1992. године, испред зграде Суда, у којој је почетком Првог светског рата била смештена Врховна команда, подигнут споменик војводи Радомиру Путнику, рад вајара академика Николе Коке Јанковића.

19. веку била симбол нације. Алегорија нације као жене спаја у себи античку идеју слободе (борбе за независност), али се везује и за процес грађења и хомогенизације националне државе. Жена је симбол репродукције: биолошке репродукције, али и културне (репродукција добара и ресурса), што спада у темеље за конструисање нације. Ипак, жена, која је и овим спомеником подигнута на пиједестал као симбол оснивања и одржавања нације, након победе у рату, није добила адекватан друштвени положај у тадашњем друштву.

У колективном сећању Крагујевчана остале су упамћене чланице лекарских мисија из Велике Британије које су боравиле у Крагујевцу почетком Првог светског рата, њихово херојство, саосећајност са српским народом и жртве које су за њега поднеле, првенствено захваљујући ангажовању Градске организације Црвеног крста. Црвени крст је 1986. године формирао Омладинску теренску јединицу која носи име „Др. Елизабет Рос“ и иницирао је да крагујевачка улица у централном градском језгру, носи њено име. Традиционално, сваког 14. фебруара, на дан њене смрти, представници града Крагујевца, Британске амбасаде, Црвеног крста и других организација и удружења, полажу венце на њен гроб и гроб њених сарадница Лорне Ферис (Lorna Ferris) и Мејбел Дирмер (Mabel Dearmer) и тиме одржавају комеморативни наратив којим се одважне британске хуманитарке укорењују у нашу културну традицију.

Жене су, одважном одлуком да преузму контролу над својим животом која се, између осталог, манифестовала и активним учешћем у рату, супротно патријархалном поретку, свој лични идентитет профилисале у сукобу с друштвеним идентитетом. У симболичком смислу оне су тако постале носиоци културе отпора у покушају мењања традиционалних, наслеђених идентитета и изградње родне равноправности. Захваљујући друштвеном угледу стеченом учешћем у Првом светском рату, жене из Велике Британије стекле су право гласа већ 1918. (право гласа се у почетку односило само на жене старије од 30 година, а 1928. године се старосна граница за стицање политичких права жена померила на 21 годину). Жене САД-а су 1920. добиле опште и једнако бирачко право као и мушкарци, а ускоро је и у Канади и у неким европским земљама озакоњено право гласа за жене (Шведска, Немачка, Аустрија). Жене из Србије и претходне државе Југославије су се за то право изборила масовним учешћем у Другом светском рату и социјалној револуцији, као и бројним жртвама које су поднеле у тој борби. А та тековина, која је остварена током Народноослободилачке борбе у Другом светском рату, још увек је без премца у историји борбе за женска права у нашој земљи.

Уписивањем у историографију жена које су биле политички и друштвено активне, потиру се два основна стереотипа: да је виктимолошки дискурс примарни дискурс жена у рату и да је примарна улога жена у рату у „обезбеђивању топовског меса“ одн. у рађању. Истовремено, показује се да је

алтернативна родним стереотипима могућа, а често и пожељна и ова женска искуства могу да постану релевантна и за жене у деловима света где се и данас ратује.

Литература

Моногафска издања:

Р. Гашић, *Београд у ходу ка Европи*, Институт за савремену историју, Београд, 2005.

М. Крипнер, *Жене у рату, Србија 1915–1918*, Народна књига, Београд, 1986.

Ж. Микић, *Увек ваша – Живот и дело др Кетрин Макфејл*, Матица српска, Нови Сад, 1998.

М. Мраовић, Ј. Живковић и др: *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Историјски архив Пожаревац и Војни Архив, 2014.

I. Ros, *Little grey partridge: the diary of Ishobel Ross, Serbia 1916–1917.* Aberdeen University Press, Great Britain, 1988.

Новинска издања:

Национална Лига Српских жена, Крагујевац, 1915.

Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбироа, Крагујевац, 1915.

Интернет извори:

M. M. Fedunkiw, Women Physicians Serving in Serbia, 1915–1917: The Story of Dorothea Maude *www.mumj.org/.../MUMJ%20-%2053%20-%2057%20-%20 History%20..*

L. Leneman, Medical women at war, 1914–1918.

www.ncbi.nlm.nih.gov › NCBI › Literature › PubMed Central (PMC)

A. Hammmond: *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans,* «Studies in Travel Writting, 2010. www.tandfonline.com

Women at the Front - First World War.com

www.firstworldwar.com/features/womenww1_one.htm

Elsie Inglis*: The* Woman *with the Torch*

https:// *archive.org/stream/elsieinglis18530gut/18530.tx*

www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-keri-Srbije

Lela Vujošević

«OUR ENGLISH WOMEN» AT FIRST WORLD WAR

Summary

The main objective of this paper is to describe the members of foreign medical missions (especially SWH), who came to Kragujevac in early 1915 to combat the epidemic of typhus fever, but except for the provision of medical services, they contributed to the emancipation of women and changing habits of the population. The second part analyzes the memoirs written by participants of the humanitarian missions in Serbia, who contributed significantly to breaking the negative stereotypes of the British public about the Serbs as the culprit for the outbreak of the First World War.

The last section will discuss the cultural memory and the preservation of the commemorative narrative of the brave British humanitarians.

Key words: Scottish Woman's Hospitals, National League Serbian women, public discourse, women rights, cultural memory

Александра Колаковић
Институт за политичке студије
Београд, Србија

УДК 94(497.11)"1914/1918":929 Берар В.
316.344.32(44):327(44:497.11)"1914/1918"

ФРАНЦУСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ ВИКТОР БЕРАР У ВЕЛИКОМ РАТУ[1]

Овај рад кроз анализу дела и активности Виктора Берара (Victor Bérard, 1864–1931), као и његових веза са Србима, осветљава улогу и значај интелектуалаца у Великом рату (1914–1918). На основу Берарове књиге *Србија* (*La Serbie*) публиковане 1915. године и активности око организовања *Српског дана* (1915. и 1916. године) анализира се допринос француских интелектуалаца актуелизовању српског питања у европској јавности. Посебна пажња је усмерена на делатност добротворног друштва за помоћ српским избеглицама у Француској *La Nation Serbe en France* (*Српска нација у Француској*), основаног јануара 1916. године, око кога се окупљао значајан број угледних Француза. Кроз сарадњу француских и српских интелектуалца током Великог рата рад има за циљ да размотри и питање утицаја интелектуалца на обликовање односа Француске и Србије.

Кључне речи: Виктор Берар (Victor Bérard), француски интелектуалци, српски интелектуалци, Србија, Француска, Велики рат (1914–1918)

Генерација француских интелектуалаца, која је била активна у политичком и друштвеном животу Француске крајем 19. и почетком 20. века остварила је значајан утицај на јавно мњење, а посредно и на обликовање ставова креатора француске политике. Пораз у рату са Пруском 1871. године, поред политичких и економских последица и пада угледа Француске на међународној сцени довео је до промена у интелектуалном животу земље.[2] Доведена је у питање традиционална настава и истицана потреба за применом активне методе, а школство је усмерено ка образовању грађанина, развоју световних моралних вредности и патриотизма.[3]

[1] Овај рад је настао у склопу истраживачког рада аутора на пројекту: *Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција* (бр. 179009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[2] Mayeur, Jean-Marie. 1984. *La vie politique sous la Troisième République 1870–1940*, Paris: Le Seul, 27–34; Winock, Michel. 2003. *La France politique XIXe–XXe siècle*, Paris: Point, 80–82.

[3] Дига, Жак. 2007. *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд: Clio, 147.

Под школством коме је Жил Фери (Jules Ferry) дао значајни печат образована је генерација француских интелектуалаца утицајна у друштвеном животу у периоду до Првог светског рата. Страх од немачке моћи, који се тада развио у француском друштву и губитак Алзаса и Лорене усмерио је француске интелектуалце да пажњу посвете духовном развоју Француза. Под утицајем Ернеста Лависа (Ernest Lavisse) унети су патриотски елементи школства у образовни систем Француске.[4] Лавис је поставио националну историју као оквир за проучавање прошлости и начин јачања националне и грађанске свести у Француској.[5]

Два кључна догађаја: потписивање савеза са Русијом и Афера Драјфус обележила су историју Француске на прелазу два века.[6] Од афере *Драјфус* до Првог светског рата снага јавне речи изнете преко писаних медија расте. Часописи: *La Revue des Deux Mondes, Le Journal des Debats* и *La Revue de Paris* нису имали милионске тираже, али су били читани међу интелектуалном елитом у Француској, као и ван њених граница. Крајем 19. века у Француској је већ постојала група научника, која је наставила традицију проучавања Словена започету 1840. године у оквиру Катедре за славистику и настављену 1873. године у оквиру *L'école des langues orientales* (*Школа за источне језике*). Од Руско-француског споразума (1894), а посебно од Анексионе кризе (1908) када су били познати планови германског продора на Исток, Балкан и Србија улазе у сферу значајнијег интересовања француских интелектуалаца. Истовремено, почетком 20. века српска држава се нашла пред изазовом даљег развоја и опстанка пред империјалистичким плановима Аустроугарске, стога су српски интелектуалци настојали да сарадњом са француским интелектуалцима помогну афирмацију српског питања у европској јавности и стекну подршку за остваривање националних интереса.[7]

Крајем 19. века европске територије Османског царства привукле су пажњу не само француских дипломата и политичара, већ и научника, међу којима је био Виктор Берар (1864–1931) научник и касније генерални секретар

[4] Ернст Лавис, француски историчар и позитвиста, потомак је сиромашне трговачке породице, а образовање је стекао у оквиру *L'École normale supérieur* (*Висока нормална школа*) Nora, Pierre. 1997. „Lavisse, instituteur national", у: Nora Pierre (dir.), *Les lieux de mémoire*, vol. 1, Paris: Gallimard, 239–275; Sretenović, Stanislav. 2008. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 36; http://biography.yourdictionary.com/ernest-lavisse (12.07.2014)

[5] http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavisse-l-instituteur-na-tional-.php (17.12.2011.)

[6] Leymarie, Michel. 1999. *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Paris: Inédit, 98, 240; Reinach, Joseph. 1901–1911. *Histoire de l'affaire Dreyfus*, I–VII, Paris: Libraire de Charpentier et Fasquelle; Cahm, Erich. 1994. *L'Affaire Dreyfus*, Paris: Livre de Poche; Duclerc, Vincent. 1994. *L'Affaire Dreyfus*, Paris: La Découverte; Winock, Michel. 1999. *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, Paris: Calmann Levy, 141–191.

[7] Колаковић, Александра. 2014. „Интелектуалци, српско питање и велике силе (1894–1918)", у: Ж. Ђурић, М. Кнежевић (прир.), *Србија и политика великих сила 1914–2014*, Београд: Институт за политичке студије, 371–399.

престижне *La Revue de Paris*. Рођен 1864. године у Морезу (Јура) у породици апотекара, Берар је у малом месту Леон Леоније стекао основно и гимназијско образовање, а потом је даље школовање наставио у Паризу.[8] Као један од најбољих кандидата примљен је на студије у *L'École normale supérieure* (*Висока нормална школа*), коју је завршио 1886. године. Берар је наредне три године провео као надзорник питомаца прве године поменуте школе, а потом је ради усавршавања послат у *L'École française d'Athènes* (*Француска школа у Атини*) као државни питомац.[9] Углед у француским стручним круговима стекао је као хелениста и преводилац Хомерове *Одисеје*.[10] Поред филилогије, за коју је Берар показао интересовање и раније, у периоду свог боравка у Атини пажњу је посветио проширивању знања из археологије, историје и географије. Историја старог века и епске грчке песме биле су у средишту Берарових интересовања, а путовања по европским територијама Османског царства усмерила су његову пажњу и на живот немуслимана у Османском царству. Након што је докторирао 1895. године, Берар је постао професор *L'École supérieure de marine* (*Виша маринска школа*) и *L'École pratique des hautes études* (*Практична школа високих студија*), где је остао до почетка Првог светског рата.[11]

Берарова интересовања нису била ограничена на проучавање старог века, већ су у складу са духом епохе и потребом за разумевањем савремене цивилизације и објашњењем појава, процеса и догађаја, постепено и у прво време посредно кренула у правцу Србије и Срба. Гргур Јакшић истиче да Бераров боравак у Француској школи у Атини, као и „научна путовања која је предузимао по европској Турској и по Малој Азији, одвела су га и на питања спољне политике".[12] У складу са епохом империјализма, односи великих сила и њихова борба за престиж определили су Берара да се од 1897. до 1914. године посвети анализама империјализма, интересима Енглеске, Русије и Немачке. Ишчекивање краја османске власти над европским поседима и питање њихове поделе крајем 19. века усмерили су Берара ка „откривању" Македоније. Бераров први рад о Македо-

[8] ANF, F/17/26707, Dossier Berard; Павловић, Михаило. 1994. *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 175–177.

[9] Француска школа у Атини основана 1842. године, крајем 19. века прерасла је примарну замисао да се у њој школују деца француских имиграната и укључивањем у наставу деце локалне елите постала средиште из кога се ширио француски језик и култура на Медитерану. Задатак наставника, професора и васпитача институтције био је да преко француког језика и књига, као и успостављањем веза и сарадње интелектуалаца утичу на политичко приближавање овог дела Европе са Француском. (Šobe, Fransoa, Marten Loren. 2014. *Međunarodni kulturni odnosi*. Beograd: Clio, 129–131).

[10] Homére. 1924–1925. *Odycée*, I–III, traduit par Victor Bérard. Paris: Société d'Édition Les Belles Lettres; „Говор Г. Др. Гргура Јакшића", „Говор Г. Др. Веселина Чајкановића", у: Поповић, Богдан и др. 1932. *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд: Народна штампарија, 23, 26–28.

[11] Gallois, Lucien. 1932. „Victor Bérard", *Annales de Géographie*, vol. 41, № 229, 102–103.

[12] Јакшић, Гргур. 1932. „У спомен Виктора Берара", 23.

нији „A travers la Macédoine slave“ („Кроз словенску Македонију“) публикован је 1892. године.[13] Текст Виктора Берара био је под снажним утицајем информација које су ширили грчка и бугарска пропаганда. Рад „Les nationalités de la Macédoine. Turc et Musulmans, Bulgares, Valaques“ („Националности Македоније. Турци и Муслимани, Бугари, Власи“) и књига *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races* (*Турска и савремени хеленизам. Македонија: Грци, Бугари, Власи, Албанци, Аустријанци, Срби; борба раса*) садрже непрецизне и не увек поуздане податке, чији су посредни извори делом обојени пропагадним активностима страна које су полагале право на географски простор Македоније.[14] Прве промене у Бераровим ставовима и боље разумевање положаја Срба у склопу питања реформи у Македонији и српских интереса на простору Старе Србије, могу се запазити неколико година касније у књизи *La Macédoine. Le pays et les race*, која је настало након посете Македонији.[15] Берарово темељније изучавање Срба и разумевање српских проблема започело је у време публиковања збирке чланака *Pour la Macédoine* (*За Македонију*).[16] У овом периоду дошло је и до династичке смене у Србији, што је утицало на увећано интересовање француских интелектуалаца за Србе. Од овог периода, везе и контакти које је Берар успоставио са Србима постали су мотив више за његову целокупну активност.

Јачању веза француских и српских интелектуалаца, као и тезе о потреби политичког ослањања Србије на Француску, поред некадашњих француских ђака и франкофила (Богдан Поповић, Милован Миловановић и Гргур Јакшић), крајем 19. и почетком 20. века доприносли су и српски посланици у Паризу Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Михаило Вујић, Андра Николић и Миленко Веснић.[17] Њихова сарадња са француским интелектуалцима Виктором Бераром, Албером Малеом (Albert Malet), Ернестом Денијем (Ernest Denis),

[13] Bérard, Victor. 1892. "A travers la Macédoine slave", *Revue des Deux Mondes*, t. CXIV, 1. septembre 1892, 551–578.

[14] Bérard, Victor. 1893. *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, Paris: F. Alcan.

[15] *Revue de Paris* објављивала је поменуто Берарово дело у наставцима, а потом је 1897. штампано и као посебна публикација. (Bérard, Victor. 1897. *La Macédoine. Le pays et les race*, Paris: Calmann Lévy).

[16] Берарово се удаљио од снажног деловања грчке и бугарске пропаганде, након његових посета Македонији. (Bérard, Victor. 1897. *La Macédoine. Le pays et les race,* Paris: Calmann Lévy; Bérard, Victor. 1903. *Pour la Macédoine,* Paris: A. Colin).

[17] АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 1, пов. бр. 880, 10. март 1899; МИД-Посланство Париз, ф.1, Извештај посланства, 12. јула 1900; АС, МИД Посланство у Паризу, ф.2, бр. 4831, 27. децембар 1902; АС, МИД, Посланство у Паризу, ф. 4, пов. бр. 601, Министарство иностраних дела – Посланству у Паризу, Београд 17. март 1909; Веснић млађи, Радослав. 2008. *Др Миленко Веснић: грансењер српске дипломатије*, Београд: Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука; Војводић, Михаило. 2012. *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд: СКЗ.

Шарлом Лаозоом (Charles Loiseu), Огистом Говеном (Auguste Gauvain) и Емилом Оманом (Emile Haumant), као и чињеница да је у Француској моћ јавне речи имала снагу утицаја, определили су српске интелектуалце да почетком 20. века незванични центар пропагандних активности Србије сместе у Париз. У периоду Анексионе кризе, Француска је настојала да очува постојеће стање на Балкану, али и да створи услове да се више ангажује на европским територијама Османског царства, стога су и француски интелектуалци заинтересовани за спољну политику и међународне односе, показали интересовање за Балкан.[18] Поменута група француских интелектуалаца је организовањем предавања и протеста против чина анексије Босне и Херцеговине и касније у време балканских ратова (1912–1913) показала разумевање за српске интерес и у европској јавности афирмисала српско питање.[19] Српски и француски интелектуалци су наставили сарадњу и у периоду Великог рата што је утицало и на процес остваривања идеје југословенског уједињења.

Виктор Берар и његова супруга Алис са децом[20]

[18] Алексић-Пејковић, Љиљана. 1965. *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*. Београд: Историјски институт, 411–413; Tejlor, Alen Džon Persival. 1968. *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 415; Радусиновић, Милорад. 1991. „Антанта и анексиона криза (1908–1909), *Историја 20. века*, бр. 1–2 (1991), 7–8; Hayne, M. B. 1993. *The French Foreign Office and the origins of the First World War, 1898-1914*. Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press 183–185.

[19] Војводић, Михаило. 2007. „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, *Изазови српске спољне политике*, Београд: Историјски институт, 399.

[20] *La Patrie Serbe*, № 5, 1/14 mars 1917, 214; *La Patrie Serbe*, № 8, 1/14 juin 1917, 214, 365.

Виктор Берар је већ 1908. године уживао углед познаваоца историје и актуелних догађаја на простору Македоније, Косова и Метохије. У чланку "Entente austro-russe" („Аустро-руски договор") изнео је анализу реформи спроведених у Македонији у периоду од 1897. до 1907. године.[21] Како је Берар од 1904. године био на позицији генералног секретар престижне *La Revue de Paris* могао је да значајно допринесе афирмисању српског питања у француској јавности.[22] Уз Албера Малеа, Емила Омана, Ернеста Денија и друге француске интелектуалце, који су далековидо опажали да се иза аустроугарског притиска на Србе скрива немачка подршка, Берар је преузео иницијативу да се француска јавност упозна са питањима важним за интересе Србије.[23] Написао је почетком 1909. године чланак о Велеиздајничком процесу у Загребу и скренуо пажњу на лажну оптужбу Срба у Хрватској за велеиздају, а потом и настојања Мађара да наруше односе између Срба и Хрвата.[24] У време кризе изазване анексијом Босне и Херцеговине, Берар је први пут јавно показао пуно разумевање за положај Србије и Срба, а у време балканских ратова (1912–1913) по сведочењу Гргура Јакшића „Г. Берар важи у Француској, и то с потпуним правом, као најбољи познавалац Балканског полуострва, он је до сад неколико пута пропутовао балканске земље и о њима написао десетину одличних дела […] Без претеривања може се рећи да је он својим чланцима, књигама, предавањима и говорима на разним митинзима много допринео да се створи онај велики покрет у Европи, у корист хришћана у Турској, покрет који је у ствари завршен последњим ратовима и сјајним успесима за нас".[25] Берар је од анексије Босне и Херцеговине постао члан групе француских интелектуалаца, који су у периоду Првог светског рата у значајној мери обликовали француско-српске односе.

У току Првог светског рата (1914–1918) Берар је међу Французима био један од главних организатора хуманитарне и дипломатске подршке Србима. Када је Србију након првих победа захватила епидемија пегавог тифуса у Паризу су формирана два удружења: *Француско-српски одбор* или *Комитет за хитну помоћ Србима*, а потом првих дана јануара 1916. године у Латинском кварту у дому Виктора Берара основана је и организација

[21] Bérard, Victor. "Entente austro-russe", *Revue de Paris*, 15 mars 1908.

[22] ANF, F/17/26707, Dossier Berard; „Виктор Берар", *Политика,* 15. новембар 1931, 2; „Свечана седница у част Виктора Берара", *Политика,* 4. децембар 1931, 1; Павловић, Михаило 1994. *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 175–177.

[23] НБС, Р 558/IX/496, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 14. јануар 1909; НБС, Р 558/IX/506, Г. Јакшић – М. Миловановићу, Париз 27. јуни 1909; R, "Les Amis de la Jounesse Serbe en exil M. Victor Bérard", *La Patrie Serbe*, № 5, 1/14 mars 1917, 213–214.

[24] "Beleška. Viktor Berar (Bérard)", *Nova Evropa*, knj. 24, № . 3, 26. septembar 1931, 304.

[25] НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

La Nation Serbe en France (*Српски народ у Француској*).[26] Поред Виктора Берара, у удружењима су били активни већ поменути француски интелектуалци и српски пријатељи још од Анексионе кризе. Угледни професори париског Универзитета Емил Оман, Жан Брин (Jean Brunhes) и Ернест Дени су уз Виктора Берара организовали прикупљање помоћи у храни, одећи и лековима за Србе, а упоредо су својим контактима у круговима високих француских званичника посредно пружали подршку српској влади. Француско-српски одбор је сакупљао новчане прилоге, храну, одећу, лекове и медицинску помоћ. Алис Берар, супруга Виктора Берара је у оквиру ове организације свакодневно припремала пакете за Србе на Крфу и организовала све друге облике помоћи за избегле Србе у Француској.[27] Поред хуманитарне помоћи, организације *Француско-српски одбор* и *Српски народ у Француској* допринеле су афирмацији српских победа и стицању симпатија у светској јавности за Србе.

Друга организација *Српски народ у Француској*, која се старала о српској омладини избеглој из Србије у Француску настала је на иницијативу Виктора Берара. Обављао је функцију потпредседника, док су председници били Огист Боп (Auguste Bopp) француски посланик на српском двору и Миленко Веснић српски посланик у Паризу.[28] Само у току прве године организација *Српски народ у Француској* којом је руководио Берар сакупила је преко милион златних франака за помоћ Србима.[29] Организација *Српски народ у Француској* је ради ефикасније помоћи Србима који су у току 1916. године размештени широм Француске већином приватном иницијативом и личним везама и захваљујући угледу Виктора Берара оснивала друге установе у градовима широм Француске. Тако су настале организације: Комитет тридесет госпођа у Нанту, Француско-српски комитет у Паризу и Вер-

[26] R, "La Nation serbe en France", *La Patrie Serbe*, № 6, 1/14 avril 1917, 271– 275.

[27] "Mesdames E. Haumant et V. Bérard", *La Patrie Serbe*, № 8, 1/14 juin 1917, 364– 265.

[28] Огист Боп, започео је дипломатску каријеру у Француском посланству у Београду и на Цетињу на почетку последње деценије 20. века. Потом је био секретар Француског посланства у Цариграду и Петрограду, конзул у Јерусалиму. У време балканских ратова учествовао је у разграничењу између балканских земаља, стекао чин официра Легије части, а краљ Петар I Карађорђевић га је одликовао Карађорђевом звездом. На почетку Првог светског рата постао је опуномоћени министар (посланик-амбасадор) Француског посланства у Србији, а са српском војском и народом прешао је Албанију и стигао до Крфа. Као сведочанство Првог светског рата настала је Бопова књига *За српском војском од Ниша до Крфа.* Дипломатску каријеру завршио је као француски амбасадор у Пекингу (Јовановић, Јован. 1921. „Огист Боп, (некролог)". *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 3, 1. јуни 1921, 240; Ђорђевић, Димитрије. *Милован Миловановић*, 17; Ибровац, Миодраг. 2001. „Огист Боп". у: Станојевић, Станоје. *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001, 225; Боп, Огист. 2014. *За српском Владом од Ниша до Крфа*, Београд: Чигоја штампа, 103–104 (репринт)).

[29] „Говор Ст. К. Павловића" у: Поповић, Богдан и др. 1932. *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд: Народна штампарија, 30.

сају, Комитети у Вишију, Клермон Фернану, Тулузу и другим градовима. О значају поменуте организације и помоћи коју је Виктор Берар пружио Србима писала је и Делфа Иванић, оснивач Кола српских сестара и супруга дипломате Ивана Иванића. Она се у периоду Првог светског рата посветила прикупљању хуманитарне помоћи за српске избеглице и 1916. године посредством Миленка Веснића и Светолика Радовановића, професора Универзитета, бившег министра и делегата Србије за бригу о избеглицама, сусрела са Виктором Бераром. Заједно са Станом Лозанић успела је да од француске државе уз подршку Виктора Берара, Емила Омана и Стефана Пишона добије дозволу за слање пакета српским заробљеницима у немачким и аустријским логорима и материјалну помоћ од 10.000 франака од удружења *La Nation Serbe en France*.[30]

La Nation Serbe en France[31]

Српска трагедија изазвала је емпатију француског народа, организоване су медицинске мисије и прикупљана хуманитарна помоћ, помоћ у новцу, храни, одећи и лековима за избегле. Неједнака расподела средстава подстакла је Берара да у оквиру *Српског народа у Француској* посебна група проучава потребе српских избеглица. О раду организације *Српски*

[30] Средином 1916. године Делфа Иванић је заједно са Станком Лозанић, супругом Симе Лозанића била активна у удружењу Комитет српских жена у Ници, а потом и у Комитету српских жена у Паризу, где су биле активне Бланша Веснић, супруга Миленка Веснића и Ђурђина Пашић, супруга Николе Пашића. (Иванић, Делфа. 2012. *Успомене.* Приредила Милановић Јасмина. Београд: Институт за савремену историју, 170 – 177).

[31] *La Patrie Serbe*, t. I, du 20 octobre à fin décembre 1917, 273.

народ у Француској Стеван К. Павловић сведочи: „Проучавају се потребе наших избеглица и о њима шаљу извештаји осталим добротворним друштвима и у Француској и ван њених граница. Удружење постаје центар рада и, захваљујући извештајима својих дописника са стране, из Рима, Атине и Солуна бива тачно обавештено о распореду и целокупном стању српских избеглица, постаје право уточиште добрих савета и расадник материјалне и моралне помоћи српској омладини, са нарочитом бригом о интелектуалном раду младића које је наша влада из појмљивих разлога, ослободила војних обавеза“.[32] Берар је размишљао и о обнови Србије након рата, стога је организација основала Француско-српски технички комитет, који је посредовао у организовању наставе француског језика, примању Срба у трговачке школе у Нанту, Марсељу, Лиону, Дижону, Нансију, Монпељеу, Бордоу и Тулузу, као и у оснивању Специјалне школе за јавне грађевинске и индустријске радове.

У периоду Првог светског рата Виктор Берар је као и већина научника стао у одбрану интереса своје државе на „другом фронту“ – фронту пропаганде. Питање кривца за избијање рата светских размера појавило се са првим ратним операцијама, стога је било потребно изнова проналазити и доказивати узроке и поводе избијања рата. Интелектуална елита у свим земљама учесницама је од предратног космополитизма ушла у период „националне еуфорије“ и „интелектуалног патриотизма“.[33] Поред заштите интереса Француске, Берар се кроз сарадњу са српским интелектуалцима укључио и у заштиту српских интереса и помагао реализовање српских ратних циљева. Гргур Јакшић је оценио да је „највећа заслуга“ Виктора Берара што је организовао *Српски дан* у преко 100 хиљада француских школа 26. марта 1915. године. Овим поводом Берар је написао посебно предавање за наставнике „као пример патње коју су Срби претрпели и јунаштва које су показали у борби за одбрану своје отаџбине“.[34] Делови овог Бераровог текста публиковани су и у листу *Le Matain*.[35] Одржавање *Српског дана* у француским школама 1915, као и наредне 1916. године било је и у функцији француске политике „Светог јединства“ коју је осмислио и спроводио француски председник Ремон Поенкаре (Raymond Poincaré) како би избрисао све

[32] „Говор Ст. К. Павловића“ у: Поповић, Богдан и др. 1932. *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд: Народна штампарија, 30.

[33] Оливер Јанц пише о „духовној мобилизацији“ која је захватила интелектуалне кругове 1914. године, а која је подразумевала не само одбрану нације, већ је рату даван дубљи смисао и шире значење. (Јанц, Оливер. 2014. *14. Велики рат*, Нови Сад, Београд: Прометеј, Радиотелевизија Србије, 260.)

[34] „Говор Ст. К. Павловића“ у: Поповић, Богдан и др. 1932. *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд: Народна штампарија, 29.

[35] Bérard, Victor. "La Journée serbe", *Le Matin*, 26 mars 1915, p. 2.

политичке поделе у Француској.[36] Јачање јединства, солидарност и патриотизма Француза у ратним годинама помагала је слика Србије и Срба 1915. и 1916. године, коју је Берар ширио преко француског школског система.

Делатност Виктора Берара за време Првог светског рата и његове текстове о Србији и Србима, као и активности око *Српског дана* и организације *Српски народ у Француској*, потребно је посматрати у склопу са идејом која се јавила већ 1914. године да је потребно научно истражити циљеве рата, узроке и последице. У овом смислу значајна је повезаност српских интелектуалаца са француским интелектуалцима, а посебно онима ангажованим у оквиру *Études et documents sur la guerre. Comité du publication* (*Проучавање и документовање рата. Одбор за публиковање*) установе која од 1914. године истражује циљеве рата, чији је председник био један од највећих научних ауторитета Француске Ернест Лавис, а секретар главне расправе социолог Емил Диркем. Међу члановима био је и Ернест Дени, тада већ угледни познавалац Централне Европе, Хабзбуршке монархије и југословенског питања.[37] У Паризу је био центар српске „научне пропаганде“, чији је главни покретач и координатор био француски ђак Јован М. Јовановић, а група угледних француских научника (Ернест Дени, Виктор Берар, Емил Оман, Шарл Лоазо и Огист Говен) сарађивала је са Јованом Жујовићем, Гргуром Јакшићем, Миленком Веснићем и другим српским интелектуалцима. Академик Живојиновић истиче да су промене ситуације и начина размишљања великих сила у време Великог рата често „изазивали потресе, неверицу, неспоразуме, уздржаност, отворену критику, па и неповерење, али и страх и немир међу малим земљама, њиховим савезницима“ стога је и постојање поменуте групе угледних француских интелектуалаца „заштитника“ Срба било од великог значаја за афирмацију српских интереса код савезника.[38]

Херојски отпор Срба нападу Аустроугарске и страдања која су била последица аустроугарског напада истицани су као пример Французима како је потребно одупрети се германском продору у Бераровој брошури *La Serbie* (*Србија*).[39] Виктор Берар је писање брошуре, коју је штампала угледна издавачка кућа (Armand Colin), започео 1914. године у време првих српских

[36] Сретеновић,Станислав. 2014. „*Србија* Виктора Берара: један поглед на допринос Србије заједничким напорима савезника 1915. године“, И. Пантелић, Ивана, Милиновић, Јасмина. Гаталовић, Момир. 2014. *Први светски рат и балкански чвор*, Београд: Институт за савремену историју, Москва: Фонд "Руски свет", Факултет безбедности, Београд: Филозофски факултет Бања Лука, 574–575.

[37] Жујовић, Јован. 1920. „Ернест Дени“. *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206-209; Војводић, Михаило. 2007. „Француски научници и југословенско питање“, у: *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 409.

[38] Живојиновић, Драгољуб Р. 2010. *Невољни ратници Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд: Завод за уџбенике, X.

[39] Bérard, Victor. 1915. *La Serbie*. Paris: Armand Colin.

победа, а публиковао након *Српског дана* априла 1915. године. Рат је представио као сукоб „националне и победоносне, независне и парламентарне, толерантне и демократске Србије против феудалне, полицијске и инквизиторске Аустроугарске“, а историчар Станислав Сретеновић у чланку о поменутој Бераровој публикацији истиче да је слика Србије и Срба коју је француски интелектуалац представио својим читаоцима следила француске геостратешке планове о придобијању нових савезника на Балкану и „била плод специфичне републиканске културе која је грађена током година и коју је носила једна генерација француске интелектуалне елите“.[40] У брошури *Србија* користећи аналогије Берар покушава да повеже историју Срба и Француза, при чему је указао на значај и последице прихватања идеја Француске револуције (идеје слободе, правде и једнакости) међу Србима. Истовремено, Берар је овом књигом подржао и уједињење као национални циљ Срба. Берарова брошура је посредно допринела грађењу заједничке државе Јужних Словена и специфичног и јаког упоришта Француске на Балкану.

Почетком августа 1916. године српски интелектуалци су настојали да покрену једну научну библиотеку у којој би биле штампане студије Ернеста Денија о српско-бугарским односима, на чијој би изради аутору помогао Гргур Јакшић, историја Срба, Хрвата и Словенаца.[41] Берар се тада није укључио у публиковање новог текст већ се посветио организовању *Српског дана* 25. јуна 1916. године. Ипак, Берарова књига *Србија* преведена је на енглески језик.[42] Исте године, Берар је написао предговор за књигу пропагандно-политичког карактера о судским процесима у Аустроугарској против Словена који су прихватили идеју југословенства, а упоредо је писао и о германској пропаганди.[43] Овим је Берар посредно стварао услове да крајем 1917. године, српски интелектуалци у Паризу појачају своје ангажовање на реализацији идеје уједињења. Станоје Станојевић и Коста Кумануди су тада покренули библиотеку популарних приручника – брошура *Questions balkanique contemporaines*. Планирано је да брошуре допуне тумачења појединих видова савремених питања која нису могла бити штампана у француским часописима.[44] Исте, 1917. године у Фран-

[40] Bérard, Victor. 1915. *La Serbie*. Paris: Armand Colin, 14; Сретеновић,Станислав. 2014. „*Србија* Виктора Берара: један поглед на допринос Србије заједничким напорима савезника 1915. године“, И. Пантелић, Ивана, Милиновић, Јасмина. Гаталовић, Момир. 2014. *Први светски рат и балкански чвор*, Београд: Институт за савремену историју, Москва: Фонд "Руски свет", Факултет безбедности, Београд: Филозофски факултет Бања Лука, 574–575.

[41] Трговчевић, Љубинка. 1987. *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*. Београд: СКЗ, 141.

[42] Bérard, Victor. 1916. *Heroic Serbia*. London: Piccadilly.

[43] Bérard, Victor. 1916. *Les persécutions des Yougoslaves*, Paris: Édition du Foyer.

[44] Штампане су брошуре о питању стварања заједничке југословенске државе, међу којима и две расправе Ернеста Денија. (Трговчевић, Љубинка. 1987. *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*. Београд: СКЗ, 142).

цуској се окупила и нова група за научно студирање рата *Comité d'études*, у којој су између осталих били Ернест Дени и Шарл Дил.[45] Паралелно са појачаним ангажовањем српских интелектуалаца и француски интелектуалци увећавају своје ангажовање са намером да помогну окупљање словенских народа око Француске, у чему је целокупна активност Виктора Берара имала значај. У ово време јавила се мисао и о покретању часописа *Le Monde Slave*, а под покровитељством Ернеста Денија започело је и стварање новог славистичког центра *Institut d'études slaves*. Овим је постепено изграђен основ за француски преовлађујући политички, економски и културни утицај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца након Великог рата.[46]

За две деценије Виктор Берар је доживео преображај и од научника заинтересованог за историју старог века и хеленску књижевност, који није имао сазнања о Србима и Србији, постао један од француских интелектуалаца који су штитили српске интересе. Миодраг Ибровац о Берару сведочи: „речито је бранио нашу националну ствар".[47] Берар је током Анексионе кризе одликован орденом Св. Саве III ред, а био је и носилац Почасне легије. Гргур Јакшић је предлагао да му Срби након балканских ратова (1912–1913) укажу част тако што би једна улица у ослобођеном Скопљу била названа по њему.[48] Од 1920. године Берар је постао и дописни члан Српске Краљевске Академије.[49] Српско ослањање на мишљења и помоћ Виктора Берара настављено је и након Првог светског рата када се Берар укључио у политички живот Француске. За сенатора округа Јуре изабран је 1919. године и у Сенату је био председник Комисије за наставу и Комисије за спољне послове.[50] Високи положаји које је заузимао након Првог светског рата били су од значаја приликом сарадње интелектуалаца у међуратном периоду. Гргур Јакшић је приметио да је Берар један од „оних одличних синова Француске, који су човекољубивим, истрајним радом припремали темељ за велики споменик наше захвалности њиховој отаџбини, који је подигнут на Калемегдану".[51]

---

[45] Екмечић, Милорад. 1997. „Француска наука и Срби 1914". *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 667.

[46] Dimić, Ljubodrag. 2005. "Influences culturelle française dans le royaume de Yougoslavie", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–1944,* Београд: Друштво за културну сарадњу Србија – Француска, Архив Србије, 57–72.

[47] Ибровац, Миодраг. „Виктор Берар". *Време*, 16. новембар 1931, 1; Ибровац, Миодраг 2001. „Берар Виктор". у: Станојевић, Станоје. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књижаеница Зорана Стојановића, 161.

[48] НБС, Хартије Гргура Јакшића, Р558/IX/618, Г. Јакшић – Н. Пашићу, Баден 15/28 октобра 1913.

[49] Ибровац, Миодраг. „Виктор Берар". *Време*, 16. новембар 1931, 1; Исти, „Берар Виктор". у: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижаеница Зорана Стојановића, 161.

[50] Јакшић, Гргур. 1932. „У спомен Виктора Берара", 22–23.

[51] *Исто*.

Бераров однос према Србима временом је проткан емоцијама и инспирисан каменом, који му је поклонио један чобанин са Косова двадесет година пре Првог светског рата. Чобанин је француском интелектуалцу рекао да је његов дар окамењеним хлеб српских војника погинулих у Косовском бојуи да ће се поново претворити у хлеб када Косово буде освећено. Под утиском ове легенде, Виктор Берар, један од француских интелектуалца који су маштали о томе да Алзас и Лорена поново уђу у оквире Француске, две деценије касније пише, а потом и јавно рецитује песму у прози посвећену Србима.[52] Кроз анализу дела и активности Виктора Берара, као и његових веза са Србима, осветљена је улога и значај интелектуалаца у Великом рату (1914–1918). Везе и контакти француских и српских интелектуалаца имали су особени значај у само прдвечерје Првог светског рата јер је француски посланик у Београду Леон Деко имао здравствене проблеме који су га спречавали да на поуздан начин обавља своје дужности.[53] Берар је својим текстовима и активностима од анексије Босне и Херцеговине до краја Великог рата надоградио француско-српске односе. Књига *La Serbie* публикована 1915. године, активности Виктора Берара око организовања *Српског дана* (1915. и 1916. године) и оснивање добротворног друштва за помоћ српским избеглицама у Француској *La Nation Serbe en France* јануара 1916. године, допринели су окупљању значајног броја угледних Француза који су били спремни да подрже српске ратне циљеве.[54] У периоду *la belle epoque* када је моћ јавне речи започела свој снажан утицај на креаторе политке, кроз сарадњу француских и српских интелектуалаца током Великог рата (1914–1918) обликовани су француско-српски односи, а посредно и односи Србије са осталим савезницама. Србија и Срби су у текстовима француских интелектуалаца, који су имали и своју пропагандну функцију, били узор храбрости, пожртвовања и солидарности. Ангажовање интелектуалаца у циљу заштите националних интереса, пример је утицаја сложених интелектуалних веза на обликовање односа две државе, у овом случају Француске и Србије. Афирмисање интереса малих народа у време великог империјалног сукоба показало се као могуће кроз сарадњу научника, посебно онда када званична дипломатија није остварила жељене резултате.

---

[52] Павловић, Стеван. Коста. „У спомен Виктора Берара“, 29–33; Павловић, Михаило. „Виктор Берар и камен са Косова“. *Политика* (Културни додатак), 10. јули 2004, 1.

[53] По сведочењу Штрандмана када је Огист Боп дошао да преузме дужност француског посланика у посланству своје земље у Доситејевој улици затекао је Декоа који га је примио „седећи за својим писаћим столом, на коме су лежали, чак и на гомилицама стајали пристигли недешифровани поверљиви телеграми“ (Штрандман, Василиј. 2009. *Балканске успомене*, књ. I, део 1–2, Београд: Жагор, 280, 308).

[54] Јакшић, Гргур. 1938. *Француска и Југославија у прошлости*, Београд: Политика; Ибровац, Миодраг. 1940. „Српски ђаци у Француској“. у: *Књига о Француској*, Београд: Друштво пријатеља Француске, 207–214; Трговчевић, Љубинка. 1990. „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата“, *Зборник Матице српске за историју* 41 (1990), 83–97.

Извори

Archives nationales de France, Paris (скраћено: ANF)

F/17/26707, Dossier Berard.

Архив Србије

Министарство иностраних дела, Посланство у Паризу

Народна Библиотека Србије

Хартије Гргура Јакшића.

Литература

Алексић-Пејковић, Љиљана. 1965. *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*. Београд: Историјски институт.

Bérard, Victor. 1892. «A travers la Macédoine slave", *Revue des Deux Mondes*, t. CXIV, 1. septembre 1892, 551–578.

Bérard, Victor. 1893. *La Turquie et L'Hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes; la lutte des races*, Paris: F. Alcan.

Bérard, Victor. 1897. *La Macédoine. Le pays et les race,* Paris: Calmann Lévy.

Bérard, Victor. 1903. *Pour la Macédoine,* Paris: A. Colin.

Bérard, Victor. "Entente austro-russe", *Revue de Paris*, 15 mars 1908.

Bérard, Victor. 1915. *La Serbie*. Paris: Armand Colin.

Bérard, Victor. 1916. *Heroic Serbia*. London: Piccadilly.

Bérard, Victor. 1916. *Les persécutions des Yougoslaves*, Paris: Édition du Foyer.

Боп, Огист. 2014. *За српском Владом од Ниша до Крфа*, Београд: Чигоја штампа, 103–104. (репринт)

Веснић млађи, Радослав. 2008. *Др Миленко Веснић: грансењер српске дипломатије*, Београд: Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука.

Winock, Michel. 1999. *La fièvre hexagonale Les grandes crises politiques 1871–1968*, Paris: Calmann Levy.

Winock, Michel. 2003. *La France politique XIXe–XXe siècle*, Paris: Point.

Војводић, Михаило. 2007. *Изазови српске спољне политике*, Београд: Историјски институт.

Војводић, Михаило. 2012. *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд: СКЗ.

Gallois, Lucien. 1932. «Victor Bérard», *Annales de Géographie*, vol. 41, № 229, 102–103.

Дига, Жак. 2007. *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд: Clio.

Dimić, Ljubodrag. 2005. "Influences culturelle française dans le royaume de Yougoslavie", у: М. Павловић, Ј. Новаковић (ур.), *Српско-француски односи 1904–1944,* Београд: Друштво за културну сарадњу Србија – Француска, Архив Србије, 57–72.

Duclerc, Vincent. 1994. *L'Affaire Dreyfus*, Paris: La Découverte.

Ђорђевић, Димитрије. 1962. *Милован Миловановић*, Београд: Просвета.

Живојиновић, Драгољуб Р. 2010. *Невољни ратници Велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд: Завод за уџбенике.

Жујовић, Јован. 1920. „Ернест Дени". *Годишњак СКА*, XXIX (1920), 206-209.

Екмечић, Милорад. 1997. „Француска наука и Срби 1914". *Летопис Матице српске*, књ. 460, св. 5 (1997), 665–674.

Ибровац, Миодраг. 1940. „Српски ђаци у Француској". у: *Књига о Француској*, Београд: Друштво пријатеља Француске, 207–214.

Иванић, Делфа. 2012. *Успомене.* Приредила Милановић Јасмина. Београд: Институт за савремену историју.

Јакшић, Гргур. 1938. *Француска и Југославија у прошлости*, Београд: Политика.

Јанц, Оливер 2014. *14. Велики рат*, Нови Сад, Београд: Прометеј, Радио-телевизија Србије.

Јовановић, Јован. 1921. „Огист Боп, (некролог)". *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. III, бр. 3, 1. јуни 1921, 240.

Cahm, Erich. 1994. *L'Affaire Dreyfus*, Paris: Livre de Poche.

Колаковић, Александра. 2014. „Интелектуалци, српско питање и велике силе (1894–1918)", у: Ж. Ђурић, М. Кнежевић (приредили), *Србија и политика великих сила 1914–2014*, Београд: Институт за политичке студије, 371–399.

Mayeur, Jean-Marie. 1984. *La vie politique sous la Troisième République 1870–1940*, Paris: Le Seul.

Leymarie, Michel. 1999. *De la Belle Époque à la Grande Guerre 1893–1918. Le triomphe de la République*, Paris: Inédit.

Nora, Pierre. 1997. "Lavisse, instituteur national", у: Nora Pierre (dir.), *Les lieux de mémoire*, vol. 1, Paris: Gallimard.

Павловић, Михаило. 1994. *Од Есклавоније ка Југославији*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Б. Поповић и др, 1932. *Огист Говен (1861–1931) и Виктор Берар (1864–1931)*, Београд: Народна штампарија.

Радусиновић, Милорад. 1991. „Антанта и анексиона криза (1908–1909), *Историја 20. века*, бр. 1–2 (1991), 7–22.

Reinach, Joseph. 1901–1911. *Histoire de l'affaire Dreyfus*, I–VII, Paris: Libraire de Charpentier et Fasquelle.

Sretenović, Stanislav. 2008. *Francuska i Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Сретеновић,Станислав. 2014. „*Србија* Виктора Берара: један поглед на допринос Србије заједничким напорима савезника 1915. године“, И. Пантелић, Ивана, Милиновић, Јасмина. Гаталовић, Момир. 2014. *Први светски рат и балкански чвор*, Београд: Институт за савремену историју, Москва: Фонд “Руски свет”, Факултет безбедности, Београд: Филозофски факултет Бања Лука, 574–575.

Станојевић, Станоје. *Народна енциклопедија српско-хрватска словеначка*, књ. 1, Сремски Карловци, Нови Сад 2001.

Tejlor, Alen Džon Persival. 1968. *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo: “Veselin Masleša”.

Трговчевић, Љубинка. 1987. *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*. Београд: СКЗ.

Трговчевић, Љубинка. 1990. „Париз као културни центар српске емиграције током првог светског рата“, *Зборник Матице српске за историју* 41 (1990), 83–97.

Homére. 1924–1925. *Odycée*, I–III, traduit par Victor Bérard. Paris: Société d’ Édition Les Belles Lettres.

Hayne, M. B. 1993. *The French Foreign Office and the origins of the First World War, 1898-1914*. Oxford : Clarendon Press ; New York: Oxford University Press.

Šobe, Fransoa, Marten Loren. 2014. *Međunarodni kulturni odnosi*. Beograd: Clio.

Штрандман, Василиј. 2009. *Балканске успомене*, књ. I, део 1–2, Београд: Жагор.

Штампа

Време

Nova Evropa

La Patrie Serbe

Le Matin

Политика

Прилог са интернета

http://biography.yourdictionary.com/ernest-lavisse (12.07.2014)

http://www.lefigaro.fr/livres/2009/10/03/03005-20091003ARTFIG00057--lavisse-l-instituteur-na-tional-.php (17.12.2011.)

Aleksandra Kolaković

FRENCH INTELLECTUAL VICTOR BÉRARD DURING THE GREAT WAR

Summary

A generation of French intellectuals, who had been active in politics and social life of France in the late 19th and early 20th century achieved a significant influence on the public opinion, and indirectly, made an impact on the shaping of French policy makers' viewpoints. Since the Franco-Russian Alliance (1894) and the Annexation crisis in particular (1908) and when the plans of Germanic penetration to the East were publicly known, the Balkans and Serbia became the point of considerable interest of the French intellectuals. In the early 20th century, the Serbian state was faced with a challenge of its own further development and survival while confronting imperialist plans of Austria-Hungary. Serbian intellectuals attempted to build up the cooperation with French intellectuals in order to assist the affirmation of Serbian issues in the European public opinion and in acquiring support for the achievement of national interests. One of the French intellectuals, who showed interest in the Serbian issue, was Victor Bérard (1864–1931) prominent scholar and Secretary General of prestigious *La Revue de Paris*. During the study visit to the French school in Athens in the late 19th century, Bérard, as an expert on ancient Greece, started to take interest in the issue of Macedonia and the Serbs, which contributed to his joining in with the French intellectuals in their protest against the Annexation of Bosnia and Herzegovina (1908). This paper seeks to further explore the role and importance of intellectuals in the Great War (1914–1918) through the analysis of works and activities of Viktor Bérard, as well as his ties with the Serbs. On the basis of Bérard's book *La Serbie* (Serbia) published in 1915 and his activities in the organization of *the Serbian Day* (1915, 1916), the paper sheds light on contribution of the French intellectuals on the actualization of the Serbian issues. Special attention is focused on Victor Bérard's activity on the establishment of the Charity Society for assistance Serbian refugees in France – *Nation Serbe en France* on January 1916, around which he managed to gather significant number of distinguished French intellectuals. Analyzing the cooperation of French and Serbian intellectuals during the Great War, the paper aims to discuss the issue of influence of intellectuals in shaping the relationship between France and Serbia, and subsequently Yugoslavia.

Keywords: Victor Bérard, French intellectuals, Serbian intellectuals, Serbia, France, Great War (1914–1918).

Нинослав Станојловић
ОШ „17. октобар“
Јагодина, Србија

УДК 94(100)”1914/1918”
355.1-058.862”364”(497.11 Врање)
371.212(=163.41)(44)”1916”

ЂАЦИ ИЗ ВРАЊА НА ШКОЛОВАЊУ У ФРАНЦУСКОЈ 1916. ГОДИНЕ

Током 1916. године, из Грчке, где су се обрели након повлачења преко Албаније, превезено је бродовима у Француску 2719 српских ђака. Међу њима нашло се укупно 34 ученика из Врања. Бригу о њиховом даљем школовању у бројним француским просветним установама, преузело је Министарство просвете ове, тада савезничке земље.

Кључне речи: Први светски рат, 1916. година, Врање, ђаци, Француска

Иако је предлог за помоћ школској деци из земаља које су у пријатељским односима са Француском први пут покренут још 4. марта 1914. године, а у намери да се сирочад српских војника, страдалих у Балканским ратовима, школује у француским лицејима, озбиљнији резултати ове племените акције почеће да се остварују тек крајем 1915. и наставити током 1916. године.

Овоме су претходиле резолуције Комисије за спољне послове француске скупштине од 26. новембра 1915. године и документ заједничког српско-француског комитета за помоћ српској омладини од 7. децембра исте године. Прва група од 800 ученика стигла је у Француску већ почетком децембра 1915. године из Солуна, а затим је почетком фебруара 1916. године, што из пристаништа у Албанији, што са Крфа, превезено бродовима до Француске, још неколико група.

Према извештају Јована Жујовића[1], тадашњег начелника Просветног одељења Министарства иностраних дела, од 14. фебруара 1916. године у Француској је било 1143 српска ученика, док је према подацима француског министарства просвете од 1. јула исте године, у разним француским школама било 1546 српских ученика. До краја 1916. године укупно 2719 српских ђака било је распоређено у 60 градова и 70 школа, и то : у 20 лицеја (државних гимназија), 25 колежа (општих гимназија), 21 супериора (виших основних школа), 2 курса секундар (виших женских основних школа), 1 екол

[1] *Јован М. Жујовић* (1856–1936), геолог, универзитетски професор, политичар

нормал (учитељска школа) и 1 екол професионал (занатска школа)[2]

Све школе биле су интернатског или полуинтернатског типа, што је подразумевало да су ђаци били обавезни да носе школске униформе и да поштују строга дисциплинска правила. Настава се углавном одвијала пре подне, поподне је било одређено за учење, а суботом или недељом увече су ишли у шетњу, позориште или биоскоп. Празнике и летње распусте деца су проводила по кућама француских домаћина. Сваку групу ученика пратило је по неколико наставника или професора, који су предавали српски језик и националну историју, а били су дужни да одржавају и дисциплину у интернату. Трошкове школарине сносило је Министарство просвете Француске или нека приватна хуманитарна организација, док је Просветно одељење у Паризу плаћало за лекарску помоћ и одећу.[3]

Од поменутог броја српских ђака у Француској, летимичним истраживањем дошли смо до имена 34 детета, родом из Врања, који су своје, ратом прекинуто, школовање наставили у овој, тада савезничкој земљи. Осим чињенице да су деца била различитог пола и старосне доби, занимљиво је и њихово социјално порекло. Од 34 ученика по један је био из занатлијске, официрске, подофицирске, односно породице индустријалца, школског надзорника и надзорника дувана и пензионера, двоје их је потицало из земљоделачких, односно професорских фамилија, уз податак да су изостали подаци о занимању родитеља за двојицу ученика. Четворо ђака долазило је из учитељских, односно њих 6 из чиновничких породица, док је највише – 11 ученика потицало из породица трговаца врањских.

У наставку следе имена школа, шефова ђачких група и врањских ђака, који су се школовали у Француској током 1916. године.

***Екс-ан Прованс*,**

(шеф групе од 30 ђака Милан Мајзнер, директор дојранске гимназије)

Драгољуб Захарић, четврти разред, син Димитрија Захарића, полицијског писара из Врања

Јордан Аћимовић, шести разред, син Лазара Аћимовића, трговца из Врања

Момчило Лазаревић, седми разред, син поч. Томе Лазаревића, индус-

[2] М. Рабреновић, *Школовање наших избеглих ђака*, Зора: календар за просту 1917. годину, Крф, 1916, стр. 67–70; Љ. Трговчевић, *Прилог проучавању организације школске омладине у Француској почетком 1916. године*, Србија 1916. године, Зборник радова, Београд 1987, стр. 268; Ј. Рељић, *Архивска грађа Министарства просвете на Крфу*, Србија 1916. године, Зборник радова, Београд 1987, стр. 272, 282.

[3] М. Николова, *Школовање српских ђака у избеглиштву. Француска 1916–1918*, Београд 2009, стр. 16–19.

тријалца из Врања

Петар Стошић, шести разред, син Василија Стошића, трговца из Врања

Анси (департман от Савоа),

(шеф групе од 59 ђака Душан Ђорђевић, привремени предметни учитељ)

Борисав Јовчић, шести разред, син Милана Јовчића, трговца из Врања

Драгомир Трајковић, други разред академије, син Косте Трајковића, трговца из Врања

Драгутин Илић, шести разред, син Јанче Илића, професора из Врања

Будимир Илић, син Јанче Илића, професора из Врања

Миливоје Ристић, шести разред, син Јована Ристића, учитеља из Врања

Живојин Ристић, син Јована Ристића, учитеља из Врања

Момчило Јелић, син Драгутина Јелића, надзорника дувана из Врања

Анси (департман от Савоа),

(шеф групе од 28 ученица г-ца Катарина Марковићева)

Олга Ристић, трећи разред основне школе, кћи Јована Ристића, учитеља из Врања

Ант (департман Воклиз),

(шеф групе од 21 ђака Властимир Дробњак, привремени предметни учитељ скопске гимназије)

Душан Богдановић, пети разред, син Косте Богдановића, трговца из Врања

Јован Стевановић, трећи разред, син Стојче Стевановића, трговца из Врања

Барселонет (департман Бас з Алп),

(шеф групе од 29 ђака Синиша Станковић, привремени предметни учитељ)

Јаниħије Цветковић, други разред, син Јована Цветковића, пиљара из Врања

Боривоје Пањевац, четврти разред, син Томе Пањевца, званичника из Врања

Бастија (Корзика),

(шеф групе од 70 ђака Светозар Стојановић, суплент)

Радослав Милојковић, трећи разред, син Гаврила Милојковића, пореznика из Владичиног Хана

Милутин Димитријевић, трећи разред основне школе, син Драгутина Димитријевића, пуковника из Врања

Гејак (департман Торн),

(шеф групе од 33 ђака др Драгутин Суботић, професор)

Драгољуб Поповић, шести разред, син Милана Поповића, учитеља из Врања

Гренобл (департман Изет),

(шеф групе од 32 ђака Драгољуб Јовичић, суплент)

Милорад Вучковић, први разред основне школе, син поч. Томе Вучковића, трговца из Врања

Моноск (департман Бас д Алп),

(шеф групе од 37 ученика Јован Спасић, суплент)

Димитрије Пешић, трећи разред, син Јанаћка Пешића, наредника граничне трупе из Врања

Александар Стајић, трећи разред, син Велизара Стајића, трговца из Врања

Војислав Ђукић, трећи разред, син Косте Ђукића, окружног начелника у пензији из Врања

Шарлије (департман Лоар),

(шеф групе од 28 ученика Јаниђије Денић, професор)

Милоје Стојић, четврти разред, син Петронија Стојића, земљоделца из Врања

Миодраг Станковић, пети разред, син Тодора Станковића, школског надзорника из Врања

Мо (департман Сен е Марн),

(шеф групе од 25 ђака Михајло Бобић, директор)

Никола Кнежевић, први разред, син Лазара Кнежевића, секретара Министарства просвете из Врања

Понс (департман Шарант ен фер мер),

(шеф групе од 84 ученика Живко Ј. Јоксимовић, директор)

Сретен Митић, други разред, син Тасе Митића из Врања

Светозар Антић, други разред, син Василија Антића из Врања

Милан Калчић, трећи разред, син поч. Косте Калчића, трговца из Врања

Понс (департман Шарант ен фер мер),

(шеф групе од 21 ученице Десанка Васиљевић)

Наталија Калчић, шести разред, кћи поч. Косте Калчића, трговца из Врања

Ско (департман Лејн),

(шеф групе од 25 ученика Миодраг Ибровац, професор гимназије)

Стојан Димитријевић, син поч. Николе Димитријевића, земљоделца из Врање

Сава Јанковић, син Зафира Јанковића, општинског писара из Врања

Радивоје Крстић, син Аритона Крстића, општинског деловође из Врања

Апостол Стојановић, син Стојчета Хаџи Јовића, опанчара из Врања[4]

Жеља нам је да овај рад буде обавеза и путоказ истраживачима богате прошлости врањског краја, у племенитој намери да се сазна даља судбина горе наведених ђака из Врања.

Закључак

Од пролећа до јесени 1916. године у Француској се нашло, изузимајући студенте, укупно 2719 српских ђака, основношколског и средњешколског узраста. Међу њима било је и 34 ученика из Врања. Сви они наставили су даље школовање у француским средњим школама, различитог типа. Ово је мало подсећање на те ђаке и то тешко ратно време.

[4] Архив Србије, Министарство просвете у избеглиштву. Просветно одељење у Паризу 1916/1917. *Списак ђака по школама у Француској* ; *Српске новине*, бр. 5, Крф 19. април 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 10, 30. април 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 17, 17. мај 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 34, 25. јун 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 38, 5. јул 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 53, 9. август 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 59, 23. август 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 62, 30. август 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 77, 4. октобар 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 79, 8. октобар 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 81, 13. октобар 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 82, 15. октобар 1916, стр. 4 ; *Велика Србија*, бр. 10, Солун 19. април 1916, стр. 3 ; *Исто*, бр. 14, 20. април 1916, стр. 4, *Исто*, бр. 27, 6. мај 1916, стр. 3, *Исто*, бр. 31, 10. мај 1916, стр. 3 ; Б. Младеновић, *Списак српских ђака на школовању* у *Француској 1916. године*, Мешовита грађа, 30, Београд 2009, стр. 135–142.

Извори и литература

Архив Србије, Београд. *Министарство просвете у избеглиштву. Просветно одељење у Паризу 1916/1917. Фонд Школовање српских ђака у Француској за време Првог светског рата*.

Младеновић Божица, 2009. *Списак ђака на школовању у Француској 1916. године*, у: Мешовита грађа (Miscellanea), Београд, Историјски институт, 135–142.

Српске новине, Крф 1916.

Велика Србија, Солун 1916.

Николова Маја, 2009. *Школовање српских ђака у избеглиштву. Француска 1916–1918*, Београд, Педагошки музеј Београд.

Трговчевић Љубинка, 1987. *Прилог проучавању организације школске омладине у Француској почетком 1916. године*, у: Србија 1916. године, Зборник радова, Београд, Историјски институт, 268–269.

Рељић Ј. 1987. *Архивска грађа Министарства просвете на Крфу*, у: Србија 1916. године, Зборник радова, Београд, Историјски институт, 272, 282 Рабреновић М., 1916. *Школовање наших избеглих ђака*, у: Зора. Календар за просту 1917. годину, Државна штампарија Краљевине Србије, Крф, 67–70.

Ninoslav Stanojlović

STUDENTS FROM VRANJE DURING THE EDUCATION IN FRANCE IN 1916

Summary

In spring, 1914, a few months before The Great War started, the Serbian government submitted a request to France for receiving Serbian orphans to French schools after the Balkan Wars in 1912 and 1913. This noble action took place in 1915, when 860 Serbian students arrived in France. The Serbian army and government moved to Greece at the beginning of 1916, as well as the majority of Serbian youth. Sending Serbian students to France continued, so 2,719 young Serbs came to this allied country. They were situated in 60 towns and 70 schools, mostly Elementary and Grammar schools, but in schools of education and trade as well. Among these Serbian students in France, 34 were from Vranje. Except for the fact they were different age and sex, their social background was interesting. These students were mostly from clerk and merchant families much more than from trade and farmer families. This work is a small contribution to studying the history of Serbian education during the events in The First World War.

Key words: Serbian students, France, education, the First World War

Драгана Ј. Јањић[1]
Јован Д. Симијановић[2]
Институт за српску културу
Приштина - Лепосавић, Србија

УДК 94(497.11)"1905/1919"
2-726.1:929 Крџић В.
930.85(497.11)"1914/1919"
272.22(497.11)"1914/1919"
341.322.5(497.2)"1914/1918"(497.11)

МИТРОПОЛИТ ВИКЕНТИЈЕ КРЏИЋ[3]

Овај рад је настао на основу доступних извора и релевантне литературе. У њему се настоји да се што потпуније осветли живот и историјски значај Викентија Крџића, митрополита скопског. Десетлеће у којем је столовао Викентије изузетно је значајан период јер је представљао прекретницу у којој ће се далекосежно одредити ток историје.

Кључне речи: Викентије Крџић, Скопска митрополија, конзулат Краљевине Србије у Скопљу, Македонија, Стара Србија, српска четничка акција, српско-бугарски односи, Бугарски злочини у Првом светском рату

Лична судбина може бити од значаја при илустрацији важних историјских процеса, тим пре ако се ради о неком тако значајном попут епископа Српске православне цркве. Делатности епископа Викентија достижу највећи историјски значај након његовог постављења на катедру Скопске епископије 1905. године и окончава се 1915. године када је трагично настрадао као жртва злочина. Декада митрополитовог столовања у Скопљу била је обележена далекосежним историјским догађајима и процесима у којима је Викентије имао немалу улогу, како као духовник тако и као национални прегалац.

Викентије (крштено име Василије) Крџић рођен је 30. јануара 1853. године, у Ушћу, у непосредној близини манастира Студенице. У овом манастиру завршио је основно, да би потом у Београду завршио богословско образовање. Године 1873, 16. септембра, замонашио се у манастиру Студеница. Захваљујући својој духовној снази, одговорности и способности веома брзо је рукоположен у ђакона, убрзо и у презвитера и архимандрита. Само два месеца по замонашењу, 16. децембра 1873. године, Викентије је био рукоположен

[1] dragana.janjicka@gmail.com

[2] jovan_simijanovic@yahoo.com

[3] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који је одобрен и финансиран од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

у чин ђакона од жичког епископа Викентија Красојевића. У септембру 1875. године био је рукоположен у чин презвитера и наредних десет година је обитавао у монашком братству Студеничког манастира. Потом је до 1890. године био старешина манастира Свете Тројице и Сретења у Овчару. Године 1894, тадашњи жички епископ Сава Бараћ произвео га је у архимандрита. Од 1900. године боравио је у Хиландару као саборни старац. Након смрти скопског митрополита Севастијана Дебељковића, у јануару 1905. године, кога је иначе прерана смрт спречила да се и устоличи на митрополитском престолу, Викентије је био изабран и посвећен у Цариграду за новог митрополита и одмах након тога дошао је у Скопље.[4] Према Милету Станићу Викентије је изабран за скопског епископа 13. октобра 1905. године.[5]

У Скопљу се Викентије Крџић радо прихватио и деликатног националнo-политичког задатка у виду помагања и координације српске четничке акције у Македонији. Акција је од 1903. године подразумевала разноврсне активности организоване од стране државних органа, као и спонтане самоорганизоване активности Срба из Србије и Срба поданика тадашњег турског царства у циљу припајања територија под тада устаљеним називима Стара Србија, Македонија.

Српска национална идеја ослобођења Старе Србије се крајем XIX века постепено и спонтано развијала кроз неоружане (образовне, верске и хуманитарне), а потом, почетком XX века и кроз оружане видове (убацивањем српских чета на просторе насељене претежно српским становништвом у турској царевини). Искрене тежње ка ослобођењу словенског, православног становништва на територији данашње бивше југословенске републике Македоније (у даљем тексту: БЈРМ) тадашња турска власт је упорно настојала да спречи, а када је то постајало одвећ немогуће, благонаклоно је гледала на поделе и сукобе у оквиру православног становништва, које је радо користила. Оснивањем Бугарске егзархије, ферманом султана Абдул Азиса. 27. фебруара 1870. године. у састав Бугарског егзархата ушле су епархије: рушчушка, силистриска, шуменска, трновска, софиска, врчанска, тулчанска, видинска, *нишка, шарђојска (пиротска), ћустендилска, самоковска, велешка,* филипопољска (пловдивска), сливенски округ (Ислимине) и казасопољска.[6] Будући да се у неколико епархија новоствореног егзархата, доминантно у: пиротској, нишкој, скопској, охридској и велешкој епархији нашло бројно становништво

[4] Сава Вуковић, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Евро, Београд, Унирекс, Подгорица, Каленић, Крагујевац 1996, 76 (У даљем тексту: С. Вуковић, *Српски Јерарси...*); Сава Јергић, *Споменица Српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопље : 1835–1935*, Српска православна црквена општина града Скопља, Скопље 1935, 252–253 (У даљем тексту: С. Јергић, *Споменица*).

[5] Миле Станић, „Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића“, В*ардарски зборник*, 2, САНУ, Београд 2003, 129 (У даљем тексту: М. Станић, *Успомене...*)

[6] Алекса Јовановић, *Постанак егзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље, 1936, 132.

неоспорног српског идентитета у потенцијалу се створио узрок раздора и сукоба између словенског православног становништва по националном основу. Будући да Турска никако није дозвољавала обнову српске Пећке патријаршије, пред избором између Цариградске патријаршије и Бугарске егзархије, већина тамошњих православних Словена се у почетку, ипак, опредељивала за Егзархију због богослужења на блискијем језику и због претходног анимозитета према грчком свештенству. Убрзо предосетивши националистичке претензије и пропаганду, Срби са тих подручја почели су се одупирати егзархијским свештеницима и све више стајати уз Цариградску патријаршију. Берлинским мировним уговором из 1878. године су Пирот, Ниш и Врање ушли у састав Србије и самим тим су тамошње епархије потпале под ингеренцију Београдске митрополије, док су остале епархије, са бројним српским становништвом и даље остале на попришту сукоба између Цариградске патријаршије и Бугарске егзархије. Након упорног инсистирања српских народних првака и уз дипломатски притисак Русије, Србије и Црне Горе, успешно је издејствовано да цариградски патријарх постави Србе за епископе у Призрену, 1896, и Скопљу, 1897.[7]

Крајем XIX века, на простору данашње БЈРМ појављују се и илегалне пробугарске организације ВМРО (Внатрешна македонска револуционерна организација) и ВМОК (Врховен македоно-одрински комитет). Од свог настанка обе организације нису презале ни од насилних акција, попут атентата на српске попове и учитеље. Након неуспелог Илинденског устанка, 1903. године, уследиле су и репресивне мере турских власти, а на терену су се још масовније почеле појављивати наоружане пробугарске чете. Све ово је условило и појављивање српских наоружаних чета током 1903. године, које су се углавном кретале у подручјима где је становништво било изразито просрпски настројено.[8]

Иако без званичне подршке српских власти из Београда, српске наоружане чете налазиле су се под контролом српских конзуларних власти у Ско-

[7] *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Библиографски завод, Загреб 1929, књ. I, 704–706. (У даљем тексту: *Народна енциклопедија...*); Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVII века до ослобођења*, Геца Кон, Београд 1941, 92 (У даљем тексту: Ј. Јовановић, *Јужна Србија*...); Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. 2, БИГЗ, Београд 1991, 431; Рајко Л. Веселиновић, „Преглед историје Српске православне цркве у Старој Србији и Македонији од 1766 до 1919“, у*: Српска православна црква: 1219–1969: споменица о 750-годишњици аутокефалности,* Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1969, стр. 335; Новица Ракочевић „У турском царству, политичке и друштвене прилике“, *Историја српског народа*, (у даљем тексту: *ИСН*) књ. 6. том 1. СКЗ, Београд 1994, 279–280; Михаило Војводић, „Националне тежње и захтеви Србије у балканским ратовима“, *Историјски гласник*, св. 1–2, Друштво историчара СР Србије, Београд 1995, 68.

[8] *Народна енциклопедија...* књ. IV 945–948; Јован Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Св. Сава, Београд 1928. 17; Станислав Краков, *Пламен четништва*, Време, Београд 1930, 80–82; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Ecolibri, Београд 2006, 11–17 (У даљем тексту: В. Илић, *Српска четничка акција...*).

пљу, које су под плаштом образовних делатности спроводиле конспиративну српску четничку акцију. Викентије је у Скопљу ауторитетом свог положаја настојао да у што већој мери учествује у руковођењу организацијом српске акције, као и да под своју ингеренцију стави целокупну црквено-школску делатност. Повремене несугласице око превласти, крајем 1907. и почетком 1908. године, довеле су до озбиљних сукоба унутар српске организације и расцепа на два крила. Прво крило, чије је упориште било у самом скопском Конзулату, држало је становиште да се српска национална организација спроводи из Конзулата, а према упутствима из Београда. Конзулатску странку је подржавао званични Београд, са ослонцем у „старорадикалима". Друго опозиционо крило, у кругу најближих сарадника митрополита Викентија, заступало је становиште да се српском организацијом, као и целокупним црквено-школским радом, има руководити уз помоћ Београда, а на терену уз преимућство Митрополије. Ова струја је имала подршку „младорадикала-новорадикала", опозиционе штампе у Србији и рашко-призренског владике Никифора Перића.[9] Крајем октобра, 1907. године, митрополит Викентије није добио благослов од цариградског патријарха Јоакима за сусрет са митрополитом рашко-призренским Никифором. Конзулат није био упућен у детаље разлога њиховог евентуалног сусрета, али је био става да митрополити треба да избегавају радње које би могле узроковати компликовање односа са патријаршијом.[10] Додатно неповерење Патријаршије према Скопској мит-

[9] Никифор Перић је био рашко-призренски митрополит у периоду 1901–1911, при том је установио редовни духовни суд и мешовити суд сачињен од свештеника и световњака, помагао је отварање српских школа и истакнуто радио на јачању српске националне свести у својој епархији. Често није био у добрим односима са српским Конзулатом у Приштини истовремено кад и са турским властима. У манастир Високи Дечани довео је руске монахе из ћелија Светог Јована Златоустог на Светој Гори. Никифор је средином 1901. године дошао у сукоб са турским властима (приштинским мутесарифом) зато што су Турци покушали да изиграју патријаршијске привилегије у Рашко-призренској епархији и да дипломе потврђују меарифи. Никифор је тражио од косовског валије да се поштује окружница великог везира из 1891. и да престане упорно прогањање учитеља. Године 1911, Никифор је дао оставку на место митрополита и био је пензионисан. Током бугарске окупације у Првом светском рату био је заточен од стране Бугара. Потом је 1916. године био интерниран у Рилски манастир. Као разлог се помиње анегдота по којој је Никифор противуречио тврдњи неког бугарског официра да су Ћирило и Методије по националности били Бугари. Никифор је инсистирао на чињеници да су били Грци. У Рилском манастиру, убрзо након тога, изгубио је живот падом са спрата. Претпоставља се да је био намерно бачен. – С. Вуковић, *Српски Јерарси*... 379; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Просвета, Београд 1985, 41, 144–145, 304, 339–340; Ђорђе Микић, „Политичка, културна и привредна стремљења" *ИСН*, књ. 6. том 1, 305–307. М. Станић, *Успомене*..., 115–120.

[10] Посланство Краљевине Србије у Турској – Цариград Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, *Документи о спољној политици Краљевине Србије,* (у даљем тексту: *Документи*...) уредник Василије Крестић, САНУ, Београд 2008, књ. II, св. 4/2, док. бр. 331.

рополији подгревало је и то што су митрополитску странку подржавали и аутономисти „неопатријархисти“ који су се поново вратили у егзархат.[11]

Сукоб се почео разбуктавати када је секретар посланства, Божа Љубишић, у свом исцрпном допису председнику министарског савета и министру иностраних дела, Николи Пашићу, из новембра месеца, изнео доста тешких оптужби на рачун Луке Лазаревића, директора српске гимназије у Скопљу, означивши га као најодговорнијег за стварање раздора. Оптужио је Лазаревића да је злоупотребио свој утицај на митрополита Викентија. Пашићу се убрзо, већ 10. децембра, обратио и Викентије, оптуживши конзулат да није имао слуха за његове предлоге да се формира независна комисија која би утврдила све релевантне чињенице и одговорност за сукоб.[12] На основу интервенције српске дипломатије из Београда, из скопског конзулата су били уклоњени Љуба Михајловић и Бошко Љубишић, а из скопске гимназије у почетку по два професора „конзулатске“ и „митрополитске“ партије, потом и директор Лука Лазаревић. Био је смењен и митрополитов секретар Лукијан, који је иначе имао велики утицај на митрополита. Незадовољни развојем ситуације, смењени су покушали да се повежу са рашко-призренским митрополитом Никифором. Тада већ бивши предавач скопске гимназије, Јован Алексић, крајем фебруара, покушао је да приволи митрополита Никифора да одлучније подржи митрополитску страну у сукобу. Алексић је рашко-призренском митрополиту изложио план по коме би се организовали епархијски савети у обе епархије, који би са митрополитима на челу представљали врховне органе за све просветне установе у Турској, уз потпуно заобилажење конзулата. Никифор није прихватио овај предлог.[13] Турске власти су биле упознате, почетком 1908. године, са детаљима овог сукоба и у евентуалном даљем развоју сукоба не би оклевале да из њега извуку корист, спремно чекајући згодну прилику да се умешају. Према извештају Генералног конзулата упућеног Министарству од 6. јануара 1908. године, конзулат је тајно, незванично обавештен од стране валијиног драгомана, тј. службеног преводиоца начелника вилајета[14] да митрополит намерава да поднесе списак свих запослених у митрополији и да ће у том случају турске

[11] Ђ. Микић, „Под младотурцима“, *ИСН*, књ. 6. том 1, 343.

[12] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, *Документи...* књ. II, св. 4/2, док. бр. 419; Православна скопска митрополија – Скопље председнику Министарског савета министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, *Документи...* књ. II, св. 4/2, прилог 1.

[13] Конзулат Краљевине Србије – Приштина председнику министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи П. Пашићи – Београд, *Документи...* Београд 2010, књ. III, св. 1/1, док. бр 162.

[14] Валија = начелник, гувернер покрајине (вилајета), Драгоман = службени тумач, преводилац, Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1966, 225, 638.

власти морати да ухапсе Богдана Раденковића[15] (тадашњег секретара митрополије) уколико он са тог списка буде намерно изостављен. Драгоман је још обавестио конзулат да ће пасти у немилост и управитељи школа − Митар Шешлија, Зарија Ђорђевић и Аћим Јелић, уколико Викентије реализује своје претње да ће их потказати турским властима. Након наведених гласина, а у циљу спречавања даљег сукоба уследило је привремено обустављање плате митрополиту Виђентију и интервенција српског конзула у Скопљу, Живојина Балугџића у корист конзулске струје.[16]

Балугџић је претходно, по сопственом признању, још од почетка свог боравка у Скопљу настојао да изгради пријатељски однос и поверење са митрополитом Викентијем. Међутим, такво стање се није могло дуже одржати. Наступио је сукоб због Лукијана, бившег митрополитовог секретара, који је и даље боравио у митрополији по Викентијевом одобрењу, пркосећи указу министарства о својој смени. Осим Лукијана, Балугџић је назначио и Јована Алексића као кривца за настанак сукоба. Почетком марта 1908. године, Алексић је био разрешен дужности након што је одбио да поступи по одлуци да буде премештен из Скопља. Њих двојица су, по Балугџићу, из чисто амбициозних разлога, покушали да организују паралелну четничку организацију на своју руку. У Куманову су чак у томе и успели. На челу њиховог паралелног комитета у Куманову био је Ђорђе Младеновић, који је успео да наговори Серафима Смиљанца да откаже послушност шефу горског штаба за Куманово, Вуку – Војину Поповићу.[17] Одметнута Смиљанчева

[15] Богдан Раденковић (1874–1917) био је један од најзначајнијих координатора српске четничке организације у Македонији, један од оснивача револуционарне организације „Уједињење или смрт“, једно време је био и секретар Скопске митрополије. У јеку сукоба са тзв „ митрополитском“ струјом био је позван у Београд ради утврђивања чињеница. Након младотурске револуције, 1908. године, постао је председник централног привременог одбора Српске демократске лиге. После кожаљске афере напустио је Скопље, а током 1910. године Раденковић је био упућен у Цариград као представник организације отоманских Срба. Након повлачења владике Никифора Перића, био је кандидат за новог рашко-призренског владику, али није био изабран. Потом је у предвечерје Првог светског рата био на обавештајном задатку на Косову и Метохији током којих је предводио неуспешне преговоре са Исом Бољетинцем о неучествовању Албанаца на турској страни предстојећем рату. Након окупације 1915. године повукао се заједно са српском војском у Грчку, добио је задатак да из Корче организује обавештајну службу за везу са окупираном Србијом, након изненадне бугарске офанзиве морао је да напусти Корчу. У марту 1917. године био је ухапшен у организацији атентата на српског престолонаследника Александра Карађорђевића и Николу Пашића. Није било доказа, није био осуђен, умро је у затворској болници 30. јула 1917. године. – Богумил Храбак, „Живот и смрт Богдана Раденковића 1914–1917, *Баштина*, бр. 14, Институт за српску културу, Лепосавић 2002, 250–256; Биљана Вучетић, „Богдан Раденковић и Милан Ракић“, *Историјски Часопис*, књ. LVII Историјски институт, Београд 2008, 413–126.

[16] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, *Документи...* књ. II, св. 4/2, док. бр. 560.

[17] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Председнику Министарског савета и

чета је убрзо била уништена, а на терену, међу оружаним четама, била је уклоњена претња да сукоб буде искоришћен од стране турских органа власти и пробугарске организације.[18] Иако је стање постало веома озбиљно и сукоб претио да доведе у потпуни хаос целокупну српску акцију у Македонији, Балугџић је неколико пута у извештајима истицао да сматра Викентија за поштеног човека и искреног родољуба, те да је, по његовом мишљењу, он због своје наивности и поводљивости био само подложан манипулацији недобронамерних људи.[19] У Скопље је почетком 1908. године стигао и начелник Министарства иностраних дела Србије Мирослав Спалајковић, а сукоб се како у врху организације, тако и на терену убрзо окончао превагом тзв. конзулске струје. [20]

Ипак, оскудни прворазредни извори, који предоминантно потичу од „конзулске струје“, ни у ком случају не описују митрополита као крајње негативну личност, иако се у појединим извештајима примећује субјективност и лични анимозитет. Све доступно указује да је у питању био смеран духовник и нескривени искрени родољуб, који, у турбулентним временима бујања националног заноса и борбе, није одолевао духу времена. Викентије је настојао да у што већој мери партиципира у остваривању националних циљева, али свакако не из мотива личне гордости и сујете. Колу дневнополитичких сплетки Викентије по природи није припадао. Свака амбиција људи из митрополитове околине заснована на личном авантуризму, чак и племенитим, родољубивим циљевима, а без знања и благослова званичног Београда, била је унапред осуђена на неуспех.

Српски конзул у Скопљу у периоду од 1904. до 1906. године, Михаило Г. Ристић, током кратког периода док су обојица истовремено службовали у Скопљу, стекао је веома позитиван утисак о Виђентију, што је описао у својим белешкама – успоменама на митрополите: „...На мене је он увек чинио једног врло мирног, поштеног и савесног свештеника, који је гледао само на цркву иако је око ње ватра свуда пламтила, и проповедао љубав према ближњима иако је овај свуда смрт сејао. Не знам зашто, али кад сам га год видео, увек ми је изгледао да на себи није никад имао онај црвени или

министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, *Документи...* књ. III, св. 1/1, док. бр. 254.

[18] Комплексност настале ситуације и опасност по реализацију циљева српске националне идеје на терену, натерала је врховну управу српског покрета да у Македонију, почетком фебруара 1908. године, пошаље капетана Алимпија Маријановића, који је на терену сачинио нови Устав српске организације којим су била дефинисана права и обавезе, као и хијерархија чланова организације. - Према: В. Илић, *Српска четничка акција...* 133.

[19] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Николи Пашићу – Београд, *Документи...* књ. III, св. 1/1, док. бр. 254.

[20] Ђ. Микић, „Под младотурцима“, *ИСН*, књ. 6. том 1, 343; В. Илић, *Српска четничка акција...* 131–133; Биљана Вучетић, нав. дело, 415–418.

црни свештенички појас, него онај од кадифе што су се вићали код наших сеоских попова којима су им попадије извезле... Најлепше је изгледао, и најлепше је умео да разговара [са] сељацима; онда је био у свом елементу, како се то код нас каже."[21]

Нове околности су ступиле на сцену после успеха Младотурске револуције. Користећи се насталом еуфоријом, руски конзул у Скопљу је настојао да помири митрополита Викентија и егзархијског митрополита Синасија. Викентије је исказао добру вољу под условом да Синасије учини прву посету њему, као митрополиту старије Цариградске Патријаршије. Синасије је био искључив, није пристајао на било какве радње у циљу отопљења односа без претходног договора Патријаршије и Егзархије по том питању.[22] Поводом успеха Младотурака, митрополит је заједно са грађанством организовао банкет, 7. августа 1908. године. Конзул је приређивање оваквог догађаја сматрао веома корисним, будући да су Грци и Бугари већ организовали сличне манифестације у част Младотурака и да би се банкетом они још више одобровољили према српском живљу. На банкету су присуствовали сви битни официрски завереници, између осталих и четири генерала. Банкет је започет митрополитовом здравицом, на коју је Хемди-паша одговорио здравицом чију завршницу маркира изрека: „Брат је мио ма које вере био". Банкет је трајао до пола ноћи, у срдачној и топлој атмосфери, а потом је уследила игранка на којој су учествовали турски официри. При том, нико од чиновника српског конзулата није присуствовао банкету, али се зато српски конзул са сарадницима налазио у башти хотела, као и бугарски и италијански конзули.[23]

Објавом прогласа – Хуријета, свим турским поданицима су били обећани устав, грађанске и политичке слободе. Створене су могућности да Срби у Турској своју националну организацију преведу у легалне политичке токове. На челу са Живојином Балугџићем конзулат је убрзано радио на стварању српске организације у форми политичке странке, а све у нади да ће овим путем доћи до бржег и потпуног признања српске националности. Оба митрополита, и Викентије и Никифор, радо су се придружили напорима да се створи нова легална политичка организација Срба у Турској.[24] Први организовани легални облик нове српске организације била је Српска демократска лига, основана у Скопљу, од 23. до 26. августа 1908. године. У свом програму Лига је

[21] М. Станић, *Успомене*...129–130.

[22] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Министру иностраних дела Краљевине Србије др Миловану Ђ. Миловановићу – Београд, *Документи..,* Београд 2011, књ. III, св. 2/II, док. бр. 257.

[23] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Министру иностраних дела Краљевине Србије др Миловану Ђ. Миловановићу – Београд, *Документи..,* књ. III, св. 2/II, док. бр. 289.

[24] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Председнику Министарског савета и заступнику министра иностраних дела Краљевине Србије др Петру Велимировићу – Београд, *Документи...,* књ. III, св. 2/II, док. бр. 421.

истицала „широке слободе, истинску једнакост, искрено братство“.[25] У раду је учествовало више десетина делегата, највише гимназијских професора, управитеља школа, учитеља. Извршно тело је био централни привремени одбор од десет чланова, а председник је био Богдан Раденковић.[26] Убрзо је Централни одбор Српске демократске лиге почео да се бави питањем парламентарних избора у Турској. Пре избора српска организација је склопила споразум са Младотурцима. Након избора, за вилајетску скупштину у Скопљу је, у августу 1908. године, било изабрано десет Срба кандидата, исто колико и Турака, Бугара и Грка.[27] После завршетка избора за Скупштину у Цариграду, крајем 1908, Централни одбор је, као извршно тело Српске демократске лиге, израдио правилник за избор делегата за скупштину Срба (конгрес). Митрополиту Вићентију је указана почаст да отвори Скупштину на којој је био донет и устав по коме је организација добила назив: Организација српског народа у Отоманској Царевини.[28] У периоду који је наступио младотурском револуцијом, Митрополит се, уз препоруку и подршку конзула Балугџића, ангажовао и на терену обилазећи села у којима се становништво колебало да ли ће се приклонити егзархији или патријаршији.[29]

Последња значајна етапа митрополитовог живота је наступила након укључивања Бугарске у Први светски рат, 1915. године. Митрополит је напустио Скопље заједно са српском војском, стигао је до Призрена, а потом је био спроведен од стране бугарских војника за Урошевац. Није било поузданих, нити заправо било каквих званичних информација о његовој даљој судбини. Недуго потом, почеле су кружити гласине да је митрополит заједно са ђаконом убијен од стране Бугара. Нагађало се и око времена и места на ком се десило претпостављено убиство, као и начина на који је извршено убиство.[30]

Основано можемо претпоставити да је најближе у детаљима и утврђивању истине стигла званична комисија у истрази спроведеној одмах по ослобођењу Скопља. Резултати истраге о околностима које су довеле до митрополитовог нестанка објављени су већ 1919. године у Паризу, на фран-

[25] Ј. Јовановић, *Јужна Србија*..., 177–179; В. Илић, *Српска четничка акција*..., 134, 136–137.

[26] Ђ. Микић, „Под младотурцима“, *ИСН*, књ. 6. том 1, 331.

[27] Ђ. Микић, „Под младотурцима“, *ИСН*, књ. 6. том 1, 335.

[28] Ова организација је претендовала да буде искључив политички представник српског народа у Турској. Највиши орган уз устав у Организацији је била и годишња скупштина (конгрес) Ј. Јовановић, *Јужна Србија*..177–178; ИСН, Ђ. Микић, „Под младотурцима“, *ИСН*, књ. 6. том 1, 336–337.

[29] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Министру иностраних дела Краљевине Србије др Миловану Ђ. Миловановићу – Београд, *Документи...* књ. III, св. 2/II, док. бр. 414; Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Председнику Министарског савета и заступнику министра иностраних дела Краљевине Србије др Петру Велимировићу – Београд, *Документи...* књ. III, св. 2/II, док. бр. 438.

[30] С. Јергић, *Споменица*, 253.

цуском језику, у другом тому Докумената о повреди хашке конвенције и међународног права које су починили Бугари у Србији у периоду од 1915. до 1918. године.[31] Према извештају број 169, одмах по доласку у Скопље, комисија је започела истрагу поводом случаја митрополита Крџића. Залагањем команданта француске источне армије, генерала Хенрија, званично су упућене две депеше, 2. новембра 1918, у којима се тражила било каква информација о митрополитовој судбини. Међутим, никакав одговор није стигао. Комисија је назначила, такође, изјаву Светозара Марковића, митрополитовог рођака, који је током рата, из заробљеништва у Мађарској, слао писмене захтеве на адресе мађарског, бугарског и седишта Црвеног крста у Женеви о информацијама о судбини митрополита Викентија. Никаквог одговора, такође, није било.[32]

Комисија је своју истрагу засновала на сазнањима на основу исказа проте Антонија Никчића из Урошевца, и његове снахе Магдалине, затим Недељка Степића, члан црквеног суда, Милана Максимовића, Милана Газикаловића, Хаџи Авадиса, рентијера из Скопља, Милана Нововића, службеника из Урошевца, и других. Искази се међусобно допуњавају, слажу се око најважнијих чињеница, тако да заједнички наводе на следећу реконструкцију:

Митрополит је, заједно са пратиоцима, ђаконом Цветком Нешићем и протом Јованом Тасићем, следио српску војску у повлачењу све до Призрена, одакле је 27. новембра 1915. године био аутомобилом одвезен под оружаном пратњом једног бугарског подофицира и неколико војника у Урошевац, где су заједно били заточени у кући проте Никчића. Дана 2. децембра, један је бугарски поручник (сведоци су претпостављали да је био Стеван Консолов), заједно са Георгијем Поповим из Сливена, војним заповедником Урошевца, саопштио Крџићу да тог дана треба да крену за Гњилане. Око 20 часова истог дана, митрополит и ђакон су одведени у пратњи бугарског официра, војника и жандарма.[33] Један бугарски официр, приликом поласка митрополита из Урошевца, саопштио је Викентију да ће бити спроведен у Софију како би објаснио Неофиту, скопском егзархијском митрополиту, разлоге због којих му је ударио шамаре још у време турске окупације.[34] Исто

[31] *DOCUMENTS relatif aux violations des conventions de La Haye et du Droit international en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, tom II, Paris, 1919. (У даљем тексту : *DOCUMENTS...*)

[32] *DOCUMENTS...*No 169, I, 346.

[33] *DOCUMENTS...*No 169, II, 347.

[34] Егзархијски скопски епископ Неофит рођен је 1870. године у Охриду. (Крштено име: Наум Паскалев) Школовао се у Охриду, затим у бугарској свештеничкој школи у Једрену, где се и замонашио. Године 1899. завршио је богословију у Москви. Предавао је црквену историју у бугарској Педагошкој школи у Скопљу. Године 1910. био је изабран за егзархијског митрополита у Скопљу. Након отпочињања другог балканског рата напустио је Скопље и добио је на управљање Једренску егзархијску епархију. У периоду Бугарске окупације, 1915–1918, био је поново у Скопљу као егзархијски митрополит. Након ослобођења Скопља,

је вече Викентијев сапутник из Скопља, прота Јован Тасић, морао предати личне ствари покојног Викентија Георгију Попову, војном заповеднику Урошевца. Међу стварима је било и 400 златних лева. Неке од Викентијевих личних ствари, након ослобођења Скопља, 1918. године, препознао је Недељко Степић у просторијама које је у периоду окупације користио митрополит Неофит. Убрзо након митрополитовог одвођења почеле су кружити гласине да су митрополит и ђакон убијени и спаљени од стране бугарских војника, а да је прота Јован Тасић потом убијен у близини Сурдулице. Појавили су се и људи попут бугарског војника Стевана Консолова, ађутанта команданта места, и Трајчета Поптомова, бугарофила и бугарског комите, који су јавно признавали, чак се и хвалили, убиством митрополита. Душан Лалушев из Горњег Јеловца, који је такође био бугарски комита, у кафани у Скопљу, признао је своје учествовање у убиству и спаљивању Викентија и Цветка, уз тврдњу да су двојицу црквених великодостојника претходно држали заточене неколико дана, али да су ипак на крају морали да их убију на основу Неофитовог наређења. Душан Лалушев је пред ослобођење Скопља побегао са бугарском војском.[35]

Митрополит Викентије и ђакон Цветко су били убијени 2. децембра 1915. године, недалеко од Феризовића, а потом су њихови лешеви спаљени. Том приликом је код Викентија нађено једно платно на којем се налазила једна икона и 800 лева, а његов помоћник имао је са собом 400 лева. Сав новац је био узет. По неким сведочењима, убиство се десило на турском гробљу у Урошевцу или на путу Урошевац–Гњилане, или Урошевац–Качаник. Комисија није утврдила тачно место тог чина. На основу свих сведочанстава, комисија је донела закључак да је убиство било унапред припремано и планирано са намером да се прикрију трагови. Искази неколико сведока се слажу у тврдњи да су након убиства тела двојице црквењака била исечена на комаде, поливена бензином и запаљена. Злочинци су свесно покушали да уклоне материјалне трагове злочина, пре свега од побожног народа у Скопљу, који је Викентија уважавао готово као светитеља због његових изузетних моралних квалитета.[36]

Више исказа релевантних сведока сложило се у тврдњи да је идеја за злочин дошла од Неофита, који је, након уласка бугарске војске у Скопље, дошао из Софије да би заузео катедру од Викентија. Почетком 1916. године Неофит се јавно хвалио у Скопљу како је ступио час за освету над Викентијем наводно због тога што је овај, приликом његовог одласка из Скопља

1918. године, трајно напушта Скопље и до краја живота (1938) борави на разним дужностима у бугарском Светом синоду. - Илия А. Галчев, *Българската просвета в Източна Тракия и Цариград след 1913*, София 2008, 112;

[35] *DOCUMENTS*...No 169, III, 347–350.

[36] *DOCUMENTS*...No 169, III, 350.

1913. године, наредио да се Неофиту стави повез преко очију.[37] Пред наступајућом савезничком армијом, 1918. године, Неофит је побегао у Ћустендил, где се од тада па до своје природне смрти, 1938. године, налазио под заштитом бугарских власти. Упркос доказима и недвосмисленим закључцима комисије, Неофиту није било суђено, преминуо је у Софији, у Бугарској, у 68 години.

На основу изјава релевантних сведока под заклетвом, комисија је сматрала за саучеснике овог злочина и извесна лица и функционере бугарске националности: резервног поручника Стефана Консолова, ађутанта заповедника округа дивизије у Скопљу, потпоручника Георгија Попова из Сливена, ађутанта Команде у Урошевцу, команданта Урошевца Георгија Димитријева и команданта одреда Панајота Баклова из Бургаса.[38]

Комисија је закључила да су непосредни извршиоци злочина били:

Трајко Поп Томов, стари агент бугарске полиције у Липљану, и Душан Лијалушев, стари бугарски комита и славни члан добровољачког одреда који се прочуо по убиствима и прогону Срба. Обојица су се у тренутку окончања истраге налазила на слободи под заштитом бугарских власти. Према закључцима комисије, убиство митрополита Викентија је сматрано политичким, користољубљем мотивисано.[39]

Очигледно, овај злочин је био мотивисани личном мржњом и користољубљем, а политичка позадина тог чина огледа се у томе што се њиме уклања значајна духовничка фигура и један од главних стожера српског идентитета у Македонији. Крајем 1907. године, Српски конзулат у Скопљу дошао је до сазнања да се Викентије још тада налазио на списку за ликвидацију од стране бугарских активиста. Према извештају Конзулата, почетком децембра наведене године, у кући бугарског учитеља Ристе Некова био је одржан конспиративни састанак на коме су поред осталих присуствовали и Ковачев, наставник бугарске гимназије, Тилков, секретар бугарске Митрополије и Атанасије Екимов, писар бугарске општине. Осим атентата на митрополита и директора српске Гимназије, Драгомира Обрадовића, планирано је подметање пожара у мушком и женском интернату српске школе, као и у хотелу Турати, који је био у српском власништву. У ноћи између 1. и 2. децембра дошло је до пожара у новој гимназијској згради у Скопљу. Зграда је скоро потпуно уништена, али нико није настрадао. Извештај је стигао у конзулат неколико дана након пожара.[40]

Нека нова сазнања на основу још некоришћених архивских података из

[37] *DOCUMENTS...*No 169, III, 348.

[38] *DOCUMENTS...*No 169, III, 351.

[39] Исто.

[40] Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, *Документи...* књ. II, св. 4/2, док. бр. 486.

бугарских, македонских и турских архива, могу допунити оскудна сазнања у неком будућем истраживању о животу и делу митрополита Викентија. Сагледавањем његовог живота можемо се боље упознати са свим детаљима тадашње политичке борбе у оквиру српског народа у Турској. Викентијева смрт и околности које су до тога довеле сведоче о духу огорчене националистичке борбе која није презала ни од најгнуснијих злодела. Сазнањем истине одајемо заслужени пијетет многобројним мучеништвом овенчаним жртвама у Првом светском рату.

Слика 1.
Портрет митрополита Викентија

Слика 2.
Фотографија митрополита Викентија

ПРИЛОГ:

Бр. 169

Управа Скопља
Бр. 373
Скопље, 6. јануар 1919

ИЗВЕШТАЈ[41]

представљен Истражној Комисији о бугарским зверствима
Скопље

[41] *DOCUMENTS relatif aux violations des conventions de La Haye et du Droit international en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, tom II, Paris, 1919.

I

Вест се раширила пре ослобођења Скопља да је митрополит Викентије убијен од стране Бугара. Већ са нашим уласком у Скопље примили смо потврду о овим вестима и упутили смо се у команду француске Источне Армије, генералу Хенрију, да би га замолио да пита бугарске власти у Софији за прецизне информације о судбини митрополита Викентија. Две француске канцеларије упутиле су услед тога једну депешу (бр. 1802) 2. новембра 1918. (нови стил). На питања наше управе садржаних у писмима, бр. 142 од 31. октобра и бр. 179 од 16. новембра, генерал Хенри одговорио је да тражене информације од Софије нису још стигле.

Ми морамо упозорити и на декларацију преписану у писму бр. 73. од Светозара Марковића, рођака митрополита Викентија, који је био интерниран у Болдогасони и који ју је током његове интернације упутио три пута Црвеном Крсту Бугарске, Црвеном Крсту Мађарске и канцеларији Црвеног Крста у Женеви, како би добио вести о архиепископу, али без неког резултата.

II

Истрага је дозволила да констатује то што следи:

Митрополит Викентије пратио је српску војску све до Призрена, где је остао све до 27. јануара 1915. Овог датума он је прешао у аутомобил у Ферезовић, у друштву једног подофицира и више бугарских војника (видети исказ Недељка Степића, члана црквеног суда [бр. 22] и исказ проте Антонија Мијовића из Ферезовића, и његове снахе Магдалине[42] [бр. 63 и 64]. У Ферезовићу, одвели су митрополита у кућу проте Никчића, и тамо је боравио под стражом. Дана 2. децембра 1915, један бугарски поручник је стигао у Скопље, вероватно Стеван Консолов, у служби команданта скопског војног округа, и у пратњи Георгија Попова из Сливена, који је био војни командата у месту Ферезовић; поручник је саопштио митрополиту Вићентију, као и ђакону Цветку Нешићу (доведеном исто вече у кућу где се налазио смештен у домаћинству проте Никчића), који су током вечери морали да крену за Гњилане. У осам сати увече, два официра вратила су се, праћена војницима и жандармима и одвели су митрополита Викентија и ђакона Цветка, оставивши њихов пртљаг у Ферезовићу. Од овог дана немамо више вести нити о митрополиту нити о ђакону.

III

Истрагом која је вођена утврђено је све досада да су два црквена лица убијена по наређењу донетом од стране поручника Конслова из Скопља, и

[42] У наставку документа за проту Антонија се користи презиме Никчић уместо Мијовић, из контекста смо били слободни да закључимо да се ради о истој особи.

да су њихова тела затим спаљена како не би остали трагови злочина. Убиство је извршено од војника и бугарских комита, чланова „Добровољачког одреда", одређеног за пљачкања и за убијања Срба.

Ево чињеница које нам намеће овај закључак:

1. Прота Антоније Никчић и његова снаха Магдалина потврдили су, у њиховом исказу бр. 63 и 64, да је митрополит Викентије одведен без пртљага и да су они видели њихов пртљаг, који се састојао из два кофера, у команди места Ферезовића. Наиме, исте вечери, 2. децембра, потпоручник Попов дошао је да узме митрополитов пртљаг, један сат пре поласка овога, и оставио је да их однесе Јован, митрополитов слуга, који га је сутрадан допратио у Гњилане и о коме није имао више новости као и о митрополиту.
2. Недљеко Степић, члан црквеног суда, изјавио је у писму (бр. 242) да 3. децембра 1915. (сутрадан од нестанка митрополита Викентија), да је он био одведен са Јованом под пратњом у Гњилане и да му је Јован у путу испричао да, исте вечери када су одвели митрополита, командант бугарског места Феризовић наредио је одмах после одласка митрополита да сакупи сву одећу и да је донесе у команду места. Узели су му затим 400 златних лева које му је митрополит Викентије поверио на чување. Јован је упућен у Врање и није имао више новости о њему.
3. Исти сведок изјавио је у писму (бр. 264) да је истражујући, приликом ослобођења Скопља, намештај бугарског митрополита Неофита открио ствари које су припадале митрополиту Вићентију, које је видео код митрополита Викентија у Ферезовићу и које је он донео у Команду места овог града.
4. Вандијел Мазни, трговац из Скопља, изјавио је у писму (бр. 136), да се Стеван Консолов, ађутант команданта Калева, заповедника места, хвалио пред њим да је наредио убиство митрополита Викентија.
5. Прота А. Никчић и његова снаха Магдалина потврдили су да је, у тренутку поласка митрополита Викентија, Попов рекао да Викентије треба да иде у Софију како би објаснио Неофиту (бугарском архиепископу у Скопљу) разлоге због којих му је ударио два шамара у време турске окупације.
6. Милан Максимовић и његова жена Неда, наставница бугарског, изјавили су (бр. 244 и 245) да је митрополит Неофит долазио с времена на време да види њиховог станара Петра Стоичкова, ађутанта генерала Раче Петрова, и да је једанпут, у јануару 1916, рекао: „Кад су ме Срби истерали из Скопља, митрополит Викентије наредио је да ми завежу очи и прота Таса (исто тако убијен од Бугара почетком окупације) рекао је да ја заслужујем да будем убијен. Тренутак је дошао за нашу освету".

7. Исти Милан изјавио је да Килинчев, стари бугарски председник општине у Скопљу, долазио је исто тако да види његовог станара Стоичкова, и да му је запрећено једанпут од њега да ће поднети исту судбину као Викентије ако настави да има симпатије за Србе.
8. Петар Лекић, трговац из Скопља изјавио је (бр. 265) да му је митрополит бугарски Неофит једанпут рекао: „Викентије је био кривац што је хтео да побегне, да је остао овде, ја бих га послао у један манастир у место... Ми нисмо хтели више да врши службу. Током педесет година ми смо ишли да убијамо, кољемо и палимо. Затим смо ишли да молимо".
9. Недељко Степић, члан црквеног суда у Скопљу (бр. 242) изјавио је да је чуо од једног бугарског војника, чије име не зна, да су бугарски војници, који су одвели митрополита Викентија из Ферезовића, припремили бензин да би запалили леш Викентијев и ђакона Цветка.
10. Исти Степић изјавио је да у тренутку када је он изашао из бугарског затвора у Скопљу, викар архиепископа бугарског, Никола Попов рекао му је да су то Албанци били који су убили Викентија и протођакона Цветка на путу за Качаник.
11. Прота А. Никчић изјавио је (бр. 64) да је ишао у општину увече, 2. децембра 1915, пошто су Попов и поручник дошли из Скопља и донели наређење да одведу Викентија. Никчић је тамо нашао Попова и видео је алатке којима су се служили да би закопали леш.
12. Милан Газикаловић, пореклом из Скопља, изјавио је да се срео, у септембру 1916, у возу из Скопља за Приштину, са Трајчетом Поп Томовим из Скопља (који је био бугарски комита и који је побегао са бугарском војском), и Трајче му је рекао да је то он био убио митрополита Викентија и ђакона Цветка и да је нашао у митрополитовој одећи 400 златних лева.
13. Бојана, удовица ђакона Цветка изјавила је (бр. 1.696) да јој је митрополит Неофит рекао, у априлу 1916, да су Викентије и ђакон Цветко убијени.
14. Боја Змејковић из Дуфа (Гостивар) изјавио је (бр. 336) да Душан Лиалушев из Гор. Јеловца који је био бугарски комита, испричао му је, 1916, у једном скопском кафеу, да су он и много других комита убили и затим запалили митрополита Викентија и ђакона Цветка. Они су их чували више дана без да их убију, јер Викентије је имао много злата на њему, али на крају били су принуђени да изврше наређење митрополита Никифора и убили су митрополита и ђакона. Душан је побегао са бугарском војском.
15. Хаџи Авадис, рентијер и драгоман енглеског конзулата, више од двадесет година изјављивао је (бр. 5.303) да је капетан Алексан-

дар Медникаров, заменик у бугарском војном суду у Скопљу и у цивилном суду мира у Кнежи (област Враце, Бугарска), причао му, у фебруару 1916, да је Викентије био убијен на турском гробљу недалеко од Феризовића.

16. Милан Максимовић и његова жена Неда, као и Тонка, супруга Марка Ђунковића, скопског свештеника, изјавили су (бр. 244, 245, 251) да је, у тренутку депортације свештеника Марка из Скопља у Бугарску, 27. фебруара 1916, Тонка чула да се причало од војника, који су ишли у пратњи свештеника, да ће он бити убијен. Она је отишла, дакле, да нађе Стоичкова, ађутанта Максимовићевог, и молила га је да спасе живот њеном мужу. Истог дана, Стоичков посилни, Миша Босилев из Самокова донео је једно писмо Стоичкову и заповедио је да однесу ово писмо митрополиту Неофиту. То је оно што је урадио и свештеник је тако остао жив.
17. Милан Нововић, стари службеник из Феризовића, изјавио је (бр. 11) да су бугарски официри становали у његовој кући и да им је поставио у Ферезовићу (11. новембра). Командант Георгије Димитрев, заповедник места, налазио се код њега као и командант пешадијског одреда Панајот Баклов (из Бургаса у цивилу трговац) и Петко Н. Милић ушао је, 2. децембра 1915, у собу Панајотову и ту се срео са потпоручником Георгијем Поповим, ађутантом заповедника места (из Сливена) и једним бугарским поручником, кога није познавао и због кога је, како су му бугарски војници рекли, дошао из Скопља са његовим одредом у једну специјалну мисију. После подне 2 децембра, Петко Н., који је био посилни код Панајота, показао му је у Панајотовој соби једану канту бензина и једну напуњену пушку. Изишавши из собе, Петко је рекао Милићу да иде и нађе митрополита Викентија и да му саветује да одмах побегне, иначе ће бити убијен овим карабином и запаљен да се не би пронашли трагови убиства. Он је тражио од Викентија да му да 10 лева за ову услугу. Увече истог дана, однели су канту и карабин и Милић их више није поново видео. Петко му је рекао да су их однели ађутант Попов и поручник. Милић је рекао, после једног извесног времена, да су Викентије и ђакон Цветко били убијени недалеко од Феризовића и да су њихови лешеви спаљени, да је нађено на Викентију једно платно на којем се налазила једна икона и 800 лева, а да је његов помоћник имао са собом 400 лева. Сав новац је био узет.

Резултати истраге допустили су да се утврде следећи закључци:

А) Поглавар Српске Цркве у Скопљу, митрополит Викентије и његов протођакон Цветко Нешић били су убијени 2. децембра 1915, у близини града Урошевца (Феризовић), на путу Урошевац–Гњилане или Урошевац–Качаник.

Б) Убиство је унапред припремано и одређене одлуке предузете су да би се уништили сви њихови трагови, пошто према идентичним и усаглашеним изјавама, лешеви двоје црквених лица исечена су на комаде да би били попрскани бензином и запаљени.

Ц) Одлуке које су предузете како би се избрисали трагови злочина објашњавају се потребом да се побегне од одговорности испред јавности и прикрије злочин од врло побожног народа у Скопљу, који је сматрао митрополита Викентија светим човеком због његових врло високих моралних квалитета.

Д) Према изјавама сведока достојних поверења и под положеном заклетвом, иницијатива за злочин дошла је од бугарског митрополита Неофита, који је стигао из Софије у Скопље да би заузео катедру овог истог митрополита Викентија. Овај је био убијен убрзо по доласку Неофита у Скопље. Неофит је побегао испред савезничке војске и данас се налази на слободи у Ћустендилу, под заштитом закона и бугарских власти. Он је тај који је дао идеју за убиство и који је приредио овај сценарио.

Е) Данас, према изјавама сведока достојних поверења и под положеном заклетвом, заслужни да буду поменути као најцрњи саучесници злочина, бугарске поданике и службенике, чија су имена следећа: резервни поручник Стеван Консолов ађутант заповедника округа скопске дивизије, потпоручник Георгије Попов из Сливена, ађутант заповедника места Урошевца; заповедник Урошевца, Георгије Димитров и заповедник пешадијског одреда, Панајот Баклов из Бургаса.

Ф) Извршиоци злочина су били Трајко поп Томов, стари агент бугарске полиције у Липљану и Душан Лиалушев, стари бугарски комита, два унајмљена члана „Добровољачког одреда", који је организован и коришћен за убијање и прогон Срба. Обоје се налазе на слободи у Софији, под заштитом бугарске власти.

Г) Пре него што је убијен, митрополит Викентије је био опљачкан. Пронађено је код њега и код његовог помоћника Јована више стотина златних лева, митрополитово власништво, присвојених од њега. Сведоци су приметили у кући бугарског епископа Неофита више личних предмета који су припадали убијеном митрополиту.

Убиство митрополита Викентија треба да буде сматрано као једно политичко убиство и које је извршено из користи.

Излажући резултате актуелне истраге, дужност ми је да приметим да сам се упутио, на данашњи дан, војном српском изасланству у Софији, захтевајући његову интервенцију у циљу хапшења, до краја истраге и суђења, свих особа које су осумњичене с пуним правом да су умешане у овај злочин. Далеко је од сумње да ће хапшење и испитивање ових особа разјаснити све

то што није могло бити још извучено на светлост у истрази која је вођена у погледу једног злочина тако значајног, како због високог друштвеног ранга жртава тако због начина на који је извршен.

Префект
Р. М. Трифуновић

IV Убиства српских свештеника од стране Бугара

Бр. 163
ЛИСТЕ
Црквених лица убијених од стране Бугара
I. Убијени по доласку Бугара

Скопски округ

1. Викентије, Митрополит скопске области, округ скопски
2. Цветко Нечић, скопски округ.

Они су пронађени од стране Бугара у Призрену одакле су их одвели неколико дана после у Ферезовић. Неколико дана по боравку тамо, одведени су даље, на место где су их убили и запалили њихове лешеве. Према једнима, то је било на путу за Качаник, по другима, на путу за Гњилане и, према једној трећој верзији, на турском гробљу у Ферезовићу. То што је сигурно је да су они били убијени на захтев Неофита, бугарског епископа из Скопља.

3. Јован Тасић, члан црквеног Суда, скопски округ.

У новембру 1915, одвели су га једне ноћи из његове куће; речено је да је био убијен близу моста железничког и бачен у Вардар.

4. Архимандрит Герман, скопски округ, скопска област.
5. Игуман Милентије, скопски округ, скопска област.
6. Атанасије Петровић, члан црквеног Суда у Призрену, призренски округ.
7. Неша Ачић, скопски округ; скопска област.
8. Петар Спасић, скопски округ; скопска област.
9. Трајко Ковачевић, скопски округ; скопска област.
10. Цветко Поповић, скопски округ; скопска област.
11. Панко Јовановић, скопски округ; скопска област.
12. Анђелко Нечић, скопски округ; скопска област.
13. Петар Димитријевић, скопски округ; скопска област.
14. Риста Јовчевић, скопски округ; скопска област.
15. Игуман Ибрисант, скопски округ; скопска област.
16. Монах Сава Ројић, скопски округ; скопска област.

Они су сви били ухапшени у Скопљу. Упућени према Бугарској, убијени су на путу. Главна група виђена је да је прошла за Куманово, одакле је

одведена не зна се где. Они су били ухапшени и одведени у време кад је бугарски епископ Неофит стигао у Скопље и на наваљивање епископа.

17. Игњатије Георгијевић, скопски округ; скопска област.

После му је ишчупана брада и потпуно је скинута одећа, бугарски војници убили су га у срце, 30. октобра 1915.

18. Серафим Марковић, скопски округ; скопска област.

У новембру 1915, он је био убоден ножем од бугарских комита коме су ишчупали браду, ископали су му очи, узевши га тако полумртвог и обесивши га на вешала где је он умирао у великим мукама вичући: „Живео српски народ!". Затим су га ставили на земљу, остављајући га за храну псима.

Извори

DOCUMENTS relatif aux violations des conventions de La Haye et du Droit international en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée, tom II, Paris, 1919.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Приредили: Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Антић, уредник Василије Крестић. књ. II, св. 4/II, Београд 2008: САНУ

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Приредили: М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, уредник Василије Крестић. књ. III, св. 1/I, Београд 2010: САНУ

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Приредили: М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, уредник Василије Крестић. књ. III, св. 2/II, Београд 2011: САНУ

Литература

Веселиновић, Рајко. 1969. Преглед историје Српске православне црквеу Старој Србији и Македонији од 1766 до 1919. У публикацији: *Српска православна црква : 1219–1969 : споменица о 750-годишњици аутокефалности.* Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве. 331–336.

Војводић, Михаило. 1995. Националне тежње и захтеви Србије у балканским ратовима. *Историјски гласник*, св, 1–2. Београд: Друштво историчара СР Србије, 67–78.

Вуковић, Сава, епископ шумадијски. 1996. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро, Подгорица: Унирекс, Крагујевац: Каленић.

Вучетић, Биљана. 2008. Богдан Раденковић и Милан Ракић. *Историјски Часопис*, књ. LVII, Београд: Историјски институт, 413–426.

Галчев, Илия. 2008. *Българската просвета в Източна Тракия и Цариград след 1913*. София: ИК Гутемберг.

Илић, Владимир. 2006. *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд: Ecolibri.

Јергрић, Сава . 1935. *Споменица Српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопље : 1835–1935*, Скопље: Српска православна црквена општина града Скопља.

Јовановић, Алекса. 1936. *Постанак егзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље: Немања

Јовановић, Јован М. 1941. *Јужна Србија од краја XVII века до ослобођења*. Београд: Геца Кон.

Краков, Станислав. 1930. *Пламен четништва*. Београд: Време.

Микић, Ђорђе. 1994. Под Младотурцима. *Историја српског народа*, књ. 6. том 1., Београд: СКЗ, 330–348.

Микић, Ђорђе. 1994. Политичка, културна и привредна стремљења. *Историја српског народа*, књ. 6. том 1., Београд: СКЗ, 291–315.

Ракић, Милан. 1985. *Конзулска писма 1905–1911*. приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић. Београд: Просвета.

Ракочевић, Новица. 1994. У турском царству, политичке и друштвене прилике. *Историја српског народа*, књ. 6. том 1., Београд: СКЗ, 263–290.

Слијепчевић, Ђоко. 1991. *Историја српске православне цркве*, књ. 2, Београд: БИГЗ.

Станић, Миле. 2003. Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића. *Вардарски зборник*, 2, Београд: САНУ, 69–140.

Станојевић, Станоје. 1929. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. књ. I, и књ. IV, Загреб: Библиографски завод.

Хаџи-Васиљевић, Јован. 1928. *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*. Београд: Св. Сава.

Храбак, Богумил. 2002. Живот и смрт Богдана Раденковића 1914–1917. *Баштина*, бр. 14, Лепосавић: Институт за српску културу, 250–256.

Škaljić, Abdulah.1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

Dragana Janjić, Jovan Simijanović

METROPOLITAN VIKENTIJE KRDŽIĆ

Summary

A Serbian national ideal of liberation of the territories in the former Ottoman Empire, which were inhabited mainly by Serbian population, at the beginning of the twentieth century, was gradually and spontaneously developed through unarmed - educational, religious, and humanitarian issues, and later followed by informal armed assistance by inserting the Serbian Chetniks. Vikentije Krdžić played a prominent role in the coordination of Serbian Chetnik actions - Serbian

national organization in Macedonia since he was enthroned and consecrated as Bishop - Metropolitan of the Skopje Diocese in the year of 1905. Metropolitan Vikentije sought to participate in the Organization as much as possible. Occasional disagreements, and conflicts within the Serbian national organization in late 1907 and early in 1908 led to a split of the organization into two groups. The first group, which was led by Metropolitan Krdžić, represented the view that the organization should be predominantly under the Metropolitan's jurisdiction and only managed with the help of Belgrade government. This group was supported by the opposition press in Serbia and Raska-Prizren Metropolitan Nićifor Peric. Other group, whose stronghold was in Serbian Consulate in Skopje, retained the view that the national organization should fulfil national tasks by the consulate, according to supreme instructions from Belgrade government. The conflict soon ended by preponderance of consul group. After the inclusion of Bulgaria in World War I in the year 1915 the Metropolitan was avoided in Prizren. That same year, after the arrival of the Bulgarian army in Prizren, Vikentije was arrested and sent to Bulgaria. The end of Metropolitan Vikentje's life was tragic and violent. On the road between Uroševac and Gnjilane, Vikentije was robbed and murdered. The body was probably destroyed by burning, even to this day his body was not found.

Key words: Metropolitan Vikentije Krdzic, Chetniks, disagreements

Ђорђе Ђекић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

УДК 930.85:94(497.11)”1914/1918”

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ВЕЛИКИ РАТ

Стогодишњица Великог рата је повод да се укаже каква је била судбина културног наслеђа Србије током његовог трајања, његово уништавање, скрнављење, крађа, уз спорадично, у неповољним условима спроведено, истраживање. Међу тим наслеђем, посебно место припада нашим средњовековним споменицима, који су, као и све остало наслеђе, делили судбину свога народа у Великом рату. Оно је страдало у току борбених дејстава али и иза линија фронта, када му је, поред, уништавања, претила и пљачка, одношење ван граница поробљене Краљевине Србије, како би престало да буде део идентитета народа који га је створио. У раду је указано како је пљачкано, а потом уништавано културно наслеђе које се чувало у најзначајнијим националним културним институцијама – Народном, Етнографском и Војном музеју, Народној библиотеци, затим је извршен посебан осврт на уништавање пограничних средњовековних тврђава (Београда и Смедерева). Дат је кратак осврт како су се уништавали и пљачкали манастири, чију је судбину одређивала често локација на којој се налазе, судбина средњовековних ризница, рукописа и реликвија указивањем на чињеницу нпр. да се свете мошти Стефана Првовенчаног измештају из цркве задужбине српског светитеља и скривају да не би биле уништене или оскрнављене. И ту није крај, да би се обезбедило сећање на Велики рат руши се средњовековни град Жрнов, чиме постаје последња жртва рата, али много година после његовог завршетка.

Кључне речи: Културно наслеђе, Велики рат, средњовековне тврђаве, средњовековни манастири, средњовековни рукописи, Жрнов

Сећање на Велики рат у Србији већ стотину година лелуја између националног поноса и прећуткивања, усхићења и заборава. У том сећању, посебно место припада културном наслеђу Србије, којим је, може се слободно рећи, одређена њена прошлост, садашњост и будућност. Шта више, сагледавање целине страдања и уништавања Србије у Великом рату није могуће без упознавања уништавања њеног културног наслеђа. Његово страдање било је везано за борбена дејства, али не и искључиво за њих. Уништавано је и крадено далеко од линија фронта, током окупације, може се рећи, као плод

једне плански смишљене и вођене политике.

У овом раду, покушаћемо да дамо, пре свега, кратак осврт на српско средњовековно наслеђе и његову судбину у Великом рату да би указали на проблем колективне меморије српског народа.

Пре навођења конкретних примера ратних дешавања, треба нагласити да већ након аустроугарске објаве рата Краљевини Србији, систематско и непрестано бомбардовање српских пограничних градова на рекама Дрини, Сави и Дунаву прати уништавање њиховог градитељског корпуса, чији саставни део чине тврђаве, као фортификацијски објекти, као и цркве и јавне грађевине, у чијем простору су смештене културне институције. Даљи ток рата показаће да је намера нападача била, што се тиче културног наслеђа када су покретна добра у питању, пљачка углавном усмерена на попуњавање сопствених колекција уметнинама и културним вредностима насталим на нашем културном простору.

Што се тиче Бугарске, ситуација је нешто другачија и захтева подробније објашњење. Наиме, почетак рата затекао је две земље у затегнутим односима. Иза формалне неутралности, Бугарска се припремала за реванш због пораза у Другом балканском рату, чекајући погодан тренутак да нападне Србију. Стање на фронтовима у другој половини 1915. одговарало је Бугарској, па је без објаве рата у ноћи између 13. и 14. октобра мучки напала српску војску, а већ наредног дана прекинуте су комуникације од стратешког значаја за Србију у долини Мораве и Вардара као једина веза српске војске са Солуном у којем су се искрцале савезничке јединице.

По уласку у рат Бугари су окупирали Топлицу, остварујући тако своју идеју о Бугар-Морави. Због остварења тих планова бугарска војска се вандалски односила према многим српским светињама у свим областима које су окупирали. На удару су им се нашле и српске цркве и манастири.[1] Основи циљ је био да се прикаже, где је то било могуће, да је то баштина бугарска, а не српска.

Коалициони рат Аустроугарске, Бугарске и Немачке планиран 1915. био не само као рат држава против једне државе, већ против целог српског народа у циљу његовог поробљавања. Српски народ је требало да испашта за своје победе 1914. и херојску одбрану годину дана касније. Његово културно наслеђе је уништавано и крадено упркос одредбама Хашких конвенција о законима и обичајима рата, донетим пре Великог рата, које то забрањују.

1. Пљачкање и уништавање институција

Приказ уништавања и пљачкања српског културног наслеђа започећемо указивањем на судбину Народног музеја у Београду.

Народни музеј. До почетка рата, имао је три хиљаде рубрика,[2] међу

[1] П. Марјановић, Топлички устанак 1917. године, Прокупље 2003, 11–26.

[2] За једну рубрику се наводи, да је могла да има и по неколико стотина предмета.

којима је било археолошких, нумизматичких, етнографских, војних, ликовних, примењених и других предмета.[3] Већ првих дана рата, крајем јула 1914. године, зграда музеја, погођена гранатом, претрпела је велико оштећење.[4] Део експоната морао је да буде евакуисан у зграду Управе фондова. Непосредно пред први пад Београда, октобра и новембра исте године, део музејских експоната је пренет у Скопље, а Министарство просвете и црквених послова је 31. октобра 1914. донело одлуку да се ствари Народног музеја, али и Народне библиотеке, пренесу у манастир Св. Стефана (Липовац) код Алексинца. За време прве тринаестодневне окупације Београда, аустријска војска је однела већи број музеалија из фундуса овог Музеја. Са његовом евакуацијом, након ослобођења Београда, наставило се до краја 1915. године, када су евакуисани предмети допремљени у Косовску Митровицу, где су пренети и предмети који су раније послати за Скопље. Смештени у магази Ибрахима Деве, дочекали су аустријску окупацију.

Осврћући се на дешавања у овом периоду, треба рећи да је део експоната страдао током паковања, транспорта и истовара у Косовској Митровици и био делимично развучен и пре него што је пао у руке непријатељу. Након што га је непријатељ заплењио, враћен је у Београд. У поробљеној престоници, аустроугарски гувернан оснива „Bergungs – Komission“ за спасавање и смештај културно-просветних установа Србије. Сандуци са експонатима из Народног музеја, али и из других српских институција које су сакупљале и чувале националне културне драгоцености, фебруара 1916. године, налазе се у Царинарници на Сави. Анте Мудровчић их је, по налогу окупационих власти, прегледао и пренео у зграду Врачарске штедионице. Крајем 1916. део материјала се поново излаже у згради Врачарске задруге. Забележено је да септембра 1917. године Генерални војни гувернан шаље у Сарајево Земаљском музеју као поклон пакете са старинама и 137 томова стручне литературе из нумизматике. Многи предмети су однети за Пешту, Беч и Софију. До развлачења збирки долази и приликом повлачења непријатеља 1918. године.[5]

Етнографски музеј.[6] У другој половини 1914. године у овом београдском музеју чувало се 6359 бројева са око 9500 предмета. Предмети су интензивно сакупљани још од 1912. године због предстојеће Свесловенске изложбе

[3] П. Ж. Петровић, У потрази за несталим уметничким делима из Народног музеја у Првом светском рату, Зборник Народног музеја XX–2 (2012), 576.

[4] Уништена је делимично збирка слика кнеза Милоша.

[5] Београдски музеји, Годишњак музеја града Београда I (1954), 310; Љ. Дурковић-Јакшић, Грађа о судбини српског културног и националног блага у Првом светском рату, Археографски прилози 12 (1990), 299; М. Коларић. Народни музеј у Београду 1844–1944, Београд 1991, 12–13; С. Миленковић и А. Кручичан, Историјат библиотеке Народног музеја у Београду, Београд 2011, 18–19.

[6] Основан је 1901. године издвајањем из Народног музеја.

која је била предвиђена да се одржи у Прагу 1914.[7] Музеј је престао са радом 14. јула 1914. године, а особље је отишло у рат, тако да су предмети остали необезбеђени. Приликом прве окупације од стране аустоугарске војске музеју није нанета никаква штета. Због ратне ситуације на захтев Министарства просвете маја 1915. године, долази до евакуације изабраних предмета. На жалост, није сачуван списак шта се налазило у 25 сандука у којима су били спаковани експонати и транспортовани до Ниша и Скопља. Октобра месеца исте године, тај материјал је послат у Косовску Митровицу и Краљево где их је непријатељ затекао. Други део материјала, који је остао у Београду је склоњен. Ипак, немачки војници су дошли до њега и поједине предмете су покрали, део инвентара су, забележено је, ложили. Преостале предмете преузела је стручна комисија састављена од лица из Беча, Сарајева и Пеште.

Од евакуисаних предмета у Београд се вратило 1916. године три четвртине и то у тешком стању: сандуци су били поломљени, предмети оштећени, умољчани, прокисли, исцепани, без ознака. Некако су доведени у ред и предати окупационим властима. Експонати су пљачкани и након повратка у Београд. Сачуван је опис стања музеја из исте године сачињен од стране изасланика аустријске владе др Ханса Фолнезића, који наводи да је од свих установа које садрже уметничка или уметничко-историјска дела, Етнографски музеј најзначајнији, да је затекао стање пустоши и да су део експоната покрали Бугари. Након одласка окупационих војника, смештених у помоћним зградама музеја, предмети су нађени разбацани, поцепани. На крају рата од поменутих 6359 инвентарисаних бројева, сачувано је 3393.

Након рата, велики број предмета враћен је из Загреба у који га је однео ратни управник Музеја. Никола Зега, кустос Етнографског музеја, 1920. године је боравио у Пешти у циљу проналажења и враћања у земљу опљачканих експоната. Успео је да врати и експонате Народног и Војног музеја.[8]

Војни музеј. Крајем 1915. године из Београда су евакуисане и збирке тадашњег Војног музеја. Спаковане су у два вагона, али их је запленила код Сталаћа мађарска војска. Део експоната је разнет, а други је пренет у пештански Војни музеј. Већи део предмета је враћен после рата у земљу.[9]

Нема сигурних података који би указали да ли су се експонати из ових институција налазили међу онима за које је бугарска штампа јавила почетком 1916. године да је стигао посебан воз са ратним пленом из Србије.[10]

---

[7] На челу овог одбора био је Јован Цвијић, док је директор Етнографског музеја путовао по Далмацији скупљајући српску етнолошку грађу за ову изложбу (На почетку, Београд 2002, 59).

[8] Б. Дробњаковић, Етнографски музеј у Београду, Гласник Етнографског музеја 1 (1926), 18–19; М. С. Влаховић, Етнографски музеј НР Србије, Зборник етнографског музеја у Београду 1901–1951, Београд 1953, 17–18; Београдски музеји, 319; Љ. Дурковић-Јакшић, Грађа о судбини српског културног и националног блага у Првом светском рату, Археографски прилози 12 (1990), 300.

[9] Београдски музеји, 324.

[10] Љ. Дурковић-Јакшић, Грађа о судбини српског културног и националног блага у Првом

2. Тврђаве

Београдска тврђава. На њеном месту, у римско доба је настала прва утврда, која нестаје током сеобе народа. До подизања нове, византијске, од тврдог материјала, долази 1151. године и њу убрзо освајају Угри. Након 1316, припаја је својој држави краљ Милутин и поново утврђује. Приобаље је тада опасано бедемима и повезано са кастелом на брегу. Угарска је потом повратила београдску тврђаву, да би је опет дала Србији 1404. године у време када деспот Стефан постаје њихов вазал. У време деспотовине, наставља се утврђивање Београда, од кога Стефан Лазаревић прави своју престоницу. Тадашњи радови су превазишли све оно што је до тада рађено на утврђивању града. Цео систем одбране има узоре у дотадашњем развоју српских градова. Непосредно преузетих страних решења готово да и нема. Београдска тврђава представља једно од најбољих дела српске војне архитектуре. Угарска је наследила утврђење након повратка под њену власт. Њене интервенције су на самој фортификацији биле мањег обима, док Турска током своје владавине није обраћала пажњу на њу јер је била у дубини територије без значаја за одбрану земље. Тек након померања граница и освајања тврђаве, Аустрија наставља да је изграђује. Оно што је изградила током своје двадесетогодишње владавине почетком XVIII века, Турска је рушила након што је повратила Београд. Последња доградња на простору београдске тврђаве, одвијала се након предаје Београда.

Иако је, као фортификација, била застарела и у претходним вековима, београдска тврђава је била као важно упориште у одбрани престонице у Великом рату. У жестоком бомбардовању из мерзера током 1914, а посебно у јесен 1915. године, порушени су сви стари објекти у унутрашњости тврђаве, а њени бедеми јако оштећени,[11] обрушен је северни део бастиона са остацима топарница, док је Леополдова капија претрпела незнатна оштећења.[12] До започињања обнове долази средином треће деценије прошлог века, када је са радовима на цркви Ружици обновљен обрушени део бастиона.[13]

Смедеревска тврђава. Настала је и изграђена као престоница српске деспотовине на ушћу Језаве у Дунав. За разлику од Београда, ту није постојала тврђава пре него што су је Срби изградили. Највећи део подигнут је у периоду 1428–1430. године. Изграђена као водени град, са 24 куле по византијском узору, имала је Велики и Мали град у коме је био деспотов двор.[14]

светском рату, Археографски прилози 12 (1990), 300.

[11] М. Поповић, Београдска тврђава, Београд 1991, 10–84.

[12] М. Поповић, Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима, Наслеђе 5 (2004), 46–49.

[13] Ј. Лазић, Православни храмови у Београду, Цркве Ружица и Света Петка, Православље 960 (2007), 26–28.

[14] М. Спремић, Почетак владавине Ђурђа Бранковића, Историја српског народа књига друга,

У првом нападу на Смедерево, 7. августа 1914. године аустроугарска војска је бомбардовала град, али није оштетила саму тврђаву. Но, наредне јесени, долази до разарања града који се нашао на главној тачки нове, још силовитије офанзиве. Напад су изводиле немачке јединице правцем ка Моравској долини преко Рама, Костолца и Смедерева. Напад на Смедерево отпочео је готово непрестаном артиљеријском припремом од 6. до 8. октобра, током које је било много жртава и пометње, јер су на град пале хиљаде граната, међу којима и најразорније у Великом рату од 420 mm. Испаљиване су из два мерзера Л/16, познатијих као „Дебела Берта“, а мање као „кратки маримски топ“ или „оруђе Г“. Тада су у Малом граду страдали: Донжон, Јеринина и нижа, накнадно дограђена кула, главна капија Малог града и Камене степенице, затим, на ушћу Водена кула, а на Дунавском бедему две куле и део бедема кроз који су Немци продрли у тврђаву. Тадашње страдање тврђаве било веће него у експлозији 1941. године. Током окупације, Немци су, да би проширили железничку станицу, пробили део Варошког бедема код Дубровачке капије, довршили рушење спољашњег Варошког бедема и затрпавање рова са водом. Из разрушене тврђаве, односе узидане римске остатке, међу којима и скулптуру богиње Весте, која је услед бомбардовања пала из нише у нагнутој Јерининој кули.[15]

3. Страдање манастира и цркава

С обзиром да је велики број манастира доживео страдање морали смо направити избор. Избор манастира у овом раду сачињен је тако да укаже на простор девастације наслеђа, а поједина културна добра су поређана према својој старини.

Манастир Прохор Пчињски. Поред реке Пчиње, код Врања подигао је, према предању, у знак захвалности византијски цар Роман Диоген у XI веку, манастир Прохор Пчињски. Обнављан је више пута: за време краља Милутина, за време турске владавине 1489. и 1898. године. Царске двери (1608/9), делови некадашњег иконостаса и сто у дуборезу (1605/6) данас се чувају у Археолошком музеју у Скопљу.[16]

Манастир Дивљане. На месту данашњег, недалеко од Беле Паланке, постојао је манастир још у IV веку, који је запустео након досељавања Словена. Не може се са сигурношћу рећи када су га Срби први пут обновили, али се зна да га Турци руше већ 1386–1389. године. Поново је обновљен ве-

Београд 1992, 224–227.

[15] Д. М. Радовановић, Између заборава и сећања, Смедеревски магазин 23 (2014), 4; Н. Јоцовић, Обнова главне капије малог града Смедеревске тврђаве 70 година после њеног разарања 1915 – 1985, Гласник друштва конзерватора Србије 10 (1988), 24–25).

[16] Споменичко наслеђе Србије, Београд 1998, 323.

роватно 1395. године.[17] Опљачкан је 1915. и оштећен. Тада је нестао и запис о боравку Светога Саве у манастиру и околини.[18]

Манастир Поганово. Овај манастир, посвећен Св. Јовану Богослову, подигао је у долини реке Јерме властелин Константин вероватно крајем XIV века, а свакако пре 1425, док живопис настаје 1499. године. У току рата доживео је страховиту пљачку од стране Бугара. Најзначајнија реликвија овог манастира Двострана икона, заслужује да јој се посвети већа пажња, с обзиром да илуструје догађања и са осталим наслеђем, која су се нашла на мети Бугара. Настала је после 1371. године у Солуну и израђена је за Јелену, жену деспота Угљеше, у монаштву названу Јефимију. Није познато када је доспела у манастир и како. На предњој страни Двостране иконе је Визија пророка Језекиља са Христом Емануилом који седи на дуги, окружен светлошћу и симболима јеванђелиста,[19] испод њега је стеновити предео са бистрим језером пуним риба, а са стране пророци Језекиља и Авакум.[20] На полеђини иконе су Богородица са епитетом Катафиги и Св. Јован Богослов, а између њих на златној подлози помен наручиоца, делимично оштећен.

Визија пророка Језекиља понавља мозаички приказ из V века у Солуну, док епитет указује на везу са Латомским манастиром.[21] Друга сцена подсећа на распеће (деизис) и у њој се појављује Богородица, Христос и Јован Богослов. Али у овој представи нема Христа, а сем тога Јован је приказан у старијим година, које није имао у време распећа, тако да је јасно да ова композиција представља нешто друго. Треба рећи да је поменути култ Богородице Катафаги био развијен у Солуну, што указује да је Двострана икона сасвим сигурно настала у овом граду или је барем рад неког Солуњанина. Сматра се да за разумевање ове представе треба имати у виду да су и Јефимија, њен наручилац, као и Богородица изгубиле своје синове јединце. Богородица је уточиште, након смрти Исусове, нашла код Јована Богослова, дакле, композиција двостране иконе има дубоку поруку – уточишта која обједињује личности на двостраној икони, Богородице али и оног које је после битке тражила и деспотица.[22]

---

[17] Ж. Јоцић, Старија здања Дивљанског манастира, Пиротски зборник 28–29 (2004–2005) 125–126.

[18] М. Раденковић, Обнова манастира Дивљане, Православље 927 (2005), 26.

[19] Лав Марка, орао Јована, анђео Матеја и бик Луке (прим. Ђ. Ђ).

[20] Медаковић ову представу назива „Чудо у Латону".

[21] У литератури га наводе и као Латонски (Д. Медаковић, „Враћање" раскућене српске духовне баштине, О Никољском јеванђељу, Никољско јеванђеље, Београд 2007, 8).

[22] Г. Суботић, Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганово, Саопштења 26 (1993), 25–40; М. Ракоција, Манастир Поганово, Манастири и цркве јужне и источне Србије, Ниш 2013, 76–78; Д. Медаковић, „Враћање" раскућене српске духовне баштине, О Никољском јеванђељу, 8).

Сем ње Бугари су 1915. године однели и иконостас у Софију. Иконостас је био изложен у средњовековном одељењу Народног музеја. Пошто је Народни музеј трансформисан у Археолошки, део споменика црквене уметности прелази у друге музеје, па се тако данас делови погановског иконостаса налазе на три места: у Филијали за старобугарску уметност Националне уметничке галерије где се чувају две престоне иконе, царске двери и део апостолског фриза; у Националном историјском музеју је део апостолског фриза, а остали фрагменти су у Националном археолошком музеју Бугарске академије наука.[23]

Манастир Троноша. Манастирски летопис наводи да је подигнут између 1276. и 1282. године као задужбина жене краља Драгутина Катарине.[24] Није био изложен удару непријатељске војске у првој офанзиви аустроугарске војске, али у другој 8. септембра 1914. године нашао се у зони двомесечних борби. Ту прилику су искористили аустроугарски војници да опустоше његову имовину, зграде и библиотеку. Црквене књиге и архива су такође попаљене. Није познато да ли је међу њима било средњовековних докумената, рукописа или предмета.[25]

Манастир Високи Дечани. Задужбина српског краља Стефана Уроша III је након повлачења српске војске у јесен 1915. била препуштена арбанашким бандама. Манастир су терорисали наредних шест дана, односно до доласка бугарских трупа. Са бугарском војском у манастир је стигла и добро обавештена комисија са задатком да покраде вредне старине. Тако су из манастира однете иконе, дарохранилица јеромонаха Никифора из 1625–1626. године и други предмети. Срећом, манастирска ризница није откривена. Бугари су покушали и да однесу мошти светог краља Стефана Дечанског, али им то није пошло за руком.

Прича о великом благу манастира, довела је међу његове зидине и бројне мађарске и бечке археологе. Од 1916. до 1918. године Аустријанцима је манастир служио као магацин, тако да су се нехајно односили према његовим светињама и културној баштини. Покрали су манастирска звона, покушали да скину олово са кровова цркве. Крађом су се бавили и њихови војници за свој рачун. Тако је забележено да је извесни поручник Рудолф Халачки одговарао пред судом због крађе дечанских реликвија.[26] О крађи манастирских реликвија сведочи и бугарска штампа. Наводи се како је стручна литература била упутство за крађу културног блага 1916. године.[27] Ризница манастира данас се налази у музејима Софије.[28]

---

[23] М. Р. Ћирић, Pirot vodič kroz grad i okolinu. Pirot 1967, 133; Споменичко наслеђе Србије, Београд 1998, 313.

[24] А. Д. Средојевић, „Ваша дела су бесмртна“, Православље 1019 (2009) 30–31.

[25] С. Живојиновић, Манастир Троноша, Тршић, Београд 1969, 85.

[26] Б. Тодић, М. Чанак –Медић, Манастир Дечани. Београд 2005, 128–129.

[27] Љ. Дурковић-Јакшић, Грађа о судбини српског културног и националног блага у Првом светском рату, 303–304.

[28] Б. Субашић, Краду векове, затиру корене, Вечерње новости, 17. новембар 2011, 10.

Манастиру је слободу донео четнички војвода Коста Пећанац 12. октобра 1918. године.[29] Нови игуман је затекао опустео манастир са опљачканим келијама. Многи од однетих предмета се данас налазе у бугарским библиотекама и музејима. Поменута дарохранилица је у Народном историјском музеју у Софији.[30]

Манастир Фенек. Иако се не налази на тлу Краљевине Србије, овај манастир морамо поменути јер је страдао у склопу освете аустроугарске над Србима у Срему.[31] Манастир Фенек су по предању основали деспот Стефан Бранковић и његова супруга Ангелина. У току Великог рата због оптужбе да су слали оптичке сигнале српској војсци његов игуман Данило Брзаковић и братство били су похапшени. Иако ослобођени оптужбе, манастир је спаљен. Према записима Арчибалда Рајса 1918. године, који је требало да утврди ратну штету на манастиру, том приликом су спаљени црква и конаци, од којих су остали само зидови. Изгорела је и ризница, архива са документима важним за Први српски устанак, библиотека која је спадала међу највеће у Фрушкој гори.[32]

4. Спашавање светитељских моштију

Спашаване су пред окупатором и мошти српских светитеља које су имале значај за идентитет и државност српског народа.

Мошти Стефана Првовенчаног. Као много пута до тада кренуле су у сеобу да би биле сачуване и спашене.[33] У дрвеном инкрустрираном ковчегу, по налогу српске владе и београдског митрополита, студенички игуман Серафим Балтић и јеромонах Атанасије Драговић пренели су их из Студенице у манастир Горњи Острог. На путу преко Рашке, Косовске Митровице, Клине, Пећи до Подгорице пратила их је српска војска. Одредбу о преносу моштију је потврдила и црногорска влада, тако да су мошти 2. октобра пренете у манастир Горњи Острог. После рата 1919. свечано су враћене у Студеницу.[34]

---

[29] Б. Младеновић, Извештај Косте Пећанца о пљачкању манастира Високи Дечани. Гласник Историјског архива у Ваљеву 35 (2001) 143–146.

[30] Б. Тодић, М. Чанак-Медић, Манастир Дечани,128–129.

[31] Т. Искруљев, Распеће српског народа у Срему и Мађари, Нови Сад, Београд, 2014, 19–20.

[32] Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, књига друга, Београд 1973, 360, 366–367, 370.

[33] М. Благојевић, Д. Медаковић, Историја српске државности књига I, Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције, Нови Сад 2002, 157.

[34] Доментијан, Царска лавра Света Студеница. Краљево 1935, 31; В. Ј. Ђурић, Манастир Студеница – скинија српског народа, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 18; М.

Мошти Св. Арсенија Сремца. Мошти првог поглавара српске православне аутокефалне архиепископије после Св. Саве такође су пренете и чуване у манастиру Горњи Острог.[35]

Поставља се питање зашто су баш мошти краља Стефана Првовенчаног и Светог Арсенија Сремца спашавене, а нису нпр. мошти Св. Стефана Дечанског. Сматрамо да је узрок томе чињеница да је Стефан Првовенчани први владар династије Немањића који носи титулу краља. Краљевска титула у Дукљи, краља Михајла, који ју је добио 70-тих година XI века[36] није се очигледно доживљавала као део своје баштине као део свога идентитета. Да је тако, сведочи и чињеница да су спашавене и мошти првог поглавара српске аутекофалне цркве после Св. Саве. Како су мошти Св. Саве спаљене, важност по црквени, православни, идентитет је прешла на мошти његовог наследника Св. Арсенија Сремца као најстарије сачуване мошти поглавара српске православне цркве.

5. Пљачкање рукописа

Српски средњовековни рукописи и покретно наслеђе и данас су расути по свету. Навешћемо само неке, према нашем мишљењу, најпознатије и најкарактеристичније случајеве.

Најстарија данас позната српска средњовековна повеља коју је издао велики жупан Стефан Немања као монах Симеон манастиру Хиландару, а која се чувала у Народној библиотеци, украдена је и однета током Великог рата.[37]

Никољско јеванђеље је једно од најдрагоценијих средњовековних рукописа које је украдено током Великог рата. „Пронашао“ га је Вук Караџић 1820. године у овчарско-кабларском манастиру Никоље, а описао га шест година касније у *Даници*. Из манастира га је однео Алекса Вукомановић, желећи да га подробније проучи. Јеванђеље је 1864. доспело у Народну библиотеку Србије, а Ђура Даничић га је издао исте године. Од тада па све до Великог рата чувало се у збирци раритета. За време евакуације Народне библиотеке издвојено је и заједно са 56 најдрагоценијих рукописа и старих српских штампаних књига спаковано. Послато је за Косовску Митровицу, али му се на путу, на нишкој железничкој станици губи траг.

Скоро пола века касније сазнало се где је и како завршило. Наиме, лондонски слависта Џон Барникот из Одељења књиге Британског савета је

Шакота, Студеничка ризница, Београд 1988, 94.

[35] Л. Нинковић, Сабор трију српских светитеља у манастиру Острогу године 1915. Српска црква (календар) 1925, 51–55.

[36] М. Благојевић, Д. Медаковић, Историја српске државности књига I, 69–70.

[37] Д. Медаковић, „Враћање“ раскућене српске духовне баштине, О Никољском јеванђељу, 12.

1964. године ступио у контакт са Владимиром Мошином, управником археографског одељења Народне библиотеке Србије и затражио мишљење о неким рукописима из библиотеке приватног колекционара сер Честера Битија у Даблину. Споменути Бити је радио уочи рата на отварању рудника по Србији у пределу Косова, тако да је вероватно тамо успео да дође до више рукописа. То су: Никољско јеванђеље из XIV века, Српско четворојеванђеље рашке школе из XIII века, Читање из апостола и јеванђеље из XIII века, фрагмент Влашког јеванђеља из XV века, као и Празнични минеј из 1537. године који је штампао Божидар Вуковић.

Никољско јеванђеље, почетак Јеванђеља по Марку.

Сам Мошин је описао рукопис Никољског јеванђеља. Навео је да је крајем XIV или почетком XV века настао у Босни, писан на пергаменту, димензија 16,5 x 10,5 cm, да има 147 листова, без последњег листа на крају Јовановог јеванђеља, да свака страна има по 17 редова, раскошне заставице и велике иницијале на почетку свакога јеванђеља. Такође наводи да је то „можда најкалиграфскији споменик босанске школе који нам је познат“. Сматра да постоји утицај рашких рукописа и српских краљевских скрипторија. Закључио је да је настало највероватније у последњој четвртини XIV века у Босни за босански краљевски двор, када је Твртко I, после смрти цара Уроша почео да претендује на српску круну. Соловјев је показао да је круна која се јавља на заставицама иста она која се среће и изнад врата на тврђа-

ви у Јајцу, односно на њиховом новцу и Даничићевом јеванђељу и кодексу Марцијане.[38]

М. Вуловић, директор Народне библиотеке у Чачку, је 1989. године преко посредника контактирао Петра Поповића распитујући се за могућност да се направе копије. Добио је одговор да је могуће филмовати рукопис по цени од 50 пенија по страници.[39] Захваљујући Владимиру Давидовићу, скенирано Никољско јеванђеље, објављено је у сто примерака.[40]

Поменуто четворојеванђеље из доба краља Милутина израђено је на пергаменту, с једним бројем листова на папиру додатим уместо изгубљених оригинала. Димензије рукописа су 24 x 18,5, има 306 листова. Читање из Апостола и Јеванђеље из XIII века је такође на пергаменту димензија 26,5 x 17,7 cm. Непотпуно је и садржи 40 листова, а писано је у 26 редова у два ступца. Док се чувало у Народној библиотеци било је повезано са Октоихом из XIV века.

Сачувани лист Влашког јеванђеља из XV века димензија 42 x 27 cm није припадао Народној библиотеци, иако нема сумњи у његово порекло. Има заставицу у дужини 6 редова текста која је изузетно богато декорисана са мноштвом мотива.[41]

Мошин је 1966. године у Загребу у Свеучилишној библиотеци открио још два током рата украдена рукописа: Добриљско четворојаванђеље и Коришки пролог. Њих је уочи Другог светског рата хрватски бан Иван Шубашић дао Банској управи, а она га на почетку рата предала Свеучилишној библиотеци.[42]

Међу рукописима који су покрадени налазио се и Призренски рукопис Душановог законика. Пронађен 1933. године у Франкфурту на Мајни, откупљен је за 3.500 марака и враћен у Београд. Рукопис је украо немачки официр Фон Вилкенс.[43] Иначе, у Немачкој је десетак рукописа нађено и откупљено од приватних власника и враћено у земљу. То даје наду да и остали рукописи нестали у Великом рату нису уништени, него да се негде налазе покрадени.[44] Коначно 90-тих година XX века је прибављено и првих 12 листо-

[38] А. Соловјев, Вјерско учење босанске цркве, Рад ЈАЗУ 270 (1948), 16; В. Мошин, Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и Загребу, Библиотекар 5 (1968), 349–352; Р. Петровић, Судбина Никољског јеванђеља, Глас библиотеке 2–3 (1990), 344–345; Б. Субашић, Без тапије нема ни Србије, Вечерње новости 18. новембар 2011, 12.

[39] Петровић, Судбина Никољског јеванђеља, 346.

[40] Никољско јеванђеље, прир. Давидовић Владимир, Чачак 2004.

[41] В. Мошин, Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и Загребу, 352–356.

[42] В. Мошин, Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и Загребу, 356–357.

[43] М. Кићовић, На трагу несталих рукописа Народне библиотеке у првом светском рату, Политика 14. јануар 1962, 1; В. Мошин, Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и Загребу, 357.

[44] Д. Медаковић, Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке, Библиотекар 4, 309–311.

ва Дечанске хрисовуље, такође несталих у Великом рату. Купљени су од Британца који није желео да открије свој идентитет за 30.000 марака. Треба рећи да се у Пловдиву налази велика збирка српских средњовековних рукописа.[45]

6. Откривање културног наслеђа у Великом рату

Делује мало изненађујуће када се каже да је у току рата долазило до откривања значајних културних добара, али је то истина.

Манастир Бањска. Овај манастир је ослобођен у Првом балканском рату 1912, а ископавања су вршена 1914. и 1915. године, од стране нестручних људи који су били жељни Милутиновог блага. Највреднији налаз је нађен испод пода у самој цркви, у гробу краљице Теодоре, прве жене краља Стефана Дечанског и мајке цара Душана. Златни прстен на коме се налази двоглави орао раширених крила, данас се чува у Народном музеју у Београду.[46]

7. Последња жртва рата

Последња жртва српског средњовековног културног наслеђа није поднета у току рата. Те 1934. године је срушен српски средњовековни град Жрнов на Авали, да би на том месту могао бити подигнут споменик Незнаном јунаку.[47] На жалост није било другог места да се споменик подигне него баш на овом.

Тврђава Жрнов (Р. Дамјановић, Жрнов, Српски Авалон, Београд 2007.)

[45] Б. Субашић, Без тапије нема ни Србије, 12.

[46] М. Шупут, Манастир Бањска, Београд 2003, 42–44.

[47] Ђ. Бошковић, Град Жрнов. Старинар 15 (1940), 74–91.

Након Великог рата приступило се враћању опљачканог блага што је било регулисано и уговорима о миру. Тако је нпр. са Аустријом склопљен 10. маја 1920. године уговор у Сен Жермену. Чланови 169. и 191. предвиђали су обавезу Аустрије да све оно што је опљачкано одмах врати. Ипак у пракси то није испоштовано.[48]

На крају ћемо, уместо закључка, цитирати речи академика Дејана Медаковића „Готово ништа није учињено да та баштина постане и саставни део наше националне свести. А тај пут води преко школских програма, који нажалост прећуткују њено постојање. Било би од велике користи да се део српског културног блага који се обрео у иностранству, 'врати' и прикључи целини из које је најчешће насилно истргнут. 'Враћање' подразумева мере за њихов незаборав, који би те старине легитимно прикључио фонду српске културне баштине. Те драгоцености треба ... научно описати и тако поново унети у нашу не само науку, него и националну свест".[49]

Литература

1954. Београдски музеји. *Годишњак музеја града Београда* I, 306–357.

1998. *Споменичко наслеђе Србије*. Београд. Републички завод за заштиту споменика културе.

2002. *На почетку*, Београд. Етнографски музеј.

2004. Никољско јеванђеље, прир. Давидовић Владимир, Чачак. Градска библиотека „Владислав Петковић Дис".

2007. *Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја*. Београд. Републички завод за заштиту споменика културе.

Ђурђе, Бошковић. 1940. Град Жрнов. *Старинар* 15, 74–91.

Бабић-Ђорђевић Г. и В. Ј. Ђурић, 1982: Полет уметности. *Историја српског народа друга књига*. Српска књижевна задруга. 144–191.

Благојевић М. и Медаковић Д. 2000, *Историја српске државности књига I, Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад. САНУ огранк у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара јужнобачког и сремском округа.

Митар С. Влаховић. 1953. Етнографски музеј НР Србије, *Зборник етнографског музеја у Београду 1901–1951*. Београд, 11–22.

Бранко, Вујовић 1973. Црквени споменици на подручју града Београда, књига друга, Београд. Завод за заштиту споменика културе Београд.

[48] В. М. Јовановић – Марамбо, Потрага за украденом историјом: Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији. Београд 2010, 32–47.

[49] Д. Медаковић, „Враћање" раскућене српске духовне баштине, О Никољском јеванђељу, 13.

Доментијан, 1935. *Царска лавра Света Студеница.* Краљево. Ч. М. Милошевић.

Боривоје, Дробњаковић. 1926. Етнографски музеј у Београду, *Гласник Етнографског музеја* 1, 11–25.

Љубомир, Дурковић-Јакшић. 1990. Грађа о судбини српског културног и националног блага у Првом светском рату, *Археографски прилози* 12, 299–323.

Богољуб М. Ђинђић. 2008. *Манастир Св. Великомученика Георгија – Ајдановац*, Ниш. Пунта.

Војислав Ј. Ђурић. 1988. Манастир Студеница – скинија српског народа, Благо манастира Студенице. Београд. Галерија САНУ.

Слободан, Живојиновић. 1969. *Манастир Троноша*. Тршић, Београд. Српска патријаршија.

Тоша, Искруљев. 2014. *Распеће српског народа у Срему и Мађари*, Нови Сад, Београд. Прометеј, РТС.

Војислав М. Јовановић – Марамбо. 2010. *Потрага за украденом историјом: Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*. Београд. Издавачка књижара Југоисток.

Живота, Јоцић. 2004–2005. Старија здања Дивљанског манастира, *Пиротски зборник* 28–29, 111–130.

Новак, Јоцовић. 1988. Обнова главне капије малог града Смедеревске тврђаве 70 година после њеног разарања 1915–1985, *Гласник друштва конзерватора Србије* 10, 24–25.

Мираш, Кићовић. 1962. На трагу несталих рукописа Народне библиотеке у првом светском рату, *Политика* 14. јануар, 15.

Јован, Ковачевић. 1952. *Средњевековна ношња балканских Словена*. Београд. САНУ

Миодраг, Коларић. 1991. *Народни музеј у Београду 1844–1944*, Београд. Народни музеј.

Јована, Лазић. 2007. Православни храмови у Београду, Цркве Ружица и Света Петка, *Православље* 960, 15. март, 26–28.

Петко, Марјановић. 2003. *Топлички устанак 1917. године*, Прокупље. Народни музеј Топлице.

Дејан Медаковић 1970. Враћање српских средњовековних рукописа из Немачке, Библиотекар 4, 309–311.

Дејан, Медаковић. 2007. „Враћање“ раскућене српске духовне баштине, О Никољском јеванђељу. *Никољско јеванђеље* (фототипско, библиофилско издање) 1, Београд, 7–13.

С. Миленковић и А. Кручичан. 2011. *Историјат библиотеке Народног музеја у Београду.* Београд. Народни музеј.

Божица, Младеновић. 2001: Извештај Косте Пећанца о пљачкању манастира Високи Дечани. *Гласник Историјског архива у Ваљеву* 35, 143–146.

Владимир, Мошин. 1968. Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и Загребу. *Библиотекар* 5, 349–359.

Леонтије, Нинковић. 1925. Сабор трију српских светитеља у манастиру Острогу године 1915. *Српска црква* (календар) 1925, 51–55.

Марко, Павловић. 1998. *Манастири Шабачко-ваљевске епархије*. Шабац. Православна народна хришћанска заједница

Петар, Ж. Петровић. 2012. У потрази за несталим уметничким делима из Народног музеја у Првом светском рату. *Зборник Народног музеја* XX–2, 575–592.

Родољуб, Петровић. 1990. Судбина Никољског јеванђеља, *Глас библиотеке* 2–3, 344–346.

Марко, Поповић. 1991. *Београдска тврђава*, Београд. Завод за заштиту споменика културе Београд.

Марко, Поповић. 2004. Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима, *Наслеђе* 5, 35–52.

М. Раденковић.2005. Обнова манастира Дивљане, *Православље* 927, 1. новембар, 26.

Дејан, М. Радовановић. 2014. Између заборава и сећања. *Смедеревски магазин* 23, 4.

Александар, Раковић. 2014. Страдање Саборне цркве. *Православље* 1134, 15. јун, 30–31.

Миша, Ракоција. 2013. Манастир Поганово, Манастири и цркве јужне и источне Србије, Ниш. Завод за заштиту споменика културе.

Алескандар, Соловјев. 1948. Вјерско учење босанске цркве. *Рад ЈАЗУ* 270, 5–46.

Момчило Спремић, Почетак владавине Ђурђа Бранковића, Историја српског народа књига друга, Београд 1992, 218–230.

Александар, Д. Средојевић. 2009. „Ваша дела су бесмртна“. *Православље* 1019, 1. септембар, 30–31.

Миодраг, М. Станојловић. 1940. Натпис на Србљаку који се чува у манастиру Чокешини. *Шабачки Гласник* 51 (58), 2–3.

Борис, Субашић. 2011а. Краду векове, затиру корене, *Вечерње новости*, 17. новембар, 10.

Борис, Субашић. 2011б. Без тапије нема ни Србије, *Вечерње новости* 18. новембар, 12.

Гојко Суботић. 1993. Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганово, *Саопштења* 26, 25–40.

Miodrag, P. Ćirić. 1967. *Pirot vodič kroz grad i okolinu*. Pirot. Sloboda.

Бранислав Тодић, Милка Чанак –Медић. 2005. *Манастир Дечани*. Београд. Музеј у Приштини (са измештеним седиштем): Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne: Српски православни манастир Високи Дечани.

Мирјана, Шакота. 1988. *Студеничка ризница*. Београд. Републички завод за заштиту споменика културе.

Марица, Шупут. 2003. *Манастир Бањска*. Београд. Републички завод за заштиту споменика културе.

Đorđe Đekić

CULTURAL HERITAGE AND THE GREAT WAR

Summary

The Centennial of the Great War calls for an overview of what was happening with the Serbian cultural heritage during that period, its destruction, desecration, looting, with sporadic researches conducted under unfavourable conditions. As part of that heritage, the mediaeval monuments take up a special place, and like all other heritage, they shared the fate of its people in the Great War. They suffered their ill fortune in the direct war activities, but also behind the front lines. Besides being destructed, they were pillaged and taken over the borders of the occupied Kingdom of Serbia so as to be devoid of the identity of the nation that had created them.

The paper shows how the cultural heritage, kept in the most prominent national cultural institutions, like the National, Ethnographic and Military Museums (Belgrade and Smederevo), was plundered and then devastated. There is a brief retrospection of how the monasteries were destroyed and looted, as their fate was actually decided by their location; of the ill fortune of the mediaeval treasures, manuscripts and relics, which led to the removal of the Stefan the First-Crowned holy relics from the church, the endowment of the Serbian saint, so as to prevent them from being destroyed or desecrated. And that is not all! In order to keep the memory of the Great War, the mediaeval town of Zrnov was demolished, thus falling as the last victim many years after the war ended, however.

Key words: cultural heritage, devastation, desecration, monasteries, Stefan the First-Crowned holy relics

Владан Виријевић
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Косовска Митровица, Србија

УДК 94(497.11)"1914/1918"
341.322.5(497.2)"1915/1918"(497.115)

ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1915–1918)

Након успеха здружене аустро-угарско-немачко-бугарском офанзиве на Краљевину Србију у јесен 1915. године и одступања српске војске преко врлети северне Албаније и Црне Горе према обали Јадранског мора, њена територија била је окупирана и подељена између нападача. Тежећи да задовољи своје вековне територијалне претензије Бугарска је окупирала источну и јужну Србију и подручје Вардарске Македоније, проглашавајући их за „Моравску Бугарску". Бугарски војно-управни органи проводили су организовани несносни терор, починивши мноштво тешких злочина над, пре свега, српским домицилним становништвом (убиства, силовања, премлаћивања, интернирања у логоре, пљачка имовине, паљевине кућа, реквизиција животних намирница и стоке, завођење контрибуција, немилосрдна пореска политика и сл.). То је био саставни део пројекта систематске денационализације српског народа, приликом кога су му наметани бугарска националност („Моравски Бугари"), језик, писмо и богослужење у црквама. Овим мерама били су обухваћени и делови територије Косова и Метохије које су запосели бугарске јединице – Биначка Морава, простори око Приштине, Урошевца, Призрена и део Дреничког краја. Они су чинили саставни део „Војноинспекцијске области Морава" са седиштем у Нишу.

У раду ће, на основу необјављене и објављене архивске грађе, релевантне литературе и других публикованих извора, бити приказане одлике туробне трогодишње бугарске окупације на Косову и Метохији током Првог светског рата, с посебним нагласком на страдалништво српског народа, како од стране окупатора, тако и острашћених арбанашких маса.

Кључне речи: Косово и Метохија, Први светски рат, Бугари, окупација, терор, злочини

Након импресивних победа своје војске над знатно надмоћнијим аустроугарским трупама у лето и јесен 1914. године у биткама на Церу, Дрини и Колубари и релативног затишја током прве половине 1915. године, Краљеви-

на Србија се почетком јесени 1915. године суочила са новом непријатељском офанзивом у којој су овога пута, осим аустроугарских, учешће узеле немачке и бугарске трупе. На тај начин, уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, 14. октобра 1915. године, позиција српских трупа била је драматично погоршана. Продор бугарских јединица према Скопљу и Нишу и заузимање Качаничке клисуре онемогућили су везу српске војске са француским и британским јединицама у рејону Солуна, приморавши српску владу да, у договору с Генералштабом, 25. новембра 1915. године донесе једину могућу одлуку која је омогућавала даљи наставак борбе и очување државно-правног континуитета – повлачење преко Косова и Метохије, Црне Горе и тешко проходних албанских планина према обали Јадранског мора (Радојевић и Димић, 2014).

Територија Краљевине Србије била је подељена као „ратни плен" трију савезница из блока Централних сила – Аустроугарске, Немачке и Бугарске, које су, према наводима Андреја Митровића, намеравале да своје војне успехе искористе у сврху остваривања два циља: трајних територијалних, привредних и политичких добитака и коначног уништења њене независности (Митровић, 1984, стр. 326). Приликом тајних дипломатских преговора око уласка Бугарске у рат, вођених током лета 1915. године, а који су резултирали парафирањем „Софијског споразума" од 6. септембра, Аустроугарска и Бугарска су постигле начелан договор о подели интересних сфера на територији Србије.[1] Његово прецизирање уследило је седам месеци доцније, потписивањем уговора између њихових врховних команди, до ког је дошло 1. априла 1916. године. Демаркациона линија установљена том приликом простор Косова и Метохије поделила је тако да су Ђаковица, Косовска Митровица, Пећ, Вучитрн и области Лаба, Дренице и Ибарски Колашин припали аустроугарској, а Приштина, Призрен, Гњилане, Урошевац, Липљан, Сува Река, Качаник, Ораховац и пределu Изморника, Сиринићке и Средачке жупе бугарској окупационој зони, ушавши у склоп њене „Војноинспекцијске области Македоније" са седиштем у Скопљу.[2] (Митровић, 1977, стр. 7–37). Заједничка карактеристика окупационих управа, како бугарске, тако и аустроугарске, била је тежња да се током рата запоседнуте територије чврсто држе, обезбеди експлоатација природних ресурса за њихове ратне привреде и осигура остваривање планова о трајном стицању територија, тј. политичких и привредних добитака када буде успостављен мир.[3]

[1] О становишту Немачке према територији окупиране Србије и њеној посредничкој улози у постизању аустроугарско-бугарског споразума о интересним сферама види више: Радојевић М. и Димић Љ. 2014, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 200–201.

[2] А. Митровић, Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916). *Историјски гласник*, Београд, 1977, 7–37.

[3] В. Виријевић, Ратна штета причињена Српској православној цркви на Косову и Метохији током Првог светског рата, *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Београд, Косовска Митровица, 425–440.

Размере бугарског терора и злочина на Косову и Метохији могуће је тек донекле сагледати. Наиме, прецизне бројке о убијеним, интернираним и оним који су претрпели неки облик тортуре или чија је имовина била опљачкана, немогуће је утврдити. Подаци о томе су фрагментарни, али и на основу њих могуће је дати, макар оквирну, слику туробног стања у коме је српски народ на Косову и Метохији проживео трогодишњу окупацију.

На територији Косова и Метохије, тј. оном делу који се нашао у склопу њихове окупационе зоне, Бугари су завели строгу војнополицијску управу коју је одликовала острашћеност према српском живљу. Тежећи да изврше његову бугаризацију, тј. промене му националну свест и идентитет,[4] прибегавали су низу осмишљених мера у сфери управе, просвете, културе, верских послова и пропаганде које су се темељиле на својеврсном терору и шиканирањима. У том смислу из Бугарске су довођени чиновници, просветни радници и свештеници који су у опхођењу према локалном српском становништву исказивали изузетну бруталност и ароганцију, не либећи се ни од физичких ликвидација праћених разним бестијалностима, затварања без икаквих правних основа и интернирања у логоре на територији Бугарске. При том су наилазили на свесрдну подршку једног дела арбанашке и турске популације, вођене исконском мржњом према „свему што је српско“, која је терор над својим комшијама Србима и заосталим мањим српским војним јединицама почела спроводити још у тренутцима одступања српске војске.[5] Стога Владимир Стојанчевић, један од најбољих познавалаца суровe косовскометохијске збиље у XIX и почетком XX века, с правом истиче да су косовскометохијски Срби под трогодишњом туђинском управом представљали „најугроженији део српског народа у Србији, у опасности да буду десетковани и доведени на руб свог национално-политичког идентитета“.[6]

---

[4] Јован Хаџи Васиљевић истиче да су Бугари настојали „да се по сваку цену забрани и утре све што је српско“, односно „једном речју да се сатре све што је у овој земљи осећало српски, што је волело своје име и своју српску слободу, и што је говорило српски“. (Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918) са две скице и 83 слике у тексту*, Београд 1922, 8).

[5] О једном од небројених таквих догађаја сведочи исказ Анђелка Ђ. Цветковића из села Драјчићи, кога су Бугари као војника заробили за време повлачења у близини Гњилана: „За време борбе код Гиљана заробише нас са још 800 другова. Арнаути су нас спровели за Прешево, а одале преко Куманова, Криве Паланке и Ћустендила. Крв ми се леди у жилама кад се само сетим оних бруталних призора и дивљаштва када смо били изложени мукама од наших спроводника Арнаута. Они су кундачки убијали људе или пуцали у гомилу само из дивљачког задовољства да виде како тече људска крв. Бугари и Арнаути су извршавали смртне казне на једном брежуљку сасвим близу Гиљана. Ту су убили 80 заробљеника из Старе Србије. Сва су села била пљачкана и предавана пламену, док су бесконачни низови стараца, жена и деце, гоњени и јурени и мучени хордама бугарско-албанским, бежали са свих страна, изгладнели и изнурени од хладноће и умора“. – Рајс Р. А. 1918, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског и мађедонског фронта*, Крф: Државна штампарија Краљевине Србије, 34.

[6] В. Стојанчевић, Прошлост косовско-метохијских Срба 1912–1918. године, *Срби на Косову*

Свакодневица српског народа на Косову и Метохији током окупације 1915–1918. године била је, као уосталом и у другим деловима Србије, мучна и скопчана с бројним искушењима. Оштрица бугарских војноокупационих власти и њихових помагача из редова арбанашко-турске популације била је усмерена према српској интелигенцији и представницима друштвене елите – учитељима, професорима, свештеницима, чиновницима, политичарима, богатијим трговцима, занатлијама, угоститељима, угледним сељацима – кметовима,[7] односно свима онима означеним као „потенцијално опасним", тј. како би се „српство обезглавило".[8] У појединим местима Бугари су оснивали тајне „Одборе за убијање Срба", попут оног у Гњилану којим су руководили Никола Бонев из Великог Трнова и извесни Желеско Даскалов.[9]

Не обазирући се на чињеницу да су „истоверни" са Србима, бугарски окупатори су посебну бруталност исказивали према верским и просветно-културним установама, рачунајући да ће на тај начин отупети српску националну свест,

и Метохији, Београд, 2005, 118.

[7] Одмах по заузећу Призрена Бугари су „без икаквог узрока" почели са хапшењем свештеника, чиновника, професора, учитеља и учитељица, о чему је сликовито сведочио један од њих: „У затвору било нас је 33, па сутра дан 22. новембра ухапшене свештенике, професоре, учитеље и учитељице отерали су нас пешке из Призрена у Феризовић и ту су нас стављали у затвор све заједно у једну апсану где смо били без огрева и хране све до 3. децембра исте године кога су нас дана из Феризовићског затвора вратили понова у Призрен у затвор где смо тамновали без огрева, постеље и хране све до 3. јануара 1916. год. На дан 3. јануара 1916. Год. Бугари су интернирали потписатог – мене, г.г. Стеву Димитријевића, ректора Богословије, Милутина Поповића, среског начелника и Трифу Радивојевића, проту, отеравши нас у Феризовић и ту у Феризовићу стајали смо пред железн. станицом на највећој хладноћи од 8 сати изјутра до 9 сати увече и тек тада утерали нас у отворен вагон где се стока товари и ту смо били за време путовања до Ниша, па када смо увече дошли у Ниш ту смо у нишкој станици престојали целу ноћ, не давши нам стражари ни сести ни лећи, па тако је то ишло све горе и горе на целом путу док нисмо дошли у Карлово. У Карлову је било интернираних свештеника, учитеља, чиновника, учитељица, грађана, сељака и доста сиротих жена са ситном децом. Сви свештеници, учитељи, чиновници, грађани па и женске употребљавани су свакога дана на разне тешке радове. (...) Жене су стављане у фронт, па извесни Бугари са командантом пролазе поред фронта жена и бирају робиње себи за служавке па их одведе и робиње вриште и плачу, а и сви људи Срби који су се десили плачу и чуде се овом зверском поступку Бугара.". – Архив Југославије (АЈ)-334-636-1888, Изјава Ђорђа Атића, члана Управе града Призрена дата у Кварту градском – Призрен, 12. XII 1918.

[8] *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године*, 1919, 3.

[9] Неке од најугледнијих гњиланских Срба Бугари су похапсили почетком 1916. године и тобоже их потерали у интернацију у Бугарску. Међутим, поклали су их на дан црквеног празника Света Три Јерарха у селу Доње Романовце код Сурдулице. Међу њима били су: учитељи Павле Даниловић из Гњилана и Лазар Зечевић из Кормињана, Јевтимије – Тинко Катанић, богати трговац и истакнути национални радник на прелазу из 19. у 20. век, полицијски писар Стојан Јовановић, општински деловођа Душан Поповић и једно дете старости око 12 година. (Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918) са две скице и 83 слике у тексту*. Београд 1922, 90–92).

односно олакшати однарођавање Срба. У Призрену и околини су се тако на њиховом удару нашли саборни храм „Светог великомученика Георгија“, црква „Светог Ђорђа“ у Горњем Селу, цркве посвећене „Светом Николи“ у Средској, Љубижди и Севцу, „Светог Василија“ у Горњој Србици и призренска Богословско-учитељска школа. Слична судбина задесила је и манастире Високе Дечане, Грачаницу и Бинач (посвећен „Светом Архангелу Михаилу“), те цркве у Гњилану („Светог Николе“), Стражи („Свете Петке“), Бостану („Успења Пресвете Богородице“), Косовској Каменици („Светог Николе“), Божевцу („Ваведења Пресвете Богородице“), Ропотову („Светог Архангела Гаврила“), Петровцу („Светих Апостола Петра и Павла“), Пасјану („Светог Преображења“), Витини („Успења Пресвете Богородице“), Кормињану („Успења Пресвете Богородице“), Доморовцу („Светог Илије“), Ранилугу („Свете Тројице“) и Врбовцу („Светог Димитрија“).[10] Неке од месних пароха, попут свештеника у Гњилану (протојерej Коста В. Поповић), Доморовцу (Ђорђе Поповић), Кормињану (Јаниђије П. Поповић, Петар Јовановић), Петровцу (Јосиф Леваковић, Коста Ј. Леваковић), Ранилугу (Ђорђе Поповић), Ливађу (Станко Димитријевић), Витини (Тодор Ружић), Неродимљу (Јован Анђелковић),[11] Призрену (протојерej Коста Јовановић), као и јеромонаха Кирила из манастира Грачанице убили су бугарски војници, претходно их мучећи.[12] Неки од њих били су „ножевима избодени и поклани“.[13]

---

[10] О страдањима ових сакралних објеката и Богословско-учитељске школе током бугарске окупације и ратној штети нанетој Српској православној цркви у Првом светском рату видети више: В. Виријевић, Ратна штета причињена Српској православној цркви на Косову и Метохији током Првог светског рата, *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Београд, Косовска Митровица, 2013, 425–440.

[11] Прота Анђелковић (67 година) убијен је одмах по уласку бугарске војске у село, након што је на питање бугарског официра о својој националној припадности одговорио да је Србин. Убиству је претходило бичевање. - AJ-334-636-1888, Извештај Суда општине Неродимске, 21. XII 1918.

[12] Бугари су тзв. Групу гњиланских свештеника ликвидирали 26. фебруара 1916. године у непосредној околини Врања, на рубу „Ковачке махале“ на локалитету „Сарајина“. Према сведочењу мештана „Сарајине“ „ови су људи били стављени на велике муке па поубијани. Око опустеле куће Јована Стошића Јеже – био на Солунском фронту – јурили су Бугари, пуцајући из пушака, читавих 15 минута, док их нису побили. Људи, жене и деца из кућа око Сарајине и данас су под утиском како су уз јаук и писак чули и само крклjање и сами ропац ових мученика. (...) Сутра дан по убијству дозвали су Бугари жене из околних кућа да покопају утробе и друге телесне остатке ових људи и да оперу калдрму од крви. Жене су покупиле и браде и косе свештеничке.“ Иначе, интересантан је податак да се бекством са овог губилишта спасио син свештеника из Јаниђија Поповића из Кормињана, Михајло, такође свештеник. О околностима под којима се то догодило Јован Хаџи Васиљевић пише: „Свештеник Јаниђије био је сакрио у коси једну бритву. Идући на Сарајину повезани, поп Јаниђије нагну главу и син му поп Михајло узме из његове косе ону бритву и пресече узице сељаку који је био до њега, а овај пресече узице на његовим рукама. Кад је настало клање ова су двојица почела бежати. Сељак је у бекству погинуо, а Михајло је још жив.“ (Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918) са две скице и 83 слике у тексту*, Београд 1922, 68.)

[13] Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. год*, Лесковац, 1921,

Током окупације Бугари су у неколико наврата вршили интернирање и депортацију српског становништва у Бугарску.[14] Са овим су започели непосредно по успостављању својих војноокупационих органа. Већ 11. новембра 1915. године, другог дан након запоседања дела Приштине,[15] започело се с хапшењем Срба. Терор и бруталности испољаване том приликом илустративно дочарава запис приштинског учитеља Јанићија Поповића:

„Тога дана кад су скупљали народ за интернирање био је прави метеж. Војници, као неки разбојници, с ножем на пушци и псовком, бесно су јурили по улицама и кућама. Народ се крио по таванима, скакао је преко зидова да умакне, или су покушавали да пређу на немачку или аустријску 'границу' јер је тамо било 'мирно'. Али кога би ухватили да к Немцима бежи, немилосрдно би га истукли и отерали у касарну. Увече су издвојили старце, децу и хроме и пустили су их кући, а остале су сутрадан, без хране и под јаком стражом, потерали за Лесковац. Путем су их гонили усиљеним маршем. Нигде хлеба им нису дали, нит пак воде. Ко је путем посустао одмах су га убили на очиглед осталих."[16]

Избијање „Топличког устанка" подстакао је Бугаре да почетком марта 1917. године, као превентивну меру, спроведу нови велики талас интернирања, како мушкараца из градских, тако и из сеоских средина.

„И одмах те недеље пописаше све мушкарце 16–60 година и десет грађана затворише у градоначелство као таоце, који ће главом одговарати за ред и мир у варошици. А по селима, пак, све су сељаке затворили и у понедељак их дотераше у варош и тако, све скупа, затворише их у две куће. Као сардине у кутији били су притешњени. Тако осташе недељу дана. А у недељу комисија (срески начелник, лекар и командант) их је прегледала и издвојила млађе и здравије на једну страну, болесне и старије на другу страну. Прве под јаком стражом спроведоше за железничку станицу, ове друге поново затворише. Истог дана прикупише и мушкарце из вароши" – описао је учитељ Јанићије интернирање Срба из Приштине и околине.[17]

44.; Љ. Чолић, Говор Боже Јокановића, протојереја Звечанског округа. *Косовско-метохијски зборник*, 2, Београд, 1988, 82.

[14] „Интернирано је било све што се, ма по чему, учинило Бугарима опасно за њихову ствар у окупираној Србији. Многи је свет интерниран са свога богатства. Читаве су радње јавно продавали Бугари" (Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. год*, Лесковац, 1921, 14).

[15] Наиме, у Приштину су истовремено ушле бугарске, аустроугарске и немачке трупе и одмах поделиле градски атар на три зоне. Немачке јединице остале су у њој десетак дана и потом предале „свој" део вароши Бугарима на управу. (Поповић, 1921, стр. 38, 49.)

[16] Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. год*, Лесковац, 1921, 44.

[17] „О како је брутално било то прикупљање... жандари су се размилели још пре сунца свуда по улицама и где кога нађу батином га отерају у затвор. Други, пак, обилазе куће и све изводе. У цркви беше доста народа. Жандари уђоше с ножем на пушци и не водећи рачуна о служби,

Према доступним подацима, услед устаничког покрета у Топлици и Јабланици вршено је масовно интернирање Срба из подручја Шар планине, тј. околине Призрена. Шестог марта 1917. године из Горњег Села и Мушникова одведено је 59, Средске и Плањана 75, Љубиња и Драјчића 19, Љубижде, Дојинца, Новака и Смаћа 92 и Локвице и Живињана 14 мушкараца српске националности. Дванаест дана касније, 18. марта, из Севца и Јажинца интернирано је још њих 76.[18] Из насеља у општини Липљан интернирано је фебруара 1917. године 88 мушкараца старости од 15 до 55 година, а из села у општини Добротин њих 52 – из Добротина 10, Глоговца 18, Словиња 16 и Смолуше осам.[19] Поред интернирања на територију Бугарске, Србе са територије Косова и Метохије под њиховом контролом терали су на кулук – изградњу и оправку путева и железничких пруга, сечу шума и остале тешке физичке послове,[20] приликом чега је, у одсуству адекватне исхране и смештаја, услед исцрпљености велики број њих издахнуо,[21] тако да је, пре-

све пред собом отераше у затвор. Неки покушаше да се сакрију, али они објавише да ће сваког таквог прогласити ′комитом′ и тако сваки је погнуо главу и предао се судбини. .. А Бугари не дадоше чак ни да се спреме за пут. Жене и деца су трчали за њима и додавали им торбе с храном и преобуком. Улицом настаде једна јурњава и кукање... Турци се пак радоваху и смејаху и преплашеним женама и децама злобно говораху: ′У Азију ће њих...′ Од вароши до железничке станице гонили су их као стоку. Нарочито су брутално поступали Турци – жандарми, све до станице тукли су их штапом. Од станице до Софије били су затворени у возу. И тамо – у Бугарској, под теретом тешког рада и глади, доста њих је оставило своје кости... (Исто, 81–82).

[18] *Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en general commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupee, III, Paris, 1919,* 19–38.

[19] „Интернираним није остављано нимало времена за спрему, већ су одмах терани без икакве спреме. Транспорт интернираних вршене је од Приштине возом. Уз пут, а и у месту, храњени су врло рђаво, поступање Бугара према њима било је крајње дивљачко. (...) По свим исказима интернираних, интернирање је вршено у циљу уништавања српског живља.“ . - AJ-334-636-1888, Извештај Суда општине Липљанске Начелству среза Грачаничког, 20. XII 1918.; AJ-334-636-1888, Подаци прикупљени у општини Добротинској, среза Грачаничког, округа Косовског о Бугарским Зверствима, 21. XII 1918.

[20] О томе колико је и у каквој форми кулучење било заступљено у Липљанској општини говори следећи навод: „Становништво је било сувише оптерећено кулуцима односећих се на жетву и вршидбу жита и сређивању сена за рачун државе толико да му се није давало ни један дан у недељи који би могао посветити чисто у своју корист. Кулучило је све, без обзира на пол и године, па и деца од десет година – ово нарочито на утовару дрва у вагонима на овдашњој железничкој станици“. – Исто.

[21] Примера ради, почетком октобра 1917. године вршено је хапшење приштинских Срба ради изградње тзв. кичевске железнице, од Тетова до Кичева. О томе већ навођени Јанићије Поповић је записао: „Рекоше им да ће радити само месец дана и платиће им се по 3 лева дневно. Народ оде без бојазни и са уверењем да ће месец брзо проћи. Али не би тако. Тамо осташе два месеца. Вратише се не као људи, него као сен човечија. Прекомерни рад, злостављање, оскудица у храни, хладноћа под шаторима, гад и тифус затрли су их...“. Током радова, услед несношљивих услова, умрло је, према изјави једног бугарског подофицира,

ма Јовану Хаџи Васиљевићу, и „кулучење Бугарима служило као средство за утамањивање српског живља.“[22]

Осим Срба, Бугари су, мада у знатно мањој мери, прибегавали и интернирању муслиманског становништва (Арбанаса и муслимана словенског етничког порекла), користећи га, углавном, за обављање принудних радова.[23]

Упркос што је међународним правом то било забрањено, бугарске власти су од септембра 1916. године почеле да спроводе насилну мобилизацију српских мушкараца и упућују их у јединице на Солунском фронту, како би се борили против своје браће.[24]

Злочиначки однос Бугари су испољавали и према женском делу српске популације, тукући их, силујући, омаловажавајући и слично, не правећи при том никакву разлику по питању њиховог узраста, животне доби, здравственог стања и слично, па су тако силоване и физички терорисане девојчице старости од 11 година, али и старице од 70 и више година, као и жене у поодмаклој трудноћи.

„Жене су обично бивене по голом трбуху. Има их и које су услед тога побациле. Има их којима су поиспадали сви зуби, или којима је месо почело да отпада и трули (...) Батинање жена било је скоро редовно спојено са срамоћењем, јер су жене тучене по голом телу. У неким случајевима тучене су чак и по полним органима.“ (*Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године*, 1919, стр. 4).

Посебно учестали случајеви силовања забележени су у Косовском Поморављу и у Сиринићкој жупи, где су несрећне девојчице и жене силоване наочиглед својих родитеља или деце. Многе од њих убрзо су умрле од последица садистичког иживљавања, попут четрнаестогодишње С. Јовановић и петнаестогодишње Р. Радосављевић из Трничеваца и „младе невесте“ В. Гилић из Тиринца, која је „морала подлећи целом воду бугарских војника и после дводневног боловања умрла“.[25]

око 125.000 људи (Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. г.*, Лесковац, 1921, 92–93).

[22] Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918) са две скице и 83 слике у тексту*, Београд 1922, 17.

[23] Тако су током фебруара и марта 1916. године одвели 73 мушкарца из општине Љубичевске (округ Призрен) из села: Љубичево, Манастирица, Небрегоште и Стружје, а 1. новембра 1917. године и њих 13 из општине Хоча Заградска, тј. села: Хоча Заградска, Биљуша и Јешково – *Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en general commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupee*, III, Paris, 1919, 16–18.

[24] Јаниђије Поповић наводи да Бугари мобилизацију „правдаху тиме што су нас ′ослободили′ и сад смо дужни да од ’враговете‘ бранимо ’својето отечејство’“ (Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. г.*, Лесковац, 1921, 77).

[25] AJ-334-636-1888, Пописник силованих жена на подручју Косовског Поморавља у Првом

Поједине су, пак психички оболеле, а исту судбину доживела су и деца С. Милановић из Цернице принуђена да гледају трагедију своје мајке, која су доцније „од страха полудела“, док је шестогодишњи син Б. Стевановић из Готовуше, два дана након присуства том гнусном чину преминуо.[26] На подручју Сиринићке жупе (Готовуша, Драјковце и Вича), претходно затворивши све мушкарце у две куће, припадници 11. пука бугарске Балканске дивизије у периоду 12–15. новембра 1915. године извршили су масовно силовање жена „без разлике на године старости“.[27] Нека домаћинства била су потпуно уништена, попут Т. Мирковића из Витине, коме су силовали мајку, супругу, две ћерке старе 14 и 18 година и четири снахе старости од 18 до 25 година, двојицу браће интернирали у логор у Лом Паланци у Бугарској, а сво покућство, стоку, жито и друге животне намирнице опљачкали.[28] О томе колико је насиље над српским женама било саставни део осмишљене државне стратегије „уништењу српског света у окупираној Србији“ говори и чињеница да су „многи бугарски официри подводили женскиње својим венеричним војницима“ (Хаџи Васиљевић, 1922, стр. 17).

Скоро да није било појединца или српске породице на Косову и Метохији, као и у другим подручјима окупираним од стране Бугара, поштеђених терора и злостављања. Према наводима претходно поменуте Међусавезничке анкетне комисије људи су злостављани из разних разлога „да би се казнили на што страховитији начин што су се усудили да буду Срби, да би се од њих дознало да ли имају прикривеног оружја или српских књига и да ли не стоје у вези са српским комитама, да би се изнудило од њих новца, или, просто, да би се протерао ћеф, јер је злостављање било једно садистичко уживање за Бугаре“.[29]

Злостављања и батинања најчешће су вршена јавно – на градским трговима или пред окупљеним сељацима, а омиљена метода мучитеља била је тзв. бела пушка („хладна пушка“), дебела мотка којом је жртва немилосрдно ударана по читавом телу:

светском рату, без датума.

[26] AJ-334-636-1888, Пописник силованих жена на подручју Косовског Поморавља у Првом светском рату, без датума.; AJ-334-636-1888, Изјава Б. Стевановић, домаћице из Готовуше Суду општине Готовушке, 12. XII 1918.

[27] Забележени су примери силовања мајки и малолетних ћерки, попут М. Павловић (50 година) и њене тринаестогодишње ћерке или М. Станојевић (50 година) и њене четрнаестогодишње ћерке. - AJ-334-636-1888, Изјава Рајка Урошевића, учитеља из Готовуше Суду општине Готовушке, 13. XII 1918.

[28] AJ-334-636-1888, Пописник силованих жена на подручју Косовског Поморавља у Првом светском рату, без датума.

[29] *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године*, 1919, 4.

„Број удараца почињао је од 25, без утврђеног максимума; ударало се докле човек не изгуби свест; онда су га поливали водом и када би дошао к себи, узели су га туђи изнова. Од бугарских батина кожа је прскала и месо отпадало, људи су остајали црни и отечени и морали су се увијати у овчу кожу; многи су осакаћени и изгубили здравље за увек; неки су од батина чак и умрли“[30] (Исто).

У процесу денационализације Срба провођен је својеврсни културоцид, тј. низ унапред креираних мера на плану просвете, културе и у домену верских послова. У школама, чије је похађање за српску децу било обавезно, настава је извођена искључиво на бугарском језику, а просветни радници доведени из Бугарске упирали су се да малишанима „докажу“ етничку, језичку, историјску и географску припадност матици Бугарској. (Радојевић и Димић, 2014, стр. 204–205). Употреба српских личних имена, натписа и језика била је забрањена, увођена су нова породична презимена, а новорођенчадима су у матичне књиге уписивана бугарска имена.[31] Уџбеници и књиге на српском језику систематски су уништавани.[32] Примера ради, Бугари су у Призрену од друге половине 1916. године до краја окупације претресали српске куће у неколико наврата, заплењујући и потом спаљујући све српске књиге, укључујући и буквре, речнике, школске уџбенике, карте, мапе, чак и уметничке и обичне слике. Непосредно по заузећу града спалили су библиотеку Богословије.[33] Према сведочењу Живе Рашића, првог послератног председника општине села Добротина код Липљана,

„све српске књиге које су нађене код приватних кућа уништаване су, чак је било саопштено да нико не сме држати српске књиге, јер код кога се буду нашле, такви се кажњавају или интернирају.“.[34]

---

[30] Исто.

[31] Процесу однарођавања Срба у Липљану дочарава изјава Јаниџија Ђурђевића дата непосредно након ослобођења 1918. године: „Натурање бугарског имена било је у највећем смислу, а нарочито натурање бугарског презимена ′ов′, а најстроже забрањивано је да се који презива ’иħ‘. Који је прекршио ово наређење добио је батинање од Бугара. Овим наредбама највећу строгост придао бугарски комитски војвода Милан Ђурлуков. Нико се није смео назвати Србином, а још мање говорити српски, јер су и путне исправе грађанства за путовање из места у место гласиле ′да је дотични Блгарин-Блгарка′. Овдашње становништво оба пола принуђивано је да учи певати бугарске патриотске песме.“- AJ-334-636-1888, Извештај Суда општине Липљанске Начелству среза Грачаничког, 20. XII 1918.

[32] Забрана употребе српског језика наређена је поверљивом депешом министра унутрашњих послова од 12. фебруара 1916. године, а прикупљање и уништавање српских књига по књижарама, библиотека, а школама и приватним кућама иницирано је наредбом бугарске Врховне команде од 3. маја 1916. године. – *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године*, 1919, стр.14.

[33] Према сведочењу Д. Радивојевића, ученика 8. разреда, спаљивање је вршено код српског војничког гробља „где су књиге доношене колима три до четири дана непрекидно“. – AJ-334-636-1888, Изјава Д. Радивојевића старешини градског кварта града Призрена, 17. XII 1918.

[34] AJ-334-636-1888, Изјава Д. Радивојевића старешини градског кварта града Призрена, 17.

Неке од економских мера бугарских војноокупационих власти такође су угрожавали биолошку егзистенцију, пре свега српског живља. Осим завођења свог пореског система и секвестра, вршили су и класичну отимачину, изнуђивање новца, заводили систем реквизиције и контрибуције и сл. Пљачкање животних намирница, стоке и сточне хране, пољопривредних и других алата и машина, праћено најчешће насиљем, за последицу је имало то да су поједине породице биле „уништене и упропашћене“ до те мере да су и након ослобођења „трпеле глад“.[35] У појединим случајевима Бугари су за одузете предмете или робу издавали реквизиционе признанице које, пак, власници нису имали могућност да наплате.

Упркос чињеници да је огромна већина арбанашког, турског и другог муслиманског становништва Косова и Метохије у јесен 1915. године бугарску војску дочекала као ослободиоце,[36] стављајући се у њихову административно-управну и војно-полицијску службу („контрачетници“), дешавали су се повремено случајеви бугарске пљачке и насиља и над припадницима ове популације, мада ове појаве ни издалека нису биле тако изражене као у односу према српској православној популацији.[37] Осим ради пљачкања имовине, реквизиција и терања на кулук, разочарење у „ослободиоце“ и њихове поступке посебно је било изражено због „преслободног“ односа према њиховим женама. Према наводима извесног Грка Атанасиадиса, среског лекара у Приштини у време уласка бугарске војске,

„Турци, који пред долазак Бугаро-Немаца беху сретни и задовољни што им се приближавају савезници Турске, сада почеше да жале за Србима, јер никада не могаше поверовати да ће ови овако поступати с њима. Оно што их је нарочито доводило до очајања било је понашање војника и официра према њиховим женама. Било је случајева да су се Бугари затварали

XII 1918;
AJ-334-636-1888, Подаци прикупљени у општини Добротинској, среза Грачаничког, округа Косовског о Бугарским Зверствима, 21. XII 1918.

[35] AJ-334-636-1888, Извештај Суда општине Липљанске Начелству среза Грачаничког, 20. XII 1918.

[36] Атмосферу која је пратила улазак бугарских трупа у Приштину описује Јанићије Поповић: „Турци и Арнаути пуштали су најфантастичније гласове и хваљаху се да ће осветити своју 1912. г. без обзира ко је крив, само јели Србин. ′Србија ћити! (оде Србија...!), Кардашлар ћелијор! (Долазе браћа...!). А пожудно њихово око на српске домове нестрпљиво очекиваче да им савезници дођу и од српског народа опет створе себи покорну рају. Они се надаху и доласку њиховог цара. ′Бизмиз довлет ћелиор! (Долази наш цар!). Од детета до старца сви вероваху у ово, а за Бугаре говораху да су то царски најамници!“. (Ј. Поповић, *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. г.*, Лесковац, 1921, 38–39).

[37] Тако је, тежећи да му изнуди новац, бугарски заповедник у Урошевцу Ђорђе Попов, „једним дрветом дебелим као рука“ испребијао „на мртво име“ Асана Салијевића, оптужујући га да је „повереник српске власти“. Пуштен је из затвора тек након што је Петрову исплатио 53 „златна наполеона“. - AJ-334-636-1888, Изјава Асана Салијевића из Урошевца Суду општине Урошевачке, 16. XII 1918.

у собу с Туркињама, а мужеве њихове држали у суседној соби. тада су их ′служиле′ жене, тако да су мужеви из суседне собе све могли лепо чути.“[38]

Попис извора и литературе

Необјављени извори

Архив Југославије – Београд

фонд: Министарство иностраних послова Краљевине Југославије

Објављени извори

(1919). Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en general commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupee, III, Paris: Imprimerie ‹Yougoslavia›

(1919). Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији 1915–1918. године, Београд.

Литература

Виријевић, В. (2013). Ратна штета причињена Српској православној цркви на Косову и Метохији током Првог светског рата, *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Београд, Косовска Митровица: Канцеларија за Косово и Метохију Владе Србије и Универзитет у Приштини, 425–440.

Радојевић М. и Димић Љ. (2014). *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд: Српска књижевна задруга – Београдски форум за свет равноправних.

Митровић, Андреј. (1977). Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916). *Историјски гласник*, 7, 7–37.

Митровић, Андреј. (1984). *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.

Поповић, Јанићије. (1921). *Косово у ропству под Бугарима од XI–1915 до X–1918. год*, Лесковац.

Pajc P.A. 1918, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског и маћедонског фронта*, Крф: Државна штампарија Краљевине Србије

[38] AJ-334-636-1888, Изјава Асана Салијевића из Урошевца Суду општине Урошевачке, 16. XII 1918.

Стојанчевић, Владимир. (2005). Прошлост косовско-метохијских Срба 1912–1918. године. *Срби на Косову и Метохији*. Београд: Српска академија наука и уметности, 113–123.

Хаџи Васиљевић, Јов. (1922). *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918) са две скице и 83 слике у тексту*. Београд: Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду.

Чолић, Љиљана. (1988). Говор Боже Јокановића, протојереја Звечанског округа. *Косовско-метохијски зборник*, 2, Београд: Српска академија наука и уметности, 75–90.

Vladan Virijević

TERROR AND VIOLENCE OF BULGARIAN AGGRESSORS IN KOSOVO AND METOHIJA IN WORLD WAR I (1915–1918)

Summary

The occupation of the Kingdom of Serbia, namely the region of Kosovo and Metohija, by Austro-Hungarian and Bulgarian troops in autumn 1915 is the beginning of a three-year period of temptations, sufferings and frantic strivings for the survival of Serbian citizens. Bulgarian military occupying authorities, which tended to change their national identity, started a systematic terror in the form of physical torture, robbery, destruction of religious and cultural-educational institutions, murders, raping women, mass interning of the individuals who were considered as the obstacle for the realization of their plans, unpaid forced labour, unsparing requisition and taxation. The process of denationalization regarded the prohibition of using the Serbian language in everyday communication, destruction of the features of Serbian identity (books, pictures, administrative documents, religious objects, monuments of medieval culture etc.). All Serbs in Kosovo and Metohija were officially proclaimed Bulgarians by Sofia. Since the very first day and during the whole period of 1915-1918, the Serbian educated classes as well as citizens and people from villages were affected by Bulgarian enthusiasm. It is impossible to say exactly what the extent of biological suffering and material destruction was, while it can really be confirmed that the Serbian corps in Kosovo and Metohija was weakened to the extent after which it could never be recovered completely and therefore the consequences can even be seen today.

Key words: Bulgarian terror, World War I, denationalization, Serbian identity, Kosovo and Metohija

Marija Đorić
Univerzitet Educons
Fakultet za evropske pravno-političke studije
Novi Sad, Srbija

UDK 94(497.11)"1914/1918"
341.322.5(497.2)"1914/1918"
(497.11 Vranje)
316.4.063.7:316.485.26(497.2)"1914/191
8"(497.11 Vranje)

POLITIČKO NASILJE BUGARSKIH OKUPATORA POČINJENO NAD STANOVNIŠTVOM VRANJA I OKOLINE TOKOM PRVOG SVETSKOG RATA[1]

U radu se analiziraju oblici političkog nasilja koje je bugarski okupator počinio nad stanovništvom u Vranju i njegovoj okolini za vreme Prvog svetskog rata. Ideja o „Velikoj Bugarskoj" se rodila pod okriljem bugarskih crkvenih krugova kada je turski sultan još 1870. godine izdao ferman o formiranju bugarske egzarhije, da bi se sprovela u praksu tokom Prvog svetskog rata. Vođeni ekspanzionističkim ciljevima, Bugari su okupirali teritoriju južne i istočne Srbije koju su nazvali „Moravskom Bugarskom", a srpski živalj prisilno bugarizovali, nazivajući ih „Moravskim Bugarima". Proces bugarizacije je involvirao različite oblike političkog nasilja koji se analiziraju i klasifikuju u ovom radu na osnovu relevantnih naučnih kriterijuma. Okupatori su u Vranju i okolini za vreme Prvog svetskog rata primenjivali skoro sve forme političkog nasilja počevši od osnovnih oblika poput pretnje silom, prinude, pritiska, političkih ubistava, torture, pa sve do složenih oblika političkog nasilja kakvi su teror i represija.

Ključne reči: bugarska okupacija, političko nasilje, Prvi svetski rat, zločini, Vranje

1. Uvodna razmatranja

Srbija se 1915. godine nalazila pred istorijskim izazovom. U tom trenutku njeno stanovništvo je imalo tri moguće opcije: povlačenje preko Albanije sa vojskom, interniranje ili torturu pod nemilosrdnim okupatorima. Do kraja 1915. stradalo je 172.508 vojnika, a prilikom povlačenja još 77.455[2]. Ubijeno je 760.000 civila, dok je deo ljudstva stradao od epidemije tifusa.[3] Koliko je bila

[1] Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta „Demokratski i nacionalni kapaciteti političkih institucija Srbije u procesu međunarodnih integracija" (evidencioni broj 179009), finansiranom od strane Ministarstva prosvete i nauke Republike.

[2] Srbija je izgubila jednu trećinu vojnih obveznika.

[3] Vidi: M. Pavlović (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za

teška situacija za srpski živalj u ovim ratnim godinama vidimo i po tome što čak ni Crvenom krstu nije bilo dozvoljeno da posreduje. Smatra se da je samo u bugarskim logorima bilo izmedju 150.000 i 200.000 Srba.[4]

Bugarska je imala nameru da našoj zemlji otme Makedoniju, Staru Srbiju i celu južnu i istočnu Srbiju (moravsku i kosovsku oblast). Bugari su tvrdili da su „balkanski Prusi" i „evropski Japanci" i da im je zemlja njihova „vtora Švajcarija".[5] Šovinizam je bio rasprostranjen ne samo u bugarskoj vojsci, već i u intelektualnim krugovima. Tako je na primer, bugarski pesnik Ivan Vazov u pesmama naglašavao da treba izvršiti genocid nad Srbima, dok je diplomatski predstavnik prilikom sklapanja Bukureškog mira istakao da su Bugari spremni i sa đavolom da se udruže, samo da bi uništili Srbiju.[6]

Iako su srpsko-bugarski odnosi imali svoje svetle tačke, pogotovo u doba Miloša Obrenovića koji je naseljavao srpske krajeve Bugarima, pomagao bugarski narodnooslobodilački pokret, štampanje knjiga i davao čak stipendije bugarskim đacima,[7] početak Prvog svetskog rata je pokazao da Bugari poseduju animozitet ne samo prema srpskom narodu već i prema svemu onom što je personifikovalo srpski nacionalni identitet. Hipertrofirano političko nasilje koje su bugarske okupatorske vlasti primenjivale nad srpskim stanovništvom zgrozilo je čitavu Evropu. Bugari ne samo da su prekršili svaki član Haške konvencije, već su po stepenu torture pretili da nadmaše Turke koji su vekovima terorisali srpski narod.[8]

Bugarske pretenzije prema izvorno srpskim teritorijama otvoreno počinju da se pokazuju već sa idejom „Velike Bugarske" koja se rađa pod okriljem bugarske crkve, kada je turski sultan 1870. godine izdao ferman o formiranju bugarske egzarhije. U vreme turske vladavine je celokupan pravoslavno-hrišćanski svet bio pod ingerencijom carigradskog patrijarha koji je bio iz redova grčkog klera. Na taj način su Grci kontrolisali veliki deo duhovne ali i svetovne vlasti, što nije uvek odgovaralo porobljenom hrišćanskom stanovništvu. Kako bi nastavili borbu za nacionalno oslobođenje (koje nije bilo oduvek podržavano od strane carigradske patrijaršije), Bugari i Makedonci su počeli i borbu za crkvenu samostalnost. Međutim, po stvaranju egzarhije, Bugarska je pokazala da su njene osvajačke

savremenu istoriju, Beograd, 2007, str. 7.

[4] M. Pavlović (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2007, str. 8.

[5] J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*. Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922. str. 1.

[6] Vidi: J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*. Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922. str. 7.

[7] Prema: B. Lilić, *Iz prošlosti srpsko-bugarskih odnosa*, Institut za političke studije, Beograd, 1999, str. 21–28.

[8] Prema: A. Rajs, *Šta sam video i proživeo u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*, Dereta, Beograd, 1991.

ambicije usmerene i prema teritorijama Srbije i Makedonije. Već tada počinje progon carigradskih mitropolita i episkopa na području južne Srbije, umesto kojih se dovodi bugarski kler. Posebno je u Vranju egzarhija koristila školsko-crkvenu jurisdikciju koju je dobila od sultana za „bugarizaciju srpskog naroda".[9] Tada se u vranjskom kraju uspostavlja crkveno dvovlašće između Bugara i Srba, koje je besomučno trajalo sve do Berlinskog kongresa. Bugari su dovodili svoje sveštenstvo ali i svoje učitelje, kako bi u Vranju i okolini u potpunosti bugarizovali domaće stanovništvo kroz obrazovanje i religiju. Zahvaljujući Berlinskom kongresu 1878. godine oslobođen je vranjski, niški, toplički i pirotski okrug od turske vlasti, što je za posledicu imalo i oslobađanje od bugarske egzarhije.

Kako je carigradska patrijaršija proglasila Egzarhiju raskolničkom,[10] ona se ubrzo od crkveno-bogoslužbenog transformisala u ekstremno nacionalistički pokret, koji je naročito prema Srbima pokazivao izrazitu netrpeljivost.[11] Bugari su uklanjali sve što je podsećalo na dobrosusedske tragove sa Srbima, posebno iz doba kneza Miloša, kako bi opravdali počinjeno nasilje. Palile su se crkvene knjige u Rilskom manastiru koje je štampao u Srbiji knez Miloš, dok se u sofijskoj eparhiji radilo na devastiranju kulta kralja Milutina, koji je inače bio veoma popularan u bugarskim krajevima.[12]

Prema zapisima Jovana Hadži-Vasiljevića, koji je ostavio dragocene spise o bugarskom nasilju nad Srbima, stanovništvo u Vranju je 7 godina (koliko je trajala Egzarhija u ovom kraju), odolevalo bugarskom uticaju, te je svoje pokojnike opojavalo pod vedrim nebom, a decu krštavalo u kućama.[13]

Oslobađanjem Srbije 1878. godine nije prestala da postoji ideja o „Velikoj Bugarskoj". Prvi povoljan trenutak za realizaciju ove ideje se rađa u ratu 1914. godine u kome su Bugari učestvovali na strani Nemačke i Austrougarske, očekujući teritorijalno proširenje. Vranje je kao značajna geostrateška tačka posebno bilo interesantno Bugarima, koji su napali ovu malu varošicu na Jugu Srbije 3. oktobra 1915. godine. Tada počinje golgota srpskog stanovništva u Vranju i njegovoj okolini.

---

[9] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981. str. 6.

[10] Najveći kritičari Egzarhije u srpskoj javnosti onoga doba bili su Vasa Pelagić i Svetozar Marković.

[11] Koliko su Bugari bili surovi u obračunu sa srpskim življem, a posebno sa srpskim sveštenstvom, svedoče zapisi Vladimira Stojančevića. Naime, Egzarhija je 1872/73. godine popu iz Belogradičke nahije zapretila da će ga zajedno sa zmijom i mačkom staviti u džak, a potom baciti u Dunav, ukoliko ne zabrani upražnjavanje tipično srpskog običaja – praznovanje Slave. Prema: V. Stojančević, *Srpsko-bugarski odnosi u zapadnoj Bugarskoj (1804–1918),* Institut za političke studije, Beograd, 2005, str. 83.

[12] Prema: V. Stojančević, *Srpsko-bugarski odnosi u zapadnoj Bugarskoj (1804–1918),* Institut za političke studije, Beograd, 2005.

[13] Vidi: J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*. Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922.

2. Bugarska okupacija Vranja u Prvom svetskom ratu

Stanovništvo u Vranju je postradalo od Bugara u više navrata, počevši od balkanskih ratova, preko Prvog svetskog rata, a nije bilo pošteđeno ni u Drugom svetskom ratu. O golgoti stanovništva u Vranju i okolini u Velikom ratu imamo tek mali broj podataka.[14] Najdragocenije spise su nam ostavili Jovan Hadži-Vasiljević,[15] koji je vrsnim studioznim ne samo empirijskim, već i teorijskim stvaralaštvom zdušno radio na rasvetljavanju zločina, kao i osvedočeni prijatelj našeg naroda Švajcarac, Arčibald Rajs[16]. U pisanju ovog rada bila su nam značajna i dela Sretena Dinića, Momčila Pavlovića kao i Aleksandra Trajkovića, koji su dali nemali doprinos u otkrivanju zločina bugarskih okupatora, a vredna pomena je i studija koja obiluje velikim brojem arhivskih dokumenata koju su priredili Sladjana Bojković i Miloje Pršić.[17] Prva dokumentovana knjiga o bugarskim zločinima štampana je na francuskom jeziku u tri toma, odmah po završetku rata 1919. godine.[18] Nakon uviđaja u ova dokumenta podignuta je optužnica protiv 500 bugarskih državljana, dok se čekalo na izručenje 25 lica koji su okvalifikovani kao ratni zločinci. Nikola Pašić je u početku smatrao da bi se trebalo suditi bugarskom caru Ferdinandu kao i nemačkom vladaru Vilhelmu, ali se od toga u kasnijem procesu odustalo.[19]

Bugari su prema Vranju, i uopšte uzev prema celoj južnoj Srbiji, sasvim neosnovano pokazivali osvajačke pretenzije koje su se bazirale na šovinističkoj ideji o tome da Srbi koji žive na ovim prostorima nisu Srbi, već „Moravski Bugari“. Na ovim iracionalno-fašističkim osnovama je i stvoren mit o „Moravskoj Bugarskoj“. Okupator je ideju „Moravske Bugarske“ gradio zahvaljujući konstelaciji diplomatsko-političkih odnosa koji su pod uticajem velikih sila (pre svega Rusije) doveli do stvaranja tzv. Sanstefanske Bugarske[20]. To je prvi izgovor

[14] To je iz razloga što se danas najznačajniji dokazi o političkom nasiju bugarskih okupatora nad stanovništvom Vranja i južne Srbije nalaze pretežno u bugarskim arhivama.

[15] On je imao uvida u arhivu Odseka javne bezbednosti u Kraljevini Srbiji ali je i neposredno proveravao sva kazivanja naroda na Jugu Srbije. Lično je učestvovao u prikupljanju imena poginulih za spomen ploču u Vranju (u čemu mu je pomogao učitelj M. Stefanović).

[16] A. Rajs je ostavio više knjiga koje su najdirektniji dokazi o bugarskom zločinačkom delovanju na prostoru Vranja i južne Srbije. Videti: A. Rajs, *Austro-bugaro-nemačke povrede ratnih zakona i pravila: dopisi jednog praktičara kriminaliste sa srpskog maćedonskog fronta*, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Krf, 1918. ili A. Rajs, *Šta sam video i proživeo u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*, Dereta, Beograd, 1991.

[17] Videti: S. Bojković i M. Pršić (ur.), *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918*. Istorijski muzej Srbije, Beograd, 2000.

[18] Videti: *Documentes relatives aux violations des convenctions de la Haye et du Droit International en general, commises de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie ocupee*, I–III, Paris, 1919.

[19] Vidi: M. Pavlović (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2007, str. 11–12.

[20] „Sanstefanska Bugarska“ je dobila na kratko srpske teritorije, što su kasnije Bugari uzimali za

koji su koristili Bugari okupirajući Vranje i Jug Srbije, a drugi argument se pronalazio u višegodišnjem ofanzivnom delovanju Egzarhije na ovim prostorima.

Odmah po okupaciji Vranja, Bugari su postavili svoje ljude ne samo na vojnim, već i na civilnim funkcijama, te je prvi v. d. načelnika okruga bio Conev, dok je komandant mesta bio major Stojmenov. Vranje su pod kontrolom držali vojnici 43. puka[21] kojim je komandovao ozloglašeni Petar Kalkandžijev. Bugarski okupatori nisu primenjivali nad srpskim stanovništvom zakone bugarske države, već vojne uprave.

Prvo što su Bugari uradili dolaskom u Vranje jeste sastavljanje spiskova najuglednijih ljudi kako bi ih primorali da učestvuju u bugarizaciji ostalog vranjskog stanovništva.[22] Da bi kontrolisali stanovništvo u Vranju, bugarski okupatori su formirali i *tajne odbore* sa zadatkom procenjivanja podobnosti Vranjanaca za „bugarsku stvar". Ovi odbori su odgovorni za smrt velikog broja inteligencije i sveštenstva koji su bili prvi na udaru bugarskih zločinaca. Naime, podmukla misija okupatora je išla ka tome da prisili najuglednije Vranjance da se odreknu svog srpskog porekla i javno posvedoče o tome da su „Moravski Bugari". Kako niko od kmetova to nije uradio,[23] a samim tim ni ostatak stanovništva, Bugari su počeli politiku genocida nad stanovništvom Vranja i okoline.

Po ugledu na „veliku braću" Nemce i Austrijance, Bugari su primenjivali najgore oblike propagande[24] i falsifikovanja demografskih podataka. Cilj okupatora je bio da srpski živalj predstavi kao stanovništvo bugarske nacionalnosti, te je u izveštaju Štaba moravske vojnoinspekcijske oblasti pod brojem 7079 od 20. novembra 1916. pisalo kako u Vranju navodno od 9.577 stanovnika, njih 9.008 čine Bugari.[25] Ovakvi beskrupulozni podaci su se koristili kako bi se falsifikovala istina i obmanula međunarodna zajednica o tome kako je Vranje teritorija koja je naseljena navodno većinskim bugarskim stanovništvom, te je logično i da stoga pripadne Bugarskoj.

Odbijanje Vranjanaca da se bugarizuju je imalo stravične posledice. Samo u prvih 6 meseci okupacije, Bugari su pobili u vranjskom kraju oko 4.000 građana,

osnov okupacije srpskih krajeva u Prvom svetskom ratu. Bugari su mislili da će se lako osloboditi Rusije posle Sanstefanskog mira. Isto tako su smatrali da se lako mogu osloboditi i nemačkog uticaja po završetku Prvog svetskog rata.

[21] Ovaj puk je najduže ostao u Vranju, a kontrolisao je teritoriju od Niša do Skoplja.

[22] Pošto je većina stanovnika odbila da bude deo okupatorske agitacije, za kaznu su internirani u Bugarsku. Na tom putu su mnogi stradali, a mnogi se nikada nisu ni vratili iz zarobljeništva.

[23] Prema svedočenju J. Hadži-Vasiljevića prvi kmetovi koji su bili vrbovani od strane Bugara bili su Toma Mihajlović i Hariton Miljković, koji su nakon toga u januaru 1916. mučki ubijeni. Vidi: J. Hadži-Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini (1915–1918)*, Podružnica potomaka ratnika oslobodilačkih ratova Srbije od 1912. do 1918. godine „4. oktobar", Vranje, 2003.

[24] Bugari su delovali propagandno i terali Srbe da kupuju „Moravske novine" u kojima bi se veličala ideja „Moravske Bugarske".

[25] Prema: A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 47.

među kojima je bilo oko 500 intelektualaca.[26] Nasilno bugarizovanje je podrazumevalo tri faze. U prvoj etapi je trebalo uništiti inteligenciju, pre svega učitelje i sveštena lica, jer su oni predstavljali osnovnu duhovnu iskru srpskog naroda, a potom bi na red došli i ugledni ljudi, političari (pre svega Pašićeve pristalice i liberali). U drugoj fazi je trebalo uništiti srpske žene na koje su gledali kao na posebno opasne neprijatelje jer su učile decu „rodoljublju i srbizmu". Najviše su se smatrale opasnim žene iz topličkog i vranjskog kraja, te im se nije dozvoljavalo da putuju i da se slobodno kreću.[27] Poslednja faza je bila usmerena prema svemu što je personifikovalo srpsku kulturu i srpski nacionalni identitet.

Bugarizacija je podrazumevala na prvom mestu kulturni genocid koji je bio praćen uništenjem nacionalnog duha i identiteta Srba. Zabranu srpskog jezika i zaplenu srpskih knjiga je izdao Glavni štab Bugarske već 3. maja 1916. godine. Skrivanje srpskih knjiga po kućama u Vranju je bilo kažnjivo isto kao i skrivanje oružja. Naređeno je da ljudi pričaju i pišu na bugarskom jeziku, a svako odstupanje od ovoga pravila se najstrože kažnjavalo.[28] Novorođenčad nisu smela dobijati srpska imena. Učitelji su imali poseban program po kome su radili, a koji je imao za cilj da socijalizuje decu u „bugarskom duhu" kako bi zaboravili svoje srpsko poreklo. Bugarski parlament je 1915. godine odobrio da se pošalje 450 učitelja i 50 profesora u južnu i istočnu Srbiju, radi indoktrinacije srpske dece. Roditelji koji bi odbili da šalju decu u bugarske škole bi bili ubijeni ili internirani. Aleksandar Trajković ovu pojavu naziva „janičarstvom, na bugarski način"[29].

Sve srpske knjige su dolaskom okupatora spaljene, a malobrojno izabrano štivo je odneto u Bugarsku. Jovan Hadži Vasiljević piše kako su srpska deca pod pretnjnom batinama vadila knjige iz vatre. Povodom ovog kulturnog genocida nad srpskim življem protestovala je i ženevska omladina.[30] Deo knjiga za koje su smatrali da su od istorijske važnosti, okupatori su odneli u Bugarsku, a ostavili su samo matične knjige rođenih, koje su koristili za regrutaciju srpskih mladića i pravljenje spiskova „podobnih" i „nepodobnih" građana. Osim toga i prezimena su nasilno menjana, tako da su morala da se završavaju na *ev* (što je odlika bugarskih prezimena), umesto na *ić* (kako je običaj kod Srba). Zabranjena je bila i srpska nošnja: šajkače, opanci (posebno kaiševi na opancima)[31], srpska košulja.

---

[26] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 105.

[27] Vidi: J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*, Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922, str. 9.

[28] To je bio veliki problem, jer sem ponekog trgovca, stanovnici u Vranju nisu znali bugarski jezik.

[29] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 46.

[30] Prema: J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*, Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922, str.9.

[31] Jer su predstavljali specifičnost srpskog etnosa.

Bugari su primenjivali sve mere kako bi devastirali srpski identitet kod Vranjanaca. U svom divljaštvu ne samo da su kršili sva ratna pravila, već su u odnosu prema stanovništvu pokazivali nedostatak civilizacijskog duha. Zaboravili su jedno: ne može se uništiti duh jedne nacije i zaostavština predaka nasiljem i bajonetima. Ne stvara se novi *ethos* silom i strahom. Stoga je teško išlo Bugarima da ubede Srbe da nisu Srbi, već „Moravski Bugari".

Posebno se radilo na supstituisanju srpske crkve bugarskom, te je bilo primera rušenja i skrnavljenja manastira, grobalja, spomenika i svega što bi ukazivalo na postojanje Srba na prostorima južne Srbije. Interesantno je da su i Bugari, baš kao i Srbi pripadali hrišćanskoj pravoslavnoj crkvi, a da su pošto-poto tražili i najmanju razliku u crkvenim običajima kako bi napravili distinkciju između srpske i bugarske crkve.

Prema podacima Međusavezničke komisije koju su sačinjavala 3 Srba, Francuz Bonasije i Englez H. B. Men, u južnoj Srbiji je ubijeno ukupno 150 sveštenih lica.[32] Samo u vranjskom okrugu su od 1915. do 1916. godine ubijena 42 sveštena lica.[33] Mnogi sveštenici su pokušali samoubistvo, kako ne bi otišli u bugarske logore u kojima ih je čekala nezamisliva tortura. Sveštena lica su odvođena u Bugarsku najčešće preko vlasinskih planina, hodajući 7–10 dana. U zatvoreništvu su mnogi umrli od pegavog tifusa. Prema svedočenju protojereja topličkog okruga Tanasija Uroševića, u zatvorima su sveštenici hvatali stenice uz pomoć lista pasulja. Samo za noć bi svako uhvatio 80–150 komada stenica.[34]

Od posebnog značaja za naše istraživanje je dokument koji je donet 29. maja 1918. godine pod nazivom „Instrukcija vojne inspekcije Moravske oblasti", koji je predstavljao službenu tajnu. U jednom delu ovog dokumenta stoji sledeće: „Da bi se sprovela bugarizacija ove oblasti, treba prethodno uništiti sve što je srpsko, pa će se tako na ruševinama srbizma izgrađivati bugarizam"[35]. Uništenje svega srpskog je osim kulture, tradicije, folklora, jezika i običaja, podrazumevalo i fizičko uništenje samog stanovništva, što je zapravo bio – genocid. U ovom dokumentu koji potvrđuje genocidne namere prema srpskom življu u vranjskom kraju i okolini se posebna pažnja skreće na opasnost od žena koje su „najznačajniji i najžešći šovinisti"[36]. Bugari su smatrali da su žene neprijatelji iz

[32] Vidi: M. Pavlović (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2007, str. 12.

[33] Prema: A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 47.

[34] Prema: S. Bojković i M. Pršić (ur.), *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918*. Istorijski muzej Srbije, Beograd, 2000, str. 333.

[35] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 50.

[36] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 56.

razloga što su kuriri tajne pošte, značajni ideolozi i doživljavali su ih kao izuzetno opasne i agresivne. Verovatno je ovaj neopravdani strah bio poduprt činjenicom da su majke te koje decu uče maternjem (srpskom) jeziku i vaspitavaju u srpskom, nacionalnom duhu. Iz svih navedenih razloga ženama je bilo zabranjeno da slobodno putuju (sem ukoliko nisu učlanjene u bugarska nacionalna udruženja), a najstrože je bila zabranjivana bilo koja vrsta pomoći zatvorenicima ukoliko bi je upućivale žene. Čak ako bi molile bugarske okupatore za pomilovanje najbližih, morale su da pišu molbu na bugarskom jeziku (ili da je usmeno saopšte takođe na bugarskom jeziku). Zbog svega toga, bugarska politika je smatrala da „iskorenjivanje srbizma zahteva istrebljenje srpskih žena koje su najmoćniji činioci srbizma“[37]. Ovakve monstruozne ideje su i sprovođene na najbrutalnije načine. Žene su ponižavane, depersonalizovane i podvrgavane najrazličitijim vrstama psihofizičkog zlostavljanja. Smatra se da je veliki broj žena silovan, ali da se zbog patrijarhalnog morala i stida malo o tome pričalo. Bugarski mitropolit Melentije je čak u crkvama pripovedao kako „žene ne bi trebalo da se suprotstavljaju bugarskim vojnicima, jer čak i da ostanu u drugom stanju, u tome nema zla“[38].

Bugari su skoro sva ubistva izvršavali podmuklo i tajno, kako se ne bi širila panika kod domaćeg stanovništva. Vodili su računa da se ne sazna mesto egzekucije. Tela su najčešće bacali u reke, bunare ili ih zakopavali na poljima i u planinama. Bugarska perfidnost u izvršenju ovih zločina je išla do tih granica da su često porodicama ubijenih govorili kako su njihovi bližnji dobro u zarobljeništvu u Bugarskoj, a nekima su čak uzimali i novac kako bi ga navodno dostavili zarobljenicima. Inače, tokom Prvog svetskog rata iz južne Srbije (uključujući i Vranje) je ukupno internirano oko 100.000 ljudi, od kojih se 50.000 nije vratilo iz zarobljeništva.[39] Prve informacije o interniranim Srbima su dobijene zahvaljujući Vladi Holandije.[40] Oni koji su se vratili iz zarobljeništva, preživeli su samo pukom srećom ili zahvaljujući novcu kojim su podmićivali surove bugarske stražare. Prema svedočenju Mihaila Stefanovića, svештenika iz sela Gumerište, on je uspeo da preživi u bugarskom logoru u Karlovu, samo zbog toga što je imao kod sebe novac koji je davao čuvarima.[41]

Okupatori su bili veoma podmitljivi i korumpirani, te su mnogi Srbi u Vranju u više navrata morali da otkupljuju svoj život kao i živote svojih bližnjih. Pre-

[37] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 57.

[38] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 81.

[39] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Borba, Beograd, 1981, str. 83.

[40] Vidi: M. Pavlović, (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2007, str. 9.

[41] Ovo svedočenje je preneo njegov unuk, Stojadin Mihajlović iz sela Gumerište u razgovoru sa autorom ovog teksta.

tres stanovništva je obavljan na svakih 10 dana, prilikom čega su bugarski vojnici navodno tražili oružje i komite, a u stvari su ucenjivali ljude radi lukrativnih interesa. Ljudi su davali poslednji komad hrane i poslednji dinar, samo da bi ostali u životu. Bugari su otimali sve što su mogli – hranu, novac, stoku, nameštaj, odeću, alat… Čak su prilikom povlačenja odneli delove mlinova za mlevenje pšenice. Ukoliko bi pojedini Srbi pobegli od bugarskog zluma, onda bi se njihova imovina razgrabila među samim okupatorima, ili bi se pak davala na javnu licitaciju.[42] Pljačkane su čak i apoteke (dve apoteke u Vranju), te je tako stanovništvo ostalo bez ikakve lekarske pomoći.[43] U selima nije bilo ništa bolje – svi seljani koji bi imali stoku su morali da donose mleko u sirarnice koje su nosile naziv „mandra“, kako bi se napravio sir za bugarsku vojsku.

Bugarski okupator je olako kažnjavao porobljeni narod. Najmanje novčane kazne su iznosile od 1000 do 2000 leva, ali su išle i preko 50.000 leva.[44] Posebno je bio degutantan odnos okupatora prema ženskom delu stanovništva u Vranju. Bugari su s vremena na vreme pokušavali da organizuju i orgije, tzv. „večerinke“ na koje bi pozivali samo žene, a zabranjivali očevima, braći i muževima da ih prate. O ovome je posvedočio i Arčibald Rajs.[45]

Nadgrobni spomenici Srba u Vranju i okolini su se skrnavili tako što su se prezimena pokojnika menjala i na taj način bugarizovala. Ovi „dokazi“ su upućivani u Sofiju, kako bi se upotpunile tvrdnje o tome da je Vranje bugarska teritorija. Posebno su na meti napada bili spomenici ratnim herojima Vranjancima iz balkanskih ratova. O tome piše i Arčibald Rajs: „Bugari su se ponašali kao najgori varvari. Oni su čak profanisali spomenik poginulima 1912–13“.[46]

Izgovotiti reč „Srbin“ u Vranju za vreme bugarske okupacije je bilo najstrože kažnjavano. Osim toga, zabranjeno je bilo pevanje srpskih pesama, zabranjeno je bilo govoriti protiv Bugara i njihove vlasti u javnosti, dopisivanje na srpskom jeziku... Zapravo, bugarski okupatori su želeli da u potpunosti izazovu kolektivnu amneziju kod srpskog naroda o tome šta je njihov nacionalni identitet. Da bi to uradili držali su stanovništvo pod permanentnim strahom uz pomoć sistema terora.

---

[42] Vidi: S. Dinić, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*, Štamparija knjižarnica i cinkografija, Narod, Beograd, 1921, str. 89.

[43] Vidi: S. Dinić, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*, Štamparija knjižarnica i cinkografija, Narod, Beograd, 1921, str. 90.

[44] Vidi: S. Dinić, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*, Štamparija knjižarnica i cinkografija, Narod, Beograd, 1921, str. 88.

[45] Vidi: S. Bojković i M. Pršić (ur.), *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918*. Istorijski muzej Srbije, Beograd, 2000, str. 396.

[46] A. Rajs, *Šta sam video i proživeo u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*, Dereta, Beograd, 1991, str. 263.

3. Političko nasilje bugarskih okupatora u Vranju i okolini

Ako se vodimo time da je nasilje staro koliko i čovek, onda možemo reći da je političko nasilje staro koliko i politika. Iako se nasilje smatra animalnim, pretežno iracionalnim delom čovekovog bića, ono je sastavni i nažalost čest segment u našem civilizacijskom razvoju. Političko nasilje koje predstavlja „direktnu ili indirektnu latentnu primenu sile nad svešću, telom, životom, voljom ili materijalnim dobrima stvarnog ili potencijalnog, odnosno pretpostavljenog političkog protivnika“[47] je uvek doživljavalo svoju kulminaciju u vreme ratova. Analizirajući bugarske zločine nad stanovništvom u Vranju i okolini u vreme Prvog svetskog rata, možemo konstatovati da su ovi okupatori sproveli skoro sve oblike političkog nasilja nad civilnim stanovništvom.

Uzimajući u obzir mnoštvo klasifikacija nasilja, mi ćemo u ovom istraživanju primenjivati kriterijume klasifikacije političkog nasilja koje je u kod nas u oblasti političke teorije još 80-ih godina 20. veka uveo Dragan Simeunović. Shodno tome, pojavne oblike političkog nasilja možemo podeliti u dve velike grupe izdvajajući *osnovne* i *složene* oblike političkog nasilja.[48] U osnovne oblike političkog nasilja možemo ubrojati: pretnju silom, prinudu, pritisak, psihofizičko zlostavljanje, političko ubistvo, atentat i diverziju; pod složenim oblicima političkog nasilja podrazumevamo nasilne proteste, pobune, nerede, nemire, terorizam, teror, subverziju, represiju, ustanak i rat. U nastavku istraživanja ćemo elaborirati svaki oblik nasilja koje su Bugari sprovodili nad srpskim življem u Vranju i njegovoj okolini.

Krenućemo najpre od osnovnih pojavnih oblika političkog nasilja, kakvo je – *pretnja silom*. Bugari su stalno pretili silom, koja je bila realna, te su pretnje i imale smisla. Ovaj oblik nasilja je kod bugarskih okupatora često bio kombinovan sa ucenama. Recimo, Bugari su pretili stanovništvu da će im zapaliti kuće i ucenjivali ih da plate određenu svotu novca. Pretnje su se odnosile na imovinu, na bliske čalanove porodice, a najviše se pretilo smrću ili interniranjem, pa su tako stanovnici Vranja i okoline često davali novac Bugarima (koji su bili izuzetno potpkupljivi), samo da bi ostali u životu.

Kada je reč o *prinudi*, Bugari su Srbe prinuđivali na razne stvari. Recimo, stanovništvo je bilo prinuđivano na kulučenje (koje se pamtilo još iz doba Turaka). Na kulučenje su odvođeni i ljudi starije generacije 60–80 godina, žene i nejaka deca, a o tome je i Arčibald Rajs ostavio dokumentovane izveštaje.[49] Veliki broj ljudi je izgubio živote prilikom izgradnje Kičevskog puta, jer su radili gladni, bolesni i u nehumanim uslovima. Prinudni rad u rudnicima je takođe bio aktuelan za vreme bugarske vlasti u Vranju. Ako bi neko napustio rad samovolj-

[47] D. Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009, str. 102.

[48] Prema: D. Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.

[49] Prema: Arhiv Jugoslavije, Međunarodna komisija za isleđivanje bugarskih zločina u Srbiji i Makedoniji 1916–1922, br. fonda 14, br. fascikle 2.

no, kažnjavao se batinanjem (25 udaraca) po golom telu, plus novčano. Za drugo bekstvo bi mu se oduzimala celokupna imovina, a begunac bi se potom internirao u logor. Posebno su ugledni Vranjanci bili prinuđivani da rade najgore poslove, poput nošenja velikog tereta ili čišćenje javnog toaleta,[50] kako bi se ponizili u javnosti. Najgori oblik prinude je svakako bilo regrutovanje srpskih muškaraca za bugarsku vojsku, što je u isto vreme bilo i direktno kršenje člana 23 Haške konvencije koji glasi: „Zabranjeno je onome ko vodi rat da primorava sunarodnike protivničke strane da učestvuju u ratnim operacijam upravljenim protivu njihove zemlje".[51] Upravo će ovaj oblik prinude dovesti i do čuvenog Topličkog ustanka 1917. godine pod vođstvom Koste Pećanca i Koste Vojnovića.[52] Naime, pokušaj Bugara da regrutuju muškarce od 17 do 65 godina starosti za bugarsku vojsku je doveo do kolektivne pobune podjarmljenog civilnog stanovništva. Srbi su trpeli svakojake oblike nasilja, ali nisu mogli podneti da ratuju za Bugare i ubijaju svoju braću. Za samo 25 dana ustanici su oslobodili sledeće teritorije: deo vranjskog, niškog i raškog okruga, Prokuplje, Lebane, Pustu Reku, okolinu Brusa, Ribarsku Banju (došli su čak do Sokobanje).

Psihofizičko zlostavljanje i *politička ubistva* su osnovni oblici političkog nasilja koji su bili najrasprostranjeniji u vreme bugarske okupacije u Vranju. Imajući u vidu da je psihofizičko zlostavljanje bilo realizovano putem bugarskih državnih institucija, možemo reći da je ono poprimilo formu *torture*. Kada je reč o fizičkom zlostavljanju, treba napomenuti da su Bugari imali običaj da svaku žrtvu pre egzekucije tuku.[53] Koristili su „bele puške" tj. velike batine kojima bi prebijali stanovništvo.[54] Najmanji broj udaraca je bio 25, a maksimalan broj nije bio određen.[55] Fizičko zlostavljanje okupatori su vršili pretežno iz dva razloga: zato što je neko pripadao srpskoj nacinalnosti ili da bi lakše pljačkali žrtve. U morbidnosti prilikom fizičkog mučenja nije bilo granica. Bilo je primera da su bugarski vojnici na živo drali ljude,[56] dok su pak Avrama Todorovića bacilli u kazan i skuvali. Trudne žene su udarane u trbuh. Mnoge

[50] Vidi: S. Dinić, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*, Štamparija knjižarnica i cinkografija, Narod, Beograd, 1921, str. 85.

[51] A. Rajs, *Šta sam video i proživeo u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*, Dereta, Beograd, 1991, str. 53.

[52] U sadejstvu sa austrougarskim snagama Bugari su krvavo ugušili ustanak. Pećanac se stacionirao na Kopaoniku, gde je 1918. godine sačekao savezničku vojsku. Kosta Vojnović je kod sela Grgura bio opkoljen i prilikom okršaja sa neprijateljem je izvršio samoubistvo.

[53] Osim toga, lomili su žrtvama ruke i noge, sekli jezike i tukli po nekoliko sati.

[54] Udarali su 100 udaraca, a često i do 1000. Tukli su po ušima, tabanima, rukama, stomaku, a često i po genitalijama.

[55] Kako bi ublažili nesnosne bolove, prebijeni Srbi su uvijali rane u ovčiju kožu kako bi što pre zacelile. Prema: A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*, Borba, Beograd, 1981.

[56] A. Trajković, *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*, Borba, Beograd, 1981, str. 79.

bi posle takvog mučenja pobacivale ili bi ostajale sakate. Optuženi Srbi bi često za kaznu nosili težak teret (svakog dana po 2 sata 25–30 kg). Jovan Hadži-Vasiljević je zabeležio na osnovu direktnog svedočenja preživelih žrtava ili svedoka, sledeće oblike fizičkog mučenja: vešanje za ruke i noge, paljenje slame ispod glave, čupanje ženama dojki kleštima, spuštanje žrtava u bunar gde bi i umirali u najgorim mukama… Svirepost bugarskih okipatora je posebno bila očigledna prilikom psihičkog zlostavljanja stanovništva. Smišljane su najperfidnije metode za mučenje kao što je primoravanje žena u crnini da igraju uz muziku na grobovima svojih najmilijih, pod pretnjom da će ubiti i ostatak porodice.[57] Silovanja koja su bila masovna i koja su najčešće izvršavali bugarski činovnici i oficiri, možemo uvrstiti u psihofizički oblik torture. S obzirom da okupatori nisu marili ni za živote onih najnevinijih, a to su svakako deca, silovana su i deca od 12 godina.[58] Neretko su se silovala deca pred majkama i obratno. U cilju iskorenjavanja srpske nacije podvođene su žene bugarskim vojnicima koji su bolovali od venerićnih bolesti.

Politička ubistva su bila česta pojava u vreme bugarske okupacije. Ubijani su pojedinci (samo zato što pripadaju srpskom narodu), ali i ljudi u grupama (najčešće od 10–12 u grupi).[59] Uopšte uzev, Bugari su sistematski radili na uništenju srpskog stanovništva, što je posebno dobilo genocidne srazmere nakon Topličkog ustanka, kada su u znak revanšizma (prema podacima Međusavezničke komisije), ubili 20.000 Srba svih uzrasta i polova.[60] U južnim krajevima Srbije Bugari su posle ovog ustanka civile ubijali pretežno bajonetima, a kao divljački oblik političkog ubistva koji prevazilazi sve norme savremene civilizacije možemo navesti – kuvanje u kazanu.[61] Da bi zastrašili preživelo stanovništvo, nabijali bi glave ubijenih na kolac i nosili bi ih među stanovništvom, radi panike. Prema izveštaju Odbora anketnog za ispitivanje uzroka pobune u okruzima Topličkom, Vranjskom, Niškom i ostalima[62], ukupno je ubijeno 35.000 Srba, a spaljeno 55 sela. U ovim stravičnim ubistvima su najviše udela imali Nestor Simeonov i Stojan Đurov koji su komandovali u Surdulici.

Kada je reč o složenim oblicima političkog nasilja koji su bili prisutni u vreme bugarske okupacije možemo izdvojiti *represiju*, *teror* i *rat*. Zapravo,

[57] Prema: J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*, Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922.

[58] Prema: J. Hadži Vasiljević, *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*, Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu, Beograd, 1922.

[59] Bugari su izvršavali ova ubistva u manjim grupama, kako se ne bi odmah otkrila perfidnost i podmuklost njihove fašističke i genocidne politike.

[60] M. Pavlović, (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd. 2007, str. 13.

[61] Prema: Pavlović, (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd. 2007.

[62] Vidi: Pavlović, (ur.), *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*. Institut za savremenu istoriju, Beograd. 2007.

represija okupatorskih vlasti je bila toliko intenzivna da je primerenije govoriti o *represaliji* koja predstavlja oblik „nelegalne nediskriminativne represije masovnih srazmera od strane vlasti ili zavojevača nad zauzetoj teritoriji nad mesnim stanovništvom u cilju odmazde ili zastrašivanja“.[63] U tom kontekstu represalija je obuhvatala i razne osnovne oblike nasilja kao što su masovna silovanja, nasilno odvođenje dece od roditelja u bugarske vojske[64], „poklanjanje“ devojčica srpske nacionalnosti Turcima za hareme i sl. Bugari su predano radili na uništenju Srba i svega što je srpsko, te su smišljali najgore muke za naš narod. Jedna od tih genocidnih ideja jeste predaja 8000 devojčica srpskog porekla iz južnih krajeva Srbije turskim haremima,[65] što je kao podatak izneo Nikola Pašić. Ništa manje okrutno nije bilo ni masovno raseljavanje porodica u Maloj Aziji po najvećim zabitima, kako bi se što više uništio srpski nacionalni duh pod naletom azijske torture.[66]

Na osnovu analize prethodnih oblika političkog nasilja možemo konstatovati da je sistem bugarskih okupatorskih vlasti u Vranju zapravo bio sistem terora. *Teror* je direktno, institucionalizovano nasilje sa izraženom komunikativnom funkcijom, koje se od represije razlikuje po tome što podrazumeva i kažnjavanje nevinih, što kod represije nije čest slučaj.[67] Simbolička funkcija terora se ogleda u tome što se vrši direktno nasilje nad svima u domenu „egzemplarne egzekucije izrasle iz mogućnosti da svako bude objekt nasilja, i isto tako da se bez obzira na potpunu nedužnost, ostane zaštićen“.[68] U bugarskom sistemu terora je svako mogao biti kriv čak i za zločine koje nije počinio, a okrivljeni su se kažnjavali prema nahođenju egzekutora. Ovde je zapravo bilo reči o nekontrolisanom nasilju, kako bi se realizovao san o „Velikoj Bugarskoj“ koji je podrazumevao bugarizaciju srpskog življa u okupiranim teritorijama.

Snovi u politici su često proizvod nerealnih mogućnosti i preambicioznih želja, što se pokazalo istinitim u slučaju Bugarske. Iako je bila na strani mnogo većih i moćnijih sila (Nemačke i Austrougarske države) u odnosu na Srbiju, iako je bila odgovorna za ubistvo trećine srpskog stanovništva, iako je zarad svojih političkih snova otpočela *rat* (kao najsloženi oblik političkog nasilja koji involvira i ostale proste i složene oblike nasilja), Bugarska je na kraju osujećena i ponižena najviše ličila na „hijenu sa počupanim zubima“, kako ju je nazivao francuski list *Soleil du Midi* 8. oktobra 1918. godine.[69]

---

[63] D. Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 141.

[64] Regrutovana su i maloletna deca od 12 godina.

[65] Prema: A. Rajs, *Austro-bugaro-nemačke povrede ratnih zakona i pravila: dopisi jednog praktičara kriminaliste sa srpskog maćedonskog fronta*, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Krf, 1918, str. 74.

[66] Rajs smatra da su Bugari ovaj stravičan plan sprovodili po naređenju Nemaca.

[67] Vidi: D. Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.

[68] D. Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 144.

[69] Ovaj francuski list je po završetku rata pisao o Bugarima na sledeć način: „Najzad Srbija je vraćena Srbima u celosti od onih koji se hvaljahu da su je osvojili i ubili joj rasu. Veće i lepše

Nakon tačno 100 godina od svršetka Velikog rata, kada bacimo pogled sa jedne posebne vremenske distance na sve zločine koje su počinili bugarski fašisti nad nezaštićenim i golorukim srpskim življem na teritoriji Vranja i njegove okoline, možemo konstatovati da je Makijavelijeva misao o čovekovoj animalnoj prirodi i više nego tačna. Zaključićemo da je nasilje staro koliko i čovek, a da je pak, političko nasilje staro koliko i politika. Složićemo se i sa Šelingovom mišlju da se najlepši snovi o slobodi sanjaju u vreme neslobode, a to je u ovom slučaju bio rat. Srbi u vranjskom kraju koji su bili proganjani, mučeni i raseljavani u vreme bugarske okupacije nisu ni pomišljali da će im krvavi bajoneti srušiti svest o njihovom *ethos*-u i stvoriti kolektivnu amneziju kako bi se odrekli srpskog nacionalnog identiteta. Iako je nasilje često efikasno jer daje brze rezultate, njime se ne može rušiti nacionalni duh i svest o našem postojanju. To su dobro znali i naši preci koji svesno postradaše u borbi za parče svoje slobode, za svoju otadžbinu, svoju šljivu, svoje dvorište i svoje mesto pod suncem.

Literatura

I Štampane monografske publikacije

Dinić, Sreten. 1921. *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*. Beograd: Štamparija knjižarnica i cinkografija, Narod.

Hadži Vasiljević, Jovan. 1922. *Bugarska zverstva u Vranju i okolini*, Beograd: Kulturno-privredno društvo Vranjanaca u Beogradu.

Lilić, Borislava. 1999. *Iz prošlosti srpsko-bugarskih odnosa*. Beograd: Institut za političke studije.

Rajs, Arčibald. 1918. *Austro-bugaro-nemačke povrede ratnih zakona i pravila: dopisi jednog praktičara kriminaliste sa srpskog maćedonskog fronta*. 1918. Krf: Državna štamparija Kraljevine Srbije.

Rajs, Arčibald. 1991. *Šta sam video i proživeo u velikim danima: saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*. Beograd: Dereta.

Simeunović, Dragan. 1989. *Političko nasilje*. Beograd: Radnička štampa.

Simeunović, Dragan. 2009. *Uvod u političku teoriju*. Beograd: Institut za političke studije.

Stojančević, Vladimir. 2005. *Srpsko-bugarski odnosi u zapadnoj Bugarskoj (1804–1918).* Beograd: Institut za političke studije.

Trajković, Aleksandar. 1981. *Vreme bezumlja: dokumenti o bugarskim zločinima u vranjskom kraju 1915–1918*. Beograd: Borba.

satisfakcije nema od te, što je pravo i Pravda pobedila kriminalitet. U Evropi se neće više kači naroda koji će zažaliti Bugare od kojih je sada ostala samo jedna hijena sa isčupanim zubima“, prema: Dinić Sreten, *Bugarska zverstva u Vranjskom okrugu*, Štamparija knjižarnica i cinkografija, Narod, Beograd, 1921, str. 79.

II Delo koje ima autora i priređivača

Bojković S. i Pršić M. (ur.). 2000. *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918*. Beograd: Istorijski muzej Srbije.

Pavlović, Momčilo (ur.). 2007. *Pomenik žrtvama bugarskog terora na jugu Srbije 1915–1918*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

III Arhivska građa

Arhiv Jugoslavije, Međunarodna komisija za isleđivanje bugarskih zločina u Srbiji i Makedoniji 1916–1922, br. fonda 14, br. fascikle 2.

Documentes relatives aux violations des convenctions de la Haye et du Droit International en general, commises de 1915–1918. par les Bulgares en Serbie ocupee I–III. 1919. Paris.

Marija Đorić

POLITICAL VIOLENCE COMMITED BY BULGARIAN OCCUPANTS ON VRANJE AND SURROUNDING POPULATION DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

This paper analyses the forms of political violence which Bulgarian aggressors committed against the population in Vranje and its surrounding during the First World War. The idea of "The Great Bulgaria" was born under the wing of Bulgarian church circles when in 1870, the Turkish Sultan issued a decree allowing the constitution of Bulgaria exarchate, and was conducted in practice during the First World War. Guided by the expansionistic goals, Bulgarians occupied Serbian southern and eastern territories naming them "The Morava Bulgaria", and forcefully bulgarised Serbian inhabitants whom they called "the Morava Bulgarians". Process of bulgarisation involving different forms of political violence is analyzed and classified in this paper based on the relevant scientific criteria. The First World War occupiers of Vranje and its surrounding area applied almost all forms of political violence, starting from the basic ones such as threat by force, compulsion, pressure, political murder, torture, up to the complex forms of political violence such as terror and repression.

Key words: Bulgarian occupation, political violence, the First World War, crimes, Vranje repression.

Дејан Р. Дашић[1]
Академија за пословну економију
Чачак, Србија

УДК 94(497.11)”1914/1918”
341.322.5:341.485(436+430+497.2)”1914/1
918”(497.11)

СИСТЕМАТСКИ ЗЛОЧИНИ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Рад има за циљ да укаже на систематско и планско припремање масакра од стране највишег војног руководства аустроугарске, немачке и бугарске војске и потпуни нестанак државе Србије. Презентују се многобројни примери масакрирања српских војника, који су били заробљени од аустро-мађарске и бугарске војске, који се темеље на сведочанствима аустријских и бугарских заробљеника, званичних рапорта српских војних ауторитета, исказима сведока очевидаца и на крају фотографским документима снимљеним на лицу места. Први светски рат је најславније доба у историји српског народа, намера је, доживљај једног херојског времена, безграничног пожртвовања у борби за слободу, у намери да се никада не заборави херојство и хуманост српског народа у Великом рату. Поред великих губитака у људству српске војске, најтрагичније је страдало становништво, јер се бес непријатеља искалио на недужним житељима Србије.

Кључне речи: Систематски злочини, велики рат, Србија, ревизија историје

1. Увод

Поразом Османског царства и завршетка балканских ратова сви релевантни фактори у Аустроугарској били су за рат са Србијом. Сама идеја појавила се много раније, а своју пуну афирмацију добила је 1908. године током Анексионе кризе, а недуго затим и првог ултиматума Србији.

Аустроугарски окупатор је у Србији и Црној Гори подвргао становништво безобзирној економској експлоатацији и завео крајње суров режим са трајним циљем да у Србији сломи свест народа о самосталној држави. Уништавао је културна добра, забранио ћирилицу, из школских програма избацио Његоша, Радичевића, Змаја, Шантића и друге родољубиве песнике. Завео је преке судове и вршио интернирања у великим таласима и по 50.000 људи у злогласне концентрационе логоре, где је од терора страдао велики број

[1] drddasic@gmail.com

људи а нарочито деце, због чега је међународни Црвени крст интервенисао. У току Првог светског рата аустроугарска власт појачала је терор у југословенским земљама под њеном влашћу. На десетине хиљада југословенских родољуба из Босне и Херцеговине, Хрватске, Далмације, Војводине и Словеније интернирано је у концентрационе логоре у Добоју, Марибору, Араду, Ашаху, Комарну, Дахауу, Нежидеру, Болдогасоњу, Грацу и другим, а од преких судова као и у тзв. велеиздајничким процесима у Сарајеву, Бања Луци, Загребу, Љубљани, Марибору и другим, осуђен је на смрт стрељањем или вешањем велики број људи. Анри Барби, дописник париског *Илустрасиона*, казао је:

„Принуђен сам да жигошем страховита варварства аустроугарских трупа. Да нисам својим очима гледао њихова недела и да нисам фотографисао њихове жртве, не бих веровао у злочине... За сада су њихови рањеници смештени заједно са Србима по српским болницама, негују их исто тако као и Србе."

Са друге стране, списи и фотографски снимци Катарине Штурценегер на упечатљив начин сведоче о једном хуманом ангажовању у једно тешко време, када је Србији претио потпуни војнички слом. Швајцарској, а и светској јавности, дало је увид о коректном и хуманом поступању према заробљеницима (посебно према рањеним непријатељским војницима који су превожени на воловским колима)[2], више него коректан однос према аустроугарским официрима. Она је описивала заробљенички логор као један велики санаторијум, да је изглед људи сјајан и да не верује да је заробљеницима негде у свету лепше него овде. За касније страдање заробљеника, криви су сами Аустријанци, који су услед брзог повлачења, оставили своје лешеве погинулих и на тај начин пренели епидемију тифуса међу српским живљем а самим тим епидемија се увукла и у логор са заробљеницима.[3]

2. Убијање цивила, рањеника и заробљеника

Родолф Арчибалд Рајс у свом тестаменту[4], говори о храбрости и јунаштву српског народа и о „милосрђу према заробљеним непријатељским војницима изнуреним од глади и уместо да те људе који су им спалили куће и

[2] Miloš Janković, *Ratni album 1914–1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd, 1987, str. 95.

[3] Види више: Катарина Штурценегер, *Србија у европском рату 1914–1915*, Академска књига, Нови Сад, 2009., стр. 134–139.

[4] Родолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби ... чувајте се себе*, Алка принт, Београд, 2007. Родолф Арчибалд Рајс, професор Универзитета у Лозани, доктор права и хемије, криминолог и публициста, велики пријатељ српског народа. Он је у Србију дошао 1914. године у току Првог светског рата, као неутрални посматрач. 1928. године саставио је политички тестамент, који је на његов захтев, објављен тек након његове смрти, где указује на врлине и мане српског народа. Умро је у Београду 1929. године са жељом да му срце буде сахрањено на Кајмакчалану „најопаснијем врху српске земље, близу другова који су страдали за слободу отаџбине."

масакрирали жене и децу, злостављају, српски војници би се смиловали над њиховом судбином и давали им последње парче хлеба из џепа.“ Он је бележио податке о многобројним злочинима аустроугарских војника у Мачви. У својој бележници записао је: „тронут до дна срца, полазим да нађем штаб 13. пешадијског пука којим командује пуковник Бацић, и он ми показује шта Срби раде са својим погинулим непријатељем. Око оскрнављене цркве нижу се гробови Аустро-Мађара, сваки обележен крстом са натписом који су ставили они војници што су их злочиначки лудаци Беча и Пеште, хтели да истребе. Племенита освета заиста достојна јунака песама о Краљевићу Марку“[5].

С друге стране, аутор подсећа на многобројне примере масакрирања српских војника, који су били заробљени од аустро-мађарске војске, која се темеље на сведочанствима аустријских заробљеника, званичних рапорта српских војних ауторитета, исказима сведока очевидаца и на крају фотографским документима[6], снимљеним на лицу места. Наводи се да су Аустријанци убијали рањене српске војнике које би затекли у рововима, када су били принуђени да напуштају своје позиције, они су „пушкарали“ рањенике да их не би предали живе Србима.[7] Наводећи да сматра да је разлог таквом нецивилизацијском понашању уверење и вечито представљање да су Срби „барбари“ и да је то један истински наступ колективног садизма који је обузео ове трупе, Рајс тврди да одговорност за свирепа дела не пада само на војнике, већ и на њихове старешине.

Доказујући систематску припрему масакра од стране највишег војног руководства аустроугарске војске он наводи многобројне одломке (фантастичне документе) сабране у једној књижици више команде, где се налазило својеврсно упутство како се треба понашати према становништву у Србији, а наводимо само један:[8]

„К и Ц. 9 корпусна команда.

Рат нас води у непријатељску земљу, која је насељена становништвом испуњеним фанатичном мржњом према нама, у земљу где је злочин дозвољен, као што показује и катастрофа у Сарајеву, чак и од виших класа, где се управо слави као херојство. Према таквом становништву је свака хума-

[5] Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 469.

[6] О овоме шире видети: Коста Тодоровић, *Кроз Албанију 1915–1916,* Просвета, Београд, 1968; Miloš Janković, *Ratni album 1914–1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd, 1987, стр. 88, 89, 150–153.

[7] Види више: Родолф Арчибалд Рајс„Како су аустро-мађари ратовали у Србији“, у зборнику: *Косово 1389–1989 земља живих*, (приредила Весна Арсенијевић), Манастир свети Стефан, ћелија Пиперска, Београд, 1989, стр. 317.

[8] Родолф Арчибалд Рајс, Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији“, у зборнику: *Косово 1389–1989 земља живих*, (приредила Весна Арсенијевић), Манастир свети Стефан, ћелија Пиперска, Београд, 1989, стр. 322.

ност и доброта срца некорисна, управо штетна, јер ови обзири, који су каткад могући, стављају овде озбиљно у опасност наше сопствене трупе. Због тога наређујем да се за време трајања ратне акције има поступати према свакоме са највећом строгошћу, највећом суровошћу и највећим неповерењем".[9]

Анри Барби тврди, да Аустро-Мађарима нису ни били потребни разлози за уништавање невиног становништва, убијани су једноставно зато што су Срби. Стрељали су сељаке како не би открили пут српској војсци којим су они прошли, одводили су у заробљеништво све младиће, будуће војнике, затим мушкарце у годинама, потом жене, посебно девојке и децу, како би Краљ Петар остао без војника у току многих наредних година.[10]

Поповић наводи, да у нељудском односу према месном српском становништву као да су се такмичиле окупационе власти Аустроугарске и Бугарске. Забрањен је био рад политичких странака, синдиката, уведена је војна цензура, судски послови пренети су у надлежност војних судова, а под малим изговором или сумњом вршена су хапшења и узимање талаца. Гола пљачка постала је свакодневна стварност. Реквирирала се, отимала стока, храна, кожа, вуна, посуђе од метала, па чак и оловни кров са Пећке патријаршије. Последице смањеног броја говеда и коња одразиле су се на исхрану становништва и смањење засејаних површина, што је довело до тога да је од глади умрло око 8.000 људи до 1. септембра 1917. године.[11]

Аутор такође подсећа да су Централне силе и Бугарска организовале привредну експлоатацију Србије, користећи се монополом угушили су домаћа индустријска предузећа а домаће валуте, српски динар и црногорски перпер, обезвредили су вештачким курсом за читавих 50% према круни.

Удар на Србе је извођен тако да су страдали сви слојеви, а богатији тако што су и привредно уништавани и на тај начин губили свој дотадашњи друштвени положај. Саставни део овог ужасног рата „на унутрашњем фронту" било је насртање на српску културу. Употреба ћирилице је забрањена, настојало се да се из употребе потисне „српско-хрватски језик" или „хрватско-српски, а и схватање да су изрази „српски" и „хрватски језик" само синоними за један те исти језик.[12]

---

[9] Овакав нецивилизацијски став је брањен чињеницом да српски војници 3. позива и добра половина војника 2. позива, нису добијали униформу. Али како чак и пробати одбранити став о таоцима. „У пролазу кроз неко село узети, по могућству, бар до изласка „таоце" (sic!) и безусловно их побити, ако би у месту био избачен један метак на трупе".

[10] Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 262–263.

[11] Никола Поповић, *Срби у Првом светском рату*:1914.1918, ДПМ, Београд, 1998, стр. 63–65.

[12] Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, допуњено издање, Стубови културе, Београд, 2004, стр. 106. Овакв однос према српском језику и ћирилици подсећа на садашњи однос према овом питању у државама у окружењу Србије. У вези с тим, Иво Андрић каже: „Само неуки и неразумни људи могу да сматрају да је прошлост мртва и непролазним зидом

Иако је аустријска пропаганда упорно истицала да сваког заробљеника чека дивљачко мучење, па су се многи плашили предаје, ови људи су били изненађени хуманим поступањем српске војске. Српски војници су гладном непријатељу пружали део свог следовања[13], а сељанке на згариштима својих попаљених кућа пружале су воду и парче проје изнуреним јучерашњим паликућама.[14]

Радмила Савић подсећа на многобројне дечије логоре широм Србије. Дечачки логор „безпризорних" на Бањици, употпуњавао је ланац заробљеничких логора Срба од 8 до 60 година старости. Од оних који су 1914 имали од 15 до 18 година, једни су отишли у добровољце, други су помрли од епидемије пегавог тифуса, а трећи су се повлачили са српском војском преко Чакора и Албаније, многи од њих су погинули од арнаутских заседа, многи умрли од глади и зиме, само мањи део је успео да стигне у пријатељску Француску. Оно мало што је остало у Србији, непријатељи су сем самртника, и тешко болесних и сакатих, отерали у заробљеништво, Арад и другде. Стога у Београду и Србији у 1916, 1917. и 1918. година таквих младића углавном није било. Она такође презентује многобројне примере отмица и силовања девојака којима се буквално губио сваки траг. Неретко, киднаповане и силоване девојке, пријављиване су од самих отмичара полицији као проститутке, где су након тога интернриране у „домове за забаву". Савић тврди да су највише вести стизале о томе како Бугари сурово поступају са заробљеницима, нарочито свештеницима. Неке свештенике, уместо у ропство, сатерали су у неку пећину, улаз затворили кантама петролеја, које су потпалили, тако да су сви издахнули у највећим мукама. Свирепо су мучили и убили нишког владику и његовог младог ђакона. Прво су старог владику натерали да стално вади воду, окреће ручицу ваљка и проспе натраг пуну кофу воде, и стално тако. Младог ђакона су мучили пред њим, секли му уши и вадили очи, не обазирући се на преклињања владике да поштеде ђакона тог мучења, нека њему секу уши, ваде очи и друго што хоће чинити[15]. Ауторка као најбољи доказ систематског уништавања српског народа и српске државе наводи да је Аустроугарска у окупирану Србију, слала Хрвате за учитеље да код деце гуше српске традиције и српска национална осећања.[16]

заувек одвојена од садашњице. Истина је, напротив, да је све оно што је човек некада мислио, осећао и радио, нераскидиво уткано у оно што ми данас мислимо, осећамо и радимо. Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњици" (Петар Опачић, *Солунски фронт,* Југословенска ревија, Београд, 1978, стр. 23).

[13] О овоме види више у: Бранислав Нушић, *Девесто петнаеста-трагедија једног народа*, Mozarthaus, Imprimerie „Edition Slave", Wien, I., Himmelpfortgasse, 1921, стр. 28–30.

[14] Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 283.

[15] Радмила Савић, *Деца у вртлогу рата 1914–1918*, Дечје новине Горњи Милановац, 1988, стр. 60–61.

[16] Да би се обезбедио привид нормалног живота окупаторске власти су обавезале локалне

По многима, бугарске окупационе власти биле су немилосрдне до те мере да су се и њихови савезници згражавали и улагали протесте због злочина које су њихови официри и војници чинили.[17] Стошић наводи да је најважнији услов за бугаризацију била ликвидација српских интелектуалаца, почев од обичних чиновника, учитеља и свештеника до професора и других виших стручњака. Они су депортовани, још чешће убијани. Ригорозним прописима обезбеђено је да се свако новорођено дете мора крстити бугарским именом, а постојећа презимена уместо постојећих „ић“ на крају „ов“. Из школа су сви уџбеници на српском језику замењени бугарским.[18]

Аутор подсећа, да су школе биле максимално подређене бугаризацији. Настава је била на бугарском језику, уџбеници такође. Похађање је било обавезно, а отваране су и по градовима, и гимназије. Бугарска пропаганда је штампала многе пропагандне књиге на бугарском језику и делила их народу бесплатно. За средњошколце су приказивани и филмови о „бугарском Поморављу“, а бугарски научници су истраживали народни живот у циљу доказивања бугарског карактера ових крајева.[19]

Катарина Штурценегер бележи изјаву бугарског генерала Бојаџијева: „Треба их бацити у море (Србе), и то ћемо ми ускоро учинити“. Такође бележи изјаве српских избеглица о невероватним злочинима бугарских војника и масакрирању свих Срба који су пали у руке Бугара. Бугарски дезертери сведоче о зверствима без преседана муслиманског живља које су Аустријанци и Бугари наоружали и подболи их против мирног српског становништва. Говоре о страшном масакру опкољених, две хиљаде српских војника које су наредили бугарски официри.[20]

српске органе на отварање школа...Школски програми су рађени сходно окупаторској идеологији: избачена је ћирилица, уџбеници су прилагођавани аустроугарској политици, а наставници су довођени из Хрватске, као војна или цивилна лица. У средњим школама обавезно се учио немачки и мађарски језик, а од других европских – француски или латински, по избору. Све школе су биле дужне да глорификују хабзбуршку династију и аустроугарску културу (види више: Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, такође и у : Никола Поповић, *Срби у Првом светском рату:1914.1918*, ДПМ, Београд, 1998, стр.65).

[17] И сам председник бугарске владе Радославов говорио је да нема више дилеме око „оправданости сатирања српског народа“.

[18] Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 248–249.

[19] Убрзо после уласка бугарских јединица на територију Србије, видело се да нова окупациона управа жели што брже да изврши процес денационализације. Пуковник фон Лустиг, аустроугарски официр за везу немачке 11. армије, ово је написао у свом извештају из фебруара 1916. године: „Бугари не пропуштају да искористе време своје окупације источне Србије и Македоније. Они су своју нову управу увели безобзирно и брутално. Рад на бугаризацији карактеришу два основна правца: уништење горњег и средњег слоја (интелигенције) домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика.“

[20] Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916*, Дечје новине, Горњи Милановац,

Полазећи од уверења да смо народ који мало зна своју историју, нека нам служи као опомена, да није било српске породице која није мртве оплакивала и да разумемо прави смисао херојског пожртвовања Србије за слободу своју и свих југословенских народа. Када погледамо ове многобројне примере систематских злочина, планираних од највиших врхова окупационих власти, треба подсетити да је Кнежевина Србија је још 1. децембра 1877. године усвојила ратна правила која је израдила Женевска конвенција 22. августа 1867. И поред тога, министар војни, пуковник С. Грујић издаје наредбу за све официре, ниже чланове и редовне војнике КЊ. Српске стајаће и народне војске и саставни је део ратних правила, а презентујемо неке од чланова те наредбе: Члан 5. За време битке и пошто се битка сврши, ваља скупљати све рањенике и болеснике без разлике и своје и непријатељске... при томе непријатељски рањеници и болесници могу се одмах после битке предати непријатељским предстражама... Члан 8. Сваки официр српске војске има потписати да је ову наредбу прочитао...[21]

3. Ревизионизам у функцији амнестије злочина

За разлику од ранијих годишњица[22], ову карактерише покушај да се реинтерпретира улога Балкана, посебно Србије, у кључним сегментима везаним за почетак тог рата и скине, пре свега, одговорност са Немачке за његово избијање. Велики број књига које су се последњих пар година појавиле у англосаксонском и немачком говорном подручју представљају својеврсну ревизију историје, којом се кривица за рат пребацује на Русију и Србију. Циљ је да се покаже да су Русија и Србија трајне тачке геополитичке нестабилности у свету: Русија на глобалном плану, а Србија на Балкану.[23] Ћирјаковић (Ћирјаковић, 2014: 6) тврди, да је наметање историографије која одговара новом светском поретку утемељено на старом схватању да европска историја у себи садржи све друге историје, односно, како је то сликовито изразио Карл Маркс, да „људска анатомија садржи кључ анатомије мајмуна". Сматра се да је историја Запада једина светска историја и да су сви други

1989, стр. 187–188.

[21] Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, Zavod za opštenarodnu odbranu, Zagreb, 1979, стр. 294–310.

[22] Аустроугари су запленили документе Министарства спољних послова Краљевине Србије и све до почетка Другог светског рата су их објављивали у „стилизованој" и „обрађеној" верзији са циљем да докажу умешаност Србије и Русије у Сарајевском атентату (види више: Михаил Вашченко, Гаврило Принцип у српским и руским очима, *Руска реч*, 28. мај. 2014, стр. 4; Писарев, А.Ј. 1993. Наша деца ће ходати Бечом – Сарајевско убиство 28. јуна 1914. и „Млада Босна. *Родина* (8–9): стр. 16–22.

[23] Мирјана Зорић, Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде), *Војно дело* (2): 2014, стр. 320–371.

осуђени да је пре или касније понове – ако не својевољно, онда уз помоћ Пете или Шесте флоте.[24]

Међутим, постоје и они који реално и на основу чињеница анализирају разлоге и идентификују кривце за избијање Првог светског рата, па тако, Мухамед Филиповић, професор Универзитета и члан академије наука и уметности Босне и Херцеговине, сматра да је „почетак Првог светског рата одраз антисрпског духа" и да је „Аустроугарска била окупаторска и насилничка", па се сада неки људи улагују Аустрији. Карло фон Хабсбург, унук последњег аустријског цара Франца Јозефа изјавио је „да се није догодио атентат у Сарајеву 1914. године, за две или три недеље догодило би се нешто друго. Неки окидач је морао покренути целу ратну машину. Гаврило Принцип је закотрљао први камен, цар Франц Јозеф закотрљао га је и даље и више да га нико није ни покушао зауставити. Тензије су постојале... Људи нису могли схватити колике размере тај сукоб може имати... Узрок који је довео до Првог светског рата био је национализам. Није то била једна особа, један догађај, већ цели националистички покрет који се створио. Био је недостатак за који Аустроугарска није била спремна, није га знала решавати на прави начин. И питање је заправо је ли се ишта по том питању могло направити".[25]

Страшни злочини које су починили непријатељски војници покушавају се сада оправдати ревизијом историје. Сада, поједини историчари покушавају умањити обим и величину страдања српског народа и наметнути кривицу Србији за избијање Првог светског рата[26] . У новијој ревизији историје[27], на Аустроугарску се више не гледа као на „тамницу народа", већ као на просперитетно царство, које би од заостале Босне направило Европу. Лако се заборавља да је та иста „просперитетна" монархија утамничила Босну 1908. године – анексијом и окупацијом територије. На убијеног Фердинанда се више не гледа као на тиранина, који је провоцирао Краљевину Србију организовањем војне параде на Видовдан, спомињући успут да Србији треба „челично купање", већ као на жртву терористичког акта.

Леополд Ранке је почетком 19. века, спојивиши начела филолошке критике са историјском ерудицијом, утемељио историјску науку, која је

[24] Зоран Ћирјаковић, Нови светски неред." *Политика*, 17.август. 2014.

[25] *Глобус*, Загреб, 21. 2. 2014, стр. 54.

[26] Види више: Дејан Дашић, Хуманост и херојство српске војске у Великом рату, *Српска политичка мисао*, 2/2014, год.21, vol. 44, 77–91.

[27] „Пред нама су нови сукоби, буне, ратови и револуције. Велике силе ће немилосрдно настојати да задовоље империјалне апетите. Мали народи и државе тражиће своје место под сунцем, а велики ће од њих тражити да се одрекну свог моралног блага, пре свега борбе за правду и истину" (Милош Ковић, „Врли нови свет захтева нову историографију", *Политика*, 9.6.2013., стр. 11). „Као коров на њиви, тако се погрешне оцене у историјској науци обнављају саме од себе, па колико год их нова истараживања оспоре, при свакој новој сетви се покаже да оне нису искорењене" Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Просвета – друго издање, Београд, 1990, предговор другом издању, стр. VI.; такође види: Миле Бјелајац, „Повампирене предрасуде", *Политика*, 9. 6. 2013, стр. 10.

имала за циљ да утврди како су се збивали догађаји у прошлости. Његова знаменита максима – *wie es eigentlich gewesen,* веома брзо је постала руководеће начело многим генерацијама историчара.[28] Покушаји ревизије историје нису новост, па тако немачки књижевник Халер (Haller) у свом делу „*Der Ursprung des Weltkrieges*“ (Порекло светског рата), 1915. године, износи низ неистина у вези Првог светског рата. Супротно историјским чињеницама и фактима, писац у целој књизи доказује да су за рат криве Русија и Србија, да су атентат планирали „српски државни чиновници“, да је Русија пре објаве рата почела мобилисати своје трупе против Аустрије и да су непријатељства према немачкој граници, и на истоку и на западу, иницирала рат.[29]

Недавно је код немачког историчара Холмса Зундхаузена, професора историје Југоисточне Европе на Слободном универзитету у Берлину, одбрањен докторат на тему негирања геноцида у Јасеновцу. То је остало потпуно непримећено од стране наших медија, за разлику од неких дешавања на „Фарми“ или у „Великом брату“. Нашим уваженим академицима, уз часне изузетке, на памет није пало да протестују поводом изнетих неистина. Недавно су у Пољској сличне креације немачких ревизиониста доживеле фијаско. У покушају да делом рехабилитују своје претке, Немци су кривицу за убијање Јевреја пребацили на пољске колаборационисте. За разлику од нас, читава пољска јавност је оштро реаговала на таква срамна подметања. Право питање је шта наше политичаре и академске кругове спречава да реагују у сличним ситуацијама.[30]

Генерал фелдмаршал, врховни командант армија Немачког царства, Аустроугарске и Бугарске, новембра 1915. године, упутио је позив српском народу да се врати својим кућама. У том саопштењу он наводи да је српска војска потучена, да је савезничка војска немачког царства, аустроугарске и бугарске ушла у Србију и да онај ко се не противи тој војсци, биће сачувани животи и имање. Међутим, поред великих губитака у људству српске војске[31], најтрагичније је страдало становништво, јер се бес непријатеља искалио на недужним житељима Србије.

Србија је у рату 1914–1918. године изгубила силно људство. Имала је толико гробова да их све није могла ни побележити. Ни платна није било

[28] Антоловић, М. Постмодернизам и/или историографија. *Tokovi istorije*, бр. 3–4, 2008, стр. 177.

[29] Станојевић, Ст. (1915) Књижевни преглед Dr. J. Haller, Der Ursprung des Weltkrieges. У: *ДЕЛО*, *лист за науку, књижевност и друштвени живот* (ур. Д. Павловић и Л. Марковић), 15.мај, година XX, књига 72, V, стр. 228–229.

[30] Вукашин Неимаревић, Ревизија историје – како од џелата постати жртва, http://mojahercegovina.com/sr/revizija-istorije-kako-od-dzelata-postati-zrtva/ (10.7.2014).

[31] Српска Војска је 1918. године изгубила свој идентитет (види више: Дејан Дашић, „Хуманост и херојство српске војске у Великом рату“, *Српска политичка мисао*, 2/2014, год.21, vol. 44, 77–91), и поред тога што поједини аутори сматрају да је “Југословенска унија обезбедила несразмерне предности за српску етничку групу која је од свих националних група била најбројнија. Заиста, етнички Срби су доминирали у војсци и морнарици, као и на вишим положајима владе и државне бирократије, у највећем делу међуратног периода“. (Дејвид Н. Гибс „Извори Југословенског ратног сукоба“, *Социолошки преглед*, 35(3–4), 2001, стр. 177).

довољно да би се на свакој кући, из које је неко погинуо или био убијен, могао истаћи црни барјак, по прастаром обичају. „Србија је у рату изгубила трећину укупног становништва, а од тога је 62% мушког становништва између 16 и 60 година. Тиме је увелико смањена репродуктивна снага српског народа, што је ненадокнадив губитак за биолошку обнову становништва“.[32]

Светској јавности се саопштавају неистине и полуистине у вези са страдањем Срба у Првом светском рату, о дешавањима деведесетих година прошлог века на тлу Балкана, без обзира на постојање опипљивих, материјалних доказа који не иду у прилог оваквим тврдњама. Србија је у Великом рату изгубила 28% становништва, Француска 10,5 одсто, Немачка 9,8 одсто, Аустроугарска 9,5 одсто, Русија 1,2 одсто (до Октобарске револуције 1917.), Енглеска 5,1 одсто, Белгија 1 одсто и САД 0,2 одсто свог становништва. Ова статистика је веома важна узевши у обзир да сада у појединим чланцима покушава се маргинализовати или сасвим занемарити страдање Србије у великом рату.[33]

У Сарајеву се у организацији Института за историју и још седам института из европских земаља (поражени у Великом рату) одржала конференција посвећена Првом светском рату. У вези с тим, босанскохерцеговачки историчар Хуснија Камберовић[34] сматрао је да „конференција неће бити скуп неистомишљеника“ (?), и да Видовдан као датум није у опцији „имајући негативна искуства из 1914 и 1992. године када су неки неодговорни мангупи направили хаос“.[35]

Лицемерје тзв. историчара иде до таквих невероватних лажи, да човеку једноставно памет стане и просто се запита, има ли историографија своју методологију.[36] Аутор публикације „Хрвати у Првом светском рату“

[32] Мијо Мирковић, *Економска структура Југославије 1918–1941*, Загреб, 1952, стр. 66.

[33] И поред ове чињенице, покушавају се маргинализовати српски губици или потпуно занемарити и код бивших савезника у Великом рату. Један од примера је интервју са унуком маршала Франшеа Д'Епереа, пуковником Кристијаном де Гатином, објављеним у француској штампи, где српских губитака уопште нема. (Чедомир Попов, „Српске жртве у Првом светском рату“, *Политика*, 14.09. 2008).

[34] Vanja Majetić, „Srbi i Francuzi miniraju našu konferenciju o sarajevskom atentatu“, intervju Husnija Kamberovića, *Aktual*, Zagreb, 5. februar 2014., стр. 58–63.

[35] „Демонизација Срба и фалсификовање њене историје из политичких потреба оних који су створили Хашки трибунал њихово је основно занимање“ (Василије Крестић, *Историографија у служби политике*, Гамбит, Јагодина, 2004, стр. 48)

[36] Француски постмодерниста Жан Бодријар, тврди, да се уз помоћ медија производи се нова стварност, односно стварност се симулира преплитањем и мешањем истинитог и лажног – поистовећивањем стварног и имагинарног. Изговорене речи и мисли, појмови и чињенице добијају лажно значење и уз помоћ масовних медија стално се понављају и саопштавају као непобитне истине. Ради се заправо о стварању историје посредством или уз помоћ слике, чему се није лако одупрети, нити се пак угрожена страна (појединац, народ, држава, цивилизација) сме томе лако предати. Масмедији имају велику моћ у манипулисању масама, преузимају

Тврtко Јаковина[37], на страни 53, презентује слику на којој српски војници стрељају ратног заробљеника. Међутим, он не коментарише да се стрељање обавља пред стотинама људи, официрима, свештеницима, људима у цивилу, што говори да је највероватније реч о шпијуну или ратном злочинцу. Можда је било боље, да се аутор осврнуо на злодела која су његови сународници починили у Србији. Многобројни извештаји говоре да се народ у Србији највише плашио и страдао од људи који су „разумели српски језик". Они који би прозборили и најмању увреду на српском, док су им непријатељски војници отимали последњи џак брашна, или убијали најмилије мушке главе, били би обешени, јер су војници у аустријским униформама били Хрвати. Врхунац невероватног цинизма поменутог аутора је и следећа констатација: „Бугари су били прегажени када је Солунски фронт коначно пробијен. Тамо су ударну иглу чиниле српске и француске трупе, али међу њима и хиљаде добровољаца из Аустроугарске, укључујући Алојзија Степинца..."[38]. Да, сигурно је Степинац ослободио Србију и Србе, када су многобројни извештаји француских официра говорили о надљудској борби српских војника који су у необјашњивом, фанатичном трансу прелазили и по 40 километара дневно, не чекајући атриљеријску подршку, жељни своје домовине.[39] Врховни командант Франше д' Епере је поводом тога изјавио: „Српска 1. армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех. Зато апсолутно обуставите њено даље напредовање ка Нишу".[40]

Растовић у свом раду на веома интересантан начин презентује став британске штампе за време балканских ратова. И Британци су, као и читав ондашњи свет били усхићени успесима српске војске и њиховом способности, обучености и храбрости. У чланцима које он анализира се с много топлих речи говори о српској војсци истичући „да официри и редови изгледају сви до једног као рођени војници, окретни и опремљени као најбоље

улогу носилаца моралне осуде тероризма и експлоатације страха у политичке сврхе, али истовремено, у тоталној двосмислености, шире сирову фасцинацију терористичког чина, и они сами постају терористи, утолико што и сами теже ка фасцинацији. Види више: Žan Bodrijar1991. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.

[37] Tvrtko Jakovina, *Hrvati u prvom svetskom ratu*, EPH Media d.o.o., Zagreb, 2014.

[38] Папа проглашава Степинца за свеца, упркос 700.000 јасеновачких жртава, од којих су многе страдале захваљујући надбискуповом пређутном благослову.

[39] Срцепарајућа је фотографија „часника" на насловној страни публикације „Хрвати у Првом светском рату" Тврtка Јаковине, и у тексту на страни 46. његов коментар: „...који је скупљао напуштене мачке по разореним селима(?) (вероватно аутор мисли на спаљена српска села), док на крају није погинуо".

[40] Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 321. Са завршетком Нишке операције завршио се и ослободилачки марш српске војске од Кајмакчалана, дуг 500 километара који је прешла за само 25 дана. На том путу било је дирљивих сцена, као она када су војници, на преткумановској граници Србије, код Ристовца, љубили земљу

трупе у Енглеској. Коњица им је изврсна, артиљерија модерна, превозна средства лака и јака, а топови изврсни“. Барлет је похвалио и организацију команди дивизија. Описујући надирање српске војске ка Једрену истакао је куриозитет да је испред пукова ишла војна музика, а да су војници поносно марширали пуни духа.[41]

Литература

Антоловић, М. 2008. Постмодернизам и/или историографија. *Tokovi istorije*, , бр. 3–4:177–197.

Бјелајац, Миле 2013. Повампирене предрасуде“, *Политика*, 9. 6. 2013.

Bodrijar, Žan 1991. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.

Вашченко, Михаил. 2014. Гаврило Принцип у српским и руским очима. *Руска реч*, 28. мај.

Гибс, Дејвид 2001. Извори Југословенског ратног сукоба, *Социолошки преглед*, 35 (3–4),

Глобус, Загреб, 21.2.2014.

Дашић, Дејан 2014. Хуманост и херојство српске војске у великом рату, *Српска политичка мисао*, 2/2014, год.21, vol. 44, 77–91.

Екмечић, Милорад, 1990. *Ратни циљеви Србије 1914*, Просвета – друго издање, Београд, 1990, предговор другом издању.

Зорић, Мирјана 2014. Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде). *Војно дело* (2): 320–371.

Jakovina, Tvrtko 2014. *Hrvati u prvom svetskom ratu*, EPH Media d.o.o., Zagreb.

Janković, Miloš 1987. *Ratni album 1914–1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd.

Крестић, Василије 2004. *Историографија у служби политике*, Гамбит, Јагодина.

Ковић, Милош 2013. Врли нови свет захтева нову историографију, *Политика*, 9.6.2013.

Мирковић, Мијо 1952. *Економска структура Југославије 1918–1941*, Загреб.

Majetić, Vanja 2014. Srbi i Francuzi miniraju našu konferenciju o sarajevskom atentatu, intervju Husnija Kamberovića, *Aktual*, Zagreb, 5. februar 2014., str. 58–63.

[41] Александар Растовић, „Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова“, *Историјски часопис*, Београд, бр. 50, 2013, стр. 131. „Након Колубарске и Церске победе, уверени да смо надљуди, савезници су нас гонили да пређемо у офанзиву на непријатељској територији. Велики савезници (силе Антанте) вршиле су притисак на српску владу и српску врховну команду да предузме офанзиву преласком преко Саве“. Дејан Дашић, Хуманост и херојство српске војске у Великом рату, *Српска политичка мисао*, 2/2014, год. 21, vol. 44, стр. 87.

Митровић, Андреј 2004. *Србија у Првом светском рату*, допуњено издање, Стубови културе, Београд.

Нушић, Бранислав 1921. *Девесто петнаеста – трагедија једног народа*, Mozarthaus, Imprimerie „Edition Slave“, Wien, I., Himmelpfortgasse.

Неимаревић, Вукашин 2014. Ревизија историје – како од џелата постати жртва. http://mojahercegovina.com/sr/revizija-istorije-kako-od-dzelata-postati-zrtva/ (10.7.2014).

Petković, Boško1979. *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, Zavod za opšenarodnu odbranu, Zagreb.

Поповић, Никола, 1998. *Срби у Првом светском рату*:1914.1918, ДПМ, Београд.

Попов, Чедомир 2008. Српске жртве у Првом светском рату, *Политика*, 14.09. 2008.

Писарев, А. Ј. 1993. Наша деца ће ходати Бечом – Сарајевско убиство 28. јуна 1914. и „Млада Босна”, *Родина* (8–9): 16–22.

Рајс, Родолф Арчибалд 1989. Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији“, у зборнику: *Косово 1389–1989 земља живих*, (приредила Весна Арсенијевић), Манастир свети Стефан, ћелија Пиперска, Београд.

Рајс, Родолф Арчибалд 2007. *Чујте Срби ... чувајте се себе*, Алка принт, Београд.

Растовић, Александар 2013. Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова“, *Историјски часопис*, бр. 50.

Савић, Радмила 1988. *Деца у вртлогу рата 1914–1918*, Дечје новине Горњи Милановац.

Станојевић, Ст. 1915. Књижевни преглед Dr. J. Haller, Der Ursprung des Weltkrieges. У: *ДЕЛО*, *лист за науку, књижевност и друштвени живот* (ур. Д. Павловић и Л. Марковић), 15.мај, година XX, књига 72, V: 228–231.

Стошић, Адам 1994. *Велики дани Србије 1914–1918*, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918: Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин.

Тодоровић, Коста, 1987. *Кроз Албанију 1915–1916,* Просвета, Београд.

Ћирјаковић, Зоран 2014. Нови светски неред. *Политика*, 17. август. 2014.

Штурценегер, Катарина 1989. *Србија у рату 1914–1916*, Дечје новине, Горњи Милановац.

Штурценегер, Катарина 2009. *Србија у европском рату 1914–1915*, Академска књига, Нови Сад.

Dejan R. Dašić

SYSTEMATIC CRIMES OF THE ENEMY ARMY IN OCCUPIED SERBIA IN THE GREAT WAR

Summary

The paper aims to highlight the systematic planning and preparation of the massacre by the top military leadership of the Austro-Hungarian, German and Bulgarian army in order to completely annihilate the Serbian state. Present are numerous examples of massacres of Serbian soldiers who were captured by the Austro-Hungarian and Bulgarian army, which is based on the testimonies of Austrian and Bulgarian prisoners, the official reports of Serbian military authorities, the testimony of eye-witnesses and finally photographic documents stored on the site. The second purpose is the experience of one of the heroic times, boundless self-sacrifice in the cause of freedom, in order to never forget the heroism and humanity of the Serbian people in the Great War. In addition to large losses in manpower of Serbian Army, the civilians suffered heavy losses because the enemy vented anger on the innocent inhabitants of Serbia.

Keywords: *systematic crimes*, the Great War, Serbia, historical revisionism

Иван М. Бецић
Институт за српску културу
Приштина / Лепосавић

УДК 94(497.11)”1914/1918”
336.71:347.725(497.11)
355.01:338.054.023

СТРАДАЊЕ ПРИВАТНИХ ФИНАНСИЈСКИХ УСТАНОВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1915–1918.

У намери да подигне сопствену индустрију, Краљевина Србија је у последње две деценије XIX века подстакла развој новчаних завода, који би дали материјалну основу за напредак привреде. До Првог светског рата на југу Србије постојало је 19 новчаних завода. Избијање рата значило је престанак нормалног пословања, а са окупацијом потпуна обустава рада банака. Пословни људи и имовина новчаних установа нашли су се на удару окупационих, посебно бугарских власти. У раду је, на основу архивске грађе и релевантне литературе, истражен степен пострадалости банака у јужној Србији.

Кључне речи: Новчани заводи, пљачка, интернација, убиства, ратна одштета

Први новчани заводи са приватним капиталом на простору Србије: Београдски кредитни завод, Смедеревска кредитна банка и Ваљевска штедионица основани су 1871. године, док је држава отворила штедионице у Крагујевцу и Ужицу, а наредне године у Крушевцу, Смедереву и Чачку.[1] Полет у оснивању новчаних завода осетио се после стицања независности Србије и почетка рада Народне банке 1884. године и био је веома интензиван током последње две деценије XIX века, док је почетком XX века дошло до праве експанзије у оснивању новчаних завода у Србији.

До 1888. године већ је било 37 новчаних завода, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и чистом добити од 926.000 динара.[2] Подстицај за развој српске привреде донео је Царински рат са Аустроугарском 1906–1911. године, јер је, после дугог периода слободне трговине, Србија у време Царинског рата направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време Анексионе кризе 1908–1909. године, пошто је динар задржао једнаку вредност са француским франком,

[1] А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири.* Београд 2004, 33.

[2] *Историја српског народа*, Београд 1994, VI–1, 17.

па се осећала оскудица новца, тако да су створени повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Већ до краја 1908. године број новчаних завода нарастао је на 140, са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара, а само три године касније њихов број се попео на 162. У 1911. години основано је још 17 завода, тако да их је пред балканске ратове било 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара.[3]

На простору јужне Србије основано је 19 новчаних завода: 8 у Нишу, 6 у Лесковцу, 2 у Алексинцу, 2 у Власотинцу и 1 у Врању. Најстарији заводи били су: Нишка акционарска штедионица (1885), Алексиначка штедионица (1887), Нишка задруга за кредит и штедњу и Лесковачка удеоничарска штедионица (1888), Српско јеврејска трговачка задруга из Ниша (1889), Власотиначка задруга за помоћ и штедњу (1895) и Лесковачка трговачка банка (1903). У време Царинског рата основано је чак 11 новчаних завода: Нишка банка, Нишка трговачка банка и Лесковачка задруга (1906), Окружна банка из Ниша (1907), Власотиначка трговачка банка и Лесковачка прометна банка (1908), Нишки кредитни завод и Алексиначка задруга (1908), Врањска банка (1909), Лесковачка кредитна банка и Лесковачка привредна банка (1911). У 1912. години основана је Нишка занатска банка. Укупан оснивачки капитал ових банака износио је 4.822.873 динара, али је његова вредност реално била већа, будући да је уплата извршена у златном и сребрном новцу. Највећи заводи били су Нишка акционарска штедионица, Нишка трговачка банка и Лесковачка привредна банка, са главницама од 500.000 динара.[4]

Балкански ратови прекинули су нормалан привредни живот и развитак на простору Србије. Са почетком ратних операција индустријска производња готово је потпуно опала, а једино се експлоатација рудних богатстава значајних за војску одвијала на високом нивоу. Ови ратови изазвали су пертурбације и у банкарству, јер су смањили могућност пласирања кредита, али су довели и до повлачења дела штедних улога, будући да је Народна банка, на дан објаве рата Османском царству 18. октобра 1912. године, редуковала замену папирног новца на тај начин што је 25% новчаница у злату поднетих на замену исплаћивано у сребру. Ова мера укинута је 28. јануара 1914. године, али је Народна банка у јеку мобилизације за рат са Аустроугарском 27. јула 1914. године, први пут од свог оснивања укинула замену новчаница за метал.[5]

Са избијањем Првог светског рата новчани заводи на југу Србије нашли су се у позицији да су имали драстично смањен обим рада, услед моби-

[3] *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922*, Загреб 1922, 125.

[4] Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), ф. 1092, а. ј. 2076, у даљем тексту АЈ, 65–1092–2076; АЈ, 65–1320–2304; АЈ, 65–1321–2305; АЈ, 65–1339–2323; АЈ, 65–1340–2324; АЈ, 65–1341–2325; АЈ, 65–1342–2326; АЈ, 65–1457–2441; АЈ, 65–1458–2442; Рачуни изравнања банака.

[5] Н*ародна банка 1884–1934*, Београд 1934, 96.

лизације комитената и општег смањења послова, али се нису нашли у непосредној опасности од ратних збивања. Ратне операције са почетка јесени 1915. године онемогућиле су било какав рад, а окупација Србије значила је почетак великог страдања за становништво и све видове имовине.

У плановима за будућност Србије током преговора са Централним силама 1915. године најрадикалнији је био бугарски краљ Фердинанд Кобуршки који је захтевао потпуну поделу Србије. На постојање остатака указивао је као на опасност, јер би то био простор на коме би се наставиле „руске смутње и интриге“ које би угрозиле мир на Балкану и подбадале Србе у Аустроугарској. Закључак немачког амбасадора у Цариграду Метерниха био је да бугарски краљ „жели да Србија као држава нестане са географске карте“.[6] Иако су Мађари били против потпуног анектирања Србије и прикључењу појединих делова у оквиру стратегијске исправке граница, са потпуним нестанком Србије, крајем новембра 1915. године, сложио се и Беч, јер за њега није долазило у обзир никакво друго решење, због босанских Срба.[7]

Жестоке борбе на фронту Друге српске армије отпочеле су 6. новембра 1915. године. Надирући у правцу Лесковца и Гњилана, бугарске трупе угрозиле су позадину српских трупа на источном делу балканског фронта и продрле преко планине Влаине ка Лесковцу. Да би зауставио бугарско надирање, командант Друге армије, војвода Степа Степановић, убрзао је повлачење од Ниша и Власотинца. Бугари су овладали овим местима, а после жестоких борби 8. новембра заузели и Лесковац.[8]

Северна Србија подељена је на две окупационе зоне: аустроугарску са 1.370.000 становника и бугарску са 952.000 становника. Граница између зона била је на Великој Морави од Смедерева до Сталаћа, потом линијом Крушевац – Вукања – Злата – Лебане – Липовица – Огоште – Гњилане – Бетина – Шар-планина – албанска граница. Источни део Србије припао је Бугарској, којој су припале и Јужна Србија, приштински и призренски округ. Од окупираног дела Бугарска је створила две зоне: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу, на челу са генералом Кутинчевим и војно-инспекцијску област са центром у Скопљу, под управом генерала Петрова.[9]

Док јер у бугарској окупационој зони српски народ присиљаван да присуствује разним скуповима на којима су окупатори држали предавања и доказивали постојање Моравске Бугарске, српска интелигенција суочила се са питањем биолошког опстанка. У врањском округу је само у 1915. го-

[6] Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*. Beograd 1985, 186.

[7] *Isto*, 189–201.

[8] Д. Ж. Туровић, Н. М. Ивановић, *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац 2006, 8–9.

[9] Н. Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад 2000, 61.

дини убијено 42 свештеника, 500 лица разне друге интелигенције и преко 3.000 осталих грађана. У Сурдулици је убијено око 3.000 људи, а приликом Топличког устанка 1917. године страдало је још око 13.000.[10]

Интернација становништва вршена је и са аустроугарске и из бугарске зоне. Према аустријском извору од 30. августа до 10. новембра 1916. године интернирано је 16.577 људи способних за војску, а размере аустроугарског удара на српски етнички корпус могу се сагледати са податком да је 1. фебруара 1917. године у заробљеничким логорима непријатељских држава било 154.630 заробљеника српске националности.[11] У заробљеничким логорима Бугарске почетком 1917. године било је 187 српских официра и 31.492 војника, што је било 20,5% свих заробљених Срба од стране непријатељских држава.[12]

Међу страдалим и интернираним лицима био је сразмерно велики број чланова управних и надзорних одбора банака и њихових службеника. Страдали су: Благоје Илић, члан фирме Коста Илић и синови у Лесковцу, члан Управног одбора Фабрике вунених тканина Косте Илића и Синова у Београду, председник Надзорног одбора Текстилне фабрике Косте Илића и синова у Лесковцу, члан Управног одбора фабрике куделје у Лесковцу, председник Управног одбора Власотиначке задруге, председник Текстилне школе у Власотинцу и члан Управног одбора Народне одбране у Власотинцу;[13] чланови управе Нишке акционарске штедионице: Коста Кацика, председник и управник банке, Тодор Митић и Јован Јовановић, као и чиновници: Иван Соколић и Сима Јосифовић;[14] чланови управе Нишког кредитног завода: Никола Јовановић, Горча Поповић, Таса Танић и службеници Димитрије Ивковић и Адам Адамовић;[15] чланови управе Окружне банке: Владимир Николић и Михаило Палигорић, као и оснивач и директор Тодор Палигорић;[16] председник Управног одбора Нишке трговачке банке Илија Гирић;[17] један од оснивача Врањске банке Ђорђе Ц. Антић, као и њен благајник Аритон

[10] С. Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, I–II. Београд 1921, бр. I, 4.

[11] Н. Б. Поповић, *н. д.*, 64.

[12] *Исто*, 66.

[13] С. Динић, *н. д.*, II, 70.

[14] AJ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора Нишке акционарске штедионице од 29. августа 1920. године.

[15] AJ, 65–1339–2323, Извештај Управног одбора Нишког кредитног завода од 15. августа 1920. године.

[16] AJ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке од 15. августа 1920. године.

[17] AJ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 24. октобра 1920. године.

Пантасијевић;[18] и Сотир Тодоровић, председник управног одбора Лесковачке удеоничарске штедионице, Трговачког удружења, Народне одбране и Црвеног крста.[19]

Са овим жртвама новчани заводи на југу Србије учествовали су у страдању више од 1,2 милиона погинулих Срба, уз 114.000 ратних инвалида и око 150.000 тешко рањених цивила.[20]

Злочини у бугарској окупационој зони били су саставни део политике денационализације, тј. бугаризације Срба, Албанаца, Турака, Грка и Јевреја. У ту сврху требало је елиминисати или покорити српску интелигенцију: учитеље, професоре, правнике, адвокате, свештенике, богатије људе, све угледније политичаре, чиновнике и нарочито националне раднике. Одмах за војском из Бугарске су почели да стижу полицајци, чиновници, професори, учитељи, свештена лица, пољаци, „житари“ и други кадрови да би спроводили присилну денационализациону политику своје владе. Начин на који је то извођено окарактерисао је крајем јула 1916. године аустроугарски конзул у Нишу Колрус, који је известио надређене да Бугари у својој политици денационализације примењују „малобројна културна средства“ и да „изузев увођења бугарских школа, није до данас могуће навести неке друге творевине ове врсте“.[21]

Окупаторе су интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним административним таксама и посебно монополом на готово све прехрамбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје и то уз предвиђене санкције од стране управних власти Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехрамбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магазама и јавним продавницама, сеоским кошевима.[22]

---

[18] Натпис на споменику Зверства бугарског окупатора 1915–1918 у Врању; AJ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора Врањске банке од 17. октобра 1920. године. (На споменику у Врању Аритон Пантасијевић уписан је као Харитон Пантасијевић.)

[19] Д. Ж. Туровић, Н. Ивановић, *н. д.*, 138.

[20] D. Milić, „Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. godine”, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. 7, Zagreb 1980, 49.

[21] *Историја српског народа*, VI–1, 153.

[22] В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године,* Лесковац 1985, 24.

Привремену девалвацију динара управа Гувернмана претворила је 22. јуна 1916. године у сталну, смањивши вредност српске валуте за 50% према круни и леву, односно 60% према немачкој марки. Тиме су повећане цене и погоршани услови живота, али је изазван и неред у новчаним приликама. Наређено је печатирање свих оптицајних динарских новчаница, а из трезора Народне банке опљачкане су заостале поништене новчанице и пуштене у промет.[23] Да би оставили утисак о реалности наметнутог курса Бугари су сазвали угледне Врањанце да „са њима" утврде курс српским новчаницама. Председник општине Харитон Миљковић изјавио је том приликом да рат још увек није завршен и да се још не зна како ће се завршити и ако је у Врању престала српска власт, Народна банка, као приватна установа, није престала са радом те да српске новчанице имају у Народној банци јаку подлогу и да је курс динара износио, ако не *al pari*, онда највише 20% мање вредности од лева.[24] Становништво је избегавало жигосање новца, тако да је окупаторски новац (првенствено круне) преузео сав промет, док је динар ишчезао из саобраћаја. Развој ситуације био је користан по вредност динара у иностранству, тако да је динар у Швајцарској током целог рата имао бољи курс од круне.[25] На самом простору аустријског Гувернмана добијале су се 102 круне за 100 динара, док у Нишу чак 140 круна.[26]

Пљачка под бугарским режимом била је стална пракса, како војних, тако и цивилних власти. Војници су се задовољавали узимањем готовог новца, одеће и рубља, док су официри паковали намештај и слали га у Бугарску. Ради пљачке Бугари су изрицали казне које никада нису биле мање од 1.000 до 2.000 лева, а ишле су и преко 50.000.[27] Имовинска несигурност и традиционално чување новца уза се били су познати Бугарима, па су убијали људе за које су сматрали да имају новац. Породице жртава жалиле су да су им опљачкали по 10, 20 или чак 50 француских златника (наполеона). Влада је практиковала пљачку, наредбом да се напуштена добра прогласе за *res nullius* (ничија ствар) чиме су сва добра, покретна имовина српске државе и сва својина српских грађана који су се повукли са армијом проглашена за добра без власника и изложена јавној продаји у корист државне благајне.[28] Из тих разлога је највероватније убијен, по специјалној наредби из Софије, председник Управног одбора Власотиначке задруге Благоје Илић, пошто је он једини од браће остао у Србији. У сваком случају, Бугари су из магацина фирми Косте Илића и синова однели робу у вредности већој од милион динара.[29]

---

[23] *Народна банка 1884–1934*, 79.

[24] Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Нови Сад 1922, 40.

[25] *Народна банка 1884–1934*, 97.

[26] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату,* Београд 1984, 395–396.

[27] С. Динић, *н. д.* II, 88.

[28] *Голгота и васкрс Србије 1915–1918*, Београд, 1990, 653.

[29] С. Динић, *н. д.*, II, 70.

Реквирирала се и отимала стока, храна, кожа, вуна, посуђе од метала, чак и оловни кров са Пећке патријаршије. Последица је била глад, од које је, према подацима Међународног црвеног крста, до 1. септембра 1917. године у Србији умрло око 8.000 лица.[30]

Имовина Народне банке пренета је 24. и 25. јула 1914. године, у јеку кризе са Аустроугарском, из Београда у Крушевац, где је била прилично сигурна. Опасност по њену и имовину новчаних завода на југу Србије настала је почетком јесени 1915. године, па је извршена нова евакуација почевши од 10. октобра. Колико је ситуација била критична могуће је закључити из тога да је воз за Солун, са имовином Народне банке из Крушевца и Ниша прошао у раним јутарњим часовима 16. октобра 1915. године кроз Врање, свега неколико часова пре него што је бугарска војска ушла у ту варош и пресекла пругу Ниш–Скопље.[31]

У овом транспорту налазили су се портфељи имовине Алексиначке штедионице, Алексиначке задруге и Врањске банке, док су портфељи нишких банака имали другачију судбину. Нишке банке су према наређењу министра народне привреде од 22. септембра 1915. године, припремиле и четири дана пре евакуације Ниша послале по овлашћеним лицима Тодору Спасојевићу, адвокату и Манојлу Поповићу, члану управног одбора Нишке акционарске штедионице менични портфељ, залоге и књиге. Пошто су они стигли у тренутку када се Крушевац евакуисао, закопали су сандуке поред куће Стане Јаћимовић у Трстенику.[32] Будући да су се сандуци у земљи налазили пуне три године и да су Немци баш у тој згради направили шталу, влага и мокраћа продрле до су сандука и проузроковале велику штету меницама и залогама, а многе од књига постале су неупотребљиве.

Попут аустроугарске, и бугарска окупациона власт, у жељи да покаже како је српска држава престала да постоји, уништавала је сва документа, архиве, печате, пореске књижице, уложне књижице и друге службене папире са ознаком Краљевине Србије. Осим докумената банака која су се налазила у судовима, Бугари су спаљивали и архиве новчаних завода, а поједине су се сачувале само преданом акцијом банкарских службеника.

Власотиначке банке преданом акцијом својих упосленика сачувале су све банчине менице и остале хартије од вредности, као и документа која су гарантовала већину предратне имовине банака. Део докумената сачуван је тако што је био закопан, али је дуги период похрањености у земљу узео свој данак, тако да је већина књига била оштећена или пропала.[33] И чланови управа и службени-

[30] Н. Б. Поповић, *н. д.*, 63.

[31] *Народна банка 1884–1934*, 90–91.

[32] AJ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 24. октобра 1920. године.

[33] AJ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке од 19. августа

ци лесковачких банака сачували су банчине портфеље тако што су их закопали, с том разликом да су то учинили на здравијим местима, тако да су банчине готовине, хартије од вредности и главне књиге сачуване неоштећене.

Директор Окружне банке Тодор Палигорић пренео је банчину имовину у свој стан да би је сачувао, што је делимично и успео, јер је део архиве и залоге окупатор однео приликом претреса 1. марта 1917. године.[34] Врањска банка могла је после рата да сачини биланс рада захваљујући председнику Управног одбора Рисги К. Стајићу који је инсистирао да се изврши препис свих банчиних докумената, будући да је банчине књиге, предратне билансе, као и касе, непријатељ уништио.[35]

Код материјалних губитака, различите процене показивале су велика одступања. Делегација Краљевине СХС проценила је пред репарационом комисијом 1919. године ратну штету на простору Србије, Јужне Србије и на Косову и Метохији на седам до десет милијарди златних франака (према ценама из 1914. године), што је одговарало половини укупне српске националне привреде. Поред разарања, у ту суму урачунати су губици у производњи, порезима, као и трошкови отплате дугова, социјалних давања и друго, тако да су репарациони захтеви признати на суму од седам милијарди златних франака. Само у врањском округу било је „20.000 порушених и изгорелих кућа“, „од чега у срезу јабланичком 17.000“.[36] Још 1916. године аустроугарске војне власти су на територији своје окупационе зоне констатовале да од 112 предузећа која су, бар спољa, одолела војним акцијама само њих 47 (42%) је било способно за производњу, при чему их је само 26 могло да одржи један минимални погон. Свега 59% млинова било је у употреби, а остале фабрике уништене су демонтажом, реквирирањем и обесним уништавањем приликом повлачења. У приватној индустрији рат је проузроковао штету у вредности од 145.605.000 франака, а за пет година дошло је до губитка у производњи од 50 милиона франака.[37]

Колики је био степен пострадалости индустрије на југу Србије може се закључити из тога што су у јесен 1919. године Ниш и Лесковац добили највише помоћи од Берзе рада од свих градова у унутрашњости Србије. Од 52.833 динара, 46% помоћи исплаћено је у Београду, 12,6% у Лесковцу, а 11,4% у Нишу.[38]

1920. године.

[34] AJ, 65–1341–2325, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919. године.

[35] AJ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора Врањске банке од 17. октобра 1920. године.

[36] *Врањски гласник*, Врање 1920, бр. 1–2, 1.

[37] М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији,* Београд 2004, 204.

[38] С. Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918–1928), Лесковац* 1983, 16.

Табела 1. Ратна штета у Србији у златним француским франциma[39]

Намирнице, сточна храна и жетве	1.500.000.000
Стока, живина, кошнице итд.	1.500.000.000
Залихе дрвне грађе	150.000.000
Руде	70.000.000
Постројења, машине, кола	75.000.000
Приватна индустрија	140.000.000
Државна предузећа	60.000.000
Приватна трговина	300.000.000
Државна трговина	150.000.000
Занати	50.000.000
Банке	100.000.000
Станови	30.000.000
Саобраћај	450.000.000
Друго	350.000.000
Укупно	4.925.000.000

Непосредна штета причињена привреди процењена је на око 5 милијарди франака, од чега је у банкарству износила 100 милиона. Поред разарања, остварени губици били су и у производњи, порезима, као и трошковима отплате дугова, социјалних давања, па су репарациони захтеви укупно достигли суму од око седам милијарди златних франака.[40] Сва покретна имовина банака на југу Србије коју је непријатељ затекао (намештај, касе, канцеларијски прибор) била је однета или уништена, док је мали проценат намештаја спасен, попут оног Лесковачке привредне банке, јер је службеник Алекса Стојановић пренео део намештаја из банке кући и тако га сачувао.[41] Сви локали и непокретна имања банака били су присвојени и издавани, а у зграду Лесковачке удеоничарске штедионице усељена је филијала бугарске Народне банке.

Новчани заводи у Србији нису били подељени на пословне банке и на чисто банкарске установе, па су банке често биле власници низа индустријских и грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Окружна банка била је у поседу аутоматског млина од 1912. године, Српско-јеврејска трговачка задруга располагала је електричном столарском фабриком, Нишка занатлијска банка имала је магацине за занатлијску робу, Нишка трговачка банка била је власник фабрике коже, а у партнерству

[39] М. Ж. Чалић, *н. д.*, 203.

40 *Исто*, 203–204.

[41] AJ, 65–1320–2304, Извештај Лесковачке привредне банке министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. године.

са фирмом Браћа Николић и циглану, Нишка задруга за кредит и штедњу имала је фабрику цигала, плочица и израђевина од цемента, а бавила се и грађевинарством, Нишка акционарска штедионица основала је 1910. године предионицу (па је у свом поседу имала и њу са 14 влачара), која је годишње давала 225 тона памука и млин, основан 1911. године, са капацитетом од 12 тона брашна за 24 сата, Нишка банка била је власник воденице у Брзом Броду, Нишки кредитни завод поседовао је фабрику цигала и црепа, Лесковачка кредитна банка трговала је великом количином робе из својих магацина.

Фабрике и радионице у поседу банака прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Бугари су однели све израђевине, сировине, ручни алат, машине, млинске инсталације, док су Немци користили зграде за војне потребе и користили присутни материјал или избацивали машинске инсталације због простора. Било какав покушај заштите имовине сурово је кажњаван. Када се управа Окружне банке пожалила окупационим властима на незаконито присвајање имовине од стране бугарске војске сви су били интернирани.[42]

Ипак, део своје имовине успеле су да спасу Лесковачка кредитна банка, чија се управа потрудила да највећи део робе прода и добијени новац подели свим члановима управе на чување, да би се избегла могућност потпуне заплене,[43] као и Нишка трговачка банка, чија је управа успела да спаси зграде и машине тако што их је издала једном аустријском поданику, а део робе кришом пренела у „Хотел Касину", па је у малим партијама продавала.[44]

Највећу штету претрпела је Нишка акционарска штедионица. Током рата Немци су сву машинску инсталацију изнели из сале и бацили у подрум, па је зарђала и постала неупотребљива. Вредност инсталација по ценама из пролећа 1919. године процењена на 3.798.853,05 динара. Немци су салу употребљавали за оправку топова, за шта су користили и делове разних машина. Млин су употребљавали Бугари, који су током повлачења однели главне делове млинске инсталације, 150 тона жита и сав памук из предионице. Укупна штета износила је 5.698.371,85 динара, али је накнадно смањена на 2.023.792,96 динара.[45]

Штета коју је претрпела Окружна банка процењена је на 3.265.211 динара (намештај, роба и остале покретности) у шта је урачунато и 2.100.000 динара за трогодишњу експлоатацију млина.[46] Фабрику и кућу са 9 магацина у власништву Српско-јеврејске трговачке задруге прво су експлоатисали

[42] AJ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке од 15. августа 1920. године.

[43] AJ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора Лесковачке кредитне банке од 27. октобра 1921. године.

[44] AJ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Окружне банке од 24. октобра 1920. године.

[45] AJ, 65–1342–2326, Извештај о штети Нишке акционарске штедионице од 7. априла 1919. године.

[46] AJ, 65–1341–2325, Извештај о штети Окружне банке од 20. јуна 1919. године.

Бугари, а потом Немци. Укупна штета процењена је на 225.313,50 динара.[47] Машине и робу из фабрике Нишке задруге за кредит и штедњу однели су Бугари, а висина процењене штете није позната. Из магацина Нишке занатлијске банке однета је роба, чија вредност такође није утврђена. Штета коју је претрпео Нишки кредитни завод процењена је на 854.400 динара.[48] Из Нишке задруге за кредит и штедњу однете су машине и роба из фабрике, а зграда је оштећена. Није позната висина штете.

Потраживања на име ратне одштете Алексиначке задруге била су 152.489,63 динара, али јој је суд доделио 98.200 динара.[49] Лесковачкој задрузи призната је ратна штета у висини од 23.820 динара, а Лесковачкој привредној банци од 9.324,60 динара.[50] Врањској банци причињена је штета од 6.446 динара.[51]

Укупна штета коју су банке претрпеле премашивала је 10 милиона динара и износила је више него двоструко од вредности главнице банака. Међутим, судови за ратну одштету драстично су редуцирали процењене суме и исплаћивали новчаним заводима 50–70% од вредности процењене штете. Код појединих установа редукција је била изузетно драстична. Примера ради, Главни савез српских земљорадничких задруга, коме су однете справе, алати, машине, плави камен, сумпор итд. у вредности од 3,5 милиона златних динара, суд је доделио свега 450.000 папирних динара. Додатан проблем био је темпо исплате, јер иако је до 1924. године Краљевина СХС наплатила одштету у вредности за око 6 милијарди динара, издате обвезнице носиле су рок исплате од 50 година, па су сељаци у Србији били принуђени да их продају по курсу од свега 13%.[52] Разлог лежи у хроничним буџетским дефицитима и потребама државе за новцем, јер је ратна одштета чинила и до 10% буџетског прихода. На овај начин становништво Србије је још једном било оштећено и већи део новца који је требало да му припадне отишао је у касу заједничке државе.

Реални губици банака били су још већи, јер због мораторног стања многе од њих нису могле да почну са радом пре краја 1920. године, јавио се не-

[47] АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети Српско-јеврејске трговачке задруге од 9. априла 1919. године.

[48] АЈ, 65–1339–2323, Извештај о штети Нишког кредитног завода од 15. маја 1919. године.

[49] АЈ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора Алексиначке задруге од 27. октобра 1921. године.

[50] АЈ, 65–1320–2304, Извештај Лесковачке задруге министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. године и Извештај Управног одбора Лесковачке привредне банке од 2. априла 1922. године.

[51] АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора Врањске банке од 17. октобра 1920. године.

[52] Д. Лапчевић, „Економско стање Србије после рата", *Летопис Матице српске*. 7, Нови Сад 1924, 38.

достатак средстава за покретање робних одељења или су чак биле принуђене да окончају свој рад. Алексиначка штедионица била је принуђена да одложи почетак изградње електричне централе, млин Нишке акционарске штедионице почео је да ради од 1922. године, а предионица тек током 1924. године,[53] Нишка задруга за кредит и штедњу тражила је партнера или купца за фабрику јер није имала довољно финансијских средстава.[54] Да би наставиле са радом Лесковачка удеоничарска штедионица и Лесковачка прометна банка фузионисале су се у Лесковачку централну банку, Нишка банка ушла је у састав Грађанске банке из Београда, а услед недостатка средстава и немогућности опоравка, са радом је престала Српско-јеврејска трговачка задруга.[55]

Извори

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије

Објављени извори

Голгота и васкрс Србије 1915–1918, Београд, 1990.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922, Загреб 1922.

Натпис на споменику Зверства бугарског окупатора 1915–1918. у Врању.

Новине

Врањски гласник, Врање, 1920.

Литература

Avramovski, Živko. 1985. *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Димитријевић, Сергије. 1983. *Историја Лесковца и околине (1918–1928).* Лесковац: Народни музеј Лесковац.

Динић, Сретен. 1921. *Бугарска зверства у Врањском округу*, I–II. Београд: Народ.

[53] AJ, 65–1342–2326, Извештаји Нишке акционарске штедионице за 1924. године.

[54] AJ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора Нишке задруге за кредит и штедњу од 24. августа 1920. године.

[55] AJ, 65–1339–2323, Предлог Управног одбора Нишке банке на ванредном збору од 11. септембра 1921. године.

Исић, Момчило. 1995. *Сељаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Историја Српског народа, VI–1. 1994. Београд: Српска књижевна задруга.

Лапчевић, Драгиша. 1924. Економско стање Србије после рата. *Летопис Матице српске*. 7, Нови Сад: Матица српска.

Milić, Danica. 1980. Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. godine. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*. 7, Zagreb: Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije.

Митровић, Андреј. 1984. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.

Митровић, Андреј. 2004. *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири.* Београд: Стубови културе.

Народна банка 1884–1934. 1934, Београд: Народна банка Краљевине Југославије.

Поповић, Никола Б. 2000. *Срби у Првом светском рату 1914–1918*. Београд–Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа.

Стојанчевић, Владимир. 1985. *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*. Лесковац: Народни музеј Лесковац.

Туровић, Добросав Ж. и Ивановић, Небојша М. 2006. *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*. Лесковац: Историјски архив Лесковац.

Хаџи Васиљевић, Јован. 1922. *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Нови Сад: Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду.

Чалић, Мари-Жанин. 2004. *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Clio.

Ivan M. Becić

CALVARY OF PRIVATE FINANCIAL INSTITUTIONS IN SOUTH SERBIA 1915–1918.

Summary

After independence had begun, a bit livelier industrial development of Serbia started, and the rise of commodity trading favourably influenced the development of the money market and enabled the creation of monetary institutions in the shareholder base. The majority of banks were established during the Customs War with Austria-Hungary, so that before the Balkan wars, there were 179 of them, with a paid up capital of over 50 million dinars. These were local cash divisions with a modest capital, and 19 banks in southern Serbia had a capital of just over 5 million, which accounted for 10% of the assets of private banking in the Kingdom of Serbia.

The Balkan wars resulted in a reduction of banking in Serbia, while the outbreak of the First World War, in the region without war operations, reduced operations to a

minimum. Military operations and occupation of Serbia meant a complete break in bank operations, which, in both occupation zones, shared the fate of the country and the people. The south of Serbia was occupied by Bulgaria, whose civil and military officials were working hard on the bulgarianisation, liquidation of the national workers and intelligence, but also on the pillaging of property of the people and institutions. Among the victims was a greater number of board members and officers of banks, while all industrial enterprises owned by banks were taken away, and the bank's books and archives were destroyed, goods, machinery, and all movable property were seized and sent to Bulgaria.

The total damage of financial institutions in Nis, Leskovac, Aleksinac, Vlasotince and Vranje exceeded 10 million dinars, which was double the amount of their initial capital. Compensation paid to banks amounted to slightly over half of the estimated value, since the courts for reparations Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes downplayed the amount of damages that should have received the Serbian population, to have as much money used for filling the state budget.

Key words: World War I, financial institutions, private enterprises, compensation

Списак аутора:

Ahmet Ali Gazel, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Ahmet Altintaş, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Вукашин Антић, Српско лекарско друштво, Београд

Дејан Д. Антић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Михаел Антоловић, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

Марко П. Атлагић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

Золтан Бада, Српски институт, Будимпешта, Мађарска

Иван М. Бецић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Владан Виријевић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

Лела Вујошевић, Универзитет у Крагујевцу, Центар за научноистраживачки рад САНУ

Биљана Вучетић, Историјски институт, Београд

Владимир Вучковић, Академија за националну безбедност, Београд

Милан Гулић, Институт за савремену историју, Београд

Дејан Р. Дашић, Академија за пословну економију, Висока школа академских студија, Чачак

Јелена Динић, Универзитет Алфа, Факултет за инжењерски менаџмент, Београд

Ђорђе Ђекић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Marija Đorić, Univerzitet Educons, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad

Смиљана Ђуровић, Институт за савремену историју, Београд

Далибор М. Елезовић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

Весна Зарковић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Мирјана Зорић, Војна академија, Београд

Драгана Ј. Јањић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Марио Калик, Универзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије, Београд

Александра Колаковић, Институт за политичке студије, Београд

Сергей П. Костриков, Государственный университет управления, Москва, Россия

Елена Г. Кострикова, Институт российской истории РАН, Москва, Россия

Борис С. Котов, Институт всеобщей истории РАН, Москва, Россия

Милена С. Коцић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Feyza Kurnaz Sahin, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Сања Лазаревић Радак, Балканолошки институт САНУ, Београд

Зоран Лакић, ЦАНУ, Подгорица, Црна Гора

Саша Марковић, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

Дејан Микавица, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Јасмина Миланoвић, Институт за савремену историју, Београд

Ема Миљковић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Божица Б. Младеновић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Giusseppe Motta, Sapienza University of Rome, Faculty of Philology and Philosophy, Italy

Славиша Недељковић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Мирослав Д. Пешић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Александар Растовић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет – Историјски институт, Београд

Иван Ристић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Gürsoy Şahin, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Sadik Sarisaman, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Драган Симеуновић, Универзитет у Београду, ФПН

Јован Д. Симијановић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Срђан Словић, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Стефан Стаменковић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Весна Станковић Пејновић, Институт за политичке студије, Београд

Нинослав Станојловић, ОШ „17. октобар“, Јагодина

Биљана Стојић, Историјски институт, Београд

Душко Томић, Универзитет Алфа, Факултет за инжењерски менаџмент, Београд

Ionuţ Cojocaru, Lumina University, Bucharest, Romania

Јована Шаљић, Историјски институт, Београд

Галина И. Шевцова, Центр национальной славы, Москва, Россия

Урош В. Шуваковић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет

List of Contributors:

Ahmet Ali Gazel, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Ahmet Altintaş, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Vukašin Antić, Serbian Medical Society, Belgrade

Dejan D. Antić, University of Niš, Faculty of Philosophy

Mihael Antolović, University of Novi Sad, Faculty of Education, Sombor

Marko P. Atlagić, University of Priština, Faculty of Philosophy

Zoltan Bada, Serbian Institute, Budapest, Hungary

Ivan M. Becić, Institute of Serbian Culture, Priština – Leposavić

Ionuţ Cojocaru, Lumina University, Bucharest, Romania

Dejan R. Dašić, Business Economics Academy, Čačak

Jelena Dinić, Alfa University, Faculty of Industrial Management, Belgrade

Đorđe Đekić, University of Niš, Faculty of Philosophy

Marija Đorić, Educons University, Sremska Kamenica

Smiljana Đurović, Institute for Contemporary History, Belgrade

Dalibor M. Elezović, University of Priština, Faculty of Philosophy

Milan Gulić, Institute for Contemporary History, Belgrade

Dragana J. Janjić, Institute of Serbian Culture, Priština – Leposavić

Mario Kalik, Megatrend University, Belgrade

Milena S. Kocić, University of Niš, Faculty of Philosophy

Aleksandra Kolaković, Institute for Political Studies, Belgrade

Sergei P. Kostrikov, State University of Management, Moscow, Russia

Elena G. Kostrikova, Institute for Russian History RAN, Moscow, Russia

Boris S. Kotov, Institute of World History RAN, Moscow, Russia

Feyza Kurnaz Sahin, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Zoran Lakić, Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Podgorica, Montenegro

Sanja Lazarević Radak, Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade

Saša Marković, University of Novi Sad, Faculty of Education, Sombor

Dejan Mikavica, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Jasmina Milanović, Institute for Contemporary History, Belgrade

Ema Miljković, University of Niš, Faculty of Philosophy

Božica B. Mladenović, University of Niš, Faculty of Philosophy

Giusseppe Motta, Sapienza University of Rome, Italy

Slaviša Nedeljković, University of Niš, Faculty of Philosophy

Miroslav D. Pešić, University of Niš, Faculty of Philosophy

Aleksandar Rastović, University of Niš, Faculty of Philosophy – The Institute of History, Belgrade

Ivan Ristić, University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Gürsoy Şahin, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Sadik Sarisaman, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Turkey

Dragan Simeunović, University of Belgrade, Faculty of Political Sciences

Jovan D. Simijanović, Institute of Serbian Culture, Priština – Leposavić

Srđan Slović, Institute of Serbian Culture, Priština – Leposavić

Stefan Stamenković, University of Niš, Faculty of Philosophy

Vesna Stanković Pejnović, Institute for Political Studies, Belgrade

Ninoslav Stanojlović, „17. oktobar“ Elementary School, Jagodina

Biljana Stojić, The Institute of History, Belgrade

Jovana Šaljić, The Institute of History, Belgrade

Galina I. Ševcova, Center of National Glory, Moscow, Russia

Uroš V. Šuvaković, University of Priština, Faculty of Philosophy

Duško Tomić, Alfa University, Faculty of Industrial Management, Belgrade

Vladan Virijević, University of Priština, Faculty of Philosophy

Lela Vujošević, University of Kragujevac, Center for Scientific Research SASA

Biljana Vučetić, The Institute of History, Belgrade

Vladimir Vučković, Academy of National Security, Belgrade

Vesna Zarković, Institute of Serbian Culture, Priština – Leposavić

Mirjana Zorić, Military Academy, Belgrade

Међународни тематски зборник
посвећен академику Драгољубу Р. Живојиновићу

ВЕЛИКИ РАТ 1914–1918:
УЗРОЦИ, ПОСЛЕДИЦЕ, ТУМАЧЕЊА

књига прва

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектура
Маја Д. Стојковић (српски језик)
Љиљана Јанковић (енглески језик)
Никола Татар (енглески језик)
Маја Вељковић (руски језик)
Јелена Лепојевић (руски језик)
Николета Момчиловић (немачки језик)

Дизајн корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17x24

CD-R
Филозофски факултет Ниш

Тираж
150 CD

ISBN 978-86-7379-406-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

